TARTU ÜLIKOOLI AJALUGU

II

1798-1918

TARTU ÜLIKOOLI AJALUGU II

TARTU ÜLIKOOLI AJALUGU

Kolmes köites 1632–1982

TALLINN · «EESTI RAAMAT» JA «VALGUS» 1982

TARTU ÜLIKOOLI AJALUGU

II

1798–1918

KOOSTANUD KARL SIILIVASK

TALLINN · KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · 1982

78(09)
24

Kujundanud T. Aru

Toimetuskolleegium: K. Siilivask (vastutav toimetaja), A. Koop, H. Ligi, A. Liim, U. Palm, J. Haamer, A. Kiris, H. Piirimäe, H. Palamets, Ü. Lumiste, S. Issakov, L. Eringson, T. Ilomets, V. Kalnin, M. Reinfelt.

0505040000—407
901(15)—82 48—82

© Kirjastus «Eesti Raamat», 1982

SAATEKS

Tartu ülikooli ajalugu aastail 1802—1918 moodustab, vaatamata mõningatele erinevustele selle ajajärgu üksikutel arenguetappidel, küllaltki ühtse terviku. Ülikooli ametlikuks nimetuseks oli kogu vaadeldava ajajärgu vältel Keiserlik Tartu (Dorpati, Jurjevi) Ülikool (Императорский Дерптский-Юрьевский Университет). Nimetus keiserlik tähistas sisuliselt riiklikku ülikooli, mida finantseeris riik ja mis oli orienteeritud kogu Venemaa kõrghariduse ja teadusprobleemide lahendamisele.

Ülikooli tegevuse ulatuse ja sisu määras eeskätt kolme sotsiaalse jõu omavaheline võitlus. Tooniandvaks oli tsaarivalitsuse poliitika, mis väljendas eeskätt vene aadli ja valitseva bürokraatia huve. Olulist mõju Tartu ülikoolile avaldas baltisaksa aadel ja linnakodanlus. Nende püüdeks oli rakendada ülikool oma feodaalse privileegide süsteemi, nn. balti erikorra teenistusse.

Kolmanda jõu moodustas Baltimaadel ja Venemaal laienev antifeodaalne demokraatlik liikumine (XIX sajandi lõpust ka proletaarne revolutsiooniline liikumine), mis taotles pärisorjusliku korra likvideerimist ja püüdis teaduselegi kätte võita avaramaid arengutingimusi, rakendada selle saavutusi rahva olukorra parandamiseks. See liikumine levis Euroopast Venemaale XVIII sajandi kodanliku valgustusfilosoofia ideede ning kodanlike revolutsioonide mõjul. Uusi ideid Venemaal ja Baltimaades kandsid haritlased — literaadid ja väike osa eesrindlikust aadlist. Nende silmapaistvaimaiks esindajaiks olid A. N. Radištšev ja dekabristid.

Baltimaadel olid selle suuna varasemateks esindajateks kohalikud valgustajad, pärisorjusliku korra kriitikud J. G. Eisen von Schwarzenberg, A. W. Hupel, P. E. Wilde, H. J. v. Jannau, G. Merkel, J. C. Petri jt. XIX sajandi algul liitub selle suunaga suurem osa taasrajatava Tartu ülikooli esimese koosseisu professoritest (G. F. Parrot, J. K. S. Morgenstern, G. F. Pöschmann, G. B. Jäsche, D. G. Balk, J. P. G. Ewers jt.), kellel õnnestus ägedas võitluses baltisaksa aadliga saada ülikoolile laialdane sisemine autonoomia ja kindlustada siin valgustusideedele tuginev vabameelne õhkkond. See demokraatlik, oma õpetuse sisult kodanlik ülikool, suutis XIX sajandi keskpaigani vastu pidada nii baltisaksa konservatismi kui ka tsaarivalitsuse reaktsiooni survele. Alles 1850. aastate lõpuks suudab kohalik tagurlus oma poliitilist mõju ülikoolis sedavõrd tugevdada, et see viib baltisaksa separatismi domineerimisele ülikoolis 1860.—1880. aastatel. See oli balti erikorra kaitsjate vastureaktsioon 1860. aastate vene kodanlikele reformidele. Kuid baltisaksa konservatismi tugevnemine ei saanud enam muuta ülikooli kodanlikku olemust kapitalismi üldise võidukäigu tingimustes.

Tsaarivalitsuse reformid Baltimaades 1880. aastatel, mille üheks osaks oli Tartu ülikooli reform 1889—1895, toestati keskvõimu tugevdamise ja oldise venestamispoliitika huvides. Teiselt poolt nõrgestasid need samuti ametlikku balti erikorda, mille tõttu reformidel oli objektiivselt ka rida positiivseid jooni. Tartu ülikoolile tõi üleminek saksa keelelt vene õppekeele kaasa õppejõudude ja üliõpilaskonna koosseisu demokratiseerumise, samuti ulatusliku revolutsioonilise liikumise tekkimise. Paljude Venemaa väikerahvuste esindajatele kergenes see Tartu ülikooli.

Alates 1820. aastatest kuni käsitleava perioodi lõpuni mängis Tartu ülikool suurt, ajuti isegi erakordset osa Venemaa teaduse ja kõrghariduse arengus. Silmapaistev oli tema panus ka rahvusvahelisse teadusse.

Ülikooli sisemise arengu seisukohalt on käsitletav ajajärk jagatud kaheksaks perioodiks. Aastad 1802—1820 olid ülikooli taasavamise ja organisatsioonilise väljakujunemise perioodiks, mil kogu tegevus rajanes 1803. a. kinnitatud põhikirjale ja sellega antud laialdasele siseautonoomiale. Perioodil 1820—1865 toimus ülikooli tegevus 1820. a. põhikirja alusel, mis sisuliselt vähe erines 1803. a. põhikirjast, ja pikka aega võrdlemisi soodsates materiaalsetes tingimustes. See oli Tartu ülikooli teadusliku õitsengu ajastu, mil tema mõju Venemaa teaduse ja kõrghariduse arenguile oli suurim. Nii esimesel perioodil kui ka suurema osa teise perioodi ajast domineeris ülikoolis valgustuslik suund, mida progressiivsel professorkonnal õnnestus säilitada 1850. aastate lõpuni.

Aastail 1865—1889 töötas ülikool 1865. a. põhikirja alusel, mis oli märksa konservatiivsem 1863. a. kehtestatud vene ülikoolide põhikirjast. Sellel perioodil domineerib ülikoolis poliitiliselt baltisaksa konservatism, kuigi professorkonnas säilivad ka progressiivsete traditsioonide kandjad. Ülikooli teaduslik tase jääb üldiselt kõrgeks, kuigi väheneb tema osatähtsus vene teaduse üldarengus.

Aastail 1889—1918, seoses üleminekuga vene õppekeelele, asendub senine saksa päritoluga professorkond suurel määral Venemaa teistes ülikoolides ettevalmistuse saanud teadlastega. Õppejõudude koosseisu vahetumise tõttu langes XIX sajandi lõpul ajutiselt teadusliku töö tase ülikoolis, kuid see hakkas peagi kiiresti tõusma ning Tartu ülikooli mõju kasvas kogu Venemaa ulatuses uuesti. Tema mõju küündis nõukogude perioodi, mil paljud Tartu ülikooli kasvandikud said NSV Liidu Teaduste Akadeemia liikmeteks. Üliõpilaskonnas domineeris sellal revolutsioonilis-demokraatlik vaim.

Käesolevas Tartu ülikooli ajaloo köites püütakse seniste uurimistulemuste baasil anda ülevaade *alma materi* ühest kuulsusrikkamast, ent poliitiliselt väga keerulisest ajajärgust, mil Tartu ülikool kujunes ülevenemaaliselt ja rahvusvaheliselt tunnustatud teaduskeskuseks, hariduse ja kultuuri lätteks, mis on mõjustanud paljude meie kodumaa rahvaste kultuuri arengut.

Käesolev ülevaade on paljude üksikuurijate töö üldistuseks, kusjuures teadusharude ajalugu on reeglina kirjutatud vastavate teadusalade spetsialistide poolt. Autorite nimed on märgitud sisukorras. Peale selle on kasutatud teiste uurijate töötulemusi, mida kajastab historiograafia või joonealune aparatuur. Uurijate tööd on abistanud arvukate arhiivide ja raamatukogude, eeskätt aga Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ja TRÜ Teadusliku Raamatukogu töötajad. Kõigile neile abilistele avaldab käesoleva raamatu autorite kollektiiv siirast tunnustust ja tänu.

I PEATÜKK

ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. ALLIKAD

Tartu ülikooli ajalugu aastail 1802—1918 käsitlev köide tugineb nii allikmaterjalidele kui ka väga rikkalikule historiograafiale. Esimesed on tekkinud eeskätt ülikooli enda omaaegse tegevuse tulemusena. Need materjalid on hästi säilinud ning asuvad põhiliselt Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (ENSV RAKA) ja TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TRÜ TR KHO). Vähemal määral paikneb vaadeldava perioodi ajalooga seotud materjale ka teistes arhiivides ja raamatukogudes.

EESTI NSV RIIKLIKU AJALOO KESKARHIIVI fondis 402 (Tartu Ülikool) on säilinud kõik praktiliselt olulisem ülikooli tegevusega seotud allikmaterjal. Mahukas fond koosneb 14 osast vastavate nimistute kaupa. Nimistud 1 ja 2 sisaldavad üliõpilaste isiklikke toimikuid, mille põhjal on võimalik kindlaks teha nende sünniaeg, -koht ja sotsiaalne päritolu, saada andmeid hariduse ja muu kohta. Üliõpilasküsimustega on põhiliselt seotud ka nimistu 7 (Rektoraat), kus säilitatakse üliõpilaste käitumiseeskirju, vastavaid ettekirjutusi ja määrusi. Siin on ka üliõpilaste nimistud, matrikliraamatud, andmed nende vastuvõtmisest ja mõnda teise teaduskonda üleviimisest, tõendid üliõpilaste kohta, vene- või välismaa ülikoolidest väljaheidetud üliõpilaste nimekirjad ning kirjavahetus seoses opositsioonilise või revolutsioonilise üliõpilasliikumisega. Seega sisaldab nimistu 7 kõige olulisemaid andmeid üliõpilasliikumise kohta.

Nimistu 3 hõlmab ülikooli õppe- ja abiõppejõudude (sealhulgas eradotsendid, assistendid ja laborandid) isiklikke toimikuid, olles seega tähtsaimaks allikaks õppejõudude koosseisu uurimisel.

Nimistu 4 sisaldab ühelt poolt Tartu ülikooli kuraatorite kolleegiumi tegevuse materjale aastaist 1791—1813 (põhiandmed Tartu ülikooli taasavamise organiseerimisest) ja teiselt poolt ülikooli keskse organi — õpetatud nõukogu materjale aastaist 1802—1818. Viimaste hulgas leiduvad ülikooli põhimäärused, aastaaruanded, eelarved, samuti ülikooli kruntide ja ehituste, juubelite ja koolikorraldusega seotud dokumendid. Selle nimistuga seostub sisuliselt nimistu 12, mis sisaldab nii kuraatorite kolleegiumi kui ka ülikooli nõukogu põhiprotokolle (1802—1863) ja nõukogu istungite žurnaale (1865—1918). Siit leiame ülikooli nõukogu kõik tähtsamad otsused, sealhulgas mater-

alid õppejõudude ametisse valimisest. Sellesse nimistusse kuuluvad ka üliõpilaste ülikooli vastuvõtu ja ülikoolist lahkumise raamatud.

Nimistu 5 sisaldab ülikoolivalitsuse tegevusega seotud algallikaid. Selles leiduvad ülikoolivalitsuse protokollid ja aastaaruanded, asjaajamise eeskirjad ja määrused. Siia on koondatud ülikooli ulatuslik kirjavahetus teaduslike väljaannete, teenistujate ja üliõpilaste (loengutasust vabastamine, toetused ja stipendiumid) kohta. Ka kuuluvad siia raamatupidamise ja finantsküsimused, eelarved ja ehitustega seotud materjalid.

Nimistu 6 sisaldab peamiselt ülikooli majandustegevuse materjale XIX sajandist: palga-, arve- ja nööriraamatud, kassadokumendid, ehitus- ja remonditööd, üürid, pensionid, andmed teaduslike reiside kuludest, aparaatide ja muu sisustuse muretsemine.

Nimistu 8 sisaldab ülikooli kohtute materjale (rektoraadikohus 1802—1889, ülikoolikohus 1802—1889, sündikukohus 1834—1889, apellatsiooni- ja revisjonikohus 1834—1889). Vastavates kohtuprotokollides kajastuvad nii tsiviil- kui ka distsiplinaar- ja kriminaalasjad. Esimeste hulka kuuluvad peamiselt õppejõudude testamendid ja testamendita surnud õppejõudude varade jaotamise ja müümise (oksjonid) küsimused. Distsiplinaar- ja kriminaalasjade alla käivad peamiselt üliõpilaste kergemad või raskemad süüasjad: duellid, lärmitsemised ja muud korrarikkumised, aga ka üliõpilasvõlgade sissenõudmine ja alimentide maksmine.

Nimistu 9 sisaldab teaduskondade tegevust kajastavaid allikaid — teaduskonnanõukogude protokollid, esildised vakantsete professuuride täitmiseks, eksamiprotokollid, aruanded ja eelarved.

Nimistu 10 sisaldab paljude ülikooli allasutuste (raamatukogud, muuseumid), komiteede ja komisjonide ning teaduslike seltside materjale, sealhulgas pearaamatukogu, tsensuurikomitee, ehituskomisjon, Pirogovi-nimeline Selts jt.

Nimistu 11 sisaldab ainult arhiivi üleantud Tartu ülikooli dokumentaalmaterjalide nimestikku aastaist 1803—1939.

Nimistu 13 alla kuuluvad auhinna- ja kandidaaditööd aastaist 1803—1917 ning nimistusse 14 jutluste ja referaatide loend aastaist 1822—1895.

Ülikooli fondis 402 sisalduvaid materjale on paljude uurijate poolt intensiivselt kasutatud, kuid veel kaugeltki mitte ammendavalt. Allikdokumentidena on neid publitseeritud seni vähe.

Eesti NSV RAKA-s leidub Tartu ülikooli ajalooga seotud materjale ka teistes fondides. Neist on tähtsamad Tartu ülikooli koolikomisjoni (fond 403) ja Tartu koolide direktsiooni (fond 386) materjalid, milles kajastub ülikooli osa õpperingkonna ja Tartu linna kooliasjade korraldamisel.

Olulisi andmeid üliõpilaselu kohta sisaldavad korporatsioonide ja üliõpilasseltside materjalid («Estonia» f. 1843, «Curonia» f. 1754, «Livonia» f. 1844, *Chargierten-Convent* f. 2090, Eesti Üliõpilaste Selts f. 1771, Eesti Üliõpilaste Selts «Ühendus» f. 1764 jt.). Nendest leiame liikmete nimekirjad, käitumiseeskirjad, duellide raamatud, protokolliraamatud, aga ka mälestusi ja fotomaterjali. Olulist osa annavad Tartu linna magistraadi (f. 995) ja hilisema linnavalitsuse (f. 2623) materjalid, kus leidub andmeid ülikooli ja linna vahekorra, kruntide piiride ja muu kohta. Tartu Politseivalitsuse (fondid 325 ja 1880) ning Riia Ringkonnakohtu (f. 416) dokumentides leidub materjale politseivalve all olevate üliõpilaste, üliõpilaste koosolekute, korrarikkumiste jms. kohta. Märkida tuleks ka Tartu

Veterinaaria Instituudi (f. 404) ja Tartu Eraülikooli (f. 1734) dokumente, millistes kajastuvad nende sidemed ülikooliga.

TRÜ TEADUSLIKU RAAMATUKOGU KÄSIKIRJADE JA HARULDASTE RAAMATUTE OSAKONNA käsikirjalised materjalid täiendavad oluliselt ENSV RAKA materjale Tartu ülikooli vaadeldava perioodi ajaloo kohta. Fond 4 sisaldab kõike olulisemat TRÜ Raamatukogu tegevusest (aruanded, nimestikud, keelatud kirjanduse nimekirjad jne.). Fondis 26 on aastail 1803—1826 ülikooli juures töötanud tsensuurikomitee, aga samuti Tartu iseseisva tsensuurikomitee (1826—1850) ja Tartu üksiktsensori (alates 1850) materjalid. Kõigis neis kajastub ka ülikooli kirjastustegevus. Pedagoogilise Instituudi (1804—1820) ja selle järeltulija pedagoogilis-filosoofilise seminari dokumendid asuvad fondis 15. Fond 27 sisaldab Akadeemilise Klubi (Musse) ja fond 29 Kunstimuuseumi (algul Keskmuuseum) tegevust kajastavaid allikaid.

TRÜ TR KHO fond 55 (Tartu ülikool) sisaldab ligi 100 säilitusühikut ülikooli hoonete plaane, õppejõudude elulugusid, nende teaduslike tööde nimekirju ja fotosid.

Ühe hinnalisema osa käsikirjade osakonnas hoitavatest materjalidest moodustavad isiklikud fondid. Need on eeskätt ülikooli õppejõudude või ülikooliga tihedalt seotud olnud isikute tegevusest säilinud materjalid. Käsitletavast perioodist nimetagem selliste eriti oluliste isikute fonde nagu J. K. S. Morgenstern (f. 3), milles leiduvad mitmed tema käsikirjad, koolide visitatsioonimaterjalid jms.; J. W. Krause fond (f. 9) sisaldab mälestusi ja materjale seoses ülikooli ehitustega; F. M. Klingeri materjalide hulgas (f. 10) leidub tema arvukas kirjavahetus ülikooli professoritega. Ülikooli ajaloo suhtes olulist kirjavahetust on ka teise kuraatori, K. Lieveni fondis (f. 18). Märkigem veel selliste tuntud isikute fonde nagu H. M. Asmuss (f. 17), K. E. Baer (f. 61), C. C. T. F. Goebel (f. 24), F. K. H. Kruse (f. 22), J. Passek (f. 37), J. Jõgever (f. 33) jpt.

TRÜ TR KHO fondidest väärib veel märkimist suur fotokogu (f. 65), milles säilitatakse üle 3500 ülesvõtte.

Kõiki neid materjale on uurijate poolt osaliselt kasutatud, kuid kaugeltki mitte ammendavalt. Publitseeritud on neid aga vähe ja seda peamiselt kirjavahetuse osas (F. M. Klinger, K. Lieven).

Väljaspool Tartut asuvatest arhiivimaterjalidest tuleb olulisematena nimetada Riia õpperingkonna kuraatori kantselei (f. 240), Riia ringkonna prokuröri (f. 117) ja Baltimaade ajutise kindralkuberneri (f. 6898) dokumente Läti NSV Riiklikus Keskarhiivis (LNSV RAKA). Viimastes leidub arvestatavaid andmeid revolutsioonilisest üliõpilasliikumisest. NSV Liidu Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis (RAKAL) leidub rahvahariduse ministeeriumi rahvahariduse departemangu (f. 733) ja üldasjade departemangu (f. 740) materjalides Tartu ülikooli aruandeid, ettekandeid ning kirjavahetust teadusliku ja õppetöö küsimustes. Riigiduuma ja Ministrite Nõukogu kantselei fondid (f. 1278 ja f. 1276) sisaldavad andmeid täiendavatest lisaassigneeringutest Tartu ülikoolile.

Väärtuslikke materjale Peterburi Teaduste Akadeemia ja Tartu ülikooli teaduslikest sidemetest on NSV Liidu Teaduste Akadeemia Arhiivi Leningradi Osakonnas (NSVL TAA LO). Seal leidub rikkalikult andmeid Tartu ülikooli õppejõudude valimisest Peterburi TA korrespondent- või tegevliikmeks, nende teaduslik-organisatoorsest tegevusest, teaduslike ekspeditsioonide korraldamisest jms.

Trükitud allikaist on olulised ülikooli kohta käivad seadusandlikud aktid, mis on seotud ülikooli taasrajaga

mise ja järgneva tegevuse reguleerimisega. Neid publitseeriti nii seeriaväljaannetes kui ka üksikult. Tartu ülikooli esimene, 1799. aasta põhikiri «Tartu protestantliku ülikooli plaan» avaldati kohe nii vene kui ka saksa keeles.[1] 12. detsembril 1802 Aleksander I poolt allakirjutatud «Tartu Keiserliku Ülikooli põhimäärus» avaldati rahvahariduse ministeeriumi perioodilises väljaandes.[2] Tartu ülikooli 1803. aasta põhikiri ilmus nii vene kui ka saksa keeles.[3] 1820. aasta põhikiri ilmus vene keeles Peterburis ning vene ja saksa keeles Tartus.[4] Samuti avaldati kas iseseisvalt vene ja saksa keeles või perioodilistes väljaannetes Tartu ülikooli koosseisud, Tartu õpperingkonna koolide koosseisud, üliõpilasreeglid ja muud seadused ja korraldused. Vene keelest ilmusid need peamiselt rahvahariduse ministeeriumi eespool nimetatud perioodilises väljaandes, hiljem «Rahvahariduse Departemangu Ajakirjas» («Журнал департамента народного просвещения»). Saksa keeles avaldatud ülikooli kohta käivad seadused ja korraldused koondati kahte kogumikku, millistest esimene[5] sisaldas materjale aastaist 1820—1824 ja teine[6] aastaist 1825—1844.

Seoses Vene keisririigi seaduste täieliku kogu (Полное собрание законов Российской Империи — ПСЗ) koostamisega, mille esimene väljaanne koosnes 45 köitest, koondades kronoloogiliselt seadusi 1649. aastast kuni 1825. aastani, avaldati seal ka tähtsamad seadusandlikud aktid Tartu ülikooli kohta. Kogu publitseerimine viidi lõpule 1830. aastaks. Nii on selle XXVII köites avaldatud Tartu ülikooli põhimäärus 12. detsembrist 1802[7] ja mitmeid teisi seadusi.

Vene keisririigi seaduste täieliku kogu teise väljaandesse (kokku 55 köidet) koondati seadused aastatest 1825—1881 ja kolmandasse väljaandesse seadused perioodist 1881—1913. Ka nendesse väljaannetesse läksid tähtsamad seadused ja määrused Tartu ülikooli kohta.

Tartu ülikooli puudutavad määrused ja korraldused läksid ka rahvaharidusministeeriumi poolt väljaantud kahte suurde seeriakogumikku.[8]

1831. aastast alates avaldati igal aastal eriraamatuna väljavõtteid haridusministri aruandest[9] ja S. S. Uvarovi ajal koostati ka ülevaade ministeeriumi kümneaastasest (1833—1843) tegevusest.[10] Mõlemad sisaldavad andmeid Tartu ülikooli kohta.

---

[1] План университета [Спб., 1799]; Plan der errichtenden Universität [Riga, 1799].

[2] Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. Спб., 1803, нр. 1.

[3] Устав Императорского Дерптского унииверситета. [Спб., 1803]; Statuten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat [1803].

[4] Устав Императорского Дерптского университета. Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, MD CCC XX.

[5] Register über das am 4 Junius 1820 Allerhöchst bestätigte Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Mit Nachweisungen ergänzender Gesetze und Vorschriften. Dorpat, 1824.

[6] Alphabetisch erordnete Verzeichnis der speciell für die Kaiserliche Universität zu Dorpat erlassenen, noch in Kraft stehenden Verordnungen aus älterer und neueren Zeit, mit Nachweisung der betreffenden allgemeinen Gesetze. Dorpat, 1844.

[7] Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года. Том XXVII. 1802—1803. — Санктпетербург, 1830. (12 декабря 1802 г. — Акт постановления для Императорского Университета в Дерпте, с. 394—397).

[8] Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. I—XIII. Спб., 1864—1898 (первые три тома этого издания вышли в 1875—1876 вторым изданием); Сборник распоряжений по министерству народного просвещения, т. I—V. Спб., 1866—1881.

[9] «Извлечение из всеподданейшего отчета Министра народного просвещения». Спб., 1831—1842.

[10] Десятилетие Министерства народного просвещения 1833—1843 (записка, представленная Государю Императору Николаю Павловичу министром народного просвещения графом Уваровым в 1843 году.) Спб., 1844.

Tartu ülikooli ametlikest aastaraamatutest avaldati XIX sajandi algul saksa keeles väljavõtteid kroonikaaadilistes publikatsioonides[11], hiljem ajalehtedes[12].

Aruandematerjalide publitseerimine jätkus ka «Rahvahariduse Ministeeriumi Ajakirjas» («Журнал Министерства народного просвещения») alates 1847. aastast kuni 1894. aastani ja 1893. aastal asutatud «Tartu Ülikooli Toimetistes».[13]

1886. aastast hakati kord kuus välja andma Tartu (Riia) õpperingkonna ringkirju («Циркуляры по Дерптскому (Рижскому) учебному округу»), mis samuti sisaldavad Tartu ülikooli ajaloo seisukohast olulisi allikmaterjale.

Arvestatavaks publitseeritud allikmaterjaliks õppeprotsessi uurimisel on juba alates 1802. aastast avaldatud loengukavad, millistest selguvad loetavad õppeained ja nende ulatus.[14] Siit nähtuvad ka õppejõudude nimed, kes, millal ja missuguseid loenguid on pidanud. Loenguplaanide publitseerimine vene keeles jätkus XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul.[15]

Osaliselt allikmaterjalilise iseloomuga on ka publikatsioonid, mis avaldati seoses Tartu ülikooli taasavamisega 1802. a. ja tema esimeste juubelitega aastatel 1827 ja 1852. Neid iseloomustame ligemalt historiograafia käsitlemisel.

Õppejõudude ja üliõpilaste kohta on oluliseks allikmaterjaliks arhiivimaterjalide (õppejõudude koosseisud, üliõpilaste immatrikuleerimisraamatud jne.) põhjal koostatud teatmeteosed. Tartu ülikooli kasvandikest ilmus esimene süstemaatilise iseloomuga teatmeteos aastal 1852, mil ülikooli juubelialbumina anti välja kõigi aastail 1802—1852 ülikooli immatrikuleeritud üliõpilaste loend koos lühikeste biograafiliste andmetega. 1853. a. ilmus selle täiendatud väljaanne.[16]

Nende alusel tegi G. Pfaff esmakordselt süstemaatilise statistilise ülevaate Tartu ülikooli üliõpilaste sotsiaalsest päritolust aastail 1802—1862,[17] mis aga oma liigituse aluselt tunduvalt erineb marksistlikust käsitlusest.

1867. a. ilmus *Album Academicumi* kolmas, täiendatud väljaanne[18] ja 1889. a. A. Hasselblatti ja G. Otto poolt põhjalikult ümbertöötatud *Album Academicum*. See sisaldab hoolikalt kontrollitud ajaloolisi lühiandmeid 14 000 immatrikuleeritu kohta[19] ja on senini üheks olulisemaks allikmaterjaliks Tartu ülikooli üliõpilaskonna koosseisu uurimisel.

A. Hasselblatt ja G. Otto analüüsisid eriuurimuses ka immatrikuleeritute koosseisu, nende eriala, erialalist tööd pärast ülikooli lõpetamist jne.

---

[11] Chronik der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom J. 1812; Chronik der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom J. 1813; «Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Literatur und Kunst», Bd. I, S. 226—258, 373—427; Chronik der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom J. 1814, Ebenda, Bd. III, S. 400—448.

[12] Chronik der Universität Dorpat Seit dem Jahre 1827. — «Inland», 1836, Nr. 7 jne.

[13] Ученые записки Императорского Юрьевского университета. Юрьев, 1893—1916.

[14] Verzeichnis der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität in Dorpat vom 1. August bis Ende Dezember des Jahres 1802. Dorpat, 1802; Verzeichnis der Vorlesungen . . ., 1803—1891. Dorpat, 1803—1891.

[15] Обозрение лекций в Императорском Юрьевском университете. 1893 сем. II до 1918 сем. I, Юрьев, 1893—1918.

[16] C. v. Rummel. Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Zur Jubelfeier ihres fünfzigjährigen Bestehens, am 12-en December 1852. Dorpat, 1852; Zweite berichtete Ausgabe, Dorpat, 1853.

[17] Г. Пфафф. Статистические материалы для определения общественного положения лиц, получивших образование в Имп. Дерпском университете в 1802—1862 гг. Спб. 1862.

[18] Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1867.

[19] Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von A. Hasselblatt und Dr. G. Otto. Dorpat, 1889;

Analüüs tugineb arvukatele autorite poolt koostatud tabelitele.[20]

Oluliseks publitseeritud allikmaterjaliks on A. Hasselblatti poolt koostatud ülevaade Tartu ülikoolis võistlustöid kirjutanud autoritest 1890. aastate alguseni,[21] mis teeb auhinnatööde temaatika ja tulemused kergesti kättesaadavaks.

Arhiivimaterjalide alusel on üksikute perioodide kaupa korduvalt publitseeritud ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste või õppejõudude ja teenistujate nimekirju.[22] Tavalise teatmeteose piirid ületab tunduvalt prof. G. V. Levitski poolt ülikooli taasavamise 100. juubeliks koostatud Tartu ülikooli õppejõudude biograafiline leksikon aastaist 1802—1902.[23] Materjal on süstematiseeritud teaduskondade ja nendesse kuulunud kateedrite kaupa kronoloogiliselt, kusjuures teaduskondade arengu kohta antakse ka ajalooline lühiülevaade. Õppejõududest esitatakse küllaltki üksikasjalised eluloolised andmed ning ülevaade nende pedagoogilisest ja teaduslikust tegevusest koos tähtsamate teaduslike tööde loendiga. Vastavad biograafiad on enamikus koostatud oma eriala spetsialistide poolt. Käesoleva ülevaate koostamisel on prof. Levitski koostatud teatmeteos ülnud üheks tähtsamaks allikmaterjaliks.

Peale ülikooli koosseisu otseselt kajastavate publikatsioonide on võimalik Tartu ülikooli õppejõudude ja tema kasvandike kohta saada lisaandmeid veel üsna paljudest teatmeteostest, millistest märgime siinkohal ära tähtsamad.[24]

Kõige mahukama osa käsitletaval perioodil publitseeritud ajalooallikatest moodustavad Tartu ülikoolis koostatud magistri- ja doktoriväitekirjad. Siinkohal olgu selgituseks märgitud, et tolle aja väitekirjad olid mahult enamasti tunduvalt väiksemad praegustest, sisaldades mõnikord ainult 20—30 lehekülge teksti. See ei vähenda aga nende omaaegset teaduslikku väärtust. Kaitstud väitekirjadest on koostatud ja avaldatud bibliograafilised kogumikud[25], mis teeb vastava ülevaate saamise kergemaks.

Märkida tuleb veel käsikirjalisi bibliograafiaalaseid diplomitöid Tartu ülikooli ja tema allasutuste perioodilistest teaduslikest väljaannetest[26] ning Õpetatud Eesti Seltsi perioodilistest ja seeriaväljaannetest.[27]

[20] Von den 14 000 Immatriculirten. Streifzüge in das «Album academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat». Von Dr. G. Otto und A. Hasselblatt. Dorpat, 1891.

[21] Die Ehrenlegion der 14 000 Immatriculirten. Weitere Streifzüge in das «Album academicum der Kaiserlichen Universität zu Dorpat». Von A. Hasselblatt. Jurjev (Dorpat), 1893.

[22] Verzeichniss des Personals und der Studierenden auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, 1844—1881, Dorpat; Personal der Kaiserlichen Universität zu Dorpat nebst Beilage. 1882—1891, Dorpat; Личный состав Императорского Юрьевского университета . . . Юрьев, 1917.

[23] Г. В. Левицкий. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского университета за сто лет его существования. Т. I, Юрьев, 1902; Т. II, Юрьев, 1903.

[24] J. V. v. Recke und K. E. Napirsky. Allgemeines Schriftsteller und Gelehten-Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland, Bd. 1—4. Mitau, 1827—1832; J. Brennsohn. Die Aerzte Livlands. Mitau, 1905; J. Brennsohn. Die Aerzte Estlands. Riga, 1922; Deutsch-baltisches biographisches Lexikon 1710—1960. Köln, 1970; Eesti biograafiline Leksikon. Tartu, 1926—1929; Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide. Tartu—Tallinn, 1940; Eesti Entsüklopeedia. Tartu, 1932—1937, 1—8 kd.; Eesti Entsüklopeedia Täiendusköide. Tartu, 1940; Eesti Nõukogude Entsüklopeedia, 1—8. Tallinn, 1968—1978; Eesti Nõukogude Entsüklopeedia Lisaköide. Tallinn, 1978.

[25] E. Oissar. Tartu ülikoolis kaitstud väitekirjad 1802—1917. Bibliograafia. Tartu, 1973; V. Leek. Tartu ülikooli Arstiteaduskonnas 1892—1917 kaitstud väitekirjad. Bibliograafia. Tartu, 1960.

[26] H. Vesmes. Tartu ülikooli ja tema allasutuste perioodilised väljaanded 1802—1917. Diplomitöö. Tartu, 1963.

[27] H. Vares. Õpetatud Eesti Seltsi perioodiliste ja seeriaväljaannete süstemaatiline sisuregister. Diplomitöö. Tartu, 1960.

Oluliste allikmaterjalide hulka kuuluvad mõningad arhiivimaterjalide põhjal koostatud statistilised kogumikud,[28] mis annavad ülevaate õppejõudude ja üliõpilaskonna arvust ja selle dünaamikast XIX sajandil ja XX sajandi algul.

Allikmaterjalide hulka kuulub küllaltki rikkalik memuaarkirjandus, kuid see on kontseptuaalselt tihedalt seotud ülikooli ajaloo historiograafia põhisuundadega, milliseid vaatleme järgnevalt.

2. HISTORIOGRAAFIA

Eespool lühidalt nimetatud sotsiaalsed jõud ja nende huvid avaldasid mõju mitte ainult Tartu ülikooli tegevusele, vaid ka tema ajalugu kajastavatele kontseptsioonidele. Ülikooli ajaloo käsitlustes võib algusest peale täheldada konservatiivsete ja demokraatlike (hiljem revolutsioonilisse) tendentside võitlust.

Ülikooli ajaloo historiograafia käsitletava perioodi võime liigitada järgnevateks põhisuundadeks: saksa (baltisaksa) historiograafia, vene kodanlik historiograafia, eesti kodanlik historiograafia ning marksistlik historiograafia. Neist vanim on baltisaksa (saksa) historiograafia, mille alguseks võime tinglikult lugeda juba esimesi ülikooli taasavamisele pühendatud kroonikalaadseid publikatsioone, mis oma põhisisult kuuluvad küll ülikooli ajaloo allikmaterjalide hulka, ent sisaldavad ka hinnanguid ülikooli taasrajamise ajaloolise tähtsuse kohta. Sellisteks on prof. G. B. Jäsche koostatud ja ülikooli poolt 1803. a. väljaantud kirjeldus ülikooli taasavamise pidustustest,[29] kus on avaldatud kõik ülikooli avamisel peetud kõned, õppejõudude ja üliõpilaste nimed, andmed ülikooli raamatukogu ja mõnede teiste asutuste kohta ning ülevaade keiser Aleksander I külaskäigust ülikooli 22. mail 1802. 1803. a. F. D. Lenzi poolt koostatud ülevaade Tartu linnast eraldab aga ligi poole ruumist ülikooli avamisega 1802. aastal seotud sündmustele.[30]

Olulist materjali ja ülikooli taasavamise tähtsuse ning esialgse tegevuse hinnangu annab esimese rektori G. F. Parroti kõne, mille ta pidas rektoriameti üleandmise puhul 21. septembril 1803.[31] G. F. Parrot rõhutas selle fakti tähtsust, et ülikool on riiklik ja laialdase autonoomiaga, mis tagab talle tulevikus kiire arengu ja õitsengu.

Eelmistega sisult analoogiline on ülikooli raamatukogu hoone avatseremoonia (septembris 1805) kirjeldus ja sel puhul peetud kõnede publikatsioon,[32] kus kõrgelt hinnatakse ülikooli ja raamatukogu tähtsust nii kogu riigi kui ka Baltimaade hariduse ja teaduse arengu seisukohalt.

Esimesed tõsisemad ülevaated ülikooli ajaloost ja tegevusest ilmuvad siiski alles seoses taasavamise esime-

[28] Статистические таблицы и личные списки по Императорскому Юрьевскому, бывшему Дерптскому университету (1802—1901). Юрьев, 1902; Студенчество в цифрах. Сборник под редакцией проф. Святловского. Спб., 1909.

[29] Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21-sten und 22-sten April 1802, geschenen Eröfnung der neu angelegten Kayserlichen Universität zu Dorpat in Livland. Von Gottlob Benjamin Jäsche, Professor der Philosophie (Dorpat, 1802).

[30] Skizze einer Geschichte der Stadt Dorpat. Entworten von Friedrich David Lenz, Oberpastor in Dorpat. Nebst einem Anhange, der die Allerhöchste Kayserliche Constitutions — Acte für die hiesige Kayserliche Universität, imgleichen die Ukasen wegen der neuen Organisation der Schulen und der Direction der Universitäten und besonders der Dörptschen enthält. Dorpat, 1803.

[31] G. F. Parrot. Rede bey Gelegenheit der Publikation der Statuten der Universität und der Abgabe des Rectorats am 21. September 1803 behalten von G. F. Parrot, Professor der physik an der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat (1803).

[32] Der fünfzehnte September 1805 im Dorpat. Dorpat (1805).

se juubeliga 1827. aastal. Ülevaade ülikooli 25-aastasest tegevusest[33] koostati tolleaegse rektori J. P. G. v. Ewersi juhtimisel ja tema ajaloolise sissejuhatusega. Teos oli pühendatud Aleksander I mälestusele.

Ewersi ajaloolises ülevaates iseloomustatakse lühidalt ülikooli rajamist Tartu Gustav II Adolfi ja J. Skytte poolt 1632. a., ülikooli tegevust ja selle lõpetamist Põhjasõja ajal ning taasavamise katseid. Taasavamisest räägitakse pikemalt koos tähtsamate seaduste (asutamisakt 12. detsembrist 1802 jt.) taaspublitseerimisega. Tuuakse ära ülikooli koosseisud aastail 1799, 1803 ja 1817 (1818) ja võrreldakse neid omavahel, samuti andmeid Tartu õpperingkonna koolioludе paranemise kohta aastail 1803—1827. Nimekirjade ja tabelite näol esitatakse õppejõudude ja ametnike koosseis, samuti andmed üliõpilaste päritolu ja sotsiaalse koosseisu, võistlustööde, distsiplinaarkaristuse jne. kohta. Teose statistiline kallak, mis teeb temast ühtlasi ülikooli ajaloo väga väärtusliku allika, on ilmselt G. Ewersi teene, kes ajaloo kõrval tundis suurt huvi statistika vastu. Põhjalik ülevaade, kirjutatud J. W. Krause poolt, käsitleb ülikooli hoonete ehitamise ajalugu. Teos on kunstiliselt silmapaistvalt hästi kujundatud. Illustratsioonide hulgas on C. A. Senffi poolt valmistatud 19 gravüüri ülikooli hoonetest (Krause, Rückeri ja Weinmanni joonistuste järgi) akvatintas.

Juubelipidustuste kirjeldus ja sellel peetud tähtsamad kõned (G. Ewers, F. Parrot, J. F. Erdmann jt.) ning mitmed muud materjalid avaldati eraldi raamatuna,[34] kusjuures rektor Ewersi kõne moodustas põhiliselt kokkukõtte eelmainitud juubeliraamatust. Peale Ewersi kõne, kus rõhutatakse ülikooli taasavamise erakordset tähtsust ja riigi ulatuslikul materiaalsel toetusel saavutatud suurt edu teaduse arengus, on raamatus ajalooküsimusi puudutatud vähe ja ta on suurel määral allikmaterjalilise iseloomuga.

Ülikooli taasavamise kahe juubeli vahel (1827 ja 1852) ilmus teoloogiaprofessori F. Buschi poolt koostatud teos ülikooli teisest kuraatorist K. Lievenist,[35] kus selle mehe tegevust küll üksikasjaliselt, kuid liialt ülistavalt hinnatakse. Tunnustatakse ka G. Ewersi teeneid rektorina. Allikpublikatsiooniliseks väärtuseks on Lieveni kirjavahetuse (Ewersi, Parroti ja teistega) osaline publitseerimine ning arvukates kommentaarides sisalduv faktiline materjal.

Taasavamise 50. aastapäevaks ilmus ülikooli sündiku T. H. Beise sulest ülevaade ülikooli senisest tegevusest.[36] Selle ajaloolises sissejuhatuses räägitakse juba pikemalt ka Tartu linna varasemast ajaloost, samuti siinsete rootsi ülikoolide tegevusest. Töös on antud ka Tartu ülikooli XIX sajandi 1. poole ajaloo periodiseering. Beise on jaganud perioodi 25 aastaste ajavahemikena (1802—1827, 1828—1852) pooleks. Seega on periodiseering üsna formaalne. Raamat ise on kirjutatud kroonika laadis, milles väga täpselt fikseeritakse aastate kaupa olulisemad sündmused ülikooli elus: professorite ametisseastumine ja lahkumine, uute asutuste loomine või ehitamine, suuremate või väiksemate võimukandjate külaskäigud, uued ülikooli puudutavad seadused, korraldused jne. Ainult üliõpilaselu jääb üldiselt valgustamata. Teose tugevaks küljeks on objektiivne käsitluslaad ning väga täpne viitamine kasutatud allikmaterjalidele. Selles rõhutatakse, et Tartu ülikool on jõudnud oma õitseaega, samuti seda, et oma tegevuse teisel veerandsajandil võttis siinne ülikool järjest rohkem osa vene teaduse ja kultuuri arendamisest ja selle edusammude tutvustamisest Lääne-Euroopas.[37]

Juubelipidustustest ilmus professor A. Bunge toimetusel eriraamat,[38] milles kirjeldatakse kahe päeva jooksul toimunud üritusi, tuuakse ära pidulike jutluste ja kõnede tekstid, sealhulgas rektor E. Haffneri kõne ülikooli 50-aastasest tegevusest, valitsuse poolt autasustatute ja ülikooli auliikmeteks valitute nimed. Olulise osa raamatust moodustavad viis juubelikirjutist — igalt teaduskonnalt üks. Lisades on toodud õppejõudude ja ametnike nimekiri ning tabelid üliõpilaskonna koosseisu kohta. Nii kuulub seegi väljaanne rohkem allikpublikatsioonide kui ajaloouurimuste hulka.

Ülikooli 50. juubeliaastapäevale pühendatud publikatsioonidega jõuab üldjoontes lõpule valgustusfilosoofiline suund saksa (baltisaksa) ajalookäsitluses, kus ülikooli tegevust hinnati küllalt objektiivselt Baltimaade ja kogu Venemaa jaoks tähtsa teaduse ja hariduselu keskusena. 1850.—1880. aastate vahetusel, vastureaktsioonina revolutsioonilis-demokraatliku liikumise tõusule ja 1860. aastate kodanlikele reformidele Venemaal, tugevneb baltisaksa konservatism ja konservatiivne ajalookäsitlus. See suund seab järjest avalikumalt oma eesmärgiks balti erikorra kaitsmise, püüdes selle ürituse teenistusse rakendada ka Tartu ülikooli.

Tartu ülikooli kohaliku eripära säilitamise «positiivsete tulemuste» propaganda teenistuses on ilmselt ülevaade ülikooli tegevusest, mis 1866. a. ilmus saksa ja vene keeles. See avaldati seoses uue, 1865. a. põhikirja saamisega, mis tunduvalt erines ülevenemaalisest ülikoolide põhikirjast.

Ülevaate («Tagasivaate . . .»)[39] koostas Tartu ülikooli filosoofiaprofessor L. Strümpell ja see tugines Tartu õpperingkonna kuraatoritele esitatud aruannetele ja ettekannetele. Venekeelse väljaande toimetajaks oli ülikooli vene ajaloo endine professor N. A. Ivanov.[40] Kogu ülevaade on esitatud teaduskondade kaupa (arsti-, matemaatika-füüsika-, ajaloo-keele-, õigus- ja teoloogiateaduskond). Käsitlus kujutab eeskätt ülevaadet teaduskondade ja teadusharude arengust, teaduskondade koosseisus olnud asutustest ja õppejõududest ning nende olulisematest teaduslikest saavutustest. Viimasega ongi rõhutatud ülikooli üleriigilist tähtsust saksakeelse õppeasutusena. Peab aga ühtlasi tunnustavalt märkima, et teos täitis teatud lünga teaduskondade ajaloo osas, mida ülikooli ajaloo varasemad käsitlused ei valgustanud. Kuid selleski teoses ei räägita üliõpilaskonnast ega ülikooli elu olustikulisest küljest.

1860. aastate teisest poolest süveneb baltisaksa ajalookäsitluses konservatiivne tendents. Sisuliselt kaob vahe baltisaksa liberaalse ja konservatiivse ajalookäsitluse vahel. Kogu publitsistika ja ajalookäsitlus rakendatakse balti erikorra ja selle üheks

---

[33] Die Kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung. Dorpat, 1827.

[34] Das erste Jubelfest der Kaiserlichen Universität Dorpat, fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung, gefeiert am 12 December 1827. Dorpat, 1828.

[35] Der Fürst Karl Lieven und die Kaiserliche Universität Dorpat unter seiner Oberleitung. Denkschrift von Dr. Friedrich Busch. Dorpat und Leipzig, 1846.

[36] Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens. Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten December 1852. Dorpat, 1853.

[37] Sealsamas, lk. 107—108.

[38] Das Zweite Jubelfest der Kaiserlichen Universität Dorpat. Fünfzig Jahre nach ihrer Gründung, gefeiert am 12 und 13 December 1852. Dorpat, 1853.

[39] Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat. Zur Erinnerung an die Jahre 1802 bis 1865. Nach den vom Curator des Dörptschen Lehrbezirks eingezogenen Berichten und Mittheilungen. Dorpat, 1866.

[40] Обзор деятельности Императорского Дерптского университета. На память о 1802—1865 годах. Составлен по отчетам и донесениям, представленным попечителю Дерптского учебного округа. Дерпт, 1866.

osaks arvatud nn. saksa ülikooli eripära kaitseks.

Balti erikorra üha hoogustuva kriitika tõttu vene ajakirjanduse poolt, mille üldiseks nõudeks oli ülevenemaaliste seaduste laiendamine Baltimaadele, sealhulgas vene õppekeele sisseviimine Tartu ülikoolis, kandis baltisaksa ajalookäsitlus oma tegevuse raskuspunkti üle kohalike valitsevate klasside privileegide kaitsele, õigustades seda nn. kultuuritoomise teooriaga. Kultuurivõitlus («Kulturkampf») saab nüüd kõigi baltisaksa ajalookäsitluste alusmüüriks ja seda muidugi ka ülikooli ajaloo käsitlemisel. Eriti teravalt, peaaegu avaliku venevastase väljaastumise vormis, oli koostatud Tartu ülikooli vene ajaloo professori C. Schirreni «Liivimaa vastus»[41], mis oli mõeldud eeskätt vastulöögina J. Samarini teosele «Okrainõ Rossii» (1868) ilmumisele ja laiemalt üldse vene ajakirjanduse kriitikale. Toetudes baltisakslaste nn. ajaloolistele õigustele, nõudis Schirren kategooriliselt balti erikorra ja saksa keele õiguste säilitamist, sealhulgas ka ülikoolis. Schirreni vastus on sealtpeale jäänud baltisaksa ja Lääne-Saksamaal areneva *Ostforschungi* lipukirjaks tänapäevani. «Kultuurivõitluse» pitserit kannavad ka järgnevad baltisaksa ülikooliajaloo kontseptsioonid.

Oluliselt on sellest suunast kantud juba Schirreni võitluskaaslase Julius Eckardti ülevaade Tartu ülikooli ajaloost, mis algselt ilmus pealkirja «Tartus» all «Riia Almanahhis»[42] ja avaldati siis Eckardti artiklitekogumikus[43] pealkirja all «Tartu Ülikool» («Die Universität Dorpat»). Artiklis antakse populaarses vormis ülevaade poliitilistest suundadest ülikoolis, aga ka korporatiivsest üliõpilaselust ilmse sümpaatia ja poolehoiuga baltisaksluse.

Tartu ülikooli taasavamise 75. aastapäeva 1877. aastal ametlikult ei tähistatud. Siiski ilmus selle juubeli puhul kohalikes saksa ajalehtedes rida populaarse iseloomuga artikleid, mis valgustasid mitmeid ülikooli tegevuse külgi. Need koondati ja anti 1877. a. välja ka iseseisva kogumikuna.[44] Juba kogumiku pealkirjas rõhutatakse ülikooli tähtsust kohaliku «maaülikooli», s. o. «landesuniversiteedina». Kogumikus puudub uurimuslik element. Ilmne on aga tema nn. kultuurivõitluslik tendents, mis tsensuuritakistuste tõttu on siiski varjatud. Ent varjamatult ilmneb see tendents 1882. a. Saksamaal T. Neanderi poolt koostatud Tartu ülikooli ajaloos.[45] Ülikooli arengut vaadeldakse baltisakslaste ajalooliste privileegide kujunemise taustal. Omaette peatükki on koondatud rootsi-saksa ülikool (1632—1710). Kolmanda peatüki pealkiri «Tartu saksa ülikool 1802—1882» rõhutab periodiseeringu natsionalistlikku aspekti. Üliõpilaskonnast antakse omaette ülevaade, kusjuures selle korporatiivset korraldust hinnatakse kõrgelt. Tartu ülikool lääne kultuuri kandja ja kaitsjana Venemaal on teiseks juhtmotiiviks. Analoogiline tendents jätkub ka kõigis hilisemates baltisakslaste käsitlustes, nii üldkäsitlustes, üksikuurimustes kui ka mälestustes.[46]

---

[41] C. Schirren. Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin. Leipzig, 1869.

[42] J. Eckardt. In Dorpat. — «Rigascher Almanach», 1868.

[43] Julius Eckardt. Die Baltischen Provinzen Russlands. Politische und Culturgeschichtliche Aufsätze. Leipzig, 1868 (kordustrükk Leipzig, 1869).

[44] Gedenksblätter an das fünfundsiebzigjährige Bestehen der Landesuniversität Dorpat von der Redaktion der «Dorpater Stadtblattes». Dorpat, 1877.

[45] Die Deutsche Universität Dorpat im Lichte der Geschichte und der Gegenwart. Eine historische Studie auf dem Gebiete Östlicher Culturkämpfe. Leipzig, 1882.

[46] Vt. A. v. Gernet. Die im Jahre 1802 eröffnete Universität Dorpat und die Wandlungen in ihrer Verfassung. Reval, 1902; Die Universität Dorpat (1802—1918). Skizzen zu ihrer Geschichte von Lehrern und ehemaligen Schulern zusammengestellt unter der Redaktion von Hugo Semel. Dorpat, 1918;

Peale Tartu ülikooli ajalugu valgustavate üldkäsitluste on baltisaksa uurijad avaldanud mitmeid uurimusi, mis on pühendatud lühematele ülikooli ajaloo perioodidele, üksikprobleemidele või silmapaistvatele tegelastele.

Neist pakuvad suuremat huvi ülikooli esimese rektori G. F. Parroti ja esimese kuraatori F. M. Klingeri kohta ilmunud uurimused. Parrotist avaldati pikem artikkel W. H. C. Gläseri sulest juba 1876. aastal.[47] Parroti noorusaastate tegevuse ülevaate (kuni Tartu tulekuni) koostas F. Bienemann.[48] Samalt autorilt ilmus 1902. a. ka alliikmaterjalidele tuginev uurimus keiser Aleksander I ja G. F. Parroti suhetest, mis heidab valgust taasavatud ülikooli tegevuse algperioodile.[49]

F. M. Klingerist kui inimesest ja kodanikust ilmus esimene pikem ülevaade 1853. a.[50] Kaheköitelise ülevaate Klingeri elutööst koos tema kirjavahetuse publitseerimisega koostas M. Rieger.[51] Selles on põhjalikult valgustatud ka Klingeri osa Tartu ülikooli kuraatorina.

Olulist lisa ülikooli ajaloole annab 1928. a. ilmunud W. Süssi uurimus ülikooli algusaastakümnete ühe silmapaistvaima professori Karl Morgensterni kohta.[52] Teisi ülikooli juhtivaid tegelasi ja õppejõude käsitlevatele üksikuurimustele viidatakse järgmistes peatükkides.

Saksakeelsete uurimuste ja artiklite hulk ülikooli juures XIX sajandil tegutsenud asutustest, ühingutest ja üliõpilaskorporatsioonidest on väga ulatuslik, käesolevas historiograafiakäsitluses märgime neist vaid olulisemaid,[53] kuna teisi on kasutatud ja viidatud töö järgnevates peatükkides.

Samast põhimõttest lähtume ka saksakeelse memuaarkirjanduse iseloomustamisel. Perioodide kaupa kajastuvad selles vastavad poliitilised põhitendentsid olenevalt autori veendumustest ja klassipositsioonist.

R. v. Engelhardt. Die Deutsche Universität Dorpat im ihrer geistgeschichtlichen Bedeudung. Reval, 1933.

[47] W. H. Chr. Gläser. Der erste Rector der Dorpater Deutschen Universität (1802). Livländische Hefte. 1 Heft, Januar 1876. Lübeck, 1876.

[48] Georg Friedrich Parrots Jugendleben (1767—1801). Von Friedrich Bienemann. Separat-Abdruck aus der «St. Petersburger Zeitung». St.-Petersburg, 1897.

[49] Fr. Bienemann. Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Reval, 1902.

[50] Harald v. Brackel. Ueber Friedrich Maximilian von Klinger als Menschen und Staatsbürger. — «Inland», 1853, Nr. 3—5.

[51] Friedrich Maximilian Klinger. Sein Leben und Werke. Dargestellt von M. Rieger. Th. I—II mit einem Briefbuch. Darmstadt, 1880—1896.

[52] W. Süss. Karl Morgenstern (1770—1852). Ein Kulturhistorisches Versuch. Dorpat, 1928.

[53] Leo Meyer. Ueber Personalgeschichte der Universität Dorpat. Dorpat, 1875. Zweite Aufgabe Dorpat, 1886; Axel v. Gernet. Album Estonorum. Dorpat, 1888; Nachtrage zum Album Estonorum. Heft 1—3, 1899—1901; Alex. Ammon. Album Dorpati Livonorum. Dorpat, 1890; Die Kleinebildung der Dorpater Landmannschaften. Eine kritisch-historische Untersuchung von Theodor Neander. Mitau, 1884; Geschichte der Estonia. Unter Mitvirkung von Friedrich Stillmark bearbeitet von Axel v. Bernet. Als Manuscript für die Mitglieder der Estonia gedruckt. St.-Petersburg, 1893; (Eduard Fehre). Geschichte der Fraternitas Rigensis. Als Manuscript für die Glieder der Fraternitas gedruckt. St.-Petersburg, 1898; Der Dorpater Chargirten-Convent von seiner Gründung bis 1880. Eine historische Skizze von Eberhard Kraus. Dorpat, 1883; Das Ringen das Landmannschaftlichen und burschenschaftlichen Princips in Dorpat. Eine historische Skizze. Dorpat, 1893; Die Feier des 50 Jährigen Bestehens der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Kaiserlichen Universität zu Dorpat am 18 Januar 1888. Dorpat; F. Amelung. Fest-Album der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu deren Fünfzigjährigen Jubiläum. Dorpat, 1888; G. Dragendorff. Berichte über die Schicksale und Leistungen der Gesellschaft in der ersten 25 Jahren ihrer Tätigkeit. — Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft bei der Universitat. Dorpat, 1879, Bd. V; Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Dorpater Studentenschaft. Dorpat, 1879; O. Flügel. Herbart und Strumpell. Langensalza, 1904, etc.

Reeglina on need XIX sajandi keskpaigani objektiivsemad, kuna 1860. aastaist kammitseb baltisaksa autoreid nn. kultuurivõitluse tendents.[54]

Lääne-Saksamaal pärast Teist maailmasõda nn. idauurimise (*Ostforschung*) raames arenev ja peamiselt baltisakslastest kantud töö Tartu ülikooli ajaloo uurimisel järgib suurel määral C. Schirreni, J. Eckardti jt. «kultuurivõitlejate» traditsioone, kuigi nende äärmustesse suhtutakse ka mõninga kriitikaga. Et C. Schirreni pärand on Lääne-Saksamaa konservatiivsete ajaloolaste hulgas au sees, seda tõendavad iga-aastased Schirreni päevad, millistest kahekümnes toimus eriti pidulikult seoses 100 aasta möödumisega «Liivimaa vastuse» ilmumisest. Sellel esinesid A. Taube ja teised sealsed ajaloolased C. Schirreni apoloogia vaimus.[55] Lääne-Saksamaal kulgev uurimistöö on andnud olulisemaid tulemusi Tartu ülikooli XVII sajandi ajaloo kohta, millest üksikasjaliselt oli juttu I köites. XIX sajandi osas on suhteliselt vähe tehtud algallikatele tuginevat uurimistööd.

VENE KODANLIK HISTORIOGRAAFIA. Vene ajaloolased ei tegelenud XIX—XX sajandi vahetuseni süstemaatiliselt Tartu ülikooli ajaloo uurimisega. Küll ilmusid vene keeles vastavates riiklikes väljaannetes kõik Tartu ülikooli kohta käivad tähtsamad seadusandlikud aktid ja korraldused, samuti rida ametlikke kokkuvõtteid ülikooli tegevusest.

Peale ametlike publikatsioonide ilmus XIX sajandi 2. kolmandikul vene keeles üksikuid reisimuljeid ja mälestusi Tartu ülikoolist. Nii kirjeldab Tartu ülikooli ja selle üksikuid professoreid 1835. a. vene kirjanik F. V. Bulgarin.[56] 1859. a. ilmuvad N. Varadinovilt[57] ja ühelt anonüümselt autorilt[58] üliõpilasmälestused, mis sisaldavad hinnatavat olustikulist materjali. Aastail 1830—1833 Tartus üliõpilaseks olnud kirjanik V. A. Sollogubi olulisi andmeid sisaldavad mälestused ilmusid alles 1887. aastal.[59]

Tartu ülikooli Professorite Instituudi kasvandik N. I. Pirogov hakkas oma memuaare avaldama 1885. a. «Russkaja Starina» veergudel.[60] 1887. a. trükiti Pirogovi mälestused juba tema «Teoste» I köites.[61] Need ilmusid varsti ka saksa keeles[62] ja sisaldavad Tartu ülikooli ajaloo seisukohalt huvitavaid andmeid aastaist 1830—1840, sealhulgas hinnanguid paljude professorite kohta.

---

[54] Rückblick auf mein Leben. Selbstbiographie von Karl Friedrich Burdach. Leipzig, 1848; Nachrichten über Leben und Schriften des Herrn Geheimraths Dr. Karl Ernst von Baer, mitgetheilt von ihm selbst. S.-Petersburg, 1866. Zweite Aufgabe, Braunschweig, 1866; J. W. Krause. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. Aus Erinnerungen des Professor Johann Wilhelm Krause. — «Baltische Monatschrift», Bd. LIII 1902; Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders (1810—1840), nebst einer Biographie und Charakteristik des Verfassers, herausgegeben von L. v. Schröder. — «Baltische Monatschrift». Bd. XXXIX, 1892; Die Universität Dorpat. — Nordische Bilder. Von Eduard Osenbrüggen. Leipzig, 1900; Otto v. Grünewaldt. Erinnerungen. Studentenzeit. Reval, MCMXVII, etc.

[55] Der zwanzigste Carl-Schirren-Tag. — «Baltische Briefe», 1969, Nr. 10; R. Wittram, Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert. — Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten. Köln, 1964.

[56] Ф. В. Булгарин. Прогулка по Ливонии. Сочинения Ф. Булгарина, ч. III. Спб., 1836.

[57] Н. Варадинов. Об условиях университетского образования. — «Русское слово», 1859, нр. 4.

[58] (Павла-ва). Из воспоминаний дерптского студента. — «Библиотека для Чтения», 1859, нр. 4.

[59] Воспоминания графа В. А. Соллогуба. Спб., 1887.

[60] Н. И. Пирогов. Вопросы жизни. Дневник старого врача, 1879—1881. — «Русская Старина», т. XIV, 1885.

[61] Сочинения Н. И. Пирогова. Т. I. Спб., 1887; второе изд. Спб., 1900.

[62] A. Fischer. Nic. Iwan. Pirogov. Lebensfragen. Tagebuch eine alten Arztes. Aus dem Russischen. Stuttgart, 1894.

Uurimuslikku laadi ülevaadetest oli vene keeles kättesaadav ainult T. H. Beise poolt 1852. a. kirjutatud ülevaade Tartu ülikooli ajaloost, mida väga üksikasjaliselt refereeris M. Hotinski rahvaharidusministeeriumi ajakirjas.[63] Nagu nägime eespool, tõlgiti vene keelde ka L. Strümpelli koostatud ja 1866. a. avaldatud Tartu ülikooli ajalugu.

1860. aastail, seoses vene ajakirjanduse rünnakutega Balti erikorrale, tõstsid vene publitsistid päevakorda ka olukorra Tartu ülikoolis, kus seda õppeasutust peeti üheks ohtlikumaks eestlaste ja lätlaste saksastamise abinõuks baltisakslaste käes. Artiklis «Liivimaa Ateena»[64] oli A. I. Herzen juba 1860. aastatel kritiseerinud balti ülikooli burśikommete ja konservatiivsuse pärast.

Tartu ülikooli feodaal-korporatiivset korda ja vaimu kritiseeris revolutsioonilisele demokratismile lähedaselt positsioonidelt vene ajakirjanduses mitmes artiklis V. A. Manassein.[65] Vene demokraatlikus ajakirjanduses ilmunud artiklites rõhutatakse Tartu ülikooli mittevenepärast iseloomu ja eemalejäämist kaasaja Venemaa ühiskondlike vajaduste rahuldamisest, samuti korporatsioonide reaktsioonilisust.[66]

1865. a. alates süüdistas vene liberaalne ja konservatiiv-šovinistlik ajakirjandus Tartu ülikooli otseselt kohalike rahvaste saksastamises, nimetades teda «germanismi taimelavaks».[67] Järgnevail aastail, eriti alates 1869. aastast, seostatakse C. Schirreni nimi Tartu ülikooliga. Analüüsides ajalehes «Moskovskije Vedomosti» olukorda Tartu ülikoolis, nõudis vene šovinistide liider M. N. Katkov vene õppekeele kohest sissevii-mist, et tõkestada baltisakslaste germaniseerimispoliitikat.[68] Kuigi diskussiooni käigus kasutati mitmesuguseid andmeid Tartu ülikooli tegevusest ja ajaloost, ei kasvanud venepoolselt sellest välja ühtki uurimuslikku laadi tööd.

Neid ei ilmunud ka 1870.—1880. aastail. Märkida tuleks siiski senaator N. Manasseini seisukohti, millised ta esitas aastail 1882—1883 Liivi- ja Kuramaal läbiviidud senaartorirevisjoni tulemuste põhjal nii balti erikorrast tervikuna kui ka Tartu ülikooli kohta.[69] Manassein oli jõudnud järeldusele, et ülikool on kaotanud Venemaa jaoks oma varasema tähtsuse ja muutunud saksapäraseks provintsiülikooliks. Ta pidas vajalikuks reorganiseerida ülikool üldriiklikest huvidest lähtudes ja kehtestada õppekeelena vene keel.

Tartu ülikooli reformi päevil aastail 1889—1895, mil vastav reorganiseerimine teostati, suurenes huvi Tartu ülikooli ajaloo vastu ja tekkis mitmeid diskussioone. Baltisaksfäsed võtsid reformi vastu vaenulikult, nähes selles ülikooli allakäiku.

1890. a. avaldas «Russkoje Starina» ülevaate Tartu üliõpilaste vallatlustest ja vempudest[70] ning 1891. a. ilmus Peterburis anonüümselt brošüür Tartu üliõpilaste elust.[71] Viima-

---

[63] Очерки истории Императорского Дерптского университета со времени основания его в 1802 году. — «Журнал Министерства народного просвещения», 1853, нр. 2, 8.

[64] В. А. Манассейн. Быт русских студентов в Дерптском университете (письмо из Дерпта). — «Русская речь», 1861, нр. 57; Письмо из Дерпта. — «Книжный магазин», 1863, нр. 8.

[65] В. Девлезерский. Дерпт. — «Очерки», 29. I. 1863; Студенческие корпорации в Дерпте. — «Очерки», 2. II. 1963.

[66] «Голос», 18. III. 1866; «Московские Ведомости, 13. VIII. 1869.

[67] «Московские Ведомости», 13. VIII 1866.

[68] Diskussioonist ligemalt vt. С. Г. Исаков. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов. — Ученые записки ТГУ, вып. 107. Тарту, 1961.

[69] Manasseina revizija. Riga, 1949, l. 200—203.

[70] Летопись забав и шалостей дерптских студентов 1803—1862. — «Русская Старина», 1890, нр. 2.

[71] О студенческой жизни в Дерпте. Спб., 1892.

se vastu võttis üsna kriitiliselt sõna A. Haruzin,[72] tollal riigiametnik Tallinnas, hiljem siseministri abi. Järgnes anonüümse autori vastus uue brošüüri näol[73] ning Haruzini vastubrošüür, milles kritiseeriti üliõpilaskonna korporatiivset korraldust.[74] Korporatsioonide pooldajad õigustasid korporatsioonide olemasolu Tartus asjaoluga, et Tartu ülikool olevat ainus ülikool Venemaal, kus ei tunta üliõpilasrahutusi, sest noored mehed saavat oma sotsiaalsed pinged hoopis süütumal kujul korporatsioonides välja elada.

Sisuliselt arvestatav diskussioon puhkes 1895. a. uue rektori A. S. Budilovitši ja reformieelse rektori, baltisaksa ringkondade ühe liidri G. v. Oettingeni vahel. Selle ajendiks sai Budilovitši artikkel rahvaharidusministeeriumi ajakirjas, mis ilmus ka iseseisva brošüürina.[75] Artiklis kritiseeriti Tartu ülikooli majanduslikku olukorda, iseloomustades ühtlasi mitmeid reformieelse ülikooli puudusi. Kriitikale vastas omapoolse kriitikaga reformijärgse ülikooli aadressil endine, nn. Dorpati ülikooli rektor G. v. Oettingen.[76] See sundis nn. Jurjevi ülikooli rektorit A. S. Budilovitšit uuesti sõna võtma ja kinnitama oma väiteid konkreetse dokumentaalse materjaliga ülikooli varasemast kehvast majanduslikust olukorrast.[77] Diskussioon kestis kogu 1897. aasta ja lõppes A. Budilovitši artikliga, kus ta üsna teravalt ründas baltisakslaste seisukohti.[78]

Vene kodanlike autorite uurimuslikest töödest Tartu ülikooli ajaloo kohta võime märkida professor A. S. Budilovitši ülevaadet[79] vene keelest õppe- ja asjaajamiskeelena ning professor E. V. Petuhhovi ajaloolist ülevaadet vene keele ja kirjanduse kateedrist.[80] Mõlemad uurimused tuginevad põhiliselt arhiivimaterjalidele.

J. V. Petuhhovilt pärineb ka seni põhjalikum ja sisukam teos Tartu ülikooli ajaloost XIX sajandil.[81] Väljaarvatud rootsiaegse ülikooli lühikäsitlus, rajaneb Petuhhovi uurimus üsna suurel määral algallikatele, sealhulgas arhiivimaterjalidele. Puuduseks allikate kasutamisel on aga suhteliselt vähene viitamine nendele. Teoses antakse üsna hea ülevaade Tartu ülikooli taasrajamisest ning järgnevalt käsitletakse ülikooli arengut etappide kaupa (aastad 1802—1820, 1820—1865, 1865—1889), kusjuures sajandi lõppu vaadeldakse ju-

[72] Алексей Харузин. По поводу брошюры «О студенческой жизни в Дерпте». М., 1891.

[73] Две статьи о студенческой жизни в Дерпте, Спб., 1892.

[74] Алексей Харузин. К вопросу о корпаративном строе студентов в Дерпте. По поводу анонимной брошюры «Две статьи о студенческой жизни в Дерпте». Ревель, 1893.

[75] А. Будилович. Историческая заметка о бюджетных отношениях Юрьевского университета. — «Журнал Министерства народного просвещения», 1895, нр. 9; То же отдельно, Спб., 1895.

[76] Г. фон-Эттингенъ. Ответ ректора Дерптского университета ректору Юрьевского университета. — «С. Петербургские Ведомости», 1897, нр. 71.

[77] А. Будилович. Юрьевский университет (несколько документальных справок по содержанию: «Ответ бывшего ректора Дерптского университета ректору Юрьевского университета».). — «Рижский Вестник», 1897; То же отдельно. Рига, 1897.

[78] Г. фон-Эттигенъ. Еще о Дерптском и Юрьевском университете. — «С. Петербургские Ведомости», 1897, нр. 142; А. Будилович. Еще два слова о балтских взглядах на Юрьевский университет. — «Рижский Вестник», 1897, нр. 149—150.

[79] А. С. Будилович. Об успехах русского языка в Юрьевском университете в истекающем столетии. Юрьев, 1899.

[80] Кафедра русского языка и словесности в Юрьевском (Дерптском) университете. Составил по архивным и печатным материалам Е. В. Петухов. Юрьев, 1900.

[81] Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802—1902). Том I: первый и второй периоды (1802—1865). Исторический очерк Е. В. Петухова, ординарного профессора Императорского Юрьевского университета. Юрьев, 1902; том II: Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет в последний период своего столетнего существования (1865—1902). Спб., 1906.

ba kui üleminekut uude tegevusperioodi. Autori käsitlus on üldiselt objektiivne ja asjalik. Baltisaksa autorite seisukohtade suhtes ollakse küllalt korrektne ja tagasihoidlik. Filoloogina on Petuhhov andnud ulatuslikule faktilisele materjalile tugineva väärtusliku uurimuse, kuid teose struktuur on väheülevaatlik ja esitatud materjal mõnevõrra killustatud. Ka iseloomustab teost ofitsiaalne suund: isevalitsejate, nende perekonnaliikmete ja kõrgete võimukandjate tegevus, nende külaskäigud ülikooli jne. on igati esile tõstetud.

Petuhhovi ülevaates on suhteliselt vähe tähelepanu pööratud teaduse arengule, üksikute teadlaste uurimistulemustele ja teaduslike koolkondade tekkimisele. Osalt korvab seda puudujääki eespool nimetatud Levitski poolt koostatud ülikooli õppejõudude biograafiline leksikon, kuid sealgi jääb teadustöö tulemuste esitamine elementaarse faktograafia pinnale.

Pärast 1902. aasta juubelit piirduti Tartu ülikooli ajaloo alal ainult üksikute artiklitega.

Ka sellest ülikooli arenguperioodist on ülikooli õppejõud ja kasvandikud kirjutanud mälestusi, neist osa juba nõukogude perioodil.[82] Need lisavad iseloomulikke jooni tolle aja *alma materi* ajaloole. Seega ei ole vene kodanliku ajalooteaduse panus Tartu ülikooli historiograafiasse eriti ulatuslik, kuid Petuhhovi ja Levitski tööde tõttu küllaltki hinnatav.

EESTI KODANLIK HISTORIOGRAAFIA tegeles Tartu ülikooli XIX sajandi ajalooga suhteliselt vähe, sest tema tähelepanu koondus ajavahemikule 1919—1940 ja sealgi suudeti uurimuslikult valgustada ainult perioodi 1919—1932. Teiseks olulisemaks huviobjektiks oli rootsiaegne ülikool, XIX sajandi «saksa» ja sajandivahetuse «vene» ülikooli tegevusse suhtuti kriitiliselt, osalt isegi halvustavalt. Selles väljendus eesti kodanluse klassipositsioon.

XIX sajandil oli eesti kodanlik ajalooteadus alles tekkejärgus. Siiski võib tollestki ajast märkida mõnda üksikuurimust ja probleemi. Selliseks on Fr. R. Kreutzwaldi poolt koostatud Fr. R. Faehlmanni elulugu (1852),[83] mis sisaldab ühtlasi ka mõningaid andmeid Tartu ülikooli ja Õpetatud Eesti Seltsi tegevusest.

XX sajandi algul pöörasid kodanlikud autorid tähelepanu eesti haritlaskonna, intelligentsi kujunemisele, millega seoses puudutati ka eesti üliõpilaskonna ajalugu.[84]

Esimese maailmasõja päevil viidi Eesti Üliõpilaste Seltsi poolt läbi eesti üliõpilaste ja kõrgkoolide lõpetanute anketeerimine ja tehti selle alusel vastavad kokkuvõtted.[85] 1918. a. tehti kokkuvõtteid ka eesti rahvuslike teaduslike seltside liikmeskonnast.[86]

[82] М. Лаврецкий. Город студентов: Бытовые картины старого Дерпта. Ревель, 1891; Д. К. Зеленина. Студенчество старого Дерпта. — «Вестник Всемирной истории», 1901, нр. 2; Е. Деген. Воспоминания Дерптского студента. «Мир Божий», т. 2, Спб., 1902; Красовский. Юрьев и Юрьевский университет. Очерки, заметки и воспоминания Юрьевского студента. Рига, 1904; В. Вересаев. Воспоминания. Ленинград, 1946; В. Э. Грабарь. Четверть века в Тартуском (Дерптском-Юрьевском) университете. — Ученые записки ТГУ, вып. 35. Тарту, 1954.

[83] Fr. R. Kreutzwald. Dr. Fr. R. Fählmann's Leben. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. II Band, Heft 4, Dorpat, 1852.

[84] B. Linde. Eesti intelligents. — Noor Eesti, V, 1915; B. Rubel. Intelligentlikust liikumisest meil. — «Vaba Sõna», 1914, nr. 1—12; 1915, nr. 2—4.

[85] A. Oinas. Pilk minevikku. Eesti üliõpilaste ankeedi puhul. — «Üliõpilaste Leht», 1914, nr. 3/4; V. Ernits. Eesti üliõpilasnoorsugu arvudes. — «Üliõpilaste Leht», 1914, nr. 3/4; V. Ernits. Eesti üliõpilaste ja vilistlaste üleüldise nimekirja arvustikulised kokkuvõtted. — «Üliõpilaste Leht», 1915, nr. 7—8.

[86] M. J. Eisen. Eesti üliõpilaste arvu kasvamine Tartus. — «Eesti Kool», 1918, nr. 7; Meie kultuuri tegelased arvudes. — «Eesti Kool», 1918, nr. 8/9.

Kodanliku vabariigi aastail suundus tähelepanu endiselt eesti seltsidele ja rahvusteadlastele, kusjuures huvikeskmeks sai rahvusülikooli kujunemine perioodil 1919—1932.[87] Teisalt suundus huvi, nagu juba märkisime, rootsi aega. Neid asjaolusid tingis ka Tartu ülikooli 300. juubeliaastapäeva pühitsemine 1932. aastal.

1932. aasta eel ja ajal ilmunud Tartu ülikooli ajaloo ülevaadetes pühendati vähe tähelepanu aastaile 1802—1917 ja uut faktilist materjali selle kohta ei antud. Uurimuslikku laadi olid 1925. a. J. Kõpu sulest ilmunud raamat Eesti Üliõpilaste Seltsist[88] ja Tartu üliõpilaskonna ajalugu käsitlev koguteos.[89] Viimases on erialase kirjanduse põhjal antud üldülevaade üliõpilaskonna arengust nii XVII kui ka XIX sajandil. Eesti seltse ja korporatsioone nii enne kui ka pärast 1917. a. käsitlev osa tugineb aga juba põhiliselt allikmaterjalile. Õpetatud Eesti Seltsi 100. aastapäevale pühendatud teos jäi aga pigem juubeliväljaandeks kui uurimuseks.[90]

Teadusajaloo küsimusi XIX sajandil ja XX sajandi algul uuriti vähesest esikohale oli seatud rahvusteaduste (eesti keel, kirjandus, rahvaluule, ajalugu jne.) uurimine. Sellest seisukohast kritiseeriti nii baltisaksa kui ka vene teadlasi.[91] Suhteliselt rohkem pöörasid teadusajaloo uurimisele tähelepanu arstiteadlased (H. Norman, V. Vadi, A. Lüüs, M. Kask jt.), kes ajakirjas «Eesti Arst» avaldasid arvukalt artikleid.[92] Üksikuid ülevaateid ja artikleid ilmus ka astronoomia, loodus-põllumajandusteaduste ja teiste erialade ajaloost.[93]

Eesti kodanlikud ajaloolased emigratsioonis on püüdnud jätkata kodanliku Eesti käsitlussuundi Tartu ülikooli ajaloo alal. Uurimuslikku laadi töid on neilt siiski ilmunud ainult Tartu ülikooli XVII sajandi ajaloo kohta, kuna XIX ja XX sajandi käsitlused on jäänud üldiselt varasema faktilise materjali ja ideelise pärandi alusele.[94] Siiski tunnistatakse 1970. a. ilmunud ülevaates juba Tartu ülikooli panust rahvusvahelise ja kodumaise teaduse arengusse nii XIX sajandil kui ka XX sajandi algul, samuti tema osa eesti rahvusliku kultuuri arengus.

MARKSISTLIK KÄSITLUS Tartu ülikooli ajaloost hakkas kujunema põhiliselt Suurele Isamaasõjale järgnenud aastail. Siiski on marksismi-leninismi klassikud, kelle poolt väljatöötatud metodoloogiale tugineb ka käesolev uurimus, andnud juba varem teaduse ja kultuuri arengu kohta XIX sajandil ja XX sajandi algul põ-

---

[87] P. Põld. Tartu ülikool 1919—1929. Tartu, 1929; Tartu ülikool sõnas ja pildis 1919—1932. Tartu, 1932; K. Laagus. Eesti ülikool Tartus. Memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632—1932. Tartu, 1932.

[88] Juhan Kõpp. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu, I. 1870—1905. Tartu, 1925.

[89] Tartu üliõpilaskonna ajalugu seoses eesti üliõpilaskonna ajalooga. Toimetanud Juhan Vasar. Tartu, 1932.

[90] Õpetatud Eesti Selts 1838—1936. Tartu, 1938.

[91] R. Indreko. Rahvusvaheliste ja kodumaiste teaduste arendamisest. — «Akadeemia», 1937, nr. 1.

[92] H. Norman. Üldjooni Tartu ülikooli arstiteaduskonna ajaloolisest arengust 1632—1932. — «Eesti Arst», 1932; H. Norman, M. Kask, Hügieeni õpetamisest Tartu ülikoolis selle algpäevist kuni vastava õppetooli loomiseni (1802—1895). — «Eesti Arst», 1935 jt.

[93] A. Pohla. Ülevaade Tartu ülikooli astronoomia observatooriumi ajaloost (1804—1918). — «Tähetorni Kalender», 1924; H. Parts. Eesti Vabariigi Tartu ülikooli Farmatseutilise Keemia Instituudi alguspäevilt. — «Eesti Rohuteadlane», 1926; F. Laja. Tartu Loomaarstiteaduskond 75 aastat vana. — «Agronoomia», 1923; P. Kõpp. Lühike ajalooline ülevaade Tartu ülikooli põllumajanduse osakonna arenemise kohta. — «Eesti Agronoomia», 1925 jt.

[94] Apophoreta Tartuensis. Stockholm, 1949; Eesti Vabariigi Tartu ülikooli Põllumajandusteaduskonna Metsaosakond 1920—1944. Stockholm, 1960; Universitas Tartuensis. Eesti Vabariigi Tartu ülikool sõnas ja pildis. Koostanud B. Kangro. Lund, 1970.

himõttelise iseloomuga hinnanguid, mis aitavad mõista neidki ajalooprotsesse, mis kulgesid Tartu ülikoolis.

Konkreetselt on K. Marx Baltimaade kultuuriajaloo küsimuses sõna võtnud 1870. a. kirjas L. Kugelmannile, kus ta seoses baltisakslaste kampaaniaga vene ajakirjanduse kriitika vastu andis baltisakslaste konservatiivsele poliitikale ja kultuurile teravalt printsipiaalse hinnangu,[95] mis on rakendatav ka Tartu ülikooli reaktsioonilisele professorile (C. Schirren jt.) kohta.

Põhimõttelise tähtsusega teadusajaloo probleemide hindamisel on sellised silmapaistvad teoreetilised tööd nagu F. Engelsi «Looduse dialektika»[96] ja V. I. Lenini «Empiriokrititsism ja ajalooline materialism».[97]

V. I. Lenin on konkreetselt võtnud sõna Venemaa rahvahariduse, teaduse ja üliõpilasliikumise kohta XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. Tema paljud hinnangud opositsioonilisest ja revolutsioonilisest üliõpilasliikumisest mõtestavad lahti vastavaid sündmusi ja protsesse ka Tartu ülikoolis. V. I. Lenin andis oige kriitilise hinnangu 1880. aastate koolireformile,[98] mis puudutas ka Baltimaid ja Tartu ülikooli. Ta on analüüsinud põhjusi, mis viisid vene eesrindliku üliõpilasnoorsoo marksismi uurimiseni[99], ning iseloomustanud revolutsioonilise üliõpilasliikumise üksikuid etappe.[100] Neid V. I. Lenini konkreetseid hinnanguid on kasutatud käesolevas töös vastavate sündmuste käsitlemisel.

Tartu ülikooli ajaloole hinnangu andmise vajaduse tõstis Nõukogude Eestis aktuaalselt päevakorda ülikooli taasavamise 150. aastapäev 1952. aastal. Tolleaegne Tartu Riikliku Ülikooli teadusala prorektor, biokeemik prof. E. Martinson andis juubelile mõnevõrra ühekülgse suuna, hakates eitama 1802. a. Tartus taasavatud ülikooli sidemeid siin XVII sajandil tegutsenud ülikoolidega (sellest vt. lähemalt Tartu ülikooli ajaloo I köide, lk. 24—25). Rõhutades Tartu ülikooli venepoolseid sidemeid, ignoreeris ta samal ajal sidemeid Saksamaa ja Lääne-Euroopaga.[101] Kuigi E. Martinsoni seisukohad ei kujunenud ainuvalitsevateks, oli tal algul pooldajaid. 1952. a. ilmus samas vaimus A. Ljubarskilt raamat biograafiliste ülevaadetega Tartu ülikooliga seotud vene teadlastest.[102]

Järgnev Tartu ülikooli ajaloo üksikasjaline uurimine näitas E. Martinsoni kontseptsioonide ühekülgsust, selgitades järk-järgult välja kõik Tartu ülikooli arengut tinginud objektiivsed faktorid, tema internatsionaalse osa Venemaa ja Euroopa teaduses ning kultuuriloos.

Rootsiaegse ülikooli ajaloo uurimisega tegelenud dots. L. Eringson asus uurima Tartu ülikooli ja tema üliõpilaskonna revolutsioonilise liikumise ajalugu XIX—XX sajandi vahetusel, millest tal valmis 1957. aastal kandidaadiväitekiri.[103] Peale L. Eringsoni on revolutsioonilise üliõpilasliikumise küsimusi uurinud E. Jansen, H. Moosberg, P. Reifman, S. Issakov

---

[95] К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2, т. 32, с. 541.

[96] F. Engels. Looduse dialektika. Tallinn, 1962.

[97] V. I. Lenin. Teosed, 14. kd.

[98] V. I. Lenin. Teosed, 2. kd., lk. 69—74; Teosed, 19. kd., lk. 114—123.

[99] V. I. Lenin. Teosed, 5. kd., lk. 335.

[100] V. I. Lenin. Teosed, 4. kd., lk. 371—376; Teosed, 7. kd., lk. 28—41; Teosed, 15. kd., lk. 189—195 jt.

[101] Проф. Э. Э. Мартинсон. Исторические связи Тартуского (б. Юрьевского) университета с русской наукой. Таллин, 1951; История основания Тартуского (б. Дерптского-Юрьевского) университета. Ленинград, 1954.

[102] А. Любарский. Свет русской науки. Очерки. Таллин, 1952.

[103] Л. Эрингсон. Тартуский университет в период первой русской революции 1905—1907 гг. Кандидатская диссертация (рукопись). Тарту, 1957; Тартуский университет в 1905 году. — Ученые записки ТГУ, вып. 56. Тарту, 1957.

jt.[104] Põhjaliku monograafia Tartu ülikooli vene keele professorist A. S. Kaissarovist ja temaaegsest kirjanduslik-ühiskondlikust võitlusest[105] kirjutas prof. J. Lotman.

Oluliseks sündmuseks Tartu ülikooli ajaloo uurimisel kujunes taasrajatud ülikooli esimese rektori G. F. Parroti 200. sünniaastapäev Tartus 1.—2. juulil 1967 ja sellega seoses avaldatud ettekannete kogumik,[106] kus selgitati Parroti sidemeid Tartu ülikooliga (L. Eringson, P. Müürsepp), valgustati tema osa füüsika (P. Prüller), elektrokeemia (U. Palm), meditsiini (V. Kalnin) ja looduse uurimise (J. Eilart) arendajana. Analüüsiti ka tema maailmavaadet ja pedagoogilisi tõekspidamisi (E. Oissar), samuti suhtumist talurahvaküsimusse (A. Traat).

1970. aastal avaldati TRÜ Teadusliku Raamatukogu Toimetiste sarjas artiklite kogumik, mis on pühendatud Tartu ülikooli raamatukogu loojale professor K. Morgensterni 200. sünniaastapäevale.[107] Kogumikus vaadeldakse K. Morgensterni valgustuslike ideede levitajana (E. Kudu), kooliolude uurijana ja pedagoogilis-filosoofilise seminari juhatajana (A. Konks), kirjandusteadlasena (R. Tasa) ning kunstiteoste kogujana (N. Raid), samuti tema osa Tartu ülikooli raamatukogu rajamisel (K. Noodla), tema isiklikku raamatukogu ja käsikirjade kogu. Käsitletud on ka Morgensterni vahekorda kuraator F. M. Klingeri ja meresõitja A. J. Krusensterniga.

Mõlemad märgitud kogumikud sisaldavad rikkalikku materjali Tartu ülikooli XIX sajandi algaastakümnete ajaloost.

1972. a. loodud Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjon asus süstemaatiliselt korraldama *alma materi* ajaloo koostamist. Alates 1975. a. annab ülikool regulaarselt välja sarja «Tartu ülikooli ajaloo küsimusi», käesolevaks ajaks on ilmunud 12 väljaannet. Sari jaguneb sisuliselt kolmeks seeriaks, millest esimeses valgustatakse ülikooli ajaloo üldküsimusi ja humanitaarteaduste arengut.[108] Nii on selles seerias käsitletud F. M. Klingeri tegevust Tartu ülikooli kuraatorina (E. Kudu, Tartu ülikooli ajaloo küsimusi I), Tartu ülikooli kunstivarade ajalugu (Õ. Utter, I), Poola üliõpilasorganisatsioone Tartus XIX sajandil (S. Issakov, P. Sigalov, I), armeenia valgustaja H. Abovjani tegevust Tartu ülikoolis (P. O. Akopjan, IV), eesti keele õpetamist ülikoolis (H. Rätsep, VII), Professorite Instituuti Tartu ülikooli juures (V. Tamul, VII) ja paljusid teisi küsimusi XIX sajandi ajaloost.

Teine seeria [109] käsitleb loodus- ja täppisteaduste arengut, kuna kolmas seeria[110] kajastab peamiselt arstiteaduste arengut. Nendes sisaldub väga hinnatav vastavate erialaspetsialistide poolt kogutud ja üldistatud materjal ülikooli silmapaistvate teadlaste ja koolkondade, samuti kateedrite ja teaduskondade ajaloost. Artiklite suure hulga tõttu ei ole neid siin võimalik loendada ja neile viidatakse teadusharude ajaloo käsitlemisel.

[104] E. Jansen. Üliõpilaste revolutsioonilisest liikumisest Tartu üliõpilaste seas. — TRÜ Toimetised, 1954, nr. 35; Л. Эрингсон. Из истории Тартуского университета в конце XIX и начале XX века. — Ученые записки ТГУ, вып. 114. Тарту, 1961; П. С. Рейфман. Тартуская народовольческая типография. Там же; Л. Эрингсон. Тартуский университет в период отступления первой русской революции (1906—1907). — Ученые записки ТГУ, вып. 164. Тарту, 1965; С. Исаков. Тартуское студенчество 1880-х годов и движение народников. — Ученые записки ТГУ, вып. 290. Тарту, 1972; С. Т. Исаков. Бессарабские студенты в Тарту и их участие в местном революционном движении. — Ученые записки ТГУ, вып. 340. Тарту, 1974.

[105] Ю. М. Лотман. Андрей Сергеевич Кайссаров и литературно-общественная борьба его времени. — Ученые записки ТГУ, вып. 63. Тарту, 1958.

[106] G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.—2. juuli 1967). Tartu, 1967.

[107] K. Morgenstern 200. — TRÜ Toimetised. Vihik 262. Teadusliku Raamatukogu Töid, III. Tartu, 1970.

[108] Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I. Tartu, 1974; IV. Tartu, 1977; VII. Tartu, 1979; X. Tartu, 1981.

[109] Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, II. Tartu, 1975; V. Tartu, 1977; VIII. Tartu, 1979; XI. Tartu, 1981.

[110] Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, III. Tartu, 1975; VI. Tartu, 1977; IX. Tartu, 1979; XII. Tartu, 1981.

Lühiülevaated arstiteaduskonna kateedrite ajaloost on ilmunud omaette väljaandena.[111] TRÜ keemiaosakonna ajaloole aastail 1947—1972[112] pühendatud raamatule on lisatud pikem sissejuhatav artikkel prof. U. Palmilt, mis annab põhjaliku ülevaate keemiateaduse arengust Tartus käsitletaval perioodil. Artikleid Tartu ülikooli teadusajaloost sisaldab ka seeria «Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist».[113]

Tartu ülikooli ajaloo, nagu teistegi Balti nõukogude vabariikide kõrgkoolide ajaloo ja nendevaheliste sidemete uurimisele on tõhusalt aidanud kaasa 1950. aastate lõpust regulaarselt korraldatud vabariikidevahelised Baltimaade teadusajaloo konverentsid ning 1959. aastast publitseeritavad ettekannete teesid.[114] Nendel konverentsidel on käsitlemist leidnud suur probleemide ring, kusjuures 1977. a. pühendati konverents Tartu ülikooli taasrajamise 175. aastapäevale, mille tõttu Tartu teema oli domineerivaks.

Eesti, eeskätt Tartu ülikooli, sidemeid Peterburi Teaduste Akadeemiaga on käsitletud 1978. a. ilmunud artiklite kogumikus.[115]

Tartu ülikooli ajaloo küsimusi on valgustatud küllaltki arvukalt Riias ilmuvates teadusajaloo seeriaväljaannetes «Baltimaade loodusteaduse ja tehnika ajaloost»[116] ning «Meditsiini ajaloost».[117]

Lõpuks olgu mainitud, et Tartu ülikooli historiograafiasse osaliselt kuuluvad NSV Liidu teiste kõrgkoolide ja teadusasutuste ajalood, millistega meie ülikoolil on aegade jooksul olnud tihedad teaduslikud sidemed, samuti teadusharude ajalood ning Tartu ülikooli kuulsate õppejõudude ja kasvandike kohta koostatud biograafiad.[118]

[111] Tartu Riikliku ülikooli Arstiteaduskond aastail 1802—1975. Tartu, 1976.

[112] Tartu Riikliku ülikooli keemiaosakond 1947—1972. Tartu, 1972.

[113] Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, I. Tallinn, 1975; II. Tallinn, 1976; III. Tallinn, 1980.

[114] III межреспубликанская конференция по вопросам истории естествознания и техники. Тезисы докладов. Вильнюс, 1959; Наука в Прибалтике в XIII — начале XX века. Тезисы IV Межреспубликанской конференции по истории науки в Прибалтике. Рига, 1962; Материалы V конференции по истории науки в Прибалтике. Тарту, 1964; Материалы VI конференции по истории науки в Прибалтике. Вильнюс, 1965; Научные связи Прибалтики в XVIII—XX веках. Материалы VII Прибалтийской конференции по истории науки. Рига, 1968; Материалы VIII конференции по истории науки в Прибалтике. Тарту, 1970; Материалы IX Межреспубликанской конференции по истории естествознания и техники в Прибалтике (октябрь 1972 г.). Вильнюс, 1972; История науки и науковедения. X Прибалтийская конференция по истории науки. Тезисы докладов. Рига, 1975; Вопросы истории науки и техники Прибалтики, (Тезисы докладов XI Прибалтийской конференции по истории науки и техники.) Тарту 1977; Вопросы медицины и биологии Прибалтики (Тезисы докладов). Тарту, 1977; Роль Тартуского университета в развитии отечественной науки и в подготовке научно-педагогических кадров (Тезисы докладов). Тарту, 1977; Вопросы истории науки и техники Прибалтики (Тезисы докладов XII Прибалтийской конференции по истории науки и техники). Вильнюс, 1979.

[115] Петербургская академия наук и Эстония. Составитель П. В. Мюрсепп. Таллин, 1978.

[116] Из истории естествознания и техники Прибалтики, I. Рига, 1968; т. II. Рига, 1970; т. III. Рига, 1971; т. IV. Рига, 1972; т. V. Рига, 1976; т. VI. Рига, 1980.

[117] Из истории медицины. Т. I—XI. Рига, 1957—1979.

[118] История Академии наук СССР. М.—Л., т. I, 1958; т. II, 1964; Г. Д. Комков, Б. В. Лавкин, Л. К. Семенов. Академия наук СССР. Краткий исторический очерк. М., 1974; М. К. Корбут. Казанский Государственный университет имени В. И. Ленина за 125 лет. 1804/05—1829/30. Т. I, Казань, 1930; История Вильнюсского университета (1579—1979). Вильнюс, 1979; История Московского Государственного университета, т. I, т. II);

Tartu ülikooli ajaloost on seni läbitöötatud suur hulk probleeme ja üksikküsimusi. Kõik nõukogude uurijad on üksmeelselt jõudnud ülikooli suure kodumaise ja rahvusvahelise tähtsuse tunnustamiseni, seda eriti XIX sajandi ja XX sajandi alguse suhtes. Ülikooli ajalugu on seoses 175. taasavamise aastapäevaga lühidalt iseloomustanud H. Palamets.[119] Käesolevalt püüame seda teha perioodi 1802—1918 osas märksa üksikasjalisemalt.

М. И. Радовский, Борис Семенович Якоби. Биографический очерк. М.—Л., 1953; Василий Яковлевич Струве. Сб. статей и материалов к 100-летию со дня смерти. М., 1964; Н. Н. Ушаков. Карл Карлович Клаус, 1796—1864. М., 1972; Карл Бэр и Петербургская Академия наук. Письма деятелям Петербургской Академии. Л., 1975; Ю. И. Соловьев. Герман Иванович Гесс, М., 1962; Н. И. Ионов. Александр Федорович Миддендорф, М., 1967; О. А. Лежнева, Б. Н. Ржонсницкий. Эмилий Христианович Ленц, М.—Л., 1952; М. К. Кузьмин. Академик Ф. В. Овсянников, М., 1963 и др.

[119] Alma mater Tartuensis. Lühiülevaade Tartu Riikliku Ülikooli ajaloost ja tänapäevast. Koostanud H. Palamets. Tallinn, 1977.

I OSA

ÜLIKOOLI TAASAVAMINE JA TEGEVUS XIX SAJANDIL (1802—1889)

II PEATÜKK

TAASAVAMISE JA ORGANISEERIMIS-PERIOOD (1802—1820)

1. TAASAVAMINE JA SEDA TINGINUD PÕHJUSED

EELDUSTE KUJUNEMINE TARTU ÜLIKOOLI TAASAVAMISEKS.

Katsed Vene keisririigi Läänemere kubermangudes uuesti avada ülikooli ei andnud XVIII sajandi lõpuni tulemusi. Alles selle sajandi viimastel aastakümnetel küpsesid vajalikud sotsiaal-majanduslikud ja poliitilised eeldused kohaliku kõrgkooli taasrajamiseks.

Tõsi küll, Baltimaad ei jäänud ka pärast 1710. aastat kõrgkoolita, sest Poola-Leedu riigi piirides tegutses edasi katoliiklik Vilniuse akadeemia. Kuid viimase sidemed Baltimaade protestantliku põhjaosaga olid minimaalsed, ta valmistas ette kõrgharidusega kaadrit eeskätt Leedu, Valgevene ja Ukraina aladele. Pealegi muutusid loodusteadused seal domineerivaks alles pärast jesuiitide ordu kaotamist 1773. aastal, mil akadeemia peakooli nime all reorganiseeriti järk-järgult kõrgkooliks kaasaegses mõistes.[1]

Oluline tegur, mis tingis ülikooli taasavamise päevakorrale võtmise Baltimaadel XVIII sajandi lõpul, oli majanduselu tõus, kapitalistlike suhete sissetung. Need protsessid toimisid ülevenemaaliselt, kuid Baltikumis oli kapitalismi sissetung mõnevõrra kiirem. Põhjasõjale ja sellele kaasnenud katkuepideemiale järgnes Baltimaadel pikaajaline rahuperiood Vene keisririigi koosseisus, millal võis asuda tootlikke jõude taastama. Kasvava suurlinna Peterburi turg ja viljahindade tõus Lääne-Euroopas tagasid soodsad tingimused siinse põllumajanduse arenguks. Algas nii mõisa- kui ka talupõldude laiendamine. Võrreldes XVII sajandi lõpuga kasvas XVIII sajandi lõpuks teravilja kogusaak Eestis enam kui kahekordseks. Teraviljamüügist soodsamaks kujunesid mõisnikele viinamüük ja nuumloomade pidamine. Viinapõletamiseks rajati suuremates mõisates viinavabrikud. Mõisamajapidamiste toodang läks nüüd suurel määral müügiks ja kohalik põllumajandus seostus üha enam kapitalistlike turusuhetega. Uuteks põllumajandusharudeks hakkasid kujunema kartulikasvatus ja meriinolammaste pidamine.

Kaubalis-rahaliste suhete sissetungiga kaasnes pärisorjusliku korra kriis, sest talupoegade tööviljakust ei saanud enam põllumajanduse feo-

[1] История Вильнюского университета (1579—1979), с. 9—104.

daalse, ekstensiivse arendamise tingimustes tõsta.

Mõisnike sissetulekute kasvades muutus XVIII sajandi teisel poolel järjest luksuslikumaks nende eluviis. Hakati ehitama mitte ainult suuremaid majapidamishooneid, vaid ka uhkemaid häärbereid, rajama parke ja iluaedu, muretsema toredamaid tõldu, tõuhobuseid ja jahikoeri, kasutama välismaa luksuskaupu. Tarbimise tõus viis osa mõisnikke üle jõu elamiseni, mille tulemuseks oli osa mõisate võlastumine sajandivahetusel. See sundis mõisnikke otsima uusi rahalisi sissetulekuid, intensiivistama põllumajanduslikku tootmist. Eesrindlikumad mõisnikud hakkasidki nägema väljapääsu pärisorjuslikukorra järkjärgulises kaotamises ja üleminekus kapitalistlikele majandamismeetoditele. Teadus, eeskätt kohalik kõrgkool, pidi uutele suhetele üleminekul kaasa aitama. Sajandivahetusel mõistis selle tee vajadust siiski ainult väiksem osa baltisaksa mõisnikest.[2]

Teatud mõju kõrgkooli taasavamisele avaldas ka linnade areng, mis sajandi esimesel poolel oli suhteliselt tagasihoidlik. Jõudsam areng toimus Riias, mis pärast Venemaaga liitmist sai XVIII sajandil Daugava kaudu eriti soodsa majandusliku tagamaa Vene alade näol. 1785. a. tõusis Riia elanike arv 24 000-ni, ületades XIX sajandi algul 30 000 piirid.[3] Eesti linnad jäid Peterburi ja Riia kõrval tagaplaanile ning nende areng oli pärast Põhjasõda suhteliselt aeglane. 1782. a. oli Eestis 11 linna kokku 23 500 inimesega, neist veidi üle 10 000 elas Tallinnas. Tartus oli sellal 3421 elanikku. Tartu jäi XVII sajandist alates kõrvale peamistest kaubateedest, muutudes ainult kohaliku tähtsusega käsitöö- ja kaubanduskeskuseks.

Linnade arengut takistas oluliselt tsunftisundus, mille tõttu manufaktuurtööstuse areng oli raskendatud. Viimane arenes seetõttu ainult osaliselt linnades, enamasti aga väljaspool linnapiire. Nii kujunes XVIII sajandil Põltsamaast tähtis tärklise- ja klaasitööstuse keskus, millega kaasnes tema tähtis roll Baltimaade ja Eesti kultuuriloos XVIII sajandi teisel poolel. See väljendus kohalike valgustajate, pastor A. W. Hupeli ja arst P. E. Wilde tegevuses.

Majanduslikus mõttes omas XVIII sajandi lõpul Baltimaadel teaduse ja kultuurielu etteotsa tõusmiseks parimaid eeldusi Riia linn. Osaliselt realiseeruski see mitmete kultuuri- ja teadusseltside tekkimise näol. Ometi oli Riiagi veel suurel määral keskaegse tsunftikorralduse kammitsais ning tema pürjelid kaupmeeskonna ja manufaktuurettevõtjate näol alles kodanlikuks kujunemas, mis ei võimaldanud linna kujunevat kultuuripotentsiaali realiseerida.

XVIII sajandi majanduslik tõus Euroopas ja rahasuhete ulatuslik sissetung tõid kaasa suure ühiskondlik-poliitilise murrangu ning tõusu hariduse ja teaduse alal. Perioodi 1760—1830 tähistas ülemaailmne pööre feodalismilt kapitalismile. Lääne-Euroopas algas tööstusliku revolutsiooni võidukäik. Teadus hakkas vahetult lülituma tööstuslikku ja põllumajanduslikku tootmisprotsessi. Tema osatähtsuse tõus avaldus uute akadeemiate, ülikoolide ja teaduslike ühingute rajamises.[4] See ülemaailmne protsess ei jätnud puudutamata ka Venemaad, kus 1755. a. rajati Moskva ülikool ja hakkas tegutsema Vaba Ökonoomiline Ühing Petrogradis. 1789. a. loodi vene Teaduse Harrastajate Ühing. Rajati mitmed tehnili-

---

[2] Eesti NSV ajalugu I. Kõrgkoolide õpik. Tallinn, 1976, lk. 156—170; 185—191.

[3] История Латвийской ССР. Том I. С древнейших времен до 1860 года. Рига, 1952, с. 321, 368.

[4] Эволюция форм организации науки в развитии капиталистических стран. Москва, 1972.

sed õppeasutused (Merekadetikorpus, Mäekool, Maamõõdukool jt.).

Venemaa Läänemere kubermangudes avaldus hariduse ja teaduse tõus mitmete ühiskondlikel alustel moodustatud ühingute rajamises ja üldhariduse levikus. Laienes gümnaasiumide tegevus Riias ja Tallinnas. 1768. a. muudeti Tallinna toomkool gümnaasiumitüüpi kooliks. XVIII sajandi lõpul moodustati gümnaasiumiklassid ka Tartu ja Kuressaare peakihelkoolide juures. Rikkad mõisnikud hakkasid oma laste harimiseks palkama rohkem kodukooliõpetajaid ja ikka enam suunama oma järeltulijaid Saksamaa ülikoolidesse.

Hariduse ja teaduse edenemine oli oluliselt seotud ka uue kodanliku ideoloogia levikuga, mida peegeldavaks kontsentraadiks kujunes XVIII sajandil valgustusfilosoofia. Viimase ideed hakkasid levima nii Venemaal kui ka Baltikumis.

Esimesena kritiseeris Liivimaal valitsevat pärisorjuslikku korda trükisõnas Lääne-Saksamaalt pärit õpetlane, Torma pastor J. G. Eisen von Schwarzenberg. 1764. a. avaldas ta Peterburis «Vene ajaloo kogumikus» artikli «Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldus pärisorjusest, nagu see on Liivimaal sisse seatud talupoegade üle». Autor leidis, et pärisorjus on kahjulik nii riigile kui mõisnikele ning tuleks järk-järgult kaotada. Ligilähedaselt samasugustele positsioonidele asus pärisorjuse kritiseerimisel H. J. Jannau. Tunduvalt teravama kritikaga esinesid sajandivahetusel kohaliku feodaalkorra vastu G. Merkel ja J. C. Petri. Valgustajate hulka kuulusid paljud eesrindliku haritlaskonna ehk literaatide esindajad, nende hulgas A. W. Hupel, P. E. Wilde, G. F. Parrot jt. Kuid kõik nad loootsid olukorda parandada reformide teel, mida teostaks valgustatud monarh.

Innustatuna valgustusajastu ideedest pidasid ka Baltimaade valgustajad haridust ja teadust ühiskonda ümberkujundavaks jõuks. Lähtudes sellest, osutas erilisi teeneid kohaliku teaduse arengule XVIII sajandi teisel poolel A. W. Hupel oma uurimuslike seeriakogumikega «Topograafilised teated Liivi- ja Eestimaast» («Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland» I—III), «Põhjamaa segakogumik» («Nordische Miscellaneen» I—XVIII) ja «Uus Põhjamaa segakogumik» («Neue Nordische Miscellaneen» I—XVIII), millistes laialdase korrespondentvõrgu abil (sajandi lõpul kuni 100 korrespondenti) anti ulatuslik ülevaade Baltimaade poliitilisest elust, majandusest, loodusest ja ajaloost.[5] See vabatahtlik ühistöö rajas eeldusi kohaliku teaduse edasiseks arendamiseks kindlamal organisatsioonilisel alusel.

Ka rida progressiivsemalt mõtlevaid baltisaksa mõisnikke (B. J. v. Uexküll, F. W. v. Sivers, K. O. v. Transehe, E. L. v. Toll jt.) pidas pärisorjuse piiramist ja kaotamist vajalikuks. Ühtlasi toetas see osa mõisnikest eesrindliku intelligentsi haridus- ja valgustustaotlusi, osutades liikumisele ka materiaalset abi.

Kindlama teadusorganisatsiooni kujunemisel Vene keisririigi Läänemere kubermangudes oli Tartu ülikoolil kaks vahetut eelkäijat: *Academia Petrina* Miitavis (Jelgavas) ja Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet (ühing).

Esimese asutas valgustusideede mõjul Kuramaa hertsog Peter Biron akadeemilise gümnaasiumina 1775. a. Asutaja auks hakati õppeasutust nimetama *Academia Petrinaks*. Selles võis saada kõrghariduse geograafia, ajaloo, kirjanduse, filosoofia, aga ka matemaatika, füüsika või loodusteaduste alal. Ainult õigusteaduste, filoloogia ja meditsiini erialal ei andnud see õppeasutus välja diplomit. Neil erialadel tuli end täiendada välismaa

---

[5] H. Vihma. A. W. Hupel ja tema kaastööliste võrk. Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, II. Tallinn, 1976, lk. 218—231.

ülikoolides. Mitmed Läti ala esimese kõrgkooli professorid ja kasvandikud saavutasid teadlasena laiema tunnustuse. Pärast Kuramaa hertsogkonna ametlikku liitmist Venemaaga 1795. a. kujunes *Academia Petrinast* võitlusvõimeline pretendent uue ülikooli rajamisel Baltimaades. Juba 1795. a. andis Katariina II korralduse õppeasutuse väljaarendamiseks kõrgkooliks. Keisrinna surm muutis aga olukorda.[6]

Kaasaegse teaduse ja uute majandamisvõtete juurutamiseks hakkasid eesrindlikumad baltisaksa mõisnikud ja linnakodanluse esindajad Läänе-Euroopa eeskujul korraldama vastavat teaduslikku ühingut. Üritust toetas eriti aktiivselt krahv F. W. Sivers ja mitmed Riia kapitalistid. Suurärimees ja maaomanik P. H. v. Blankenhagen andis ühingule 40 000 riigitaalri näol suure põhikapitali, mida Liivimaa mõisnikud suurendasid lisasissemaksete ja vajalike katsemajandite korraldamisega. Nii rajatigi 1796. a. Riias soliidse materiaalse baasiga Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet («Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät»). Innustajaks, programmdokumendi koostajaks ja esimeseks sekretäriks sai Tartu ülikooli tulevane rektor G. F. Parrot.[7] Sotsieteedi tegevus kujunes küllaltki viljakaks eeskätt Baltimaade põllumajanduse arendamisel. Tema perioodilistes väljaannetes kajastusid praktilised uurimis- ja katsetulemused, samuti levitati nende kaudu välismaa eesrindlikke kogemusi.

Pärast Tartu ülikooli taasavamist seondus Üldkasuliku Sotsieteedi tegevus ülikooliga, eriti 1813. aastast peale, mil ta kolis Riiast Tartusse.

Peale Baltimaadel sisemiselt küpsenud põhjuste mängis Tartu ülikooli taasavamisel suurt rolli üleriiklik, ülevenemaaline vajadus. Kodanlikud revolutsioonid ja teadusebuum Läänе-Euroopas ei jätnud mõju avaldamata ka Venemaale. Peeter Suure reformide ajajärk oli Venemaa juba üsna tihedalt seostanud Euroopa majanduselu ja kultuuriga. Vene riik ei tohtinud suurriigina oluliselt maha jääda Euroopa teaduse ja tehnika arengust ainuüksi puhtsõjalistelgi kaalutlustel. Peterburi Teaduste Akadeemia ja Moskva ülikool ei olnud enam tähtsaimate teadusasutustena suutelised riigi moderniseerimise vajadusi rahuldama.

Tartu ülikooli taasavamine langes ajaliselt kokku teaduse põhikeskuste uue ümberpaiknemisega maailmas. Kui XVII sajandi keskpaigani oli teaduse areng kõige intensiivsem Itaalias, seejärel Inglismaal ja Prantsusmaal, siis XIX sajandi esimestel aastakümnetel kandus teaduse arengu raskuspunkt Saksamaale. Viimane säilitas maailma teaduse põhikeskuse positsiooni kuni 1920. aastateni.

Saksamaa esilekerkimine tõi kaasa suuri muudatusi teaduse ja kõrghariduse sotsiaalses organiseeringus ja ülikoolide iseloomus. Ülikoolide osa ei piirdunud enam üksnes õpetamisega, vaid nad kujunesid ühtlasi teadusliku tegevuse keskseteks institutsioonideks.

Rohkearvuliste ülikoolide ja tehnikakõrgkoolide avamine, loendamatute ajakirjade ja käsiraamatute väljaandmine, saksa keele muutumine teaduses rahvusvaheliseks keeleks kindlustas Saksamaa teadusele ja kõrgkoolidele juhtiva koha. Viimased mõjutasid oluliselt kogu Põhja-, Kesk- ja Ida-Euroopa, sealhulgas Vene riigi

---

[6] Я. П. Страдынь. Петровская Академия (Елгавская академическая гимназия) и развитие науки в Латвийской ССР; Я. П. Страдынь. История создания Петровской Академии в Елгаве. — История науки и науковедение. Рига, 1975, с. 97—105.

[7] L. Eringson, P. Müürsepp. G. F. Parrot ja Tartu ülikool; Страдынь. Рижский период деятельности Г. Ф. Паррота. — G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teaduslikud konverentsi materjale, lk. 9—14.

ning kuguni Ameerika Ühendriikide ja Jaapani teaduse ja kõrghariduse arengul XIX sajandil.

Baltimaade geograafiline asend, valitseva klassi ja tolleaegse intelligentsi enamuse rahvuslik koosseis ning selle piirkonna ajaloolise arengu omapära olid põhjusteks, miks Saksamaa mõju siinsele haridusele ja teadusele oli eriti tugev.

Saksamaa ülikoolid produtseerisid rohkem kaadrit, kui suudeti kohapeal tööle rakendada. Suur osa lõpetanuist läks juba XVIII sajandi teisel poolel arstide, pastorite, juristide, õpetajate jne. (Hupel, Parrot, Krause jt.) näol Baltimaadesse või mujale Venemaale. Pealegi kujunesid saksa ülikoolid (Jena, Halle, Rostocki, Greifswaldi jt.) baltisakslaste õppekeskusteks. Seoses eelõelduga hakkasid Baltimaad, eriti pärast Tartu ülikooli taasavamist, üha enam etendama vahendaja osa Vene riigi ning Läänе-Euroopa kõrghariduse ja teaduse vahel.

EELTÖÖD ÜLIKOOLI AVAMISEKS

XVIII sajandi lõpul lisandusid eelmärgitud põhjustele tsaarivalitsuse ja baltisaksa aadli kitsamad poliitilised kaalutlused.

Suure Prantsuse revolutsiooni radikaalsete ideede kandumine Venemaale Läänе-Euroopa ülikoolide kaudu osutus kehtivale seisuslikule korrale, sealhulgas balti erikorrale äärmiselt hädaohtlikuks. Tuli hakata otsima teid erialaspetsialistide ja teadlaskaadri ettevalmistamiseks kohapeal. Kuid Liivimaa rüütelkonna taotlus taastada ülikool Tartus leidis veel 1792. a. Katariina II poolt tõrjuvat suhtumist, sest aschalduskorra kehtestamisega Baltimaadel (1785—1796) oli ta alustanud balti erikorra piiramist. Seetõttu kerkis hoopiski päevakorrale uue ülikooli loomine Pihkvas, mis oleks pidanud rahuldama ka Baltimaade vajadusi. 1796. a. võimule saanud Paul I taastas baltisakslaste privileegid ja nende erikorra. Ühtlasi pidas ta võimalikuks siinse ülikooli taastamist.

Probleem muutus eriti aktuaalseks seoses sellega, et 1798. aasta 9. aprilli ukaasiga keelati Vene alamail astuda Läänе-Euroopa ülikoolidesse. Välismaa ülikoolides viibivad noored kutsuti kodumaale tagasi. Nii lootis tsaar vältida prantsuse revolutsiooniliste ideede sissetungi Venemaale. Nimetatud ukaasiga lubas Paul I ühtlasi Kura-, Liivi- ja Eestimaa rüütelkondadel rajada kohaliku ülikooli ja valida omavahelisel kokkuleppel selle asukoht.[8]

1798. aastal peetigi Jelgavas kolme rüütelkonna esindajate nõupidamine, kus tähtsamaks probleemiks oli uue ülikooli asukoht. Liivimaa ja pärast vaidlusi ka Eestimaa rüütelkond pooldasid asukohana Tartut, Kuramaa rüütelkond aga Jelgavat, kus olid juba olemas hooned, õppevahendid ja 15 000-köiteline raamatukogu.[9] Mõlemad ettepanekud koos üksikasjaliste motivatsioonidega saadeti Peterburi. Senat pooldas ülikooli asukohana Tartut selle keskse asukoha tõttu Läänemere kubermangudes, samuti sobivama kliima ja toiduainete odavuse pärast, mis andvat vaesematele vanematele rohkem võimalusi oma laste ülikooli saatmiseks. Tuginedes senati otsusele kinnitas Paul I 4. mail 1799 Tartu ülikooli statuudi, nn. «Tartu protestantliku ülikooli plaani», mille järgi avatav kõrgem õppeasutus pidi omama protestantlikku ilmet ning kuuluma kohalike rüütelkondade juhtimise alla.[10]

---

[8] ПСЗ, т. XXV, 18, с. 474.

[9] P. Prüller. G. F. Parrot füüsikuna ja Tartu ülikooli füüsika kateedri esimese juhatajana. — G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teaduslikku konverentsi materjale, lk. 52.

[10] Полное собрание законов, XXV, № 18, с. 953, с. 629—638; Statuten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. Mai 1799 Allerhöchst konfirmirten Planes, nebst den nametlichen Befels Sr. Kaiserl. Majestät am 5. Januar 1802 Hinzugekommen Veränderungen. Dorpat, 1802.

Nimetatud plaan, mis sisuliselt sai loodava ülikooli esialgseks põhikirjaks, oli koostatud rüütelkondade esindajate poolt. Plaani teksti kohaselt tuli ülikool rajada «kogu Vene keisririigi, eriti aga Liivi-, Eesti- ja Kuramaa rüütelkondade jaoks». Peale aadlike võisid selles õppida ka segaseisuslased ja välismaalased. Ülikooli pidi juhtima rüütelkondade esindajatest koosnev kuraatorite kolleegium, kes allus keiserlikule senatile ja kelle koosseis kuulus viimase poolt kinnitamisele. Kolleegium valis ja kinnitas ametisse õppejõud, jälgis õppetööd ja korda ülikoolis ning teema kontrolli all olid eelarve ja ehitused. Et kolleegium pidi käima koos perioodiliselt, valiti viimase koosseisust jooksva asjaajamise korraldamiseks alaliselt kohalviibiv asekuraator. Õppetöö korraldamiseks pidi loodama ülikooli nõukogu, kuhu kuulusid kõik professorid ja mille tegevust juhtis prorektor. Teaduskondi nähti ette neli (teoloogia-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond) kokku 24 kateedriga. Ülikooli juurde tuli luua raamatukogu, astronoomiaobservatoorium, anatoomikum, kliinik, botaanikaaed ja teised asutused. Ülikooli aastaeelarve pidi ulatuma 56 050 rublani. Asutatava ülikooli valdusesse eraldati Toomemägi ja selle jalamil paiknev XIV sajandist pärineva (1704. a. varemetesse varisenud) Maarja kiriku maa-ala ühes sellel asuvate ehitistega (ülikooli praeguse peahoone asukoht). Ülikooli tegevusse astumisel lubati talle vastav tulu Liivimaal paiknevate maa-alade majandamisest.[11]

Ülikooli kuraatorite kolleegium moodustati koosseisus: Karl Otto v. Transche (hiljem krahv G. A. v. Mannteuffel) ja asetäitjana G. S. v. Brasch Liivimaa rüütelkonna poolt, C. G. v. Baranof ja asetäitjana parun J. F. Ungern-Sternberg Eestimaa ning J. U. v. Grotthus ja asetäitjana O. v. Mirbach Kuramaa rüütelkonna poolt. Hiljem nimetati parun J. F. Ungern-Sternberg aga kolleegiumi asekuraatoriks ja asjaajajaks. Tema kohale kolleegiumis tuli parun R. Ungern-Sternberg.[12] Rüütelkonnad pidid kandma ka osa ülikooli kuludest, milleks eraldati teatud osa talupoegade revisjonihingede iga-aastasest maksust. Seega pidi taasrajatav Tartu ülikool täiel määral sattuma kohalike baltisaksa rüütelkondade konservatiivse mõju alla.

Vastavalt keisri kinnitatud plaanile alustas ülikooli kuratoorium alates 12. juulist 1800 Tartus energiliselt ettevalmistusi õppeasutuse töölerakendamiseks ja õppejõudude värbamiseks. Esimeste kutsutute hulgas oli Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi alaline sekretär G. F. Parrot, kes võttis vastu puhta matemaatika ja rakendusmatemaatika professori koha.

Kuratooriumi tegevus katkes aga ootamatult. Kuramaa ja Pilteni rüütelkondade taotluse põhjal määras Paul I 25. detsembril 1800 ülikooli asukohaks Tartu asemel siiski Jelgava. Kuratooriumi komisjon saadeti ülikooli uude asukohta. 1801. a. veebruaris ja märtsis võttis komisjon *Academia Petrinalt* üle hooned, raamatukogu ja õppeabinõud. Määrati ametisse rida professoreid ja kutsuti juurde uusi, nimetati teaduskondade dekaanid ning kuulutati isegi välja uue ülikooli piduliku avamise päev — 29. juuni 1801. Ent siis muutus taas kõik — ööl vastu 12. märtsi 1801 tapeti Paul I. Uueks tsaariks sai Aleksander I, kes oma ukaasiga 12. aprillist 1801 määras uuesti ülikooli asukohaks Tartu, põhjendades seda endiselt tema keskse asukoha, soodsa ümbruskonna ja mitmete teiste põhjustega, sealhulgas asjaoluga, et seal juba varem oli tegutsenud ülikool. Nii

[11] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 96—97.
[12] Sealsamas, lk. 97—98.

langes vaekauss lõplikult Tartu kasuks. Keisri ukaas loeti kuratooriumi koosolekul ette 24. mail 1801. Vastavalt sellele lõpetas kuratoorium tegevuse Jelgavas ja andis 30. mail sealsele gümnaasiumile tagasi vahepeal talle ülevõetud varad.[13] Osa professoreid siirdus Tartu, suurem osa jäi aga Jelgavasse. Kuratooriumi tegevuse tekkis 1802. a. jaanuarini seisak. Kuramaa rüütelkond loobus ülikooli kulude kandmisest ja kutsus ära kuratooriumi koosseisust oma esindajad, sest nende kavatsus muuta *Akademia Petrina* ülikooliks ei olnud tähi läinud. 1803. a. tegi Kuramaa rüütelkond veel kord katset muuta Jelgava gümnaasium rüütelkonna akadeemia nime all kõrgkooliks, esitades vastava projekti Aleksander I-le. Viimane otsustas aga pärast F. M. Klingeri kirjalikku retsensiooni asja järgmise resolutsiooniga: «Miitavi gümnaasium peab alluma Tartu ülikoolile.»[14] 1806. aastal anti õppeasutus Tartu õpperingkonna alluvusse ning temast sai kubermangugümnaasium.

Ukaasiga 5. jaanuarist 1802 kinnitas Aleksander I Tartu ülikoolile eespool nimetatud plaanis ettenähtud maa-alad ning eraldas riigi summadest 95 000 rubla ülikooli hoonete ehitamiseks. Prorektor tuli aga ametisse panna mitte järjekorras nimetamise, vaid hääletamise teel ja ülikooli nõukogule anti õigus ise õppetöö küsimusi otsustada. Ülikool vabastati riikliku tsensuuri alt ja temaga oma tsensuurikomisjon võis vabalt välismaalt tellida raamatuid, mis moodustas ülikooli raamatukogu komplekteerimist. Ukaas käskis Senatil «viivitamata asuda selle kasuliku asutuse tegelikule rajamisele».[15]

ÜLIKOOLI TAASAVAMINE JA PROFESSORKONNA VÕITLUS AUTONOOMIA EEST. Keisri uue ukaasi alusel asus kuratorite kolleegium 11. veebruarist 1802 Tartus uuesti aktiivselt tegevusse.[16] Aprilliks olid ettevalmistustööd ülikooli avamiseks lõpule viidud. Ametisse oli võetud seitse professorit, üks matemaatikaõpetaja, kaks keelteõpetajat ning vehklemise ja ratsasõidu õpetaja. 21. aprilliks 1802 oli immatrikuleeritud 19 üliõpilast.

Vahetult enne ülikooli avamist toimus esimene tõsisem intsident kuraatorite kolleegiumi ja ülikooli professorite vahel. Nimelt töötasid kuraatorid oma mõju tugevdamiseks ümber ülikooli 1799. a. plaani, suurendades kuratooriumi võimu. See sisuliselt uus ülikooli põhikiri kärpis professoritest koosneva ülikooli nõukogu õigusi ja laiendas kuratooriumi omi, sealhulgas õppejõudude ametisse valimisel. Uus plaan esitati küll Senatile kinnitamiseks, kuid ei jõustunud, sest küsimuse otsustamine lükati edasi ülikooli nõukogu formeerumise ja töölehakkamiseni. Siiski avaldas kuratoorium uue plaani teksti[17] ja tegutses järgnevalt selle nagu kehtiva eeskirja kohaselt. Kolleegium töötas välja instruktsiooni asekuraatorile, mis andis viimasele ülikoolis laiad võimupiirid: ta võis osa võtta ülikooli nõukogu koosolekutest ja selle otsused seisma panna, vallandada õppejõude ja ametnikke, kui need ei täitnud töökohustusi, ilmutasid ebasobivaid eluviise või levitasid kardetavaid põhimõtteid.[18]

Kuraatorite poliitika vastu küpses professorite hulgas üldine meelepaha. Tutvunud 18. aprillil uue plaaniga, korraldasid professorid järgmisel päeval prof. G. F. Parroti korteris nõupidamise, kus nad otsustasid keeldu-

[13] ENSV RAKA, f. 402, nim. 2, s.-ü. 1, l. 195, 199 jj.
[14] Сборник постановлений, I, с. 28.
[15] ПСЗ, т. XXVIII, с. 7.
[16] ENSV RAKA, f. 402, nim. 12, s-ü. 2, l. 4—5.
[17] Statuten der Kayserlichen Universität zu Dorpat . . .
[18] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 133—134.

da kuratooriumile kui seaduslikule ülemale ametivannet andmast, ent olid nõus seda andma riigivõimule, kelle esindajana kohapeal nad tunnustasid kuberneri.[19] Kuraatoritel tuli nüüd järele anda, sest riigivõimu ei söandanud nad ignoreerida. See oli progressiivse professorkonna esimene vastulöök kuratooriumile. Algas nende visa võitlus vabanemise eest baltisaksa aadli eestkoste alt, ülikooli autonoomia eest.

Ülikoolil puudusid sellal veel oma ruumid. Patriootilistel motiividel loovutas M. J. von Bock oma maja (Ülikooli tänav 16) teise korruse ülikoolile viieks aastaks tasuta kasutamiseks. Sellest majast siirduski 21. aprillil 1802 kell 10 hommikul õppejõudude, üliõpilaste, ametnike ja külaliste rongkäik Jaani kirikusse, kus ülikooli personal andis ametivande ausalt teenida teaduse ja riigi huve. Selleks ajaks oli tööl juba 9 professorit ja immatrikuleeritud 19 üliõpilast. Kirikust pöördus protsessioon tagasi Boćki majja, mille suures saalis (praegune ühiskonnateaduste kateedrite Suur auditoorium) toimus avaaktus. Kõigepealt esines kuraatorite kolleegiumi nimel krahv G. A. v. Mannteuffel, rõhutades rüütelkondade teeneid ülikooli organiseerimisel. Ta kõneles ka välismaal õppimise ohtlikkusest, kus noormeestele pandavat pähe kahjulikke ideid, tungis kallale valgustajatele, kes tema arvates alusetult olevat kritiseerinud baltisaksa mõisnike tegevust. Just aadel olevat hoolitsenud alamate seisuste olukorra parandamise ja hariduse levitamise eest. Taasavatav ülikool pidi aadlile tänulik olema ja aitama kõigiti kindlustada balti erikorda.[20]

Pärast ülikooli prorektori ülesandeid täitva professor Lorenz Ewersi lühikest vastukõnet loeti ette ülikooli põhikiri ning Liivimaa rüütelkonna delegatsioon tänas kuraatoreid teenete eest ülikooli avamisel. Järgnes krahv Mannteuffeli poolt korraldatud pidulik lõunasöök ja õhtul linnavalitsuse ball.

21. aprillil 1802 toimunud ürituste ideelise suuna määrasid aadelkonna esindajad. Hoopis teistsuguse suunitlusega oli pidulik koosolek 22. aprillil, kus kõnedega esinesid ülikooli professorid L. Ewers, G. F. Pöschmann, G. F. Parrot, D. Balk jt. Progressiivse professorkonna vaateid väljendas G. F. Parrot. Ta rääkis ligemalt loodusteaduste tähtsusest inimkultuurile ja rõhutas vajadust rakendada loodusteadused inimese teenistusse. Kõne lõpul pöördus ta valgustusideelise üleskutsega üliõpilaste poole, soovitas neil hinnata vajalikult talurahva tööd ja tegevust. Parrot märkis, et selle klassi töö on aluseks teiste seisuste kõrgemale kultuuritasemele ja haritlaste eesmärgiks olgu ka talurahva elujärge parandada: «Teie mõistate, et teie toitjatel on õigus palju enamale kui ainult viletsale elujärjele, et neil on täielik õigus nõuda teie tänulikkust, teie lugupidamist, meie tänulikkust, meie lugupidamist.»[21]

Olukorras, kus Baltimaadel võimutses aadel ja ülikool seisis kuraatorite meelevalla all, oli vaevalt võimalik selgemini väljendada pärisorjuse vastu suunatud valgustusideid. Selle kõnega tõusis G. F. Parrot avalikult ülikooli aadlivastase opositsiooni etteotsa, mida ta tegelikult oli õhutanud ja organiseerinud juba varem. Märkimist väärib prof. D. Balki kõne «Tõelistest teenetest», milles ta rõhutas, et kõik lapsed sünnivad ühesugustena, aadlilaps ei erine hällis talulapsest. Ühiskonna seisukohalt ei ole tähtis mitte päritolu, vaid see, mida

---

[19] E. B. Петухов. Ук., соч., т. I, с. 134—135. F. Bienemann; Der dorpater Professor Georg Friedrich Parrot . . . , S. 111—112.

[20] G. B. Jäsche. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten . . . , S. 23.

[21] G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjale, lk. 217.

läks isik suudab ühiskonna hüvanguks alata.»

Kõnelejkul esines ka eesti valgustaja J. W. Masing, kes soovis ülikoolile õnne ja avaldas lootust, et selle valgustustegevus aitab kaasa üldise heaolu tõusule ja kodumaa õitsengule.

Pärast kõnede lõppu andis prorektor Ewers koos käepigistusega üliõpilastele kätte matriklid. Nii oli ülikool Tartus uuesti avatud.

Ülikooli avapidustustel tuli ilmsiks kaks suunda, kaks tendentsi, mille võitlus pidi määrama *alma materi* edasise tegevussuuna. Kuraatorite kolleegium püüdis ülikooli täielikult allutada baltisaksa aadli klassihuvidele, rakendada ta balti erikorra teenistusse. Progressiivne professorkond püüdis kõrgharidust ja teadust rakendada kõigi seisuste, kogu rahva ja tervikuna kogu Vene riigi teenistusse, levitada tõelist haridust ja valgustusideid. Riigivõimult, eeskätt tsaarilt loodetigi teaduse ülesannete avaramat mõistmist ja toetust kohalike rüütelkondade kitsarinnalisuse vastu. Eesmärgiks seati ülikooli allutamine Vene riigivõimule ja laialdase autonoomia saavutamine.

Appi tuli õnnelik juhus. 22. mail 1802 peatus Tartus läbisõidul keiser Aleksander I, kes pidi Klaipedas kohtuma Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III-ga. Linn korraldas tsaarile piduliku vastuvõtu. Erilist huvi tundis Aleksander ülikooli vastu, külastades selle ajutist asukohta von Bocki majas. Talle esitleti kogu ülikooli isikkoosseis. Ametliku tervituskõne pidas kuraator krahv Mannteuffel. Sügavalt läbimõeldud ja hiilgavalt esitatud tervituskõne pidas prantsuse keeles professor Parrot, võites kohe noore ja auahne keisri poolehoiu. Rõhutades Aleksander I osa Tartu ülikooli rajamisel ja apelleerides tema haridusõbralikele tunnetele, kordas Parrot ülikooli avamispäeval õppejõudude poolt antud tõotust ausalt teenida teadust ja inimkonda. Osavalt sidus ta kõnesse valgustusideid ja mõtteid teadlaste humaansest eesmärgist «töötada püüdlikult ja truult kasuliku hariduse levitamise heaks. Me tõotame austada inimkonda tema kõikides klassides ja ükskõik missugusel kujul, vahet tegemata vaese ja rikka, väeti ja vägeva vahel, ja kui, siis vaid selleks, et pühendada vaesele ja väetile suuremat ja südamlikumat tähelepanu. Me tõotame, et meie monarhi iga samm, iga heategu, mille ta pühendab oma rahvale, meenutab meile meie ülesande pühadust.»[23]

Pöördudes oma vastuses otse G. F. Parroti poole, teatas noor tsaar, et ülikool võib arvestada keisri soosingu ja erilise sümpaatiaga. Aleksander oli niivõrd vaimustatud Parroti kõnest, mis oli oluliselt kantud just valgustatud monarhismi ideaalidest, et palus sellest endale kirjaliku eksemplari, mis ka kiiresti valmistati ja järele saadeti Uderna postijaama, kus tsaar lõunastas. See sündmus pani kümneks aastaks aluse keisri ja Parroti sõprusvahekorrale ning osutus väga tähtsaks ülikooli edasise saatuse seisukohast.

Baltisaksa aadel ja ülikooli kuratoorium, kellele juba Parroti aktusekõne ei meeldinud, sattusid uuest kõnest lausa raevu, pealegi oli kõne peetud vastu kuratooriumi tahtmist. Asi läks niikaugele, et aadel moodustas erikomisjoni, kes esitas Senatile kaebuse Parroti vastu, süüdistades teda rahva ülesässitamises ja revolutsioonilistes ideedes. Kuid keisri vahelesegamise tõttu asi lõpetati ja

---

[22] D. G. Balk. Was ist wahrer Ruhm? Eine rede am Eröffnungfeste der Dörptschen Universitet am 22. April 1802. — Geschichte und Beschreibung Feyerlichkeiten . . . , S. 75—77.

[23] G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjale, lk. 220.

baltisakslaste vasturünnak jooksis tühja.[24]

Pärast keisri külaskäiku süvenesid vastuolud kuratooriumi ja professorkonna vahel veelgi, sest aadel kandis oma pahameele Parroti suhtes üle ka enamikule õppejõududest. Kuratoorium katsus igasuguste mahhinatsioonide abil professoritest koosneva ülikooli nõukogu iseseisvuse püüdu maha suruda, et tõkestada valgustusideede levikut. Nõukogu omakorda nägi väljapääsu baltisaksa pärisorjuslaste survest pääsemiseks orientatsioonis Vene riigivõimule ja tsaarile.

Nende püüdluste realiseerimiseks valis ülikooli nõukogu 28. juunil 1802 G. F. Parroti prorektoriks, milliseid kohuseid ta asus täitma 1. augustist 1802, teise semestri avapäevast. Sel puhul esines Parrot teatud mõttes programmilise kõnega, milles ta andis ülevaate ülikooli senisest organiseerimiskäigust, tänas esimest prorektorit professor L. Ewersit oskuslikku tegevuse eest ja rõhutas jällegi, et vastrajatud *alma mater* peab saama üldise heaolu allikaks riigi kõigile ühiskondlikele klassidele. Prorektori kõnele vastas üliõpilaste nimel esimesena immatrikuleeritud üliõpilane, läti päritoluga Gustav Petersen, avaldades lootust, et ülikooli üllad eesmärgid praktikas varsti realiseeritakse.[25]

Prorektori ametisse asunud Parrot oli küllaltki selgelt formuleerinud oma seisukohad teaduse ja ühiskondlik-majandusliku arengu vahekorra suhtes. Põhjaliku käsitluse leidsid tema vaated retsensioonis Braunschweigi professori A. E. W. Zimmermanni traktaadi «Liivimaal asutatava ülikooli projekti visand» kohta, mille viimane oli läkitanud Aleksander I-le. Tsaar saatis selle 1802. a. aprillis seisukohavõtmiseks Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnale. Retsensiooni koostamine tehti ülesandeks Parrotile ja 11. augustil saadetigi viimase pikk kirjalik arvamus dekaani kaaskirjaga keisrile. Kui Zimmermann pooldas aadelliku seisuslikkuse põhimõtet ja pidas pärisorjuse kaotamist ohtlikuks, siis Parrot rõhutas vastupidiselt, et ülikoolil peab olema õigus terve mõistuse ja üldise heaolu nimel nõu anda pärisorjus kaotada. See ei tekitaks riigile mingit ohtu, kui seda teha mõistlikult. Parrot soovitas selleks nelja konkreetse abinõu rakendamist (talupojale otstarbeka majandamisviisi õpetamine, omandiõiguse ja isikliku vabaduse andmine, talurahvakohtute moodustamine, koolide asutamine ja hariduse levitamine talurahva hulgas). Parrot rõhutas, et üldise progressi saavutamiseks peab olema talupojalgi õigus pääseda hariduse kaudu avalikesse ametitesse, saada kohtunikuks, pastoriks, arstiks, advokaadiks või teadusmeheks. Parroti kiri, mis oli esitatud filosoofiateaduskonna nimel, sai positiivse hinnangu Aleksander I-lt ja avaldas olulist mõju talurahvaseaduste väljatöötamisele Baltimaades.[26]

Tegutsedes sellistelt positsioonidelt, mida toetas enamus tolleaegsest ülikooli professorkonnast, oli Parroti kokkupõrge kuratooriumiga vältimatu. 1802. a. suvel olid professorite käes arutamisel kuratooriumi poolt väljatöötatud statuudid, mis pidid lõplikult reglementeerima ülikooli elu balti erikorra vaimus. Professorid tegid olulisi parandusettepanekuid ülikooli nõukogu osa suurendamiseks nii

---

[24] К. Мартенс. Из записок старого офицера. — «Русская старина», т. 109, 1902, с. 94; A. Traat. G. F. Parrot ja talurahvaküsimus Liivimaal. — G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjale, lk. 167.

[25] G. Fr. Parrot. Rede Ueber den Einfluss einer Universität auf die Geistecultur derjenigen, welche sich nicht eigentlich dem gelehrten Stande, nidmen. Bley Gelegelnheit der Uebernahme des Prorectorats am 1 August 1802. gehalten. D. 1802.

[26] A. Traat. Op. cit., lk. 167—171; F. Bienemann. Der dorpater Professor Parrot . . . , S. 123.

[illegible] korraldamisel kui ka õppejõudude valimisel. Kuna nende ettepanekute vastuvõtmine oli väheusutav, soovitas Parrot 8. augustil nõukogu koosolekul oodata paranduste esitamisega ja hoopis kuraatoritelt järele küsida, kas statuudid, mille alusel professorid olid 21. aprillil andnud allkirjande, on üldse kellegi poolt kinnitatud ja kui, siis millal?

Asekuraator pidigi tunnistama, et statuudid ei ole avaldatud kujul kinnitatud. Sellest tegid professorid järelduse, et kuraatorid olid neid petnud ja oma vaimutöö esitanud riigivõimu lähteavaldusena. Nagu võis oodata, keeldus kuratoorium 30. septembril arvestamast ülikooli nõukogu ettepanekuid statuutide muutmise kohta. Konflikt oli jõudnud haripunkti. Professorkond eesotsas Parrotiga hakkas olusustavalt tegutsema kuratooriumi, s. o. baltisaksa aadli vastu. 3. oktoobril toimus ülikooli nõukogu erakorraline koosolek. Seal teatas Parrot vahadusest isiklikes asjus sõita Peterburi, maskeerimaks sõidu tegelikke motiive kuraatorite silmis. Sõidu põhjusena vormistatigi nõukogu otsuses, millega Parrotile tehti ülesandeks ülikooli esindajana tervitada äsja ametisse nimetatud haridusministrit ning avaldada soovi, et akadeemia heaolu läheks ministri hoole ja kaitse alla.[27]

Parrot sõitis Peterburi ajal, mil oli mitmeid objektiivseid eeldusi ülikooli vabastamiseks kuraatorite eestkoste alt. Kõige olulisem tegur oli keskvõimu püüe end tugevdada mõõdukate reformide teel, et ennetada Lääne-Euroopa kodanlike revolutsioonide mõju Venemaale. Selle suuna eestvedajaiks olid liberaalsed aristokraadid, Aleksander I. nn. noored sõbrad V. Kotšubei, N. Novosiltsev, A. Czartoryski ja P. Stroganov. Noore tsaari valitsemise esimesel aastakümnel teostatigi rida mõõdukaid reforme (ukaas vabade põlluharijate kohta, ministeeriumide asutamine, uus õppeasutuste määrustik, riiginõukogu asutamine, Liivi- ja Eestimaa talurahvaseadused jt.), mis mõnevõrra moderniseerisid riigikorda.

Aleksander I poliitika Baltimaade suhtes seisnes keskvõimu kontrollfunktsiooni mõningases tugevdamises ja mõõdukate agraarreformide taotlemises, ent jättis puutumata rüütelkondade privileegid.

Kirjeldatud situatsioonis oli ka keskvõimule vastuvõetavam Tartu ülikooli allutamine ülevenemaalisele haridussüsteemile. Niisiis langesid Tartu ülikooli õppejõudude ja riigivõimu taotlused põhijoontes kokku, mis tagaski Parroti missioonile täielik edu.

Tsaari manifestiga 9. septembrist moodustati endiste kolleegiumide asemele ministeeriumid, sealhulgas Rahvahariduse ministeerium, mille õppeasutuste peavalitsusele allusid Teaduste Akadeemia, ülikoolid ja kõik teised õppeasutused. Rahvahariduse ministriks nimetati P. V. Zavadovski, kes toetas mõõdukate reformide poliitikat. Loogiliseks jätkuks ministeeriumi moodustamisele oli «Rahvahariduse esialgsete reeglite» kehtestamine 24. jaanuaril 1803. Rahvaharidus kuulutati nende reeglitega riigi valdkonnaks ja allutati täielikult haridusministrile. Venemaal moodustati õpperingkonnad, mille tegevust kohtadel pidid suunama ülikoolid: juba loodud ülikoolid Moskvas, Tartus ja Vilniuses ning reeglite kohaselt edaspidi loodavad Peterburis, Kaasanis ja Harkovis. Tartu õpperingkonda kuulusid Liivi-, Eesti- ning Kuramaa ja Soome kubermangud.[28]

Järgneski rahvahariduse ja kõrgkoolide tunduv tõus. Avati ülikoolid Kaasanis (1804. a.) ja Harkovis (1805. a.). 1804. a. rajati Pedagoogiline Instituut Peterburis, mis 1819. a.

---

[27] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1277, l. 4.

[28] Сборник постановлений, т. 4, с. 13—14, 21—22.

muudeti ülikooliks. Asutati rida erialaseid kõrgkoole ja instituute. Kõik need pidid teenima majanduse ja riigielu moderniseerimise ülesandeid.

Kasutades oma endise kasvandiku, kaardiväeohvitseri G. Siversi laialdasi tutvusi Peterburi õueringkondades, pääses G. F. Parrot kergesti haridusministri, samuti tsaari noorte sõprade jutule. Tema taotlused leidsid nende poolt toetamist. Parrot koostas Tartu ülikooli uue põhimääruse, mille Czartoryski andis edasi Aleksander I-le.

26. oktoobril 1802 andis Aleksander I G. F. Parrotile viimase palvel audientsi. Kõne all olid Tartu ülikool ja talurahvaküsimus. Aleksander I nõustus põhimõtteliselt ülikooli uue põhimääruse kõigi punktidega. Ülikooli ajaloolist missiooni sidus Parrot endiselt talurahva olukorra parandamise ja pärisorjuse kaotamisega. Ka nüüd taotles ta talurahvaseaduste väljaandmise kiirendamist eeskätt Baltimaadel. Ühtlasi andis ta keisrile üle märgukirja Liivimaal Kauguri mõisas toimunud talupoegade ülestõusu kohta, taotledes karistuste pehmendamist ja talurahva olukorra parandamist. Aleksander I käskis Parrotil moodustada pärast Tartusse tagasipöördumist komisjon (komitee) Liivimaa talurahva olukorra reguleerimise ettepanekute väljatöötamiseks. Komisjoni tegevus andis tõepoolest hoogu Liivimaa 1804. a. talurahvaseaduse väljatöötamisele. Ent Parroti radikaalsemad ettepanekud talurahva olukorra parandamiseks ei teostunud.[29]

26. oktoobri kohtumine lahendas positiivselt Tartu ülikooli küsimuse ja pani aluse heale kontaktile keisri ja Parroti vahel, kes omas kümmekond aastat vaba pääsu tsaari jutule ja võis anda talle nõu paljudes küsimustes. Tsaar sai aga oma liberalismiga mänglemise perioodiks Tartu ülikooli professori näol «väikese Voltaire'i», kes päritolultki oli prantslane. Parrot oli keisrile sellal kõigiti vastuvõetav ja vajalik, sest ta uskus siiralt valgustatud absolutismi progressiivset rolli. Kuigi Aleksander I tollal ainult mängis Euroopa ja oma alamate silmis liberalismi kangelast, avanes Parrotil ometi võimalus kasutada tsaari soosingut vähemalt Tartu ülikooli hüvanguks.

Pealinnas astus Parrot ühendusse ka Peterburi Teaduste Akadeemia juhtide ning haritud metseeni krahv N. P. Rumjantseviga. Ülikooli hilisemas teaduslikus arengus oli sellest palju kasu.

Seoses ülikooli uue põhimääruse projekti läbivaatamisega tuli Parrotil ühe kuu asemel viibida Peterburis ligi kolm kuud. Põhimääruse projekti arutlustel kaitses Parrot visalt ja edukalt selle dokumendi iga punkti, eriti ülikooli autonoomiat ja suuremat eelarvet. Ühtlasi pidas ta silmas, et nii luuakse pretsedent teiste loodavate ülikoolide tegevuspiiride määramiseks.[30]

Et rõhutada Tartu ülikooli uue põhimääruse erilist autoriteetsust, palus Parrot määrusele allkirja Aleksander I 25. sünnipäeval. Viimane soostuski ja nii kinnitas tsaar 12. detsembril «Tartu Keiserliku Ülikooli põhimääruse». Edaspidi sai see ühtlasi ülikooli iga-aastaste pidulike aktuste päevaks.

12. detsembri määrusega võttis keiser Tartu ülikooli ametlikult oma erilise hoole ja kaitse alla. Ülikool läks täielikult haridusministeeriumi juhtida ning kuraatorite kolleegiumile jäi üksnes õigus korraldada ülikoolile eraldatud riigimaade valitsemist. Asekuraatori amet kaotati ja ülikoolile anti laialdane siseautonoomia. Ülikooli pidi juhtima rektor, kelle valis ülikooli nõukogu ja kinnitas ametisse tsaar. Professorid valis samuti ülikooli nõukogu. Nad kinnitati ameti haridusministri poolt õpperingkonna kuraatori ettepanekul. Määrusega suurendati ülikoolile eraldatavat riigimaad 100 Liivimaa adramaalt 240 adramaani ja kuni nende muudatusele asumiseni eraldati riigimaast Tartu ülikoolile iga-aastaseks kuludeks 120 000 assignaatrubla. Nii olid G. F. Parrot ja Tartu ülikool saavutanud oma põhieesmärgi: vabanenud baltisaksa aadli eestkoste alt, saavutanud ülikoolile laialdase autonoomia ja soliidse materiaalse baasi.

10. detsembril viibis Parrot teistkordselt vastuvõtul Aleksander I juures. Tsaar andis nüüd Parrotile isiklikult üle ülikooli põhimääruse teksti tema poolt kinnitatud eksemplari. Parrotil õnnestus saavutada keisrilt F. M. Klingeri määramine Tartu ülikooli ja õpperingkonna kuraatoriks, millega kõrvaldati oht, et sellele kohale määratakse mõni baltisakslane. Klingeri näol sai Parrot mõttekaaslase, kes kaitses järjekindlalt Tartu ülikooli huve. Kuulunud varem saksa kirjanduse «stormi ja tungi» rühmitusse, oli ta ka Vene riigi teenistuses säilitanud sümpaatia valgustusfilosoofia põhimõtete vastu ega pooldanud Tartu ülikooli allutamist baltisaksa aadlile.

Tartus oodati suurima huviga Parroti missiooni tulemusi. 2. detsembril teatas Parrot uue põhimääruse heakskiitmisest, 9. detsembril jõudis Tartu haridusministri ettekirjutus, milles teatati ülikooli võtmisest haridusministeeriumi alluvusse. Tõeliseks pidupäevaks kujunes ülikooli kollektiivile 22. detsember, mil Tartu naasnud Parrot kandis ülikooli nõukogule ette oma missiooni tulemustest, uue ülikooli põhimääruse kinnitamisest. Ülikooli nõukogu valis kohe põhimääruse põhjal esimese rektori, kelleks sai professor G. F. Parrot (perioodiks 22. detsembrist 1802 1. augustini 1803), mis ühtlasi sümboliseeris tema erakordset osa ülikooli organiseerimise käigus.[32]

Baltisaksa aadel tegi siiski katset taastada oma mõju ülikoolile, esitades siseministri krahv Kotšubei kaudu kirjalikud vastuväited uuele põhimäärusele. Kuid Parrotil õnnestus 1803. a. aprillis Aleksander I-le saadetud kirjaga uut hädaohtu vältida. 8. juunil teatas siseminister Kotšubei rüütelkonna esindajatele, et keiser ei näe endiselt mingeid põhjusi, miks üldised haridusmäärused ei võiks jääda kehtima ka Tartu ülikoolis. Nii ei andnud mingeid tulemusi ka see aadli katse saada ülikooli tagasi enda mõju alla. Seekordsegi rünnaku tagasilöömine oli Parroti teene, kes sai ülikoolis aadlivastase võitluse lipukandjaks.[33]

Aastail 1802—1803 koondus Parroti ümber praktiliselt kogu Tartu ülikooli professorkond. Selle kõige progressiivsem osa moodustas seltskondliku kooskäimise ringi «Ephesinische Kirche», kuhu kuulusid Lorenz Ewers, D. G. Balk, J. K. S. Morgenstern, G. F. Pöschmann, M. E. Styx, G. B. Jäsche (Jaesche), J. L. Müthel, G. A. Germann, J. W. Krause ja mitmed teised.[34] Kõiki neid ühendasid valgustusfilosoofilised ja humanistlikud ideed. See osa professorkonnast mängiski otsustavat osa Tartu ülikooli rajamis- ja organiseerimisperioodil. Osa boheemitsemisele kalduvaid õppejõude ja ametnikke käis koos Ülikooli ja Vallikraavi tänavate nurgal asunud restoranis «Winkelklub am Wallgraben».

---

[29] A. Traat. Op. cit., lk. 171—172.
[30] L. Eringson, P. Müürsepp. Op. cit., lk. 21.

[31] Е. В. Петухов. Ук. соч., том. I, с. 117—119.
[32] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s-ü. 39, l. 10.
[33] Э. Э. Мартинсон. История основания . . . , с. 66—74.
[34] E. Kudu. K. Morgenstern valgustuslike ideede levitajana Liivimaal. — K. Morgenstern 200, lk. 7; J. W. Krause. Das erste Jahrzehnt. — «Baltische Monatschrift». Bd. LIII, 1902, S. 363.

2. KEISERLIKU TARTU ÜLIKOOLI STRUKTUUR JA JUHTIMINE

1803. AASTA PÕHIKIRI. 12. detsembri põhimäärus sai aluseks Tartu ülikooli uuele sisekorrale. 29. detsembril 1802 moodustati ülikooli nõukogu professoritest komisjon uue põhikirja väljatöötamiseks. Komisjoni koosseisu läksid Parrot, Morgenstern, Balk, Müthel ja Böhlendorff. Töö kulges edukalt ning juba märtsis hakkas nõukogu esitatud projekti arutama. 1. aprilliks valmis professor J. K. S. Morgensterni sulest põhikirja lõplik redaktsioon, mille kuraator M. F. Klinger esitas haridusministrile kinnitamiseks. Projekti arutlusel õppeasutuste peavalitsuses esindasid ülikooli G. F. Parrot ja professor G. A. Glinka kui hea vene keele tundja. Kuigi Liivi- ja Eestimaa rüütelkonnad võtsid ette rünnaku uue põhikirja projekti vastu, õnnestus Parrotil seda täielikult kaitsta. Põhikiri ja uus eelarve projekt, mida suurendati 6000 rubla võrra ülikoolile allutatud koolide valitsemiseks, kinnitati Aleksander I poolt 12. septembril 1803.[35]

23. veebruaril 1803 valis ülikooli nõukogu kolmeliikmelise komisjoni (professorid Balk, Germann, Jäsche) üliõpilaste sisekorra reeglite väljatöötamiseks. Märtsis esitati need kuraator Klingerile läbivaatamiseks. Tsaar kinnitas «Reeglid Keiserliku Tartu Ülikooli üliõpilastele» 23. augustil 1803.

21. septembril toimus ülikooli ajutise hoone Suures saalis pidulik koosolek, kus rektor Parrot teatas uue põhikirja, eelarve ja üliõpilasreeglite kinnitamisest, rõhutades nende suurt tähtsust ülikooli arenemise seisukohalt. Ühelt poolt ülehinnates Aleksander I valgustustegevust, märkis Parrot teisalt õigesti, et ülikooli organiseerimistöö oli kulgenud kõigiti soodsalt: «Kunagi ei ole asjaolud kujunenud nii õnnelikult, et anda vene hariduse ajaloole nii kiire ja õige käik.»[36]

Rektoriks tagasivalimisest oli Parrot vahepeal loobunud, tuues põhjuseks teadusliku töö ja muud asjaolud. Uueks rektoriks sai professor D. G. Balk, kellele Parrot nüüd rektori funktsioonid pidulikult üle andis.

Ülikooli järgneva tegevuse alus — 1803. a. põhikiri[37] koosnes 290 paragrahvist. Nagu põhikirja algul märgitud, rajati Tartu ülikool «Vene keisririigi üldiseks heaoluks, eriti aga Liivi-, Eesti-, Kura- ja Soomemaa hüvanguks» (§ 1). Ülikool tegutses haridusministri üldjuhtimisel ja kuraatori erihooldusel.

Ülikooli sisemisteks juhtimisorganiteks olid nõukogu, valitsus ja rektor. Nõukogusse võisid kuuluda ainult korralised professorid, erakorralistest professoritest kuulus sinna nõuandva häälega üksnes erakorraline õigusteaduste professor, kes korraldas nõukogu ja ülikooli kantselei asjaajamist. Nõukogu oli ülikooli kõrgeim võimuorgan. Talle allusid teaduskonnad ja õppetöö, sisemine kohtukorraldus, tsensuur, kõik ülikooli asutused, samuti eelarve. Nõukogu otsuse kohaselt määrati ametisse professorid ja rektor. Esimesed kinnitas kuraatori ettepanekul kohale haridusminister, rektori aga tsaar haridusministri ettepanekul.

Ülikooli valitsuse moodustasid rektor ja dekaanid. Nende valimised toimusid kord aastas. Ülikooli valitsus juhtis kõigi allüksuste tööd, lahendas jooksvaid küsimusi ja pidas kirjavahetust teiste asutustega. Ta

---

[35] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 133—138.

[36] G. Fr. Parrot. Rede bey Gelegenheit der Publication der Statuten der Universität und der Abgabe des Rectorats am 21. Sept. 1803 gehalten. D. (1803), S. 133.

[37] Сборник постановлений по министерству народного образования. Изд. 2. Спб. 1875, с. 139—199.

kasutas ülikooli rahalisi ressursse vastavalt nõukogu otsustele, ent võis kuni 500 rublaseid kulutusi teha ka oma äranägemisel.

Rektor, kes traditsiooni kohaselt valiti maikuu lõpul, oli nii ülikooli nõukogu kui ka valitsuse juhataja. Äraolekु või haiguse korral määras ta endale asetäitja — prorektori. Põhikirja eriparagrahv (63) nägi ette, et lahkuv rektor paneb oma ameti maha aktusel piduliku kõnega ning uus rektor pöördub sealsamas kõnega kuulajate poole.

Ülikooli autonoomia oluliseks tunnuseks oli ülikooli oma kohus, millejurisdiktsiooni alla kuulusid kõik üliõpilased ja õppejõud, samuti teised ülikooli töötajad. Kohus koosnes kolmest instantsist. Üliõpilaste, õppejõudude ja teenistujate esimeseks kohtuinstantsiks oli rektor, kes võis anda noomitusi, määrata kartserikaristust (kuni 3 päeva) ja rahatrahvi (kuni 10 rubla).

Ülikooli kohus teise astmena koosnes rektorist (eesistuja), õigusteaduskonna dekaanist, ühest kvalifitseeritud ametnikust (sündik) ja kahe muu teaduskonna dekaanist. Viimaseid valiti kohtu koosseisu järjekorras. See kohus arutas nii tsiviil- kui ka kriminaalasju. Otsustest olid lõplikud kartserikaristus kuni 14 päeva ja rahalised hüvitused kuni 25 rubla ulatuses.

Professoritest koosnev nõukogu oli ülikooli kõrgeimaks kohtuinstantsiks. Kuid eesistujana ei toiminud selles mitte rektor, vaid üks professoritest. Nõukogule kohtuinstantsina allusid suuremad süüasjad ja tema otsused üliõpilaste suhtes olid lõplikud. Ta arutas kõigi professorite ja ametnike asju, samuti kaebusi dekaanide ja rektori peale. Küsimused, mida ülikooli nõukogu ei olnud kompetentne otsustama, läksid edasi otse Senatisse. Ülikooli kohtukorraldus vabastas õppejõud ja üliõpilased kohalike baltisaksa kohtute surve alt.

Eriasutuseks ülikooli juures oli tsensuurikomitee, mis koosnes rektorist ja dekaanidest, kelle kaastöölisteks käsikirjade tsenseerimisel olid vastavalt vajadusele kõik professorid ja õpetajad. Ülikoolile saadeti läbivaatamiseks kõik Tartu õpperingkonna käsikirjad, mida taheti publitseerida, samuti raamatud, mis olid tellitud välismaalt. Tsensuuri alla ei kuulunud ülikooli enda ja tema professorite väljaanded ning nende poolt tellitud välismaine kirjandus. See andis ülikoolile laialdased õigused trükisõna arendamiseks ja välismaise kirjanduse kasutamiseks.

Nagu varemgi, pidi ülikoolis tegutsema neli teaduskonda. Arstiteaduskonnas võis peale meditsiini eriharude õppida ka keemiat ja farmaatsiat. Filosoofiateaduskonda koondusid nii filosoofia, matemaatika, füüsika ja loodusteadused, kui ka ajalugu, keeled ja majandusteadus. Õigus- ja usuteaduskonnas algul kitsam spetsialiseerumine puudus.

Arstiteaduskonnas nägi põhikiri ette kuut professuuri ehk kateedrit: korralised professorid anatoomia, füsioloogia ja kohtuarstiteaduse; patoloogia, teraapia, kliiniku ja semiootika; dieteetika, raviainete õpetuse, meditsiiniajaloo ja -kirjanduse; kirurgia ja sünnitusabi erialadel; erakorraline professuur loomaravi alal, samuti prosektori koht erakorralise professuuri näol.

Filosoofiateaduskonnas jagati kolmteist professuuri nelja klassi ehk osakonda. Filosoofia- ja matemaatikaosakonnas nähti ette teoreetilise ja praktilise filosoofia ning puhta ja rakendusmatemaatika korralised professuurid ning observaator (astronoom) erakorralise professori ametis. Loodusteaduste osakonnas teoreetilise ja eksperimentaalfüüsika; teoreetilise ja eksperimentaalkeemia; loodusteaduste ajaloo ja botaanika korralised professuurid. Filoloogia ja ajalooteaduste osakonnas elokventsi;

esteetika, ladina ja kreeka keele ning muinsuste; vene keele ja kirjanduse; üldajaloo, statistika ja geograafia; Vene riigi, eriti Eesti-, Liivi-, Kura- ja Soomemaa ajaloo, statistika ja geograafia korralised professuurid. Tehnika ja majandusteaduste osakonnas loodi ökonoomika (põllumajanduse), tehnoloogia ja arhitektuuri; kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse korralised professuurid ning sõjateaduste alal erakorraline professuur. Põhikirja kohaselt oli teaduskonnal kaks dekaani: üks filosoofia-matemaatika ja loodusteaduste, teine ajaloo-keele ja tehnika-majandusteaduste osakondade juhtimiseks.

Oigusteaduskonnas nähti ette viis professuuri: positiivse (kehtiva) ja tavaõiguse, poliitika, õigusajaloo ja juriidilise kirjanduse; rooma ja saksa õiguse; Liivimaa provintsiaalõiguse ja õiguspraktika (kehtiva õiguse); Eesti- ja Soomemaa provintsiaalõiguse ja õiguspraktika korralised professuurid ning Kuramaa provintsiaalõiguse erakorraline professuur protosündiku koha näol, mille täitja pidi juhtima ka ülikooli nõukogu ja valitsuse asjaajamist. Seega oli õigusteaduskonna struktuur üsna suurel määral orienteeritud kohaliku õiguse õpetamisele ja uurimisele. Edaspidi pidi loodama ka teoreetilise ja kehtiva vene õiguse õppetool.

Usuteaduskonnas tuli luteri usu pastorite ettevalmistamiseks luua neli professuuri: dogmaatika ja religiooni moraali; eksegeesi ja idakeelte; kirikuloo ja vaimuliku kirjanduse ning praktilise usuteaduse korraliste professorite jaoks.

Ülikooli üldvajadusteks, sealhulgas üliõpilaste füüsiliseks ja esteetiliseks kasvatamiseks pandi ametisse vene, saksa, prantsuse, inglise, läti, eesti ja soome keele õpetajad, samuti vehklemis- ja ratsasõidu; tantsu, joonistamise ja graafika ning muusikaõpetajad ja tallmeister.

1803. a. põhikirjaga sai Tartu ülikool oma aja kohta väga head koosseisud. Kokku oli ette nähtud 29 professori ja 12 õpetaja ametikohta. Võrreldes Moskva ülikooli 1804. a. põhikirjaga, millega anti 28 professorikohta, võis Tartu ülikool väga rahul olla, ehkki siin teoloogia arvele langes rohkem professorikohti (4) kui Moskva ülikoolis (2).[38]

Põhikiri nägi teaduskonniti ette järgmiste asutuste loomise. Arsiteaduskonnas: anatoomikum ja meditsiiniline (teaduskonna-sisehaiguste), kirurgia- ning sünnitusabikliinik; filosoofiateaduskonnas: kunstimuuseum, loodusteaduste ja füüsikakabinet, keemialaboratoorium, observatoorium ja botaanikaaed. Kogu ülikooli pidid teenima raamatukgu, maneež, tantsusaal ja supelasutus.

Ülikoolile eraldatava 240 adramaa haldamiseks tuli ülikooli juurde moodustada nn. majanduskomitee, millesse kuulusid rektor, kolleegiumi kuraatorid ja viimaste hulgale vastav arv professoreid.

Põhikirjaga kinnitatud eelarve (126 000 rubla) oli ainult 4000 rubla võrra väiksem kui Moskva ülikoolil, kus aga üliõpilasi oli tunduvalt rohkem. Tartu ülikoolis nähti ette korralise professori palgaks 4000, erakorralisele professorile 1500, keeleõpetajale 500, tallmeistrile ja joonistusõpetajale 900 rubla aastas. Professoritel lisandus palgale veel väike honorar peetud loengute eest, mis saadi üliõpilastelt võetava (2-tunnilise nädalakursuse eest 10, 4-tunnilise või ulatuslikuma kursuse eest 15 rubla semestris) maksu arvel. Abiõppeasutuste aastakuludeks nähti ette 22 700 rubla, 6000 rubla läks Tartu õpperingkonna koolide visiteerimise kuludeks.

Uue põhikirjaga vabanes ülikool lõplikult kuraatorite eestkoste alt, sest majanduskomiteegi osutus tarbetuks.

[38] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 146—149.

Kogu hiljem näeme, et asunudki ülikool praktiliselt adramaade majandamisele, vaid jäi täielikult riigi eelarvele. Ülikooli tõeliseks peremeheks ei nõukogu, kes kõrgkooli siseasjades ainult formaalselt sõltus kuraatorist ja haridusministrist. Peaaegu kahekordseks tõstetud eelarve võimaldas ülikoolis korraldada heal tasemel nii õppe- kui ka teadustegevust.

Põhikirja täiendasid autonoomse üliõpilaselu reguleerimisel «Reeglid Keiserliku Tartu Ülikooli üliõpilastele», millele siau ligemalt käsitleme hiljem.

KURAATORID RIIGIVÕIMU POLIITIKA TEOSTAJATENA. Tähtsa lüli ülikooli ja haridusministeeriumi vahel moodustas kuraator, kes ühtlasi juhtis kogu Tartu õpperingkonna hariduselu. Kuraatorite põhiülesanteks oli riigivõimu huvidele vastava hariduspoliitika kindlustamine. Olenevalt ühe või teise poliitilise tendentsi domineerimisest valiti ka kuraatorid vastavat suunda ellu viima.

Valdava osa käsitlevast perioodist (aastad 1803—1817) oli Tartu ülikooli kuraatoriks Friedrich Maximilian Klinger, kellele 1817. a. järgnes baltisaksalane krahv Karl von Lieven.

Klinger asus maailmavaateliselt antiteodaalsetel, valgustusfilosoofia positsioonidel. J. J. Rousseau õpetuse poolehoidjana, püüdis ta teostada ülikoolis liberaalset poliitikat. Teiselt poolt nõudis ta väga rangelt kõigist riigis kehtivatest seadustest kinnipidamist ja keskvõimu korralduste arvestamist. See oli ka objektiivseid põhjusi arvestades paratamatu, et kaitsta ülikooli nii baltisaksa kui ka vene reaktsionääride rünnakute eest. Aleksander I liberaalse poliitika perioodil oli Klinger üks mõjukamaid haridustegelasi. Ta kuulus õppeasutuste peavalitsuse koosseisu ja oli ühtlasi kadetikorpuse direktor ning paažide korpuse ülem.[39]

Oma tegevuses orienteerus Klinger progressiivsetele Tartu ülikooli õppejõududele. Algul eeskätt esimesele rektorile G. F. Parrotile, ent viimase otsekohese ja ägeda iseloomu tõttu, mis tunduvalt ettevaatlikuma Klingeri arvates viis nii mõnegi «head asja kahjustava» konfliktini, püüdis ta hiljem mõjustada professoreid Morgensterni, Jäsche ja Grindeli kaudu. Võib väita, et Klingeril ja ülikooli progressiivsel professorkonnal õnnestus riigis valitseva seisusliku korra kiuste teostada Tartu ülikoolis üsna olulisel määral kodanlikul ideoloogial rajanevat valgustuslikku haridus- ja teaduspoliitikat. Liberaalse vaimu säilitamine ülikoolis nõudis laveerimist, ettevaatust poliitilistes küsimustes, ülikooli sisekorra kindlustamist reaktsiooni arvukate kallaletungide tagasilöömiseks.

Üliõpilastelt nõudis Klinger tõsist tööd, hoolsat valmistumist õpetlase, pedagoogi või haritud riigitegelase tegevuseks. Pidades endastmõistetavaks üliõpilaste tegelemist teaduse ja filosoofia probleemidega, sealhulgas valgustusideede omandamist, suhtus Klinger vaenulikult igasugustesse distsipliinirikkumistesse, joomingutesse ja buršikommetesse. Selles mõttes kaldus ta mõneti liialdustesse, mille üheks avalduseks oli üliõpilastele teatrietenduste korraldamise ja vaatamise keelustamine. Ka professor D. Balkil keelati eraviisiline teatritegemine.[40] Samal ajal puudusid üliõpilastel linnas mõistlikud vaba aja veetmise võimalused, mis ilmselt oli üheks sagedaste distsipliinirikkumiste tekkimise põhjuseks.

Asudes alaliselt Peterburis, oli kuraator kohustatud kord kahe aasta jooksul käima kohapeal. Tegelikult käis Klinger Tartus algul igal aastal,

[39] E. Kudu. Friedrich Maximilian Klinger Tartu ülikooli kuraator 1803—1817. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I, lk. 48—49.

[40] E. Oissar. F. M. Klinger ja teatri keelustamine Tartus. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I, lk. 60—70.

tavaliselt kevadsemestri lõpul. Ülikoolis viibides juhatas ta nõukogu koosolekuid, külastas loenguid ja jälgis tähelepanelikult kogu ülikooli tegevust. Alates 1810. aastast Klinger enam Tartusse ei sõitnud, motiveerides seda distsipliini languse ja tülidega professorkonnas. Klingeri ja ülikooli professorite vahel hakkas kujunema teatud pingeseisund. Viimastest väitsid mõned, et kuraator tahtvat ka ülikoolis kadetikorpuse korda kehtestada. Nad ei mõistnud, et distsipliini taotles Klinger ülikooli enda huvides. Vahekorda ei parandanud oluliselt ka Klingeri valimine filosoofiateaduskonna nõukogu poolt 14. detsembril 1814 filosoofia audoktoriks tema kirjanduslike teenete eest.[41]

Üliõpilaste distsipliinirikkumiste ja õppejõudude vaheliste jageluste sagenemine, mitmed seaduserikkumised õppejõudude poolt, majanduslike raskuste tekkimine suursõdade perioodil, reaktsiooni rünnakute tugevnemine ja konservatiivse poliitika süvenemine muutsid Klingeri positsiooni äärmiselt komplitseerituks. Negatiivsetest faktidest osutusid eriti iseloomulikeks ja tõsisteks kolm juhtumit: Sinodi ülemprokuröri A. Golitsõni ja uue haridusministri A. Razumovski rünnak ülikooli eksegeetikaprofessori W. F. Hezeli ratsionalistlike kommentaaridega Uue Testamendi tõlkele 1813. aastal, üliõpilaste äge kaklus linnakodanikega 21. aprillil 1815, mis nõudis ühe inimelu, ning kahe doktorikraadi ebaseaduslik andmine õigusteaduskonna nõukogu poolt 1816. aastal. Klinger nõudis ja saavutas ülikoolilt nende küsimuste lahendamise seaduslikkuse alusel, süüdlaste range karistamisega, et kaitsta ülikooli veelgi raskemate süüdistuste eest. Kuid ta veendus üha enam, et tema tegevus ei leia uues poliitilises situatsioonis enam valitsuse ega keisri toetust. Keisri poliitika kaldus järjest enam konservatismi ja usulise müstitsismi rööbastele. Selle väljenduseks sai rahvahariduse ministeeriumi asemele usuasjade ja rahvahariduse ministeeriumi moodustamine eesotsas A. Golitsõniga. Rida Klingeri esildisi ülikooli õppejõudude autasustamise ja ülikooli majanduslik olukorra parandamise kohta jäeti tähele panemata. Seepärast otsustas Klinger 1816. a. lõpul anda kuraatori kohalt vabastamiseks avalduse, mis ka vastu võeti.

Klingeri 14-aastane kuraatoritöötõi Tartu ülikoolile tervikuna olulist kasu, tema abiga rajas ülikool küllaltki soliidse materiaalse baasi ja koondas tugeva teadusliku potentsiaali ning suutis kindlustada oma autonoomset seisundit. Klingeri nõudlikkus tuli ülikoolile lõppkokkuvõttes kasuks, kuigi kuraatoriksoleku lõpul ei olnud ta suuteline ülikooli vajalikul määral abistama majanduskküsimuste lahendamisel.[42]

Klingeri järglaseks Tartu õpperingkonna kuraatorina sai krahv (1826. aastast vürst) Karl von **Lieven** (1767—1844). Võrsunud Kuramaa mõisnikkonnast ja teeninud pikemat aega tsaariarmees, oli Lieven üsna tüüpiline baltisakslane, kes omas tihedaid sidemeid õueringkondadega. Oma filosoofilistelt vaadetelt oli Lieven sügavalt religioosne ja pooldas A. Golitsõni poolt arendatavat usulise müstitsismi suunda. Religioosse suunaga poliitikat teostas Lieven ka ülikoolis, eriti selle usuteaduskonnas. Kuid teiselt poolt ei sekkunud haritud, suhteliselt heatahtliku iseloomuga ja väheaktiivne Lieven liiga tülikalt ülikooli siseasjadesse, mis võimaldas Lieveni-aegsel rektoril J. P. G. Ewersil teostada küllaltki progressiivset teaduspoliitikat ja otsustada ülikooli siseasju. Lieveni kuraatoriksolek osu-

[41] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 173—175.

[42] E. Kudu. Op. cit., lk. 57—59; E. Oissar. K. Morgenstern ja F. M. Klinger. — K. Morgenstern 200, lk. 18—27.

[illegible] Tartu ülikoolile lõppkokkuvõttes [illegible], eest tänu headele sidemetele Peterburis suutis ta 1817. a. uute [illegible] näol parandada ülikooli majanduslikku olukorda ning hoida [illegible] ulatuslikke voolude ulatusest Tartu ülikooli, mis laostavalt [illegible] teistele vene ülikoolidele, eriti M. L. Magnitski (Kaasan) ja D. P. [illegible] (Peterburi) tegevuse näol. [illegible] küsimuste ringi ligem vaatlus kuulub aga juba järgmisse [illegible].

ÜLIKOOLI NÕUKOGU JA VALITSUS. Nagu 1803. a. põhikirja iseloomustades nägime, kuulus nõukogu kompetentsi kõigi ülikooli asjade otsustamine, sealhulgas rektori valimine 1803. a. põhikirja järgi toimus see kord aastas. Vaadeldava perioodi rektoritest oli muidugi kõige silmapaistvam G. F. Parrot. Rektoriks oli ta kolmel korral: 22. XII 1802 — 1. VIII 1803, 1805—1806 ja 1812—1813. Kuna prorektoriks olemisega (28. VI — 22. XII 1802) juhtis ta seega ülikooli kolm aastat, kuid tema erakordne mõju püsis kogu käsitletava perioodi jooksul ja veel hiljemgi. Pärast Parrotit olid rektoriteks professorid D. G. Balk (1803—1804), A. C. Kaspari (1804—1805), C. F. Meyer (1806—1808), C. F. Deutsch (1808—1810), D. H. Grindel (1810—1812), M. F. Styx (1813—1814), F. E. Rambach (1814—1816), C. J. L. Steltzer (1816—1817), J. E. F. Giese (1817—1818) ja J. P. G. Ewers (1818—1830). 1803. a. põhikirja kohaselt toimusid rektorite valimised mai lõpul, kusjuures samal ajal valiti ka teaduskondade dekaanid. Kujunes välja taava, et dekaanide valimisest võttis osa ülikooli nõukogu, sest ülikooli valitsuse liikmetena vajasid need tema usaldust. Nimelt soovitas ülikooli nõukogu rektori valimise päeval teaduskondade nõukogudele kaks kandidaati, kelle hulgast siis dekaan valiti.

Ülikooli nõukogu koosolekud, kus otsustati kõik tähtsamad asjad, toimusid vastavalt vajadusele. Esimestel aastatel, mil arutati paljusid organiseerimis- ja korraldamisküsimusi, toimusid istungid sageli: 1803. a. 97, 1804. a. 46 ja 1805. a. 47 koosolekut. Hiljem stabiliseerus koosolekute arv 30 piiridesse aastas. Aastail 1803—1809 toimusid nõukogu koosolekud Bocki majas, 1809. aastast alates uues peahoones.[43]

Ülikooli nõukogu üheks tähtsamaks ülesandeks loeti õppejõudude valimist vakantsetele õppetoolidele. See toimus kahes etapis. Ühel nõukogu koosolekul seati üles kandidaadid, kusjuures iga nõukogu liige võis esitada ainult ühe kandidaadi, keda tuli põhjalikult iseloomustada. Seejärel küsis rektor teaduskonna esindajate, samuti teiste nõukogu liikmete arvamust. Valimine ise toimus järgmisel koosolekul, ajaline vahe kandidaatide ülesseadmiskoosolekust pidi olema vähemalt üks nädal. Kui hääletamisel jagunesid hääled pooleks, korraldati uus hääletamine. Sama tulemuse korral jäeti küsimus vastava teaduskonna esindajate otsustada.

Peale õppe- ja teadustöö ning majandusküsimuste otsustamise kuulus nõukogu ülesannete hulka veel mitmesuguste pidulike koosolekute **korraldamine**. Pidulikel koosolekutel toimus rektorite vahetus, tähistati keisri ja teiste kõrgete võimukandjate tähtpäevi, milliseid kogunes aastas üsna palju. Nendel pidasid professorid rohkesti kõnesid, küll päevakajalisi, küll teaduslikke. Algul toimusid pidulikud koosolekud samuti Bocki majas, aastail 1807—1809 Toomel raamatukogu esimesel korrusel ning 1809. aastast peahoone aulas.

Ülikooli valitsus (koosnes rektorist ja dekaanidest) oli kitsama kompetentsiga, arutades peamiselt üliõpilastipendiumide ja õpperaha küsimusi.

[43] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 184—186.

Koosolekud toimusid suhteliselt harva — vähem kui kord kuus.

Käsitletaval perioodil tegutses ülikoolis neli teaduskonda eesotsas dekaanide ja nõukogudega, kes juhtisid vastava teaduskonna õppetoolide ja abiõppeasutuste tööd.

Ülikooli kesksed juhtimisorganid suunasid teaduskondade, mitmesuguste abiõppeasutuste, samuti majandusinstantside tegevust.

1803. a. põhikirja kohaselt oli akadeemilise autonoomia süsteemis tähtsal kohal ülikooli kohus. Oma laialdase kompetentsi tõttu pidi ülikooli kolmeastmeline kohus küllalt pingsalt töötama. Rektorikohus distsiplinaarkohtuna arutas peamiselt üliõpilaste asju. Istungite arv olenes vajadusest ja ulatus aastati 13-lt (1808. a.) 82-ni (1812. a.).

Ülikoolikohus teise kohtuastmena arutas suuremaid distsiplinaarküsimusi, samuti tsiviilasju (võlad, pärandused jne.). Istungite arv oli pidevalt suur, ulatudes 75-lt 120-ni aastas.

Ülikoolinõukogu apellatsioonikohtuna valis eesistujaks tavaliselt suuremate kogemustega, autoriteetsemaid õppejõude (Meyer, Balk, Ewers jt.). Kohtuistungite arv oli ajuti üsna suur, ulatudes 10-lt kuni 97-ni aastas.

1803. aastal korraldati üliõpilasasjade arutamiseks paaril korral ka nn. üliõpilaste aukohus. Kuid selle tegevus osutus ülikooli valitsuse arvates ebaefektiivseks ja tema kokkukutsumist enam edaspidi ei praktiseeritud.[44]

Niisugune oligi üldjoontes Tartu ülikooli struktuur ja juhtimissüsteem aastail 1803—1820. See teenis ülikooli elu sisekorraldust ja garanteeris talle ühtlasi laiad akadeemilised vabadused.

3. MAJANDUSLIK OLUKORD JA MATERIAALNE BAAS

ÜLIKOOLI HOONETE EHITAMINE. 1803. a. põhikirjaga ettenähtud aastaeelarve (126 000 rubla) rahuldas ülikooli iga-aastased jooksvad kulutused teadus- ja õppetööks. See summa pidi aga aegamisi vähenema, sedamööda kuidas ülikool asub majandama talle riigi poolt eraldatavaid maavaldusi (240 Liivimaa adramaad). Kuid 1806. aastaks oli ülikoolile üle antud ainult neli väikemõisat, $25^5/_8$ adramaaga, kusjuures nendest saadud tulud osutusid loodetust tunduvalt väiksemaks. Seepärast pöördus teistkordselt rektoriks olev G. F. Parrot keisri poole palvega vabastada ülikool adramaade majandamisest ja jätta ta täielikult riigieelarvele. Tsaari ukaasiga 19. maist 1806 see taotlus rahuldati, mis oli ülikoolile suur soodustus. Nüüd kaotati nn. majanduskomitee, millega kadus rüütelkondadel formaalnegi võimalus ülikooli valitsemises kaasa rääkida.

Ülikooli esialgsele aastaeelarvele lisandus 1805. aastal veel 14 500 rubla, millest maksti igale professorile aastas 500 rubla korteriraha, et hüvitada eriti välismaalt saabuvate professorite siirdumis- ja majutamisraskusi. Algaastatel, mil ülikool kannatas ruumikitsikuse all, tuli professoritel tihti teha õppetööd ka oma korterites, mille eest nad said ülikoolilt tasuüüri kuni 100 rbl. aastas. Piisava riigieelarve tõttu oli õppejõudude materiaalne olukord sellal suhteliselt hea.

Ülikooli suurimaks majandusmureks organiseerimisperioodil oli õppe- ja teadustööks vajaliku materiaalse baasi rajamine, eeskätt õppehoonete ehitamine. Asutamisaktidega eraldati küll ülikoolile endise Maarja

[44] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 188—190.

Vaade Tartu südalinnale kirdest XVIII sajandi lõpul
Vaade Tartule põhjast XIX sajandi teisel veerandil

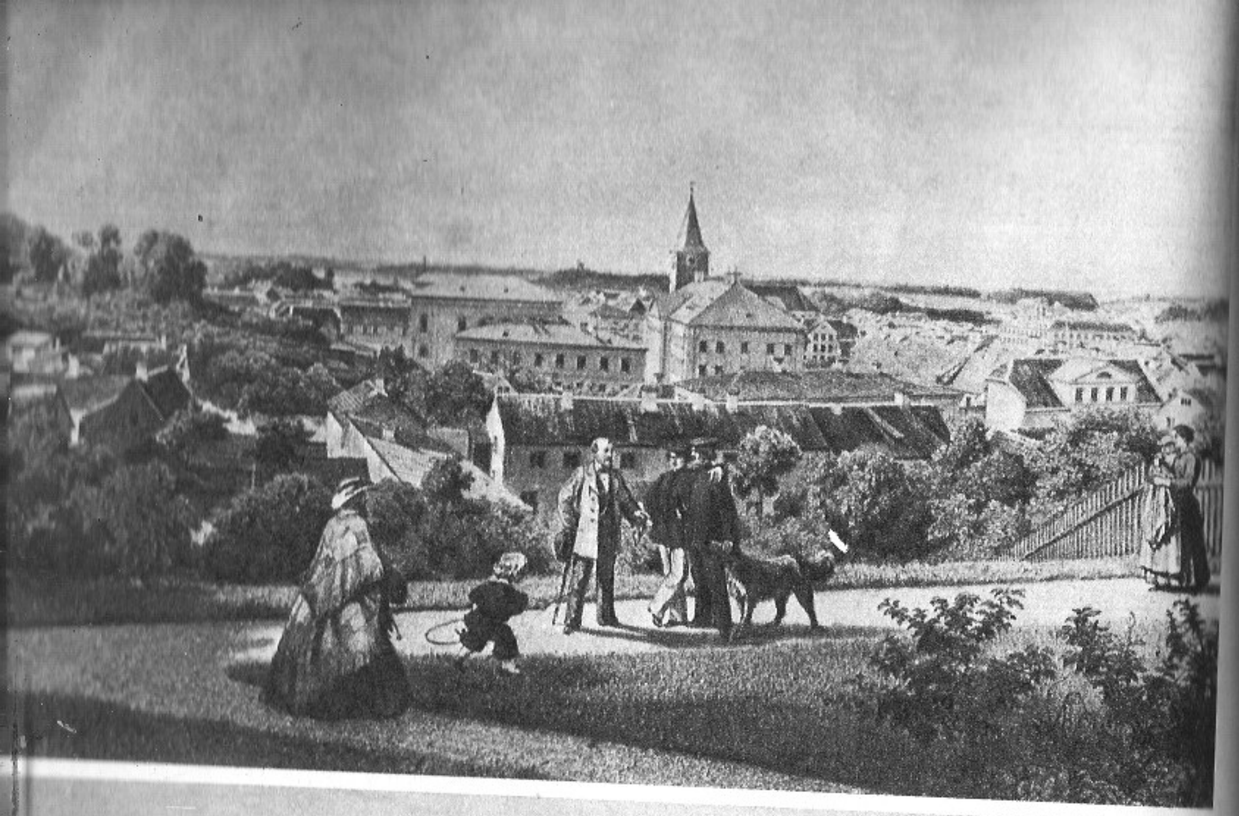

Tartu südalinnale Toomelt, raamatukogu juurest
y plats XIX sajandi keskel

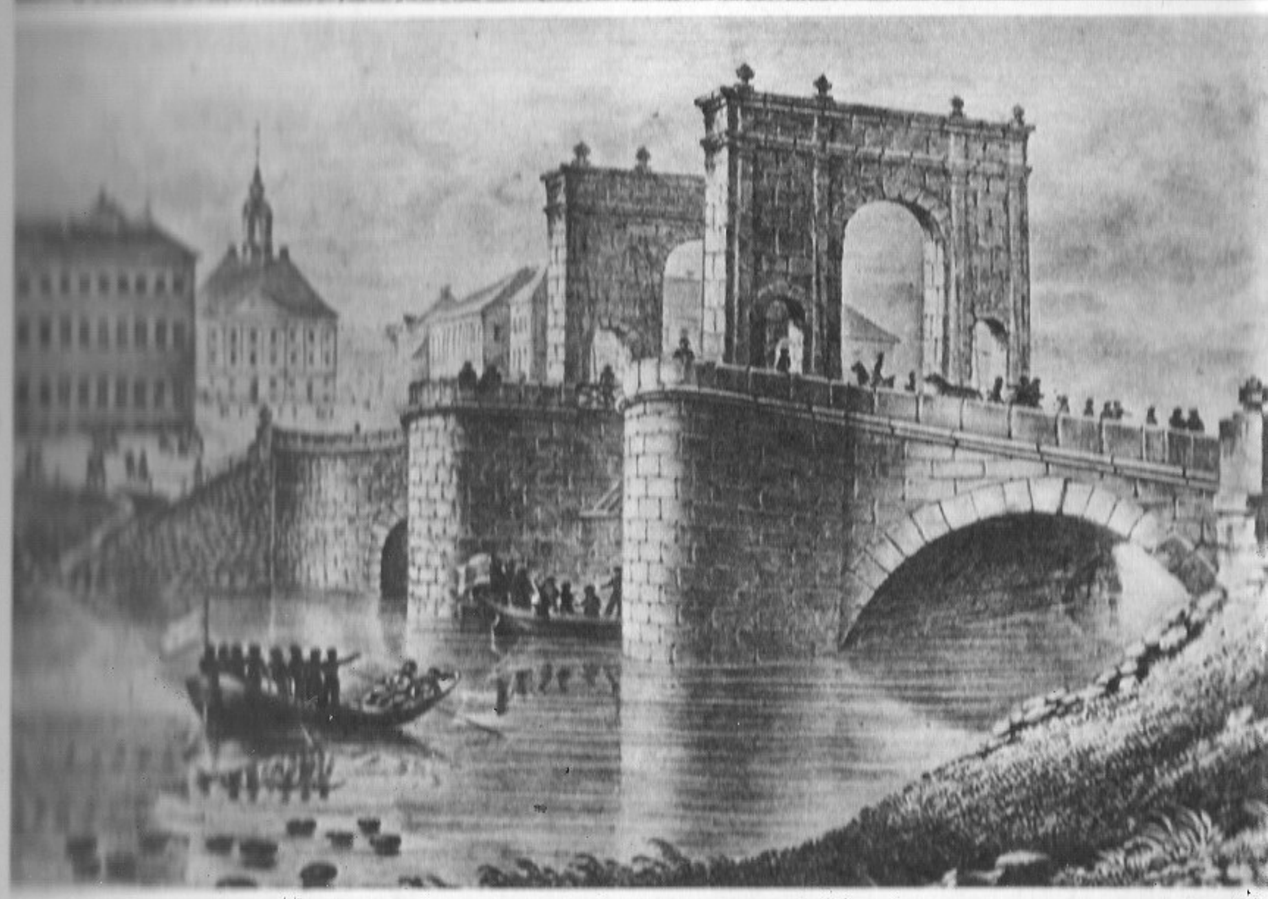

Tartu raekoja plats XIX sajandil
Kivisild Emajõel kagust

. Ewers (1781—1830)
Parrot (1767—1852)
ali peahoone XIX sajandi keskpaiku

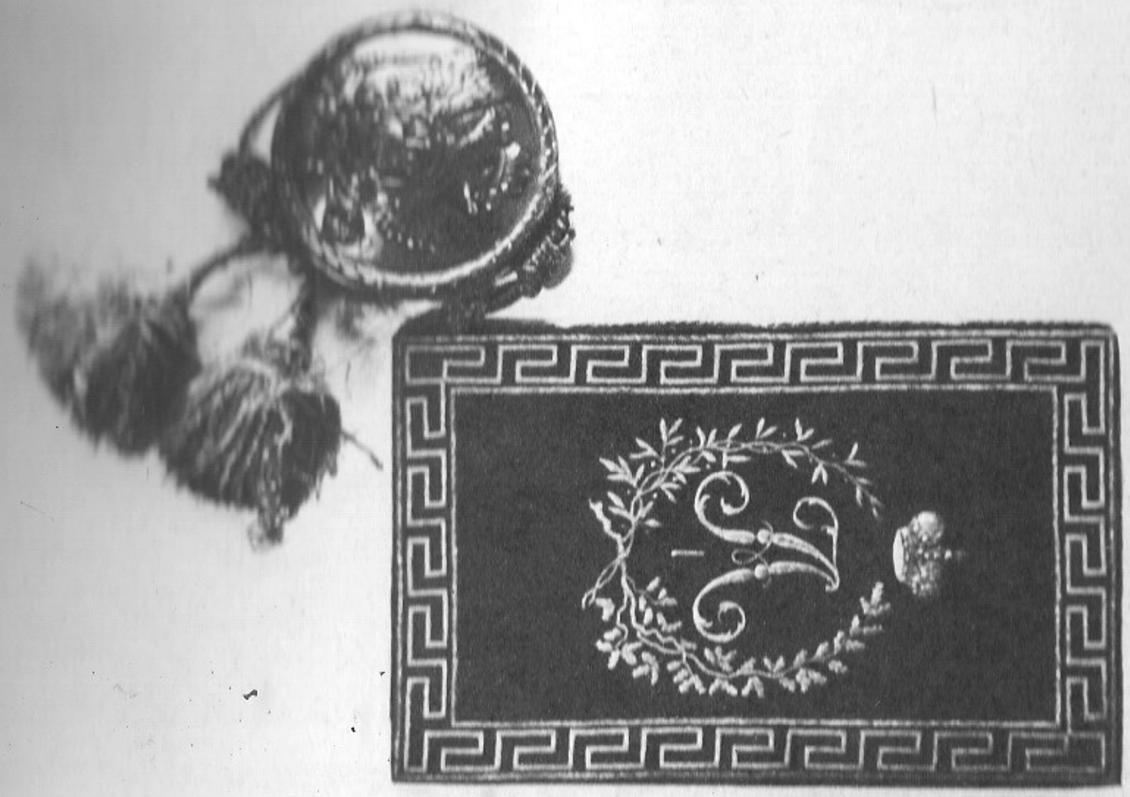

Buxhöveden maja, milles 1802. a. taasavati ülikool
Aleksander I kinnitatud avargisakt

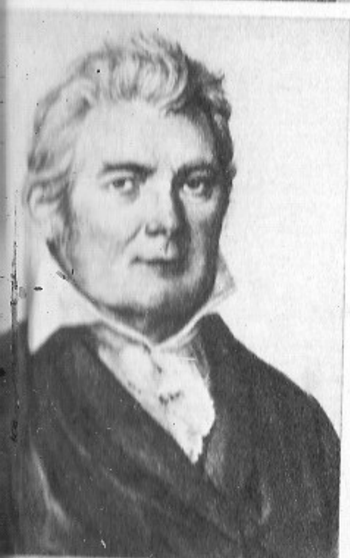

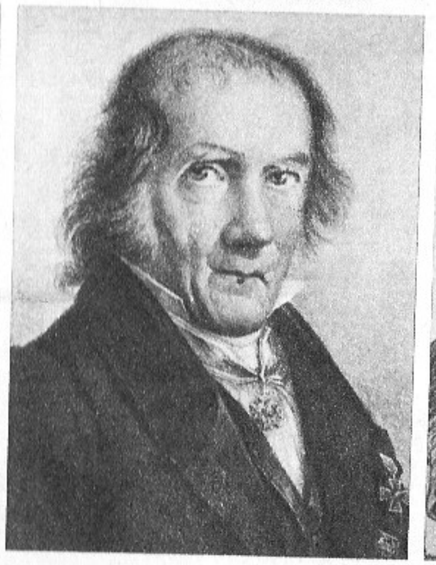

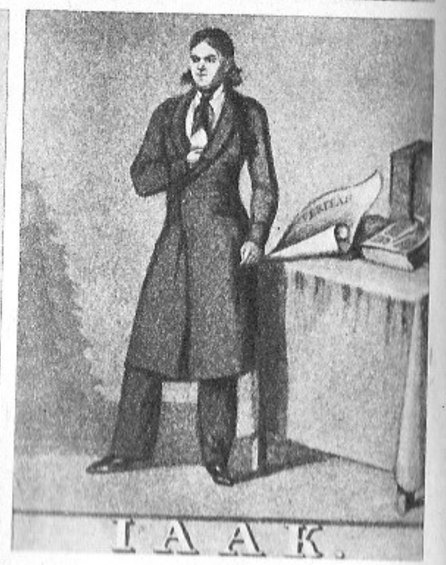

Morgenstern (1770—1852)
Krause (1757—1828)
Engelhardt (1778—1842)

F. M. Klinger (1752—1831)
G. B. Jäsche (1762—1842)
N. M. Jazõkov (1803—1847)

K. Lieven (1767—1844)
L. Preller (1809—1861)
K. J. Peterson (1801—1822)

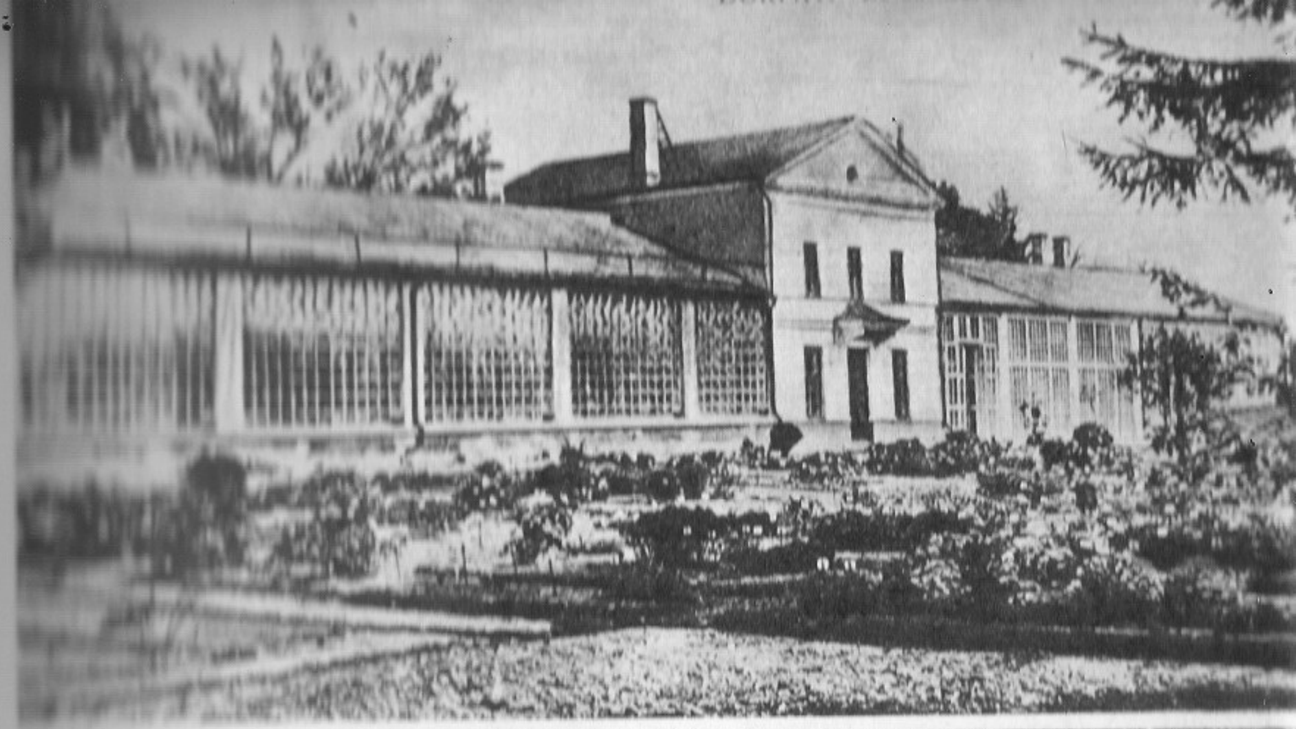

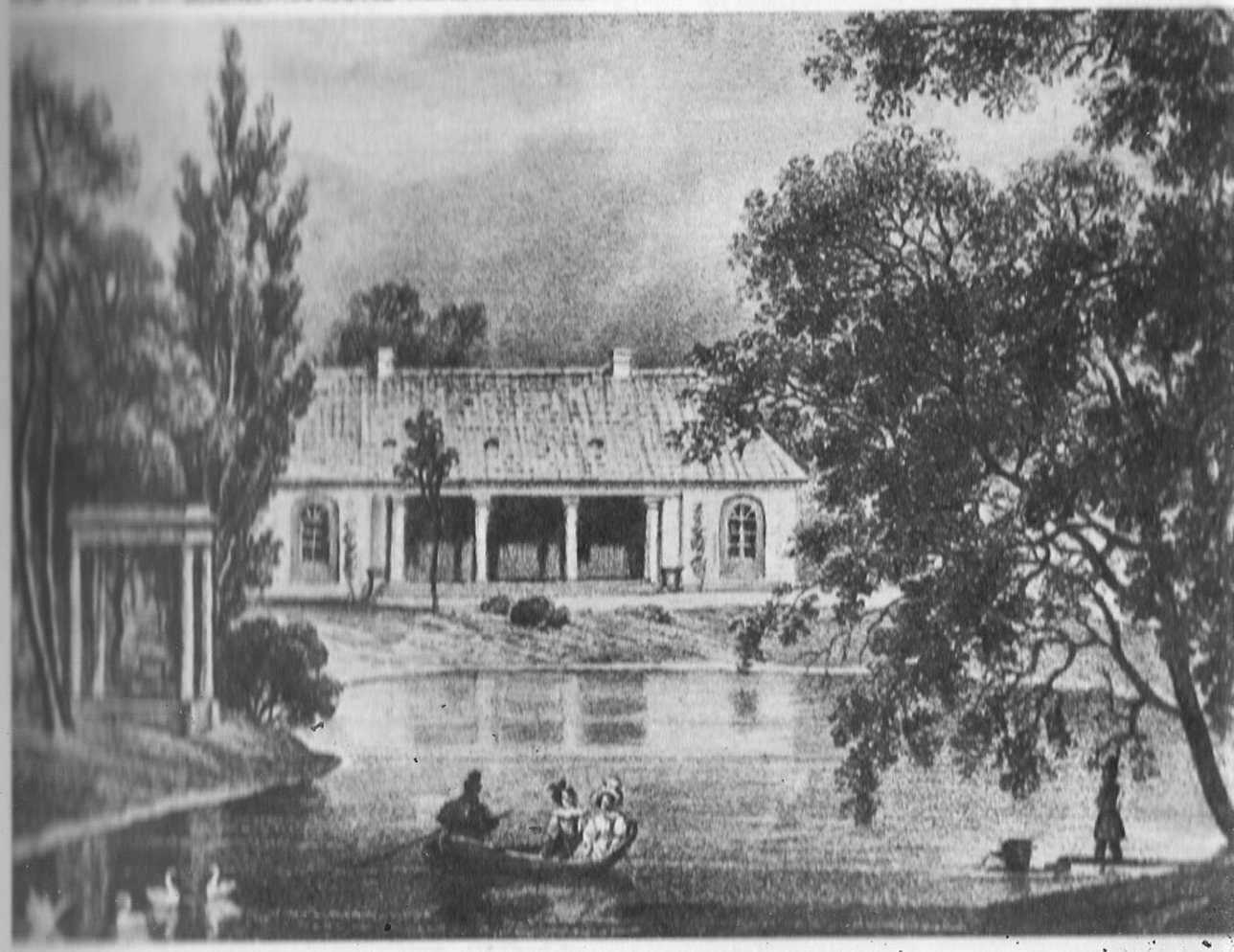

Ülikooli botaanikaaed
Tiik ülikooli botaanikaaias (F. Schlateri lito)

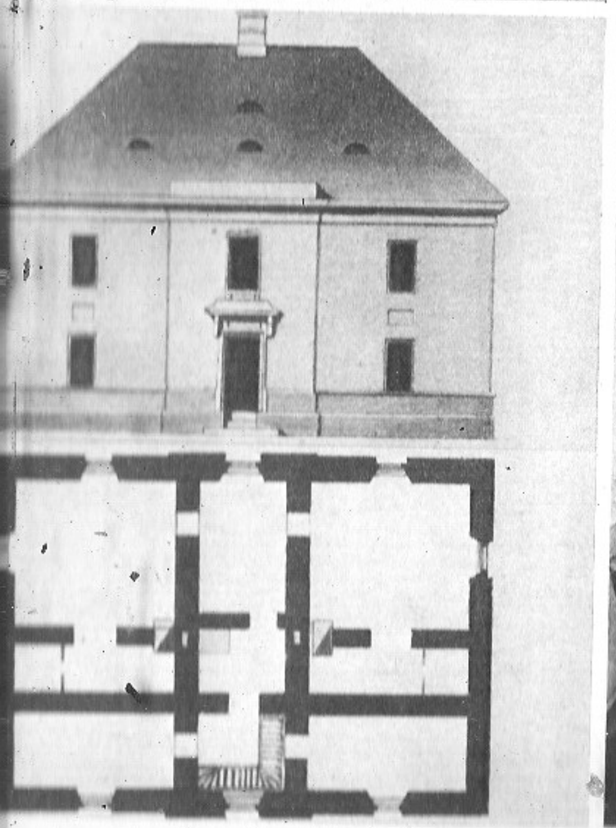

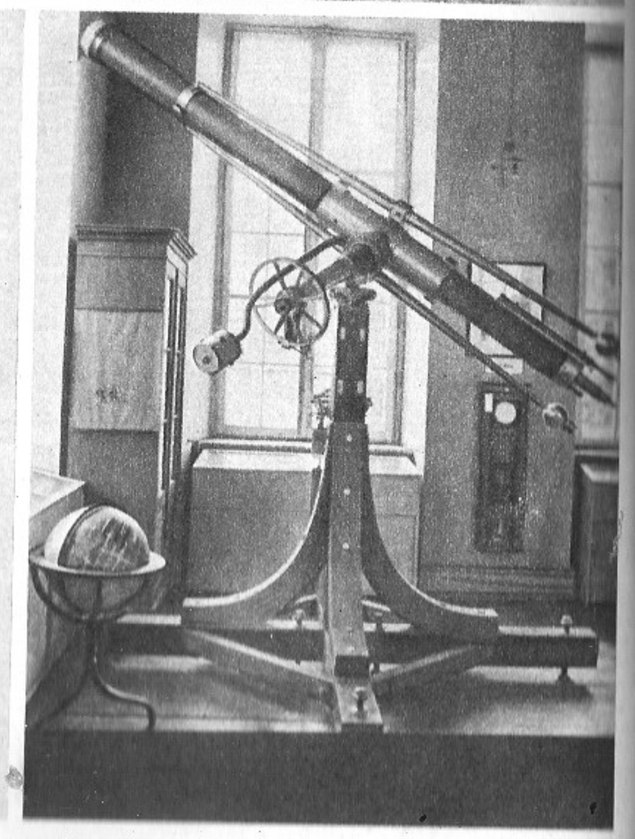

rik
tähetorn koos juhataja elamuga
ahi maja (J. W. Krause projekt)
feri refraktor (1824)

Farmaatsiainstituudi hoone
Ülikooli esimese keemialaboratooriumi ásukoht

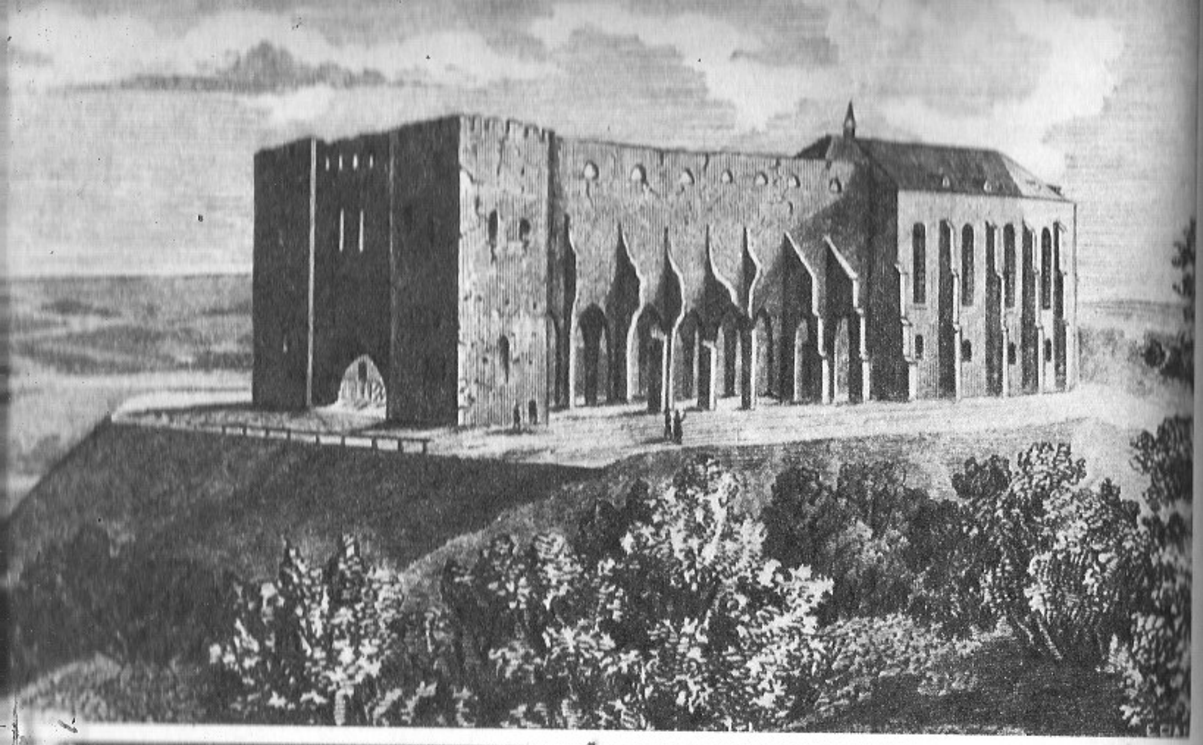

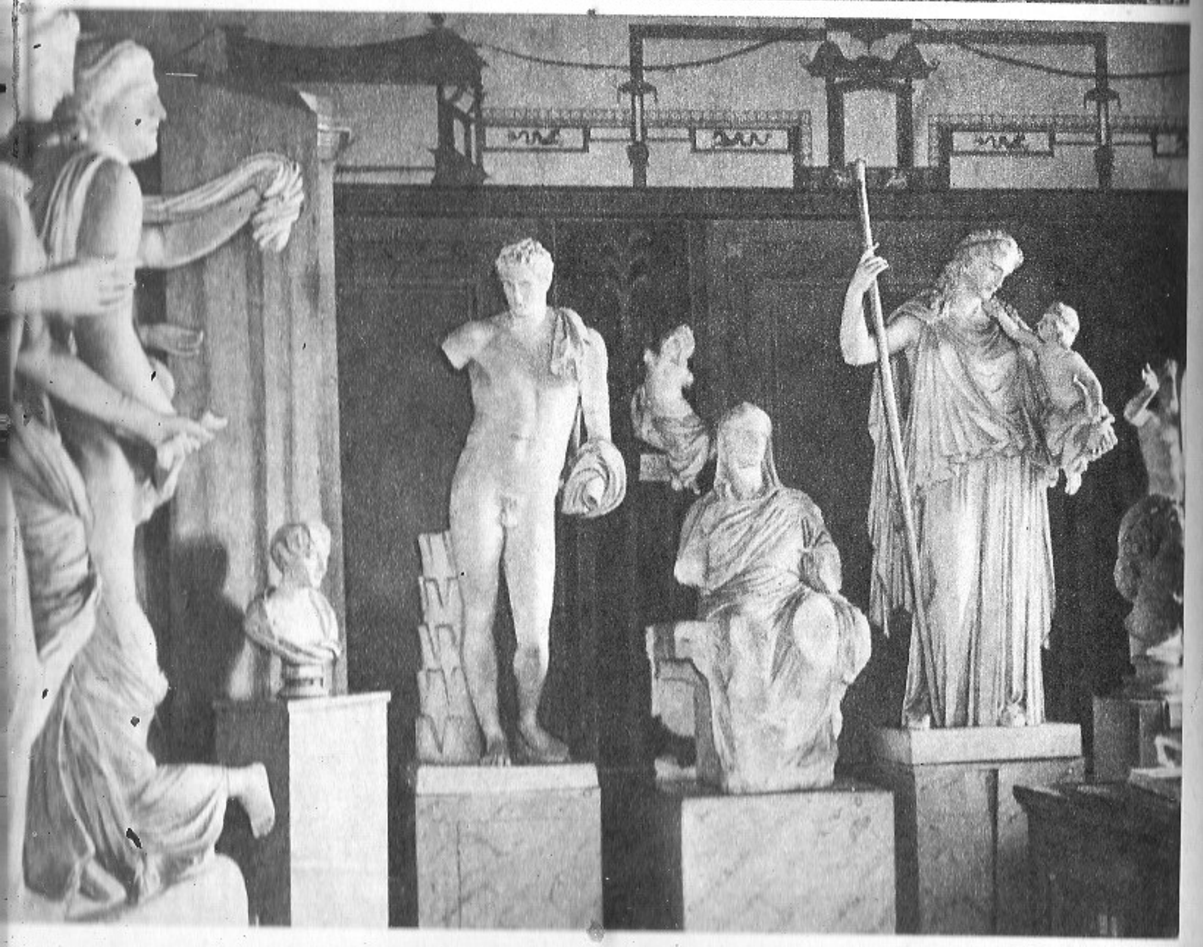

zaamatukogu
klassikalise muinasteaduse muuseumist

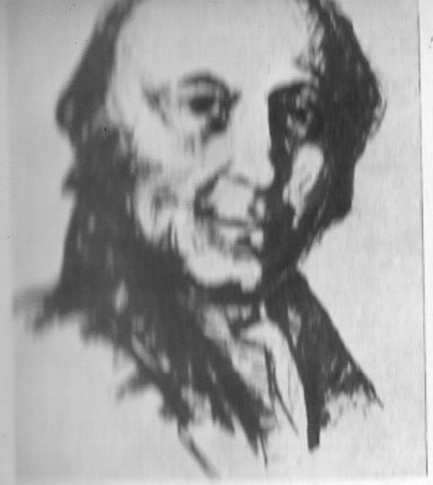

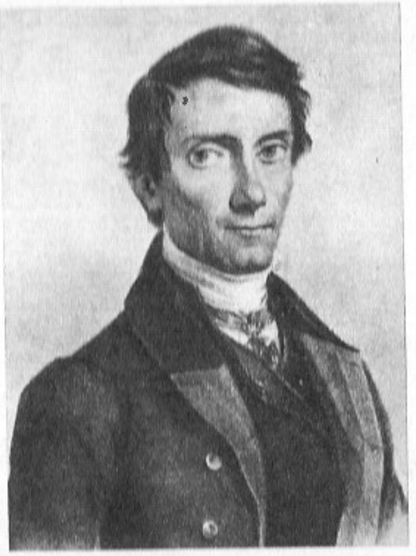

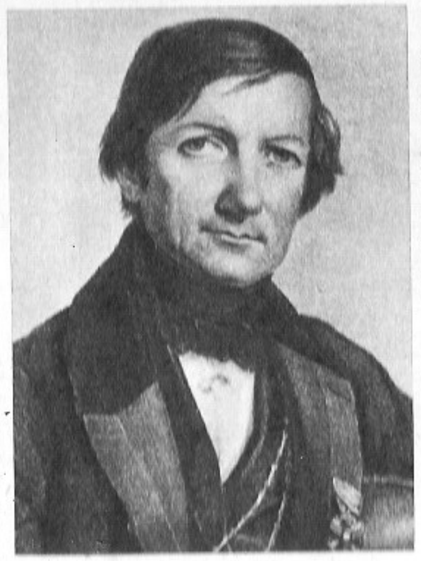

J. M. C. Bartels (1769—1836)
M. H. Jacobi (1801—1874)
C. F. Lebebour (1785—1851)

F. G. W. Struve (1793—1864)
J. F. Parrot (1791—1841)
J. F. Schmalz (1781—1847)

J. H. Mädler (1794—1874)
H. F. E. Lenz (1804—1865)
J. K. E. Eichwald (1795—1876)

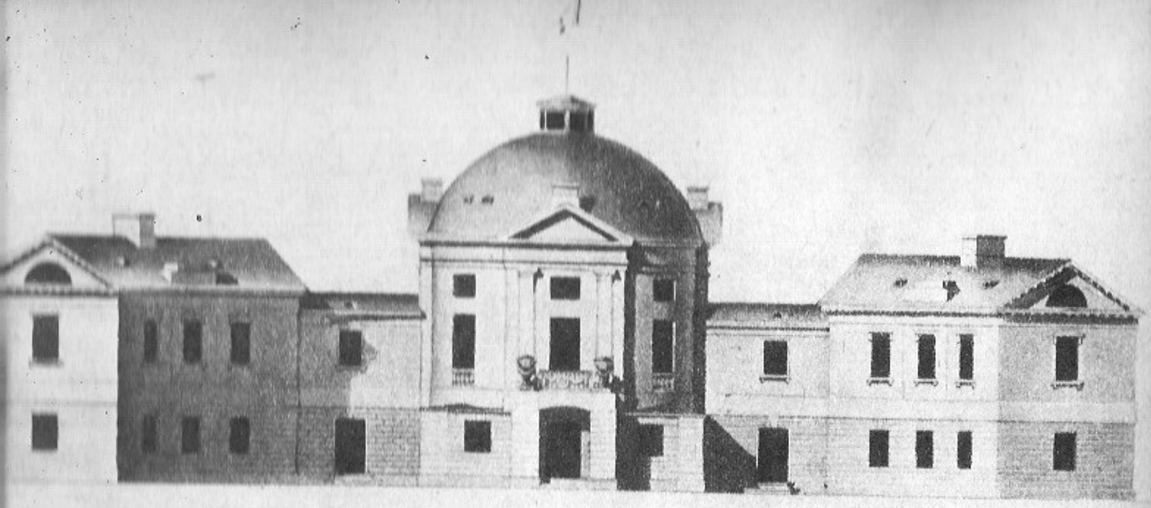

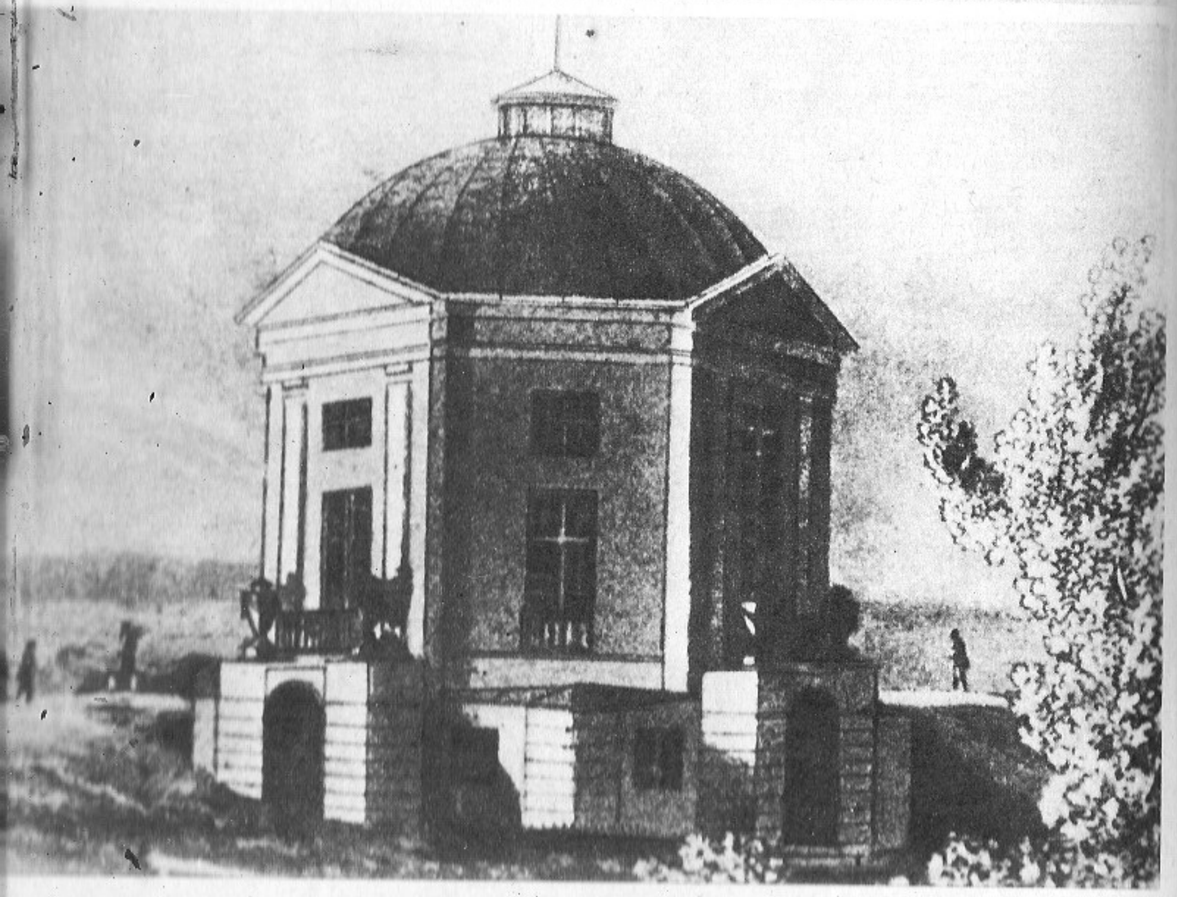

atoomikum (J. W. Krause projekt)
atoomikumi esimene järk, nn. rotund (A. F. Scheele)

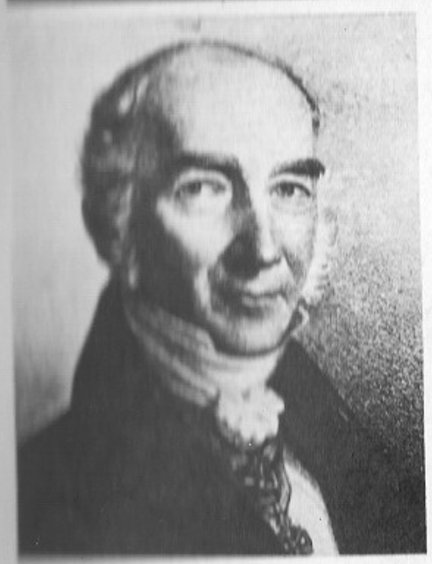

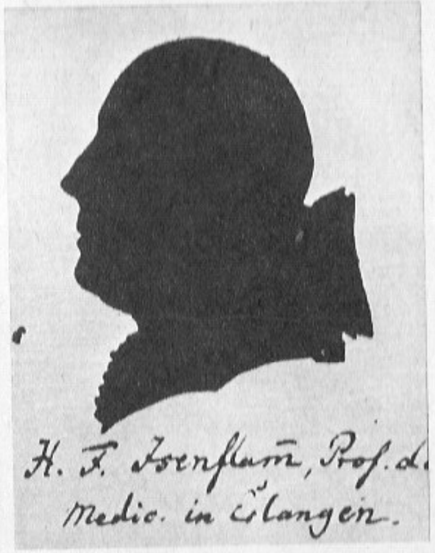

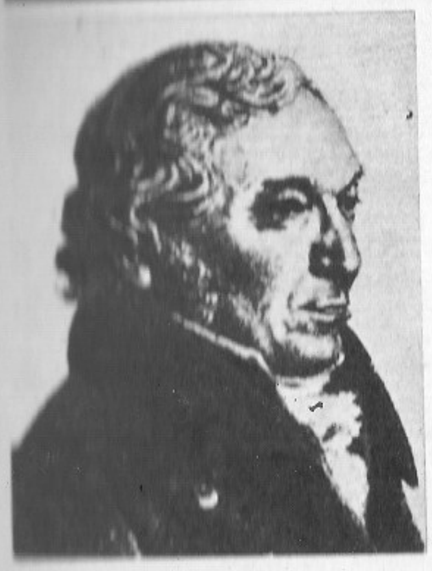

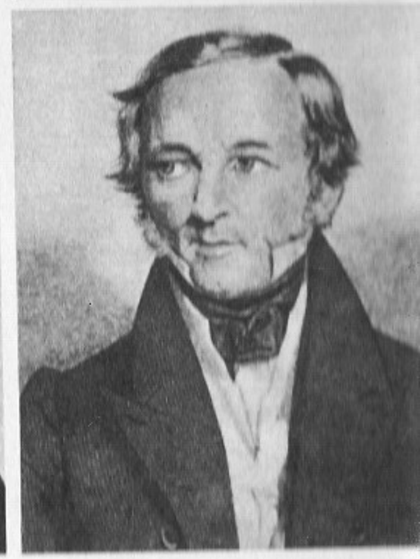

B. H. Grindel (1776—1836)
J. F. Erdmann (1778—1846)
C. F. Deutsch (1768—1843)

A. N. Scherer (1771—1824)
H. F. Isenflamm (1771—1825)
J. C. Moier (1786—1858)

G. W. Osann (1797—1866)
J. F. Escholtz (1793—1831)
K. F. Burdach (1776—1847)

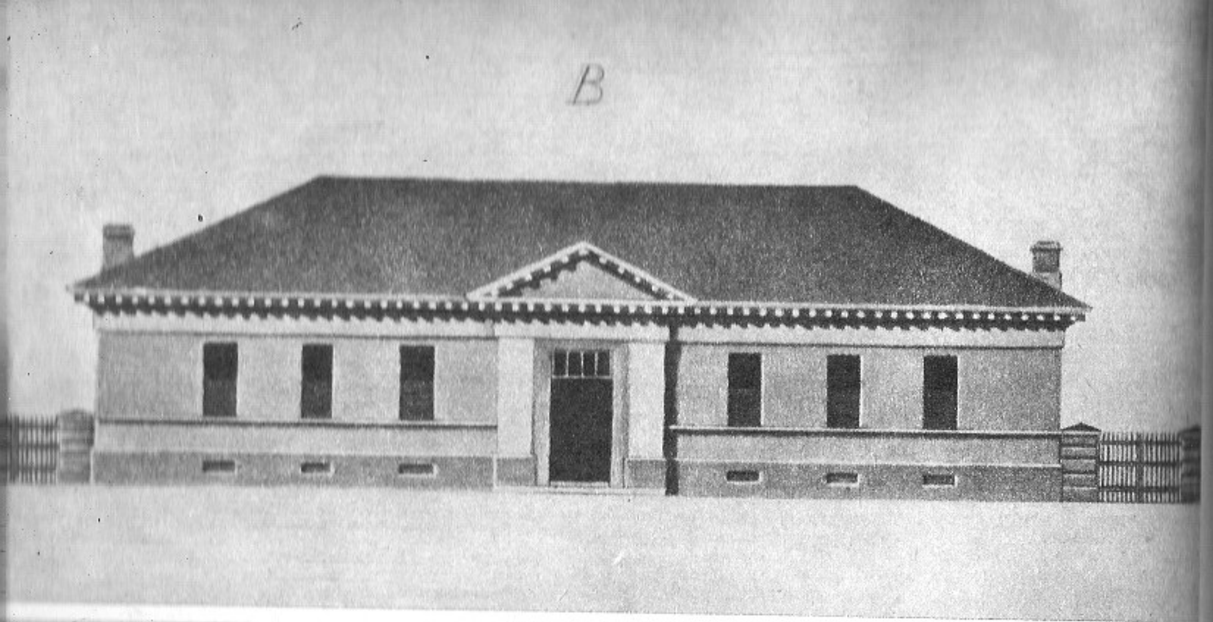

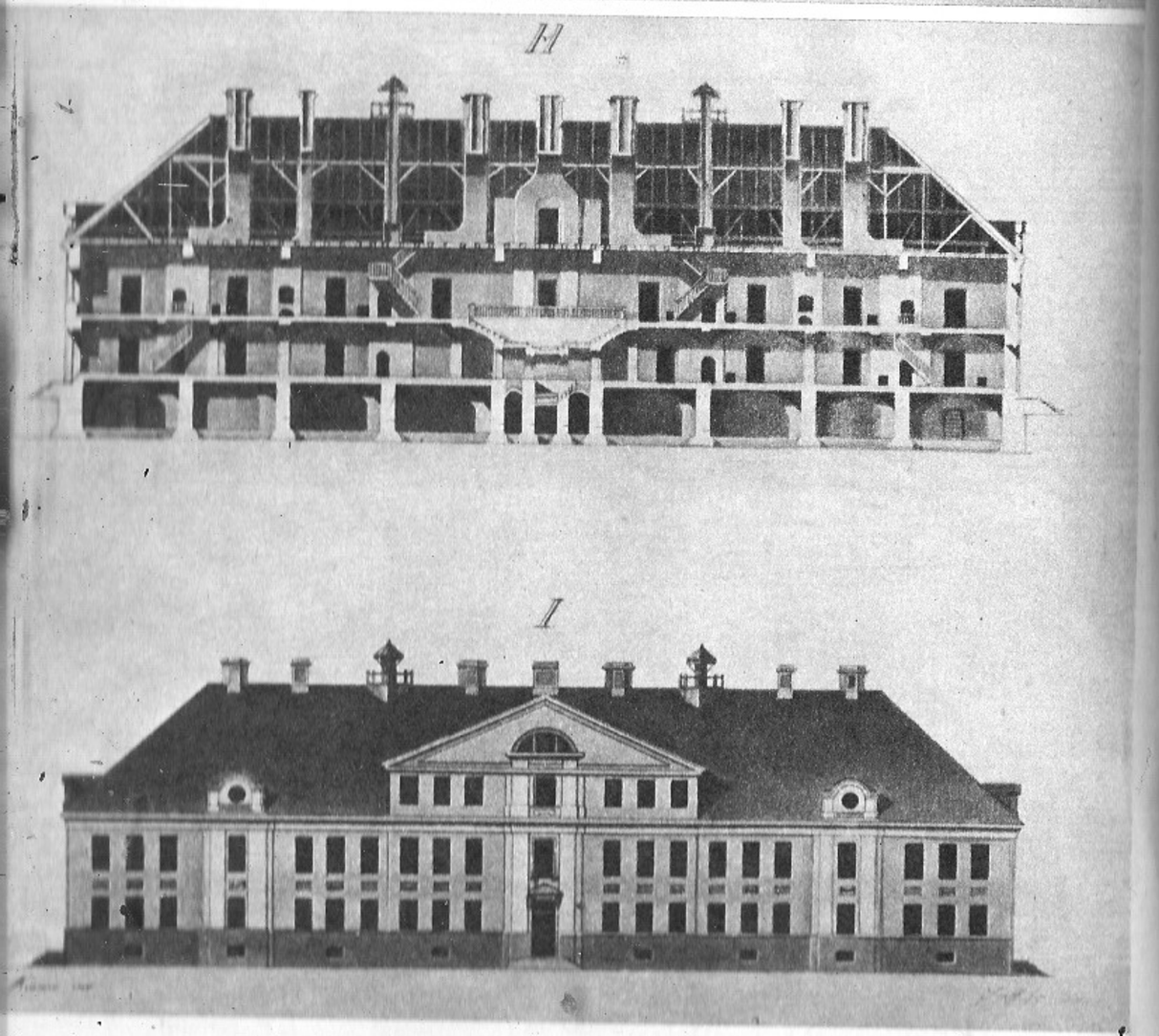

maneež (J. W. Krause projekt)
ehoone Toomel (J. W. Krause projekt)

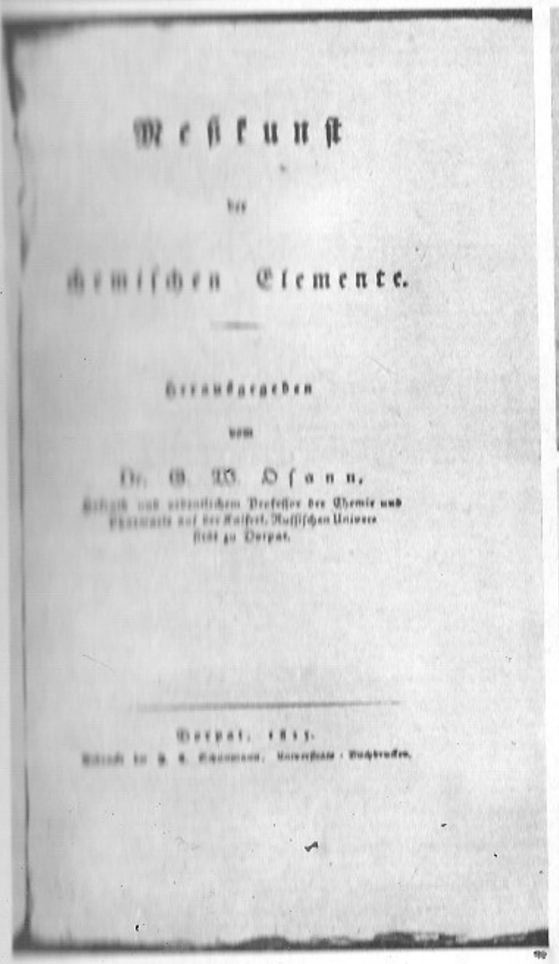

Meßkunst
der
chemischen Elemente.

Herausgegeben
von
Dr. G. W. Osann,
Ordentlichem und ordentlichem Professor der Chemie und Pharmazie auf der Kaiserl. Russischen Universität zu Dorpat.

Dorpat, 1811.
Gedruckt bei J. C. Schunmann, Universitäts-Buchdrucker.

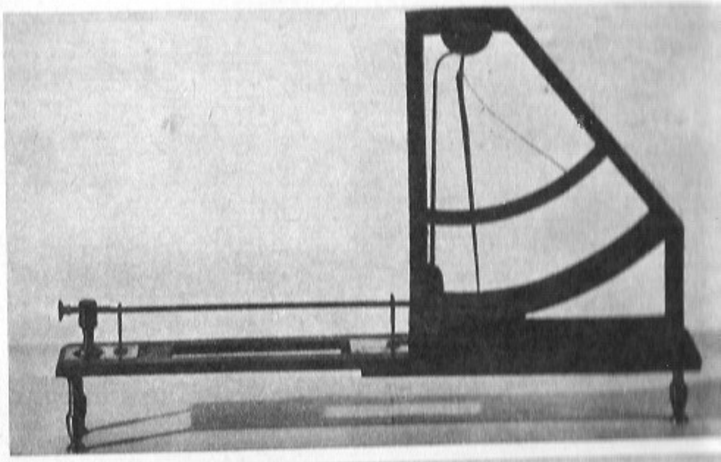

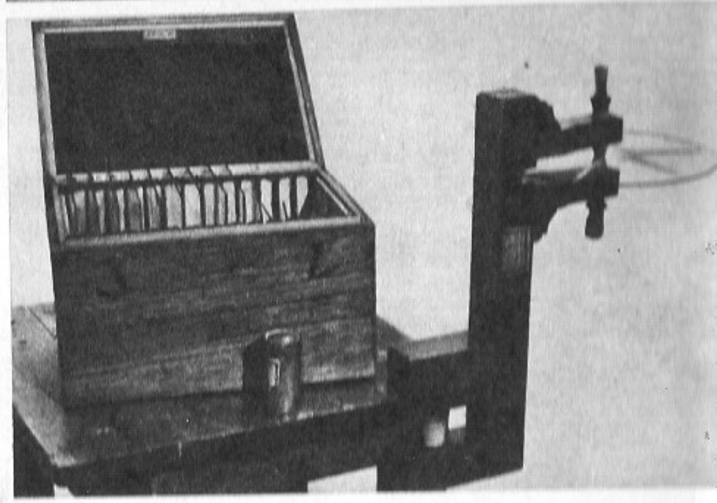

Ülikõpilastüüpe XIX sajandi algveerandist
G. W. Osanni keemiakäsiraamat
Joompaisumise määramise aparaat (XIX s. algusest)
Chardny helikujundid (1809)

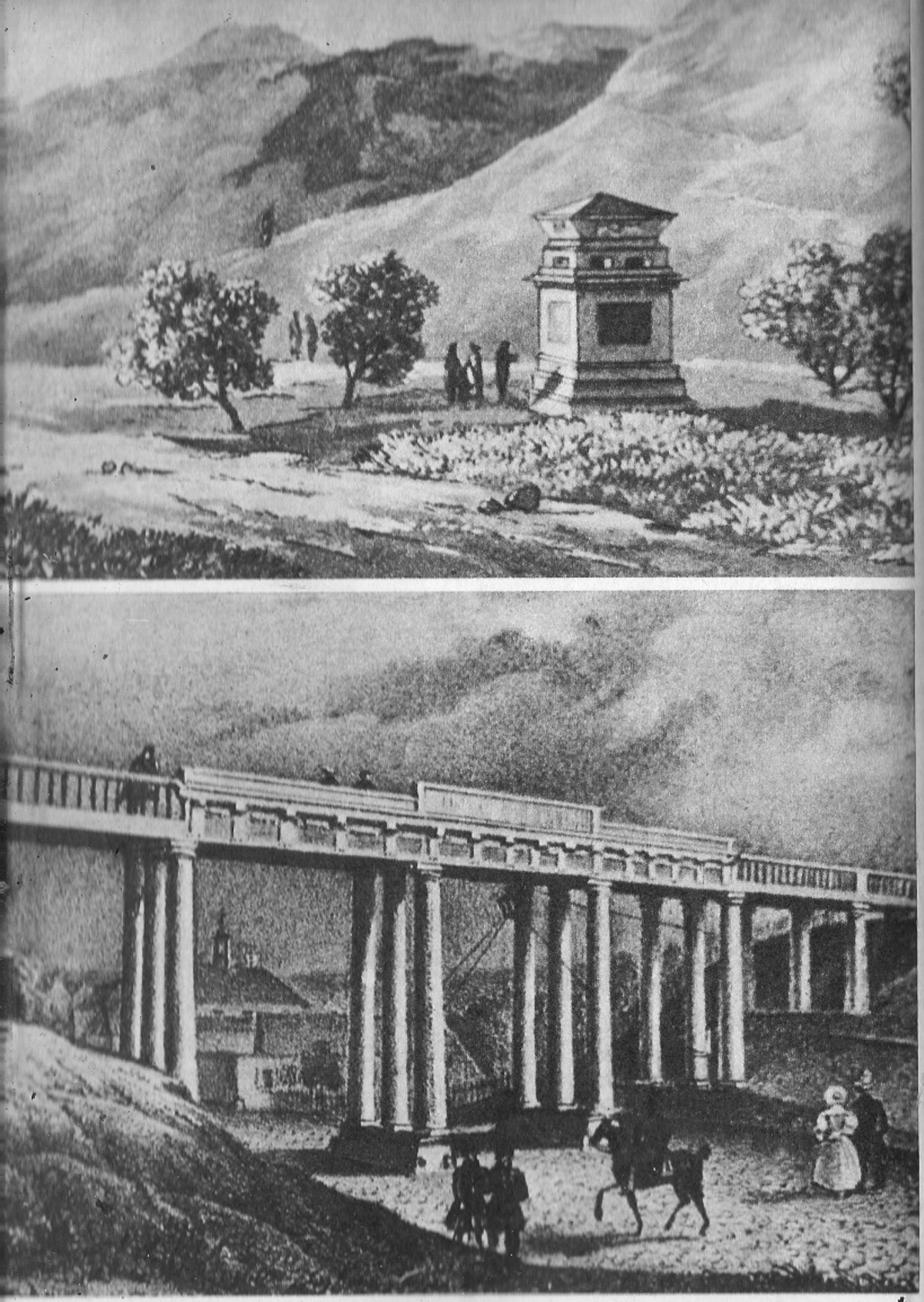

ste monument Toomeorus
id Toomel

kiriku ja Toomemäe alad, kuid neil puudusid õppetööks kõlblikud rajatised. Seepärast tuli tööd alata üüriruumides.

Esimeseks hooneks, millega seostub ülikooli taasrajamise algus Tartus, on maja Laias tänavas (praegune Mitšurini tänav 30), mis oli kreisisekretär C. L. Schultzi kasutuses. Maja üüriti 20. juulil 1800 taasrajatavale ülikoolile 11. veebruarini 1801 ja seltsis hakkas oma istungeid pidama kuratoorium. Maja alumisele korrusele koguti ka ülikooli raamatukogu jaoks ostetud raamatuid. Seoses kuratooriumi ajutise lahkumisega Tartust Jelgavasse üürilepingut Schultziga enam ei pikendatud (osa raamatuid viidi Ungern-Sternbergi majja, mis samuti oli üüritud). Küll pidas aga professor G. F. Parrot enne ülikooli avamist Schultzi majas eraviisilisi loenguid populaarsest mehhaanikast.[45]

Ülila mõisnikult maamarssal Ungern-Sternbergilt kuratooriumi poolt üüritud maja Rüütli tänava ja Suurturu nurgal (praegune Nõukogude väljak 6) ostis kuratoorium 1802. a. septembris ülikoolile 21 100 rubla eest ja see sai esimeseks ülikooli omaks majaks. Hoonesse paigutati ülikooli kantselei, dekanaadid, kolm auditooriumi, õppevahendite kogud ja joonistuskool. Osa tube üüriti korteriteks professoritele ja muuks otstarbeks.[46] Teiseks ülikooli oma majaks sai 1802. a. sügisel valminud puitmaneež ratsasõidu õpetamiseks.

Ülikooli kätte jäi hiljem üürilepingu alusel von Bocki maja (Ülikooli 16) ning rida teisi maju või kortereid (praegune maja Ülikooli tänav 40, Struve 2, Nõukogude 12 ja teised), millised üüriti linnakodanikelt. 1802. a. lõpuni kaeti ülikooli kulutusi rüütelkondade poolt kogutud summadest, kes hoolitsesid nii majade üüri (Suurturu maja ostmine kaasa arvatud), palkade kui ka õppevahendite muretsemise, sealhulgas raamatute ostmise eest. Viimaseid oli 1802. a. lõpuks ligikaudu 7000 eksemplari, milleks oli kulutatud 14 748 assignaatrubla.[47]

Üüriruumid asetsesid laialipillatult linnas ega olnud enamasti sobivad õppetööks. Tuli asuda kiiresti oma õppehoonete ehitamisele. 8. juunil 1803 moodustati viiest professorist ehituskomisjon eesotsas ökonoomika, tehnoloogia ja tsiviilehituse (arhitektuuri) professori Johann Wilhelm **Krausega.** Viimane oli nii ülikooli hoonete projekteerijaks kui ka ehitustööde juhatajaks.

Ehitustööga võis kohe alustada, sest 1803. a. eraldati riigieelarvest ülikooli ehitustöödeks 120 000 rubla, millisele summale anti hiljem korduvalt lisa. Esimeste hoonetena asuti kohe projekteerima ja ehitama anatoomikumi, raamatukogu ja peahoonet. Anatoomikum (praegune Vana Anatoomikum) Toomemäe lõuna-läänenserval projekteeriti ja ehitati J. W. Krause poolt klassitsistlikus stiilis aastail 1803—1805.

1803. a. algas G. F. Parroti ettepanekul Toomkiriku varemete kooriosa rekonstrueerimine raamatukogu hooneks. Vastavalt Morgensterni soovidele sobitas Krause vana ehitise uue otstarbega, projekteerides ühe tolle aja omapärasema raamatukoguhoone Põhja-Euroopas. Endise kiriku kooriruumi kujundas Krause kolmekorruseliseks saalraamatukoguks. Esimene korrus valmis 1806. a. sügiseks, teine ja kolmas korrus valmisid aas-

---

[45] E. Vigel. Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802—1839. Kommenteerinud ja toimetanud J. Madisson. — TRÜ Toimetised. Vihik 115. Tartu, 1962, lk. 15—23; E. Kudu. Tartu ülikoolile üüritud õpperuumide asukohti 1802—1809. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, V, lk. 3.

[46] N. Raid. Vana ülikoolimaja Suurturu ääres. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I, lk. 83—84.

[47] E. Vigel. Op. cit., lk. 44.

tail 1807—1809. Alumist korrust kasutati kuni peahoone valmimiseni 1809. a. ka aulana.

Oma aja oludes moodsa ja rikkaliku raamatukogu rajamine oli tähtsaks eelduseks teaduse ja kultuuri arengule Tartus ja kogu riigis. Raamatukoguhoone avamisel 6. augustil 1806 rõhutas G. F. Parrot: «Täna on see hoone kirjanduse tempel, täidetud teaduse varadega kõigist inimteadmise harudest, kaunistatud õilsa arhitektuuriga, kus endine ruum on sobitatud uue otstarbega... Tumedas minevikus püstitati see koda. Saksa rüütlite rahutud hordid vallutasid selle maa. Kasuahned preestrid järgnesid neile, et kindlustada vallutust. Seda, mida kindlused Daugava ja Koiva ääres ei suutnud, seda pidid templid lõpule viima... Praegune asutus... kuulutab rahu ja mõtlemisvabadust. Siin ei aheldata inimvaimu: kõik teadusalad on avatud uurijaile ja uutel valgustuspreestritel on ainsaks ülesandeks, ainsaks sihiks see, kuidas kergendada ligipääsu nende juurde.»[48]

Tõsiseid jõupingutusi nõudis ülikooli peahoone ehitamine. Hoone projekt valmis Krausel 1805. aastaks ja nurgakivi pandi pidulikult 15. septembril 1805, kusjuures esinesid professor Krause, ülempastor Lenz, rektor Parrot, professorid Elsner ja Gaspari. Üliõpilastest võttis sõna Karl Wiljams, esimene läti talupoeg Tartu ülikoolis.[49]

Peahoone alusmüüri rajamisel tekkis suuri raskusi, sest pinnas oli soine ja täis vanade ehitiste müüre. Vajumiste-ärahoidmiseks tuli rajada mitmekihilise palkalus. Materjalide ja tööjõu kallinemise tõttu kohapeal tuli ehitustöölisi palgata Pihkvast ja osta Peipsi tagant ka ehitusmaterjal, mis Emajõgi pidi kohale veeti, raudkonstruktsioonid telliti Peterburist. 31. juulil 1809 võidi ülikooli peahoone pidulikku aktusega aulas kuraator F. M. Klingeri juuresolekul avada, kuigi siseruumide viimistlustööd kestsid osalt 1811. aastani.[50]

Esinduslik ja avar kolmekorruseline peahoone koos keldrikorrusega mahutas füüsika- ja keemiaauditooriumid ning -kabinetid, ülikooli valvurite korterid ja kaks kartserit (esimesel korrusel); kunstimuuseumi, mineraloogiakabineti ja igale teaduskonnale ühe auditooriumi (teine korrus); ülikooli nõukogu, kohtu, koolikomisjoni, kantselei-, kassa-, sõjalise õpetuse ruumid ning arhitektuurimudelite kogud (kolmas korrus). Keldrikorrust kasutati algul peamiselt instrumentide ja materjalide panipaikadena.

Ülikooli kliinikute jaoks lubati anda kasarmuhooned Toomemäel, kuhu sõjaväevõimud olid paigutanud sõjaväehospidali. Kasarmute kättesaamine sõjaväelt nõudis aga palju aega ja isegi pärast keisri korraldust nende vabastamise kohta (10. november 1804) läks veel ligikaudu aasta hoonete tegeliku vabastamiseni. Aastail 1806—1808 toimusid vastavad ümberehitustööd, mille tulemusena kolm ülikooli kliinikut (sisehaiguste, kirurgia ja sünnitusabi haigla) võisid üürimajadest Toomemäele kolida.

Aastail 1809—1810 rajati Toomemäe lõunatipule, muistse eestlaste linnuse ja hilisema piiskopilossi kohale Tähetorni hoone.

Rööbiti ehitustöödega heakorrastati Toomemägi, mis varem oli prahine ja korrastamata linlaste karjamaa. 14. oktoobril 1803 moodustati selleks komisjon koosseisus Krause, Germann, Parrot ja Morgenstern. Eeskätt Parrot ja Krause koostasid Toomemäe väljakujundamise projekti, mille realiseerimise käigus 1815. aastani

[48] E. Vigel. Op. cit., lk. 8, 12.
[49] Der fünfzehnte September 1805 im Dorpat. Dorpat (1805).
[50] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 213—214.

rajati park hästiplaneeritud alleedega ja ehitati toomloogtile praeguse sünnitusmaja kohale väike kivimaja (1809—1810), samuti hobusetall ja puukuur. Sinna koondati ka ülikooli tuletõrjevahendid.[51]

1803. a. rajati botaanikaaed praeguse Vanemuise, Tiigi ja Õpetaja tänavate vahelisel maa-alal. Paiga sobimatuse tõttu paigutati aga botaanikaaed peatselt ümber Anna v. Rosenkampffi poolt ülikoolile kingitud maatükile Emajõe ja Laia tänava ääres. Seda läbiv vana linnavall võimaldas muuta aia reljeefi mitmekesiseks ja luua erinevaid keskkonnatingimusi. 1806. a. ehitati botaanikaaia peahoone ja kaks suurt kasvuhoonet (praegune keskmine auditooriumide maja, palmi- ja külmhoone).

1810. aastaks oli ülikooli hoonete rajamise periood lõpule jõudnud ja seda väga õigeks ajaks, sest juba hakkasid tunda andma kontinentaalblokaadi ja lähenevate suursõdade mõjud.

1812. a. augustis tegi ehituskomisjon ülikooli nõukogule ettekande oma tegevuse tulemustest, mis täielikult heaks kiideti.

Ehitused olid lisaks 1803. a. eraldistele nõudnud riigikassalt uusi täiendavaid summasid (1806. a. 100 000 rubla, 1808. a. 167 722 rubla jne.). 1810. aastaks oli riigieelarvest ehituseks kulutatud 734 865 assignaatrubla, millele lisandus veel 69 611 assignaatrubla rüütelkondade summadest. Seega oli kulutatud tolle aja kohta väga suur summa — üle 800 000 rubla[52], mis tagas ülikoolile aastakümneteks tugeva materiaalse baasi.

ÜLIKOOLI MAJANDUSLIK OLUKORD 1811—1820. Toiduained ja elamine Tartus ei osutunud siiski nii odavaks kui ülikooli rajamisel arvati. Ühe kaasaegse andmetel ulatusid üliõpilase õppimiskulud koos korteri ja toiduga Tartus 600 rublani aastas. Niipalju võis endale lubada ainult jõuka päritoluga tudeng. Tagasihoidlikult elades võis läbi saada ka 300—400 rublaga. Professori kulud olid vastavalt seisusele ja perekonnale muidugi suuremad. Korteriüürid olid suhteliselt kõrged ja kortereid ei olnud esialgu piisavalt.

Tartu linna arengule mõjus ülikooli taasavamine positiivselt.

Kui 1802. a. leidus Tartu linnas 96 kivi- ja 454 puumaja ning 3534 elanikku, siis 1826. a. oli Tartus 127 kivi- ja 697 puumaja ning elanike arv oli tõusnud 8590-ni.[53] Seepärast oli ülikoolil Tartu elanikega üldiselt hea vahekord, kuigi algul tekkis linnavõimudega lahkhelisid mitmetes kompetentsiküsimustes.

Seoses elukalliduse tõusuga pöördus ülikool 1810. a. kuraatori poole taotlusega astuda samme õppejõudude materiaalse olukorra parandamiseks. Kuid Klinger vastas, et seoses riigi üldiste majandusraskustega tuleb oodata, seda enam, et 1802. aasta põhikirjas oli punkt, mille kohaselt ülikool võis taotleda palgamäärade muutmist alles kümne aasta järel. Siiski pöördus ülikool juba 1812. a. märtsis uuesti valitsuse poole ülikooli eelarve suurendamispalvega, sest paberraha väärtus oli tunduvalt langenud (ülikooli andmetel maksis 1803. a. üks hõberubla 1,3 assignaatrubla, 1812. a. aga 4 assignaatrubla) ja elukallidus tunduvalt tõusnud. Olukorra parandamiseks palus ülikool senisest eelarvest maksta $^2/_3$ (84 000 rbl.) paberrahas ja $^1/_3$ (42 000 rbl.) hõberahas, mis oleks eelarve assignaatrubladesse ümberarvestatult tõstnud 252 000 rublani aastas. Haridusminister Razumovski saatis ülikooli taotluse edasi Ministrite Nõukogule,

[51] Sealsamas, lk. 215—216.
[52] Sealsamas, lk. 217; vt. ka Die Kaiserliche Universität Dorpat, S. 5—6.
[53] N. Raid. Vana ülikoolimaja Suurturu ääres, lk. 83.

märkusega, et siis tuleks ka teiste ülikoolide eelarvet suurendada, kuid nõukogu jättis palve rahuldamata, lükates küsimuse otsustamise edaspidiseks.[54]

Järgnes suur sõdade periood 1812—1815, mil ülikool pidas rahataotlusi kohatuiks, kuigi majanduslik olukord halvenes iga aastaga. 30. detsembril 1815 pöördus ülikooli nõukogu siiski uute koosseisude taotlusega keisri poole, paludes ülikoolile 75 000 rubla assignaatides ja niisama palju hõbedas, mis kokku oleks teinud 362 000 rubla paberrahas. Haridusminister saatis palve jällegi edasi Ministrite Nõukogule. Viimane aga otsustas 21. märtsil 1816 jätta Tartu ülikooli palve lahtiseks, kuni vaadatakse läbi kõigi ülikoolide koosseisud.

Ülikool ei jäänud siiski rahule ja pöördus 25. mail 1816 valitsuse poole uue taotlusega, milles tungivalt rõhutati Tartu ülikooli õigust iga kümne aasta tagant nõuda eelarve muutmist vastavalt elukallidusele. Märgiti, et ülikooli raske seisund nõuab kohest lahendamist, sest vastasel korral ei ole võimalik saada tööle uusi õppejõude, eriti välismaalt, ega muretseda vahendeid õppetööks, kliinikute ülalpidamiseks ja puude ostmiseks. Ministrite Nõukogu arutas taotlust 30. juunil ja jättis selle tervikuna rahuldamata, kuid pidas võimalikuks haridusministri äranägemisel mõninga hädavajaliku abi osutamist, näiteks küttepuude muretsemiseks.[55]

Ülikool pöördus juba 25. novembril 1816 uuesti taotlusega valitsuse poole, ilmselt lootes, et Razumovski asendamine Golitsõniga annab teatud šansse uue eelarve saamiseks. 1817. a. alguses toimus ka kuraatorite vahetus ja uus kuraator K. Lieven soovis kohapeal ise veenduda, kuivõrd põhjendatud on ülikooli taotlused. Saabunud 1817. a. aprilli lõpul Tartu, pidi ta veenduma, et ülikooli palved on kõigiti põhjendatud. Lieven koostas haridusministrile ettekande, milles ta kinnitas ülikooli rasket majanduslikku olukorda, märkides muu hulgas, et professorite reaalpalk on jäänud nii kesiseks, et paljud neist eelistavad mujal tasuvamat tööd. Ta rõhutas ühtlasi, et Tartu asub pealinna välismaaga ühendaval tähtsal transiitteel ja sellepärast võivad just siin välismaalased ettekujutuse saada Venemaa suhtumisest teadusse ja haridusse. Seepärast pidas kuraator vajalikuks suurendada ülikooli eelarvet 337 710 assignaat- ehk 88 871 hõberublani (kursivahe 1:3,8), kusjuures soovitas eelarve aluseks edaspidi võtta hõberaha, et ära hoida paberraha väärtuse kõikumisest tulenevad tagajärjed. Õppeasutuste peavalitsus pidas riigi majandusraskuste tõttu summat siiski liiga suureks, soovitades piirduda aastaeelarves 279 000 assignaatrublaga.

Haridusminister vürst Golitsõn koostas aga Ministrite Nõukogule 11. juunil 1817 eriettepaneku, milles nõustus kuraator Lieveni seisukohtadega, ja lisas omalt poolt, et Tartu ülikool on teiste ülikoolidega võrreldes eriolukorras, sest tal ei ole täiendavaid sissetulekuid ja väikelinnas puuduvad need ka professoritel, pealegi tuleb Liivimaa oludes kõige eest maksta hõbedaga ning ülikool peab tunduva osa professoreist kutsuma välismaalt. Seepärast palus ta eraldada ülikoolile 1817. a. kulude katteks ühekordset lisatoetust 75 540 assignaatrubla ja 1818. a. kehtestada uus eelarve 337 710 assignaatrubla ulatuses. Golitsõni ettepanekut arutati 26. juulil Ministrite Nõukogus ja otsustati see saata edasi seisukohavõtuks Riiginõukogusse. Kuid tsaar andis haridusministrile ja rahandusministrile korralduse asja edasi arutamata kinnitada Tartu ülikoolile uus

[54] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 315—317.

[55] Sealsamas, lk. 317—318.

eelarve, nii nagu selle olid esitanud Lieven ja Golitsõn.

Uus eelarve, millega korralise professori palk tõusis 5500 assignaat- ehk 1447 hõberublani aastas ning tunduvalt kasvasid eraldised õppe- ja teadustööks, sai tugevaks materiaalseks aluseks teaduse õitsengule Tartus XIX sajandi teisel veerandil.

Tartu ülikooli ajaloo senistes käsitlustes on uue eelarve saamine suurel määral loetud uue kuraatori krahv K. Lieveni teeneks. Kahtlemata ei saa eitada tema teeneid, eriti häid suhteid uue haridusministriga. Kuid Tartu ülikooli materiaalse olukorra parandamisele mõjusid oluliselt siiski kaasa objektiivsed tegurid. Esiteks oli oluline riigi majandusliku olukorra stabiliseerumine pärast suurte sõdade lõppu. Teiseks säilis ja isegi süvenes objektiivne vajadus Venemaa kõrghariduse ja teaduse lähendamiseks Lääne-Euroopa tasemele. Ja Tartu ülikooli kui vastava transmissioonikeskuse osatähtsus jäi endiselt suureks. Mitte asjata ei rõhutanud seda asjaolu nii Lieven kui ka Golitsõn. Viimaste subjektiivsed kaalutlused väljendasid siiski nii või teisiti objektiivset tendentsi, seaduspärasust, mis murdis ennast lõpuks läbi kõigi takistuste ja juhuslikkuste.

4. ÕPPEJÕUDUDE KOOSSEIS

Tartu ülikooli taasavamine langes perioodi, mil ühiskonna vajadused teaduse ning haritud jõudude järele hakkasid üha kiirenevalt suurenema. Spetsialistidelt nõuti juba uut kvaliteeti — põhjalikku professionaalset teaduslikku ettevalmistust. See eeldas aga printsipiaalseid muudatusi ülikoolide iseloomus. Mainitu oligi põhjuseks, miks kõigepealt teaduse ja kõrghariduse rahvusvaheliseks põhikeskuseks kujunenud Saksamaal, seejärel aga igal pool mujal hakkasid tekkima uut tüüpi ülikoolid — *universitas litterarum*, millede aluseks oli õppetöö ja teadusliku tegevuse ühtsuse ning vabaduse printsiip. Kõrgkoolid kujunesid teaduse tähtsaimateks institutsioonideks, ülikool sai teaduse sünonüümiks. Esimeste hulgas said niisugusteks kõrgkoolideks Göttingeni ja Halle ülikool Saksamaal, mis kuulutasid teadusliku loomingu tähtsamaks printsiibiks uurimistöö vabaduse (*libertas philosophandi*).[56]

Ülikoolide rolli printsipiaalne teisenemine esitas täiesti uusi nõudeid ka õppejõudude koosseisule. Ülikooliprofessor ei olnud nüüd enam üksnes õpetaja, vaid kujunes XIX sajandil teadlase põhitüübiks (prototüübiks sai saksa professor[57]). Enamikus maades olid ülikoolide õppejõud ainsaiks professionaalseiks teadlasteks. Nii oli see ka Eestis. Tõsi küll, teadusliku uurimistööga tegeles Eestis tol ajal arvukalt teisigi haritlasi. XIX sajandi esimesel veerandil võis Eestis üldse loendada vähemalt 170 haritlast, kes tegelesid uurimistööga ja avaldasid oma teaduslikke töid trükis.[58] Neist moodustasid Tartu ülikooli õppejõud üle 56%. Ent viimased seisid tolleaegsete uurijate hulgas mitte üksnes arvulises ülekaalus. Nad kindlustasid endale selles suhtes juhtiva positsiooni eelkõige kõrgema kvalifikatsiooni ja silma-

[56] Е. А. Беляев. Организация научных исследований в университетах. — Организация научной деятельности. М., 1968, с. 75; V. Massow. Organisation der Wissenschaft und der Wissenschaftsförderung in der Bundesrepublik Deutschland. Frankfurt a. M. — Bonn, 1968, S. 10.

[57] J. Bernal. Teadus ühiskonna ajaloos. Tallinn, 1962, lk. 304.

[58] Loetletud on Tartu ülikoolis töötanud õppejõud ning samal ajal Eestis tegutsenud haritlased, keda teatmeteostes ja entsüklopeediates meenutatakse iseseisva artikliga kui uurijaid.

paistvamate teaduslike resultaatide tõttu ning siinse teadusliku tegevuse peamiste organisaatoritena. Juhtiva asendi ühiskonnas säilitasid ülikooli professorid ka järgmistel aastakümnetel, tegelikult kogu nõukogudeeelsel perioodil.

Et Tartu ülikool tuli taasrajada praktiliselt tühjale kohale, siis pidi just professorkonna esimene koosseis omama peale vajalike teadmiste, õpetamisoskuse ja uurijatalendi ka silmapaistvaid organiseerijavõimeid. Eesti alal, nagu Läänemere kubermangudes tervikunagi, võis selliseid universaalseid jõudusid leida ainult üksikuid. Teadusliku uurimistööga tegelesid siin XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul ainult asjaarmastajad. Neist osa tegi kaastööd A. W. Hupeli teaduslikele seeriaväljaannetele, mõned olid koondunud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ümber. Tartu ülikooli taasavamine 1802. a. oli selles suhtes uue etapi alguseks kogu Eesti teaduse ja hariduse ajaloos. See tähistas kõigepealt ülikooliteaduse taastärkamist Eestis, kuid *Academia Tartuensise* perioodiga XVII sajandil võrreldes juba uuel, kõrgemal tasemel. Kui tollal oli tegemist alles tekkiva ülikooliteadusega, siis XIX sajandi algul oli olukord põhjalikult muutunud. Eestis algas nüüd järjest laieneva ülikooliteaduse ajastu.

Nagu 1803. aasta põhikirjaga antud kateedrite loetelust nägime, kujunes Tartu ülikool taasavamisest peale täiesti kaasaegseks kõrgkooliks. Professuurid hõlmasid peaaegu kõiki tolleaegseid tähtsamaid teadusalasid.

1803. a. põhikirja järgi pidi ülikoolis töötama ühtekokku 41 õppejõudu. Tegelikult jäid mõned kateedrid ja õpetajakohad ajuti vakantseteks. Esimesed professorid määrati ametisse juba siis, kui ülikooli taasavamiseks käisid alles eeltööd. Nende hulgas oli esikohal silmapaistvate teaduslike ja organisaatorlike võimetega füüsik G. F. Parrot. Ta oli pärit Prantsusmaalt, kõrghariduse omandanud just uusi suundi rajavas Stuttgardi ülikoolis. Leidmata Saksamaal oma andele rakendust, siirdus noor teadusmees 1795. aastal Liivimaale kodukooliõpetajaks. Järgmisel aastal sai temast Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi alaline sekretär Riias. Sellel kohal näitas Parrot end võimeka teadlase ja organisaatorina. Kui ülikooli avamine oli otsustatud, kutsuti G. F. Parrot sinna puhast ja rakendusmatemaatikat lugema, hiljem aga sai füüsikaprofessori koha. Ta saabus Tartusse juba 1801. a. Pärast ülikooli avamist sai G. F. Parrotist selle prorektor ning seejärel esimene rektor. G. F. Parroti osa Tartu ülikooli rajamisel ning kujundamisel kaasaegseks ülikooliks ei ole võimalik ülehinnata. Ta oli üks esimesi õpetlasi Baltimaadel, kelles olid õnnestunult ühinenud silmapaistvad teaduslikud ja pedagoogilised võimed organisaatoritalendiga.

Kes olid siis professorid, kes seisid 1802. a. ülikooli hälli juures? Arstiteaduskonnas asus juba enne ülikooli ametlikku avamist oma õppetoolile Riias sündinud ning mitmel pool, sealhulgas Tallinnas arstiametit pidanud M. E. Styx, kes farmakoloogiaprofessorina töötas kuni surmani 1829. a. Juba veebruarist 1802 alustas tööd ka patoloogia, füsioloogia ja semiootika professor D. G. Balk. Tema oli pärit Königsbergist ja sealses ülikoolis omandanud kõrghariduse. Temagi oli enne Tartusse tulekut praktiseeriv arst.

Filosoofiateaduskonnas oli G. B. Jäsche teoreetilise ja praktilise filosoofia kateedri juhataja juba enne ülikooli avamist ning töötas sellena kuni 1839. a. Pärit oli ta Wartenburgist, Halle ülikooli kasvandik, varem töötanud koduõpetajana. Üldajaloo, statistika- ja geograafiaprofessor G. F. Pöschmann pärines samuti Saksamaalt, olles kõrghariduse omandanud Leipzigi ülikoolis. Seejärel töötas ta mõnda aega Riias eratundide andjana.

Eraldi tuleks esile tõsta filosoofiateaduskonna õppejõudu J. K. S. Morgensterni, kellest sai ülikoolis Parroti kõrval silmapaistvam kuju. Progressiivse õpetlase ja valgustajana seisis ta klassikalise filoloogia ja kunstiajaloo kateedri eesotsas ligemale 40 aastat. J. K. S. Morgenstern oli sündinud Magdeburgis, kõrghariduse omandanud Halle ülikoolis. Tartus olid tema suuremad teened ülikooli teadusliku raamatukogu ja kunstimuuseumi rajamine. Loodusloo ja botaanika õppetoolile tuli veebruaris 1802 Saksamaalt G. A. Germann. Tema oli ühtlasi ka ülikooli botaanikaaia esimene juhataja. Juulis 1802 hakkas astronoomiaprofessori abilise ja astronoomi-observaatorina tööle ka tartlane E. C. F. Knorre. Varem Tartus gümnaasiumiõpetajana tegutsedes oli ta harrastusastronoomina astronoomilisi vaatlusi korraldanud juba 1795. aastast alates.

Õigusteaduskonna esimesteks professoriteks said J. L. Müthel ja C. F. Meyer. Esimene neist oli pärit Liivimaalt, õppinud Halle ja Göttingeni ülikoolis, töötanud mitmetel ametikohtadel Riias ja mujal. Tartus hakkas ta juhatama Liivi- ja Eestimaa provintsiaalõiguse ja praktilise õigusteaduse kateedrit. C. F. Meyer pärines Hannoverist, õppis Göttingeni ülikoolis ning töötas enne ülikooli avamist advokaadina ja linna konsistooriumi asessorina Tartus, Tartu ülikoolis kuulus talle tsiviil- ja kriminaalõiguse õppetool.

Usuteaduskonna õppetoolidel oli ülikooli avamise ajaks kolm meest: Rootsist pärit, Greifswaldi ülikoolis õppinud ning Tartus töötanud L. Ewers; Jelgavas sündinud ja Kuramaal pastorina töötanud H. L. Böhlendorff; Königsbergis sündinud, Jena ülikoolis õppinud, pastorina ja publitsistina töötanud W. F. Hezel. Viimased kaks olid teoloogias ratsionalistliku suuna pooldajad.

Suur osa õppejõududest asus oma kohale 1803. a., mõned alles 1804. aastal. Professorite Tartus töötamise aeg oli väga erinev. Üksikud püsisid õppetoolil ainult mõne aasta, enamus siiski üsna kaua. Aastail 1802—1825 Tartu ülikoolis tegutsenud professoreist ja õpetajatest (kokku 97 inimest) töötas oma kohal kuni 3 aastat 17,7%, 4—5 aastat 7,3%, 6—7 aastat 14,6%, 8—10 aastat 13,5% ja üle 10 aasta 46,9%. Vaadeldava perioodi lõpul, 1820. a. töötas oma kohal veel 11 professorit, kes olid alustanud kas koos ülikooli avamisega või sellele järgnenud aastal. Alles oli pool arstiteaduskonna esialgsetest õppejõududest, filosoofiateaduskonnas veidi vähem kui pooled, ent õigusteaduskonna õppejõududest olid kõik vahetunud. Torkab silma seaduspärasus: just võimekamad professorid püsisid kauem oma õppetoolil.

Kõige nõrgem oli kahel esimesel aastakümnel õigusteaduskonna õppejõudude koosseis. Selles teaduskonnas vahetusid õppejõud kõige sagedamini. Pealegi said mõned õigusteaduskonna õppejõud hakkama teoga, mis heitis Tartu ülikoolile üsna halba varju. Nimelt omistas õigusteaduskond 1816. a. suvel ebaseaduslikult doktorikraadi kahele isikule, kellel ei olnud selleks mitte mingisugust õigust. Asi tuli avalikuks, seda arutati isegi Ministrite Komitees Peterburis. Ülikooli tolleaegne rektor, Liivimaa provintsiaalõiguse professor C. J. L. Steltzer ja õigusteaduskonna dekaan C. H. G. Köchy vallandati, teaduskonnas parajasti ametisolevaid professoreid keelati edaspidi rektoriks või dekaaniks valida. Päevakorrale kerkis koguni ülikooli sulgemine. Häbiväärsest loost kirjutasid ajalehed, varsti teadis seda peaaegu kogu Euroopa teadusmaailm. Tartu ülikooli üks kasvandikke kirjutas 1820. aastal Göttingenist: «Raske on endale ette kuju-

tada, kui palju kahju tõi see skandaal meie ülikoolile välismaal; ma ei ole seni kohanud siin veel ühtki inimest, kes poleks seda lugu teadnud ning kes poleks mind selle kohta küsitlenud.»[59]

Suurem osa õppejõududest seisis siiski oma ülesannete kõrgusel. Nad suutsid tõsta õppe- ja teadusliku töö niisugusele järjele, et Tartu ülikooli hakati peagi lugema üheks esimeseks Vene riigis, paljudel aladel koguni Euroopas. Ülikooli esimesel tegevusperioodil töötas Tartus silmapaistvaid professoreid, kes panid siin tugeva aluse teaduslikele traditsioonidele. G. F. Parroti ja J. K. S. Morgensterni kõrval jätsid sügava jälje ülikooli ajalukku keemikud A. N. Scherer, D. H. Grindel ja J. E. F. Giese; ökonoomia, tehnoloogia ja tsiviilarhitektuuri professor J. W. Krause, kes oli ühtlasi ülikooli arhitekt; astronoomid M. G. Paucker ja maailmakuulus F. G. W. Struve; botaanik C. C. F. Ledebour; meedikud L. E. Cichorius, C. F. Deutsch, J. C. Moier, J. F. Erdmann ja J. F. Eschscholz; filoloog A. S. Kaissarov, ajaloolane J. P. G. Ewers jt.

Tartu ülikooli professorite silmapaistvast teaduslikust tasemest kõneleb ilmekalt fakt, et kahel esimesel aastakümnel siin töötanud professoritest valiti Peterburi Teaduste Akadeemia tegev-, korrespondent- või auliikmeks 14 meest.[60] Aastail 1802—1825 Tartu ülikooli lõpetanutest valiti Teaduste Akadeemia liikmeks hiljem 24 teadusmeest, s. o. 36,4% kõigist Tartu ülikooli kasvandikest, kes üldse selle tunnustuse osaliseks said.

Ülikooli õppejõudude teaduslikku potentsiaali vaadeldaval perioodil iseloomustab ka see, et suur osa neist alustas teaduslikku tegevust üsna noorelt. Umbes 35% õppejõududel oli esimene tähtsam nende biograafias märkimist leidnud teaduslik töö ilmunud juba enne 26. eluaastat, üle 68%-l aga enne 36. eluaastat.

Arusaadavalt oli ülikooli õppejõududes koosseis esimesel perioodil ebaühtlasem kui järgnevatel aastakümnetel. Paljudel ei olnud veel kõrgkoolis töötamise kogemusi, osal jäi puudu teaduslikust ettevalmistusest. Leidus ju nende hulgas üsna vähe professionaalseid teadlasi, veel vähem aga kogemustega ülikooliprofessoreid. Suur osa professoreid oli varem töötanud gümnaasiumiõpetaja, kodukooliõpetaja, praktiseeriva arsti, apteekri või advokaadina. See oli paratamatu seni, kuni Tartu ülikool ei olnud veel võimeline ise endale õppejõudusid ette valmistama. Ülikooli tegevuse esimesel veerandsajandil moodustasid siin töötanud õppejõududest ainult 27% Tartu ülikooli enda kasvandikud. Esimesteks õppejõududeks omaenda *alma materis* olid astronoom M. G. Paucker ja kirurg J. L. Jochmann (mõlemad 1811. aastast). Et järgnevatel aastakümnetel olukord selles suhtes põhjalikult paranes, selleks tagas vajalikud eeldused doktori- ja magistriväitekirjade üha arvukam kaitsmine Tartu ülikoolis. Andmed selle kohta on antud kõikide perioodide kohta kuni 1917. aastani teose lisas 1. Nagu tabelist näha, kaitsti Tartu Ülikoolis 1802.—1810. a. 32, 1811.—1820. a. 91 magistri- ja doktoriväitekirja. Valdav enamus neist, nagu järgnevatelgi perioodidel, kuulus meditsiini valdkonda. Magistri- ja doktorikraadi omandanute arvu pidev suurenemine võimaldas ülikoolil valida õppejõude ka omaenda kasvandike keskelt.

---

[59] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 275.

[60] Aastail 1802—1820 Tartu ülikoolis töötanud õppejõududest kuulusid Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeskonda: A. N. Scherer (aastast 1797), J. W. A. Pfaff (1807), D. G. Grindel (1807), H. F. Isenflamm (1809), J. P. G. Ewers (1809), J. E. F. Giese (1809), G. F. Parrot (1811), K. C. Fr. Ledebour (1814), J. J. F. W. Parrot (1816), K. F. Burdach (1818), A. F. Vojeikov (1819), F. G. W. Struve (1822), M. G. Paucker (1822), J. K. S. Morgenstern (1826).

Teaduslike kraadide omistamise kord Tartu ülikoolis põhines 1803. a. reeglitel, mille alusel ülikool võis omistada magistri- ja doktorikraadi. Neile eelnes kandidaadikraad, mis anti ülikooli lõpetamisel.[61] 1819. a. täpsustati ja ühtlustati teaduslike kraadide omistamise korda kõikides Venemaa ülikoolides.[62] Teaduslikke kraade sai taotleda nüüd ainult kindlate ajavahemike järel: gradueeritud üliõpilane võis aasta möödudes taotleda kandidaadikraadi, selle saamisel lubati kahe aasta pärast kaista magistritöö; doktorikraadi saamisele pidi eelnema vähemalt 3-aastane magistriõpe. (1838. a. lühendati kandidaadi- ja magistri- ning magistri- ja doktorikraadi taotlemise vaheaeg ühele aastale.)[63]

1819. a. määruse kohaselt omistati kandidaadikraad ülikooli eeskujulikult lõpetanuile, kes sooritasid vastava kirjaliku ja suulise eksami. Magistrikraadi taotlemisel tuli sooritada suuline ja kirjalik eksam (kummaski pidi vastama kahele küsimusele) ning kaitsta väitekiri. Magistritöö võis kirjutada ja kaitsta kas ladina, vene või ülikoolis kehtivas õppekeeles ning ta pidi sisaldama teadusele uut pakkuvaid teese.

Doktorant pidi algul samuti sooritama katse vastates kirjalikult ja suuliselt neljale küsimusele teaduskonna põhiaineis. Doktoriväitekiri tuli kirjutada ja kaitsta ladina keeles ning see pidi pakkuma teadusele uut.

1839. a. kehtestati nõue avaldada dissertatsioon enne kaitsmist trükis.[64] Loomulikult pikendas see magistri- ja doktorikraadi saamise vahelist aega. Aja jooksul eksaminõõded kasvasid. 1838. a. eeskirjades nõuti magistri- ja doktorieksami sooritajailt põhjalikumaid teadmisi ning oma vastustes aine täiendamist uute seisukohtadega. Hiljem jäeti doktorieksam ära.

Üldiselt tuleb öelda, et magistrikraadi taotlejaile esitati Venemaa ülikoolides XIX sajandi keskpaiku juba niisama kõrgeid nõudeid nagu Lääne-Euroopa ülikoolides doktorikraadi taotlejaile.

Aastail 1802—1825 Tartu ülikoolis töötanud professoreist ja õpetajaist olid 83% sakslased, neist omakorda 42% (35% õppejõudude üldarvust) baltisakslased.

Sakslaste domineerimine ning Saksamaa kõrghariduse suur osa soodustas Tartu ülikooli sidemeid tolleaegse teaduse maailma tähtsamate keskustega, aitas oluliselt kaasa Venemaa teaduse sidemete arendamisele Lääne-Euroopa teadusega. Ent sakslaste nii suur ülekaal ning saksa teaduse domineerimine avaldas ka teatud pidurdavat mõju kohalike teaduslike jõudude väljakujunemisele. Baltimaade põhirahvuste, eestlaste ja lätlaste juurdepääs teadusele jäi pärisorjuse püsimise tõttu hoopis piiratuks.

Mis puutub Tartu ülikooli õppejõudude sotsiaalsesse koosseisu tegevuse esimestel aastakümnetel, siis oli see sellal kõige demokraatlikum. Õppejõududest pärines ligi 20% ametnikuperekonnast, järgnesid vaimulike (12%), kooliõpetajate (8%), vabakutseliste (6%) ja kõrgkooli õppejõudude (5%) perekonnad.[65] See tähedab, et enamik Tartu ülikooli õppejõududest pärines tolleaegsetest haritlaskihtidest. Mõisnike ja kapitalistide järeltulijaid oli veidi üle 4%. Isegi käsitööliste hulgast tuli neid rohkem — vähemalt 5,2%. See tõik sel-

---

[61] ПСЗ, том XXVII, № 20905.

[62] ПСЗ, т. XXXV, № 27646; vt. ka: E. Oissar. Tartu ülikoolis kaitstud väitekirjad 1902—1918; lk. 11—16.

[63] ПСЗ. Собрание второе, том XIII, 1838, № 11275.

[64] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 582, l. 340.

[65] Need suhtarvud põhinevad ainult osalistel andmetel, sest enam kui kolmandiku tolleaegsete õppejõudude sotsiaalset päritolu ei ole õnnestunud kindlaks teha.

gitab ühtlasi, miks just sellel perioodil leidsid progressiivsed valgustuslikud ja pärisorjusevastased ideed Tartu ülikoolis nii elavat vastukaja.

5. ÜLIÕPILASKOND JA ÕPPETÖÖ KORRALDUS

1803. A. REEGLID ÜLIÕPILASTELE. Käsitletaval perioodil oli üliõpilaselu korraldatud 1803. a. põhikirja ning sama aasta 23. augustil keisri poolt kinnitatud eeskirjaga «Reeglid Keiserliku Tartu Ülikooli üliõpilastele»[66], mis kehtisid kuni 1834. a. Viimaste koostamisel oli tuginetud 1802. aasta reglemendile, ent sisuliselt lähtutud juba ülikooli autonoomia põhimõtlest, mille kohaselt üliõpilased allusid täielikult ülikooli jurisdiktsioonile.

Reeglid koosnesid sissejuhatusest ja kuuest peatükist. Sissejuhatuses iseloomustatakse olukorda, millesse nooruk satub ülikooli tulles, astudes lapsepõlvest, kus kõike määrasid vanemad, meheikka, kus tuleb otsustada ise, antakse ülevaade teaduskondadest ja abiõppeasutustest. Rõhutatakse, et immatrikulatsioon koosneb küpsustunnistuse esitanu eelkatsest (eksamist) filosoofiateaduskonna dekaani juures ning matrikli saamisest koos rektori käepigistusega (vande asemel), millega tudeng võtab endale kohustuse hästi õppida ja käituda üliõpilasreeglite kohaselt.

Reeglite esimene peatükk annab täpsema ülevaate ülikooli astumise ja immatrikuleerimise korrast. Teine peatükk loetleb üliõpilaste õigused ja kohustused, õpetab käitumiskorda nii ülikoolis kui ka väljaspool seda. Üliõpilane pidi olema hiljemalt kell 11 öhtul kodus ega võinud Tartust lahkuda rektori loata. Mööka tohtis kanda ainult ametlikel pidustustel. Keelatud olid hasartmängud raha peale, laulmine ja lärmamine avalikes kohtades, mõõgaihumine (väljakutse duellile), akende sisselöömine, eraisikute solvamine jne. Eriti rangelt oli keelatud ühingute ja organisatsioonide rajamine ning igasugused duellid.

Kolmas peatükk käsitleb tsiviilasju, eeskätt rahalisi kokkuleppeid ja laene. Üliõpilased võisid teha ainult väikesi laene (hädavajaduste piires), tingimusega, et võlg suudetakse tasuda aasta jooksul. Üliõpilaste abielulubadused kuulutati maksvusetuks, süütu tütarlapse võrgutamine aga tõi kaasa eksmatrikuleerimise.

Neljas peatükk loetleb karistused reeglite rikkumise eest. Tõusvas gradatsioonis olid need järgmised: rektori noomitus, ülikoolikohtu noomitus, kartser, ülikooli nõukogu noomitus, stipendiumi vähendamine, süüdlase nime asetamine mustale tahvlile, stipendiumi äravõtmine, eksmatrikuleerimine, tagasiastumisõiguseta eksmatrikuleerimine, eksmatrikuleerimine õiguseta astuda ükskõik millisesse Venemaa ülikooli (relegatsioon) ja kriminaalkohtule üleandmine. Ülikooli seaduste vastu eksinuid ei saanud kaitsta ei üleriigilised ega kohalikud võimuinstantsid.

Viies peatükk räägib üliõpilaste kohustustest ülikoolist lahkumisel ning kuues üliõpilaste õigusest saada kaitset ülikoolilt ja hüvedest, mida ülikool võib neile anda.

ÜLIÕPILASKONNA KUJUNEMINE JA KOOSSEIS. Tartu ülikooli üliõpilaskond moodustus põhiliselt Läänemere kubermangude keskõppeasutuste lõpetanutest. Et õppetöö toimus peamiselt saksa (osalt ka ladina) keeles, oli Venemaa teiste kubermangude gümnaasiumide lõpetajatel raskem siin õpinguid jätkata. Esimesed 19 üliõpilast immatrikuleeriti juba aprillis 1802.[67] Esimese

[66] ПСЗ, т. XXVI, с. 20905.

[67] Die Kaiserliche Universität zu Dorpat während ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens, S. 24.

õppesemestri jooksul, mis algas 1. mail ja kestis juuni lõpuni, immatrikuleerus üldse 31 üliõpilast; 1802. a. teisel semestril, mil õppetöö toimus 1. augustist detsembri lõpuni, tõusis üliõpilaste arv 47-ni. 1803. õppeaastast alates toimus õppetöö regulaarselt kahe semestri kaupa: 1. semester kestis 1. veebruarist 30. juunini, teine 1. augustist 31. detsembrini. Vaheajad olid jaanuaris ja juulis.

1803. a. põhikirja kohaselt võisid üliõpilaseks saada kõigi seisuste esindajad, nii Venemaa kodanikud kui ka välismaalased, kui nad esitavad vajalikud kirjalikud tõendid. Üliõpilasreeglites täpsustati, et rektorile tuleb esitada pass ning gümnaasiumi või mõne muu keskõppeasutuse lõpetamise tõend. Et veenduda, kas sisseastujal on vajalikud eelteadmised, tuli tal filosoofiateaduskonna dekaani juures teha tentaamen (eksam), mille sooritamise tõend andis õiguse matrikli saamiseks.

Eeleksami korraldamisega püüti saada ülevaadet immatrikuleeritava teadmistest, sest tolleaegsete keskõppeasutuste programmid ja õppetöö ulatus olid alles ühtsetele alustele viimata ning väga erineva tasemega. Tegelikkuses aga kujunes eeleksam suurel määral formaalseks, sest puudusid eeskirjad selle korraldamise kohta ning iga dekaan toimis oma heaksarvamisel. Sisseastunute teadmiste tase jäi ebaühtlaseks ning pärast Tartu ülikooli esimest külastamist 1804. aasta kevadel kirjutas kuraator Klinger, et suurem osa üliõpilastest astub ülikooli, omamata vajalikke eelteadmisi.[68] Olukord paranes alles aastate pärast, millele ülikooli koolikomisjoni tegevus oluliselt kaasa aitas.

1804. aastaks tõusis üliõpilaste arv 155-ni, jäädes sellele tasemele ligemale viieks aastaks. 1809. aastast alates toimus üliõpilaskonna kasv 200 piiridesse, 1811. aastal tõusis see 259-ni. Eriti silmapaistev on neil aastail üliõpilaste arvu kasv arstiteaduskonnas, kuhu 1809. a. võeti hulk välismaalt värvatud kroonustipendiaate, et neist valmistada sõjaväearste. Selle tõttu tõusis teaduskonna üliõpilaste arv 1810. a. 92-ni, moodustades ligikaudu $^2/_5$ üliõpilaste koguarvust. 1812. a. suunati rida stipendiaate Tartu ülikooli arstiteaduskonda ka Vilniuse ülikoolist. Seoses arstide hulgalise saatmisega Isamaasõtta, hakkas teaduskonna üliõpilaste arv samal ajal siiski langema. Majanduslike raskuste tõttu ja muudel põhjustel järgnes siitpeale üliõpilaste arvu üldine langus, mis jõudis sügavseisu 1817. a. Eriti mõjus kaasa õigusteaduskonna laostumine eespool märgitud skandaali tõttu, üliõpilaste arv langes seal 60-lt 1816. a. 14-ni 1817. a. Järgmisest aastast alates algab uus kiire üliõpilaskonna kasv ja 1820. aastate algul jõudis see 300 piiridesse (1821. a. 309 üliõpilast).[69]

Vaadeldes üliõpilaskonna kasvudünaamikat viieaastaste ajavahemike kaupa (lisas 3), näeme üldiselt suhteliselt stabiilset tõusu. Kui esimesel viiel aastal õppis Tartu ülikoolis keskmiselt 120 üliõpilast aastas, siis aastakümne pärast oli see arv kahekordistunud. Tõus jätkub enam-vähem samas tempos ka kahel järgneval aastakümnel, välja arvatud suurem langus 1816.—1817. a.

Üliõpilaste jagunemine teaduskondade järgi peegeldub lisas 6. Aastail 1802—1806 on üliõpilaste arvult esikohal õigusteaduskond keskmiselt ligi 40 üliõpilasega aastas (33,1% üliõpilaste üldarvust), teisel kohal usuteaduskond, kus õppis keskmiselt 32 üliõpilast aastas (27,1%). Filosoofiateaduskonnas oli keskmiselt 27 üliõpilast (22,9%) ja arstiteaduskon-

[68] Периодическое сочинение об успехах народного просвещения, № VII (1804), с. 78.

[69] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 220—222; G. Otto und A. Hasselblatt. Von den 14 000 Immatrikulierten. Dorpat, 1891, S. 4—5.

nas 20 üliõpilast (16,9%). Ülikooli eksisteerimise teisel viisaastakul muutub pilt oluliselt. Esikohale tõuseb aastail. 1807—1811 arstiteaduskond, kus õppis 35,4% üliõpilastest. Esikoha säilitab ta pikemaks ajaks.

1820. aastal jagunesid üliõpilased teaduskondade kaupa järgmiselt: arstiteaduskond 92, õigusteaduskond 63, usuteaduskond 59 ja filosoofiateaduskond 48 üliõpilast. Seega kujunes juba organiseerimisperioodil Tartu ülikoolis tugev meditsiiniline kallak.

Elukoha järgi pärines üliõpilaskond põhiliselt Läänemere kubermangudest (lisa 5). Ülikooli tegutsemise esimesel viiel aastal moodustasid Liivimaalt pärit üliõpilased 54,2% kõigist üliõpilastest, teisel kohal olid siis veel eestimaalased 18,6% ja kolmandal kuramaalased — 12%. Viimaste vähesus oli tingitud Kuramaa rüütelkonna esialgsest opositsioonist Tartule. Ent juba järgmisel viisaastakul tõusid kuramaalased teisele kohale, säilitades selle positsiooni pikemaks ajaks. Eestimaalaste osakaal ületas kuramaalaste oma veel üksnes aastail 1819—1821, kuid vähenes seejärel uuesti.

Venemaa teistest kubermangudest ja välismaalt tulnud üliõpilasi õppis arvuliselt kõige rohkem aastail 1809—1813. Aastal 1810 oli välismaalasi rekordiliselt 53 (paljud neist Saksamaalt pärinevad kroonustipendiaadid), tulnukaid teistest kubermangudest 29. Siitpeale hakkab välismaalaste arv kahanema. 1813. a. olid vastavad arvud 18 ja 32, ent 1821. a. juba 14 ja 16. Edaspidi vähenes välismaalaste osatähtsus pidevalt, kuna Venemaa teistest kubermangudest tulnute arv hakkas suurenema.

Kuivõrd kolm neljandikku üliõpilasi tuli Tartusse Läänemere kubermangudest, ja arvestades ka seda, et välismaalasedki olid enamasti saksa päritoluga, moodustasid neli viiendikku üliõpilaskonnast sakslased. Venelasi õppis Tartus sellal suhteliselt vähe, veelgi vähem aga oli poolakaid, soomlasi, lätlasi, eestlasi ja leedulasi.

Lätlased ja eestlased olid üliõpilaste hulgas esindatud tagasihoidlikult, sest nende põhimass oli 1816.—1819. a. talurahvaseadusteni pärisorjuses. Suhteliselt rohkem oli siiski lätlasi, kelledest üksikud olid jõudnud linlaste ja haritlaste hulka. 1802. a. oli esimesena immatrikuleeritud Tartus üliõpilaseks talupoegadest pärinev lätlane Karl Wiljams. Eestlastest on käsitletavast perioodist teada järgmised üheksa üliõpilast: meedikud J. F. Sülk (immatrikuleeritud 1805. a.), F. J. Masing (1814) ja Fr. R. Faehlmann (1819); teoloogid C. G. Masing (1808), G. F. Ignatius (1811), D. G. Masing (1813), P. Jürgenson (1813), C. W. Ignatius (1816) ja Kr. J. Peterson (1819). Viimane huvitus küll põhiliselt filoloogiast ja tegeleski oma lühikese ülikoolis oleku ajal peamiselt keele ja kirjandusega.

Andmed üliõpilaste sotsiaalse päritolu kohta on käsitletavast perioodist napid ja ligemalt uurimata. Kuramaa ning osalt ka Liivimaa ja Eestimaa rüütelkonna rahulolematuse tõttu Tartu ülikooli liberaalse vaimuga jäi osa keskharidusega aadlinoorukitest Tartu ülikoolist eemale, siirdudes õppima välimaale või Venemaa teistesse kõrgkoolidesse, sealhulgas Moskva ülikooli.[70] Nii toimis siiski väiksem, aristokraatlikest perekondadest pärinev osa aadlinoorsoost. Teised tulid õppima ikkagi Tartu. Kuid aadli hulgast pärinevad noored on sellal siiski vähemuses võrreldes keskkihtide — linnakodanluse, ametnike ja haritlaste hulgast pärinevate üliõpilastega, kelle seas domineerisid progressiivsete vaadetega noored.

Rektor J. P. G. Ewersi andmetel oli ülikooli veerandsaja aasta jooksul

[70] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 326.

(1802—1827) immatrikuleeritud 2394 üliõpilast, neist pärines kodanikuseisusest 1400, talupoegade hulgast ainult 28.[71] Seega olid üliõpilaskonnas ülekaalus kujuneva kodanluse ringkondadest pärinevad noored. Talupoegade pääsemine ülikooli muutus seaduslikult võimalikuks alles pärast talurahva vabastamist pärisorjusest (1816. a. Eestimaal, 1817. a. Kuramaal ja 1819. a. Liivimaal), kuid raske majandusliku olukorra tõttu said seda kasutada ainult vähesed.

Professorkonna üldise valgustusliku mõju tõttu ei avaldu käsitletaval etapil kuigi silmatorkavalt aadlinoorsoo konservatiivne hoiak. Üldine vabameelne õhkkond ja laialdased akadeemilised vabadused muutsid üliõpilaste hulgas domineerivaks demokraatlikud meeleolud.

Valgustuslikud tendentsid ja seisuslik sallivus avaldusid nii professorite kui ka paljude üliõpilaste suhtumises esimestesse pärisoristest talupoegadest pärinevatesse üliõpilastesse Karl Wiljamsi ja Philipp Jürgensoni. Parun Wrangeli pärisori K. Wiljams ilmutas erilist andekust matemaatikas ja õppis ära edukalt saksa keele. Parun Wrangel oli vabastanud ta pärisorjusest, mis võimaldas Wiljamsil pääseda Tartu ülikooli matemaatikat õppima. Ta võeti vastu ja kindlustati stipendiumiga. Prof. Parrot hindas kõrgelt Wiljamsi töökust ja talenti. Kaasüliõpilased kogusid tema heaks 100 rubla ja andsid talle delikaatselt üle.[72] Parroti andmetel suhtusid aadlinoorukidki Wiljamsisse suure tähelepanu ja abivalmidusega.[73]

Tunduvalt keerukam oli lugu P. Jürgensoniga, Vana-Kariste riigimõisast Pärnumaalt pärineva talupojaga, kes G. F. Parroti rektoriksoleku ajal immatrikuleeriti Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda ja omandas siin kõrghariduse. Kuid ülikooli lõputunnistuse saamiseks vajas ta vabadust. Seepärast pöördus Jürgenson 13. juunil 1816 rektori poole, et see taotleks kõrgemalt riigivõimult tema vabastamist pärisorjusest. Rektor ja ülikooli nõukogu toetasid avalikult Jürgensoni palvet ja saatsid selle edasi kuraator Klingerile. Nad leidsid, et riigimõisa talupoja võiks pärisorjusest vabastada keiserlik kõrgus ise.[74]

Antud juhul oli ülikool ilmselt toiminud ebaseaduslikult, sest pärisoriseid talupoegi ei tohtinud võtta ülikooli ilma mõisniku loata. Seepärast ei pidanud kuraator Klinger võimalikuks ülikooli taotlust kui ebaseaduslikku edasi saata, vaid tagastas selle, nõudes selgitust, kuidas pärisorine talupoeg on sattunud ülikooli. Ülikooli nõukogu püüdis leida olukorrast väljapääsu ja suunas Jürgensoni materjalid edasi õigusteaduskonda asjaolude kaalumiseks. Selle professorid nõudsid omakorda dokumente Jürgensoni immatrikuleerimise kohta, eriti selle üle, kas immatrikuleerimiseks oli luba Vana-Kariste mõisalt. Kantselei pidi vastama, et taolist dokumenti ei ole. Siis arvasid õigusteaduskonna professorid, et Parrotilt tuleb nõuda vastust, kuidas osutus pärisori Jürgenson immatrikuleerituks ja kuna kõrgem haridus iseendast ei anna õigust vabaduse saamiseks, tulevat pöörduda selles küsimuses Vana-Kariste mõisa valdaja vürst Barklay de Tolly poole.[75]

Nii olid G. F. Parrot ja ülikooli nõukogu sattunud täbarasse olukorda. Tõenäoliselt jäeti asi kalevi alla

[71] Die Kaiserliche Universität Dorpat. Denkschrift zu ihrer fünfundzwanzigsten Feier . . . , S. 30.

[72] E. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 231; N. Storch. Russland unter Alexander dem Ersten. St.-Petersburg 1804; Э. Э. Мартинсон. История основания . . . , с. 111, 115.

[73] F. Bienemann. Der dorpater Professor Parrot . . . , S. 331—332.

[74] ENSV RAKA, f. 402, nim. 2, s.-ü. 1131, l. 1—3.

[75] Э. Э. Мартинсон. История основания . . . , с. 112—114.

ja lahenes mõne aja pärast iseenesest, sest 1819. a. vabastati ka Liivimaa talurahvas pärisorjusest.

ÕPPETÖÖ KORRALDUSEST. Käsitletava perioodi algul oli õppe- ja õppemetoodiline töö alles kujunemisjärgus. Puudusid nii arvestused semestrite kaupa kui ka üleminek kursuselt kursusele. Isegi lõpueksamite sooritamine ei olnud üldiselt nõutav. Peale põhimõtteliselt kohustuslike loengute toimus professorite töö üliõpilastega individuaalse juhendamise ja mitmesuguste praktikumide kaudu. Puudusid kindlad ja kohustuslikud õppeplaanid, täpsemalt määratlemata oli õppeaja kestvus. 1803. a. põhikirja 2. paragrahvis on küll öeldud, et ülikoolis viibimise ajaks on kolm aastat, kuid see käis nende kohta, kes pärast ülikooli lõpetamist tahtsid astuda riigiteenistusse. Paljud õppisid ainult aasta või kaks, teised mitmemate vaheaegadega aastaid. Ülikooli võis astuda ja vabalt lahkuda omal soovil. Seetõttu oli üliõpilaskontingent muutlik. Kõrvuti andekate ja töökate üliõpilastega leidus palju juhuslikke noori inimesi, kes õppetöö asemel nautisid akadeemilisi vabadusi ja lõbusa üliõpilaselu mõnusid.

Üksikutes õppedistsipliinides õppejõu vältel tavaliselt ametlikke eksameid ei nõutud ja õppejõud kontrollisid üliõpilaste teadmisi jooksvalt. Kui aga üliõpilane soovis ülikoolist lahkuda, pidi ta vastavalt 1803. a. reeglite 55. paragrahvile saama ülikooli valitsuselt tõendi, millisel määral ta on omandanud teadmisi oma erialal. See tõend oligi ülikooli lõputunnistuseks ja aluseks noore spetsialisti töölevõtmisel. Reeglite 62. paragrahvis lisati, et üliõpilane, kes saab kiitusega tõendi, määratakse tsiviilteenistuses 14. klassi, armeeteenistuses aga vanemohvitseri auastmesse.

Alates juba 1802. a. tehti üliõpilastele teatavaks professorite loengukavad. Need avaldati trükis ja sisaldasid ka kohustuslikke õppe- ja käsiraamatute nimistu, mille järgi professor pidas loenguid.[76] Algul olid need peamiselt Saksamaal kasutusel olevad õppevahendid. Aegamisi hakati õpikuid koostama ka Tartu ülikoolis.

Kitsamaid erialaeksameid hakati suhteliselt varem nõudma arstiteaduskonnas, sest need olid meedikutel vajalikud erialakutse saamiseks ja vastavale töökohale määramiseks. 1810. aasta 15. juuli ukaasiga nõuti, et kirurgide, meditsiinidoktorite ning meditsiini- ja kirurgiadoktorite ning mõningate teiste nimetuste taotlejad peavad esitama tõendi kolmeaastase õppimise kohta ülikoolis ning sooritama rea lõpueksameid meditsiini tähtsamates distsipliinides.[77]

Ülikoolis tervikuna olid nõuded eksamite sooritamise kohta täpsemalt kindlaks määratud ainult seoses teaduslike kraadide andmisega. 1803. a. põhikirja kohaselt võis Tartu ülikool anda magistri- ja doktorikraade. Selleks tuli esitada vastav väitekiri ja sooritada teatud arv eksameid (vt. Õppejõudude koosseis). Magistri- ja doktorikraadidele eelnes kandidaadikraad, mis saadi ülikooli lõpetamisel. Ka selle saamiseks tuli sooritada valitud erialal üks suuline ja üks kirjalik eksam. Kandidaadiväitekiri ei kuulunud avalikule kaitsmisele. Arstiteaduskonnas kandidaadikraadi ei antud, sest sellele vastavaid keskpäraseid nõudmisi peeti arstide jaoks ebapiisavaks. Kandidaadieksam oli võrdsustatud eksamiga arsti- ja proviisorikutse tarvis. Kraadi ja kutse saamise kord ja eksamite ulatus erines teaduskonniti.[78]

---

[76] Verzeichnis der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität in Dorpat vom 1. August bis Ende Dezember des Jahres 1802. Dorpat, 1802; Verzeichniss der haltenden Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1803—1820.

[77] Examinations-Ukas vom 15. Juli 1810. Dorpat, 1816.

[78] Examinations-Ukas vom 15. Juli 1810. Dorpat, 1816.

Kraadide omistamise kord oli Venemaal väga erinev ka üksikute ülikoolide kaupa. Alles rahvahariduse ministri 1819. aasta 20. jaanuari »Määrus teaduslike kraadide omandamise kohta» ühtlustas need nõudmised. Määrus nägi ette üldse neli teaduslikku kraadi: graduceritud üliõpilane (действительный студент), kandidaat, magister ja doktor.[79] Graduceritud üliõpilase kraadi sai ülikoolikursuse lõpetanu. Kandidaadikraadi saamiseks pidi üliõpilane näitama väga häid teadmisi valitud erialal eksamil ja esitama kirjaliku töö, mis ei kuuluunud kaitsmisele ega avaldamisele.[80]

Uue määruse järgi oli kandidaaditöö seega üliõpilastöö. Magistri- ja doktorikraade võis saada pärast ülikooli lõpetamist.

Õppetöö korraldus oli täpsemalt piiritletud ka Tartu ülikooli juures 1803. a. põhikirja alusel loodud **Üldises Õpetajate ehk Pedagoogilises Instituudis**. Selle loomise idee (valmistada ette õpetajaid Tartu õpperingkonna koolidele) kuulus prof. K. Morgensternile. Instituudil oli kolm juhti ehk direktorit: kõnekunsti ja klassikalise filoloogia professor (K. Morgenstern), filosoofiaprofessor (G. B. Jäsche) ning üldajaloo professor (G. F. Pöschmann). Juhtivaks ehk haldusdirektoriks oli K. Morgenstern, kelle õlgadel lasuski põhiline osa instituudi töö korraldamisest. Kui direktor Pöschmann 1812. a. suri, tegutses instituut edasi kahe direktori juhtimisel. Põhikirja kohaselt pidid instituudis tasuta loenguid pidama kõik ülikooli õppejõud, kelle aineid instituudis õpetati.

Aktiivselt võtsid selle töö korraldamisest osa ka ülikooli koolikomisjoni liikmed G. F. Parrot ja D. G. Balk.

Direktorite esimene koosolek toimus 2. novembril 1803 ja instituut avati pidulikult 5. detsembril. Tegelik õppetöö algas 1804. aasta 1. semestril üheksa kasvandikuga. Õppimistingimused olid head, sest 1803. a. põhikiri tagas õpetajaks valmistuvatele üliõpilastele 24 stipendiumit suurusega 150 kuni 250 rubla aastas. 1805. aasta jaanuarist vähendati küll stipendiumide arv kümnele, kuid seeeest tõsteti kõigi stipendiumide määr 300 rublani aastas, mis kindlustas õpingud materiaalselt. Vastutasuna stipendiumi eest pidi instituudi kasvandik töötama pärast ülikooli lõpetamist avalikes koolides kuus aastat. Instituudis võis õppida ka stipendiumi saamata. Sel juhul puudus kuueaastane õpetajaameti kohustus.[81]

Aastail 1804—1820 ulatus stipendiaatide arv instituudis kolmest kuni kümneni, pluss teatud arv vabatahtlikke, s. o. mittestipendiaate. Instituut värbas oma kasvandikke peamiselt filosoofiateaduskonnast, kusjuures eeltingimusena nõuti vähemalt pooleaastast õppetööst osavõttu ülikoolis. Kandidaatide valiku tegi direktorite koosolek vastavate eelkatsete alusel. Instituudi õppekursus oli kaheaastane. Esimesel aastal toimus peamiselt teoreetiline ettevalmistus — loengud ja arutlused. Teisel aastal viidi läbi praktilised harjutused koolides.[82]

Peale Morgensterni, Jäsche ja Pöschmanni pidasid instituudis loenguid professorid G. A. Glinka (vene keel ja kirjandus), J. W. A. Pfaff (matemaatika), F. E. Rambach (saksa keele õpetamise metoodika), G. F. Parrot (loodusteadused), A. C. Gaspari (geograafia ja statistika) jt. Seega pidi õpetamine toimuma kõrgel tasemel. Lähtudes gümnaasiumides ja kreisikoolides õpetatavatest ainetest, loeti instituudis järgmisi pö-

---

[79] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 225—226.

[80] E. Oissar. Tartu ülikoolis kaitstud väitekirjad 1802—1818, lk. 11—16.

[81] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 198—200.

[82] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 80, l. 28; TRÜ TR KHO, f. 15, s.-ü. 1, l. 19.

hidistsipliine: teoreetiline filosoofia, puhas ja rakendusmatemaatika, loodusteadus (eriti botaanika), kõnekunst ja klassikaline filoloogia, esteetika, kirjandus, kunstiajalugu, vene keel ja kirjandus, üld- ja Vene riigi ajalugu, statistika. ja geograafia, ökonoomia ja tehnoloogia, saksa keel. Ühtlasi võis õppida eesti, läti, soome, prantsuse, inglise ja itaalia keelt.[83]

Peale loengute toimusid mitmesugused praktilised harjutused keelte, matemaatika, loodusteaduste jne. alal. Anti ka koduseid kirjalikke töid. 1806. aastast hakati instituudis korraldama semestrieksameid. Instituudi tegevuse teisel aastakümnel laiendati matemaatika ja pedagoogika aluste õpetamist. Õpetamine toimus üldiselt tolle aja eesrindliku pedagoogika ja metoodika alusel.

Aastail 1804—1820 võttis instituudi tööst osa kuni 70 üliõpilast, neist osa Ida-Soomest. Veidi üle poole lõpetajatest sidus oma elu püsivalt kooliga, töötades edaspidi peamiselt Baltimaade gümnaasiumides ja kreiskoolides. 11 kasvandikku suunati tööle Soome koolidesse. Osa instituudi kasvandikest siirdus pastoriks või muudesse ametitesse, sest koolmeistri töö ei olnud kerge ega kõige paremini tasutav. Mitmest lõpetajast said silmapaistvad teadlased (F. G. W. Struwe, E. W. Preuss, J. H. Rosenplänter). Tervikuna said kohalikud koolid olulist kvalifitseeritud täiendust õpetajate kaadrile.

Omaette tõsiseks probleemiks oli Tartu ülikoolis vene keele õpetamine. Selle õppimine oli kohustuslik ainult riigiteenistusse siirduvatele üliõpilastele. Kuid Baltimaades võis riigi asutustes vene keeletagi läbi saada, mille tõttu huvi selle õppimise vastu oli suhteliselt väike. Mujal Venemaal, eriti Peterburis ja Moskvas, kus prantsuse ja saksa keel oli intelligentsi hulgas laialt levinud, võis samuti läbi ajada vene keeleta.

Pärast ülikooli külastamist 1804. a. andis kuraator Klinger seoses üliõpilaste kehva vene keele oskusega korralduse viia läbi riigiteenistusse minevate üliõpilaste eksamineerimine kolmeliikmelise komisjoni (professorid Glinka, Scherer ja Styx, kes korralikult oskasid vene keelt) poolt. Ilmselt ei olnud sellegi nõudmise rakendamisel suuremaid tulemusi ja 1813. a. nõudis Klinger haridusministri korraldusel uute meetmete rakendamist vene keele õpetamisel.

Küsimus kerkis ülikooli nõukogus uuesti teravamalt päevakorda Kaasani ülikoolist tulnud õigusteaduste professori J. G. Neumanni initsiatiivil, kes esitas oma märgukirjas rea ettepanekuid olukorra parandamiseks. Ta soovitas vene keelt mittevaldavaid üliõpilasi ülikooli üldse mitte vastu võtta või siis viia sisse üldkohustuslik vene keele eksam, mille sooritamiseta ei antaks ülikooli lõputunnistust. Neid ettepanekuid arutati ülikooli nõukogus nii 1818. kui 1819. a. Nõukogu eesotsas rektor Ewersiga pidas siiski liigseks muuta vene keel kohustuslikuks kõigile, vaid arvas piisavaks selle paremat omandamist juristide ja teiste Venemaale tööle siirduvate lõpetajate poolt. Nõukogu 1819. aasta 28. aprilli otsuses rõhutatigi, et kohustusliku vene keele eksami peavad sooritama need, kes soovivad omandada vastavat järku või klassi riigiteenistuses. Ülejäänutele tuleb luua soodsad võimalused vene keele vabatahtlikuks omandamiseks.[84] Üheks võimaluseks oli rikkalik venekeelse teadusliku ja ilukirjanduse valik ülikooli raamatukogus, praktiliselt olid kättesaadavad ka kõik vene ajakirjad. Nagu näitavad laenutusraamatud, oli venekeelse kirjanduse kasutamine üsna elav.

---

[83] Die Kaiserliche Universität Dorpat. Denkschrift zu ihrer fünfundzwanzigsten Feier . . . , S. 18.

[84] А. С. Будилович. Об успехах русского языка . . . , с. 32—44.

Tervikuna jäi vene keele oskus Tartu ülikoolis ka järgnevalt tagasihoidlikuks, sest õppetöö toimus saksa või ladina keeles, ülikooli asjaajamine aga saksa keeles ning ainult haridusministeeriumiga peeti kirjavahetust vene keeles.

1803. a. põhikiri võimaldas rektori loal ja vastava professori nõusolekul ka loengute vabakuulamist. Vabakuulajate arvu kohta on aga üsna lünklikud andmed. Ajuti, eriti aastail 1814—1815 on neid arvukalt, 1815. a. koguni 22. Uue, 1820. a. põhikirjaga kaotati aga loengute vabakuulamise õigus pikemaks ajaks.[85]

Üliõpilaste huvi äratamiseks iseseisva teadusliku töö vastu nägi 1803. a. põhikiri ette konkursitööde korraldamist, milleks eraldati aastas 500 rbl. Võistlustöid pidi autasustama vastavalt töö kvaliteedile kuld- või hõbemedaliga. Parimad neist trükiti ülikooli kulul. Esimeste võistlustööde autasustamine toimus 1805. aastal. Siitpeale toimus see igal aastal ülikooli aastapäeval — 12. detsembril. 1809. a. anti ainult diplom ja rahaline preemia, sest medalid olid veel keisri poolt kinnitamata. Aastail 1809—1811 jagati juba kuld- ja hõbemedaleid. Kuid seoses kullahinna järsu tõusuga lõpetati medalite väljaandmine jälle 1812. a. Kokku autasustati 1805.—1919. a. 38 võistlustööd. Neist tuli usuteaduskonnast 18 (3 kuld- ja 15 hõbemedalit), arstiteaduskonnast 11 (4 kulda ja 7 hõbedat), õigusteaduskonnast 7 (5 kulda ja 2 hõbedat) ning filosoofiateaduskonnast ainult 2 (1 kuld ja 1 hõbe).[86] Seega ei olnud esitatud tööde hulk eriti suur. Usuteaduskonna aktiivsus on põhiliselt seletatav kergemate teemade ja õppejõudude vähese nõudlikkusega. Filosoofiateaduskond aga ei pidanud ilmselt võistlustöid olulisteks, pealegi oli selles suhteliselt rohkem üliõpilasi seotud pedagoogilise ettevalmistusega.

ÜLIÕPILASELU JA -ORGANISATSIOONID. Ülikooli tegevuse algaastatel on kuraator Klingeri ettekannetes hinnatud positiivselt üliõpilaste suhtumist õppetöösse: osavõtt loengutest ja praktikumidest olevat hoolas, üliõpilased töötavat intensiivselt ka kodus ja omandavat teadmisi edukalt.[87] E. V. Petuhhov hindab seda küll liialdatud ametkondlikuks optimismiks, tuues mälestuste ja muude materjalide alusel vastupidiseid näiteid, kuid ei tohi unustada, et mälestustes sagedamini meenutatakse just igasuguseid lõbusaid vempe, mitte tööd laborites või raamatute taga. Sajandi esimesel aastakümnel oli üliõpilaste distsipliin enam-vähem rahuldav ja tõsisemad häired tekkisid alles järgmisel aastakümnel. Kroonilisekс hakkas kujunema üliõpilaste liiga varajane lahkumine semestri lõpul ja tagasitulekuga hilinemine järgmise semestri alguses. Seepärast otsustas ülikooli nõukogu 1811. aastal, et üliõpilastel, kes on enneaegselt lahkunud õppetöölt või tunduvalt hilinenud semestri algul, ei arvestata vastavat semestrit õppeaja hulka ülikooli lõputõendi andmisel. Õppetööle saabunud üliõpilane pidi end isiklikult sisse kirjutama ülikooli kantseleis. Ühtaegu lükati ka õppetöö algus paari päeva võrra edasi — kevadsemestril 4. veebruarile ja sügissemestril 4. augustile.[88] Sellal mõjus üldist õppedistsipliini häirivalt ka eespool nimetatud kroonustipendiaatide tegevus. Nende valik oli olnud juhuslik ja elukombed kaunis lodevad.

Üliõpilaste enamus pärines majanduslikult kindlustatud perekondadest. Mõnedel oli aga tõsiseid majanduslikke raskusi, kuna korter, toit ja

---

[85] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 230—231.

[86] Sealsamas, lk. 232—234.

[87] Периодическое сочинение, № VII (1804), с. 775; № IX (1806), с. 420—421 № XXV (1810), с. 197.

[88] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 236.

õppevahendid nõudsid küllalt suuri väljaminekuid, keskmiselt 400—500 rubla aastas. Materiaalsetes raskustes olevaid hoolsaid üliõpilasi oli võimalik toetada riiklikest ja erastipendiumidest. 1803. a. põhikiri nägi igaaastasteks stipendiumideks ette 5000 rubla, millest 3000 läks Õpetajate Instituudi kasvandikele (10 stipendiumi). Ülejäänud 2000 rubla jaotati 12 stipendiumina (100, 150, 200 ja 250 rubla kaupa) teistele üliõpilastele. Juhul kui pedagoogiks ettevalmistujaid oli vähem, jaotati nende stipendiumiraha teistele. Peale 22 riikliku stipendiumi oli veel mitmeid erastipendiume. Krahvinna M. A. de Lestocqi kapitali protsentidelt hakati juba 1802. a. maksma kolmele aadlinoorukile stipendiume à 200 rubla sõbedas, hiljem lisandus nende protsentide arvel veel neljas stipendium. 1807. a. moodustas kaks stipendiumi krahv Siyers ja üks stipendium lisandus professor Schwemsuchi pärandist.[89] Seega võisid stipendiumi saada 10—15% üliõpilastest, mis kaugeltki ei rahuldanud tegelikke vajadusi, eriti üliõpilaste arvu kasvades perioodi lõpul.

Ajutiselt (1809—1812) maksti erisummadest abiraha 33 arstiteaduskonna kroonustipendiaadile à 452 rubla aastas. Kümme neist osutus nõrga ettevalmistuse ja väheste vainuannete tõttu kõlbmatuks ning nad saadeti 1810. a. tagasi koju. 1812. a. lähetati enamik järelejäänud kroonustipendiaate ning 12 Vilniuse ülikoolist end Tartusse täiendama saadetud needikut armeesse.

Üliõpilaselu õppevälist külge Tartus aastail 1812—1815 on üsna tabavalt iseloomustanud E. v. Reinthal: «Ma leidsin sääl veel ülikooli algaastate kuldse ajajärgu jälgi. Trubaduurid, kitarrid käes, käisid kõlavate auludega kevad- ja suveöödel oma kommiltonide (kaasvõitlejate) saatel mööda linna tänavaid, mida filistrid pidid imetlema. Keisripühadel armulisele monarhile, rektorile ja teistele lugupeetud isikutele austuse avaldamiseks või surnud seltsimeeste matuste puhul korraldati suurepäraseid rongkäike tõrvikutega, millest kõik üliõpilased osa võtsid. Sellistel juhtudel olid kõik üliõpilased mundris, toredate mustast sametist tikitud kaelustega, kullatud nööpidega, mille pealkirjaks oli «Humanitas» ning kõliseva mõõgaga vöö. Pääkatteks olid neil rüütlite kiivrid ja suured kannused pikkade säärtega saabaste küljes. Iga teaduskonna üliõpilaste senior ratsutas oma kaaslaste salga ees hobusel, kes oli kaetud sametist väljaõmmeldud tekiga. Temale järgnesid üliõpilased paariti sammudes, kuna seniori adjutandid, kes samuti tekiga kaetud hobustel liikusid, valvasid korra järele. Lõpuks kogunes kogu rongkäik kuhugi platsile, pani oma tõrvikud hunnikusse kokku, mis moodustasid suure lõkke ja mille ümber seistes üliõpilased vaimustatud laule laulsid.»[90]

Vaba üliõpilaselu harrastajad, kes suurel määral pärinesid just aadliperekondadest, panid aga linnas toime ka tegusid, mis ülikoolile suuri pahandusi kaasa tõid: keelatud duellid, kaardimäng, joomingud ja kaklused, mis viisid kokkupõrgeteni linnaelanike ja garnisoni sõjaväelastega. Selliseid asju arutati korduvalt ülikooli kohtus. Nii oli 1803. a. rühm üliõpilasi tunginud kolleegiuminõunik Spalhaberi korterisse, et avaldada nördimust tema pahatahtlike väljenduste üle professorite kohta, ja purustanud korteri aknad. Asi läks ülikooli kohtusse, kus üliõpilased said kerge karistuse, ent Spalhaberitki trahviti 20 rublaga ülikooli solvamise pärast.

---

[89] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 228—230.

[90] E. v. Reinthal. Jugenderinnerungen mit Einblick in die Gegenwart. — «Inland» 1862, Nr. 17, S. 268.

Spalhaberi edasikaebus jõudis Liivimaa kindralkuberneri ja kuraatori kaudu isegi keisrini, kelle korraldusel ülikoolile 1804. a. märtsis tehti küll märkus, et ühiskondliku rahu rikkumine ja Spalhaberi solvamine ei ole leidnud piisavalt ranget hukkamõistu, kuid jäeti jõusse ka Spalhaberi trahvimine.[91] Antud juhul tegutses ülikool muidugi oma hea maine ja akadeemiliste vabaduste kaitsmise huvides.

1804. a. novembris toimus Kivisilla lähedal üliõpilaste suurem kaklus käsitöölistega ja hiljem kohaleilmunud sõjaväepatrulliga, mille eest ülikooli kohus mõistis kaks üliõpilast kaheks päevaks kartserisse ja üliõpilaste tähelepanu juhiti vajadusele austada sõjaväepatrulle. Kuid kindralkuberner krahv Buxhövden pidas karistusi liiga leebeks ja pidas ettekandes siseminister krahv Kotšubeile õigeks anda asja arutamine ohvitseri solvamise pärast üle kriminaalkohtule. Siin näeme jällegi kohalike võimude püüet ignoreerida ülikooli autonoomiat.

1805. a. jaanuaris kandis Kotšubei asjast ette keisrile ja teatas vastuses kindralkubernerile, et keiser on pahane üliõpilaskorratuste uuesti ilmnemise üle Tartus ja nõuab nende rangemat uurimist, kuid saab teiselt poolt aru, et hulga noorte inimeste viibimise puhul akadeemiliste vabaduste tingimustes on intsidendid mõneti paratamatud, kuid neid tuleb arutada ikkagi ainult ülikooli kohtus. Omalt poolt lisas Kotšubei, et Liivimaal ei meeldi paljudele ülikooli valitsemise kord, kuid kokkupõrkeid saaks ära hoida ka kohapeal paremini korraldatud politseitegevus. Kindralkuberneri uutele vastulausetele reageeris kaitsvalt kuraator Klinger, kes oma otsuses märkis, et üliõpilaste ja kapten Tenõševi vastastikused solvangud tulenesid üksteise keele mittemõistmisest ning ka kapten olevat kasutanud üliõpilaste suhtes jämedaid venekeelseid sõimusõnu. 1805. a. märtsis tinameister Zeidleri majas toimunud lärmitsemise ja kakluse pärast, millele kindralkuberner ei jätnud samuti reageerimata, on kuraator Klinger juba pahasem, nõudes ülikoolilt märksa rangemat suhtumist.[92]

Kui Läänemere kubermangude kohalikud võimud püüdsid üliõpilaste distsipliinirikkumisi panna ülikooli autonoomia ja liberaalsuse arvele ning olid virgad neist ette kandma valitsusasutustele, siis lähtus ülikool vajadusest kaitsta oma huve baltisakslaste rünnakute vastu. Üliõpilaste korrarikkumistesse suhtuti ülikoolis leebelt, andes neile suhteliselt kergeid karistusi, mis enamasti piirdusid noomituste ja kartseriga ning harva ulatusid eksmatrikuleerimiseni.

Kuraator Klinger muutus aegamisi üliõpilaste distsipliinirikkumiste suhtes järjest kriitilisemaks. Kuuldes ülikooli lähedatest kartseritingimustest, mille tõttu karistatute juurde pääsesid sõbrad ja isegi naiskülalised, järeldas Klinger pahaselt, et kartser on muudetud rohkem lõbustus- kui karistusasutuseks. Kuivõrd tudengid viskasid sageli sisse aknaid oma vihavaenlastel ja isegi mõnedel professoritel, kirjutas Klinger sapiselt, et viimased teeksid paremini, kui üüriksid korterid, mille aknad ei avane tänavale, vaid hoovi poole.[93]

Et ülikooli tegutsemise teisel aastakümnel üliõpilaste käitumine ja distsipliin tõsiselt halvenes, tõendavad sündmused ülikooli aastapäeva pidustustel 21. aprillil 1815. Siirdudes õhtul üle Kivisilla pidustusteks Raekoja platsile, sattusid üliõpilased sillal vastamisi Emajõelt lõbusõidult naasvate Tartu venelastega. Kakluse

---

[91] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 246—247.

[92] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 248—251.

[93] Briefbuch zu Friedrich Maximilian Klinger, S. 281.

algatajaks, millest võttis osa ligikaudu 60 üliõpilast, sai ülikoolist halbade elukommete pärast kõrvaldatud vene keele eraõpetaja Aleksander Seidlitz. Verist kaklust, mille tagajärjel kaupmees S. Šapošnikov järgmisel päeval suri, õnnestus lõpetada alles pedellide ja rektori vahelesegamisel. Juhtunu tekitas terava vahekorra linnakodanike ja üliõpilaste vahel.

Toimunut arutati ülikooli kohtus pikemalt 22.—26. aprillil. Peasüüdlaseks tunnistati A. Seidlitz. Asjast kanti ette ka kindralkubernerile Riias, kes moodustas selle arutamiseks segakohtu Tartu linnakohtu ja kohaliku maakohtu esindajatest. Asjaolude arutamine venis üsna pikaks ja alles 1816. a. oktoobris kuulutati välja otsus, millega A. Seidlitzile mõisteti kolm aastat kindlusvangistust, arvates selle sisse juba kantud eeluurimisvangistuse. Üliõpilane F. Naseken mõisteti kolmeks kuuks kartserisse ja ta pidi maksma 1000 rubla kahjutasu S. Šapošnikovi lesele. Teistele üliõpilastele määrati kaks kuud kartserikaristust koos kohustusega kanda A. Seidlitzi ülalpidamiskulud kindlusvangistuses. Süüdimõistetud, kõik baltisakslased, apelleerisid aga Liivimaa õuekohtusse Riias, kus 2. novembril 1816 langetati lõplik otsus. Õuekohus konstateeris, et puuduvad tõendid, mis osutaksid, et S. Šapošnikov oleks surnud kakluses saadud haavadesse ja selle tõttu tunnistati süütuks kõik kaebealused peale Seidlitzi. Ainult Seidlitz sai kolm kuud vanglakaristust, millele järgnes Tartust väljasaatmine. Nii päästis Liivimaa õuekohus üliõpilased hoopiski karistusest, põlvnesid need ju kohalike baltisakslaste eneste hulgast.

Et mitmesugused korrarikkumised ja kaklused jätkusid Tartus ka 1816. ja 1817. aastal, käskis tsaar 5. aprillil 1817 anda edaspidi kõik korrarikkujad tsiviilkohtu alla ning keelata üliõpilastel mõõga ja muude relvade kandmine. Mõõgakandmise õigus ennistati tudengitele alles maikuus 1819.[94]

Tartu üliõpilaste hulgas domineerisid saksa üliõpilaste traditsioonid, sealhulgas ka nn. buršivaim. 1802. a. alates esines üliõpilaste vahel sinatamine ja tituleerimine buršiks. Üliõpilased lugesid end eriseisundis olevateks inimesteks, kellel oli õigus akadeemilistele vabadustele. Nende iseteadvust, osalt upsakustki väljendas tol ajal üldlevinud kõnekäänd «Kõigepealt Issand Jumal, siis Vene keiser ja Tartu tudeng.»[95] Selline ellusuhtumine muutus tooniandvaks siiski alles ülikooli taastegutsemise teisel aastakümnel ja sai elureegliks enamasti kõrgemast seisusest pärinevate noorte hulgas. Vaesemad üliõpilased pidid tõsiselt tööd tegema ja vähem mõtlema lõbustustele, et heal juhul saada stipendiumi või siis ülikool võimalikult kiiremini lõpetada.

ÜLIÕPILASORGANISATSIOONIDE LOOMISE KATSED. Üliõpilasorganisatsioonid ei olnud 1803. a. põhikirja ega reeglite kohaselt lubatud. Kuid üliõpilaskonnas tekkis algusest peale teatud organiseerumisvajadus. Saksamaal olid juba XVIII sajandil tekkinud baltisakslaste territoriaalsed üliõpilaskogud «Curonia» ja «Livonia». 1803. a. astutakse ülikooli valitsuse vaikival nõusolekul Tartus esimesed sammud nn. üldise üliõpilaskogu (*Allgemeine Burschenschaft*) moodustamiseks. Luuakse sidemed üliõpilaste vahel, asutakse valima vanemaid ehk *seniore*, kes pidid esindama üliõpilasi nõupidamistel ja muudel üritustel. Ühinemise eeskujuks võeti

[94] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 252—256.

[95] «Der Herr Gott, dann der Kaiser von Russland, dann der dörptsche Bursch.» Nachträge zum Album Estonorum. Heft 3, S. 40. Üliõpilasvormi kirjeldus vt. Heft 2, S. 27.

Saksamaa ülikoolide, peamiselt Leipsigi ja Jena üliõpilaskogude põhikirjad (*comment*). Tartus koostati teadaolevalt esimene *comment* 1806. aastal. Kuid see ei saanud kaua kehtida, sest salakaebuse tõttu ülikooli valitsusele põhikiri konfiskeeriti ja põletati. Milteametlikult toimis üliõpilaskogu siiski edasi, kuid hakkas 1808.—1810. a. lagunema, sest tekkisid korporatiivsed üliõpilasorganisatsioonid, millistest olid tähtsamad «Curonia» ja «Livonia». 1810. a. jagunes «Livonia» kolmeks osakonnaks: «Livonia», «Estonia» ja «Finnonia». Igal kogul olid omad värvid, mida kasutati vehklemistarvete küljes. Korporatsioonide neljast esindajast moodustati keskesindus (*Repräsentanten Convent*).

Kuid territoriaalne organiseerumisprintsiip leidis ulatuslikku vastuseisu, kuna paljud silmapaistvad üliõpilased leidsid, et sõprusringi piiramine ainult päritolu järgi killustaks tervet üliõpilaskonda. «Harmoonia tõrdus nimeline üliõpilaste salaring, kuhu kuulus eriti palju meedikuid, pidas õigeks organiseerida üliõpilaselu teaduskondade ulatuses. «Livonia», «Estonia» ja «Finnonia» liikmete enamus oligi sellega nõus. Ka «Curonias» pidi pärast vastupuiklemist lõpuks alistuma, ent säilitas tegelikult oma organisatsiooni.

Teaduskondliku üliõpilaskorralduse alusel jagunesid üliõpilased teaduskondade järgi nelja gruppi, kes valisid oma esindajaks vanema — *seniori*. *Senior* korraldas koosolekuid, juhtis protsessioone ja väljasõite, tema käes oli ka kassa. Teaduskondade *seniorid* viisid läbi omavahelisi nõupidamisi ja organiseerisid vajaduse korral üliõpilaste üldkoosolekuid. Nad reguleerisid ka mitmesuguseid õppejõudude ja üliõpilaste vahelisi suhteid. Vastastikuste kaebuste tõttu illegaalselt edasitegutseva «Curoniaga» tuli rektoril 1816. a. võimude vahelesegamise kartusel teaduskondlik üliõpilaskorraldus siiski likvideerida.[96]

1817. a. pidas uus kuraator K. Lieven võimalikuks taastada üliõpilaskogu kui üliõpilaste positiivse mõjutamise vahendi, kutsudes selleks kokku üliõpilaste üldkoosoleku. Buršiliikumine oli sellal Saksamaal eriti moes ja Weimari suurhertsogi kaitse all. Ka Tartus koostati nüüd üliõpilaskogu uus põhikiri (*comment*). Kuid selle iga osutus lühikeseks. 1818. a. Saksamaal toimunud üliõpilaste poliitilise aktiviseerumise tõttu vastureaktsioonina Püha Liidu survele kartis Tartu ülikooli juhtkond poliitilisi sekeldusi ja saatis üliõpilaskogu (*Burschenschafti*) uuesti laiali ning põletas selle põhikirja.

1819. aastal hakkas üliõpilaskogu uuesti koonduma. Tema tuumik moodustas salajase, nn. kitsa ringi, kes praktiliselt mõjutas kogu üliõpilaskonda. Ent kogus jõudu ka «Curonia», kes jäi visalt korporatiivse maa-alase organiseerimispõhimõtte alusele.[97] Vastastikuste kaebuste ja rünnakute tulemuseks oli 1820. aastate alguseks üldde mokraatliku üliõpilaskorralduse likvideerimine ja korporatiivse organiseerimisvormi võit.

Üliõpilased külastasid meelsasti tartlaste kodusid ja kohalikku käsitööliste klubi «Bürgermusse». Kuid seal tekkis neil linnakodanikega tülisid ja kokkupõrkeid, mille tõttu 1819. a. detsembris keiser kuraatori ettepanekul keelas üliõpilastel selle asutuse külastamise. Teatrietenduste külastamise keeld jäi püsima kogu käsitletava perioodi jooksul.

1811. a. moodustas professor K. F. Burdach üliõpilastest, vilistlastest ja professoritest meedikute ringi, kus peeti ettekandeid ja tutvustati uue-

[96] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 276—279; Tartu üliõpilaskonna ajalugu, lk. 23—25.

[97] Tartu üliõpilaskonna ajalugu, lk. 25—26.

mat kirjandust. Organisatsiooni ametlikuks nimeks taheti panna «Tartu Arstide Ühing» (*Ärztliche Gesellschaft zu Dorpat*). Kuid ülikooli nõukogult ühingu loomiseks nõusolekut ei saadud. Lubati pidada üksnes erialaseid diskussioone ja arutlusi õppetöö piires. Pärast teravaid vastuväiteid ja katseid ringi säilitada, tuli Burdachil ometi selle tegevus 25. koosolekul 20. aprillil 1812 lõpetada. 22. aprillil korraldasid üliõpilased armastatud professorile tänu- ja solidaarsusovatsiooni tema korteri ees.[98] Nii lõppes ebaõnnestumisega katse luua esimene teaduslik ühing Tartu ülikooli juurde. Ka antud juhul ilmnes ülikooli nõukogu ja valitsuse äärmiselt ettevaatlik ja kahtlustav suhtumine igasugustesse organisatsioonidesse.

Soodsamaks osutus meelelahutuslikku laadi Akadeemilise Klubi (*Akademische Musse*) saatus, mille loomine professorite, üliõpilaste ja linnakodanike mõistlikuks vaba aja veetmiseks algatati 1813. a. Põhikirja projekti, mis kinnitati 13. juulil 1814, töötasid välja professorid Parrot, Jäsche, Lampe, Hezel ja G. Ewers. Põhikirja kohaselt pidi klubi pakkuma ülikooli kollektiivi liikmetele ning linnakodanikele viisakat ja sisukat vaba aja veetmist nii teaduse, kirjanduse ja kunsti kui ka muude meelelahutuste teel. Ühingu eesotsas seisid üheksa direktorit, kes valiti ülikooli õppejõudude, teenistujate ja linnakodanike hulgast. Üliõpilased valisid omakorda üheksa esindajat, kelle ülesandeks oli korravalve klubis. Töövormideks olid loengud või vestlused teaduse, kirjanduse ja kunsti üle, ajalehtede ja ajakirjade lugemine, mängud (hasartmängud olid keelatud), ballide ja kontsertide korraldamine. Klubi asus algul üürimajas. 1814. a. korraldati esimesed loengud, ballid ja kontserdid. Peeti ettekandeid ja vestlusi. Üliõpilased külastasid klubi õhtuti meelsasti, samuti osa linnakodanikke. Akadeemiline Klubi osutus väga elujõuliseks, tegutsedes aktiivselt kogu käsitletava perioodi vältel ja hiljemgi.[99]

Ülikoolis tekkis ka mitmesuguseid kitsamaid, intiimsemaid ringe, mis tegutsesid eraviisiliselt ega olnud kuskil registreeritud. Üks selline intiimring, millesse kuulusid ka üliõpilased ja professorid, koondus kohaliku luuletaja Karl Peterseni ümber. Arutati kirjanduse ja muid probleeme, vesteldi lõbusalt klaasi veini juures.

Aastail 1812—1816 tegutses teoloogia üliõpilase L. K. Kolbe juhtimisel üliõpilasring, millel oli ametlikult kinnitamata põhikiri. Ring taotles oma liikmete «mõistuse ja südame igakülgset harimist», peamiselt kirjanduse lugemise ja kirjanduslike harjutuste (omaloomingu) teel.

Pooldati sentimentaalsest kirjandust, kirjutati ka eesti keeles. Ringi liikmetest (nende arv küündis kuni 18-ni) said kirjanduslikult hiljem tuntumateks ülikooli saksa ja itaalia keele lektor C. M. Raupach, H. Trei ja A. G. Neus.[100]

Teine ring eksisteeris paralleelselt H. Trei juhtimisel aastail 1814—1815 ning koosnes peamiselt juristidest ja meedikutest. Tegeldi kirjanduse kõrval filosoofia ja esteetikaga.

Enamiku käsitletava perioodi üliõpilasorganisatsioonide tegevuse aluseks oli demokratism ja liberaalne vaim. Professorite ja üliõpilaste vahel valitses seltsimehelik, sõbralik ja osalt isegi familiaarne vahekord. Esimesed võtsid meelsasti ja sageli osa üliõpilasüritustest: protsessioonidest, ballidest ja väljasõitudest linna taha.

---

[98] E. B. Петухов. Ук. Соч., т. I, с. 286—289; K. F. Burdach. Rückblick auf mein Leben, S. 250—258.

[99] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 290—292.

[100] Dorpater Sängerbünde 1812—1816. Lieder aus der Jugendzeit der alma mater Dorpatensis. Reval, 1896.

6. ABIOPPEASUTUSED JA ÜLIKOOLI JUURES TEGUTSEVAD INSTITUTSIOONID

RAAMATUKOGU RAJAMINE JA ARENG. Väikses provintsilinnas oli teaduslikku töö edukuse üheks tähtsaks eelduseks hea raamatukogu. Vastavaid eeltöid alustaski kuraatorite kolleegium juba 1800. a. Raamatukogu fondile pandi alus keisrinna Jelizaveta ihuarsti J. H. Lestocq'i lese, krahvinna M. A. Lestocq'i annetusega, mis koosnes 378 köitest. See sisaldas maateaduslikke, ilukirjanduslikke ning ajaloo- ja filosoofiataseid teoseid, mis pärinesid krahvinna (sünd. paruness Mengdeni) isiklikust raamatukogust. Nende hulgas leidus tollal keelatud raamatuid, sealhulgas Voltaire'i teoseid.

Esimese suurema ostuna omandati 1800. a. 35 000 rubla eest J. G. v. Loewenwolde 1137-köiteline raamatukogu, mis sisaldas väga väärtuslikke raamatuid ka 16. ja 17. sajandist (Vergiliuse, R. Descartes'i, F. Blondeli jt. töid).

1802. a. märtsis saabus Tartu ülikoolile annetusena Aleksander I vennalt suurvürst Konstantin Pavlovitšilt Peterburi Marmorpalees asunud 682-köiteline raamatukogu.

Asutamispäevil ei olnud raamatukogul omaette ruume. Ametlikuks kasutamiseks avati raamatukogu riiginõunik J. M. v. Bocki majas 1802. a. juuni algul ülikooli esimese allasutusena.

Raamatukogu esimeseks direktoriks sai prof. Johann Karl Simon **Morgenstern**, kes töötas sel kohal 37 aastat (1802—1839).[101] Tema abiks määrati prof. G. S. Pöschmann. Raamatukogutööd tegi Morgenstern suure andumusega, pidades seda isegi tähtsamaks õppetööst: «P[arrot] ütles kunagi, et ta peab oma tööd koolikomisjoni liikmena tähtsamaks oma professoriametist. Siis ütlen mina: ma pean tähtsamaks oma elukutset Tartu esimese raamatukoguhoidjana. Mida oleksin ma võinud siin saavutada filoloogiaprofessorina? Peale väheste, peamiselt kehvalt ettevalmistatute õpetamise avaldaksin kõige rohkem paar vanade autorite head väljaannet ja kommentaari. Ülikooli esimese raamatukoguhoidjana lõin ma talle kõigil aladel valitud raamatukogu, mõjutasin raamatute valikuga osaliselt selle paiga kultuuri, kus ma olen elanud . . .»[102]

Morgensterni teened rikkaliku, teaduslikuks tööks igal alal vajaliku raamatukogu loomisel on tõepoolest hindamatult suured. Tartu ülikooli raamatukogu loomist võib julgesti pidada tema suurimaks teeneks.

Algusest peale järgiti põhimõtet, et ülikooli raamatukogu oleks avatud «kogu lugevale avalikkusele» — kõigile, kes vajavad raamaturikkusi tööks ja enesetäienduseks. Raamatukogu kasutasid vabalt kõik ülikooli õppejõud ja teenistujad. Üliõpilased omandasid kasutamisõiguse professorite kirjalikul vastutusel, hiljem nn. legitimatsioonikaartide alusel. Isikud väljastpoolt ülikooli võisid raamatukogu kasutada algul ülikooli valitsuse loal, hiljem õppejõudude vastutusel või raamatukogu direktori eriloal. Esimene sissekanne raamatukogu laenutusteraamatus pärineb 11. (23.) juunist 1802. Raamatuid laenutati juba esimesel tegevusaastal 141 korda. Neid anti peamiselt koju, sest Bocki majas puudusid ruumid kohapeal lugemiseks.

1806. a. kolis raamatukogu Toomele, esimestesse vastvalminud ruumigesse, millega saadi head töötingimused. Raamatukogu siseruume kaunistasid Peterburi Kunstiakadee-

---

[101] Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslik Raamatukogu. Tartu, 1977, lk. 5—7.

[102] Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslik Raamatukogu, lk. 7.

mialt 1807. a. saadud antiikskulptuuride kipsjäljendid. Pallas Athena kujuning teadlaste ja kirjanike kipsbüstid ehtisid kolmanda korruse saali. Apollon Musatętese ja muusade antiikskulptuuride jäljendid teise korruse saali.

Raamatukogu fondide täiendamisel kujunesid juba Morgensterni juhtimisel välja kindlad põhimõtted: hinnata raamatuid nende teadusliku väärtuse järgi; osta eeskätt teaduslikuks tööks vajalikku, eelistades tõlgetele algupärandeid; täiendada võrdselt kõiki teadusalasid; muretseda rariteete ja luksusväljaandeid üksnes erandjuhtudel; vältida lünki perioodika komplekteerimisel, mitte osta terveid raamatukogusid, vaid valida neist vajalikku. Pearõhk pandi uudisteoste ja jätkteoste korrapärasele hankimisele. Peale ilmuva kirjanduse osteti ka vanemaid raamatuid antikvariaatidelt, eraisikuilt ja oksjoneilt, eeskätt väljaandeid, mis olid suundaandvad teaduse arengus ning tähistasid ühiskonna ja teaduse progressi. Kirjandust komplekteeriti tollal harilikult ühes eksemplaris.[103]

Raamatute soetamiseks oli 1803. a. koosseisude eelarves raamatukogule määratud 5000 rubla aastas. Kui 1812. a. suri abiraamatukoguhoidja prof. Pöschmann, läks ka tema töötasu (300 rubla aastas) raamatute muretsemiseks. Peale raamatukoguhoidja (direktori) olid ametis veel raamatukogu sekretär ja kirjutaja kantseleitööks. Töömahu kasvades tuli 1817. a. taastada ka abiraamatukoguhoidja koht.[104]

Tähtsat osa etendasid raamatukogu komplekteerimisel jätkuvad annetused ja ülikooli väljaannete vahetus. Tartu ülikool oli juba alates 1818. a. ainsana Venemaa kõrgkoolidest 1817. a. moodustatud Saksamaa ülikoolide vahetusühingu «Tauschverein der deutschen Universitätsschriften» liige. Samuti sõlmiti vahetussuhted Peterburi Teaduste Akadeemia ning hiljem ka Venemaa ja Lääne-Euroopa teiste kõrgkoolide ja teadusasutustega. Vahetuse teel hangiti teaduslike asutuste väljaandeid, teistes ülikoolides kaitstud väitekirju ja loengukavu, mis paljudel juhtudel raamatuturule müügile ei pääsenudki.

Väliskirjandust saadi peamiselt Saksamaa kaudu, kus Tartu ülikooli raamatuagendiks oli Leipzigi kirjastaja ja raamatukaupleja P. G. Kummer, kes täitis oma ülesandeid väga asjatundlikult. Tartus oli ülikoolil oma raamatukauplus, mida pidas alates 1802. a. J. L. Kaufer, kelle järglaseks sai 1810. a. Meinshausen. Esimene neist olevat täitnud oma ülesandeid kirjanduse muretsemisel lohakalt. Raskusi tekkis raamatute hankimisel Napoleoni sõdade perioodil. Segas nii sõjategevus kui ka summade vähesus.[105]

Suurematest annetustest tuleks peale eespool märgitute nimetada 1818. a. kuraator Lieveni poolt loovutatud Piiblite ja Uue Testamendi väljaannete kogu paljudes keeltes, maanõunik Otto-Magnus von Richteri raamatukogu idamaade keeltes jmt. Raamatute üldarv ulatus 1820. a. 32 118 köiteni. Kõige suurem oli geograafia, statistika, ajaloo ja muinasaja osakond (5867 köidet), järgnesid usuteaduse (4037), meditsiini (3556), kirjanduse ja kunsti (2921), tehnoloogia (2346), filosoofia (2240), loodusteaduste (1921), õigusteaduse (1885) jt. osakonnad.[106] Seega kujunes Tartu ülikooli raamatukogu juba ülikooli taasorganiseerimise perioodil Baltimaade tähtsaimaks teaduskirjanduse keskuseks, mis tagas olulised eeldused õppejõudude ja üliõpilaste viljakaks tööks.

---

[103] Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslik Raamatukogu, lk. 8, 12.

[104] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 194—195.

[105] E. Vigel. Op. cit., lk. 31—34, 54—56.

[106] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 195—197.

KUNSTIMUUSEUM. 1803. a. asutati Tartu ülikooli juurde kunstimuuseum. Muuseumi rajamise idee ja algatus tuli K. Morgensternilt, kes oli hästi kursis Euroopa kunstieluga. 1753. a. oli asutatud Londonis Briti Muuseum, mis oli esimene sellelaadne riiklik asutus Euroopas. 1792. a. järgnes Louvre'i Muuseumi loomine Prantsuse kuningalt riigistatud kunstivarade baasil. Paljude Saksamaa ülikoolide juurde loodi kas antiikarheoloogia või kunstimuuseumid. Sellest arengusuunast ei jäänud kõrvale ka Tartu.

Vahetult pärast ülikooli taasavamist hakati Tartus tegema ettevalmistusi kunstimuuseumi kogude komplekteerimiseks. Esmakordselt nimetati kunstimuuseumi ülikooli nõukogu protokollis 7. aprillil 1803 seoses muuseumile algkapitaliks 8 000 rubla määramisega. Tegelikuks muuseumi sünnipäevaks peeti siiski 2. septembrit 1803, mil ilmus trükist Tartu ülikooli põhikiri. Sellega kinnitati kunstimuuseumi loomine, haldamine ja eelarve. Muuseumi loomist tingis humanitaarteaduste (eriti antiigi) suur osatähtsus tolleaegses haridussüsteemis. Praktilises õppetöös vajati näitlikku õppematerjali ja seda võisid pakkuda kõige paremini muuseumifondid. Muuseumikogudel oli oluline ülesanne ka üliõpilaste üldhariduslikku taseme kujundamisel.

Muuseumi ülesanded määratles prof. K. Morgenstern järgmiselt: tuleb osta kõiki kunstiteoseid, mis on kasulikud õppetöös, koguda kõike seda, mis on silmapaistev, ilus, mingil moel tähtis või iseloomustav. Silmas peeti nii kunstiajaloo kui ka esteetika loengute ilustreerimist. Seetõttu kujunes kogude struktuurilt tüüpiline kunstimuuseum.

Esimeseks ostuks muuseumile oli gravüür, mis omandati 10. oktoobril 1803 Riia kunstikaupmehelt Andreas Riellalt. 1803. a. lõpuks oli muuseumil juba seitset liiki kunstivarasid. Neist mainitakse eraldi joonistusi, maale, münte, kipskoopiaid antiikskulptuuridest, koopiaid gemmidest, graafilisi mappe, kunstiajaloo raamatuid ja muid esemeid. 1808.—1810. a. viibis prof. K. Morgenstern Prantsusmaal, Sveitsis ja Itaalias. Reisil tegi ta kunstioste muuseumile ja tellis kirjandust.

Rohkesti laekus muuseumile kingitusi ja annetusi. Valitsus kinkis muuseumile korduvalt Venemaa aardeleide (hõbekangides või müntides). Kingitusi laekus ka üksikisikutelt. Neist väärtuslikumad teosed saadi kaupmees Agejevilt Peterburist, dr. med. C. M. Bartelsilt, mõisnikelt Bulgarinitelt, G. Rennenkampfilt ning perekond Stackelbergidelt. 1819. ja 1829. a. kinkis maanõunik E. v. Richter muuseumile 129 muistist, mille hulgas oli eriti väärtuslik antiikne marmorbüst Rooma keisri Hadrianuse lemmikust Antinoosist. Ülikooli õppejõud M. Engelhardt, J. P. G. Ewers, C. C. F. Ledebour, J. J. F. W. Parrot ja J. K. S. Morgenstern ise tõid oma reisidelt samuti kaasa kinke kunstimuuseumile. Üle 60 eseme laekus kingina admiral A. J. von Krusensternilt. Ka kunstnikud, nagu I. Martos Peterburist ja F. Maydell Tartust, loovutasid oma teoseid. Kõik see näitab ülikooli muuseumi populaarsust.

JOONISTUSKOOL. Kõrvuti kunstimuuseumiga rajati ülikooli juures joonistuskool, sest nn. kaunite kunstide õpetajate hulgas oli ette nähtud ka joonistamise õpetaja. 1803. a. sügisel sai selleks Dresdeni Kunstiakadeemia kasvandik Carl August Senff (1770—1838), kes töötas Tartus kuni surmani. Joonistuskoolile anti kasutada ruumid nn. vana ülikooli hoones. Joonistusoskus oli sellal hädavajalik mitmel erialal, näiteks arstidel, eriti anatoomidel, ja botaanikutel, et fikseerida vaatluste tulemusi. Vajalik oli see ka õpetajaks valmistuvatel noortel. Leidus neidki, kes joonistuskoolis

algteadmisi omandasid ja hiljem astusid kunstiõppeasutusse.[107]

Joonistuskooli õppejõud oli kohustatud andma nädalas kaks tundi, mis toimusid laupäeva pärastlõunal. C. A. Senffi poolt rajatud traditsioonide kohaselt toimus õppeprotsess põhiliselt näidislehtede ja kipsornamentide alusel. Samuti käisid üliõpilased ülikooli kunstimuuseumis kipskujude järgi joonistamas. Õpiti joonistamist, maalimist ja mitmesuguseid graafikatehnikaid. Graafika paljundamiseks oli joonistuskoolil oma press. Koolil oli erieelarve õppematerjali hankimiseks, mille tulemusena 1832. aastaks oli muretsetud ligi 1300 joonistust, gravüüri ja maali.

C. A. Senffil oli igal aastal vähemalt kümmekond õpilast, kes omandasid vastavaks erialaks vajalikud joonistamisoskused või siirdusid edasi kunstiõppeasutustesse Peterburis, Dresdenis ja mujal. Senffi juures said esialgse väljaõppe ligikaudu 30 baltisaksa kunstnikku (A. Hagen, A. Clara, L. Maydell, W. Krüger jt.) ja joonistamisõpetajat. C. A. Senff oli ühtlasi Tartu ülikooli koolikomisjoni liige, koostas üldhariduskoolidele joonistamise näidisvihikuid ja raamatu «Geomeetrilise joonistamise õpetus».[108]

Tänu C. A. Senffi poolt rajatud ja juhitud joonistuskoolile muutus Tartu juba XIX sajandi algul Baltimaade üheks tähtsamaks kunstikeskuseks.[109] Selleski tegevuslõigus väljendus Tartu ülikooli valgustuslik funktsioon XIX sajandi esimesel poolel.

TSENSUURIKOMITEE. Tartu ülikooli 1799. a. ajutises põhikirjas keisri ukaasiga 5. jaanuarist 1802 tehtud täiendustega anti ülikoolile õigus mitte ainult ülikooli poolt väljaantava, vaid ka välismaalt sissetoodava kirjanduse tsenseerimiseks.

1803. a. põhikiri nägi ette erilise tsensuurikomitee asutamise Tartus ülikooli juures. Komitee koosnes rektorist ja viiest dekaanist, kelle kaastöölisteks, olenevalt erialast, olid kõik ülikooli professorid ja lektorid. Komitee pidi tsenseerima kõiki käsikirju, mis esitati avaldamiseks Tartu õpperingkonnas, ja vaatama läbi välismaalt tuleva kirjanduse. Ülikooli enda professorite väljaanded ja ülikoolile välismaalt tellitud kirjandus jäid endiselt tsensuurivabaks.[110]

Tsensuurikomiteel tuli oma tegevuses juhinduda 1804. a. 9. juulil kehtestatud tsensuuri põhikirjast, mis vaatamata üksikutele piirangutele, andis ülikooli tsensuurikomiteele siiski laia tegevusvabaduse. Mõningad täiendavad instruktsioonid käsitletava perioodi lõpust nõudsid tsensuuri tugevdamist, eriti talurahvaküsimuses seoses pärisorjuse kaotamisega Läänemere kubermangudes.[111]

Käsikirju tsenseerisid professorid kodus, millele järgnes otsuse tegemine tsensuurikomitee koosolekul. 1804. a. lubati trükki 51 raamatut, neist 33 saksa ja 2 eesti keeles. Ülikooli tsensuurikomitee soodustas oluliselt valgustusliku suunaga kirjanduse levikut, sealhulgas eesti ja läti keeles. 1819. a. esitati tsensuurikomiteele juba 210 käsikirja, millest lubati trükki 208. Raamatuid ja brošüüre oli trükiste hulgas 89, neist saksa keeles 57, eesti keeles 16 ja läti keeles 6. Ülikooli tsensuurikomitee kontrollile allusid kõik Läänemere kubermangude trükikojad ning enamik kohalikust perioodikast (ajalehed, ajakirjad). Tsensuurikomitee liberaalse tendentsi tõttu keelduti

---

[107] T. Nurk. Tartu ülikooli joonistuskool aastail 1803—1891. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I, lk. 90—91.

[108] T. Nurk. Tartu ülikooli joonistuskool aastail 1803—1891. Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, lk. 92—94.

[109] Ligemalt vt. V. Vaga. Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn 1971.

[110] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 109, 145—146.

[111] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 207—209.

teostele trükiloa andmisest üksnes erandjuhtumitel.[112]

Nimetatud tendentsi tõttu esines tsensuurikomiteel mitmeid pahandusi kohalike ja keskvõimudega. 1806. a. ilmus tulevase professori ja rektori G. Ewersi baltisaksa aadli vastu suunatud brošüür «Talurahva olukorrast Liivi- ja Eestimaal».[113] Selles kritiseeriti 1804. a. talurahvaseadusi ja nõuti agraarküsimuse radikaalsemat lahendamist. Eriti ärritas võime Ewersi märkus, et keiser ei ole 1804. a. seadusi lõplikult kinnitanud. Eestimaa talurahvarahutuste üheks motiiviks 1805. a. oligi just talupoegade veendumus, et uus talurahvaseadus ei ole keisri õige seadus. Seepärast andis Riia kindralkuberner korralduse brošüür konfiskeerida. See oli ülikooli tsensuurikomitee õiguste rikkumine. Kuid G. F. Parroti protest, mis sisaldus tema kirjas Aleksander I-le 27. veebruarist 1807, jäeti tähele panemata.[114] Sama saatus tabas ka G. A. Oldekopi ja I. F. Rothi toimetusel 1806. a. Tartus ilmunud eestikeelset ajalehte «Tarto Ma Rahva Näddali-Leht». Lehte ilmus 39 numbrit ja selle veergudel puudutati ka talurahva olukorda. Ajaleht suleti 1806. a. lõpul mõisnike pealekaebuse tulemusena ja tema numbrid kuulusid hävitamisele. Ka antud juhul jäeti ülikooli vastav protest tähele panemata.[115]

Ülikooli tsensuurikomitee loal andis kameraalteaduste, finantside ja kaubanduse professor F. E. Rambach aastail 1817—1819 välja nädalalehte «Neue inländische Blätter», milles kritiseeriti Baltimaade 1816.—1819. a. talurahvareformide piiratust. 1819. a. keelas keiser talurahvaküsimuse käsitlemise ajakirjanduses. Rambachi ajalehe väljaandmine katkes.[116]

Üldkokkuvõttes oli ülikooli tsensuurikomitee tegevus progressiivne, selle tulemuseks oli teadusliku ja rahvavalgustusliku kirjanduse ulatuslikum levik.

Ülikooli kirjastustegevusega oli tihedalt seotud ülikooli trükikoja tegevus. Tartu kohaliku trükkali M. G. Grenziuse palvel valis kuratoorium ta 12. veebruaril 1802 ülikooli trükkaliks. Tegelikult jäi tema trükikoda eraettevõtteks, mis ülikoolilt sai tasu ainult konkreetsete tellimuste (trükitööde) eest. Grenzius oli ülikooli trükkaliks 1817. aastani, mil ta laostus ning tema trükikoda läks J. C. Schünmanni kätte, kes sai ühtlasi uueks ülikooli trükkaliks.[117]

ÜLIKOOLI KOOLIKOMISJON. Määrusega 24. jaanuarist 1803 allutati kõik koolid haridusministeeriumile ja kohtadel õpperingkondadele. Viimaste keskustes tuli vastavates ülikoolides moodustada haridusasutuste juhtimiseks koolikomisjonid. 1803. a. veebruaris kinnitas Tartu ülikooli nõukogu instruktsiooni koolide juhtimiseks. 1. aprillil valiti seitsmeliikmeline professoritest koosnev koolikomisjon, mille esimesse koosseisu kuulusid G. F. Parrot, K. Morgenstern, J. L. Müthel, K. G. Sonntag, G. F. Pöschmann, G. B. Jäsche ja D. G. Balk.[118] Hiljem toimus koosseisus mitmeid muudatusi.

Komisjon alustas kohe energilist tegevust, püüdes rahvavalgustuslikke ideid viia laiematesse hulkadesse. Eriti aktiivselt ja radikaalselt tegutsesid G. F. Parrot, K. Morgenstern ja D. G. Balk. Koosolekuid peeti algul vähemalt kaks korda kuus, hiljem mõnevõrra vähem.

1804. a. 21. märtsi määruse koha-

---

[112] Sealsamas.

[113] (G. Ewers) Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Dorpat, 1806.

[114] Э. Э. Мартинсон. Ук. соч., с. 81—82.

[115] Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik, I osa, lk. 232; E. Jaanson. M. G. Grenziuse tegevusest Tartu ülikooli trükkalina aastail 1802—1817. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VIII. Tartu, 1979, lk. 101.

[116] Э. Э. Мартинсон. Ук. соч., с. 81—82.

[117] E. Jaanson. Op. cit., lk. 93—104.

[118] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 76, l. 1—20.

selt kuulus koolikomisjoni ka rektor, kes komisjoni koosolekuid juhatas. Üks komisjoni liikmetest tegeles koolide üldjuhtimisega, teised pidid koole juhtima ja revideerima kubermangude kaupa. Viimast korraldati peamiselt ülikooli õppetöö vaheaegadel. Koolide pedagoogilise koosseisu valis ja kinnitas ametisse koolikomisjon. Ainult kubermangugümnaasiumide direktorid kuulusid veel kinnitamisele õppeasutuste peavalitsuses. Kroonugümnaasiumide direktoritele allusid kreisikoolide inspektorid, kes jälgisid ka kihelkonnakoolide tööd ja esitasid aruanded gümnaasiumide direktoritele. Viimastelt saadud aruannete põhjal koostas koolikomisjon kokkuvõtlikud aruanded ja esitas need ülikooli nõukogu kaudu kuraatorile. Koolikomisjoni kompetentsi kuulus ka erakoolide avamiseks loa andmine, õppekavade ja õpikute kinnitamine, koolide majandusküsimuste lahendamine. Seega seoti ülikool halduslikult koolidega, haridusprotsessi kogu juhtimisega, mis oli kõigiti progressiivne tendents.[119]

Tartu ülikooli koolikomisjoni esimeseks ülesandeks sai ülevaate muretsemine õpperingkonnas tegutsevatest koolidest, nende olukorrast, õppeprogrammidest ja õppekirjandusest. Selleks koostati põhjalikud küsitluslehed ehk ankeedid, mis trükiti ja kohtadele laiali saadeti. Vastused, eriti maalt, laekusid küll aeglaselt ja osaliselt, kuid andsid siiski lõppkokkuvõttes ligilähedase pildi olukorrast, mis võimaldas rakendada meetmeid kooliolude parandamiseks.[120]

5. novembril 1804 kehtestas valitsus «Ülikoolidele alluvate õppeasutuste põhikirja», mis täpsustas ülikoolide õigusi koolide valitsemisel. Kogu riigis tuli luua ühtne koolisüsteem, mis hõlmas gümnaasiume, kreis- ja kihelkonnakoole. Viimased tuli luua igas kihelkonnas, nii maal kui ka linnas. Üldhariduslike rahvakoolidena olid nad ettevalmistusastmeks kreiskoolidele. Kuid määrus oli liiga üldine, seepärast tehti selles 1807. a. Tartu ülikooli koolikomisjoni ettepanekul ja õppeasutuste peavalitsuse nõusolekul rida olulisi muudatusi nii kasutatava õppekeele kui ka muudes küsimustes.[121]

1803. a. määrus rahvahariduse kohta nägi ette igas kubermangus kubermangugümnaasiumi asutamise. Need tegutsesid juba Riias, Jelgavas ja Tallinnas, uued gümnaasiumid loodi Viiburis ja Tartus. Viimane rajati 1804. a. ja tegutses vahetult ülikooli professorite juhtimisel, kujunedes ülikoolile üheks tähtsamaks üliõpilaskontingendi muretsejaks. Tartu gümnaasium andis oma lõpetajatest ülikoolile XIX sajandi esimesel poolel ligikaudu 1000 üliõpilast ehk ligi $^1/_5$ immatrikuleeritute üldarvust.[122]

Peale gümnaasiumi töö parandamise loodi arvukalt juurde kreiskoole ja elementaarkoole linnades ning õhutati ka erakoole asutama. Ehitati uusi koolimaju ja remonditi vanu. 1806. a. tegutses õpperingkonnas peale viie gümnaasiumi 33 kreiskooli kokku 1535 õpilasega. Linnavalitsuste kulul loodud elementaarkoolides õppis 2119 ja erakoolides 1124 õpilast.[123] Seega oli nelja aastaga toimunud kooliolude kiire edasiminek, mis oli põhiliselt

---

[119] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 201—202; E. Oissar. G. F. Parroti maailmavaatest ja pedagoogilistest tõekspidamistest. — G. F. Parrot 200, lk. 140—142.

[120] A. Konks. K. Morgensterni tegevusest Soome kubermangu kooliolude uurimisel ja pedagoogilis-filosoofilise seminari juhtimisel. — Teadusliku Raamatukogu Töid III. Tartu, 1970, lk. 28—31.

[121] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 202—203.

[122] A. Лийм. Взаимоотношения между Тартуским университетом и Тартуской губернской гимназией в первой половине XIX века. Роль Тартуского университета в развитии отечественной науки и в подготовке научно-педагогических кадров. Тарту, 1977, с. 185—187.

[123] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 203—204.

ülikooli koolikomisjoni aktiivse tegevuse tulemuseks. Eriti rahul oli kuraator Klinger Tartu koolide tegevusega. 1809. a. kirjutas ta õppeasutuste peavalitsusele: «Tartu gümnaasium ja koolid on õitseval järjel ja õpilaste arv kasvab aastast aastasse.»[124]

Baltisaksa mõisnikud ja pastorid nägid ülikooli koolikomisjoni tegevuses tõsist ohtu oma ideoloogilisele valitsemisele talurahva üle ja rakendasid kõikvõimalikke vastuabinõusid. Ülikooli koolikomisjon kiitis heaks G. F. Parroti projekti, mille kohaselt maal tuli kõikjal luua üheaastane algkool ja selle järjena kolmeklassiline kihelkonnakool, mis oleks olnud eelastmeks kreiskoolile. Kuid kohalike ruutelkondade vastuseisu tõttu eraldati era- ja talurahvakoolid Tartu ülikooli koolikomisjoni alluvusest, millega ülikooli valgustuslikku mõju olulisel piirati. Koolikomisjoni kompetentsi jäid ainult linnakoolid.

Mainimisväärset mõju avaldas Tartu ülikooli koolikomisjon 1721. ja 1743. a. rahulepingutega Venemaa hõõsesiu liitatud Soomemaa kubermangule, nn. Vana-Soomele. Seal avati Viiburi gümnaasium ja kreiskool ning rida teisi koole. Koole revideerimas ja valgustusideid levitamas käisid Soomes mitmed koolikomisjoni liikmed. Kuigi Vana-Soome 1812. a. Soomega ühendati ja Tartu õpperingkonnast lahutati, mõjutasid varem kavandatud plaanid sealsete kooliolude edasiarendamist. Nii on täheldatav G. F. Parroti mõju Soome rahvakoolide isale Uno Cygnaeusele, kes elas Viiburis.[125]

* * *

Tartu ülikooli taasrajamisel ja esimesel tegevusperioodil aastail 1802—1820 oli suur ajalooline ja põhimõtteline tähtsus. Rajati valgustusfilosoofilistele põhimõtetele tuginev kõrghariduse ja teaduse keskus, millel seisis ees suur tulevik Venemaa ja rahvusvahelise teaduse arendamises. Kuigi ülikool rajati pärisorjusliku korra tingimustes, vormiliselt seisusliku, keiserliku kõrgkoolina, õnnestus professorkonnal eesotsas G. F. Parrotiga saavutada laialdane autonoomia ning anda ülikooli tegevusele liberaalne, valgustuslik suund, mis objektiivselt vastas kodanlikule ideoloogiale ja soodustas teatud määral kapitalistlike suhete arengut. Seda ülikoolis domineerivat tendentsi ei suudetud murda ka järgnevatel aastakümnetel feodaalse surve tugevdamise teel. Baltisaksa aadliga jäid ülikooli vahekorrad kogu käsitletava perioodi vältel pingeliseks ja hakkasid paranema alles kuraator Lieveni ajal.

Algusest peale seadis progressiivne professorkond eesmärgiks teenida kogu riigi huve ja mitte piirduda oma tegevuses ainult Baltimaadega. Kaugemaks eesmärgiks oli kogu teaduse ja inimkonna progressile kaasaaitamine valgustusideedest lähtudes. Seda suunda kaitsti järjekindlalt nii baltisaksa tagurluse kui ka üleriikliku reaktsiooni ilmingute vastu.

Tartu professorite patriotism väljendus Vene relvade võitude puhul türklaste üle 1811. a. ja 1812. a. Isamaasõjas. Kutuzovi võitudest Doonaul pidas vene keele ja kirjanduse professor A. S. Kaissarov 12. nov. 1811 ülikooli aulas vene keeles piduliku ettekande «Armastusest isamaa vastu». Selles avaldas ta suurt tunnustust Vene vägede kangelaslikkusele ning ülistas vene keele ilu ja rikkust.

1812. aasta patriootlikust liikumisest ei jäänud Tartu ülikool kõrvale.

---

[124] Периодическое сочинение, № XXV (1810), с. 161.

[125] A. Konks, Op. cit., lk. 31—35; Maija Rajainen. Tartu ülikooli «jakobiinlaste» kavandatud rahvahariduse plaanid ja nende mõju Vana-Soome koolioludele. — G. F. Parrot 200, lk. 193—194.

Kümned arstiteaduskonna üliõpilased suunati armeeteenistusse. Vabatahtlikena astusid armeesse professorid A. S. Kaissarov ja F. E. Rambach. Nad mooduṣtasid Tartu ülikooli trükipresside baasil välitrükikoja, võttes kaasa vajalikul arvul vene ja saksa kirja, trükipressid ning trükitüüpe. Armees määrati välitrükikoja ülemaks Kaissarov, kes elas kaasa kõik Vene armee 1812. a. suurlahingud ja langes 14. mail 1813 kangelasena Heinau lahingus Sileesias. Seevastu Rambach pöördus 1812. a. septembris õnnelikult Tartu tagasi. Üldse langes Napoleoni-vastastes sõdades 12 Tartu ülikooli kasvandikku.[126]

Tartu ülikooli juures loodi sõjaväehaigla, kus oli kogusummas ravil üle 1600 haavatu. Suurt abi osutas ülikool Riiale, kus tulekahju ja sõjaraskuste tõttu levis massiliselt tüüfus.

14. mail 1814 austas ülikool vürst Kutuzov-Smolenski põrmu, mis välismaalt läbi Tartu viidi Peterburi. Mälestuskõne pidas prof. K. Morgenstern. G. F. Parrot asetas ülikooli nimel pärja suure väejuhi kirstule. Aktuste ja pidulike kõnedega tähistati ka Vene vägede võite Napoleoni üle Euroopas.

Elanud üle sõja-aastate majandusraskused, sai Tartu ülikool 1817. a. uue eelarve näol kindla materiaalse baasi edasiseks tõusuks, 1820. a. põhikiri aga kujunes järgneva tegevusperioodi juriidiliseks aluseks.

[126] Von den 14 000 Immatriculirten, S. 22—23.

III PEATÜKK

TARTU ÜLIKOOL AASTAIL 1820—1865

1. ÜLIKOOLI JUHTIMINE JA STRUKTUUR

1820. AASTATE REAKTSIOON JA HARIDUSPOLIITIKA. Tartu ülikooli arengule vajutas tugeva pitseri feodaalse reaktsiooni tugevnemine Aleksander I valitsemisaja teisel poolel.

Napoleoni kukutamine ja Prantsuse keisririigi purustamine ei toonud Euroopa rahvastele vabadust. Keisrid ja kuningad kasutasid tekkinud olukorda tagurluse huvides, luues feodaal-monarhistliku Püha Liidu, et tõmmatada igasugune kodanlik-demokraatlik liikumine. Aleksander I kuulus Püha Liidu liidrite hulka. See kajastus ka Venemaa sisepoliitikas. Valgustusfilosoofiale ja humanismile vastandas feodaalne reaktsioon religiooni ja kiriku, piiramatu absolutismi ja seisusliku ebavõrdsuse põhimõtted.

Kuid kapitalismi areng jätkus. Tööstuslik revolutsioon Inglismaal kiirenes ja laienes teistele Euroopa riikidele. Hispaanias ja Itaalias toimusid uued ülestõusud. Revolutsiooniline vabadussõda haaras Kreeka. Killustatud ja Püha Liidu surve all ägavai Saksamaalgi kujunes kodanlik opositsioon, mida kandis rahvuslik intelligents, eeskätt üliõpilasnoorsugu. Paljud Saksamaa ülikoolid kujunesid opositsioonilise liikumise keskusteks. 17. oktoobril 1817, Reformatsiooni aastapäeval korraldasid professorid ja üliõpilased Wartburgis pidustused, mis kujunesid demonstratsiooniks vabaduse ja Saksamaa ühtsuse eest. 23. märtsil 1819 tappis üliõpilane L. Sand Baltimaadelgi tuntud reaktsioonilise kirjaniku A. Kotzebue. Järgnes reaktsiooni vastupealetung ja poliitiline terror. Ülikoolid ja ajakirjandus allutati Saksamaal rangeimale kontrollile.

Venemaal avaldus ühiskondliku mõtte tõus dekabristide liikumises, mis oli üheks lüliks Euroopa rahvaste võitluses feodalismi ja tagurluse vastu.

Reaktsioon ilmnes Venemaal usulis-müstiliste meeleolude levikus õueringkonnas, kindral Araktšejevi kepidistsipliinis ning marureaktsionääride võimutsemises hariduspoliitikas. Haridusministeerium reorganiseeriti 1817. a. usuasjade ja rahvahariduse ministeeriumiks, mille juhtijaks sai usumüstik A. N. Golitsõn, endine välismaiste usuasjade peavalitseja ja Sinodi ülemprokurör. Ühendatud ministeeriumis omandas suure kaalu tagurlane M. L. Magnitski, kes viis läbi revisjoni Kaasani ülikoolis, mille

järel ta määrati Kaasani õppering-konna kuraatoriks. Ta ruineeris «vabameelsuse» pärast Kaasani ülikooli, vallandades kohe 11 professorit. Samas suunas, kuigi veidi tagasihoidlikumalt, tegutses Peterburi õppering-konna ülem D. P. Runitš. Reaktsioonilise hariduspoliitika üldpildis osutus Tartu õpperingkonna kuraator **K. Lieven** mõõdukamaks tagurlaseks. Baltisakslasena pooldas ta balti erikorda ja talle kuulus kohaliku aadli usaldus. Viimasel tekkis nüüd uuesti lootus saada ülikool oma mõju alla, muuta see balti erikorra koostisosaks. Olles küll lähedane baltisaksa ring-kondadele, viis kuraator Lieven siiski põhiliselt ellu keskvalitsuse poliitikat. Kuraatoriks saanud, pöördus ta 19. septembril 1817 kirjaga Tartu ülikooli nõukogu poole, kutsudes professoreid üles kasvatama üliõpilasi nii teaduslikus kui ka usulis-moraalses vaimus, et neist saaksid tsaari ja riigi ustavad teenrid.[1]

Sügavalt religioosse inimesena nõudis Lieven üliõpilaste kasvatamist kristliku moraali ja kohusetunde põhimõttel, võideldes valgustusfilosoofia ja ratsionalismi vastu. Saksa opositsioonilise üliõpilasliikumise mõju tõkestamiseks rakendati mitmesuguseid abinõusid. Saksamaalt kutsutavate professorite poliitilise lojaalsuse kohta hakati koguma tõendeid ja varasem sümpaatia Saksamaa ülikoolide vastu asendus umbusuga.

Kuid Lieven oli vähemkompetentne hariduse ja teaduse küsimustes, mistõttu püüdis leida endale asjatundlikke kaastöölisi ülikooli juhtimiseks. Inimeseks, kes 1820. aastate keerulises poliitilises situatsioonis osutas Tartu ülikoolile erilisi teeneid, oli professor Gustav **Ewers**. Rektoriks olles 1818. a. kuni surmani 1830. a., oli Ewers hea diplomaat ja võitis taktitundelise käitumisega täielikult kuraator Lieveni usalduse, jäädes samal ajal ülikooli kollektiivi tunnustatud juhiks. Ta pärines Vestfaalist Saksamaalt. G. Ewers kuulus valgustajate ja pärisorjuse kriitikute hulka. Kuid tema kriitilised esinemised vaibusid pärast talurahva formaalset vabastamist Läänemere kubermangudes. Baltisaksa aadli lepitamisele Ewersiga mõjus kaasa ka tema abiellumine paruness Maydelliga. Vaatamata perekondlikele sidemetele kohaliku aadliga ja poliitilise reaktsiooni survele säilitas Ewers progressiivsed vaated. Küll aga tuli temal ja teistelgi progressiivsetel õppejõududel maksta lõivu uutele oludele. Nii hakkasid ka ratsionalistlike vaadetega õppejõud (Morgenstern jt.) eesotsas rektoriga käima armulaual ja täitma muid kiriklikke riitusi.[2]

Üheks tähtsamaks ülesandeks pidas Lieven ratsionalismi väljajuurimist Tartu ülikooli usuteaduskonnast ning seal pietismi ja ortodokse luterluse juurutamist. 1820. aastate algul saatiski Lieven kõik usuteaduskonna ratsionalistliku suunaga professorid (W. F. Hezel jt.) pensionile, asendades nad dogmaatikutega. Siitpeale muutus usuteaduskond reaktsiooni tugipunktiks ülikoolis. Võimude ja tsensuuri survet said tunda ka teiste teaduskondade valgustusliku suunaga õppejõud (G. B. Jäsche, D. G. Balk, K. Morgenstern, G. F. Parrot jt.), kuid Lieveni ja Ewersi ajal ei rakendatud nende vastu rangemaid administratiivseid abinõusid.

Paljud õppejõud jäid uue suuna suhtes põhimõtteliselt opositsiooni, kuid oma vaateid avalikult kaitsta julges ainult G. F. Parrot. Ta jätkas kirjade ja ettepanekute saatmist Aleksander I-le, kutsudes tsaari loobuma reaktsioonilisest poliitikast. Ka kirjavahetuses kuraator Lieveniga ei taganenud Parrot oma seisukohtadest ega nõustunud kuraatori vaadetega, et religioosse kasvatuse huvidele tuleb allutada kõik muu. Lievenil jätkus siiski objektiivsust hinnata Parrotit teadlasena, pidada teda «tulipäaks», ent ausaks inimeseks.[3]

1819. a. Saksamaalt saabunud kriminaalõiguse professor J. W. Snell, kes kodumaalt oli lahkunud jälitatuna vabameelsete ideede pärast, vallandati Tartus kohe, kui saadi täpsemaid andmeid tema tegevuse kohta. Keisri korraldusel saadeti Snell Venemaalt välja ja ta siirdus Königsbergi ülikooli. Siiski maksis Tartu ülikool talle välja sõidukulud ja aastapalga. Üliõpilased aga korraldasid Snellile lahkumise puhul kaastunde demonstratsiooni, mille eest paljud pisteti karteerisse.[4]

Ent G. Ewersi ettevaatliku poliitika tõttu ei tabanud reaktsioon ülikooli lõplikult.[5] Jätkus nimekate saksa teadlaste kutsumine. Dekabristide ülestõusule järgnenud repressioonide tugevnemine ei puudutanud samuti üliõpilasi Tartut, kuigi siingi oli dekabristide mõju mitmeti täheldatav.

On iseloomulik, et süveneva reaktsiooni tingimustes pani G. F. Parrot 1821. a. oktoobris maha Tartu ülikooli koolikomisjoni liikme kohustused protestiks reaktsiooni ja eriti Magnitski tegevuse vastu. Lahkumisavalduses kirjutas ta, et ei saa enam südametunnistuse kohaselt täita oma kohustusi, kui seaduslikkus pole kooskõlas vabameelsuse ja õige, siira koolivaimuga.[6]

Kirjades Aleksander I-le jätkab Parrot järjekindlalt reaktsioonilise hariduspoliitika kritiseerimist. 1825. a. veebruaris kirjutatud kirjas paljastas ta Magnitski tegevust õige teravate sõnadega.[7] Kuid Aleksander I jättis Parroti kriitika ja ettepanekud tähele panemata. Ometi selgus veidi hiljem, et Magnitski ei olnud ainult pimedusejünger, vaid ka valekaebuste sepitseja ja riigiraha varas, milles paljastatuna ta 1826. a. saadeti erru.

1828. a. nimetati K. Lieven A. S. Šiškovi järglasena Venemaa haridusministriks, millisel kohal ta oli kuni 1833. a. Lieven säilitas ka ministrina soosiva hoiaku Tartu ülikooli suhtes. Kuraatori kohustused pandi parun M. von der Pahlenile (1828—1835), kes aga 1830. aastast täitis ühtlasi kohaliku kindralkuberneri kohustusi ja sai ülikooliga vähe tegelda. Siiski on tema tegevuses ilmne tendents soodustada baltisaksa mõjude tugevnemist ülikoolis.

Seega elas Tartu ülikool 1830. aastate alguseni mõõduka reaktsiooni tingimustes, kõige teravamat survet õnnestus ülikooli juhtkonnal ja progressiivsematel õppejõududel olulisel määral leevendada.

1820. A. PÕHIKIRI JA ÜLIKOOLI STRUKTUUR. Tartu ülikooli uus põhikiri töötati välja haridusministeeriumis kuraator K. Lieveni juhtimisel. Uuendust peeti vajalikuks 1803. a. põhikirja mõningate puuduste tõttu (osa professuuride liiga lai profiil, kohtuliku asjaajamise aeglus ja keerukus jt.). Üheaegselt koostati ka Tartu õpperingkonna õppeasutuste koosseisude ja põhikirja projekt. Nii viimane kui ka ülikooli uue põhikirja projekt esitati 1819. a. Riiginõukogule läbivaatamiseks. Keiser kinnitas uue põhikirja, samuti Tartu õppe-

---

[1] F. Busch. Der Fürst Carl Lieven und die Kaiserliche Universität Dorpat unter seiner Oberleitung. Dorpat und Leipzig, 1846, S. 101.

[2] E. Kudu. K. Morgenstern valgustuslike ideede levitajana Liivimaal. — K. Morgenstern 200, lk. 14—15; Э. Э. Мартинсон, История основания . . . , с. 151—154.

[3] Briefe des Fürsten Karl Lieven. Mitgetheilt von Friedrich Bienemann. — «Baltische Monatschrift». 1895, S. 267, 273—274, 423—424.

[4] Ueber die Juristen-Facultät in Dorpat, von Prof. Dabelow. — Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland, I Bd. Riga, 1822, S. 303—304; Nachträge zum Album Estonorum. 2. Heft, S. 42—43. 4. Heft, S. 39.

[5] Э. Э. Мартинсон. История основания . . . , с. 152.

[6] W. Süss. Karl Morgenstern (1770—1852). Ein Kulturhistorisches Versuch. Dorpat, 1928, S. 211.

[7] Н. К. Шильдер. Император Александр I, т. IV, СПб., 1897, с. 298—299.

ringkonna õppeasutuste põhikirja ja koosseisud 4. juunil 1820.

Uue ja 1803. a. põhikirja võrdlus näitab, et need ei erine sisuliselt ega ka ülesehituselt oluliselt teineteisest, tegemist on veidi muudetud ja täiendatud variandiga. 1820. a. põhikirjaga määrati täpsemalt kindlaks ülikooli korrespondent- ja auliikmete staatus, samuti professorite ja ülikooli ametnike munder. Ülikooli nõukogu ja valitsuse protosündik nimetati ümber sündikuks. Rektorite ja dekaanide valimine toimus uue põhikirja kohaselt novembris ja nende ametisseastumine 1. jaanuaril. Õppevaheajad olid nüüd 1.—15. jaanuarini ja 10. juunist 22. juulini. Ülikoolikohtu koosseisu piirati rektori, õigusteaduskonna dekaani ja sündikuga ning üliõpilastel ei olnud enam apellatsiooniõigust. Ülikooli lõpudiplomile oli nüüd kohustatud peale dekaani alla kirjutama ka rektor.

Kateedrite ja professuuride osas toimus mitmeid muudatusi. Endise 29 kateedri asemel nägi põhikiri ette 30. Usuteaduskonna neli kateedrit jäid tegutsema endistel alustel. Õigusteaduskonnas vähendati kateedrite arvu kuuelt viiele. Nimelt loodi kehtiva ja tavaõiguse, poliitika, õigusajaloo ja juriidilise kirjanduse kateedri baasil kaks kateedrit: kehtiva ja tavaõiguse ning poliitika kateeder ja kriminaalõiguse ja protsessi ning õiguse ajaloo ja -kirjanduse kateeder. Kohalike provintsiaalõiguste kateedrid ühendati Kura-, Liivi- ja Eestimaa teoreetilise ja praktilise provintsiaalõiguse kateedriks. Loodi vene õiguse ja ajaloo kateeder. Alles jäi muutmatul kujul rooma ja germaani õiguse kateeder.

Arstiteaduskonnas jäi kateedrite arv kuuele, kuid eridistsipliinide jaotus muutus nende vahel oluliselt. Kateedrite nimetused olid nüüd järgmised: anatoomia ja kohtuarstiteaduse; teraapia ja kliiniku; füsioloogia, patoloogia ja semiootika; dieteetika, ravimiõpetuse, meditsiiniajaloo ja -kirjanduse; teoreetilise ja praktilise kirurgia; sünnitusabi ning naiste- ja lastehaiguste kateeder. Seega sai iseseisvaks sünnitusabi, naiste- ja lastehaiguste kateeder. Progressiivseks, oma aja teaduse arengutasemele vastavaks tuleb lugeda füsioloogia, patoloogia ja semiootika kateedri loomist.

Filosoofiateaduskonna loodusteaduste osakonnas lisandus kolmele varasemale kateedrile veel üldise loodusteaduse ja mineraloogia õppetool. Keeleteaduse ja ajaloo osakonnas lahutati elokventsi, klassikalise filoloogia, esteetika, kirjanduse ja kunsti kateeder elokventsi, klassikalise filoloogia, esteetika ja kunstiajaloo ning kirjandusajaloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika kateedriteks. Seega loodi teaduskonnas juurde kaks kateedrit.

Keele- ja kunstiõpetajate kohtadele lisandus ainult itaalia keele õpetaja koht.[8]

Endise Pedagoogilise Instituudi asemele moodustati pedagoogilis-filosoofiline seminar ning uue institutsioonina usuteaduslik seminar. Viimasesse kuulusid kõik usuteaduskonna üliõpilased, kes said ülikoolilt mingit abiraha.

Põhikirja 10. peatükis määratleti teenelise professori õigused. Teeneliseks sai iga professor, kes oli ülikoolis töötanud 25 aastat. Ta vabastati õppetööst, kuid säilitas õiguse olla valitud rektoriks, dekaaniks ja koolikomisjoni liikmeks. Haiguse puhul pidi professor saama poole palgast, eriliste teenete puhul aga terve palga. Tunduvalt suurendati uue põhikirjaga stipendiumiraha — 4000 rubla aastas pedagoogilis-filosoofilise seminari kümnele kasvandikule ja 3500 rubla teistele (üks 500-, kaks 400-, neli 300- ja viis 200-rublast stipendiumi).

[8] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 359—366.

1817. a. koosseisud ja 1820. a. põhikiri koos mõningate hilisemate täiendustega olid ülikooli tegevuse seadustikuks aluseks kuni 1865. a. Tegevuse põhialused jäid õigupoolest muutmatuks nagu eelmisel perioodil. Üliõpilasreeglid üliõpilaselu korraldamise alusena püsisid endisel kujul 1844. aastani.

Põhikirjas hiljem tehtud täiendustest käsitleme siinkohal ainult neid, mis on seotud kateedrite, abiõppeasutuste ning ülikooli juures tegutsevate asutuste struktuuri muutmisega, jättes edaspidiseks ülevaate muudatustest, mis on seotud uue haridusministri vürst S. S. Uvarovi ametisseastumisega 1833. a.

Nn. malmist tsensuurimäärusega 10. juunist 1826 vabastati ka Tartu ülikool tsensuurikohustustest.

20. jaanuaril 1837 laiendati ka Tartu ülikoolile õpperingkondade määrus 26. juunist 1835, millega kaotati koolikomisjon Tartu ülikooli juures. Sellega ahenes ülikooli valgustuslik tegevus.

1842. aastast jõustus uus rektori, prorektori (nimetati seni ametisse rektori poolt) ja dekaanide valimise kord. Esimesed kaks valiti nüüd ülikooli nõukogu ja viimased teaduskondade poolt neljaks aastaks.

Kateedrite struktuuris toimusid järgmised muudatused. 1829. a. jagati ökonoomika, tehnoloogia ja arhitektuuri kateeder ökonoomika ja tehnoloogia ning arhitektuuri kateedriteks. Arhitektuuri kateeder kaotati 1848. a. ja selle asemele määrati ametisse ülikooli arhitekt. 1830. a. kaotati sõjateaduste kateeder kui tarbetu.

Suuremad muudatused filosoofia- ja arstiteaduskonna kateedrites toimusid 1842. a., mil ülikool sai 1817. a. koosseisudele tublisti täiendust- ja lisaassigneeringuid. 1842. a. loodi esimene iseseisev zooloogia ja võrdleva anatoomia kateeder, 1843. a. aga jagati matemaatikakateeder puhta ja rakendusmatemaatika kateedriteks. Arstiteaduskonnas loodi 1842. a. neli uut professuuri: teraapia ja kirurgia paralleelprofessuurid, professuur farmaatsia alal, samuti riikliku meditsiini professuur. Arstiteaduskonna juurde loodi ühtlasi Farmaatsia Instituut rohuteadlaste ettevalmistamiseks kogu Venemaa jaoks. Ka õigusteaduskonnas moodustati 1842. a. teine vene õiguse professuur, kuid 1863. a. muudeti see õiguspraktika kateedriks.

1850. a. jagati filosoofiateaduskond ajaloo-keele- ja füüsika-matemaatikateaduskondadeks. Esimese koosseisu läksid filosoofia-, matemaatika-, ajaloo- ja filoloogiakateedrid, samuti seni iseseisvatena tegutsenud keele- ja kunstiõpetajad. Teise kuulusid loodusteaduste ning majandus- ja tehnikateaduste kateedrid.

1853. a. loodi uuesti vene ajaloo kateeder (aastast 1820 see puudus) ja 1860. a. patoloogilise anatoomia kateeder, mis eraldati füsioloogia, patoloogia ja semiootika kateedrist.

23. oktoobril 1853 andis haridusminister ka Tartu ülikooli erakorralistele professoritele õiguse vastavalt vene ülikoolide 1835. a. põhikirjale osaleda täisõiguslikult ülikooli nõukogu ja teaduskondade nõukogude koosolekutel.[9]

1859. a. korraldusega jäi prorektori alaliseks kohustuseks üliõpilastega tegelemine. Tema professoripalgale hakati nüüd juurde maksma 400 hõberubla aastas.[10]

Käsitletaval perioodil toimus seega ülikooli struktuuris rida olulisi muudatusi, mis üldiselt soodustasid õppe- ja teadusliku töö korraldamist. Eripeatüki Tartu ülikooli tegevuses moodustas sellal ülevenemaalise tähtsusega Professorite Instituut (1828—1840), millest räägime üksikasjalise-

[9] Сборник постановлений, III, с. 163.
[10] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 379.

malt seoses õppejõudude koosseisuga.

HARIDUSPOLIITIKA JA ÜLIKOOLI JUHTIMINE XIX SAJANDI TEISEL KOLMANDIKUL. Revolutsioonilise liikumise tõus Lääne-Euroopas 1830. aastate alguses, eriti Juulirevolutsioon Prantsusmaal, lõi sügavaid mõrasid Püha Liidu poolt loodud reaktsioonisüsteemi. Poola ülestõus aastail 1830—1831 tõi revolutsioonilise vabadusliikumise ka Venemaa piiridesse. Ülestõusu mahasurumise käigus suleti 1832. a. Vilniuse ja Varssavi ülikoolid, kus üliõpilaskond revolutsioonilisest liikumisest massiliselt osa võttis. Viimane avati 1865. a. uuesti.

Ühiskondliku liikumise tõusule vastas tsarism uute repressioonidega. Tugevdati reaktsioonilist suunda ka hariduspoliitikas, mille koostisosaks oli ääremaade rahvaste venestamispüüe. Selle poliitika teostajaks sai uus haridusminister (1833—1849) krahv S. S. Uvarov, kes formuleeris pärisorjusliku ideoloogia alused nn. ametliku rahvusluse teoorias. Uvarov rõhutas, et Venemaa ühiskondlik-poliitilise korra aluseks on «isevalitsus, õigeusk ja rahvuslus». Ta kuulutas vene rahva eriomaselt usklikuks ja alluvaks isevalitsuslikule korrale. Ofitsiaalse rahvusluse teooria tekkis vastukaaluks klassivõitluse tõusule Venemaal ja Euroopas ning oli kutsutud ja seatud isevalitsust tugevdama marurahvusluse positsioonidelt lähtudes. Revolutsiooniline liikumine ja progressiivsed ideed kuulutati lihtsalt Venemaale orgaaniliselt vastuvõetamatuteks, s. o. ebarahvuslikeks. Kogu riigiaparaat, haridussüsteem ja ajakirjandus pidid aitama uut teooriat levitada.

Neid üldpõhimõtteid hakati ka Baltimaadel ellu viima. Selle poliitika kohapealseks teostajaks sai Tartu õpperingkonna uus kuraator (1835—1854) kindralleitnant Gustav Borissovitš **Craffström.** Kaadrisõjaväelasena oli tema teaduslik pagas üsna napp, kuid oma kohal püsis ta tänu Uvarovi täielikule usaldusele. Bürokraadina viis ta valitsuse ja Uvarovi korraldusi rangelt ellu. Kaasaegsete iseloomustuse kohaselt huvitas Craffströmi rohkem kui teaduse areng see, et üliõpilasel oleksid mundrikuue kõik nööbid kinni. Ühtlasi oli ta esimene kuraator, kes asus elama Tartu, et vahetult jälgida ülikooli tegevust.

Uvarovi kavade kohaselt tuli Tartu ülikool ja kogu Baltimaade haridusselu üldriiklikel alustel ümber korraldada. Ettekandes tsaarile 16. detsembrist 1836 kirjutas Uvarov, et Tartu ülikooli ning õpperingkonna lähendamiseks teistele vene kõrgkoolidele ja õppeasutustele on kaks võimalust, kas täielik ja lõplik või nn. ettevalmistav lähendamine. Esimene variant tähendanuks Tartu ülikoolis ja muudes õppeasutustes kohe venekeelse õpetamise ja asjaajamise sisseviimist. See eeldas suure osa saksa professorite ja ametnike viivitamatut asendamist venelastega. Krahv Uvarov leidis siiski, et nii resoluutsed abinõud ei ole õigeaegsed ega teostatavad. Seepärast tuli alustada ettevalmistava etapiga, üldhariduskoolide venestamisega. Ülikooli suhtes nägi S. S. Uvarovi kava ette, et ükski lõpetanu ei saa tegeliku üliõpilase (gradueeritud üliõpilase) või kandidaadi astet ja arstikutset ilma piisava vene keele oskuseta. Edasi nõudis ta, et ministrile antaks õigus nimetada ka Tartu ülikoolis professoreid vakantsetele kohtadele sõltumata nende valimisest ülikooli nõukogu poolt. See võimaldanuks ministril määrata Tartu ülikooli professoreiks vene rahvusest teadlasi, kellelt nõutakse õppetöö läbiviimist vene keeles.[11] Soovitud õiguse saigi Uvarov 1835. a. detsembris.[12]

[11] Vt. Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 423—426.

[12] Sealsamas, lk. 373.

Loomulikult kutsusid Uvarovi venestamisplaanid baltisakslaste hulgas esile tugevat vastuseisu. Ennustati isegi, et venestamispoliitika toob paratamatult kaasa Tartu ülikooli languse. Ent leidus neidki, kes arvasid, et Tartu ülikooli lõpetanud peaksid tõespoolest vene keelt valdama. Paljud lõpetanud pidavat seni loobuma ametikohtadest Venemaal vene keele oskamatuse tõttu.[13] Pooldavalt suhtusid kavatsetavasse reformi ka mitmed professorid, eelkõige need, kes olid tulnud Saksamaalt (keemia ja farmaatsiaprofessor C. C. T. F. Giebel, astronoomiaprofessor J. H. Mädler, kirjandusajaloo professor ja kauaaegne rektor C. F. Neue, arstiteaduskonna dekaan ja prorektor professor A. W. Volkmann).[14]

Uvarovi kavade realiseerimine eeldas kõigepealt vene teadlaste leidmist, kes võiksid sakslasi Tartus asendada. 1. märtsil 1838 kinnitas tsaar Ministrite Komitee ettepaneku, mille järgi Tartu ülikooli professoriks võis valida üksnes neid Vene alamaid, kes olid omandanud doktorikraadi Venemaal. Välismaalt lubati Tartusse edaspidi tööle kutsuda üksnes väga tuntud teadlasi.[15] 1841. a. täiendati seda otsust haridusministri korraldusega, et Tartu ülikoolis tuleb professorite valimisel eelistada Vene alamaid, kes omavad mõne siinse ülikooli poolt antud doktorikraadi. Ent selliseid teadlasi leidus Venemaal alles vähe. Raskusi oli koguni vajalikul tasemel vene keele õpetajate leidmisega Tartu ülikoolile. Isegi Venemaa ajalugu ja vene õigust loeti Tartus[16] kuni 1842. a. endiselt saksa keeles. Täitmata jäi ka haridusministri ettekirjutus 22. märtsist 1845, et igas teaduskonnas õpetataks vähemalt üht ainet vene keeles.

Tartu ülikooli professorite enamik ei saanud pooldada venestamispoliitikat, nagu seda ei toetanud ka laiemad baltisaksa ringkonnad. Seepärast arenes ülikoolis laiaulatuslik liikumine, mis kõigi vahenditega püüdis säilitada ülikooli senist staatust ja saksakeelset õpetust. Võitluse käigus jäid mõne aja pärast kõrvaliseks professorkonna valgustuslikud tendentsid ning hakkas ülekaalu saavutama baltisaksa separatism, mis 1850. aastatel kujunebki ülikoolis valitsevaks poliitiliseks suunaks kõigi sellest tulenevate negatiivsete nähtustega.

Uvarovi ja Craffströmi püüded ülikooli autonoomiat piirata ja kooskõlastada tema põhikiri ülevenemaalise ülikoolide põhikirjaga ei andnud 1830. aastate teisel poolel tulemusi, sest baltisakslaste vastuaktsioonide tõttu otsustas Nikolai I jätta Tartu ülikooli põhikirja endiseks. Keisri korraldusega 20. detsembrist 1835 kuulusid tähtsamad ülikooli nõukogu ja kohtu otsused üliõpilaste eksmatrikuleerimise kohta kinnitamisele kuraatori poolt. 1838. a. üliõpilasreeglite kohaselt võis aga kuraator ülikooli kohtu otsuseid muuta — nii karistusi vähendada kui ka suurendada.[17]

Nõukogu õiguste kõige suuremaks kärpimiseks osutus aga keisri korraldus 13. märtsist 1850. Sellega laiendati Tartu ülikoolile 1849. aasta 11. oktoobri ukaas, mille kohaselt rektori määras ametisse haridusminister. Rektor vabastati loengute pidamise kohustusest, mis tähendas seda, et rektoriks võis saada ka mitteprofessor. Selle korraldusega jõudis Uvarovi-aegse reaktsiooni surve Tartu ülikoolis oma haripunkti. 1850. a. aprillis sai Tartu ülikooli rektor hari-

[13] «Inland» nr. 23, 1837.

[14] Vt. Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 434—435; E. Osenbrüggen. Nordische Bilder, S. 227—231; Reise in europäische Russland in den Jahren 1840 und 1841. Von J. G. Beasius, Prof. am Collegio Carolino in Braunschweig. Th. II, Braunschweig, 1844, S. 401; Halbrussisches. Von Aurelio Buddeus. Th. II, Leipzig, 1854, S. 40.

[15] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 401.

[16] Sealsamas, lk. 400, 447—448.

[17] Sealsamas, lk. 400.

dusministrilt ajutise eriinstruktsiooni, millega talle tehti ülesandeks tugevdada kontrolli professorite loengute üle. Aasta pärast muutus see instruktsioon alaliseks ja laienes ka dekaanidele.[18] Isevalitsusliku surve tugevnemine oli seotud eeskätt Lääne-Euroopa 1848. a. revolutsiooni mõjudega Venemaal. Ka Tartu ülikoolis ilmnes üldise akadeemilise opositsiooni kõrval 1840.—1850. aastate vahetusel pärisorjusevastane kodanlik-demokraatlik suund, mis pooldas 1848. a. revolutsiooni ideid. Selle esindajad kuulusid Liivimaa aadliperekonnast põlvneva Marie Bruiningki, kes oli 1848. a. revolutsioonist Saksamaal aktiivselt osa võtnud, nn. intiimsete sõprade ringi. Ülikooli õppejõududest kuulusid sinna professorid E. Osenbrüggen, K. Blum, C. E. Erdmann ja C. Reichert, saksa keele lektor V. Hehn, eesti keele lektor F. R. Faehlmann, prantsuse keele lektor Ch. Pezet de Corval ja joonistusõpetaja A. Hagen. Nad pooldasid laialdasi kodanikuvabadusi, parlamentaarset vabariiki, talupoegade vabastamist mõisnike surve alt ja neile kodanliku maaomandi kindlustamist. 1851. a. augustis areteeriti neist tsaari korraldusel aktiivsemad — kriminaalõiguse professor E. Osenbrüggen ja lektor V. Hehn. Esimene kui välismaalane saadeti Venemaalt välja. V. Hehn aga pärast kolmekuist aresti asumisele Tuulasse. Ülikoolis tugevdati veelgi kontrolli õppejõudude ja üliõpilaste tegevuse üle.[19]

Uvarovi järglane haridusministri kohal P. A. Sirinski-Sihmatov (1850—1853) püüdis veel järgida oma eelkäija hariduspoliitikat. Kuid tema lahkumise ja kuraator Craffströmi surmaga 1854. a. lakkas aktiivne venestuspoliitika. Uued haridusministrid A. S. Norov (1854—1858), E. P. Kovalevski (1858—1861), krahv E. V. Putjatin (1861) ja A. V. Golovin (1861—1866) ajasid juba reformide ajajärgu liberaalsemat hariduspoliitikat, sekkumata aktiivselt Tartu ülikooli siseellu. Craffströmi järglaseks Tartu õpperingkonna kuraatori kohal sai konservatiivsete vaadetega baltisakslane J. von Bradge (1854—1862), kes oli varem olnud Kiievi õpperingkonna kuraatoriks.

1862. a. sai kuraatoriks Eestimaa rüütelkonna peamees krahv **A. Keyserling** — üsna haritud ja laia silmaringiga liberaal. Berliini ülikoolis õppides oli ta saanud tuttavaks O. v. Bismarckiga ja see sõprus osutus kestvaks. Tema sõpradeks olid ka akadeemikud K. E. v. Baer ja A. T. Middendorff. Teaduse juhtimisel püüdis Keyserling arvestada seda, et Tartu ülikool peab olema ühendavaks sillaks Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel ja pidas silmas eeskätt üleriiklikke huve. Tema abikaasa oli Venemaa rahandusministri krahv E. F. Cancrini tütar ja lapsed õigeusku, mis väga ärritas Tartu teolooge. Keyserlingi tegevuse põhiosa langeb aga juba ülikooli ajaloo järgmisse perioodi.

Pärast G. Ewersit oli rektoritel reaktsiooni pealetungi tõttu tunduvalt vähem kaalu kui eelmisel perioodil ja nad pidasid üldiselt oma ametit lühemat aega. Ewersi järglaseks valiti kolmel korral füüsikaprofessor J. J. F. W. Parrot (1831—1833). Edasi järgnesid kirurgiaprofessor J. C. Moier (1834—1835), klassikalise filoloogia professor C. F. Neue (1836—1838) ja praktilise usuõpetuse professor K. C. Ulmann (1839—1841). 1842. a. alates valiti rektorid juba neljaks aastaks. Valimise korras oli rektoriks kaks ametiaega professor C. F. Neue (1842—1851). Kuid siis

[18] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 373—374.
[19] Sealsamas, lk. 356; Биографический словарь профессоров . . . , т. I, с. 524—526; т. II, с. 621—622; Х. Стродс. Отзвуки идей революции 1848 г. в Тартуском университете (рукопись).

nimetati rektoriks Liivimaa koolide direktor ja Riia tsensor E. Haffner (1851—1857). Tema oli esimene Tartu ülikooli määratud rektor ja tal ei olnud algusest peale autoriteeti professorite hulgas. 1. jaanuaril 1858 määrati tema asemele füsioloogiaprofessor F. H. Bidder, kusjuures kuraator pidas enne rektorikandidaatide üle nõu dekaanidega. Uus rektor seisis oma ülesannete kõrgusel ja valiti 1861. a., mil see õigus ülikoolidele tagastati, rektoriks ka järgmiseks ajavahemikuks (1861—1865).

Prorektoriks valiti kaks korda kirurgiaprofessor G. Oettingen (1859—1866).[20]

Nii jõudis ülikooli valitsemine ja sisekorraldus 1860. aastate alguses põhiliselt tagasi 1820. aastatel valitsenud seisundisse, kuigi mõned väiksemad vahepeal tehtud muudatused jätid kehtima.

9. MATERIAALNE BAAS

1817. A. KOOSSEISUD JA LISAASSIGNEERINGUD. Nagu eespool märgitud, suurendati 1817. a. koosseisude kohaselt ülikooli aastaeelarvet 337 710 assignaatrubla ehk 88 871 hõberublani. Uus eelarve hakkas kehtima 1. jaanuarist 1818. Tunduvalt tõusid õppejõudude ja teenistujate palgad. Paranes laboratooriumide ja teiste õppe- ning teadustöö baaside finantseerimine.

1817. a. koosseisudega antud eelarvet suurendati valitsuse poolt korduvate lisaasigneeringutega. Nii saadi 1820. a. seoses Meditsiini Instituudi loomisega juurde 37 800 assignaatrubla aastas, kusjuures nähti ka ette 40 stipendiumi maksmine à 750 assignaatrubla aastas.[21] Hiljem toimus veel mitmete eriotstarbeliste stipendiumisummade lisamine spetsialistide väljaõppeks.

1832. a. eraldati ülikooli astronoomiaobservatooriumi kuludeks 6000 assignaatrubla[22] ja 1834. a. ülikooli juures loodava Põllumajanduse Instituudi jaoks 5000 assignaatrubla aastas.[23] Suurendati ka pedellide ja teiste ametnike arvu. 1841. a. suurendati dekaanide lisatasu (lisa professori palgale) 300 assignaatrublalt 500 rublale aastas jne.

Eriti suure lisaeelarve, 23 370 hõberubla aastas, sai Tartu ülikool 1842. a. See võimaldas luua uusi kateedreid arsti-, filosoofia- ja õigusteaduskonnas, rajada Farmaatsia Instituudi ning suurendada kliinikute, kabinettide ja muuseumide finantseerimist.[24]

Koosseisude suurendamise järel 1842. a. ületas Tartu ülikooli eelarve tunduvalt Venemaa teiste ülikoolide eelarve. Temaga võis võistelda üksnes Moskva ülikool pärast lisakoosseisude saamist 1845. a. 1852. a. moodustas Tartu ülikoolile riigi poolt eraldatav aastaeelarve 126 539 hõberubla, millele lisandus veel 1350 hõberubla Toomemäe korrashoiuks.[25] XIX sajandi teisel veerandil oli Tartu ülikooli majanduslik olukord parem kui paljudes välismaa ülikoolides.

Täiendavalt lisaassigneeringutele sai Tartu ülikool käsitletavalt perioodil riigikassast korduvalt ühekordseid summasid peamiselt suuremateks ehitustöödeks ning mitmete teadus- ja õppeasutuste väljaarendamiseks. Ainuüksi rektor J. P. G. Ewersi ajal sai ülikool riigilt lisaks üle 1 miljoni assignaatrubla astronoomiaobserva-

[20] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 394—395.
[21] Сборник постановлений, т. I, с. 1305—1306.
[22] Sealsamas, lk. 473.
[23] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 377.
[24] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 383—384.
[25] Sealsamas, lk. 463.

tooriumi, botaanikaaia, raamatukogu ja teiste asutuste jaoks.[26]

EHITUSTEGEVUS JA ÕPPEASUTUSTE LAIENDAMINE. Korduvate lisasummade saamine võimaldas ülikoolil ka käsitletaval perioodil arendada ulatuslikku ehitustegevust ning sisustada oma õppehooned ning asutused ajakohase sisseseade ja aparatuuriga.

Aastail 1819—1821 ehitati Tartu Tähetornile juurde eluhoone ja 1825. a. G. F. Parroti projekti järgi pööratav kuppel. Laiendati botaanikaaeda ja püstitati sinna uusi kasvu- ja majapidamishooneid.

Aastail 1825—1827 ehitati rotundikujulisele anatoomikumile juurde kaks klassitsistlikus stiilis tiibhoonet ja avaramad ruumid said anatoomia-, füsioloogia- jt. kateedrid, kus asusid ka anatoomiliste ja patoloogiliste preparaatide kogud.

1821. a. ehitati maneeži jaoks uus kivihoone. 1839. a. osteti Ülikooli tänavas Levensterni maja Akadeemilise klubi jaoks.

Jätkus Toomemäe heakorrastamine ja väljakujundamine. Aastail 1836—1838 ehitati M. H. Jacobi projekti kohaselt (1814.—1816. a. rajatud puusild oli selleks ajaks lagunenud) Inglisild' linnast Toomemäele suunduvale Suur-Toome (praegusele Lätte) tänavale. 1844. a. ehitati kliinikute taha Toomemäele väike sild ehk Kuradisild.[27]

1840.—1842. a. ehitati toomfoogti maja ümber kaasaja nõuetele vastavaks sünnitusabikliinikuks. Meditsiiniline (teraapia-) ning kirurgiakliinikud said niiviisi küll ruume juurde, ent vana kliinikute maja oli ikkagi haiglaks ebasobiv ja antisanitaarne. Seepärast rekonstrueeriti see 1845.—1847. a. täielikult. Ehitusajaks kolisid kliinikud ajutiselt Akadeemilise Klubi majja (praegune Ülikooli 16). 1848. a. alguseks lõpetati vana kliinikute maja ümberehitused ja haigete ravi võis jätkuda palju paremates oludes. Hoone sai mõjuva fassaadi. Kliinikutel olid teisel korrusel avarad ruumid, mõlemasse kliinikusse võis vabalt paigutada 30 haiget (vajaduse korral kuni 60). Kirurgiakliinik sai eeskujuliku operatsioonitoa. Alumisel korrusel oli haigla üliõpilastele, ladu, apteek ja vastuvõturuumid, keldrikorrusel köök, vannitoad jne. Ärklikorrust kasutati majapidamisruumideks ja assistentide korteriteks.[28]

Sajandi teisel veerandil ehitati seega peamiselt arsti- ja filosoofiateaduskonna jaoks. Teiste teaduskondade, kaasa arvatud filosoofiateaduskonna (hilisema ajaloo-keeleteaduskonna) humanitaarteaduste kateedrid kasutasid põhiliselt peahoone ruume. Need olid aga üliõpilaste arvu kasvades kitsaks jäänud. Olukorda kergendas peahoonele kahe tiibhoone juurdeehitamine aastail 1856—1859, mis läks maksma 56 000 hõberubla. Pärast seda said avarad ruumid keemia- ja füüsikakabinetid, ülikooli kantselei ning kunstimuuseum.

Käsitletava perioodi suuremad ehitustööd jõuavad lõpule ülikooli peahoone õuele kiriku ehitamisega (1856—1859), mille maksumus samuti oli kõrge — ligikaudu 40 000 hõberubla.[29]

Ulatusliku ehitustegevuse ja helde finantseerimise tõttu oli Tartu ülikooli majanduslik baas käsitletava perioodi lõpuni suhteliselt hea, mõnes osas isegi väga hea. See tagas vajalikud eeldused õppe- ja teadusliku töö õitsenguks.

---

[26] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 463.

[27] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 464—465; P. Prüller. Tartu linn ülikooli tegevuse algaastail XIX sajandi esimesel poolel. — G. F. Parrot 200, lk. 246—247.

[28] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 465; ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 671, l. 96—99; J. Riiv. Ülevaade Tartu Ülikooli meditsiinilise kliiniku ajaloost. — TRÜ Toimetised. Vihik 52. Tartu, 1957, lk. 7—8.

[29] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 466—468.

MAJANDUSLIK OLUKORD 1850.—1860. AASTATEL. Senine soodne majanduslik seisund hakkas 1850. aastate teisel poolel halvenema. Mõnevõrra mõjus üldine Krimmi sõjast ja tendaalpärisorjuliku korra kriisist tingitud majanduselu allakäik. Ehitustegevuse tulemusena oli ülikooli õppehoonete arv tunduvalt kasvanud. Nende kasutamine (küte, valgustus, sisseseade) nõudis vastavalt rohkem raha, mida riigieelarve ei suutnud enam täiel määral katta. Vahe tuli katta ülikooli erisummadest, mis saadi üliõpilaste loenguhonoraridest, kliinikutest jne. 1860. a. pöördus ülikool valitsuse poole taotlusega, et lubataks nõuda igalt üliõpilaselt senistele maksudele lisaks veel 10 rubla õppemaksu aastas. Selle tasumiseat pidi vabastatama üksnes kroonustipendiaadid ja vaesustõendi esitajad. Seni maksis ülikooli valitsuse andmetel iga üliõpilane ülikoolile usuteaduskonnas keskmiselt 39, arsiteaduskonnas 41 (farmaatsiaosakonnas 39), õigusteaduskonnas 45, ajaloo-keeleteaduskonnas 30 ning füüsika-matemaatikateaduskonnas 28 rubla aastas. Haridusministeerium andiski 1860. a. novembris maksukõrgenduse loa, mis tõi üliõpilastele märgatava lisakulutuse.[30]

Ülikooli eelarve jäi ka pärast seda pingeseisundisse. Eelarvet püüti mitmete teistegi abinõudega tasakaalustada. 1860. a. koondati kuraator von Bradge ettepanekul ratsutamisõpetaja koht ning suleti ajutiselt maneež. Kokkuhoitud summa läks üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia kateedri rajamiseks. Maneeži taastamise eest astusid välja paljud aadlikud ja mitmed poliitikategelased, sealhulgas vürst Suvorov ja Liivimaa rüütelkonna peamees von Oettingen, kuid tulemusteta. Haridusminister A. V. Golovin teatas küll 1862. a. Liivimaa rüütelkonna peamehele, et ministeerium on maneeži taastamisega nõus, kui rüütelkond võtab vastavad kulud enda kanda, kuid see ei rutanud kukrut kergitama.

Ülikool püüdis 1860. aastate algul saada valitsuselt lisaassigneeringuid, ent tulemusteta. Selles oldi ka ise süüdi, sest ei tahetud vastu võtta vene ülikoolide uut, liberaalse suunaga 1863. a. põhikirja, millega oleks kaasnenud suuremad koosseisud ja rohkem raha. Võitlusest uue põhikirja ümber tuleb ligemalt juttu järgmise peatüki algul.

3. ÕPPEJÕUDUDE KOOSSEIS 1821—1865. PROFESSORITE INSTITUUT

ÕPPEJÕUDUDE ARV JA KVALIFIKATSIOON. Nagu eespool juba nägime, ei toonud 1820. a. kinnitatud uus põhikiri Tartu ülikooli professuuride arvu erilisi muudatusi, see suurenes ainult ühe võrra. Ent järgnevail aastail asutati siiski juurde uusi kateedreid, mõned olemasolevad jagunesid osadeks. Kuigi üksikuid professuure ka likvideeriti, oli nende arv perioodi lõpul kasvanud kõigis teaduskondades, ühtekokku umbes kümne võrra. Ka sellel perioodil ei olnud kaugeltki mitte kõik kohad alati täidetud. Tegelikult töötavate õppejõudude arv oli üksikutel aastatel seetõttu erinev. Peab veel märkima, et peale professorite tegutses ülikoolis üha enam muid õppejõude ning teaduslikku personali (dotsendid, assistendid, lektorid, õpetajad, astronoomiaobservatooriumi vaatlejad, õpetatud apteekrid jt.). Nende tähtsus oli ülikooli õppe- ja teaduslikus töös küllalt suur. Nii loetleti 1845. a. ülikoolis ühtekokku 59 õppejõudu, kellest ainult 35 olid professorid. Lisaks sellele lubati 1835. aastal ülikoolis

---

[30] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 406.

tööle rakendada veel kuni seitse nn. eraõppejõudu — eradotsenti, keda võrreldi teistes kõrgkoolides tegutsevate adjunktidega. Eraõppejõudude instituudi sisseseadmise eesmärgiks oli uute professorite ettevalmistamine Tartu ülikooli enda jaoks.[31] Kui kõigile nimetatud õppejõududele juurde lisada veel laborandid ning kliinikute ja uurimisbaaside teaduslik abipersonal, siis võib Tartu ülikooli teadlaskaadrit oma aja kohta küllalt arvukaks lugeda.

Õppejõudude teadusliku taseme, teaduslike ja pedagoogiliste saavutuste poolest olid aastad 1821—1865 ülikoolis ühed viljakamad. Mainitud ajajärku on õigusega nimetatud keiserliku Tartu ülikooli õitsengu perioodiks. Seda kinnitab ilmekalt ka lisa 2, mis annab ülevaate Tartu ülikooli õppejõudude arvust, keda valiti erinevatel perioodidel teaduslike saavutuste eest Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks. Käsitletud ajal kuulusid Tartu ülikooli õppejõudude hulka Peterburi Teaduste Akadeemia tegev-, korrespondent- või auliikmetena matemaatikaprofessorid J. M. C. Bartels (valiti TA liikmeks 1826. a.) ja E. F. A. Minding (1864), astronoomiaprofessor T. Clausen (1856), füüsikaprofessor L. F. Kämtz (1865), arhitektuuriprofessor M. H. Jacobi (1838), keemia- ja farmaatsiaprofessorid C. C. T. F. Goebel (1833) ja C. E. Claus (1861), botaanikaprofessor A. G. Bunge (1833), arstiteaduskonna professorid J. F. Erdmann (1830), M. H. Rathke (1832), C. B. Reichert (1850) ja G. F. K. H. Bidder (1857), filoloogiaprofessorid M. P. Rosberg (1841), C. F. Neue (1848) ja A. E. Stephani (1850), ajaloo- ja statistikaprofessor C. C. Schirren (1864). Osa käsitletud ajavahemikul Tartus töötanud õppejõududest valiti Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks hiljem.

Mitmed silmapaistvad professorid, kes seisid juba ülikooli esimestel aastakümnetel oma tööpostil, jätkasid innukalt õppe- ja teaduslikku tegevust Tartus ka vaadeldaval perioodil. Nende hulgas tuleb eelkõige nimetada G. F. Parrotit ja K. Morgensterni, kelle mõju oli ülikoolis tugevasti tunda hiljemgi. Väljapaistvate õpetlaste, astronoomi F. G. W. Struve, loodusteadlase C. C. F. Ledebouri, ajaloolase J. P. G. Ewersi, meedikute L. E. Cichoriuse, C. F. Deutschi, J. F. Eschscholzi, J. C. Moieri, M. E. Styxi jt. kõrvale asus rida uusi silmapaistvaid teadlasi. Üldse võeti aastail 1826—1850 Tartu ülikooli õppejõuna tööle 99, aastail 1851—1875 aga 105 uut teadlast. Ülikooli õppejõudude roll suurenes kogu Eesti teadlaskaadri hulgas järsult. Kui aastail 1826—1850 võis Eestis loetleda vähemalt 150 ja 1851.—1875. a. 175 haritlast, kes tegelesid teadusliku uurimistööga, siis ülikooli õppejõud moodustasid nende hulgas vastavalt 66% ja 60% (XIX sajandi esimesel veerandil oli õppejõudude osakaal 56%).[32] Olulisem kui kvantitatiivne kasv oli Tartu ülikooli professorite tähtsuse suurenemine teadusmaailmas oma teadusliku töö resultaatide poolest. Käsitletud ajajärgul said laialdaselt tuntuks sellised professorid nagu matemaatik J. M. C. Bartels, diferentsiaalgeomeetria arendajad C. E. Senff ja E. F. A. Minding, galvanoplastika leiutaja ning esimese kasutuskõlbuliku elektrimootori konstrueerija M. H. Jacobi, agro- ja hüdrokeemia spetsialist C. E. H. Schmidt, ruteeniumi avastaja C. E. Claus, tuntud keemik ja farmakoloog C. C. T. F. Goebel, taimesüstemaatika

---

[31] Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Том II, изд. I, с. 1556.

[32] Kui lisada neile juurde veel 1848. a. asutatud veterinaarikooli õppejõud, siis moodustasid Tartu kõrgkoolide õppejõud Eestis tegutsenud teadlastest 1826.—1850. a. 71% ja 1851.—1875. a. 66%.

geograafilis-morfoloogilise meetodi loojaks A. G. v. Bunge, silmapaistvad mineraloogid ja geoloogid M. Engelhardt ja O. W. H. Habich, kirurgia anatoomilis-eksperimentaalse suuna rajaja N. I. Pirogov, terapeut J. F. Erdmann, anatoom ja loodusteadlane H. M. Rathke, kirjandusteadlased M. P. Rosberg ning C. F. Neue jt.

Tähenduserikas oli see, et pidevalt suurenes Tartu ülikooli osa oma õppejõudude kaadri kujundamisel. Ülia enam professoreid olid omaenda *alma materi* kasvandikud. Viimased täitsid ka eradotsentide ametikohad. Välismaa õpetlased eradotsendiks ei tulnud, vaid soovisid saada otsekohe täisõiguslikuks professoriks. Kui XIX sajandi esimesel veerandil Tartu ülikooli tööle tulnud õppejõududest moodustasid ülikooli enda kasvandikud 27,1%, siis aastail 1826—1850 töölevõetute hulgas oli neid 48,5%, aastail 1851—1875 töölevõetutest aga juba 56,2%.

Kõik see peegeldab ilmekalt Tartu ülikooli õppe- ja teadusliku tegevuse taseme suurt tõusu. Ent teiselt poolt tähendas see ühtlasi Saksamaa kõrgkoolide osa tunduvat vähenemist Tartu ülikooli õppejõudude ettevalmistamisel. Kui aastail 1802—1825 Tartu ülikooli õppejõu koha saanuist moodustasid ligi 60% Saksamaa kõrgkoolide kasvandikud, siis aastail 1826—1850 tööletulnute hulgas langes nende osakaal 36%-ni, 1851.—1875. a. aga juba 30%-ni. Saksamaa kõrgkoolides hariduse saanud õppejõudude osa vähenemine tulenes Tartu ülikooli enda teadusliku taseme tõusu kõrval ka mõningatest poliitilistest asjaoludest. Tsaarivõime hirmutasid poliitilised sündmused Saksamaal, mille tõttu püüti demokraatlikult meelestatud saksa teadlasi oma ülikoolidest igati eemal hoida. Nii oli see juba J. W. Snelliga, kellest oli juttu eespool. Poliitilistel põhjustel vallandati hiljem, 1851. a. saksa keele lektor V. A. Hehn ning kriminaalõiguse professor ja õigusteaduskonna dekaan E. Osenbrüggen.[33]

TARTU ÜLIKOOLI TEADUSORIENTATSIOONIST. Kõneldes Tartu ülikooli õppejõudude ja siin koolitust saanud õpetlaste suhetest Vene riigi teiste kõrgkoolide ja teaduskeskustega, tuleb märkida, et need olid mainitud ajajärgul ühekülgsed. Tartu ülikool esines muude piirkondade suhtes peamiselt kaadri andja ning mõjude ja koolkondade (mis suurelt osalt olid Saksamaa päritoluga) levitaja rollis. Venepoolsed mõjutused olid algul tagasihoidlikud ja vene teadlasi ei tahtnud konservatiivsed professorid vakantsetele kohtadele valida, välja arvatud vene keele ja kirjanduse ning vene ajaloo professuurid. N. I. Pirogovi ja I. V. Varvinski pääsemine arstiteaduskonna õppetoolile (vastavalt 1836. ja 1844. a.) ning A. S. Žirjajevi valimine vene õiguse professoriks (1852) moodustasid erandi. Ja sedagi tehti eeskätt seetõttu, et N. I. Pirogov ja I. V. Varvinski olid Tartu ülikooli juures tegutsenud Professorite Instituudi kasvandikud, A. S. Žirjajev aga kohaliku gümnaasiumi vanim õpetaja. Sealjuures ei läinud näiteks N. I. Pirogovi valimine professoriks sugugi kergesti, kuigi tema silmapaistvad teaduslikud ja pedagoogilised võimed olid üldiselt tuntud. Ehkki arstiteaduskond oli ta ühehäälselt professorikandidaadiks valinud, leidis see otsus ülikooli nõukogus usuteaduskonna esindajate poolt ägedat vastuseisu. Viimased väitsid, et juba ülikooli rajamisel olevat tehtud otsuseks valida professoriks üksnes protestante, N. I. Pirogov on aga vene usku.[34]

---

[33] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 356; Биографический словарь профессоров . . . , том I, с. 524—525; т. 2, с. 622. Väärib märkimist, et V. A. Hehnile anti Tartu ülikooli poolt 1888. aastal audoktori nimetus.

[34] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 398—399.

Baltisakslased lähtusid seisukohast, et Läänemere provintsides areney kõrgharidus ja teadus peab seisma saksa kultuuri eelpostina. See aga ei tähendanud sugugi, et Tartu üljkooli baltimeelne professorkond, eriti usuteaduskonna õppejõud, oleksid avanud ülikooli uksed igale saksa teadlasele. Õpetlik on juhtum silmapaistva loodusteadlase M. J. Schleideniga, kellest tuleb lähemalt juttu edaspidi.

Nende orientatsioon seostus baltisaksa aadelkonna poolt aetava kultuuri- ja teadusalase separatismiga, mis 1850. aastatel oli muutunud domineerivaks. Nimetatud poliitika üks varjukülgi oli see, et ta pidurdas siinse kõrghariduse ja teaduse seostumist Vene riigi muude osade kõrghariduse ja teadusega. Kuigi Tartu ülikool oli rajatud peaasjalikult kohaliku haritlaskonna ettevalmistamiseks, oli tema tõusu aluseks ja eeldüseks ikkagi liitumine kogu riigi kõrghariduse ja teaduse üldarenguga. Venemaa majanduslik, eelkõige tööstuslik tagamaa, teaduse osatähtsuse kasv tootmises ja ühiskondlikus elus, kogu riigi ulatuses üha kasvavad vajadused kõrgharidusega spetsialistide järele ning sellest tulenev kõrghariduse järkjärguline laienemine olid ka Tartu ülikooli arengut soodustavateks teguriteks. Üksnes kohalike provintside ülikoolina oleks Tartu ülikool vaevalt suutnud edu saavutada ning kujuneda üheks ähtsamaks kõrghariduse ja teaduskeskuseks Venemaal.

On arusaadav, miks Tartu ülikooli sofeerituse likvideerimine ning ühtele kõrgharidussüsteemile allutamine muutus järjest aktuaalsemaks. See protsess ei pidanuks aga olema ühekülgne, vaid toimuma vastastikuse rikastamise ja läbipõimumise teel. Ent suurvene šovinistlikest seisukohadest lähtuvad võimumehed eesotsas S. Uvaroviga taandasid nimetatud probleemi lahendamise Tartu ülikooli venestamisele.

Vaadeldaval perioodil hakkas vähenema õppejõudude juurdevool Saksamaalt. Ühelt poolt püüdis valitsus piirata progressiivsete vaadetega õppejõudude tulekut. Teiselt poolt vähenesid materiaalsed stiimulid. Kuna Saksamaa kõrgkoolide majanduslik olukord oli tunduvalt paranenud, siirdus nii mõnigi Tartu professor esimesel kutsel kodumaale tagasi. Üksikutele neist oligi Tartu ülikool ainult hüppelauaks mõne Saksa ülikooli kateedrisse. Tulemuseks oli riigisakslaste osakaalu vähenemine Tartu ülikooli õppejõudude seas. Eespool nägime, et aastail 1802—1825 ülikoolis töötanud õppejõududest moodustasid 83% sakslased, neist 46 meest (48% õppejõudude üldarvust) oli pärit Saksamaalt. Järgneval veerandsajandil (1826—1850) Tartu ülikooli õppejõuna tööleasunute keskel ulatus sakslaste osakaal 80%-ni, neist olid nn. riigisakslased 52%, (42% õppejõudude üldarvust). Kuigi aastail 1851—1875 õppejõuna tööleasunute hulgas oli sakslaste osakaal veidi suurenenud (82%), moodustasid riigisakslased neist ainult 36% (29% õppejõudude üldarvust). Teiste sõnadega: baltisakslased püüdsid üha enam õppejõukohti oma kätte haarata. Tollal kurdeti õigusega, et ülikooli õppejõududeks pääsevad sageli mitte need, kes teaduslike tööde poolest silma paistavad, vaid ülikooli tegelaste sugulased, eriti baltisaksa ringkondadest, ning need, kellest oli teada, et nad on ülikooli nõukogu liikmetega ühel meelel.[35]

VÕITLUS M. J. SCHLEIDENI ÜMBER. Eriti suur mõjuvõim oli ülikoolis usuteaduskonna professoreil, kes takistasid igati progressiivsete

[35] Vt. Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 396—397.

vaadetega teadlaste valimist ülikooli õppetoolile. Nii oli see näiteks maailmakuulsa saksa loodusteadlase M. J. Schleideniga. Temaga seotud sündmused toimusid juba ajal, mil kraafi Uvarovi vaated ei leidnud enam Peterburi valitsevates ringkondades toetust ning suhtumine Tartu ülikoolisse oli muutunud. Seda väljendas 1861. a. haridusministriks saanud A. V. Golovin ühes oma kõnes 1863. a. Kui jutt käis Professorite instituudi võimalikust taastamisest Tartus, ütles minister: «Tartu ülikool on erandlikus olukorras. Kuna seal toimub õpetamine saksa keeles, siis on õpris kerge muuta see ülikool üheks parimaks Euroopas, kutsudes mõneks aastaks Tartusse teatud hulk väljapaistvamaid Euroopa teadlasi.»[36]

Kuni 1862. a. Jena ülikoolis botaanikaprofessorina töötanud M. J. Schleidenit tunti teadusmaailmas kui ühe rakuteooria rajajat ja väljapaistvate teoste «Teadusliku botaanika aluseds» ning «Taim ja tema elu» autorit. Materialisti ja natuurfilosoofia teravа kriitikuna leidis ta eriti palju vastaseid usuteadlaste keskelt.

1863. a. kutsus äsja kuraatoriks saanud loodusteadlane A. Keyserling Schleideni Tartu ülikooli. 22. märtsil 1863 teatas Keyserling ülikooli nõukogule M. J. Schleideni asumisest Tartu ülikooli õppetoolile. Haridusminister oli M. J. Schleideni tuleku juba heaks kiitnud ning lubanud avada tema jaoks ministeeriumi summade arvel uue, taimefüsioloogia ja antropoloogia kateedri.[37] Ülikooli nõukogu sattus ärevusse ja otsustas, et M. J. Schleideni ametissemääramine võib tulla kõne alla ainult *professor honoriusena*, s. o. õppejõuna, kellel puudub õigus osa võtta nii teaduskonna kui ka ülikooli nõukogu koosolekuist.[38] Nimelt loodeti, et M. J. Schleiden niisugustel alandavatel tingimustel Tartusse ei sõida. Ent 5. juunil 1863 kinnitas haridusminister Schleideni ametisse korralise, kõiki õigusi omava professorina. Septembri algul jõudis teadlane Tartusse ning alustas loengutega. Neist võttis osa nii rohkesti kuulajaid, üliõpilasi, õppejõude ja muude kutsealade esindajaid, et paljud pidid jääma koridori. Esimest loengut kuulanute arvu hinnati ligikaudu tuhandele.[39] Et vähendada Schleideni kuulajate arvu, teatas ülikooli nõukogu, et loengutest saab osa võtta ainult vastava tõendi ettenäitamisel. Nende väljaandmisel eelistati nn. haritud ringkondi. Ometi oli 30. oktoobriks väljaantud ligikaudu 830 kaarti. M. J. Schleideni poolt loengutes avaldatud materialistlikud vaated, mis olid suunatud piiblitõdede vastu, tema seisukoht, et loodusuurijal peab olema julgust avaldada oma arvamust, kuigi see peaks olema vastuolus vanade tõekspidamiste või pühakirjaga, tekitasid suurt viha reaktsionäärides, eriti teoloogides. Fr. R. Kreutzwald kirjutas sel puhul Võrust Schultz-Bertramile: «Isegi Tartus, selles pimedas urkas, hakkab juba koitma, sestsaadik kui Schleiden aulas loenguid peab. Christiani, Schwartz[40] ja konsordid kärgivad küll kantslist Antikristuse vastu, kuid sellest pole neil vähematki kasu, nad ei suuda oma võimetuses vaimuvalguse vastu midagi teha.»[41]

Üldse tekkis seoses Schleideniga ebatavaline olukord: ülikooli nõuko-

[36] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 357.
[37] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1870, l. 4.
[38] Sealsamas, l. 6.
[39] H. Moorits. M. J. Schleiden Tartus. — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. I. Tallinn, 1968, lk. 147.
[40] A. F. Christiani oli praktilise usuteaduse professor ning Liivimaa konsistooriumi viitsepresident ja kindral-superintendent; A. W. T. Schwartz oli Tartu ülikooli koguduse pastor.
[41] Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus, IV. Tallinn, 1959, lk. 146.

gu seisis reaktsioonijõudude, tsaarivalitsuse haridusministeerium koos kuraatoriga aga progressiivsete ideede kandjate poolele. Kuraatori mitmekordsetest taotlustest hoolimata ei lubanud ülikooli nõukogu M. J. Schleideni õppejõudude koosolekust osa võtta. 24. detsembril 1863 saatis nõukogu rahvahariduse ministrile kaebekirja, milles juhiti tähelepanu sellele, et Schleideni ametissemääramine rikub ülikooli õigusi ja õõnestab ülikooli korda, seetõttu ei saa teda ülikooli nõukogu istungitele lubada.[42] Ministeerium vastas, et Schleideni ametissemääramisega ei ole ülikooli õigusi kuidagi rikutud. Et ministeerium kõik sellega seotud kulud oma kanda võttis, siis tuleb ülikooli nõukogul tänulik olla, et selline laialt tuntud teadlane oma kohalviibimisega Tartu ülikooli väärikust ja kuulsust suurendab, mitte aga Schleidenile antud õigusi kitsendada. Ülikooli nõukogu vastas ministeeriumile uue protestiga.[43] Schleideni kaitseks astus välja ka astronoomiaprofessor J. H. Mädler, esitades kirjaliku vastuväite. Ta rõhutas, et nõukogu töötab käesoleval juhul ülikooli huvide vastu. Schleidenit toetasid ka teised matemaatika-füüsikateaduskonna professorid eesotsas C. E. H. Schmidti ja K. A. K. Grewingkiga.[44] M. J. Schleideni populaarsus kasvas üha. Teda kutsuti kõnelema Riiga ja Peterburi. Vastased otsisid aga uusi teid Schleideni kõrvaldamiseks õppetööst. Kuramaa Ajaloo- ja Kunstiühing korraldas Schleideni raamatu «Über den Materialismus» arutelu ja koostas selle põhjal kaebekirja siseministrile. Teadusemeest süüdistati ususaatamises ja jumalateotamises ning leiti, et selline isik ei kõlba ülikooli õppejõuks. Siseminister teatas, et see juhtum ei kuulu tema valdkonda ja saatis kaebuse edasi haridusministrile. Viimane luges suure huviga mitmeid Schleideni raamatuid ja teatas siis ülikooli nõukogule, et süüdistused on alusetud.[45] 1864. a. kevadel puhkusele sõitnud, ei pöördunud M. J. Schleiden enam Tartusse tagasi, lahkudes 14. septembrist 1864 ametlikult Tartu ülikooli teenistusest.

Tagurluse võit vaimuvalguse üle oli siiski ajutine. Materialistlikud ideed, mille eest seisis Schleiden, jäid Tartus kõlama ka pärast tema lahkumist.

NIHKED ÕPPEJÕUDUDE SOTSIAALSES JA VANUSELISES KOOSSEISUS. Et reaktsioonijõud võisid Tartu ülikooli õppejõududele alates XIX sajandi keskpaigast suurt mõju avaldada, tulenes osa õppejõudude maailmavaatelisest mahajäämusest, baltisakslaste kitsastest poliitilistest huvidest jne. Soodustavaks momendiks oli ka ülikooli õppejõudude sotsiaalse koosseisu mõningane muutumine. Aastail 1826—1850 õppejõuna tööle asunutest moodustasid juba 15,8% (1802.—1825. a. 4%) mõisnike ja suurkapitalistide järeltulijad; vaimulike perekondadest pärines endiselt 12% õppejõududest. 1851.—1875. a. suurenes mõisnike ja kapitalistide poegade osakaal 17%-ni, vaimulike oma enam kui 13%-ni. 1826.—1850. a. vähenes tublisti aga ametnike hulgast pärinevate õppejõudude osakaal — 12% endise 20% vastu. Järgneval perioodil kasvas nende suhteline arv aga taas 18%-ni. Samal ajal vähenes vabakutseliste (1826.—1850. a. 10%, 1851.—1875. a. 2%), talupoegade ja käsitööliste perekondadest tulnute osakaal.

Üldiselt oli valitsevate klasside osatähtsus ülikooli õppejõudude hulgas kõige suurem selle perioodi lõpu poole.

---

[42] ENSV RAKA, f. 402, nim. I, s.-ü. 1870, l. 33—40.

[43] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 414—415.

[44] «Dörptsche Zeitung», 1864, Nr. 39, 40.

[45] П. С. Усупов. Воспоминания. — «Исторический вестник», 1883, т. XI, с. 330—390.

Õppejõudude keskmine vanus õppetoolile asumisel näitas alanemise tendentsi: XIX sajandi esimestel aastakümnetel 34 aastat, 1826.—1850. a. 33,9 aastat, 1851.—1875. a. 31,2 aastat.

Õppejõudude staaži ülikoolis iseloomustavad järgmised arvud (%):

Aastad	kuni 3 aastat	4—5 aastat	6—7 aastat	8—9 aastat	10 ja enam aastat
1802—1825	17,7	7,3	14,6	13,5	46,9
1826—1850*	10,1	20,2	9,1	10,1	47,5
1851—1875	23,8	8,6	4,7	8,6	54,3

* 8% inimeste kohta andmed puuduvad.

Tabelist selgub, et Tartu ülikooli õppejõudude seas kujunes sajandi teisel ja kolmandal veerandil välja põhiliselt kaks iseloomulikku gruppi. Ühed (20—30% õppejõududest) töötasid oma kohal suhteliselt lühikest aega — alla viie aasta. Suurem hulk õppejõududest (pooled või rohkemgi) püsisid õppetoolil 10 ja rohkem aastat. Viimased moodustasidki Tartu ülikooli professorkonna tuumiku, selle kõige kaalukama, traditsioone edasikandva jõu. Need olid niisugused väljapaistvad teadlased, nagu farmaatsia ja keemiaprofessor C. E. H. Schmidt (töötas Tartu ülikoolis 46 aastat), matemaatikaprofessor E. F. A. Minding (40 aastat), vene õiguse professor I. J. Engelmann (40 aastat), filosoofiaprofessor G. B. Jäsche (37 aastat), matemaatikaprofessor P. Helming (35 aastat), klassikalise kirjanduse professor K. Morgenstern (34 aastat), õigusteaduse professor O. Meykow (34 aastat), mineraloogiaprofessor K. A. K. Grewingk (33 aastat), filoloogiaprofessor M. P. Rosberg (32 aastat), farmaatsiaprofessor J. G. N. Dragendorff (30 aastat) jne.

PROFESSORITE INSTITUUT TARTUS (1828—1838). XIX sajandi esimestel aastakümnetel algas Venemaal kõrghariduse hoogne areng. Paari aastakümne jooksul rajati peale ülikoolide Vilniuses, Kaasanis, Harkovis ja Peterburis rida teisi kõrgkoole: Mäeinseneride Korpuse Instituut (1804), Kõrgem Juriidiline Kool (1805), Teedeinseneride Korpuse Instituut (1809), Moskva Kommertsakadeemia (1810), Metsainstituut (1811), Idakeelte Instituut (Lazarevi Instituut, 1815), Nikolajevi Inseneride Peakool (1819; 1855. a. Inseneride Akadeemia), Konstantini Maamõõdukool (1819; 1835. a. instituut), Nikolai Sõjaakadeemia (1830) jt.

Kõik need vajasid õppejõudusid, kellest oli suur puudus. Iseäranis raske oli selles suhtes ülikoolide olukord, sest nende õppejõududele esitati erilisi nõudeid. Ülikooli professorid pidid mitte üksnes tegelema tavalise õpetamisega, vaid tegema ka teaduslikku uurimistööd, olema teaduslikeks konsultantideks ning ühtlasi ette valmistama kõrgema kvalifikatsiooniga spetsialiste, teadlasi ja pedagooge. Nn. kodumaiseid professoreid oli selleks tööks alles väga vähe. Ka Tartu ülikooli õppejõudude kaader tuli algul tuua peamiselt välismaalt. Samasugune olukord valitses teisteski uutes ülikoolides.[46] Nii näiteks olid 1805. a. avatud Harkovi ülikooli 47 õppejõust 29 (61,7%) välismaalased, neist 18 sakslased (38,3%), 4 prantslased ja 7 teistest rahvustest.[47]

---

[46] В. Р. Лейкина-Свирская. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. М., 1971, с. 175.

[47] Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования. Харьков, 1906, с. 48.

G. F. Parrot mõistis ilmselt sügavamalt kui keegi teine teadusmees Venemaal juba XIX sajandi algul rahvusliku teadlaskaadri kujundamise vajadust vastloodud ja loodavate ülikoolide jaoks. Kirjas tsaar Aleksander I-le 15. septembrist 1803 rõhutas Parrot: «Eesmärgiks peaks olema vene rahvusele tõeliselt rahvuslike ülikoolide andmine. Et haridus muutuks sünnipäraselt omaseks, peab ette valmistama hulga haritud inimesi, kellele võiks, välismaalastele toetumata, usaldada rahvuse valgustamise.»[48] Kuna riigil veel sellised jõud puudusid, siis pidid Parroti arvates välismaa õpetlased selleks vajaliku baasi looma. Nii see tegelikult toimuski. Ent vene rahvuslike professorite arv kasvas ikkagi aeglaselt, ülikoolides valitsesid saksa õpetlased.

Augusti lõpus — septembri algul 1827 esitas G. F. Parrot tsaar Nikolai I-le ettekande, mis kandis pealkirja «Märgukiri Sise-Venemaa ülikoolide kohta». Selles esitas juba Peterburi Teaduste Akadeemias töötav Parrot oma kaalutlused vene rahvusliku teadlas- ja õppejõudude kaadri kujundamise kohta. Ta märkis, et üksnes Tartu ja Vilniuse ülikoolides puudub keelebarjäär õppejõudude ja üliõpilaste vahel. Hoopis teisiti on aga lugu Vene ülikoolides, kus välismaa professorid oskavad vaevaliselt vene keelt, ei saa aru üliõpilastest, viimased aga oma õppejõududest.[49] Vastastikust mittemõistmist suurendavad Parroti arvates veel professorite ja üliõpilaste vaadete, tavade ja karakterite erinevused. Ja Parrot lisas: «Igale rahvusele on eluliselt tähtis, ja see on ka nende õigus, et teda ja tema haridust juhiksid sama rahvuse liikmed.»[50]

G. F. Parroti plaan oli oma aja kohta üsna ulatuslik. See nägi ette Tartu ülikooli juurde spetsiaalse õppeasutuse, nn. Professorite Instituudi loomist õppejõudude ettevalmistamiseks Venemaa ülikoolide jaoks.[51] Seitsme aasta jookul (viis Tartus ja kaks enesetäiendamiseks välismaal) pidi õpetust saama 156 tulevast professorit. Nii oleks Parroti arvates võinud Moskva, Harkovi ja Kaasani ülikoolis ühekorraga välja vahetada kõik vanad õppejõud ning panna 32 kateedri etteotsa hästi ettevalmistatud noored energilised teadlased.

Tartu ülikooli valimine Professorite Instituudi asukohaks ei olnud juhuslik. See oli tol ajal parim Venemaa kõrgkool, kus töötas silmapaistvaid teadlasi ning leidusid hästivarustatud uurimisbaasid. Lisaks sellele ei saanud Tartu ülikool kannatada A. N. Golitsõni, A. S. Šiškovi ja M. L. Magnitski reaktsiooniliste sammude läbi, mis tegid suurt kahju teistele ülikoolidele. Parroti projekt arutati läbi ja kiideti õppeasutuste korraldamise komitees heaks. Tsaari resolutsioon piiras ettevalmistuste ulatust: välja tuli valida ainult 20 parimat üliõpilast ning saata need ainult **kaheks** aastaks õppima Tartusse, seejärel aga kas Berliini või Pariisi.[52] Hiljem pikendati Tartus õppimise aega kolme aastani.

Professorite Instituudi kasvandikud[53] olid täielikult riigi ülalpidamisel, ülalpidamisraha oli igaühele 1200 assignaatrubla aastas. Kasvandikud allusid rangetele eeskirjadele, mis reglementeerisid nende töö ja eluolu pisiasjadeni. Eeskirjade täitmist jälgis ja kogu õppetöö suunas palgaline direktor, kes määrati ülikooli õppejõudude seast. Aastail 1828—1830 oli direktoriks Tartu ülikooli vene keele ja kirjanduse professor V. M. Perevoštšikov, tema järglaseks sai (1830—1838) arstiteaduskonna professor J. F. Erdmann.[54]

Professorite Instituudi kasvandikud valiti Venemaa ülikoolide põhiliselt vene rahvusest üliõpilaste ja lõpetanute seast. Pärast katseid oma ülikooli ja Peterburi Teaduste Akadeemia juures sai instituudi esimesse koosseisu 20 meest: Peterburi ja Moskva ülikoolidest kummastki 6, Harkovi ülikoolist 4, Vilniuse ja Kaasani ülikoolist kummastki 2. Tartus õppimise ajal toimus kasvandike koosseisus muutusi: mitmesugustel põhjustel lahkus instituudist viis kasvandikku (kaks surid tuberkuloosi ja koolerasse, kaks kasvandikku, kes olid valinud õigusteaduse eriala, siirdusid Berliini, kus ühinesid seal juba õppivate vene noorte juristide grupiga ning üks lahkus isiklikel põhjustel). Juurde tuli üks kasvandik (Tartu ülikoolist), mille tulemusena Professorite Instituudi esimene kasvandike koosseis stabiliseerus 16 isikul.[55]

Tartu professorite kaasabil koostati igale kasvandikule õppeplaan, milles oli ette nähtud ka spetsialiseerumine. Nii kujunes P. J. Kotelnikovi (Harkovi ülikoolist) ja V. I. Lapšini (Peterburist) erialaks matemaatika, P. I. Kornuhh-Troitski ja J. O. Sihhovski (mõlemad Moskvast) erialaks botaanika, S. S. Kutorgal (Peterburi) zooloogia, kusjuures ta võttis läbi ka täieliku meditsiinikursuse, A. M. Filomafitskil (Harkov) füsioloogia, F. J. Inozemtsevil (Harkov) ja N. I. Pirogovil (Moskva) kirurgia, N. A. Skandovskil (Kaasan) ja G. I. Sokolskil (Moskva) terapeutika, D. L. Krjukovil (Kaasan) ja A. O. Walickil (Vilnius) klassikaline filoloogia, I. A. Ivanovskil (Vilnius) ja A. I. Tšiviljevil (Peterburi) kameralistika, M. S. Kutorgal (Peterburi) ja M. M. Luninil (Tartu) ajalugu.[56]

Professorite Instituudi kasvandike õppetöö põhiosa moodustasid professorite tavalised loengud nagu teistelgi üliõpilastel. Vahe oli aga peamiselt selles, et nemad ei valinud endale ise loengukursusi ja nende kuulamise aega, vaid seda nägi nende jaoks ette kohustuslik õppeplaan. (Iseenesest tähelepanuväärne fakt, mis näitab Tartu ülikooli kõrget teaduslikku taset: teiste vene ülikoolide **lõpetajad** kuulavad Tartu **üliõpilastele** mõeldud loenguid.) Õppeplaanide järgi oli Professorite Instituudi kasvandikel küllaltki suur loengukoormus (arstidel keskmiselt 30, teistel erialadel 15—12 akadeemilist tundi nädalas). Lisaks veel võõrkeelte (eriti saksa keele) pingeline õppimine ja individuaalne töö professorite juhendamisel. Suurt rõhku pandi kasvandike iseseisvale tööle. See kujutas endast erialaste teaduslike raamatute konspekteerimist koos hinnangute andmisega, kriitiliste artiklite või retsensioonide kirjutamist oma erialal ja

---

[48] F. Bienemann. Der Dorpater Professor Georg Fridrich Parrot..., S. 327.

[49] NSVL RAKA, f. 737, nim. 1, s.-ü. 49959, l. 1, 2.

[50] Sealsamas.

[51] Professorite Instituudi asutamisest vt.: V. Tamul. Professorite Instituut Tartu Ülikooli juures. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VII. Tartu, 1979, lk. 85—92; tegevusest vt. G. Schmidt. Das Professor-Institut in Dorpat 1827—1838. — Russische Revue. XIX Bd. St. Peterburg, 1881, S. 136—166; Э. С. Пайна. Профессорский Институт при Тартуском университете (1828—1839) и Русско-Прибалтийские научные связи. — Из истории естествознания и техники Прибалтики. Т. 2. Рига, 1970, с. 131—146.

[52] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 488, l. 3; Э. С. Пайна. Ук. соч., с. 136—137.

[53] Eelistada tuleks terminit «kasvandik» tähistamaks Professorite Instituudis õppijaid, kuna see väljendab kõige täpsemini nende mõnevõrra omapärast positsiooni tavaliste Tartu üliõpilastega võrreldes. Üliõpilasseltskonnas said kasvandikud algusest peale hüüdnimeks «professorilooted» («professurembrijonen»).

[54] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 488, l. 48—50 jj.; s.-ü. 512, l. 25 jj.; s.-ü. 526, l. 144—146.

[55] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 512, l. 143; s.-ü. 526, l. 63, 126, 154, 321.

[56] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 512, l. 8—9, 119—125; s.-ü. 526, l. 229, 308.

praktilist uurimistööd (loodusteadlastel näiteks taimede ja mineraalide määramine, meedikutel anatoomiline prepareerimine, lahkamine ja assisteerimine kirurgilistel operatsioonidel jms.). Instituudi kasvandikel kujunesid Tartu professoritega kõige tihedamad koostöösuhted. Just Professorite Instituudi kaudu juurdus Tartu ülikooli praktikasse juhendajate süsteem kui spetsialistide teadusliku ettevalmistamise tõhusaim vorm.

Instituudi direktori õppearuannetest selgub, et Tartus viibimise ajal kirjutasid nad oma erialalt kokku rohkem kui 50 mitmesugust tööd. Nii näiteks kogus ja kirjeldas S. S. Kutorga Tartu ümbruse faunat ning kirjutas 1830. a. esimesel semestril silmapaistva töö loomade kuulmis- ja häälitsemisorganeist.[57] Matemaatik J. J. Kotelnikov koostas uurimuse Peterburi geograafilise asukoha määramisest.[58] Ajaloolane M. S. Kutorga kaitses 1830. a. teisel semestril Vanakreeka hõimudest töö, millest kujunes hiljem välja tema dissertatsioon.[59]

Kinnitatud plaani kohaselt pidid õpingud Tartus kestma kolm aastat, st. 1831. a. esimese semestri lõpuni. Ent juba 1830. a. pöördus instituudi direktor kasvandike ja Tartu ülikooli ülikonna soovil rahvahariduse ministri poole palvega pikendada õppeaeg veel 3—4 kuu võrra. Selle aja jooksul pidid kasvandikud viima lõpule oma eksamid ja dissertatsioonid.[60] Peterburis oldi kohe päri, lõppeksamikuvõttes pikendati nende Tartus viibimist koguni kahe semestri võrra, st. 1832. a. teise semestri lõpuni. Põhjuseks olid revolutsioonilised sündmused Prantsusmaal ja Saksamaal, kuhu kasvandikke ei tahetud veel saata.

Professorite Instituudi kasvandikud sooritasid oma õppejõududele doktorikraadi saamiseks vajalikud eksamid ning koostasid dissertatsioonid, mis kaitsti põhiliselt 1832. a. sügisel ja talvel.[61] Filosoofiadoktori kraadi omandas seitse, meditsiinidoktori viis, õigusteaduste doktori üks ja filosoofiamagistri kraadi kolm lõpetanut. Seejärel siirdusid nad end täiendama Berliini ja Viini ülikoolidesse. Saabunud 1835. a. tagasi, suunati kõik noored teadlased Venemaa ülikoolidesse õppejõududeks.

Kui Professorite Instituudi kasvandike esimene koosseis oli välismaale sõitnud, alustas tööd teine koosseis. Selle tegevus kujunes märksa tagasihoidlikumaks. Lõplikult valiti välja 10 üliõpilast Harkovi, Peterburi ja Tartu ülikoolist, neist jäid aga õppima ainult kuus inimest, kes viibisid Tartus 1838. aastani. Pärast eksamite sooritamist ning teadusliku kraadi omandamist[62] määrati nad kohe, ilma välismaale saatmata, ülikoolidesse õppejõududeks.

Seejärel lõpetas Professorite Instituut Tartus oma tegevuse. Kõrgkooli õppejõudude riiklik ettevalmistamine läks Peterburi Pedagoogilise Peainstituudi kompetentsi.[63]

Professorite Instituut andis Venemaa ülikoolidele kokku 22 professorit. Nende hulgast said hiljem laialt tuntuks kirurg N. I. Pirogov (valiti

---

[57] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 526, l. 116, 212.

[58] Sealsamas, l. 223; s.-ü. 512, l. 214, 216.

[59] Ю. Мадиссон. Молодой Куторга. — TRÜ Toimetised. Vihik 43. Tartu, 1956, lk. 17—18, 31, 34.

[60] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 488, l. 51.

[61] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 561, l.-d 48, 118—119, 120—125, 284.

[62] Teise koosseisu kasvandikest omandasid J. V. Varvinski ja P. Ljubovski meditsiinidoktori, ülejäänud — I. J. Gorlov ja N. A. Ivanov (ajaloolased), G. T. Sabler ja A. N. Savits (astronoomid) aga filosoofiadoktori kraadi.

[63] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 496—497; ENSV, RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 488, l. 101—102. Peterburi Pedagoogiline Peainstituut laskis aastail 1835, 1838 ja 1845 välja ühtekokku 37 professorit (vt. В. Р. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 175).

1846. a. Peteburi Teaduste Akadeemia liikmeks), ajaloolane M. S. Kutorga (1848 Peterburi TA liikmeks), astronoomid G. T. Sabler ja A. N. Savits (viimane sai 1852. a. Peterburi TA liikmeks) jt. Tähelepanuväärne on see, et kui professor J. C. Moier 1836. a. pensionile läks, andis ta katedri üle oma õpilasele N. I. Pirogovile, kui Struve aga Tartust Pulkovosse siirdus, usaldas ta kateedri samuti oma õpilasele A. N. Savitsile. Teise parema õpilase G. T. Sableri kutsus ta hiljem enda juurde Pulkovo observatooriumi. Peale N. I. Pirogovi ja A. N. Savitsi töötasid Tartu ülikoolis ka meedik J. V. Varvinski (1844—1846) ja ajaloolane N. A. Ivanov (1855—1859, 1869). Nii täitis Professorite Instituut Tartu ülikooli juures küllalt edukalt temale pandud lootused.

TARTU OSA VENEMAA TEADUSPOTENTSIAALIS. Tartu ülikooli osatähtsus õppejõudude kaadri ettevalmistamisel kogu riigi kõrgkoolide jaoks, mis oli just käsitletaval ajajärgul kõige suurem, ei piirdunud üksnes Professorite Instituudi tegevusega. Kaugeltki mittetäielikel andmetel andis Tartu ülikool 1802.—1819. a. lõpetanutest 8, 1820.—1839. a. lõpetanutest 55, 1840.—1859. a. lõpetanutest 23 ning aastail 1860—1879 lõpetanutest 14 inimest professoriteks teistele Venemaa kõrgkoolidele. Välismaa ülikoolide professoreiks valiti samal ajavahemikul (1802—1879) 38 Tartu ülikooli kasvandikku.[64] Ühtlasi valiti hulk Tartu ülikooli kasvandikke Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks. Kuigi akadeemia liikmete arv oli piiratud ning uusi jõude andsid juba ka teised Venemaa kõrgkoolid, valiti Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks aastail 1826—1850 Tartu ülikoolis õppinuist 20 ja aastail 1851—1875 õppinuist 15 teadlast.[65]

Vaadeldaval perioodil suurenes tunduvalt ka Tartu ülikoolis kaitstud doktori- ja magistriväitekirjade arv: 1821.—1840. a. 281, 1841.—1860. a. 373 väitekirja. Tõsi küll, 1841.—1850. a. oli kaitsmiste arv ajutiselt vähenenud. See tulenes uutest kõrgendatud nõudmistest dissertantidele, iseäranis nõudest, et doktoridissertatsioon peab enne kaitsmist olema trükis avaldatud. Ent järgneval aastakümnel, 1851—1860, suurenes teadusliku kraadi kaitsnute arv võrreldes eelnenud kümnendiga juba ligi kolm korda (vt. lisa 1).

Toodud andmed näitavad, et kõrgema kvalifikatsiooniga spetsialistide laiendatud taastootmine muutus järk-järgult Tartu ülikooli tähtsamaks funktsiooniks. Kõrgkooli õppejõudude ja teadlaste ettevalmistamine kogu riigi jaoks tähistas teaduslike suhete tugevnemist muu Venemaaga, Tartu ülikooli tihedamat seostumist üleriikliku teadus- ja haridussüsteemiga.

4. ÜLIÕPILASKOND JA ÕPPETÖÖ KORRALDUS

ÜLIÕPILASELU JA -LIIKUMINE

1820—1834. Üliõpilaselu korraldamisel lähtus valitsus vajadusest isoleerida Tartu üliõpilaskond Saksamaa

---

[64] G. Otto, A. Hasselblatt. Von den 14000 Immatriculierten, S. 46—47.

[65] Peale eespool mainitud Professorite Instituudi lõpetanute kuulusid valitute hulka füüsikud H. F. E. Lenz (valiti akadeemia liikmeks 1828. aastal) ja A. J. Oettingen (1876); astronoomid O. W. Struve (1852) ja J. H. W. Doellen (1871); keemikud H. H. Hess (1828) ja H. W. Struve (1876); botaanikud A. G. Bunge (1833), E. R. Trautvetter (1837), K. E. Mercklin (1864), K. I. Maksimovitš (1865) ja E. A. F. Russow (1885); zooloogid A. T. Middendorff (1845), A. Strauch (1867) ja F. P. Koeppen (1889); geoloogid G. Helmersen (1844) ja F. K. Schmidt (1872); meedikud F. H. Bidder (1857) ja F. V. Ovsjannikov (1862); filoloogid V. I. Dal (1838), F. J. Wiedemann (1854) jt.

radikaalsest üliõpilasliikumisest. Baltisaksa perekondadest Saksamaal õppivad üliõpilased kutsuti võimude soovitusel vanemate poolt tagasi. 1820. a. keelati välismaal õppinud üliõpilaste immatrikuleerimine Tartu ülikooli. Nende ja muudegi vahenditega püüti üliõpilaselu juhtida akadeemilistesse piiridesse, mis üldiselt õnnestuski, sest radikaalseks üliõpilasliikumiseks puudus Tartu üliõpilaskonnas vajalik sotsiaalne baas.

Kuigi baltisaksa noorsugu käsitletaval perioodil omandas kõrgharidusse eeskätt Tartu ülikoolis, püsis ka 1820. aastatel pinge ülikooli ning Liivimaa võimude ja Tartu linnavalitsuse vahel. Ülikool eesotsas rektor J. P. G. Ewersiga pidas kuraator Lieveni toetusel vajalikuks ülikooli autonoomia täielikku säilitamist. Kohalikud võimud nõudsid aga endale õigust laiemalt vahele segada üliõpilaselu, tuues ettekäändeks eeskätt rahurikkumiste vältimise Tartu linnas.

Nagu eespool märkisime, kehtisid kuni 1834. a. 1803. a. üliõpilasreeglid, mis olid üliõpilaste suhtes küllalt liberaalsed. Ülikooli valitsus ja professorid püüdsid õppedistsipliini tugevdada peamiselt veenmismeetodi abil, rakendades karistusvahendeid üksnes erandjuhtudel. Üliõpilaskond oli nagu riik riigis ja tunnistas ainsa võimuna ülikooli rektorit. Ka 1820. aastatel esines raskusi osavõtuga õppetööst, kahevõitlusi, joomist, täiavatel lärmamist, kaklusi ja vihaneeste akende sisseviskamist.

Linnavalitsus, kohalik politsei ja Tartu elanikud olid neist korrarikkumistest küll häiritud, kuid sattusid avalikku konflikti ülikooliga harva, sest linna majanduslik areng sõltus tugevasti ülikoolist. Majaomanikud ja vaesem rahvas, kes üliõpilasi teenindasid, hoidusid kaebamast ka selle tõttu, et üliõpilased panid kaebajad boikoti alla: ei võtnud nendelt üüritubasid ega kasutanud muid teenuseid.

Seevastu kubermanguvõimud, üksikjuhtudel küll linnavalitsuse ettekandel, esitasid korduvalt üliõpilaste vastu suunatud kaebusi keskvalitsusele. Kui üliõpilased viskasid näiteks aprillis 1820 sisse Tartu linnapea Akermani aknad, pöördus kindralkuberner markiis F. Paulucci kaebusega Aleksander I poole, nõudes rangemate abinõude rakendamist üliõpilaste distsipliini tagamiseks. Rektor Ewers ja kuraator Lieven astusid aga välja ülikooli õiguste kaitseks. Kuigi arutlus jõudis keisrini ja 1825. a. ka Minisrite Nõukogusse, ei rakendatud ülikooli suhtes mingeid erakorralisi abinõusid.

Seoses üliõpilaste arvukate distsipliinirikkumistega 1827. a., eriti Tartu turuplatsil, mil oli üheks üliõpilaste kogunemiskohaks, saatis Paulucci Tartu salajase komisjoni. Koguti arvukalt andmeid üliõpilaste poolt toimepandud korrarikkumiste kohta. Neist materjalidest järeldati, et nii Tartu politsei kui ka ülikooli valitsus suhtuvad üliõpilastesse leebelt. Kartserikaristust ei võtvat üliõpilased tõsiselt, vaid pidavat seda isegi auasjaks, kartseri seinad oma pealekirjutustega olevat kujunenud nagu üliõpilaselu albumiks. Kogutud materjali alusel esitas Paulucci keiser Nikolai I-le uue kaebuse, milles ta muu hulgas tegi ka ettepaneku ühendada kindralkuberneri ja õpperingkonna kuraatori funktsioonid, et sel teel üliõpilaste hulgas korda kindlustada. Kuid seegi kord jooksid Paulucci taotlused tühja, Ewersi ja Lieveni vastuaktsioonid osutusid efektiivsemateks. Viimased rõhutasid, et üliõpilaselu tervikuna areneb normaalselt ja tänu just üliõpilaselu vabadusele ei esinevat Tartus Saksamaal ilmnenud kahjulikke poliitilisi tendentse.[66] Kuigi ei saa eitada Tartu

[66] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 525—532.

üliõpilaskonnas huvi puudumist poliitiliste sündmuste vastu üldse, ei esinenud siin tollal radikaalset üliõpilasliikumist. Jõukatest kihtidest pärineva üliõpilaskonna enamuse riigitruudus ilmnes eriti selgesti 1831. a., mil seoses Poola ülestõusuga ligikaudu 200 Tartu üliõpilast astus vabatahtlikult tsaariarmeesse.[67]

Siiski teravdasid 1830. aastate alguse revolutsioonilised sündmused võimude tähelepanu kõigi üliõpilasliikumise vormide suhtes. 1820. aastate algul said Tartu üliõpilaselus valitsevaks korporatsioonid, kes deklareerisid põhimõtteliselt, et nad ei tegele poliitikaga. Kuigi nende tegevus ei olnud ametlikult lubatud, tegutsesid nad ülikooli valitsuse vaikival teadmisel poollegaalselt. Üliõpilaste ülddemokraatliku liikumise baasil taastati 1823. a. ka Tartu üliõpilaskogu (*Dörptsche Burschenschaft*), mille tegevus 1826. a. võttis kindlamad organisatsioonilised vormid. See ühing tekkis ilmselt ülesaksamaalise *Burschenschafti* eeskujul, kuid vastupidi sellele, rõhutas oma põhikirjas, et ta ei tegele poliitikaküsimustega.[68] Ühing oli opositsioonis korporatsioonidega. Ta korraldas oma liikmetele mitmesuguseid üritusi ja tal oli oma vehkteemissaal.

Kuigi Tartu *Burschenschafti* tegevuses puudusid poliitilised taotlused, rakendati tema suhtes võimude poolt pärast 1833. a. aprillis Frankfurdis toimunud tormilisi üliõpilasrahutusi rangeid abinõusid. Saanud teateid *Burschenschafti* tegevusest Tartus, andis tolleaegne kindralkuberner ja ühtlasi kuraator von Pahlen rektor F. Parrotile korralduse viia läbi asjaolude range juurdlus. Asjast kanti ette ka Nikolai I-le, kes nägi ühingu tegevuses Saksamaa sündmuste sümptoome ja omalt poolt nõudis vajalike abinõude rakendamist.

Asja arutati ülikooli kohtus kuraator Pahleni eesistumisel 28.—30. novembril 1833. Kohus otsustas *Dörptsche Burschenschafti* ja tema vehklemiskooli sulgeda, ühe üliõpilase eksmatrikuleerida ja ülejäänud 52 ühingu liiget panna 14 päevaks kartserisse vee ja leiva peale. Haridusminister Uvarov leidis siiski karistuse liiga leebe olevat. Tema ettepaneku kohaselt tuli 18 ühingu vanemat eksmatrikuleerida ning ülejäänud 34-le jätta juba määratud kartserikaristus. Sellega oli tsaargi nõus, kuid pidas vajalikuks teha ka ülikooli juhtkonnale märkuse valvsuse puudumise pärast.[69]

Tegelikult ei olnud nii rangeks karistamiseks põhjust, sest võimudele ohtlikku tegevust ühing ei arendanud. Sellest said ülikooli valitsus ja ka kuraator hiljem aru ning kõigile eksmatrikuleeritutele anti isiklike avalduste alusel võimalus ülikooli lõpetamiseks ja riigiteenistusse saamiseks.

Ometi tähistas see sündmus märksa rangema poliitika algust Tartu üliõpilaste suhtes, saades ühtlasi uute üliõpilasreeglite väljatöötamist kiirendavaks teguriks.

1834. (1838.) A. ÜLIÕPILASREEGLID JA NENDE TÄIENDUSED. Uute üliõpilasreeglite väljatöötamine algas 1832. a., kuid kulges algul väga aeglaselt. 1833. a. sündmuste mõjul see töö kiirenes ja reeglid kinnitati keisri poolt 21. veebruaril 1834 katseliselt kolmeks aastaks. 1837. a. tehti reeglites täiendus, millega duellidest osavõtjad anti tsiviilkohtust Riia sõjakohtu kompetentsi. Koos mõnede teiste täiendustega kinnitati uued üliõpilasreeglid keisri poolt lõplikult 4. juunil 1838.[70] Põhieesmärk oli kõ-

[67] Sealsamas, lk. 662.

[68] Gedenkblätter an das fünfundsiebzigjährige Bestehen der Landesuniversität Dorpat von der Red. der «Dorpater Stadtblattes». Dorpat, 1877.

[69] ENSV RAKA, f. 402, nim. 8, s.-ü. 1509 (Akte in Sachen «Burschenschaft ...»); Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 552—554.

[70] Сборник постановлений, II, с. 718—745, 1348—1374.

vendada ülikooli kontrolli üliõpilaselu kõigi külgede üle. Võrreldes 1803. a. reeglitega olid uued tunduvalt üksikasjalisemad, koosnedes 10 peatükist ja 154 paragrahvist.

Reeglites selgitati kõigepealt immatrikuleerimise ja eksmatrikuleerimise korda. Sisseastumise puhul tuli üliõpilaskandidaate eksamineerida kogu gümnaasiumikursuse ulatuses. Teistest Venemaa ülikoolidest Tartu siirdujaid võeti vastu eksamiteta, kui kuraator leidis ületuleku olevat põhjendatud ja üliõpilasel oli kaasas positiivse iseloomuga tõend. Üliõpilaselé antav matrikkel maksis 6 hõberubla.

Õppekorraldus määratleti nüüd varasemaga võrreldes tunduvalt täpsemalt. Üliõpilaselt semestris professorite kasuks võetav õppemaks moodustas 2-tunnise loengutsükli eest nädalas 5, 4-tunnise eest 10 ja 5- või enama tunnise loengutsükli eest 15 rubla. Kuulatavaid loengukursusi võis üliõpilane vabalt valida, kuid valitud loengute plaan tuli lasta kinnitada ühel vastava teaduskonna professoril.

Et saada üliõpilaselu ja organisatsioone kindlama kontrolli alla, kaotati senine ühingute keeld. Kuid neid võis asutada ainult rektori loal teaduslikuks otstarbeks. Ühingus ei tohtinud olla üle 50 liikme ja selles ei võinud arutada poliitilisi küsimusi. Karmilt olid keelatud igasugused salaühingud, s. o. kõik need, mille põhikirja ei olnud kinnitatud rektori poolt. Keelati senine korporatsioonide tava panna üliõpilasi suhtlemiskeelu (*rukki*) alla. Keelustati ka üliõpilaste hulgalised kogunemised ning korporatsioonide eraldusvärvide kandmine.

Üldist karistussüsteemi tugevdati. Et rektorile jätta enam aega üliõpilaste suuremate eksimuste selgitamiseks, moodustati ülikooli kohtu eelastmena nn. sündikaalkohus, kus ülikooli sündik üksi otsustas üliõpilaste tsiviilasju, mis ei küündinud üle 100 assignaatrubla. Üliõpilaste karistuste gradatsioon määrati järgmiseks: rektori noomitus, kartser kuni 3 päeva, ülikooli kohtu noomitus, kartser üle 3 päeva, üliõpilaste nimekirjast kustutamine, väljaheitmine, väljaheitmine tagasiastumisõiguseta. Üksikasjadeni olid loetletud ka kuriteod, mis langesid vastavate karistuste alla. Peale ebasobiva käitumise, joomise, kaklemise, akende sisseviskamise jne. olid rangelt keelatud duellid ning liikumine vormiriieteta tänavatel ja ühiskondlikes asutustes.

Uute reeglitega määrati täpsemalt kindlaks ka eksamite ja teaduslike kraadide saamise kord.

Üliõpilasreeglitele lisandus mitmeid muid määrusi ja korraldusi, mis kõik pidid tugevdama kontrolli üliõpilaste üle. 19. märtsil 1836 kinnitas kuraator Craffström eriinstruktsiooni ülikooli pedellide jaoks. Täpsustati nõuded pedellidele, kes pidid pidevalt jälgima üliõpilaste tegevust. Igale pedellile eraldati linnas oma rajoon üliõpilaste jälgimiseks, kus ta pidi teadma üliõpilaste aadresse ja tundma nende teenreid. Pedellid pidid olema tänaval valves kuni kella üheni öösel. Kõigest toimuvast tuli neil kohe ette kanda ülempedellile, kes omakorda tegi igal hommikul koondettekande rektorile. Pedellidel oli õigus nõuda, et üliõpilased süüteo korral järgneksid talle rektori juurde. Mittekuuletumise korral võis üliõpilasi areteerida linnapolitsei abiga.[71]

Seoses kuraator Craffströmi asumisega Tartu pidi ülikooli rektor talle alati tähtsamatest üliõpilaselu sündmustest ette kandma. Kui varem võidi paljud korraldused täita puhtformaalselt, siis nüüd muutus nende täitmisest kõrvalehoidumine juba

[71] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 380—381.

raskeks. Kuraatoriga tuli kooskõlastada ka ülikooli kohtu otsused, stipendiumide määramised ja paljud teised küsimused.

1839. a. keisri poolt antud korraldusega pidid üliõpilased, kes astusid välja ülikoolist enne selle lõpetamist, ega kuulunud Tartu elanike hulka, lahkuma linnast kahe nädala jooksul, ülikoolist väljaheidetud aga 24 tunni jooksul. Tartust pärinevad eksmatrikuleeritud üliõpilased pidid jääma politsei valve alla ega tohtinud enam läbi käia oma endiste kaaslastega. Nii taheti vältida noorte, ülikooli administratsioonist juba sõltumatute inimeste koondumist linna, mis võinuks saada korrarikkumiste põhjuseks.[72]

1858. a. keelati ka Tartu üliõpilastel ilmutada avalikult oma tunnustust või rahulolematust professoritele, pidada koosolekuid või korraldada demonstratsioone.[73]

1860. a. jaanuaris muude ülikoolide üliõpilastele antud õigusi kanda väljaspool ülikooli erariideid laiendati aprillis ka Tartu ülikooli kasvandikele.[74] 1861. a. juulis kaotati vormiriietus kõigis Venemaa ülikoolides.

Üliõpilaselu korraldus kajastas seega valitsuse üldisi suundi, mis 1830.—1840. aastail kaldusid reaktsiooni poole, kuid pehmenesid tunduvalt 1850.—1860. aastate vahetusel. Ometi säilisid Tartu üliõpilaselu korralduses tugevad erijooned, mis takistasid parema kontakti tekkimist Venemaa teiste ülikoolide üliõpilastega, samuti olid oluliselt kärbitud sidemed välismaa üliõpilastega.

ÜLIÕPILASTE ARV JA SELLE DÜNAAMIKA 1821—1865. Üliõpilaste arv hakkas Tartu ülikoolis 1820. aastatel jõudsasti kasvama. Kui 1820. a. oli ülikoolis 262 üliõpilast, siis 1831. a. oli neid juba 592, kasv seega 126%. Seejärel stabiliseerus üliõpilaste keskmine arv (550—560 inimest) kuni 1840. aastate keskpaigani, millele järgnes uus aeglane tõus, ent see asendus 1850. aastate teisel poolel ja 1860. aastate esimesel poolel väikese langusega (vt. lisad 3 ja 4). Üksikutel aastatel oli üliõpilaste arvus suurigi kõikumisi. Käsitletaval perioodil saavutas üliõpilaste arv Tartus oma kõrgpunkti (712 inimest) 1853. a.[75]

Üliõpilaste arvu dünaamika sõltus paljudest asjaoludest, eeskätt sotsiaal-majanduslike ja poliitiliste tingimuste muutumisest, samuti ülikooli enda seesmisest arengust, teaduse ja kõrghariduse edusammudest. Nii mõjutasid Tartu üliõpilaskonna arvu tõusu 1820. aastatel kahtlemata ülikooli enda kui Venemaa ühe suurima teadus- ja kõrghariduse keskuse tähtsuse üldine kasv, samuti ühiskondlik-poliitilise võitluse elavnemine. Ülikoolid ja üliõpilaskond muutusid progressiivse ühiskondliku mõtte tähtsamaiks kandjaiks tolleaegses ühiskonnas. See kutsus esile Tsaari-Venemaa reaktsioonijõudude vastupealetungi kõrgkoolidele. Võimude poolt kehtestatud piiramised üliõpilaste vastuvõtmisel mõjutasid 1840.—1850. aastatel teatud määral ka Tartu üliõpilaskonna arvu vähenemist. Keeld võtta ülikooli alamatest ühiskonnaklassidest pärinevaid noori Tartut siiski oluliselt ei puudutanud: nendest kihtidest tulnukaid õppis siin niigi vähe.[76]

Kuigi Tartu ülikooli üliõpilaste arv üldiselt kasvas, vähenes siiski tema osakaal Venemaa üliõpilaste üldarvus. Tartu üliõpilased moodustasid sellest (ilma Vilniuse ja Helsingi ülikoolita):[77]

[72] Сборник постановлений, II, с. 1470—1476.
[73] Sealsamas, III, lk. 365—366.
[74] Sealsamas, lk. 568—569.
[75] Статистические таблицы и личные списки . . . , с. 4—8.
[76] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 508.
[77] Энциклопедический словарь, т. XXXIV. Спб., 1902, с. 154; Статистические таблицы и личные списки . . . , с. 4, 6.

1824. a. — 20,1%[78]
1830. a. — 31,0%
1832. a. — 28,2%
1850. a. — 17,4%
1856. a. — 14,5%
1860. a. — 11,3%
1865. a. — 10,9%.

Maailma suurematest ülikoolidest jäi Tartu üliõpilaste arvu poolest tunduvalt maha, ent võis selles suhtes siiski võistelda mitmegi kuulsa kõrgkooliga. Kui 1853. a. oli Tartu ülikoolis 712 üliõpilast, siis näiteks Berliini ülikoolis oli nende arv 2166, Bonnis 896, Göttingenis 669, Halles 661, Königsbergis 374.

Üliõpilaste jagunemine teaduskondade järgi (lisa 6) kajastas ühelt poolt ajajärgu ühiskondlikke vajadusi kõrgharidusega kaadri järele, teiselt poolt aga Tartu ülikooli spetsialiseerumist. Kogu käsitletud perioodi kestel seisis üliõpilaste arvu poolest esikohal arstiteaduskond. Selles õppis 35—50% kõigist üliõpilastest. Suurim oli meditsiiniüliõpilaste absoluutse ja suhtelise arvu kasv 1850. aastatel. Kui 1820. a. loetleti arstiteaduskonnas 92 üliõpilast, siis 1850. aastatel oli see arv kasvanud kolmekordseks — keskmiselt ligi 300 üliõpilast. Selline kiire kasv tulenes ühelt poolt sellest, et arstiteaduskonda (nagu usuteaduskondagi) ei puudutanud võimude kehtestatud piiramised üliõpilaste vastuvõtmisel. Teiselt poolt aga kiirendasid arstiteaduskonda vastuvõetute arvu kasvu Krimmi sõja sündmused: nõudmine rindearstide järele suurenes järsult. Tsaariaegne Tartu ülikool spetsialiseerus üldse esmajoones meedikute ja farmatseutide ettevalmistamisele kogu Vene riigi jaoks.

Üliõpilaste arvu poolest tõusis käsitletud perioodil teisele kohale filosoofiateaduskond. Mõnedel aastatel (1829—1830, 1841, 1843, 1845—1848) oli selles teaduskonnas isegi rohkem üliõpilasi kui arstiteaduskonnas, vahel oli mõlemas teaduskonnas õppijate arv peaaegu võrdne. Olukord muutus tugevasti pärast 1849. a. filosoofiateaduskonna kahjuks. Seda põhjustas üliõpilaste vastuvõtu piiramine sellesse teaduskonda. Kuigi 1855. a. piiramine lõpetati, ei suutnud filosoofiateaduskond enam kunagi üliõpilaste arvu poolest arstiteaduskonda edestada. Kui varem moodustas filosoofiateaduskonna üliõpilaskond umbes kolmandiku kõigist üliõpilastest, siis aastail 1850—1865 juba vaevalt neljandiku (lisa 6).

Ülikooli esimesel tegevusperioodil seisis õigusteaduskond üliõpilaste arvult teisel kohal. Nüüd tõrjuti ta kolmandale, üksikutel aastatel käsitletava perioodi lõpul koguni viimasele kohale. Seda põhjustas õigusteaduskonna tolleaegne suhteliselt kehv teaduslik-pedagoogiline tase, orienteerumine üksnes Läänemere kubermangude vajadustele, samuti võimude poolt tehtud takistused üliõpilaste vastuvõtmisel. Teaduskonda kuulus tavaliselt alla 20% Tartu üliõpilaste üldarvust.

Usuteaduskonnas õppis sellel perioodil 12—17% üliõpilastest. Siinjuures tuleb märkida, et usuteaduskonnas õppimine ei tähendanud pärast lõpetamist üksnes vaimulikuna töötamist. Kõigist 1802.—1852. a. tööleasunud teoloogiatudengitest tegutses kirikuõpetajaina 66,3%. 219 teoloogi ehk üle 27% usuteaduskonna lõpetanutest töötas kooliõpetajatena. Teoloogiatudengid moodustasidki kõige suurema osa (38,5%) kõigist kooliõpetajatena tööleläinuist.

Tartu ülikool andis sellel perioodil suhteliselt palju ametnikke tsiviisasutustele — 1073 inimest ehk 23,7% pärast ülikooli lõpetamist tööleasunuist. Ametnikena rakendust leidnuist moodustasid kõige suurema osa (79,1%) õigusteadust studeerinud. Ametnikena suundus tööle, peale ajalootaste ja filoloogide, inimesi kõigilt stuudiumi erialadelt.

Ligilähedalt niisama palju kui ametnikke andis ülikool sellel perioodil ka meedikuid — 1023 inimest ehk 22,6% kõigist tööleasunutest. Arstideks said arusaadavalt üksnes meditsiini õppinud üliõpilased. Range oli tööalane spetsialiseerumine ka apteekrite ja advokaatide hulgas.

Teadusepõllul leidis rakendust ainult 149 inimest ehk 3,3% tööleasunuist, neist enamus arsti- ja filosoofiateaduskonna lõpetanud. Sõjaväetase karjääri tegi 210 inimest ehk 4,6% tööleasunuist. Sealjuures on huvitav märkida, et sõjaväelasi tuli kõige rohkem just filosoofiat õppinud meeste hulgast. Sellele alale ei andnud ainult ajaloolased ja filoloogid ühtki inimest.

Põllumajandusega, enamasti omaenda mõisas, hakkas pärast ülikooli lõpetamist tegelema 490 inimest (10,8%), eeskätt õigusteadlased, kameralistid ja majandusteadlased. Tegelikult peaks oma mõisaga tegelejate arv ilmselt suurem olema, sest arvesse võtmata on jäänud need ülikooli lõpetanud, kes ei olnud formaalselt mitte kusagil teenistuses või kes olevat üldse ilma kindla tegevuseta.[79]

ÜLIÕPILASKONNA RAHVUSLIK JA SOTSIAALNE KOOSSEIS. Ka käsitletud perioodil oli valdav enamus üliõpilastest (72,3%) pärit Läänemere kubermangudest. Esikohal seisid Liivimaalt tulnud — 40% kõigist üliõpilastest, teisel kohal olid kuramaalased 19,3% ja viimasel kohal eestimaalased 12,6%. (Üksikasjalikumalt vt. lisa 5.) Ülejäänud tulid Vene riigi teistest piirkondadest ja välismaalt. Välismaalt tulnukate osakaal oli Tartu üliõpilaskonnas mainimisväärne üksnes käsitletud perioodi algul: 1822.—1826. a. moodustasid nad 4,6% üliõpilaste keskmisest arvust. Seejärel nende arv kahanes pidevalt, perioodi lõpul moodustasid nad ainult 0,3% üliõpilastest.

Tartu ülikooli üks iseloomulikke jooni käsitletaval ajajärgul oli riigi teistest piirkondadest tulnukate osakaalu pidev suurenemine. Kui aastail 1822—1826 moodustasid teistest piirkondadest tulnukad 11,7% kõigist üliõpilastest, siis järgneval 15 aastal kasvas nende osakaal rohkem kui 26%-ni, aastail 1847—1856 koguni 32%-ni. Väljastpoolt Tartusse õppima tulnute arvu kasv tähistas teatud määral siinse ülikooli kui teaduskeskuse autoriteedi suurenemist. Teatud osa etendas kahtlemata seegi, et Tartus olid üliõpilaste elamistingimused soodsamad kui mujal.

Teistest piirkondadest pärit üliõpilaste arvu Tartus suurendas muide ka Vilniuse ja Varssavi ülikoolide sulgemine tsaarivõimude poolt 1832. a. Kui aastail 1802—1832 õppis Tartu ülikoolis ainult 57 Poola aladelt pärit noormeest (neist 45 poolakad), siis aastail 1833—1863 suurenes nende arv 541-ni (neist 459 poolakad).[80]

Vene riigi teistest piirkondadest pärit üliõpilaste osakaalu kasv Tartus osutas sellele, et siinne *alma mater* muutus lokaalsest provintsiülikoolist kogu riigile kaadri sepikojaks.

Aga ikkagi jäi Tartu ülikool üliõpilaste rahvusliku koosseisu poolest n.-ö. saksa ülikooliks. Valdav enamus üliõpilastest, Läänemere kubermangudest tulnukatest peaaegu kõik,

---

[78] Sel aastal loetleti Tartu ülikoolis 334, Moskva ülikoolis 820, Harkovi ülikoolis 337, Kaasani ülikoolis 118 ja Peterburi ülikoolis 51 üliõpilast. Vilniuse ülikoolis oli üliõpilaste arv 927 ja Helsingi ülikoolis 338.

[79] Andmed üliõpilaste töölesuunamisest 1802; 1852. a.: Г. Пфафф. Статистические материалы для определения общественного положения лиц получившихся образование в Императорском Дерптском университете 1802—1852 года. Спб., 1862; J. Nikolitsch. Statistisches über die Universität zu Dorpat. — «Inland», 1862, S. 647.

[80] С. Исаков, П. Сигалов. Польские студенческие организации в Тартуском университете в XIX веке. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I, lk. 125.

olid baltisakslased. Saksa rahvusesse kuulusid ka paljud mujalt tulnud. Baltisakslaste domineerimine üliõpilaskonnas tulenes nende valitsevast positsioonist. Seda illustreerib ilmekalt fakt, et 1850. aastate algul tuli kolme Läänemere kubermangu iga 1000 elaniku kohta keskmiselt 0,25 Tartu ülikoolis õppivat baltimaalast, iga 1000 baltisakslase kohta aga 4,03 üliõpilast ehk 16 korda rohkem.[81] Kohalike põlisrahvaste, eestlaste ja lätlaste lapsi õppis ülikoolis ainult üksikuid. Käsitletud ajajärgul Tartu ülikooli pääsenud eestlastest nimetagem D. H. Jürgensoni (õppis ülikoolis 1823—1826), C. F. Janterit (1825—1828), Fr. R. Kreutzwaldi (1826—1831), P. J. Karelli (1826—1832), C. J. Masingut (1832—1834), F. W. Ignatiust (1834—1839),[82] L. A. Peecki (1836—1840), J. F. C. Laalandit (1843—1848), J. Hurta (1859—1863) ja W. G. Eisenschmidti (1863—1867), kes on jätnud märgatavamaid jälgi eesti kultuuriloosse.

Sotsiaalselt päritolult kuulus üliõpilaste enamik tolleaegse ühiskonna varakamatesse kihtidesse. Nii näiteks moodustasid 1852. a. aadelkonnast pärit noored 37,1%, talupojaseisusest pärinevad ainult 0,6%, aukodanike ja linnakaupmeeste perekondadest tulnud 38,8%; ülejäänud 23,5% pärinesid muudest maksuvabadest seisustest.[83] Üksikutes teaduskondades oli õppijate sotsiaalne koosseis erinev.

On oluline märkida, et eriti Baltimaades etendas ülikoolis õppimine tol ajal sotsiaalse positsiooni omandamisel ühiskonnas otsustavat tähtsust. Hoolimata sellest, millisesse kihti üliõpilane vanemate järgi kuulus, arvati ta pärast ülikooli lõpetamist nn. literaatide auväärsesse seisusesse. Sellesse seisusesse kuulusid ülikooli õppejõud, vaimulikud, ülemkooliõpetajad, riigiametnikud jt. 1832. a. kehtestati ametlikult nn. aukodaniku seisus, kuhu arvati ka haritlased. Nad olid vabastatud pearaha maksmisest, nekrutikohustusest ja ihunuhtlusest. Iga ülikooli lõpetanu võis taotleda enda vastuvõtmist aukodaniku seisusesse, mis võimaldas ühtlasi omandada isikliku aadli õigusi. Pärast 35-aastast laitmatut teenistust anti neile IV klassi Vladimiri orden ning õigus taotleda juba päritavat aadlitiitlit.[84] Nii püüdsid tsaarivõimud endale kindlustada haritlaskonna truudust ja toetust.

Baltisakslase suurimaks sihiks oli saavutada endale ja oma lastele võimalikult kõrge ühiskondlik positsioon. See oli võimalik ka ülikooli kaudu, literaatide seisusesse pääsemise teel. Seepärast suruti nii mõnigi baltisaksa noormees tingimata ülikooli, ehkki tal võisid vajalikud vaimuanded puududa. Kui õpingud jäidki katki, võis noormees minna Venemaale ning seal üsna kerge vaevaga saada saksa keele ülemõpetajaks. Ülemõpetaja kutse omamine tähendas aga perspektiivi saada aastate pärast kolleegiuminõuniku (vastas sõjaväes polkovniku aukraadile) või isegi riiginõuniku auaste ning ühes sellega pärandatavad aadliõigused.[85] Nii võimaldas tolleaegne kõrgharidus ülikooli lõpetanutele mitte üksnes tulusat tööd, vaid ka pääsu ühiskonna kõrgematesse kihtidesse.

Üliõpilaskonna tolleaegse sotsiaalse koosseisu juures ei olnud Tartus veel vajalikku baasi revolutsioonilise liikumise tekkimiseks ning isegi opositsioonilise liikumine omandas baltisaksa separatismi värvingu.

[81] Arvutatud «Inland», 1862, lk. 647 ja «Статистические таблицы и личные списки по Императорскому Юрьевскому, бывшему Дерптскому университету» toodud andmete alusel.

[82] Üliõpilaste nimekirjas leiame samast perioodist veel mitu Masingute ja Ignatiuste suguvõsast pärit meest.

[83] W. Lenz. Der baltische Literatenstad. Marburg/Lahn, 1953, S. 24—25.

[84] Vt. W. Lenz. Der baltische Literatenstand, lk. 28—29.

[85] Vt. W. Lenz. Der baltische Literatenstand, lk. 28—30.

ÕPPETÖÖ KORRALDUS. Käsitletava perioodi alguseks olid õppetöö põhivormid Tartu ülikoolis välja kujunenud ning jätkus nende täiustamine.

1830. a. kinnitati ka Tartu õpperingkonna õppeasutustele uus põhikiri, mis ühtlustas õppeprotsessi gümnaasiumides ja parandas üliõpilaskandidaatide ettevalmistamist. Tartu õpperingkonna gümnaasiumide lõpetajad said õiguse ülikooli astuda eksamiteta, kuid vastav paragrahv oli ebaselgelt formuleeritud, mille tõttu ülikooli juures jätkus professoritest koosneva vastuvõtukomisjoni tegevus. Alles 1834. a. andis haridusministeerium ametliku loa võtta kohaliku õpperingkonna gümnaasiumide lõpetajaid ülikooli eksamiteta. Mujalt tulnutele jätkati eksamite korraldamist.[86] 1838. a. uued üliõpilaseeglid nägid aga uuesti ette sisseastumiskatsed kogu gümnaasiumikursuse ulatuses.

Uute üliõpilaste vastuvõtt toimus iga õppesemestri algul, milleks tavaliselt kulus üks nädal. Et vastuvõtuperiood ei häiriks õppetööd, lubas kuraator Craffström alates 1843. a. sügissemestrist alata loengutega üks nädal pärast semestri algust. Ilmselt ei olnud professorid sisseastumiseksamitel kuigi nõudlikud, mille tõttu kuraator von Bradge 1855. a. nõudis nende senisest tunduvalt rangemat läbiviimist. 1861. aastal aga kaotati sisseastumiseksamid Venemaa ülikoolides.[87]

Õppetöö üldkorraldus jäi põhijoontes endiseks. Üliõpilane ise koostas vastava eriala piirides õppejõudude poolt väljakuulutatud loengukavade alusel õppeainete nimekirja, millega ta kavatseb semestri jooksul tegelda. Selle kinnitas üks vastava teaduskonna professoritest. Pärast loengute nimekirja kinnitamist tuli tasuda loenguhonorar ülikooli kassasse või sellest pääsemiseks esitada vaesustunnistus. Valitud loengute, seminaride ja praktikumide külastamine oli küll formaalselt kohustuslik, kuid õppejõudude enamik ei kontrollinud selle nõude täitmist.

Õppeaja ametlikku kestvust pikendati 1838. a. arstiteaduskonnas neljalt aastalt viieni, teistes teaduskondades kolmelt nelja aastani. See oli siiski ainult ülikooliskäimise minimaalseks formaalajaks. Sisse oli üsna kerge saada ja samuti lahkuda, mille tõttu üliõpilaskontingent oli väga liikuv. Õpingud katkestati sageli ja paljud olid üliõpilaseks vähemate või pikemate vaheaegadega korduvalt.

Üliõpilaste poolt omandatud teadmiste kontroll toimus vastavate eksamite ja arvestuste kaudu. Nende sooritamise aeg, kord ja ulatus olid teaduskonniti ja osakonniti erinevad. Kuigi õppetöö üldine korraldus jättis ka käsitletaval perioodil üliõpilastele suure tegevusvabaduse, muutus eksamite sooritamise kord siiski plaanipärasemaks ja kasvas õppejõudude nõudlikkus.

Õppetööst osavõtuga oli pidevalt raskusi. Seda püüti parandada rahatrahve rakendades ja pikemaaegsete puudumiste korral õppesemestri annulleerimisega, s. o. selle väljajätmisega arvessevõetavast õppeajast. Tavalisele üliõpilasele need abinõud erilist mõju ei avaldanud. Küll aga pidid nendega arvestama stipendiaadid, iseäranis eriinstituutide ja seminaride kasvandikud, sest kardeti õppeabirahast ilmajätmist.

Et õppedistsipliini parandamisel otsustavat murrangut ei saavutatud, tõendab kuraator von Bradge korraldus a. 1858, milles ta soovitas õppejõududel märkida sisse üliõpilaste osavõtt õppetööst nende õpinguraamatusse ja regulaarsemalt kontrolli-

[86] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 505—506.

[87] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 507.

da loengukursuse käigus omandatud teadmisi.[88]

Üliõpilaste teadmiste põhikontroll langes ikkagi lõppeksamitele, mis olid ette nähtud vastavate teaduskondade või erialade õppeplaanides. Algul hinnati teadmisi ainult kahe hindega — rahuldav või mitterahuldav. 1837. a. nõudis kuraator Craffström üliõpilaste teadmiste sisulisemat ja täpsemat hindamist. Nüüd hakati kasutama väga erinevaid hindeid: sooritatud edukalt, küllaldaselt, korralikult, keskmiselt, mitte kõige paremini, mitterahuldavalt jne. Et hindamisel kindlat korda luua, kehtestas kuraator 21. jaanuarist 1840 järgmised hinded: oivaliselt, väga hästi, hästi, piisavalt hästi ja ebapiisavalt, s. o. mitterahuldavalt.[89]

Õppetöö sisu ja meetodid olid teaduskondade ja erialade kaupa väga erinevad. Neist tuleb ligemalt juttu vastavate teadusalade arengu käsitlemisel. Üldiselt oli seminaride ja praktiliste tööde osatähtsus õppeprotsessis kaasaja tasemel.

Ülikooli 1820. a. põhikirja ja Tartu õpperingkonna korraldusega 4. juunist 1820 oli ülikooli juures ette nähtud **pedagoogilis-filosoofiline** seminar, mis loodi endise Õpetajate Instituudi asemele. Seminari idee autoriks oli J. K. S. Morgenstern, kes sai ka selle juhatajaks. Nagu tolleaegne gümnaasium oli seminargi tugeva klassikalise kallakuga. Peale kahe klassikalise filosoofia professori (J. K. S. Morgenstern ja J. V. Francke) töötasid seminaris 1820. aastatel veel filosoofia ja pedagoogika (G. B. Jäsche) ning vene keele ja kirjanduse (V. M. Perevoštšikov) professorid. G. F. Parroti kõigiti põhjendatud ettepanekud suurendada loodusteaduste osatähtsust ja panna seminaris ametisse ka matemaatikaprofessor, ei läinud läbi. Küll lubati seminari kümnest kasvandikust kolmel filoloogia kõrval omandada ka matemaatikaõpetaja eriala.[90]

Seminaristidel, kes said aastas 400 rubla stipendiumi, oli õppetööst (loengutest ja seminaridest) osavõtt rangelt kohustuslik. Seminar jäi tegeliku elu vajadustest tublisti maha. Loodusteaduste osatähtsus ei suurenenud ka 1838. a., mil töötati välja seminari uus programm. 1842. a. aga lõpetati seminaris õpetajate ettevalmistamine gümnaasiumide reaalklasside jaoks.[91]

Seminari lõpetajatel tuli sooritada õpetajakutse eksam ülikooli koolikomisjoni ees. Aastail 1821—1855 õppis seminaris 117 üliõpilast. Neist sirgus silmapaistvaid keeleteadlasi, kuid koolid said tagasihoidlikku täiendust peamiselt humanitaaralade jaoks. 26. juulil 1856 pedagoogilis-filosoofilise seminari tegevus lõpetati.[92] Sellal nõudis kool juba märksa elulähedasema koolitusega pedagooge, eriti loodusteaduste alal.

1861. a. alates töötasid Tartu ülikooli, nagu paljude teistegi Venemaa ülikoolide juures **pedagoogilised** kursused,[93] kuhu võeti ülikooli lõpetajaid õpetajakutse saamiseks. Õppeaeg kestis kaks aastat. Vastuvõetavate kontingent ei olnud piiratud, kuid stipendiumi said ainult 10 kursuslast endise pedagoogilis-filosoofilise seminari stipendiumisummadest. Kursused töötasid kuni 1867. a., mil nad suleti. Siitpeale katkes õpetajate ettevalmistamine Tartu ülikoolis pikemaks ajaks.[94]

Keisri ukaasiga 5. novembrist 1819

---

[88] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 513.
[89] Sealsamas, lk. 515—516.
[90] TRÜ TR KHO, f. 15, s.-ü. 8, l. 41—42.
[91] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 49, l. 182—193.
[92] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 482; ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 49, l. 236.
[93] ПСЗ. Собрание второе. Т. XXXVI. Отделение первое. 1861. № 36533, с. 21—25.
[94] A. Konks, H. Muoni. Õpetajate ettevalmistamine Tartu ülikoolis XIX sajandil ja XX sajandi algusaastatel. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, X. Tartu, 1981, lk. 74—75.

loodi Tartu ülikooli arstiteaduskonna juurde **Meditsiiniinstituut** riigiteenistuses vajalike arstide ettevalmistamiseks. Ülikooli 1820. a. põhikiri nägi Meditsiiniinstituudi kasvandikke jaoks ette 40 stipendiumi, igaüks 750 rubla aastas. Instituudi stipendiaatidel oli kindel õppeplaan ja programm ning nad pidid pärast ülikooli lõpetamist kuus aastat töötama määratud kohtadel.[95]

Eriõppeplaani alusel töötas Tartu ülikoolis ka 1843. a. rajatud **Farmaatsiainstituut**, mis valmistas ette apteekreid ja proviisoreid kogu Venemaa jaoks. Õppeaeg kestis ainult kolm semestrit, s. o. poolteist aastat. Viiele farmaatsiainstituudi üliõpilasele maksti stipendiumi 150 hõberubla aastas. Stipendiumi said ka 1827. a. loodud teoloogiaseminari 12 kasvandikku (200 hõberubla aastas).

Peale loetletud eriinstitutsioonide kasvandikele ettenähtud stipendiumide jaotus teaduskondade vahel veel 19 eri suurusega riiklikku stipendiumi. Varem loodud erastipendiumidele lisandus käesoleval perioodil viis uut erastipendiumi.[96]

Üldkokkuvõttes oli Tartu ülikoolil seoses riiklike eriülesannetega spetsialistide ettevalmistamisel arvukalt riiklikke stipendiume, mis oli tähtsaks teguriks õppedistsipliini tugevdamisel ja võimaldas andekatel, ent vaestel üliõpilastel ennast tõsiselt pühendada õpingutele ja teaduslikule tööle. Vastavate eriülesannete andmine Tartu ülikoolile oli tunnustuseks õppe-teadusliku töö üldiselt kõrgele tasemele. Õppejõudude silmapaistvalt tulemusrikas teaduslik tegevus avaldas suurt mõju õppetöö sisulise taseme tõusule. Selleks oli loodud ka hea materiaalne baas.

Üliõpilaste süvenemist teadusse stimuleerisid ka võistlustööd. 1820. a. põhikirja kohaselt võis aastas anda kuni viis kuldmedalit konkursitööde eest. Hõbemedalite arv ei olnud piiratud. Aastail 1820—1864 anti silmapaistvate võistlustööde eest kokku 194 medalit, neist 111 kuld- ja 83 hõbemedalit. Kuldmedalite ülekaal (eelmisel perioodil olid ülekaalus hõbemedalid) näitab üliõpilaste teadustööde taseme tõusu. Saadud medalite arvult oli esikohal usuteaduskond (28 kuld- ja 28 hõbemedalit), kus aga võistlustööde teaduslik tase oli üldiselt madal. Järgnesid arstiteaduskond (30 kuld- ja 21 hõbemedalit), ajaloo-keeleteaduskond (23 kuld- ja 11 hõbemedalit), õigusteaduskond (vastavalt 19 ja 12) ja füüsika-matemaatikateaduskond (vastavalt 16 ja 6).[97] Ajaloo-keele- ja füüsika-matemaatikateaduskond moodustasid kuni 1850. a. ühise filosoofiateaduskonna ja sellele langes kõige suurem arv (39) kuldmedaleid, mis viitab üliõpilaste teadusliku töö taseme tunduvale tõusule eelmise perioodiga võrreldes.

Õppejõud võtsid üliõpilasi kaasa ka teaduslikele ekspeditsioonidele. Nii teostas F. G. W. Struve Läänemere kubermangude koordinaatide määramise aastail 1816—1827 üliõpilaste abiga. Otto v. Kotzebue juhtimisel laeval «Predprijatie» toimunud ümbermaailmareisist võtsid osa professor Eschscholtzi juhtimisel üliõpilased, füüsik E. Lenz, mineraloog E. Hoffmann ja astronoom E. W. Preuss, kellest kõigist said hiljem tuntud teadlased.

Professorid organiseerisid ka üksikuid üliõpilaste teaduslikke ringe, millistest oli püsivaim aastail 1837—1853 professor K. E. Otto juhtimisel tegutsenud juristide ring.

---

[95] E. Käer-Kingissepp. Tartu ülikooli arstiteaduskonna kroonustipendiaatide instituut. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, III. Tartu, 1975, lk. 90—98; ENSV RAKA, f. 733, nim. 99, s.-ü. 67.
[96] E. B. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 517—518.
[97] Sealsamas, lk. 520—521.

ÜLIÕPILASELU JA ORGANISATSIOONID. Pärast Tartu *Burschenschafti* keelamist ja tema liikmete karmi karistamist 1833. a. likvideeruvad ka kõik korporatsioonid («Estonia», «Curonia», «Livonia» ja «Fraternitas Rigensis»), hävitades ühtlasi kogu kirjaliku asjaajamise. 1834. a. algul, mil hakkasid kehtima uued üliõpilasreeglid, kutsuti kõik üliõpilased aulasse, kus nad pidid allkirjaga kinnitama oma mittekuulumist salaühingutesse.[98]

Üliõpilaselu korraldavate organisatsioonide täielik puudumine tõi kaasa aga negatiivsete nähtuste kasvu. 1830. aastate keskel sagenevad joomingud, stiihiliselt tekkivad kaklused ja duellid. Seepärast asus ülikooli valitsus seisukohale, et korporatsioonid võiksid poolametlikult edasi tegutseda, aitamaks kaasa üliõpilaselu korraldamisele. Need taastuvadki aastakümne keskpaiku mitmesuguste erisihtidega varjatud nimetuste all: «Fraternitas Rigensis» kirjandusühinguna, «Estonia» muusikaseltsina jne.[99] Taastatakse ka 1832. a. loodud korporatsioonide volinikekogu (*Chargierten-Convent*).

Kuid korporatsioonide tegevus jääb mitteametlikuks. Kuraator Craffström korporatsioone ei tunnustanud. Ta püüdis formaalsete abinõudega üliõpilasdistsipliini tugevdada, nõudes pedellide töö parandamist ja õppejõudude nõudlikkuse tõstmist.

Et üliõpilaste üle järelevalvet parandada, nõudis Craffström rangelt vormiriietuse kandmist. Kuni 1831. a. oli Tartu üliõpilaste vormiriie sinist värvi. Selle tähtsama elemendi moodustas sinine pikk-kuub (saterkuub), mida kohaliku traditsiooni kohaselt kiitis musta sametkrae ja sellele tikitud kuldsete tammelehtedega. 1831. a. muudeti üliõpilaste vormiriietus roheliseks. Univorm (pikk-kuub) pidi püüd olema roheline, sinise krae ja kahe rea kuldsete nööpidega; püksid tumedast riidest, müts sinise ääre ning suure nokaga. Vormi juurde kuulus ka mõõk.

Tartu üliõpilaskond ei jälginud üldiselt nõuet kanda väljaspool kodu vormiriiet, või kui kandiski, siis ainult selle üksikuid elemente. Pealegi ei olnud uus vormiriietus populaarne. Et olukorda muuta, tellis Craffström 1837. a. Peterburist täiskomplekti vormiriietust, nõudes üliõpilastelt edaspidi vormi kandmist täies vastavuses nõuetele. Immatrikuleeritud pidid end vormis esitlema kuraatorile. 1840. a. alates nõuti koos vormikuuega lipsu kandmist.[100]

Kuraatori poolt rakendatud abinõud ei andnud kaugeltki mitte loodetud efekti. Ülikooli kohtul tuli 1830.—1840. aastail korduvalt arutada joomingute, kakluste, rahurikkumiste ja duellide tagajärgi. Eriti traagilised olid 1837. ja 1838. a. 1837. a. lõppes kaks duelli surmajuhtumiga ja duelliasjad anti keisri korraldusel sõjakohtu kompetentsi.

Craffström keelas 1837. a. joomingutega seotud ekstsesside vältimiseks üliõpilaste traditsioonilise 21. aprilli rongkäigu linnas, lubades vaid kokkutulekut (*kommerssi*) väljaspool linna piire. Protestiks korraldasid tudengid leinarongkäigu üle Toomemäe peahoone ette, mille sissekäigule asetati matuserongide ees kantav mustas riides kepp märgiks, et üliõpilaspüha on maetud.

Järgmisel aastal 21. aprillil linnas mingisugust rongkäiku ei toimunud. Linnatagusel kommerssil sai aga duellil surmavalt haavata üliõpilane L. Gussarovski. 21. aprilli rongkäik jäi nüüd keelatuks kuni 1840. aastate lõpuni.[101]

---

[98] (E. Fehre.) Geschichte der Fraternitas Rigensis. St. Peterburg, 1898, S. 52.

[99] Sealsamas; A. v. Gernet. Geschichte der Estonia. St. Peterburg, 1893, S. 87.

[100] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 535—536.

[101] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 538.

Craffströmi range poliitika ei saavutanud edu ei õppejõudude ega üliõpilaste hulgas. Üliõpilased muutusid küll mõnevõrra ettevaatlikumaks, nüüd sunnitud rohkem kandma vormiriietust jne., kuid säilitasid samal ajal poolehoiu varasematele üliõpilastraditsioonidele. Korporatsioonid tegutsesid edasi ning kuraatoriksoleku lõpupoole muutus ka Craffström nende suhtes sallivamaks.

Korporatsioonide tegevuse ühtlustajaks sai *Chargierten-Convent*, mille koosolekuid 1841. a. hakatakse uuesti protokollima.[102] Taastatakse ka 1828. a. tekkinud poola üliõpilaste korporatsioon «Polonia» ja 1829. a. poeet N. M. Jazõkovi initsiatiivil loodud vene üliõpilaste korporatsioon «Ruthenia». Esimest ei lastud korduvatele katsetele vaatamata volinikekogusse. Samuti ei lastud sinna Ruthenia. Viimasega tekkis *Chargierten-Convendil* siiski 1846. a. kartellvahekord, s. o. koostöö ühise põhikirja tunnustamise alusel.

Korporatsioonidevaheliste sagedaste tülide lahendamiseks, kahevõitluse küsimuse reguleerimiseks ja üliõpilaselu aluste tugevdamiseks töötati 1841. aastal välja üldine üliõpilasseadus (*«Allgemeiner Comment»*), mis nõudis korporatsioonidevaheliste tülide lahendamist volinikekogus, keelas duellid tulirelvadega ning nägi ette üliõpilastülide lahendamiseks aukohtu loomise. Viimasesse läks igast korporatsioonist kolm esindajat, kaasa arvatud «Polonia» ja «Ruthenia». Aukohtus tulid arutusele kõik duellile väljakutsega lõppenud tüliasjad. Vähepõhjendatud tülide ja auhaavamiste puhul aukohus duelle ei lubanud.[103]

Uue korralduse tulemuseks oli duellide arvu vähenemine. Kuid korporatsioonides leidus palju kahevõitluse pooldajaid ning kuni 1840. a. peeti tüliküsimuste lahendamist duelli kaudu iseendastmõistetavaks auasjaks. 1840. aastail areneb aga duellikohustuse vastu ulatuslik agitatsioon, mida juhivad progressiivsed õppejõud ja üliõpilased. Usulistest motiividest lähtudes astuvad kahevõitluste vastu välja ka teoloogiaüliõpilased. Üliõpilasedustuse demokratiseerimist ja duellisunduse kaotamist toetas enamus organiseerimata, nn. metsikuid üliõpilasi. Viimase kaotamisele kaldus ka osa korporante, eriti «Estoniast». Ägedad vaidlused kanduvad aastail 1846—1847 ka volinikekogusse, mis halvab selle tegevuse. 25. aprillil 1847 otsustas *Chargierten-Convent* laiali minna ja anda maad demokraatlikumale esindajate kogule — *Repräsetenten-Convendile*. See tulebki esimest korda kokku 29. aprillil, koosnedes nii kõigi korporatsioonide kui ka metsikute esindajatest, kes nende vàlimisteks moodustasid 15—20-liikmelised sektsioonid. Seega sai üliõpilaskondlik organiseerumispõhimõte jälle ajutiselt ülekaalu.

17. mail 1847 otsustas *Repräsetenten-Convent* valdava häälteenamusega kaotada duellisunduse juhul kui üks tülipooltest teatab aukohtule, et duell on tema südametunnistuse vastu.[104] See otsus oli põhimõttelise tähtsusega ja vähendas suuresti duellide arvu, kuigi need korporatsioonides ei lõppenud.

Repräsetenten-Conventi iga ei olnud pikk. Metsikute sektsioonid lagunevad ja nende esindajad lahkuvad esindajate kogust. Lahkub ka «Ruthenia». 450-st esindatud üliõpilasest jääb 1849. a. järele ainult 218, põhiliselt vanade korporatsioonide esindajad. 1850. a. taastati seepärast kor-

---

[102] A. v. Gernet. Geschichte der Estonia, S. 54.

[103] I. Tõnisson. Üliõpilaskond Tartu Saksa ülikoolis 1802—1889. — Tartu üliõpilaskonna ajalugu, lk. 40—42.

[104] A. v. Gernet. Geschichte der Estonia, S. 152.

poratsioonide volinikekogu *Chargierten-Convent*. Edaspidiseks aga kergendati uute korporatsioonide loomise tingimusi. Uude korporatsiooni pidi kuuluma vähemalt 20 ausat üliõpilast. Värve võis uus korporatsioon kanda aga üksnes siis, kui sai tunnustuse volinikekogult. Viimasel oli õigus korporatsioone laiali saata üldsusele kahjulike tendentside ilmnemisel. Uudses olukorras saadab Ruthenia oma esindajad *Chargierten-Conventi* ja uue korporatsioonina luuakse aristokraatliku koosseisuga «Baltica».[105] Nii oli nn. Tartu üliõpilasriik oma põhialustes välja kujunenud.

1854. a. ametisse astunud kuraator von Bradge suhtumine üliõpilasorganisatsioonidesse kujunes sallivaks. Pärast mitmekordseid pöördumisi keskvõimude poole sai kuraator haridusministrilt loa võimaldada korporatsioonidel avalikult tegutseda. Selle alusel kinnitas von Bradge 27. aprillil 1855 korporatsioonide tegevuse reeglid.[106] Nendega praktiliselt seaduspärastati korporatsioonides ja volinikekogus väljakujunenud kord. Juhtivate organite valimisest ja uute korporatsioonide asutamisest tuli kohe informeerida ülikooli valitsust. 21. aprill muudeti uuesti ametlikuks üliõpilaspühaks. Üliõpilaste aukohtu eelastmena hakkas tegutsema uurimiskomisjon tüliküsimuste täpsemaks väljaselgitamiseks.

Tartu üliõpilasriik oli legaliseeritud. Korporatsioonide arv jäi praktiliselt muutumatuks. 1857. a. lõpetas oma tegevuse Ruthenia, tekkis aga uuena korporatsioon «Fraternitas Academica Dorpatensis», mis suutis siiski tegutseda ainult kuni 1861. a. Aastail 1865—1866 tunnistati korporatsiooniks ka teoloogidest koosnev «Arminia», kuid see lagunes ruttu. Suurimaks uuenduseks oli üliõpilaskohtu *(Burschengericht)* loomine 1864. a. korporatsioonide esindajatest. Selles tulid arutamisele kõik üliõpilaste tüliküsimused ja ta tegutses ligi kolmkümmend aastat.

Korporatsioonide võimutsemist püüavad veel kord piirata metsikud. 1862. a. saavutavad nad taas oma sektsioonide esinduse volinikekogus. Kuid nende ettepanek muuta viimane, s. o. *Chargierten-Convent* uuesti demokraatlikuks *Repräsetenten-Convendiks* lükatakse korporatsioonide poolt kategooriliselt tagasi. 1864. a. likvideeruvad metsikute sektsioonid uuesti.[107]

Kokkuvõttes tuleb märkida, et käsitletava perioodi lõpuks võitis täielikult korporatiivne üliõpilaselu korraldus, mis oli vastavuses baltisakslaste traditsioonide ja tegevusega.

5. ABIÕPPEASUTUSED JA ÜLIKOOLI JUURES TEGUTSEVAD INSTITUTSIOONID

RAAMATUKOGU. Ülikooli raamatukogu töökorraldus jäi käsitletaval perioodil põhiliselt endistele alustele. Selle juhatajaks oli professorite hulgast määratud direktor (kuni 1839. a. K. Morgenstern). 1820. a. põhikirja kohaselt sai direktor lisapalka 1000 assignaatrubla aastas. Talle allusid juhataja (direktori) asetäitja, kes valiti õppejõudude hulgast, sekretär ja viimase abilisena üks kantseleitöötaja. Ülikooli keeleõpetajate lisakohustuseks oli abistada raamatukogu tööd. 1860. a. loodi teiste vene ülikoolide eeskujul raamatukoguhoidja amet ja kaotati seoses sellega sekretäri koht. Direktori koht jäi palgata auametiks, mille täitja valiti edasi professorite hulgast. Direktori ülesan-

[105] I. Tõnisson. Op. cit., lk. 43—46.
[106] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 588—591.
[107] I. Tõnisson. Op. cit., lk. 51—52.

deks sai nüüd ainult üldjärelevalve korraldamine.[108]

Morgensterni järglasena sai raamatukogu direktoriks professor F. G. Bunge, kes oli sellel kohal kuni 1842. a. 1842.—1852. a. oli direktori koht vakantne ja kogu asjaajamine jäi raamatukogu sekretäri Emil Andersi hooleks. 1855.—1857. a. oli direktoriks professor K. F. Keil ja tema järel professor R. Buchheim. Raamatukogu töö sisulist korraldamist juhtis pärast Morgensterni tegelikult E. Anders, kes 1860. a. sai raamatukoguhoidjaks ja oli sellel kohal kuni 1871. a.[109]

Erakorraliste assigneeringute arvel osteti vanemaid väljaandeid, mille puudumine andis end tunda ülikooli teadustöös, ja komplekteeriti juriidilist kirjandust. Aastatel 1827—1840 osteti vene ja slaavi kirjandust 19 984,84 rubla eest lisadotatsiooni arvel, mis oli raamatukogule määratud 1827. a. seoses ülikooli taasavamise 25 aasta juubeliga.

Olulist täiendust raamatukogule on juba algusaastatest peale toonud annetused. Annetati nii üksikteoseid kui ka terveid raamatukogusid (näiteks F. M. Klinger 1842. a., K. Morgenstern 1852. a., P. K. Aleksandrov 1859. a. jt.). Annetajate hulgas oli rohkesti Tartu ülikooli õppejõude (G. F. ja J. J. F. W. Parrotid, G. F. W. Struve, M. H. Jacobi, A. S. Kaissarov jt.) ja kasvandikke (K. E. Baer, V. I. Dal, M. S. Kutorga, Hatšatur Abovjan jt.).

1865. a. jaanuaris oli raamatukogus raamatuid ja perioodilisi väljaandeid 106 080 eksemplari, käsikirju 673, plaane, kaarte ja jooniseid 5519.

Tänu tugevale majanduslikule baasile ja rohketele annetustele tõusis Tartu ülikooli raamatukogu peagi Venemaa raamatukogude seas juhtivale kohale. Tema töö spetsiifilisi küsimusi aastail 1820—1889 vaatleme järgmises osas.

KUNSTIMUUSEUM. Käsitletava perioodi algul jätkus Kunstimuuseumi kasv ja tegevus prof. K. Morgensterni juhtimisel. Kui ta siirdus 1837. a. pensionile, andis ta oma järglasele üle 14 033 müseaalse väärtusega eset kogusummas 89 348 rubla väärtuses. Kogud kasvasid ka järgmistel aastatel jõudsasti. Niisuguse kasvutempo tagas suhteliselt suur algkapital ja soliidsed iga-aastased eelarved. Enamasti olid need üle 1000 rubla aastas, tihti aga üle 2000 rubla.

Juba 1803. a. oli prof. K. Morgenstern kirjutanud oma päevikusse: «Ma tahan teha oma testamendi, kõik mulle tähtsa ära määrata. Elades ja surres võin ma siis rahulik ja isegi rõõmus olla. See näitab, et ma üldsusele kasulikult püüdsin elada, jäädes nii elama ka pärast surma.» 1852. a. testamendi kohaselt pärandaski K. Morgenstern kõik oma isiklikud kunstiteosed (gravüürid, joonistused, maalid, gemmide koopiad) ülikooli kunstimuuseumile, 1853. a. mais anti muuseumile üle joonistused, gravüürid, mündid ja gemmide koopiad. Maalid jõudsid ülikooli valdusse hiljem. K. Morgensterni mälestuseks eksponeeriti tema pärand eraldi osakonnana.

XIX sajandi teisel veerandil oli Baltimaadel alanud märgatav jahenemine kujutavate kunstide vastu. Kunstnikud otsivad sobivamat keskkonda Peterburis. Niisuguses kohaliku kunstielu mõõnaolukorras suutsid Morgensternile järgnenud direktorid siiski palju ära teha muuseumi edasiseks arenguks.

Pidevalt kasvavate kogude tõttu oli muuseum sattunud suurde ruumikitsikusse. Peahoone teisel korrusel, aula kõrval asunud ruumid ei suutnud enam kõiki varasid mahutada. Taotleti uusi ruume ja ülikoolihoone tiib-

[108] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 469—470.
[109] Sealsamas, lk. 474.

ehitustega avanes selleks soodne võimalus. Muuseumi käsutusse anti äsjavalminud vasakpoolse tiibhoone alumine korrus. Neis üheteistkümnes ruumis on muuseum paiknenud kuni käesoleva ajani.

Seoses varade ümberpaigutamisega ja muuseumi laiendamisega, tekkis vajadus fondide kriitiliseks hindamiseks, sest aastakümnete jooksul oli väärtusliku kõrval kogunenud ka palju juhuslikku. Kuraator von Bradke määras komisjoni, kuhu kuulusid L. Mercklin, K. E. von Liphart, A. Tobien, C. F. Neue ja C. A. Rathlef. Otsuse kohaselt jaotati senised kunstivarad vastavalt õppetöö profiilile. Morgensternile järgnenud muuseumidirektorid olid kõik klassikalised filoloogid, kes pidasid profiilseid loenguid. Üldkunstilist kasvatustööd prof. Morgensterni laadis nüüd enam ei jätkatud. Muuseumi gravüürid, joonistused ja maalid läksid joonistuskooli käsutusse. Praktiliselt vältas see üle kümne aasta. Komisjoni otsus sai aluseks muuseumi struktuuri muutmisele. Nagu näitas hilisem areng, olnuks õigem lahendus muuseumi kui terviku säilitamine.

1868. a. jõudsid ettevalmistused niikaugele, et muuseum võis kolida uutesse ruumidesse. Ekspositsioonisaalide seinad lasti kaunistada pompeij stiilis seinamaalingutega, et luua meeleolukat tausta antiikskulptuuride eksponeerimiseks. Maalingud tehti Tartu maalermeister F. Redlini juhtimisel.

Kas sajandi esimesel poolel ülikooli muuseum laiemale avalikkusele kättesaadav oli, selle kohta puuduvad andmed. Võib oletada, et külastajaile ära ei öeldud, sest 1862. a. otsustas ülikooli administratsioon avada ametlikult muuseumi ka mitteakadeemilisele publikule. Eksponaatidega tutvumiseks määrati kindlad kellaajad. Külastajate juhtimiseks oli tarvis muuseumi assistenti. 1863. a. määrati sellele ametikohale filosoofiateaduskonna üliõpilane Eugen Mecklenburg 10-rublase kuupalgaga. Muuseumikogude tutvustamisega kaasnesid tihti ka üldsusele määratud loengud.

JOONISTUSKOOL. Kuni 1838. a. jätkas ülikooli joonistuskool tegevust C. A. Senffi juhtimisel. Viimase surma järel jaanuaris 1838 valiti joonistamisõpetajaks Senffi õpilane August **Hagen** (1794—1878), kes töötas sellel kohal aastani 1851, mil ta halva tervise tõttu siirdus pensionile.

A. Hagen jätkas õppetöös C. A. Senffi traditsioone, kuid üldise huvi langemise tõttu kujutava kunsti vastu ei olnud tema tegevusel enam suuremaid tulemusi ning silmapaistvaid kunstnikke tema õpilastest ei sirgunüd. Siiski täiendas A. Hagen oluliselt joonistuskooli kogusid, milles kunstitööde arv kasvas 1851. a. 2439 üksuseni.[110]

1851.—1854. a. oli joonistusõpetaja koht vakantne. 1854. a. valiti sellele kohale Woldemar **Krüger** (1807—1893), kes oli õppinud C. A. Senffi juures ja täiendanud ennast Saksamaal, peamiselt Münchenis. W. Krüger oli rahvuselt eestlane, kuid tema kunstnikutegevus on seotud baltisaksa kunstiga. Aastail 1846—1861 kuulus ta kunstihuvilise Raadi mõisniku K. E. Lipharti ümber koondunud nn. pühapäevaakadeemiasse, kuhu kogunes ka teadlasi ja literaate.

Esimesed aastad (1856—1858) tuli Krügeril töötada õppeülesande täitjana, kuni akadeemiku kraadi saamiseni Peterburi Kunstide Akadeemialt 1857. a., mille järel ta 1858. a. kinnitati joonistuskooli täisõiguslikuks õpetajaks.[111] Krügeri tegevuse põhiosa aga langeb juba ülikooli ajaloo järgmisse perioodi.

---

[110] T. Nurk. Op. cit., lk. 93—94.

[111] R. Ratnik. Voldemar Krüger — Tartu ülikooli joonistuskooli kolmas õppejõud (1856—1891). — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I, lk. 96—100.

TSENSUURIKOMITEE ülikooli juures kaotati 1826. a. Riiklikku tsensuurikorraldust tugevdati progressiivse mõtte mahasurumiseks. Tsensuurikomitee funktsioonid läksid ülikoolilt üksikule Tartu tsensorile, kes allus vahetult Tartu õpperingkonna kuraatorile. Tsensori töökoormus osutus aga väga suureks ja 1864. a. loodi täiendavalt kahest professorist koosnev tsensuuriorgan välismaalt ülikoolile tuleva kirjanduse kiiremaks läbivaatamiseks.

ÜLIKOOLI KOOLIKOMISJON tegutses endistel alustel kuni 1837. a. Selle koosseisu kuulusid järgemööda paljud professorid (J. P. G. Ewers, J. F. W. Parrot, J. F. Erdmann jt.). Jätkus hoolitsus gümnaasiumide ja muude linnakoolide materiaalse baasi tugevdamise ja õpetamise taseme tõstmise eest. Professorid abistasid koole õpikute kirjutamisega. Nii koostas F. Parrot matemaatika ja J. P. G. Ewers saksa keele õpiku kohalike gümnaasiumide jaoks. Koolikomisjoni tegevuse üheks olulisemaks saavutuseks oli Tartu Õpetajate Seminari rajamine 1828. a. kohalikele linna elementaarkoolidele õpetajate ettevalmistamiseks. See oli esimene riiklik õpetajate seminar Venemaal.

1837. a. ülikooli koolikomisjon kaotati ja koolide juhtimine läks täielikult koolide nõukogule Tartu õpperingkonna kuraatori juures. Viimase koosseisu kuulus ainult ülikooli rektor. Seni oli ülikool oma valgustusliku missiooni saanud üsna ulatuslikult teostada ka kohalike koolide kaudu. Koolikomisjoni kaotamisega ülikooli valgustusliku tegevuse võimalused ahenesid.

TEADUSRINGID. Teadusliku iseloomuga üritustest tuleb nimetada alates 1831. a. toimuvat igakuist professorite ja õppejõudude koosolekut, nn. **vestlusringi**, kus peeti teaduslikke ettekandeid tähtsamatest uurimistulemustest ja informeeriti üksteist aktuaalsematest teadustöö probleemidest. 1830. aastate lõpul kasvasid üleülikoolilisest vestlusringist välja õppejõudude erialaringid õigus-, filosoofia- ja arstiteaduskonnas, kus arutati vastava teadusharu arenguga seotud probleeme. Kuid kõik need ringid tegutsesid eraalgatuse korras ega olnud ametlikult registreeritud. Vormiliselt suutis käsitletaval perioodil ülikooli juures konstitueeruda üksnes Õpetatud Eesti Selts. 1853. a. asutatud Tartu Loodusuurijate Seltsi tegevus oli küll tihedalt seotud ülikooliga, kuid ei kuulunud vormiliselt selle juurde.

ÕPETATUD EESTI SELTS. Tartu ülikooli progressiivsete õppejõudude hulgas tekkis mõte uurida Eesti ala minevikku, eesti keelt ja rahvakultuuri. Õpetatud Eesti Seltsi (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*) 19 asutajaliikme hulka 1838. a. kuulusid Tartu ülikooli professorid F. K. H. Kruse, A. F. Hueck, F. G. Bunge ja E. Hermann ja paljud vilistlased (J. S .F. Boubrig, J. F. Heller, vennad R. G. ja A. Hollmann jt.), samuti esimesed eesti rahvusest õpetlased Fr. R. Faehlmann ja D. H. Jürgenson.[112] Seltsi esimeseks presidendiks (1838—1841) sai pastor K. G. Hewe. Eriti hoogustus seltsi tegevus eesti valgustaja Fr. R. Faehlmanni presidendiks oleku ajal (1843—1850). 1840. a. alates andis selts perioodiliselt välja oma «Toimetisi» (*Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*), 1861. a. alates aastaraamatut (*Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*). 1863. a. lisandusid neile veel «Kirjad» (*Schriften der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*). Nendes avaldati hulgaliselt uurimusi Eesti ja Baltimaade ajaloo, eesti keele, kirjanduse, rahvaluule ja etno-

---

[112] Die Feier des 50 Jährigen Bestehens der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Kaiserlichen Universität zu Dorpat am 18. Januar 1888. Dorpat, S. 19—22.

graafia kohta. Selts asutas rikkaliku Baltikat käsitleva raamatukogu. Tema tegevusel oli oluline mõju eesti keele ja kirjanduse arengule. Selts andis välja ka eestikeelset valgustuslikku kirjandust, sealhulgas rahvakalendrit. «Toimetistes» ilmusid Fr. R. Faehlmanni muistendid ja aastail 1857—1861 vihikutena Fr. R. Kreutzwaldi poolt kirjutatud rahvuseepos «Kalevipoeg». Hiljem vähenes seltsi rahvavalgustuslik osa ja pääsesid täielikult domineerima baltisakslased.

Õpetatud Eesti Selts ja Tartu Loodusuurijate Selts olid esimesed akadeemilist laadi ühingud, mis ühendasid ülikooli õppejõude ning teadlasi ja asjaarmastajaid väljastpoolt ülikooli. Nende tegevusega pandi alus ülikooli ja teadusharrastajate sidemetele, mis hiljem veelgi laienesid.

* * *

Ajavahemikul 1820—1865 jõudis Tartu ülikool oma teadusliku arengu õitsenguperioodi, saavutades ülevenemaalise ja rahvusvahelise tunnustuse. Ülikooli tegevus oli kodumaise teaduse arendamisel eriti viljakas 1850. aastate teise pooleni, mil maandusraskused ja kohalik baltisaksa konservatism hakkasid teaduse ja kõrghariduse arengule pidurdavat mõju avaldama. Selle ajani domineeris ülikoolis valgustuslik suund. Tugevdades sidemeid Venemaa muude teaduskeskustega, eriti Peterburi Teaduste Akadeemiaga, säilitas Tartu ülikool kontakti eesrindlike teaduskeskustega Saksamaal, mis mõjus viljastavalt teaduse arengule Tartus ja kandus positiivsete impulssidena ka Venemaa teistesse ülikoolidesse. Tartu ülikool hakkas mängima üha suuremat rolli Venemaa ja rahvusvahelise teaduse arengus, rikastades teadust paljude avastuste ja fundamentaaluuringutega. Suur oli ülikooli osa eesti ja läti ning paljude teiste Venemaa rahvaste teaduse ja kultuuri arengus, milles avaldus ülikooli valgustuslik missioon kõige laiemas mõttes.

Ülikooli elu välist külge iseloomustasid mitmesugused pidulikud üritused ja koosolekud ülikooli aastapäevade ja juubelite puhul, samuti seoses riiklike pühade ja kõrgete võimukandjate külaskäikudega. 1830. a. juunis külastas Tartu ülikooli tsaar Nikolai I koos abikaasa ja teiste kõrgete aukandjatega. Ta tutvus ülikooli ja selle raamatukoguga, jäädes nähtuga üsna rahule. Ülikooli külastasid haridusministrid A. S. Siškov, S. S. Uvarov ja A. S. Norov, samuti rahandusminister E. F. Cancrin, metropoliidid, vürstid jne. Paljude külastustega kaasnesid pidulikud koosolekud ja vastuvõtud. Eriti tähtsateks sündmusteks olid Tartu ülikooli taasavamise 25. juubeliaastapäev 1827. a. ja 50. tegevusaasta juubel 1852. a.

1827. a. juubelit tähistati 12. detsembril kõigepealt koosolekuga kohaliku gümnaasiumi saalis, kus loeti ette kuraatori tervituskiri ja anti kätte riiklikud autasud rektor Ewersile ning professoritele Ledebourile, Engelhardtile, Struvele ning Jäschele ja sündik parun Ungern-Sternbergile. Seejärel toimus pidulik jumalateenistus Jaani kirikus. Kell 11.30 algas pidulik koosolek aulas. Aktusekõne pidas rektor Ewers, teadusliku ettekande prof. J. J. F. W. Parrot. Ülikooli audoktoriteks valiti peale riigitegelaste ja metropoliitide (K. Berg, M. Speranski, F. Klinger jt.) ka teadlased A. Humboldt, G. F. Parrot ja rootsi keemik J. Berzelius.

Õhtupoolikul toimus pidulik lõunasöök ja õhtul üliõpilaste rongkäik illumineeritud tänavatel muusika ja laulude saatel. Rongkäik lõppes üliõpilaste vaimustatud meeleavaldusega rektor Ewersi korteri ees. Kahel järgmisel päeval toimusid ballid, millistest ühe korraldasid üliõpilased ja teise ülikooli vilistlased.[113]

1852. a. juubel meenutas esimest, kuid oli märksa hiilgavam. Korraldav komisjon kutsus palju väliskülalisi, kes hakkasid saabuma Tartu juba 9—10. detsembril. Tähtsamatele külalistele korraldati esimene vastuvõtt nõukogu saalis 11. detsembri päeval.

12. detsembril kell 9 kogunesid professorid, külalisdelegatsioonid ja tähtsamad külalised nõukogu istungite saali, kus anti üle tervitused ja kingitused ülikoolile. Erilist tähelepanu ja austust äratasid ülikooli kasvandikud akadeemikud F. G. W. Struve ja K. E. Baer, kes esindasid Peterburi Teaduste Akadeemiat.

12. detsembril kell 10.30 toimus pidulik jumalateenistus Jaani kirikus, millele järgnes aktus aulas. Aktusekõne pidas rektor Haffner. Seejärel tehti teatavaks rektori, professorite ja teenistujate autasustamised ordenite ja kingitustega, samuti ülendused auastmetes. Avaldati ka üliõpilaste võistlustööde tulemused, kusjuures füüsika alal sai kuldmedali Moritz Parrot, ülikooli esimese rektori pojapoeg. Aktusele järgnesid pidulik lõunasöök ja üliõpilaste rongkäik.

13. detsembril tehti aulas teatavaks Tartu ülikooli audoktoriteks valitud isikute nimed. Peale paljude riigitegelaste ja kõrgete aukandjate (troonipärija suurvürst Aleksander Nikolajevitš, suurvürst Konstantin Nikolajevitš, Oldenburgi prints Peeter, G. Craffström, S. S. Uvarov jt.) said audoktoriks teadlased F. G. W. Struve, K. E. Baer, N. I. Pirogov jt. Aktusele järgnesid kontserdid ja mitmesugused kitsamad koosolekud ning üliõpilaspidustused, mis jätkusid ka 14. detsembril.[114]

Tartu ülikooli taasavamise 50. juubeliaastapäev toimus ajal, mil ülikool oli oma tolleaegse kuulsuse tipul. Järgnevatel aastakümnetel algas juba Tartu ülikooli osatähtsuse järkjärguline vähenemine, kuna teised teaduskeskused Venemaal hakkasid senisest kiiremini arenema.

[113] Das erste Jubelfest der Kaiserlichen Universität Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung, gefeiert am 12. December 1827. Dorpat, 1828.

[114] Das zweite Jubelfest der Kaiserlichen Universität Dorpat. Fünfzig Jahre nach ihrer Gründung, gefeiert am 12 und 13 December 1852.

IV PEATÜKK

TARTU ÜLIKOOL AASTAIL 1865—1889

1. ÜLIKOOLI JUHTIMINE JA STRUKTUUR

KÕRGEMA HARIDUSE ARENG VENEMAAL REFORMIJÄRGSEL PERIOODIL. 1860.—1880. aastad moodustasid Venemaa ülikoolide arengus omaette perioodi. See algas 1863. a. üsna liberaalse ülikoolide põhikirja kehtestamisega ning lõppes 1884. a. tagurliku põhikirja ellurakendamisega.

Vaadeldavad aastakümned olid Venemaa ajaloos ulatuslike ümberkorralduste aeg. Pärast pärisorjuse kaotamist 1861. a. hoogustus tunduvalt kapitalismi areng, millele püüti kohandada nii riigikorda kui ka avalikku elu. Majanduses toimunud muutused ja 1860. aastate kodanlikud reformid tingisid üha suureneva nõudmise kõrgharidusega spetsialistide järele, kelle ettevalmistamisel suulus juhtiv osa ülikoolidele. Kõrgkoolide arv tsaaririigis kasvas kiiresti. Kui sajandi keskel oli Venemaal olnud ainult kümmekond kõrgkooli, siis 1894. a. loetleti juba 52 kõrgemat õppeasutust, nende hulgas 18 ülikooli.[1] 1865. a. avati ülikool Odessas ja neli aastat hiljem vene õpekeelega ülikool Varssavis. 1888. a. alustas tööd esimene ülikool Siberis, Tomskis. Aastatel 1865—1890, veerand sajandi jooksul, kasvas üliõpilaste arv ülikoolides 4125-lt 12 432-ni ehk kolmekordseks.[2] 1870. aastatel pandi alus ka naiste kõrgemale haridusele Venemaal. Eraalgatuse korras asutati mitmes ülikoolilinnas kõrgemad naiskursused, mis andsid õppijaile küll teadmisi, ent mitte õigusi ja võimalust õpitud erialal täie jõuga töötada.

Tsarism püüdis igati pidurdada kõrghariduse kättesaadavamaks muutumist laiematele rahvakihtidele. 1863. a. ülikoolireform oli ilmne järeleandmine demokraatliku avalikkuse nõudmistele, mis esimese revolutsioonilise situatsiooni olukorras olid omandanud suure kaalu. Kuna ülikoolidele antud osaline autonoomia, mis peaaegu üldse ei puudutanud üliõpilaskonda, ei teinud lõppu üliõpilasrahutustele, hakkasid tsaarivõimud peagi tegema ettevalmistusi põhikirja muutmiseks. 1875. a. moodustati spetsiaalne komisjon uue põhikirja väljatöötamiseks ja 1880. a. alguses esitati vastav projekt Riiginõukogule.[3]

Kõrgemat haridust juhtisid sellised

[1] Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. М., 1976, с. 530.
[2] В. Р. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 56.
[3] Очерки истории школы . . . , с. 173.

tagurlased nagu rahvahariduse minister ja Sinodi ülemprokurör krahv D. A. Tolstoi (nendes ametites aastail 1866—1880, 1880. aastatel täitis ta siseministri ja sandarmeeriaülema kohustusi, olles ühtaegu Peterburi Teaduste Akadeemia president). Mõni aeg hiljem talle järgnenud I. D. Deljanov (rahvahariduse minister a. 1882—1897) laskis sulgeda kõrgemad naiskursused ja viis ellu 1884. a. ülikoolide põhikirja. Need mehed kujutasid ideaalina olukorda, kus ülikoolid tegutseksid otsekui rahvahariduse ministeeriumi allasutused: rektor täidaks departemangu direktori, professor osakonnajuhataja ja dotsent tauaülema funktsioone, nähes oma peamist akadeemilist kutsumust ülemuste käskude ning korralduste agaras ja täpses täitmises.[4]

Algul pandi uue põhikirja projekt kalevi alla, kuid pärast 1. märtsi atentaati tsaarile anti 1881. a. asjale jälle käik. Tagurlus püüdis ülikoole kujutada «tsaaritapjate taimelavadena». 23. augustil 1884 kinnitas Aleksander III uue, olemuselt läbini reaktsioonilise ülikoolide põhikirja. Tehti lõpp ülikoolide poolikule autonoomiale ja nende tegevus allutati täielikult tsaaribürokraatiale.

Tsarismi suhtumist haridusse üldse ja kõrgharidusse eriti iseloomustab ilmekalt tõsiasi, et 1884. a. eelarvega anti rahvahariduse ministeeriumile 19,7 miljonit rubla, sõjaministeerium sai 196,1 miljonit rubla. Ainuüksi õukonna ülalpidamisele läks viis korda rohkem raha, kui kulutati Venemaa ülikoolidele kokku.[5]

Vaadeldavad aastad moodustasid Tartu ülikooli arengus omaette perioodi, mille ajaloolised piirid erinesid siiski mõnevõrra teiste ülikoolide omadest, sest uus põhikiri kehtestati Tartus pisut hiljem.

Kapitalismi areng puudutas eriti tunduvalt majanduslikult arenenumate Läänemere kubermangude hariduselu. Riia börsikomitee algatusel avati 1862. a. Riia Polütehnikum, mida aitasid ülal pidada neli kohalikku rüütelkonda ja 18 linna.[6] Selles saksakeelses tehnikakõrgkoolis valmistati ette insenere, mehhaanikuid, keemikuid, arhitekte, agronoome ja kaubandustegelasi. 1873. a. muudeti Tartu veterinaariakool 4-aastase õppeajaga veterinaariainstituudiks.

ÜLIKOOLI KORRALDUS 1865. A. PÕHIKIRJA ALUSEL. 9. jaanuaril 1865 kirjutas tsaar Aleksander II alla senati ukaasile, millega kinnitati Tartu ülikooli uus põhikiri. Selle koostamine oli päevakorda tõusnud pärast Aleksander II troonileasumist, ent tsaaribürokraatial kulus tervelt kaheksa aastat, et kõike kooskõlastada, kuigi see üldiselt kordas eelmist, 1820. a. põhikirja.

1865. a. põhikirja kohaselt juhtis ülikooli rektor, kelle valis ülikooli nõukogu korraliste professorite hulgast neljaks aastaks ja kinnitas ametisse keiser. Rektori peamine ülesanne oli hoolitseda ülikooli käekäigu eest ning jälgida, et personal täidaks neile pandud kohustusi.[7]

Ülikooli juhtivad organid olid kõikidest professoritest koosnev ülikooli nõukogu ja ülikooli valitsus. Nõukogu valida olid rektor ja prorektor, dekaanid, korralised ja erakorralised professorid. Nõukogu koostas üliõpilaste käitumisreeglid, nimetas teaduskondade esitusel tööle eradotsente ja kinnitas teaduslikke kraade. Iga aasta 12. detsembril pidi ülikooli aastapäeva tähistamiseks toimuma nõukogu pidulik koosolek.[8]

Ülikooli valitsuse ehk direktooriumi moodustasid rektori eesistumisel

[4] Г. И. Щетинина. Университеты в России и устав 1884 года. М., 1976, с. 64.
[5] Г. И. Щетинина. Ук. соч., с. 162.
[6] В. Р. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 181.
[7] Устав Императорского Дерптского университета 1865 года, Дерпт, 1865, с. 24.
[8] Sealsamas, lk. 32.

teaduskondade dekaanid, kellele lisandus veel sündik. See teadusliku kraadiga jurist esindas ülikooli juriidilistes ja finantsküsimustes. Direktoorium jälgis ja suunas ülikooli eelarve sihipärast kasutamist ning hoonete ja varade haldamist. Otseselt tegeles hoonete heakorraga eriline ametimees, nn. eksekuutor. Veel kuulus ülikooli valitsuse kompetentsi ülikooli teenistujate ametisse seadmine, üliõpilaste vabastamine õppemaksust ning stipendiumide määramine. Ülikooli nõukogu ja valitsuse asjaajamist korraldasid mõlema juures tegutsevad kantseleid.

Rektori ja üliõpilaste vahel seisis prorektor, kes valiti korraliste professorite hulgast kolmeks aastaks. Prorektori peamine ülesanne oli jälgida üliõpilaste käitumist ning rakendada vajaduse korral politseilisi ja distsiplinaarseid abinõusid. Talle allusid ülikooli politseiametnikena üks ülempedell, viis pedelli ja neli abipedelli, kokku 10 meest. Politseiametnike selline hulk (1860. aastatel tuli iga 60 üliõpilase kohta üks pedell) oli tingitud ülikooli õigusest teostada kohtu-, politsei- ja notariaalset võimu akadeemilise pere liikmete üle.[9]

Põhikirja kohaselt tegutses Tartu ülikoolis endiselt viis teaduskonda, mida võis vajaduse korral jagada osakondadeks. Teaduskonna õppejõudude korpus koosnes korralistest ja erakorralistest professoritest, dotsentidest, eradotsentidest ja lektoritest. Teaduskonna professorid moodustasid teaduskonna nõukogu, kes valis korraliste professorite hulgast kolmeks aastaks dekaani. Dekaani kinnitas ametisse rahvahariduse minister. Dekaani aastapalgalisaks nähti ette 400, prorektoril 600 ja rektoril 1000 rubla. Dekaani äraolekul täitis tema ülesandeid teaduskonna nõukogu poolt nimetatud prodekaan.

1865. a. põhikiri määras kindlaks kateedrite arvu ja nomenklatuuri. Kokku nähti ülikoolile ette 40+1 kateedrit, igas üks korraline professor. Usuteaduskonnas oli kateedreid viis, õigusteaduskonnas kuus, arstiteaduskonnas üksteist, ajaloo-keeleteaduskonnas üheksa ja füüsika-matemaatikateaduskonnas üheksa. Väljaspool teaduskondi seisis õigeusu kateeder õigeusklike üliõpilaste tarvis.[10]

Perioodi jooksul lisandus kolm kateedrit (1876. a. embrüoloogia ja histoloogia, 1879. a. närvi- ja vaimuhaiguste ning 1881. a. slaavi keelte võrdleva grammatika kateeder) ja üldajaloo professori koht.[11] Veel oli ette nähtud viis lektorikohta prantsuse, inglise, itaalia, läti ja eesti keele õpetamiseks.

Kui 1863. a. põhikiri likvideeris Venemaa ülikoolides aadlinoorte jaoks vajalikuks peetud oskuste nagu vehklemise, tantsu ja joonistamise õpetamise, siis Tartu ülikoolis tehti sellele lõpp alles 1891. a. Kuni 1893. a. jäi veel püsima joonistamise õpetamine.

Ülikooli õppejõude peeti riigiteenistuses olevateks isikuteks. Vastavalt ametikohale olid nad paigutatud teenistusastmete tabelisse. Enne 1860. aastate põhikirjade kehtestamist kuulus rektori ametikoht VI ja professori oma VII klassi. 1863. (resp. 1865.) a. põhikiri tõstis neid ametikohti kahe astme võrra, nii et rektor kuulus IV, professorid V, erakorralised professorid VI, dotsendid VII ja lektorid VIII klassi.[12]

Põhikiri nägi ette, et professoritel tuli pidada nädalas vähemalt kuus tundi ja dotsentidel neli tundi loenguid. Lektorite ja õpetajate nädalakoormuse määras ülikooli nõukogu.

Põhikiri kinnitas Tartu ülikoolile mitmed privileegid. Nii oli ülikool

---

[9] Устав . . . 1865 года, с. 11.
[10] Sealsamas, lk. 18.
[11] А. С. Будилович. Юрьевский университет. — «Рижский Вестник», № 91, 23 IV 1897.
[12] В. Р. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 184.

vabastatud näiteks postilõivust ametlike kirjade ja pakkide eest, tempelpaberi kasutamise kohustusest, samuti sõjaväe majutamise kohustusest.[13] Ülikoolil võis olla oma apteek, trükikoda ja raamatukauplus. Ülikool sai tellida välismaalt tsensuuri- ja tollivabalt kirjandust, oma väljaandeid tsenseeris ülikool ise. Välismaalt kutsutud õppejõud vabastati piiri ületamisel tollimaksust ning neile tagati õigus igal ajal vabalt kodumaale tagasi sõita.[14]

ÜLIKOOLI JUHTKOND. Vaatluse all oleval veerandsajandil juhtisid Tartu ülikooli viis kuraatorit, viis rektorit ja viis prorektorit, kusjuures kuraator nimetati ametisse ilma kindla tähtajata.

Õpperingkonna kuraatorid olid kohalikus hariduselus tsaaribürokraatia tähtsamad esindajad, kelle palk ületas tunduvalt nii professorite kui ka akadeemikute oma. Kuraatorid määras ametisse tsaar, pidades silmas, et need riigitruud mehed moodustaksid küllaldase vastukaalu kohalikele suurustele. Viiest kuraatorist olid kaks baltisakslased, kolm venelased, ükski aga polnud õppinud Tartus ega kuulunud siinsetesse korporatsioonidesse, koostöö viimastega pidi olema eelduste kohaselt välistatud.

1862.—1869. a. tegutses Tartu õpperingkonna kuraatorina krahv Alexander Keyserling. Balti aadlikuna aitas ta ülikooli juhtkonnal tõrjuda keskvalitsuse katseid laiendada 1863. a. põhimäärust Tartu ülikoolile. Teadusmehena püüdis ta vabastada ülikooli kitsaast provintslikkusest, mis viis konfliktini tagurliku professuuriga Schleideni pärast.

Et Keyserling ei tulnud tsaarivõimude arvates toime separatismi jutlustava C. Schirreni ja tema kaaslaste pidurdamisega, nimetati 1869. a. uueks kuraatoriks venestunud prantslane, jurist Pjotr Gervais. Varem oli Gervais olnud kriminaalasjade kohtupalati eesistuja ja Suvalki kuberner. Kõrvaldanud C. Schirreni ülikoolist ja sattunud konflikti professuuriga, laskis Gervais viia õpperingkonna keskuse Tartust Riiga, mis tunduvalt raskendas ülikooli asjaajamist. Ka kuraatori tegevus oli takistatud, kuna kuraatori nõukogu jäi Tartusse. 1875. a. suunati P. Gervais Harkovi õpperingkonna kuraatoriks. Tema asemele nimetatud jurist Andrei Saburov pidas otstarbekaks tuua kuraatori residents tagasi Tartusse, mis 1876. a. alguses ka toimus. 1880. a. aprillis edutati Saburov rahvahariduse ministriks. Sellel kohal hakkas ta kavandama üliõpilastele mõningase organiseerumisvabaduse andmist, kuid range järelevalve ja kontrolli all, umbes nii nagu tegutsesid Tartus baltisaksa korporatsioonid. Nii oli A. Saburovi arvates võimalik vältida nihilismi levikut vene üliõpilaste hulgas.[15] Aleksander II atentaadile järgnenud reaktsioon ei tahtnud aga taolistest kavadest midagi kuulda ja liberaali maine omandanud A. Saburovil tuli ministri portfellist loobuda.

1880.—1883. a. juhtis Tartu õpperingkonda riigitruu parun Alexander Stackelberg, kelle järel püsis 8 aastat kuraatori ametis vene aadlik, jurist ja ülikooli õppejõud Mihhail Kapustin. Ta oli 20 aastat õpetanud rahvusvahelist õigust Moskva ülikoolis ja seejärel olnud 13 aastat Jaroslavli õigusteadusliku lütseumi direktor. Tsaarivõimude silmis oli ta küll järjekindel, kuid liialt mõõdukas ülemus ja venestamise kõrgperioodil viidi Kapustin 1891. a. üle Peterburi õpperingkonna kuraatoriks, millise ameti kõrvalt tuli tal õpetada troonipärijale Nikolai II-le rahvusvahelist õigust.

Kuraatoritel oli palju tegemist, et laveerida keskvalitsuse ja Tartu pro-

---

[13] Устав . . . 1865 года, с. 60.
[14] Sealsamas, lk. 64.
[15] Г. И. Щетинина. Ук. соч., с. 92.

fessuuri ning seda toetavate rüütelkondade vahel. Kui kuraatorite tegevus hakkas pikapeale ikka enam riivama Baltikumis võimuloleva kliki kitsamaid huve, said nad omal nahal tunda baltisaksa ringkondade intriige, mis võisid viia laimavate väljamõeldiste sepitsemiseni ning kuraatori väljatõukamiseni kohalikust «peenemast seltskonnast», nagu juhtus kuraator Kapustini ja tema abikaasaga.[16]

Kõik viis rektorit olid Tartu ülikooli lõpetanud baltisaksa professorid. Neli neist olid meedikud ja korporandid, sealhulgas kolm aadlikud. Ainsana polnud Tartu korporant ega meedik kodanikuseisusest pärinev jurist O. J. F. Meykow.

1865. a. valiti rektoriks meditsiiniprofessor Hermann Guido Samson von Himmelstiern. 1868. a. alguses, enne rektoriaja lõppu, suri ta rabanduse ja vabaks jäänud kohale sai Liivimaal laialt tuntud, mõjuka aadliperekonna liige meditsiiniprofessor Georg von Oettingen. Enne rektoriametisse tõstmist oli ta olnud kuus aastat professor ja mõnda aega ka arstiteaduskonna dekaan. Rektori kohal oli ta 8 aastat, pani aluse Tartu ülikooli silmakliinikule ja tegutses selle direktorina. Vene-Türgi sõja ajal töötas G. v. Oettingen Punase Risti hospidali peaarstina ja pärast seda oli aastail 1878—1891 Tartu linnapea. Baltisaksa mõjukad ringkonnad olid tema tegevusest nii akadeemilisel kui ka tsiviilalal väga heas arvamuses.

Georg von Oettingeni halduritegevust soodustasid laialdased sidemed. Lõuna-Tartumaalt Visusti mõisast läks Tartu ülikooli õppima kuus venda von Oettingeni: vanuse järgi August, Georg, Nikolai, Alexander, Eduard ja Arthur. Kõik nad kuuluvad «Livonia» korporatsiooni, kõik leidsid oma erialaseid teadmisi Eestimaal. Vanim vendadest valiti 1857. a. Liivimaa maamarssaliks ja 1862. a. nimetati Liivimaa kuberneriks, millisel kohal ta püsis kuni 1868. a. 1880. aastate lõpul sai temast Riia linnapea. Samal ajal juhtis teine vend Georg linnapeana ülikoolilinna Tartut. Kolmas vend Nikolai õppis ülikoolis majandust ja tegeles panganduse alal, olles hiljem Tartu maakohtunik ja Liivimaa maamarssal. Neljas vend pühendas ennast teoloogiale ja oli Tartu ülikooli süstemaatilise teoloogia professor ja usuteaduskonna dekaan. Viies vend Eduard juhtis Liivimaa rüütelkonna funktsionäärina kubermangu kiriku- ja hariduselu. Kuues vend Arthur sai 31-aastaselt Tartu ülikooli füüsikaprofessoriks, kujunedes võimekaks teadlaseks.[17]

Ülitihedate perekondlike suhete juures oli täiesti mõistetav, miks Liivimaa kuberner von Oettingen suhtus ülikooli prorektori ja rektori von Oettingeni taotlustesse sõna otseses mõttes vennalikult, teades, et nende tegevus leiab täielikku mõistmist kohaliku kohtuvõimu, kiriku, panganduse ja rüütelkonna asutuste poolt.

Georg v. Oettingeni vahetas välja tsaarivõimudele mõneti meelepärasem mees, jurist Ottomar Meykow. Kuigi päritolult baltisakslane, oli ta pikemat aega töötanud Peterburis justiitsministeeriumis ning õpetanud paar aastat rooma õigust Kaasani ülikoolis. 1857. a. alates elas ta taas Tartus ning pälvis aadli poolehoiu oma tegevusega uute kohalike seaduste väljatöötamisel. Enne rektoriks valimist oli ta õigusteaduskonna dekaan. Rektoriametist vabastati O. Meykow tervislikel põhjustel 1881. a. hilissügisel. Pärast 25-aastast teenistust läks ta pensionile, kuid määrati kõrgemalt poolt antud korraldusega

[16] Karl Bücher. Lebenserinnerungen. Erster Band, 1874—1890. Tübingen, S. 306.

[17] Album Dorpato-Livonorum von Reinhard Otten. Dorpat 1908.

juuresti professoriks (ainus taoline juhus kogu perioodi vältel) ning nimetati venestamisreformide elluviimise alguses 1890. a. jälle rektoriks. Ta suri 1894. a., dekoreerituna paljude kõrgete ordenitega ustava teenistuse eest. Loomulikult tõi O. Meykowi taoline hoiak kaasa baltisaksa mõjukate ringkondade kriitika ja vastusseisu tema tegevusele.

Pärast O. Meykowi tagasiastumist valiti 1881. a. ülikooli etteotsa taas meedik, sedapuhku kirurgiaprofessor Eduard von Wahl. Ka tema oli pikemat aega töötanud tsaaririigi pealinna tervisholuasutustes ning paistnud silma Vene-Türgi sõja ajal, viibides välihaiglaga Bulgaarias. Ülikooli seisukohalt oli oluline, et ta pani aluse ülikooli psühhiaatriakliinikule.

1880. aastate teisel poolel pidas rektoriametit tuntud teadlane, füsioloogiaprofessor Alexander Schmidt. Tartu ülikool oli uhke pikakasvulisele punakate vurrudega rektorile, kes oli kõige kuulsam mees tolleaegse professuuri hulgas. Kuid vanahärra paremad loomeaastad olid ammu möödas ja tema loengud peegeldasid arstiteaduse eilset päeva.[18] A. Schmidt oli kuulus oma lausa legendaarse hajameelsuse poolest, mis andis ainet paljudele anekdootidele.

Viiest prorektorist, kelle peamine ülesanne oli üliõpilastega tegelemine ja nende mõjutamine, olid kolm juristid, üks ajaloolane ja üks farmatseut. Juristid olid kõik Tartus hariduse ja kraadi omandanud baltisakslased. Pärast K. H. Rummelit prorektoriks saanud jurist A. M. von Bulmerincq (1867—1870) ja neli korda järjest sellele kohale valitud balti provintsiaalõiguse professor Oswald Schmidt (1870—1882) olid endised korporandid, mis mõjutas nende suhtumist üliõpilastesse ja üliõpilasorganisatsioonidesse. O. Schmidtile järgnes Saksamaalt pärit ja seal kõrgema hariduse omandanud farmatseut J. G. N. Dragendorff, kes oli prorektoriks kaks ametiaega (1882—1887), et siis viimase mehena sellele likvideeritavale ametikohale lasta Peterburis sündinud ja Saksamaal koolitatud ajaloolane A. G. Brückner. Õpetanud mõnda aega ajalugu Odessa ülikoolis, valdas ta vabalt vene keelt. On iseloomulik, et 1880. aastate prorektorid ei olnud baltisakslased ega korporandid, milline asjaolu tingis pingete tugevnemise ülikooli juhtkonna ja baltisaksa üliõpilaste vahel.

2. ÜLIKOOLI MATERIAALNE BAAS

EELARVE JA RAHALISED VAHENDID. Tõrjunud tagasi 1863. a. põhikirja ja sellega kaasnenud eelarve, pidi Tartu ülikool läbi ajama nappide koosseisude ja rahaliste vahenditega. 1865. a. põhikiri nägi viie teaduskonna tarvis ette ainult 40 kateedrit 50 õppejõuga.[19] Samal ajal anti teiste ülikoolide neljale teaduskonnale 53 kateedrit 90 õppejõuga (57 professorit ja 33 dotsenti).[20]

Vastavalt sellele oli Tartu ülikoolil ka eelarve tunduvalt napim, 209 200 rubla aastas, samal ajal kui üliõpilaste arvu poolest hoopis väiksemale Kaasani ülikoolile eraldati 369 529 rubla. 1875. a. kulutas riik ühe üliõpilase koolitamisele Tartus 250 rubla, Kaasanis aga 800 rubla, seega üle kolme korra rohkem. Kui mujal ülikoolides maksti korralisele professorile aastas palka 3000 rubla, erakorralisele professorile 2000 rubla ja dotsendile 1200 rubla, siis Tartus olid vastavad palgamäärad 2400, 1700 ja

[18] V. Veressajev. Derptis. — Postitõllega läbi Eestimaa. Tallinn, 1971, lk. 538—539.

[19] Устав Императорского Дерптского университета 1865 года. Дерпт, 1865.

[20] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 29.

900 rubla.[21] Kõik see seadis Tartu ülikooli ainelisse kitsikusse ning raskendas nimekamate välismaa teadlaste kutsumist. Mõnevõrra korvas madalamaid palku õppejõudude töö täiendav tasustamine üliõpilastelt võetavate loenguhonoraride kaudu, millist moodust teised ülikoolid vaadeldaval perioodil ei kasutanud.

Nii kujunes olukord, kus Tartu ülikooli piiratud majanduslikud võimalused hakkasid tunduvalt pidurdama õppe- ja teaduslikku tööd. Aastasest eelarvest läks 137 550 rubla palkadeks ja 71 650 rubla abiõppeasutustele ning majanduskulude katteks.[22] Lisandus erivahendite eelarve laekusid summad õppemaksust, matriklimaksust ja ülikooli valduste üür. 1860. aastatel saadi erivahendite eelarvesse ainult 9000 rubla ümber. Seoses üliõpilaste arvu suurenemisega ning õppemaksu tõstmisega (1882. a. 50 rubla, 1883. a. 25 rubla) kasvas perioodi lõpuks erivahendite eelarve tunduvalt.

Ülikooli nõukogu taotles mitmel korral õppejõudude palkade võrdsustamist teiste kõrgkoolide omadega ning vastavalt sellele eelarve suurendamist. Nii paluti 1875. a. ligikaudu 15 000 rubla lisamist, millist taotlust motiveeriti elukalliduse tõusuga ja korvalteenistuse võimaluste vähesusega väikeses Tartus.[23] Nii see kui ka teised analoogilised palved lükkas ära valitsus järjekindlalt tagasi.

Ruumide laiendamiseks ja teaduskuks ning õppetööks vajalike instrumentide muretsemiseks eraldati ülikoolile ühekordseid summasid. Nii oli 1873. a. 15 000 rubla kirurgiakliiniku laiendamiseks, 1885. a. 25 000 rubla ja kolmel järgneval 20 000 rubla aastas arstiteaduskonna materiaalbaasi tugevdamiseks.[24]

KIITUSTEGEVUS JA HOONED. Arvahemikus 1865—1890 kasvas meesiini ja farmaatsiat õppivate noorteste arv rohkem kui viiekordseks (31-lt 1032-ni). Sellise hulga tulevaste meedikute väljaõpetamiseks oli vaja uusi avaraid loenguruume, kabinette ja täiendavat kliinilist baasi. Seepärast on arusaadav, miks vaadeldavas ajavahemikus ülikoolile ostetud või ehitatud hooned olid määratud just arstiteaduskonnale.

1867. a. otsustati panna alus omaette silmakliinikule. Selleks osteti professor R. Buchheimilt 14 200 rubla eest poolteisekorruseline kivimaja Vallikraavi ja Maarjamõisa (Heidemanni) tänavate nurgal, kus nüüdki asub silmakliinik. Kliinik avati 1868. a. Alumise korruse avarat saali kasutati nii auditooriumina kui ka haigete vastuvõtmiseks, samuti operatsiooniruumina. Ülemise korruse kuues toas asus väike haigla 24 voodikohaga.[25] Haigete arvu suurenedes tekkis vajadus avaramate ruumide järele ja 1882. a. ehitati kivimajale juurde kahekorruseline puust tiibehitis, mis on kasutusel tänapäevani.

Professor Ernst von Bergmanni algatusel püstitati 1874.—1875. a. Toome kirurgiakliiniku kõrvale puidust juurdeehitis maksumusega 29 975 rubla. 1880. a. ostis ülikool 49 000 rubla eest professor E. v. Wahli krundi ning maja vaimu- ja närvihaiguste kliiniku tarvis. Uus kliinik asus teispool Emajõge Tallinna tänavas ja on kasutusel praeguseni.

Kuna Vana anatoomikum ei suutnud enam mahutada kõiki anatoomilisi aineid õppijaid, siis osutus möödapääsmatuks Uue anatoomikumi püstitamine Savi (O. Lutsu) tänavasse. See üsna avar kivihoone ehitati aastatel 1887—1888 ja läks maksma 59 796 rubla.[26] 1882. a. valmis paistekliiniku juurdeehitis. Silmakliiniku juurdeehitise ja uue anatoomikumi projekteeris tolleaegne ülikooli arhitekt R. L. E. Guleke, kes 25 aasta jooksul (1881—1906) juhtis ülikooli ehitustegevust.

Nagu näeme, avardas oma ruume üksnes arstiteaduskond. Põhiliselt oli see tingitud objektiivsest olukorrast, kuid unustada ei maksa ka subjektiivset tegurit: vaatluse all olevast 95 aastast kuulus 20 aastat otsustav sõna arstidest rektoritele, kellest G. v. Oettingen ja E. von Wahl oskasid hankida vahendeid ning võimalusi oma kliinikute rajamiseks ning väljaarendamiseks.

Ülikooli hoonestik koondus endiselt peamiselt Toomemäele ja selle jalamile. Peahoones asusid ülikooli juhtkond, aula, kantselei, arhiiv, auditooriumid (üksnes arstiteaduskonna loengud ei toimunud peahoones), füüsika-matemaatikateaduskonna abiõppeasutused, antiikkunsti muuseum ja katusekorrusel kartserid. Kurdeti, et peahoone hakkab ülikoolile kitsaks jääma ning on seest sünge ja hämar. Tolleaegse valgustustehnika taseme juures oli kurtmine täiesti põhjendatud.

Peale peahoone oli all-linnas teine suurem ülikooli hoone Rüütli tänava ja Suurturu nurgal paiknev nn. Vana ülikool. Selles majas asus kuni 1870. a. õpperingkonna kuraatori korter. Kui kuraatori residents viidi 1870. a. Riiga, siis jäeti talle Vanas ülikoolis neli tuba Tartus viibimise puhuks. Peagi võeti needki ruumid eksamite korraldamiseks ning kuraatorile üüriti ühes Rüütli tänava eramajas omaette korter. Vanas ülikoolis asus Õpetatud Eesti Selts oma kogude ja raamatukoguga ning ülikooli joonistuskool.[27] 1870. a. paigutati sinna veel Farmaatsiainstituut, mis 1893. a. sai ka joonistuskooli ruumid.

Alumisel korrusel paiknes ülikooli pedellide tuba. Kuna sama maja juures asus üliõpilaste peamine kohtumispaik (nn. *Studenten-Ecke* ehk üliõpilaste nurk), siis oli see ülikooli politseiteenistuste keskusele igati sobiv asukoht.

1876. a. sai Tartu raudteeühenduse Tallinna ja Peterburiga, 1887. a. Valga kaudu Riiaga. Tänu raudteele muutus ülikoolilinn hoopis hõlpsamini kättesaadavaks. Raudteest oli ülikoolile kasu veel selles mõttes, et 1878.—1889. a. sai ülikooli veevärk vett raudteejaama pumbamajast. 1889. a. valmis Toomeoru allikate juurde ehitatud pumbamaja, mis Toomkiriku varemete torniosale paigutatud kahe veepaagi kaudu hakkas ülikooli asutusi varustama kvaliteetse veega.

3. ÕPPEJÕUDUDE KOOSSEIS AASTAIL 1865—1889

ÕPPEJÕUDUDE KOOSSEIS. Kuigi Tartu ülikooli majanduslik olukord jättis soovida paremat, kuulus ta endiselt Venemaa juhtivate ülikoolide hulka, paistes teaduslike saavutuste poolest silma eelkõige meditsiini ja loodusteaduste alal kogu maailma ulatuses. Seda soodustas asjaolu, et Tartus sai õpetada ja uurida saksa keeles, mis hõlbustas tihedate sidemete pidamist Lääne-Euroopa teaduskeskustega.

Suurel määral olenes Tartu ülikooli teaduslik-pedagoogiline maine muidugi õppejõudude koosseisust.

Professuuride arv Tartu ülikoolis suurenes sellel perioodil üsna vähe. 1865. a. põhikirja kohaselt oli koosseis 41 professorit, 10 dotsenti ja 5 lektorit, kellele lisandusid vehkle-

---

[21] В. Р. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 184.

[22] Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802—1902, с. 473.

[23] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 34.

[24] Sealsamas, lk. 31—32.

[25] E. Blessig, J. Uudelt. Tartu ülikooli silmakliinik 1868—1933. — «Eesti Arst», 1934, nr. 11, lk. 795—796.

[26] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 116.

[27] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 110.

mis-, tantsu- ja joonistamise õpetajad.[28] Et mõned professuurid jäid ajutiselt vakantseiks ning vaadeldud ajavahemiku vältel toimus muudatusi kateedrite arvus, siis kujunes ka õppejõudude tegelik arv mõnevõrra teistsuguseks, kui põhikiri ette nägi. Õppejõudude arvu üksikutel aastatel näitab järgnev tabel.

TARTU ÜLIKOOLI ÕPPEJÕUDUDE ARV
(ülikooli aruannete järgi)*

	1865	1870	1875	1880	1885	1890
Professoreid**	40	38	42	44	45	46
Dotsente***	9	8	11	19	16	18
Prosektoreid, observaatoreid, õpetatud apteekreid****	—	4	2	3	3	4
Lektoreid	5	5	3	4	3	5
Kokku	54	55	58	70	67	73

* ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 891, l. 2; s.-ü. 969, l. 3; s.-ü. 1026, l. 6; s.-ü. 1071, l. 781; s.-ü. 1109, l. 101; s.-ü. 1155, l. 176.
** Korralised ja erakorralised professorid.
*** Siia on arvatud ka eradotsendid.
**** 1865. a. kohta ei ole neid eraldi näidatud, nad võisid esineda ka teiste ametikohtade rubriigis; näit. 1875. a. aruandes oli prosektor ühtlasi erakorraline professor.

Põhikirja järgi oli korraliseks professoriks saamiseks vajalik doktori kraad, erakorralistelt professoritelt ja dotsentidelt nõuti vähemalt magistrikraadi. Omal algatusel (kuid ülikooli nõusolekul) loengukursusi lugevad eradotsendid võisid olla teaduste kandidaadid. Eradotsendid ei kuulunud ülikooli koosseisu ega saanud palka. Ainus tasu, millele nad võisid loota, oli üliõpilastelt laekuv loenguhonorar. Professorid pidid õpetama põhikirjas ettenähtud loengukursusi, dotsentidel oli õigus ise valida oma kursuste temaatika. Peale selle võidi pidada nn. *privatissima* erikursusi, millega taotleti kitsamaid teaduslikke eesmärke.[29]

Teaduslikku uurimistööd, aga samuti õppetööd takistas Tartu ülikoolis tunduvalt asjaolu, et uue põhikirja järgi sai meditsiiniteaduskond ning füüsika-matemaatikateaduskond ühtekokku tööle rakendada ainult seitse (!) teaduslikku abitöötajat (laboranti, assistenti ja prosektoriabi). Selline ebanormaalne olukord kehtis kuni 1885. a. Alles siis anti ülikoolile õigus täiendavalt tööle võtta igas kliinikus üks laborant.[30] Loomulikult jäi teadusliku abipersonali arv ka sel juhul ebapiisavaks.

Ülikooli õppejõudude kvalitatiivset koosseisu mõjutasid muutused nii ülevenemaalise kui ka kogu maailma teaduse arengus. XIX sajandi viimane kolmandik tõstis eliitpositsioonile eelkõige need teadusalad, mis seostusid tihedamalt kiiresti areneva kapitalistliku tööstusega, metallurgia ja masinaehituse, keemiatööstuse, elektriseadmete valmistamise, raudteetranspordi, sidetehnika ja muude eesrindlike aladega. Ent just need alad olid Tartu ülikoolis suhteliselt nõrgalt esindatud. Rakendusteaduste uurimiskeskused kujunesid välja mujal: Peterburis, Moskvas, Riias. Peale selle tekkis uus tugev uurimistöö- ja õppekeskus Tartusse veterinaariainstituudi näol. Õeldus väljendus üksikute kõrgkoolide ja tervete teadusliikondade kitsam spetsialiseerumine.

Siinjuures peab märkima, et nii Tartu Veterinaaria Instituudi kui ka Riia Polütehnilise Instituudi õppejõudude kaadri kujunemisel etendas Tartu ülikool olulist osa. Enamus veterinaariainstituudi õppejõududest olid ühtlasi ülikooli professorid, Riia Polütehnilisse Instituuti läks Tartust

[28] Устав ... 1865 года, с. 64.
[29] Vorschriften für die Studierender der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1869, S. 17.
[30] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 41—42.

samuti rida õppejõude. Tartu ülikooli kasvandikud moodustasid RPI õppejõududest 1886/87. õppeaastal 42,9% ja 1897/98. õppeaastal 32,6%.[31]

Tartu ülikool ei omanud vaadeldavat perioodil kogu Venemaa teaduselus siiski enam nii silmapaistvat kohta kui varem. Seda peegeldab muide ka nende õppejõudude arvu vähenemine, kes olid valitud Peterburi Teaduste Akadeemia tegev-, korrespondent- või auliikmeks (lisa 2).[32] Sest tulenes mitte niivõrd Tartu ülikooli õppejõudude kompetentsuse langusest, kuivõrd sellest, et teised Venemaa kõrgkoolid hakkasid andma üha enam täiendust teadlasperele. Teiselt poolt kajastas Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks valimine juba üha vähem teadlase tegelikku kohta teadusmaailmas. Suurem osa Venemaa XIX sajandi viimase kolmandiku silmapaistvaid teadlasi ei olnud enam Teaduste Akadeemia liikmed. Suur teadusasutus oli sajandi lõpuks muutunud bürokraatlikuks organisatsiooniks, mis ei tulnud enam toime talle pandud ülesannetega.[33]

Käsitletud perioodi algul vähenes Tartu ülikoolis kaitstud doktori- ja magistriväitekirjade arv (vt. lisa 1). Kui aastail 1851—1860 oli dissertante kokku 278, siis aastail 1861—1870 loetleti neid 195, aastail 1871—1880 aga 214. Alles perioodi lõpul (1881.—1890. a.) ületas dissertantide arv (395) viimaks 1850. aastate taseme. Ent Tartu ülikoolis ettevalmistatud teadlaskaader oli sellele vaatamata arvukas. Aastail 1851—1875 ülikoolis ametisse astunud õppejõududest moodustasid ülikooli enda kasvandikud juba 56,2%. Järgmisel veerandsajandil nende osakaal küll vähenes, ent absoluutarv kasvas veelgi.

Hoolimata Tartu ülikooli tähtsuse mõningasest vähenemisest ülevenemaaliselt jäi ta ometi üheks viljakamaks teadusliku uurimistöö keskuseks tsaaririigis. Koos Tartu veterinaariainstituudiga olid nad ühtlasi ainsateks teaduslikeks uurimisasutusteks tolleaegses Eestis. XIX sajandi teisel poolel siin mingil määralgi teadusliku uurimistööga tegelema hakanud haritlastest moodustasid kõrgkoolide õppejõud ligi 70%.

Tartu ülikooli professuur oli oma teadusliku võimekuse ja maine poolest üsna eripalgeline. Vaadeldaval perioodil töötas Tartus õige arvukalt rahvusvaheliselt tunnustatud teadusmehi, mitmed neist juba eelmisest perioodist saadik. Silmapaistvamate õppejõudude hulgas olgu mainitud matemaatik E. F. A. Minding, füüsik A. J. Oettingen, astronoomid T. Clausen ja J. O. Backlund, farmatseut J. G. Dragendorff, keemik C. E. H. Schmidt, botaanikud A. G. Bunge ja E. A. F. Russow, mineraloog A. K. L. Lagorio, kirurg E. Bergmann, füsioloog H. A. A. Schmidt, psühhiaater E. Kraeplin, anatoomid C. H. L. Stieda ja A. Rauber, keeleteadlased J. I. N. Baudouin de Courtenay ja A. A. Kotljarevski. Sellel perioodil alustasid Tartu ülikoolis oma teadlaskarjääri pärastine Nobeli preemia laureaat keemik W. F. Ostwald ning eesti rahvusest füüsik-keemik G. Tammann. Ka 1865. a. ülikooli botaanikaaia ase-

[31] O. Hoffmann. Das Baltische Polytechnikum zu Riga 1862—1918. Riga, 1918, S. 13.
[32] Vaadeldaval perioodil töötasid Tartu ülikoolis järgmised teadlased, kes olid juba Peterburi Teaduste Akadeemia liikmed või valiti selleks hiljem: J. O. Backlund (valiti 1881), J. I. N. Baudouin de Courtenay (1897); G. F. K. H. Bidder (1857), A. G. Bunge (1875), T. Clausen (1856), A. A. Kotljarevski (1875), A. K. L. Lagorio (1896), E. F. A. Minding (1864), A. J. Oettingen (1876), W. F. Ostwald (1896), E. A. F. Russow (1885), C. C. G. Schirren (1864), C. E. H. Schmidt (1873), C. H. L. Stieda (1904), G. H. J. A. Tammann (1912). Tartu ülikooli kasvandikest valiti Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks ainult viis meest: eespool nimetatud A. K. L. Lagorio, W. F. Ostwald ja G. H. J. A. Tammann ning E. Kurtz (1908) ja E. R. Stelling (1901).
[33] В. Р. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 182.

direktoriks, seejärel dotsendiks, 1874. a. botaanikaprofessoriks valitud E. A. F. Russow oli eestlane, Tartu ülikooli kasvandik. 1885. a. valiti ta Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. Temaga samaaegselt (1862—1874) töötas ülikooli zooloogiamuuseumi konservaatorina ka tema vend V. C. M. Russow. Tartust läks viimane konservaatoriks Peterburi Teaduste Akadeemiasse.

Just need mehed aitasid hoida Tartu ülikooli head nime teadusmaailmas ning tagasid õpetuse kõrge taseme. Nende kõrval leidus professuuris ka keskpäraseid või alla selle õppejõude, kes ei suutnud midagi olulist ära teha teaduslikus uurimistöös. Nende püsimist kateedril soodustas kord, mille kohaselt professoriks valitu võis töötada oma ametis 25 aastat ja seejärel taotleda tagasivalimist veel viieks aastaks. Alles siis tuli tal minna pensionile ja teha ruumi nooorematele. Vastutulekuna elatanud ja konservatiivsetele professoritele andis rahvahariduse ministeerium 1879. a. lõpul loa valida 25 aastat teeninud professor tagasi piiramata arv kordi viieaastaste perioodide kaupa.[34]

Esmakordselt tehti katse võtta päevakorda eesti professori küsimus. Jutt on soome-ugri keelte professuuri avamisest Tartu ülikoolis. Küsimus tõstatati kõigepealt eesti rahvuslike tegelaste nõupidamisel 11. septembril 1878. Nende poolt vastuvõetud resolutsioonis oli punkt, milles öeldakse: «Meie soovime Tartu universiteedi pääle täielist prohvessori õpetustooli soomesugu keelte ja iseäranis Eesti keele ja vana aja uurimiseks.»[35] Professori kandidaadina peeti silmas eesti rahvaluule ja keele uurijat J. Hurta. Seekord kaugemale ei jõutud, arvatav kandidaatki ei omanud ülikooli õppetoolile asumiseks vajalikku ettevalmistust. Neli aastat hiljem (1882) kerkis probleem taas, nüüd seoses senaator Manasseini eeloleva revisjoniga. Viimasele saadetud märgukirjades seisis ka ülikoolis eesti keele professuuri avamise soov.[36] Asja arutati ka Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul mais 1882. Tartu ülikooli saksa ja võrdleva keeleteaduse professor L. Meyer tunnistas eesti keele professuuri loomise «täiesti loomulikuks ja õigustatuks», kuid arvas, et selle teostamine on sobiva kandidatuuri puudumisel siiski esialgu võimatu.[37] Agaralt võeti sel puhul sõna eestikeelses ajakirjanduses. «Olevik» tõstis eriti esile eesti keele professuuri uurimuslikke ülesandeid, märkides, et see oleks suureks saavutuseks kogu siinsele keeleteadusele. Kui L. Meyer arvas, et sobiv professorikandidaat puudub, siis «Olevik» kinnitas: «Eesti-Soome keelte tarvis on akadeemikus[38] leitud, ja nüüd ei pea prohvessori leitama.»[39] Siingi peeti silmas J. Hurta. Ent seegi kord jäi asi sinnapaika. Kui J. Hurt oli veebruaris 1886 Helsingis doktorikraadi kaitsnud, tuldi endise ettepanekuga uuesti välja. Õpperingkonna kuraatori vastus oli aga eitav. Seda ei võimaldavat ülikooli põhikiri, pealegi puuduvat krediit jne.

Nii tõrjuti tsaarivõimude ja baltisaksa reaktsioonijõudude poolt eesti kultuuri arengu seisukohalt väga oluline ettepanek resoluutselt tagasi. Eestlased pääsesid tollel ajal ülikooli õppetoolile ainult saksastunutena (Russowid, Tammann) ning aladel, mis seisid eesti rahva ja tema kultuuri uurimisest ja arendamisest võimalikult kaugel.

---

[34] Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Том седьмой. СПб, 1883, с. 1350.

[35] A. Kruusberg. Venestamise tulekul. — Eesti Ajaloo Arhiiv, II. Tartu, 1922, lk. 49.

[36] H. Kruus. Eesti ajaloo lugemik, III. Tartu, 1929, lk. 294.

[37] Sitzungsberichte GEG, 1882, lk. 135 jj.

[38] See oli F. J. Wiedemann.

[39] Tsiteeritud teose: H. Kruus. «Eesti professori» küsimus Tartu vene ülikoolis («Ajalooline Ajakiri», 1932, nr. 2, lk. 68) järgi.

Tartu ülikool oli sel ajal endiselt saksa teaduse ja kõrghariduse tugeva mõju all. Nii näiteks moodustasid aastail 1851—1875 ülikooli töölevõetud õppejõududest Saksamaa kõrgkoolide kasvandikud 32,4% (eelmisel veerandsajandil 36,4%), aastail 1876—1900 aga ainult 18,9%. Mis puutub õppejõudude rahvuslikku koosseisu, siis aastail 1851—1875 tööleasunute hulgas olid sakslased endiselt valdavas enamuses — 82%, neist 35% pärines Saksamaalt (29% uute õppejõudude üldarvust). Aastail 1876—1900 tööle asunud õppejõudude hulgas aga kahanes saksalaste osakaal rohkem kui poole võrra. Sealjuures on iseloomulik, et vähenemine tabas kõige enam just baltisakslasi (endise 52% asemel moodustasid nad sajandi lõpul ainult 22% kohale asunud õppejõudude üldarvust).

Üldse võeti käsitletaval perioodil (1865—1889) Tartu ülikooli professorina tööle rohkem kui 40 välismaalt, peaaegu eranditult Saksamaalt kutsutud teadlast. Suurem osa neist olid dotsendid, kes kasutasid Tartu ülikooli eeskätt vahendina hiljem Saksamaal professuuri saamiseks.[40] Niisugused mehed püsisid Tartus aasta kuni kolm. Juba eespool nägime, et eriti aastail 1851—1875 suurenes kuni kolm aastat Tartus töötanud õppejõudude osakaal. Nad moodustasid ligi 24% sel perioodil tööletulnutest. Aastail 1876—1900 nende osakaal natuke vähenes, moodustades 21,6%. Õppejõudude põhituumikuks olid siiski teadlased, kes püsisid oma töökohal pikemat aega. Just aastail 1851—1875 tööle võetud õppejõudude hulgas oli kõige suurem protsent (54,3%) üle 10-aastase Tartu-staažiga teadlasi. Sajandi viimasel veerandil langes aga nende osakaal seoses paljude saksa õpetlaste lahkumisega tsarismi venestamispoliitika tagajärjel.

POLIITILISED VOOLUD ÕPPEJÕUDUDE HULGAS. Kogu perioodi vältel ilmnes Tartu ülikoolis selgesti kahe grupeeringu (mida kaasaegsed nimetasid parteideks) — baltisaksa professorite ning välismaalt kutsutud õppejõudude vastuolu.[41] Välismaalt tulnukaid ei huvitanud kohaliku poliitika keerdkäigud. Nende huvidering oli seotud peamiselt teaduslike probleemidega. Lahkhelid baltisakslastega ilmnesid eelkõige uute professorite valimisel, kus välismaalased seadsid esikohale kandidaadi teadusliku võimekuse, kohalikud aga kuuluvuse enda hulka ning ustavuse rüütelkondade poliitikale.[42] Baltisakslased heitsid välismaalt tulnud kolleegidele ette kohalike olude vähest tundmist, ülemäärast liberalismi ja objektiivsuse taotlemist. Viimased pidasid baltlasi konservatiivseteks, kitsarinnalisteks ja kõrkideks. Läänemere-Euroopast tulnud õppejõududele torkas silma baltisaksa professorite demonstratiivselt tõrjuv hoiak vene keele ja kõige venepärase suhtes. Väga iseloomulikud on selles mõttes 1880. aastate keskel lühemat aega Tartus õpetanud statistikaprofessori Karl Bücheri mälestused:

«Baltlaste hoiak Venemaa suhtes polnud kaugeltki siiras ja veel vähem oli see tark. Nende keskkonnas oldi veendunud, et kõik baltlik on kõrgemal venelikust ning et valitsusele üheski punktis järeleandmisi teha ei tohi.»[43] Kui 1883. a. Läänemere provintsides toimus kuulus senaatorirevisjon, laskis senaator Manassein endale 3. mail 1883 esitleda ka ülikooli õppejõude. «Kogunesime ülikooli aulasse ning seisime seal poolringis ... Manassein läks ühe juurest teise juurde ning kõnetas igaüht vene keeles. Siis kuulsin ma ise, kuidas

---

[40] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 62.

[41] Manaseina revizija. Riga, 1949, l. 202.

[42] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 60.

[43] Karl Bücher. Lebenserinnerungen, S. 205; vt. ka Eesti NSV ajaloo lugemik, II köide. Tallinn, 1964, lk. 234.

professorid, kellest iga inimene teadis, et neil lapsepõlves vene ammed olid olnud ... vastasid, et nad vene keelt ei oskavat. Senaator vestles siis edasi saksa keeles.»

Polnud siis imeks panna, et senaatori hinnang kujunes väga kriitiliseks. N. Manassein toonitas oma aruandes, et kui oma algaegadel oli Tartu ülikool olnud vahendajaks Venemaa ja Lääne-Euroopa teaduse vahel, siis nüüd olevat ta kaotanud oma juhtiva positsiooni Venemaa ülikoolide seas, lakates neid varustamast professoritega ning nõrgendades sidemeid Venemaa teadusasutustega.[44]

Revideeriv senaator märkis põhjendatult, et Tartu ülikool ei rahulda isegi kohalikke vajadusi kõrgharidusse järele, kui kohaliku elanikkonna all. mõista ka eestlasi ja lätlasi. Ta tegi ettepaneku muuta Tartu ülikool vene õppekeelega ülikooliks, mis peaks silmas üldriiklikke huve ning eesmärke. Ühtaegu märkis N. Manassein, et Tartu ülikool on muutunud baltisakslaste keskseks tugipunktiks, mis seisab vastu nende kubermangude tihedamale ühendamisele Vene riigi muude osadega.[45]

Baltisakslasi olid juba 1850. aastate teisel poolel ärritanud A. Herzeni teravad hinnangud Tartu ülikoolis valitseva ajast ja arust läinud vaimu kohta.[46] 1860. a. «Kolokolis» avaldatud artiklis «Liivimaa Ateena» kirjutas Herzen: «Me oleme alati veendunud, et Balti kubermangudes on säilinud kõik germanismi äbarikud küljed junkurlusest kuni teoloogiani, väikekodanlikust filisterlikkusest kuni väikekodanliku buršikoosiani ja nieed koguni karikatuurini arendatud ...»[47]

1868. a. ilmus Läänemere kubermangude olusid hästi tundva slavofiili Juri Samarini raamat «Venemaa ääremaad», milles ta kritiseeris baltisakslaste ülemvõimu. 1869. a. avaldas Tartu ülikooli vene ajaloo professor Carl Schirren teravalt poleemilise «Liivimaa vastuse» Juri Samarinile. See teos oli baltisaksluse ideoloogia kvintessents. Autor püüdis igati õigustada balti erikorda ja aadli maariiki, põhjendades seda Vene tsaaride poolt minevikus antud privileegidega. Just Peeter I olevat garanteerinud Läänemere provintsidele igaveseks ajaks õiguse saksa keelele ja haridusele, saksa õigusele ja luteri usule.

Taolise väljaastumise pärast sundisid tsaarivõimud 1869. a. kevadel C. Schirreni professoriametist lahkuma, et ta ei saaks kasutada vene ajaloo õppetooli venelaste halvustamiseks ning Balti kubermangude kujutamiseks omaette üksusena, mida ühendavat muu Venemaaga üksnes keisri isik.[48]

C. Schirren emigreerus Saksamaale, kus jätkas tegutsemist avaliku arvamuse häälestamiseks balti erikorra kasuks.

Baltisakslastest professorite enamus juhindus hüüdlausest «Jääda vana juurde!». Selline hoiak ilmnes ka suhtumises naiste kõrgharidusse. 1863. a. ülikoolireformi ettevalmistamise käigus pärisid tsaarivõimud ülikoolide arvamust selle kohta, kas ülikoolidesse võiks lubada naisi. Harkovi ja Kiievi ülikoolide nõukogud olid valmis võtma naisi üliõpilasteks. Kaasani ja Peterburi ülikoolid arvasid, et naistele võiks anda vabakuulaja staatuse, Moskva ja Tartu ülikoolide nõukogud andsid aga järsult eitava vastuse.[49] Naised jäetigi ülikoolidest eemale. Küll hakati 1870. aastatel eraalgatuslikus korras asutama ülikoolilinnadesse kõrgemaid naiskursusi. Naiskursused tegutsesid Peterburis, Moskvas, Kaasanis ja Kiievis. Ka Odessa, Harkovi ja Varšavi ülikoolid taotlesid luba kõrgemate naiskursuste avamiseks, kuid tulemusetult. Tartu ülikool oli ainuke, kes ei teinud katsetki naiste kõrghariduse korraldamiseks.

---

[44] Manaseina revizija, l. 200.
[45] Sealsamas, lk. 201.
[46] Postitõllaga läbi Eestimaa, lk. 421.
[47] Sealsamas, lk. 422—423.
[48] Manaseina revizija, l. 202.
[49] Женское образование. — Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 22. Спб, 1894, с. 870.

4. ÕPPETÖÖ KORRALDUS JA ÜLIÕPILASKOND

ÜLIÕPILASREEGLID JA ÕPPETÖÖ. 1865. a. põhikirja kohaselt võisid Tartu ülikooli astuda vähemalt 17 aasta vanused noormehed, kel oli ette näidata seaduslikke õigusi omava keskõppeasutuse tõend ülikoolis õppimiseks vajalike teadmiste olemasolu kohta ning vanemate või hooldajate kirjalik nõusolek. Kui ülikooli nõukogu pidas vajalikuks, võis ta sisseastuja teadmisi kontrollida ka eksamitega.

Üliõpilaste vahekorda suurkooliga täpsustasid 21. detsembril 1868 kuraator Keyserlingi poolt kinnitatud üliõpilaseeskirjad. Eeskirjade kohaselt toimus immatrikuleerimine kaks korda aastas, semestri alguses: 13.—17. jaanuarini ja 11.—15. augustini. Matrikli saamisel pidi värske akadeemiline kodanik suruma rektori kätt, kinnitades sel moel valmisolekut täpselt kinni pidada üliõpilaseeskirjadest. Matrikli eest tuli tasuda kuus rubla, semestri õppemaks oli viis rubla ja honorar loengute kuulamise eest üks rubla loengukursuselt.[50] Majanduslikult kehvemal järjel olevaid üliõpilasi vabastati õppemaksust. Andekad ja usinad võisid saada stipendiumi, kuid tingimusel, et nad pärast lõpetamist astuvad riigiteenistusse. Teaduskondadel oli õigus anda mõne eriala süvendatud õppimiseks spetsiaalstipendiume.

Loengukursuse tavapäraseks pikkuseks oli üks semester. Loengutele tuli registreeruda kolme päeva jooksul enne semestri algust. Siis kuulus tasumisele ka loenguhonorar. Seda kinnitav kviitung pandi õpinguraamatu vahele. Mustale tahvlile oli aegsasti välja pandud semestri loengukava ja iga üliõpilane võis valida, milliseid kursusi ta hakkab kuulama.

Normaalse õppeajana nähti ette 8. arstiteaduskonnas 10 semestrit. Sügissemester algas augustikuu keskel ja kestis 20. detsembrini. Pärast kolmenädalast talvist vaheaega algas jaanuari keskel kevadsemester, mis lõppes 10. juunil. Suvevaheajaks anti kaks kuud — 10. juunist kuni 10. augustini.[51] Semestri keskel Tartust lahkumiseks tuli nõutada prorektorilt reisipass, mis andis õiguse lahkuda ühe ööpäeva jooksul. Kui üliõpilane ei jõudnud semestri alguseks Tartusse, pidi ta kohe pärast saabumist teatama endast ja hilinemise põhjusest prorektorile.

Ülikooli võimud ei pööranud üldsetähelepanu sellele, kas semestri alguseks registreerunud üliõpilane ka loengutel käis ja õppimisega tegeles. Pärast õppemaksu tasumist ja nõutavate formaalsuste õiendamist jäi õpetööst osavõtt täielikult üliõpilase eraasjaks. Pole imeks panna, et mõnelgi kulus stuudiumile oma kümme aastat ja enamgi, eriti veel siis, kui sugulase testamendiga oli ette nähtud toetuse maksmine nii kaua, kuni noormees ülikoolis õpib. Ei surunud peale ka eksamite õiendamise kohustus, sest kursuste süsteemi ei tuntud ja ainemahukate ning ulatuslikumat ettevalmistust nõudvate lõpueksamitega oli aastaid aega.

Et ülikool oli paljudele eelkõige rõõmsa seltskonna ja nooruslike pürgimuste vaba väljaelamise koht, sellest kõnelevad selget keelt üliõpilasreeglite punktid, mis käsitlevad pa-

---

[50] Vorschriften für die Studierenden der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1869, S. 15.
[51] Vorschriften ..., S. 14.

handusi ja nende klaarimist. Üliõpilased kuulusid ülikooli jurisdiktsiooni alla. Üksnes kriminaalkuriteo sooritanud anti tavaliste uurimis- ja kohtuorganite kätte. Politsei arestile ei tohtinud korda rikkunud üliõpilane vastu panna. Küll võis ta nõuda enda kohest üleandmist ülikooli politseile, kui arest toimus Tartus või Tartu kohtupiirkonnas. Ülikooli kohtus oli asjaajamine vaba igasugustest maksudest, lõivudest ning tempelpaberi kasutamise kohustusest. Üliõpilastele nähti ette viis karistusliiki: noomitus, arest kartseris (kuni 5 päeva), eksmatrikuleerimine, ajutine väljasaatmine ülikoolilinnast ja alaline väljasaatmine.[52] Kõigist karistustest informeeriti üliõpilase vanemaid või hooldajaid. Salaühingud ja -koosolekud olid keelatud. Küll lubati tegutseda ametlikus korras registreeritud korporatsioonidel. Rektori loal võis moodustada teaduslikke üliõpilasühinguid.

Erilist tähelepanu pöörasid eeskirjad üliõpilaste võlavahekordade õiguslikule reguleerimisele. Nii oli täpselt kindlaks määratud, milliste kulutuste katteks ja kui suures ulatuses üliõpilane võis võlgu teha. Korteri ja küttepuude eest võis tudeng olla võlgu maksimaalselt 20 rubla, hommiku- ja õhtusöögi eest 15 rubla, rätsepale 15 rubla, raamatute eest 10 rubla.[53] Võlgadega seotud arusaamatusi selgitas ülikooli sündik. Kui võlgnik lahkus ilma loata Tartust, laskis rektor sellest teatada kohalikus ajalehes.

ÜLIÕPILASTE ARV. Üliõpilaste arv tõusis Tartu ülikoolis vaadeldava veerandsajandi vältel tunduvalt. Kui 1865. a. õppis Tartus 594 üliõpilast, siis 1889. a. oli nende arv kasvanud 1741-ni, seega ligemale kolmekordseks. Üliõpilaste arvu suurenemine ei toimunud aga kaugeltki ühtlases tempos. Perioodi esimesel poolel (1865—1877) oli keskmine juurdekasv ainult 12 üliõpilast aastas, perioodi teisel poolel tuli aga juurde keskmiselt 80 üliõpilast aastas, kusjuures mitmel korral ületas juurdekasv 100 piiri (1882. a. — 144, 1883. a. — 118), nii et viie aastaga (1881—1885) suurenes üliõpilaskond ligemale 40%. 1880. aastate teisel poolel kiire kasv peatus ja üliõpilaste arv stabiliseerus 1700—1800 vahel. Öeldut näitab selgesti ka immatrikuleeritute arvu kasv viisaastakute lõikes.[54]

Aastad	Üldse immatrikuleeritud	Immatrikuleeriti rohkem kui eelmisel viisaastakul
1860—1864	761	—
1865—1869	788	27
1870—1874	946	158
1875—1879	1184	238
1880—1884	1691	507
1885—1889	1825	134

Üliõpilaste arvu kiire kasvu aluseks oli keskhariduse märgatav laienemine. Tunduvalt suurenes keskharidust andvate poeglaste koolide arv Eestis. Kui XIX sajandi keskel võis keskharidust saada ainult kuues koolis, siis 1860.—1880. aastatel lisandus neile 13 uut keskõppeasutust (gümnaasiumi, progümnaasiumi, reaalkooli või I järgu erakooli), sealhulgas kolm kooli Tartus.[55] Poeglaste keskhariduskoolides õppijate arv suurenes 1862. a. 963 õpilaselt 2466 õpilaseni 1886. a.[56] Kasvas keskastme koolide arv ka Läti alal.

---

[52] Vorschriften . . ., S. 8.
[53] Sealsamas, lk. 11.
[54] Von den 14 000 Immatrikulirten . . ., S. 3.
[55] A. Liim. Keskkoolivõrgu kujunemine ja areng Eestis 19. sajandi teisel poolel. — «Nõukogude Kool» 1973, nr. 7 ja 8.
[56] A. Liim. Poeglaste keskhariduskoolide õpilaste seisuslik ja rahvuslik koosseis Eestis (1860. aastaist 1917. aastani). — Hariduse ja kooli ajaloost Eestis. Tallinn, 1979, lk. 58.

Nagu teada, kuulus Tartu ülikool Venemaa suurimate hulka, jäädes üliõpilaste arvult maha ainult Moskva ja Peterburi ning perioodi lõpul ka Kiievi ülikoolist. Kolmandal kohal asus Tartu ülikool ka lõpetanute hulgalt. Kui XIX sajandi viimase 40 aasta jooksul andsid Venemaa ülikoolid kokku ligikaudu 59 000 lõpetanut, siis Tartu ülikoolile langes sellest pisut üle 10% ehk 6172 kõrghariduse spetsialisti.[57] Võrdluseks olgu märgitud, et Peterburi ülikool andis sama ajavahemiku (1859—1900) jooksul 11 277 ja Kaasani ülikool 4181 lõpetanut.

Teaduskonniti oli kasv kõige jõudsam arstiteaduskonnas, kus üliõpilaste arv suurenes 25 aastaga 4,1-kordseks ehk 740 inimese võrra. Järgnesid ajaloo-keeleteaduskond (2,25 korda) ja usuteaduskond (2,20 korda). Kõige aeglasem oli juurdekasv füüsika-matemaatika- (1,5 korda) ning õigusteaduskonnas, kus üliõpilaste arv jäi peaaegu muutumatuks.

Tolleaegne statistika ei pööranud tähelepanu üliõpilaste sotsiaalsele ja rahvuslikule päritolule. Küll aga toodi andmed üliõpilaskonna jagunemisest kodukubermangu, seisuse ja usutunnistuse alusel. Päritolukoha järgi jagunesid üliõpilased järgmiselt:[58]

Kubermang	1865	1875	1885	1890	Juurdekasv isikutes	Juurdekasv %-des
Liivimaa	273	371	574	642	369	138,8
Eestimaa	66	86	145	137	71	207,6
Kuramaa	137	169	371	319	182	232,8
Muud kubermangud	116	197	587	631	515	544,0
Välismaalt	2	9	27	12	10	—
Kokku	594	832	1704	1741	1147	293,1

Kõige kiirem oli Venemaa teistest kubermangudest tulnud üliõpilaste juurdekasv. Enamuse neist moodustasid hajali üle Venemaa elavate sakslaste pojad. Neile lisandus arvukalt poolakaid Visla-äärsetest kubermangudest. Viimaste hulgas leidus kõlavate tiitlitega poola aadlikke, kes eelistasid saksakeelset Tartu ülikooli venekeelsele Varssavi ülikoolile. Kolmest Läänemere kubermangust tulnukad moodustasid kokku üle poole üliõpilaskonna juurdekasvust, kusjuures kubermangude kaupa oli juurdekasv peaaegu võrdne.

Seisusliku kuuluvuse järgi (vastavaid andmeid hakati fikseerima alles 1878. a.) jagunesid üliõpilased järgmiselt:[59]

Seisus	1878	1885	1889
Aadel ja isiklik aadel	398	550	491
Vaimulikud	101	107	108
Aukodanikud ja kaupmehed	100	364	413
Linnakodanikud ja segaseisuslased	183	353	455
Talupojad	62	137	194

Kui aadlike ja vaimulike poegade erikaal hakkas tasapisi vähenema, tõusis pidevalt kodanluse, segaseisuslaste ja talupoegade hulgast pärinevate üliõpilaste osatähtsus.

Usulise kuuluvuse järgi oli üliõpilaste hulgas 1878. a. 709 luterlast, 63 katoliiklast, 57 õigeusklikku ja 31 juuti.[60] 1889. a. oli luterlaste arv kasvanud 1119-ni, õigeusklike oma 93-ni, juudiusuliste arv ületas aga 300 (301). Neid oli ligemale kaks korda rohkem, kui nägi ette tsarismi poolt läänekubermangude ülikoolidele kehtestatud juutide vastuvõtumäär. (Tartu ülikoolis õppis 1889. a. 1741 üliõpilast, millest 10% moodustas 174.)

---

[57] В. Р. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 69.
[58] Статистические таблицы и личные списки по Императорскому Юрьевскому, бывшему Дерптскому, университету, с. 5—6.
[59] Статистические таблицы . . ., с. 23.
[60] Sealsamas, lk. 22.

Kui palju õppis vaadeldaval ajavahemikul Tartu ülikoolis eestlasi ja lätlasi, saame öelda ainult ligilähedaselt. Statistika ei toonud esile üliõpilaskonna jagunemist rahvuste järgi. Enamus eesti ja läti üliõpilasi kandis saksapäraseid perekonna- ja eesnimesid. Küllaltki suure tõenäosusega võib aga oletada, et saksa nime kandev talupojaseisusest noormees oli vastavalt kodukohale kas «eesti või läti soost».

Küllaltki ebatäpsed kokkuvõtted võimaldavad anda ainult umbkaudse pildi läti ja eesti üliõpilaste arvust Tartu ülikoolis XIX sajandil. G. Šaurumsi uurimuses väidetakse, et aastail 1802—1900 olevat Tartu ülikoolis õppinud kokku 700 lätlast, neist oli 133 immatrikuleeritud aastail 1802—1870, ülejäänud 507 aastail 1871—1900.[61] Eestlastest üliõpilaste arvuna ajavahemikus 1843—1900 märkis omal ajal V. Juhanson 410 immatrikuleeritut.[62] Eeldades, et aastail 1802—1842 õppis eestlasi ülikoolis vähemalt paarkümmend, saame XIX sajandi kohta orienteeruvalt 430 eestlast. Silmas pidades lätlaste mõnevõrra suuremat rahvaarvu, samuti kapitalismi kiiremat arengut Läti alal, on läti-eesti üliõpilaste vahekord 7:4 täiesti usutav.

Tuginedes mainitud kokkuvõtetele, saame Tartu ülikooli immatrikuleeritud eestlaste ja lätlaste arvu dünaamika XIX sajandi kolmel viimasel aastakümnel:

Aastad	Eestlasi	Lätlasi
1871—1880	68	107
1881—1890	155	240
1891—1900	146	230
Kokku	369	577

Nagu tabelist nähtub, oli kohalikest rahvustest üliõpilaste juurdekasv hoogsam 1880. aastail. Arvestades keskmiseks ülikoolis õppimise ajaks viis aastat, võis 1875. a. olla Tartus 25—30 eesti üliõpilast, 1885. a. 50 ringis ja 1890. a. juba üle 100. O. Kallase hilisem oletus, et 1890. a. paiku õppis Tartus umbes 200 eesti soost noormeest,[63] tundub küll liialdusena isegi siis, kui kõik maarahvast võrsunud ja kadakasaksteks muutunud üliõpilased kaasa arvata.

REVOLUTSIOONILISE ÜLIÕPILASLIIKUMISE ESIMESED ILMINGUD. Möödunud sajandi teisel poolel hoogustus Venemaal vabadusliikumine, millest ei jäänud kõrvale ka üliõpilaskond. V. I. Lenin väitis, et just üliõpilased olid «intelligentsi kõige tundlikum osa, intelligentsi aga nimetatakse just sellepärast intelligentsiks, et ta kajastab ja väljendab kõige teadlikumalt, kõige otsustavamalt ja kõige täpsemalt klassihuvide ja poliitiliste rühmituste arenemist kogu ühiskonnas»[64].

Vene ülikoolides suurenes majanduslikus kitsikuses elavate üliõpilaste hulk, kes vajasid õppemaksust vabastamist ja ainelist toetust või pidid enda ülalpidamiseks otsima tööd. See muutis üliõpilaskonna sotsiaalselt aktiivsemaks ja valmistas soodsat pinda narodniklike, hiljem ka marksistlike vaadete levikule. Üliõpilasi ei rahuldanud 1863. a. põhikiri, mis andis korporatiivse autonoomia küll professoritest koosnevatele ülikooli nõukogudele, jättis aga üliõpilaskonna igasugusest autonoomiast ilma.

Üliõpilasliikumise seisukohalt asus Tartu ülikool möödunud sajandi 1860.—1880. aastatel mitmeti erandlikus olukorras. Mõnede uurijate arvates meenutas siinne üliõpilaskond rohkem Lääne-Euroopa kui Venemaa üliõpilasnoorust.[65] Baltisakslased pärineesid enamuses jõukatest perekondadest, mistõttu neil ei tulnud ülikooliaastatel tunda suuremat muret elatuse saamise pärast. Oma poliitilisteit vaadetelt olid balti parunite, pastorite ja linnakodanike pojad enamasti veendunud konservatiivid. Seepärast lubasid tsaarivõimud Tartu ülikoolis tegutseda korporatsioonidel ning võimaldasid üliõpilaskonnale küllalt laia autonoomiat. Kogu vaadeldava perioodi vältel ei puhkenud Tartus kordagi poliitilise värvinguga üliõpilasrahutusi ning võimudel ei tulnud ülikooli ühekski päevaks sulgeda, milline repressiooniabinõu teiste ülikoolide suhtes oli täiesti tavaline.

Provintslikult vaikset Tartut, kus puudus tööstus ja töölisklass, valitses saksa keel ja baltisaksa tagurlik meelsus, kasutati revolutsioonilise liikumise pärast teistest ülikoolidest eemaldatud üliõpilaste väljasaatmise kohana. Nii sattus Tartusse 1880. aastail üksikuid opositsiooniliselt ja revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilasi, kes püüdsid siin jätkata oma tegevust.

1881. a. eksmatrikuleeriti Peterburi ülikooli üliõpilane Vladimir Pereljajev, kes pealinnas oli kuulunud narodnikute hulka. Ta saadeti kolmeks aastaks Tartusse politsei avaliku järelevalve alla.[66] Tartus jätkas V. Pereljajev õpinguid füüsika-matemaatikateaduskonnas. Peagi koondus tema ümber kümmekond revolutsiooniliselt meelestatud noort nii ülikoolist kui ka Tartu veterinaariainstituudist. Pereljajev organiseeris oma korteris Botaanika (Komsomoli) tänav 20 väikese salatrükikoja, milles 1884. a. kevadel trükiti 200 eksemplari narodniklikku üleskutset ning Peterburist Tartusse sõitnud narodnikute juhi P. F. Jakobovitši eestvedamisel illegaalse ajakirja «Narodnaja Volja» 10. number.[67] 1885. a. alguses suri ootamatult V. Pereljajev. Tema korteris toimunud läbiotsimisel avastas politsei salatrükikoja. Samas leiti hulgaliselt narodniklikke proklamatsioone, brošüüre ja muud keelatud kirjandust, sealhulgas ka K. Marxi ja F. Engelsi teoseid.

1880. aastate lõpul hakkasid Tartus üliõpilaste hulgas levima marksistlikud ideed. Esimene teadaolev marksistlik rühm tekkis 1888. a. arstiteaduskonna üliõpilase Maximilian Lessniku ümber.[68] M. Lessnik oli rahvuselt poolakas, üliõpilasrahutustest osavõtmise pärast välja heidetud Varssavi ülikoolist. Ta jätkas õpinguid Krakovis ja Bernis ning tutvus seal lähemalt marksistliku kirjandusega. Tartusse tuli ta selleks, et lõpetada ülikool ja omandada arstikutse. M. Lessniku rühma kuulus poola ja vene üliõpilasi, kes lugesid ja arutasid K. Marxi «Kapitali» I köidet ja saksa sotsiaaldemokraatia häälekandjat, ajalehte «Die Neue Zeit». M. Lessnik lõpetas 1889. a. ülikooli ja lahkus Tartust, kuid marksistliku rühma illegaalne tegevus jätkus.

Eesrindlikult meelestatud üliõpilasi koondas Tartu ülikoolis 1881. a. asutatud Vene Üliõpilaste Ühing. Mõnda aega oli see ühing narodnikluse, hiljem sotsiaaldemokraatia legaalseks keskuseks Tartus.

TARTU ÜLIKOOL JA KOHALIKE RAHVASTE RAHVUSLIK LIIKUMINE. 1860.—1880. aastatel tõusis Baltimaadel päevakorda rahvusküsimus. See oli eesti ja läti kodanliku rahvuse kujunemise aeg, mida V. I. Lenini sõnade kohaselt iseloomustab rahvuslike liikumiste teke ja muutumine massiliseks, «neisse talurahva

---

[61] G. Šaurums. Tērbatas universitate 1632—1932. Riga, 1932, l. 141—214.
[62] Tartu üliõpilaskonna ajalugu, lk. 98—99.
[63] Tartu üliõpilaskonna ajalugu, lk. 110.
[64] V. I. Lenin. Teosed, 7. köide, lk. 30.
[65] В. Р. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 27.
[66] П. С. Рейфман. Тартуская народовольческая типография. — Ученые записки ТГУ, выпуск 114. Тарту, 1961, с. 233.
[67] Eesti NSV ajalugu, II köide. Tallinn, 1963, lk. 186.
[68] H. Moosberg. Marksistlikud ringid Tartu Ülikoolis ja Veterinaaria Instituudis XIX saj. 80.—90.-ndatel aastatel. — TRÜ Toimetised, vihik 114. Tartu, 1960, lk. 217.

kui kõige arvukama ja kõige «raskemini liikuma pandava» elanike kihi kaasatõmbamine seoses võitlusega poliitilise vabaduse eest üldse ja rahvuse õiguste eest eriti».[69]

1870. aastatel hakkas kasvama ülikooli astunud eestlaste ja lätlaste arv. Enamik neist põlvnes külakodanluse hulgast ning väljendas talurahva jõukamate kihtide tõekspidamisi. Seepärast eelistasid eestlased ja lätlased õppida kas arstiks, apteekriks või kirikuõpetajaks, sest need kutsealad olid talurahva hulgas lugupeetud ning tõotasid piisavat teenistust. Olude sunnil tuli noorel eesti või läti haritlasel minna sageli tööd otsima Venemaalt, kuna ülemvõimu enda käes hoidvad baltisakslased ei võimaldanud neile sobivat töökohta Baltimail. Sageli ei ühtinud valitud eriala üliõpilase tõeliste kalduvuste ja huvidega. Nii mõnigi filosoofiliste kalduvustega noor õppis tohtriks või pastoriks, püüdes eriala kõrval omandada teda tõeliselt huvitavaid teadmisi.

Tartu ülikooli mõju eesti rahvuslikule liikumisele oli vastuoluline. Ülikooli juhtkond ja enamus baltisaksa üliõpilasi suhtus halvustavalt rahvusliku liikumise ettevõtmistesse. Ei pööratud pea mingit tähelepanu rahvuslike teaduste viljelemisele ning õpetamisele ülikoolis. Eesti ja läti keele õpetamist lektori tasemel salliti üksnes seepärast, et tulevased hingekarjased ei oleks maarahvast koguduse hulgas umbkeelsed. Lektorina tuli töötada ka Leipzigi ülikoolis filoloogiadoktori kraadi omandanud Mihkel Veskel, kelle taotlused saada eesti keele õpetamiseks dotsendi kohta tõrjuti järsult tagasi. Eestlaste plaane eestikeelse keskkooli, nn. Eesti Aleksandrikooli loomiseks peeti täiesti ebareaalseteks. Ainsa alternatiivina pakuti võimekamatele eestlastele ja lätlastele saksa keele ja kultuuri omaksvõtmist ning ümberrahvustumist.

Ometi kujunes Tartu eesti (teataval määral ka läti) rahvusliku liikumise peamiseks keskuseks tänu just ülikoolile. Siinne vaimne õhkkond, kuhu pääsesid vabamad mõtted nii ida kui ka lääne poolt, koondas Tartusse kohaliku rahva ärksamaid noormehi. Tartus ilmusid peamised eestikeelsed ajalehed, trükiti enamik eestikeelseid raamatuid, käisid koos tähtsamad eesti seltsid. Neist ettevõtmistest võtsid osa ülikoolis õppinud või õppivad eestlased. Tartus sai suhelda teistest rahvustest haritlastega, kuulda nende rahvaste taotlustest ja eesmärkidest. Seega oli ülikooli kaudne positiivne mõju eesti rahvuslikule liikumisele suur.

1860. aastatel Tartu ülikoolis õppinud eesti üliõpilastest tuleks esmajoones mainida meedikut Paul Blumbergi ja juristi Peeter Petersoni. Blumberg astus ülikooli 1861. a., õppis alguses majandusteadust, kuid läks peagi üle arstiteaduskonda.[70] 1864. a. sooritas ta õpireisi Berliini, kus kuulas tuntud teadlase ja ühiskonnategelase R. Virchowi loenguid. Tolleks ajaks oli Berliini ülikooli juures loodud soome ja eesti keele uurimiseks omaette kateeder, mille professor W. Schott tõstis oma loengutel esile äsjailmunud «Kalevipoega» maailmakirjandusse küündiva teosena. Kodumaale tagasi jõudnud, astus P. Blumberg «Eesti Postimehes» välja Baltimail visalt püsivate feodaaligandite vastu ja pidas kõnesid ka «Vanemuise» seltsis. Ta toonitas, et Baltimaadel peaksid kõik seisused olema õiguste poolest võrdsed: «Meie nimmetame omma suurtkoli melega m e i e o m m a e h k B a l t i s u r e k s k o l i k s, mitte saksa sureks-koliks, nago mõnned sedda võeriti nimmetavad ... Meil on siis keigest

[69] V. I. Lenin. Teosed, 20. köide, lk. 368—369.

[70] R. Põldmäe. Kirjamehi mitmes mõõdus. Tallinn, 1973, lk. 85 jj.

kolidest nisama suur õigus ossavõtta, kui keigil mu rahval, ja Tartu suurkool on m e i e kool.»[71] 1866. a. juunis teatas P. Blumberg «Eesti Postimehes», et mitu noort kogunevat Tartus kord nädalas «Kalevipoja» lugemiseks ja arutamiseks.[72] Ta oli kirjavahetuses rahvusliku liikumise ühe juhi J. Kõleriga ning pidas Peterburis eesti ajalehe väljaandmise plaane.

1867. a. omandas P. Blumberg meditsiinidoktori kraadi, kuid Baltimaadel sobivat tööd ei leidnud. Erialasele tööle silmaarstina tuli tal asuda hõõpis Taga-Kaukaasias. Ta töötas pikemat aega Tiflisis ja Bakuus, saades 1886. a. Bakuu kubermanguarstiks.[73]

1864. a. algul astus Tartu ülikooli õigusteadust õppima Holstre talupereinehe poeg Peeter Peterson, rahvusliku liikumise algperioodi tegelase Adam Petersoni vend. Mõlemad vennad võtsid aktiivselt osa Viljandimaa talupoegade kollektiivsete palvekirjade koostamisest ning Peterburi toimetamisest. Teejuhi ja keelemehena oli talupoegadel kaasas P. Peterson. Kohalikud ametivõimud lasksid vennad Petersonid vangistada, süüdistades neid koguni «kommunistlike põhimõtete kuulutamises».[74] P. Peterson ei olnud toime pannud kriminaalkuritegu, mistõttu tema asja oleks pidanud arutama ülikooli kohtus. 5. augustil 1864 kutsuti P. Peterson ülikooli kohtu ette, kus rektor F. Bidder teatas, et ta on üliõpilaste nimekirjast kustutatud ja antakse üle kriminaalkohtule. Nii toimuski ning baltisakslastest kohtunikud mõistsid P. Petersoni «rahva üleskihutamise eest» Siberisse asumisele, millise otsuse Senat aga tühistas. Liivimaa õuekohtu liikmetele tehti koguni noomitus selle eest, et nad olid langetanud teadlikult seadusvastase otsuse.[75] Tartu ülikool aga ei mõelnudki oma üliõpilase kaitseks midagi ette võtta. Kohalikud võimud ei leppinud Senati õigeksmõistva otsusega. Edasise osavõtu eest talurahvaliikumisest saadeti P. Peterson 1866. a. lõpul administratiivkorras asumisele Vjatka kubermangu.[76]

Tartu ülikoolis hariduse omandanud eesti rahvusliku liikumise tegelastest oli silmapaistvaim teoloog Jakob Hurt, kes sai tuntuks folkloristi, keeleteadlase ja ühiskonnategelasena. 1865. a. omandas ta Tartus teoloogiakandidaadi ja hiljem Helsingis (1886. aastal) filoloogiadoktori kraadi. Aastail 1868—1872 oli J. Hurt gümnaasiumiõpetaja Kuressaares ja Tartus, aastail 1872—1880 pastor Otepääl ja seejärel üle 20 aasta eesti koguduse hingekarjane Peterburis. Kõige hinnatavam tema tegevuses oli hästi organiseeritud rahvaluule kogumine, süstematiseerimine ja publitseerimine.

J. Hurt aitas kaasa ka eesti üliõpilaste esimestele organiseerimiskatsetele 1870. aastatel. Üliõpilased Andres Kurrikoff, Hugo Treffner, Heinrich Rosenthal ja Martin Wühner panid aluse nn. Kalevipoja õhtutele. Kord nädalas koguneti kas üksteise poole või J. Hurda ja J. W. Jannseni korterisse, loeti ja kommenteeriti «Kalevipoega», räägiti rahvusprobleemidest. Paarist sellisest õhtust võttis 1870. a. sügisel osa ka C. R. Jakobson.[77]

Kuigi Kalevipoja vaimustus peagi vaibus, loodi 1873. a. sügisel poolsalaja tegutsev eesti üliõpilaste ühendus «Vironia», mida hiljem hakati nimetama Eesti Üliõpilaste Seltsiks (EÜS). 1875. a. oli seltsil 17 liiget, neist 13 üliõpilased.

[71] «Eesti Postimees», 21. X 1864.

[72] «Eesti Postimees», 15. VI 1866.

[73] R. Põldmäe. Kirjamehi mitmes mõõdus, lk. 112.

[74] H. Kruus. Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60—80-ndad aastad. Tallinn, 1957, lk. 19—20.

[75] Sealsamas, lk. 60.

[76] Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 377.

[77] J. Kõpp. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I, lk. 16 jj.

EÜS-i põhikirjas rõhutati, et seltsi liikmed oma, s. o. eesti rahva liikmed on ja emakeelt põlata ega unustada ei taha, vaid «et nemad sellest vaimu harimisest, millest nemad võeras keeles osa on saanud, edaspidi oma rahvast tahavad loomulikul viisil, see on tema omas keeles, osa võtta lasta, et nemad ... oma rahva põlgamist häbiks peavad ...» ja oma rahva edasijõudmise eest hoolt kanda tahavad.[78]

EÜS-i liikmete ja vilistlaste enamuse moodustasid teoloogid. Et muududa ka väliselt samaväärseks sakslastega, hakkas selts taotlema värvide saamist, s. t. korporatsiooniks tunnistamist. 1880. aastate alguses ajasid aga vanad korporatsioonid sellesuunalise katse nurja. Küll andis rektor 1883. a. loa Eesti Üliõpilaste Seltsi tegevuseks teadusliku ühinguna. 1890. a. tehti veel üks katse eesti korporatsiooni loomiseks, kuid see ebaõnnestus tsaaribürokraatia vastuseisu tõttu. EÜS-is harrastati ikkagi innukalt buršikombeid kõige sinna juurde kuuluvaga. Seltsi tegevuses tuleb siiski hinnata eesti rahvuskultuuri arendamist. Nii aitas EÜS kaasa rahvaluule kogumisele ja koduuurimisele, teadmiste levitamisele avalike kõnede pidamise ja raamatute kirjastamise kaudu. Seltsis pandi alus eestikeelsele raamatukogule. Vaadeldaval perioodil kasutati seltsis eesti keele kõrval veel laialdaselt saksa keelt, kuna selles saadud ennast väljendada palju täpsemalt kui emakeeles.[79] Püüdes seista hea eesti keele õppimise ja õpetamise eest, kohustas selts oma liikmeid käima eesti keele lektori loengutel. Paraku leidis see nõue vaid osaliselt täitmist. Seltsi kontaktid rahvaga jäid õige piratuiks ning kadakasakslik ellusuhtumine oli seltsi liikmete hulgas üsna levinud.

Tänu ülikoolile muutus Tartu XIX sajandi keskpaigast ka läti rahvusliku liikumise üheks peamiseks keskuseks. Läti ala oli majandusliku ja ühiskondliku arengu poolest Eestist mõnevõrra ees. Lätis kujunesid varem rahvuslik kodanlus ja proletariaat ning teravnesid kodanlikule rahvusele omased klassivahekorrad. See kajastus läti rahvuslikus liikumises, mis orienteerus kindlamini Venemaale kui eesti rahvuslik liikumine.

1850. aastate keskpaigast 1880. aastate keskpaigani omandas Tartu ülikoolis hariduse umbes 300 lätlast, nende hulgas mitmed nimekad läti rahvusliku liikumise tegelased. 1850. aastatel lõpetasid Tartu ülikooli Krišjānis Valdemārs (1825—1891) ja Krišjānis Barons (1835—1923). Pärast ülikooli lõpetamist töötas Valdemārs pikemat aega Peterburis ja Moskvas, astudes ajalehes «Peterburgas Avizes» ning slavofiilses ajakirjanduses teravalt välja Balti erikorra vastu.[80] 1857. a. esitas majandusteadust õppiv K. Valdemārs Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnale auhinnatöö, mille kirjanduse loetelus leidub Leipzigis 1845. a. ilmunud Fr. Engelsi raamat «Tööliklassi olukorrast Inglismaal».[81] See on esimesi fakte marksismi-leninismi klassikute teoste lugemisest ja kasutamisest Tartu ülikoolis. K. Barons oli «Peterburgas Avizes» organiseerija ja toimetaja, samuti andis ta suure panuse läti rahvalaulude kogumisel ja korraldamisel.

1856. a. sügisel asutasid läti üliõpilased K. Valdemārsi juhtimisel oma ringi, kus arutati Läti ühiskondlik-poliitilise ja kultuurielu aktuaalseid probleeme.[82] Ringi liikmed püüdsid tõsta lätlaste rahvustunnet, arendada läti kirjandust ja aidata kaasa hariduse levimisele lätlaste hulgas. Tartus anti üliõpilaste abil välja kolm köidet saksavastase suunitlusega kogumikku «Kodu, loodus, maailm», millega dateeritakse läti populaarteadusliku kirjanduse sündi.

[78] Tartu üliõpilaskonna ajalugu, lk. 92.

[79] J. Kõpp. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu, lk. 34.

[80] С. Г. Исаков. Сквозь годы и расстояния, с. 183.

[81] Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Tallinn, 1958, lk. 69.

[82] С. Г. Исаков. Сквозь годы и расстояния, с. 184.

Uus tõus läti üliõpilaste ühiskondlik-poliitilises tegevuses saabus 1860.—1870. aastate vahetusel ja oli seotud noorlätlaste ühe juhi Atis Kronvaldsi (1837—1875) nimega, kes õppis aastail 1865—1867 Tartu ülikooli juures kõrgematel pedagoogikakursustel ja töötas seejärel Tartu Õpetajate Seminaris õppejõuna. 1870. aastal hakati tema algatusel korraldama läti õhtuid, kus vaagiti ühiskondlikke probleeme, loeti ja arutati kirjandusteoseid. Nii kujunes illegaalne ühing «Tartu läti kirjandusõhtud», mille liikmed andsid välja neljanda kogumiku «Kodu, loodus, maailm».

Pärast A. Kronvaldsi lahkumist Tartust 1873. a. hakkas selle ringi tegevuses ikka enam ilmnema tagurlikke jooni. Suunda andsid läti teoloogiaüliõpilased, kelle juhtimisel võeti omaks korporantide kombeid ja vaateid. 1882. a. reorganiseeriti ring korporatsiooniks «Lettonia», mis baltisaksa korporatsioonide poolt ka tunnustamist leidis. Järgmistel aastatel kinnitasid läti korporandid oma «väärikust» arvukate duellidega.

1880. aastate keskel algas Läti ühiskondlikus elus nn. uue voolu periood, millele Eestis ei olnud rööbiknähtust. Uus vool tähendas ülemineku revolutsioonilis-demokraatlikele vaadetele ja sealt edasi marksismile.

KORPORATSIOONID JA KORPORANDID. Võrreldes Venemaa teiste ülikoolidega oli Tartu ülikooli üks peamisi erijooni legaalsete üliõpilasorganisatsioonide olemasolu.

Nikolai I aegsed kitsendused kaotati 27. aprilli 1855 määrusega, millega Tartu üliõpilasorganisatsioonidele anti ametlik tegutsemisluba. Algas korporatsioonide kõige innukam tegevusperiood, mis kestis ligemale 40 aastat, kuni 1890. aastatel hakati korporatsioone jälle tunduvalt piirama. Korporatsioonid suurenesid ja tugevnesid aineliselt. 1880. aastatel hakati senistest konvendi üürikorteritest üle kolima spetsiaalselt ehitatud hoonetesse. Esimene taoline hoone valmis «Estonial» 1886. a. Tähe tänava ääres[83] (praegune TRÜ klubi). Mõni aeg hiljem avati «Livonia» korporatsioonimaja Veski (Burdenko) 13.

Vaadeldaval perioodil tegutses neli traditsioonilist baltisaksa korporatsiooni — «Curonia», «Livonia», «Estonia» ja «Fraternitas Rigensis», kellele lisandusid «Neobaltia» (1879) ja lätlaste «Lettonia» (1882).

Korporatsioonid etendasid Tartu üliõpilaselus peaosa. Korporandid püüdsid veenda kuraatoreid ja nende kaudu riigivõimu, et Tartu üliõpilaskonda on kõige otstarbekam juhtida just korporatsioonide kaudu. Korporatsioonide positiivse mõju põhilise tõendusena rõhutati, et Tartu üliõpilastele olevat võõrad üliõpilasrahutused, kuna korporatsioonid seisvat väljaspool igasugu poliitikat ja on riigitruud.

Võimudel ei tekkinud mingeid kahtlusi korporatsioonide tagurliku klassihoiaku suhtes. Küll sundis neid aga ettevaatusele väide riigitruudusest, eriti 1870. aastatest alates, mil saksa natsionalismi lained hakkasid käima õige kõrgelt. Kui asi puudutas Balti erikorraga seotud feodaalsete privileegide säilitamist, ei kõhelnud korporatsioonid näitamast oma tõelist poliitilist hoiakut. See väljendus eriti selgesti tsaarivõimudega teravasse konflikti sattunud prof. C. Schirreni demonstratiivses toetami-

[83] Estonia. Bedenkschrift zu ihrem 150. Stiftungstag. Marburg an der Lahn, 1971, S. 97.

ses ja valimises «Estonia» auliikmeks 1871. aastal.

Teated Saksa relvade võitudest 1870. a. sõjas Prantsusmaaga võeti baltisaksa aadli mõisates juubeldamisega vastu ja juubeldamine kajastus ka korporatsioonides, kes kogusid summasid haavatud Saksa sõdurite heaks. Kui korporatsioonide koor laulis 1870. a. sügisel «Estonia» aastapäeva kontserdil Tartus alles tundmatut «Wacht am Rheini», siis polnud baltisaksa publiku vaimustusel piire. Sellest ajast peale olevat Saksa patriotism hakanud üle kaaluma truualamlikke tundeid Venemaa ja tema Läänemere provintside vastu.[84] Traditsiooniliste saksa üliõpilaslaulude kõrvale ilmus Tartu korporantide joomapidude repertuaari natsionalistlik «Deutschland, Deutschland über alles».[85]

1880.—1890. aastatel puhkes venekeelses ja saksakeelses trükisõnas äge polemika korporatsioonide plusside ja miinuste ümber. Üliõpilaskonna korporatiivse korralduse pooldajad väitsid, et Tartu üliõpilasriik olevat üles ehitatud aristokraatliku vabariigi põhimõttel. Vaesematel ning alamatest seisustest pärinevatel noormeestel, kellel ei ole piisavalt raha ega sidemeid, tuleb jääda organiseerimatute ehk metsikute üliõpilaste hulka.[86] Korporatsioonid ise olevat aga hädavajalikud kohana, kus üliõpilased saavad ühiskonnale kahjutul kombel välja elada kõik oma sotsiaalsed püüdlused ja tungid, et seejärel astuda tegelikku ellu rahuliku ja tasakaaluka kodanikuna. Lisaks sellele andvat korporatsioon seltskondliku käitumise oskuse ja võimaldavat sõlmida vilistlaste kaudu sidemeid mõjuvõimsate isikutega. Just tänu tihedatele seostele arvuka vilistlaskonnaga etendasid korporatsioonid Baltikumi ühiskondlikus elus tähtsat osa.

XIX sajandi teisele poolele oli iseloomulik aadlike erikaalu pidev kasv korporatsioonides. Eriti selgesti ilmnes see Eestimaa rüütelkonnas, kes sajandi esimesel poolel meelsamini oli saatnud oma poegi Peterburi privilegeeritud õppeasutustesse, mille lõpetamine andis võimaluse tõusta kõrgetele kohtadele tsaaririigi tsiviil- ja sõjaväeteenistuses. Vene armee 600 kindralist pärinesid 1845. a. 240 Läänemere kubermangudest, neist umbes 160 Eestimaa aadli hulgast.[87] 1860. aastatel tõusis aadlike protsent «Estonia» korporantide hulgas 50-ni ja püsis sel tasemel ka järgmisel aastakümnel. Samaaegselt suurenes endiste korporantide osa Eestimaa kubermangu ja rüütelkonna juhtkonnas. Aastail 1845—1918 Eestimaal ametis olnud 54 maanõunikust olid 29 korporandid,[88] samuti tunduv osa rüütelkonna peameestest. Kohalikus luteri usu kirikus olid juhtpositsioonid täielikult endiste korporantide käes.

Aadlinoorukeid koondanud korporatsioonid olid sisuliselt Kuramaa, Liivimaa ja Eestimaa rüütelkondade arvukaim esindus Tartu ülikoolis, milles pakutav haridus ja ideoloogia pidid andma teoreetilise õigustuse baltisakslaste poliitilisele, kultuurilisele ja majanduslikule ülemvõimule kohalike pärisrahvaste üle. Nii nagu Balti erikord oli pikema aja jooksul kõige tagurlikum jõud Baltimaade ajaloos, nii olid ka korporatsioonid kõige reaktsioonilisem tegur Tartu üliõpilaskonnas XIX sajandi teisel poolel.

Kuigi korporandid ei moodustanud üle ühe kolmandiku üliõpilaskonnast, esindasid nad avalikkuse ja ülikooli juhtkonna ees kogu üliõpilaskonda. Iga immatrikuleeritud noormees pidi

[84] Estonia, S. 18.
[85] K. Bücher. Lebenserinnerungen, S. 302.
[86] О студенческой жизни в Дерпте, с. 23.
[87] Estonia, S. 36.
[88] Estonia, S. 18.

ausõnaga kinnitama korporatsioonide poolt koostatud eeskirjade kogu *Allegemeine Comment* järgimist. Keelduja heideti üliõpilaskonnast välja ja oli otsekui pidalitõbine, keda kõik teised pidid vältima. Tema suhtes võis karistamatult kasutada füüsilist vägivalda, sest teda ei kaitsnud ükski üliõpilane ega üliõpilasorganisatsioon.

Comment'i tunnistanud metsik anti mõne korporatsiooni hoole alla ning aukõsimuste klaarimisel pidi hoolday korporatsioon teda varustama rapiiride ja muu vajalikuga.[89] Üliõpilaste vahelisi tülisid lahendas korporatsioonide esindajatest moodustatud üliõpilaskohus ja seda täiendav aukohus, millel oli õige palju tegemist. Ega asjata öelnud elukogenud prorektor A. G. Brückner eesti üliõpilaste esindajatele 1890. a. korporatsiooni asutamiseks õnnistust andes: «Õppige mõnikord ka, ärge riielge ja jooge väga palju.»[90]

Korporatsioonid püüdsid kujundada avalikku arvamust selles suunas, et üksnes korporant väärivat tõelise üliõpilase nime, kõik väljaspool organisatsioone seisjad on ainult ülikoolis õppijad. Korporandiks võtmine ja sellega seotud värvide andmine olevat üliõpilase elus kõige tähtsam sündmus, tähtsam isegi kui immatrikuleerimine. Põlastusega kirjutati nendest, kes tulid Emajõe Ateenasse, et omandada kõrgem haridus ja võimalikult lühikese ajaga õiendada eksamid. Organiseerimata üliõpilase elu oli korporantide arvates kuiv ja kurb. Nende kohta kirjutas 1850. aastatel korporant H. Bosse: «Vaesed narrid, kes ei oska siit midagi muud leida, kes ei otsi siit midagi muud, kui raamatutarkust — kuiva õpetatust . . . Ei, ei, mina ei kuulu nende hulka. Seal, kus välguvad rapiirid, kus kõlab laul, kus juubeldavad öösd muutuvad jaheda veini juures hõõguvaks koidupunaks . . . seal on minu koht, seal viibib üks tõeline burš.»[91]

Tunnistati sedagi, et korporandid joovad ülemäära palju, aga leiati kohe juurde: mitte joomise enda, vaid mõnusa seltskonna pärast.[92]

Rohkelt voolav õlu, vein ja konjak ning nende tarvitamisega seotud joomarituaalid olid seatud korporantliku kasvatuse nurgakiviks. Kui rebane ei suutnud nutta vana burši lahkumise puhul korraldatud olengul, siis anti talle punase pipra peal hoitud piiritust, mis päästis ka kõige kangemal mehel pisarad valla. Joomakultust peegeldas selgesti tolleaegne korporantide lauluraamat, mille 110 laulust 82 propageerisid ja ülistasid klaasitõstmist.[93]

Musta rebaseteklit kandva korporandikandidaadi elu peamiseks sisuks kujunes dressuuri saamine. «Rebasekasvatuses» valitses põhimõte: «Käsutada oskab ainult see, kes oskab käsku täita.» 1888. a. alates Tartus arstiteadust õppinud vene kirjanik Vikenti Veressajev kirjutas: «Rebane pidi näitama käsutäitmise oskust — absoluutselt alistuma iga oma korporatsiooni korporandi igasugusele käsule. Tihti kandsid need käsud sihiliku mõnitamise iseloomu . . . Korporantide õllepoodides kelnereid polnud, nende kohustusi täitsid rebased, igaühel neist oli ametitunnuseks kaasas korgitõmbaja. Korporandid käratasid käskivalt: «Fu-uchs!» Ja rebane jooksis kutse peale aupaklikult; mitte ükski elukutseline kelner polnud nii vaikivaupaklik kui rebane — mingisugune vürst Lieven või krahv Mannteuffel . . .»[94]

[89] Otto v. Grünewaldt. Erinnerungen. Studentenzeit. Reval, MCMXXVII, S. 17.
[90] J. Kõpp. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I, lk. 159.
[91] [H. Bosse]. Skizzen aus Dorpat. 2. Auflage. Riga, 1897, S. 105.
[92] Sealsamas, lk. 151—152.
[93] Burschenliederbuch. Fünfte Auflage. Jurjev, 1899.
[94] V. Veressajev. Derptis. — Postitõllaga läbi Eestimaa, lk. 533—534.

Nende kohustuste kergemaks taluiseks toonitati uustulnukatele, et ülikoolis, eelkõige aga korporatsioonides kehtivat tõeline demokraatia, sest kõik üliõpilased ütlevad üksteisele «sina», ja vanemad käsutavad nooremaid, seisusele ja rikkusele vaatamata. Valitsevat tõelised vabadused: vabadus mitte õppida, vabadus avalikult suitsetada ja alkoholi pruukida, vabadus (samaaegselt ka kohustus) osa võtta organisatsiooni joomapidudest. Nendele pseudovabadustele kulusid paljud õhtud ja ööd, hommikune väljamagamine peale selle. Rèbaseaasta oli põhimõtteliselt nii korraldatud, et noorel mehel ei jäänud aega õppimisele, teaduslikust tööst kõnelemata.

Et korporatsioonielul oli tõsiseid puudusi, seda tunnistasid korporandidgise, nimetades sagedasi joomingud (soovitati piirduda kahe joomaõhtuga nädalas), alalisi tülisid purjus tudengite vahel ning kergekäelist võlgade tegemist,[95] mida tuli veel pärast lõpetamistki tasuda.[96] Korraliku mehe maine säilitamiseks olid korporandid sunnitud liigkasuvõtjatelt laenama kõrgete protsentide eest, maksles suurematelt summadelt 4—6%, väiksematelt koguni 10% kuus. Võlaläht kirjutati välja mitte saadud, vaid lagasimakstavale summale, nii et kodus ei võinud midagi ette võtta võlgniku kaitseks.[97]

Korporantidele laenati meelsasti, sest korporatsioon käendas oma liikmete võlgu. Ei tasunud aga üliõpilane korporatsioonile õigeaegselt, heideti ta organisatsioonist välja, mis tähendas akadeemilise karjääri lõppu.

Lausa haiglase tähelepanuga suhtusid korporandid auküsimustesse. Nende arusaamine aust oli kahepaikne ja väärastunud. Valetamist korporatsioonile peeti rängaks süüteoks, mille eest ootas raske karistus. Valemist ülikoolile ja oma vanematele peeti inetuks, kuid andestatavaks teoks. Valetamine petetud tütarlapsele või üldse väljaspool akadeemilist peret seisvale isikule oli vaid vaimukas tudenginali.

Auküsimusi lahendati rituaalse toimingu tasemele viidud rapiiriduelliga või anti need üliõpilaste aukohtu arutada. Korporatsioonide elu hästi tundev anonüümne autor kirjutas 1882. a., et mõttetu ajaraiskamine, tervise kahjustamine mõõduta joomise läbi ja õppetöö tagaplaanile jätmine viib selleni, et «maa õied» närtsivad, neid ähvardab vaimne ja füüsiline degeneratsioon.[98] Paljud lähevad sellise elulaadi juures põhja, muutudes igavesteks üliõpilasteks ehk nn. sammalpeadeks.

Tavaliselt aga võttis korporant ennast pärast pikka ja kulukat jõudeelu mõneks semestriks kokku, lakkas käimast joomapidudel ja lõpetas kuidagi ülikooli. Mõisnike poegadel oli komme valmistuda lõpueksamiteks oma kodumõisas, eemal ülikoolilinna ohtlikest ahvatlustest.

ÜLIÕPILASTE OLUSTIK. Üliõpilase eluolu Tartus olenes eelkõige eesmärkidest, mida ta oli ülikooli astumisel endale seadnud, aga samuti materiaalsetest võimalustest.

Üliõpilastoa või väiksema korteri leidmine ei teinud Tartus raskusi, pakkumine ületas nõudmise. Kes tahtis odavalt läbi ajada, üüris katusekambri. Sageli elunes seal kaks tudengit ühes toas. Uute elumajade ehitamisel peeti silmas üliõpilaste vajadusi ning nii mõnigi ettevõtlik peremees laskis oma maja pööningud ehitada üliõpilaskambreid täis.[99] Enamikus olid need kitsad ja madalad toakesed, kuhu andis ronida mööda järske ning pimedaid treppe.[100] Sanitaartingimused jätsid palju soovida. Tavaliselt pääses kehvematesse üliõpilastubadesse läbi lehkava hoovi, millele lisasid aroome väljas asuvad käimlad. Üüriti peamiselt mõbleeritud tubasid. Sisseseade koosnes magamisasemest, väikesest lauast, paarist toolist, kummutist, teinekord ka kergest raamaturiiulist. Ühes nurgas seisis plekkahi, teises pesukauss veenõuga.

Jõukamad üliõpilased, eelkõige korporandid, üürisid endale avaraid ja mugavaid kortereid. Elutubade seinad olid tapetseeritud, sisustuses leidus pehmet mööblit ega puudunud planiinogi. Üliõpilasargoos nimetati üürikortereid *Burg* (kindlus) ja neid tunti mitte aadressi, vaid majaomaniku nime järele, mille lõppu lisati eristava tunnusena -ei. (Näiteks härra Meyeri majas olev üliõpilaskorter kandis Meyerei nimetust.) Nii mõneski majas moodustasid üliõpilased üüriliste enamuse ja Burge kasutasid aastakümneid ühe ja sama korporatsiooni liikmed.

Väiksemates äärelinna majades hooldas üliõpilastube tavaliselt perenaine. Üliõpilaskorterite tarvis palgati eestlannast koristaja, nn. *Löffeline*, harvemini meesteener — *Löffel*. *Löffeline* koristas, pesi, puhastas noorhärrade rõivaid ja jalatseid, soovi korral valmistas ka sooja toitu.

Burgides elanud üliõpilased lasksid ennast võtta mööduka tasu eest kosti peale.[101] 8—10 meest sõi ühises lauas sooja lõunat, mida anti ka siis, kui semestri lõpul olid rahad õige lõpukorral. Harilike toitudena pakuti kapsasuppi, seakarbonaadi ja viinereid.[102] Paljud korporandid tavatsesid käia lõunat söömas nn. korporatsioonikõrtsis, mille tagakamber oli neile reserveeritud. Ka andis kõrtsipidaja lõunaid ja sinna juurde kuuluvat alkoholi meelsasti võlgu, olles kindel, et korporatsioon tasub mõneaja pärast võla.

Enamus üliõpilasi ei osanud omarahadega kuigi hästi välja tulla. Semestri algul elati laia ja muretut elu, semestri lõpul aeti läbi peost suhu ja tehti võlgu. Kodunt saadetud toidukorv valmistas siis siirast rõõmu kogu burgi elanikkonnale, sest komme nõudis kõigi heldet kostitamist.

Üliõpilaste rõivastus oli vaatluseall oleval perioodil vaba ja mitmekesine. 1861. a. kaotati vormiriietusekandmise kohustus ja enamik üliõpilasi loobus vormist.[103]

Tõsist tööd tegevate üliõpilaste päevad olid täidetud kolleegiumidel (loengutel) käimisega, praktilistest harjutustest osavõtmisega ja õpingutega kas raamatukogus või koduseskambris. Taolistel tudengitel oli aega vähe ja vaid harva tekkis küsimus, mida teha vabal ajal.

Vaba aja ja noorusliku energia ülekülluse all kannatavad noorukid kippusid alkoholiuimas sageli tegema vempe, mis ei olnud kooskõlas üliõpilaste käitumist reguleerivate eeskirjadega. Tavaline karistus üliõpilaseeeskirjadest üleastumise eest oli mõneks päevaks kartserisse saatmine. Kartsereid oli kokku viis ja nad asusid peahoone pööningukorrusel. Talvel oli seal külm, suvises päikesepaistes aga hästi kuum. Süüdlase viis aresti kartserivalvur, kes jälgis, et karistuse kandmise eeskirjadest kinni peetakse. Eeskirjad ei olnud kuigi ranged ja pealegi ei osutanud valvurid erilist innukust oma ametikohustuste täitmisel.

---

[95] О студенческой жизни в Дерпте, с. 85.
[96] [H. Bosse]. Skizzen aus Dorpat, S. 153.
[97] Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Dorpater Studentenschaft. Dorpat, 1879, S. 6.
[98] Beitrag zur Verfolgung einzelner Fragen unseres Dörptschen Burschenstaats. Dorpat, 1882, S. 85.
[99] [H. Bosse]. Skizzen aus Dorpat, S. 57.
[100] Die wirtschaftlichen Verhältnisse . . . , S. 4.
[101] Otto v. Grünewaldt. Erinnerungen, S. 27.
[102] Die wirtschaftlichen Verhältnisse . . . , S. 5.
[103] E. Illak. Tartu ülikooli üliõpilaste vormiriietus 19. sajandil. Tartu, 1976. Diplomitöö TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris, lk. 56.

Lühema aresti puhul tõi arestandile toitu valvur, korporantidele sageli ka rebane. Pikemat aega kinnipeetavale anti luba käia linnas endale toitu ostmas. Kartserisse võis kaasa võtta oma pesu, mööbliesemeid ja raamatuid. Loeti siiski vähe, enamik aega arestant kas suitsetas või joonistas seintele ja luges tunde, mis teda vabanemisest lahutasid. Mõned ettenägelikud korporandid võtsid kartserisse kaasa kera tugevat nööri, mille otsa oli kinnitatud tinalood. Kui hilisõhtul kõlas ülikooli õuelt kokkulepitud vilesignaal, heideti nöör alla ja tõmmati seejärel koos veinipudeliga üles.

Kartserite seinad olid ohtralt kaunistatud salmide ja kujutava kunsti toodetega. Aeg-ajalt lubjati seinad üle, kuid õige lühikese aja pärast ilmandasid nad jälle endise väljanägemise.

Üliõpilased ei pidanud kartseris istumist kuigi ebameeldivaks karistuseks ja küllalt levinud arusaama kohaselt pidi üks tõeline tudeng vähemalt korra ülikooliaja jooksul mõned päevad kartseris veetma.

5. ABIÕPPEASUTUSED JA ÜLIKOOLI JUURES TEGUTSEVAD INSTITUTSIOONID

RAAMATUKOGU. Selle tegevus jäi endistele alustele, kuid perioodi lõpupoole hakkas üha enam kimbutama ruumipuudus.

Tartu ülikooli kodumaistes ja rahvusvahelistes suhetes oli oluline koht publikatsioonide vahetusel. Kõrvuti ülikooli teadusalaste saavutuste tutvustamisega on see tõhusalt kaasa aidanud raamatukogu täienemisele.

Nagu eespool nägime, kuulus Tartu ülikooli raamatukogu *«Tauschverein der Deutschen Universitätsschriften»* liikmeskonda, korraldades selle kaudu publikatsioonide vahetust Berliini, Göttingeni, Greifswaldi, Leipzigi jt. ülikoolidega. Sajandi keskpaigaks olid vahetussuhted laienenud väljapoole Saksamaa piire. 1883. a. vahetati publikatsioone ka Prantsusmaa ülikoolidega *«Service des echanges de thèses et publications academiques»* kaudu. Sajandi lõpukümnenditel sõlmiti vahetussuhted ka teiste Lääne-Euroopa, Jaapani ja Ameerika Ühendriikide ülikoolidega. Pidevalt vahetati väljaandeid teiste vene ülikoolidega, Teaduste Akadeemia ning rea teaduslike seltsidega.

Vahetuseks saadeti ülikoolis kaitstud dissertatsioone, loengukavu, mitmesuguste riikide ja kultuurilooliste tähtpäevade puhul trükis avaldatud teadusliku sisuga kõnesid. Vastutasuks saadi teadusasutuste aastaraamatuid, koosolekute protokolle, teaduslikke monograafiaid, allikpublikatsioone ja dissertatsioone.

Juba XIX sajandi algul alustati eeltöödega süstemaatilise kataloogi koostamiseks. Võeti kasutusele C. G. Schützi, G. Hufelandi ja J. S. Erschi liigitussüsteem, mille järgi raamatufond jaotati 16 liiki (osakonnad I—XVI), nende piires omakorda alaliikidesse. Sama liigitussüsteemi alusel hakati koostama süstemaatilist kataloogi 16 köites. Sajandi keskel (1839—1861) koostati kogu raamatuvarale sedelkataloog, mis kujunes raamatukogu põhiliseks kataloogiks. Trükiste hulga kasvuga tekkis kirjanduse kiiremaks leidmiseks vajadus süstemaatilise kataloogi järele. 1870. aastatel asutigi koostama uut süstemaatilist kaartkataloogi ülikooli õppejõudude poolt väljatöötatud liigitussüsteemi alusel.

1865. a. kinnitati raamatukogu uus põhimäärus ja eelarve.

Põhimääruse kohaselt moodustas ülikooli nõukogu teaduskondade esindajatest raamatukogu valitsuse, raamatukogu sisuline juhtimine lasus

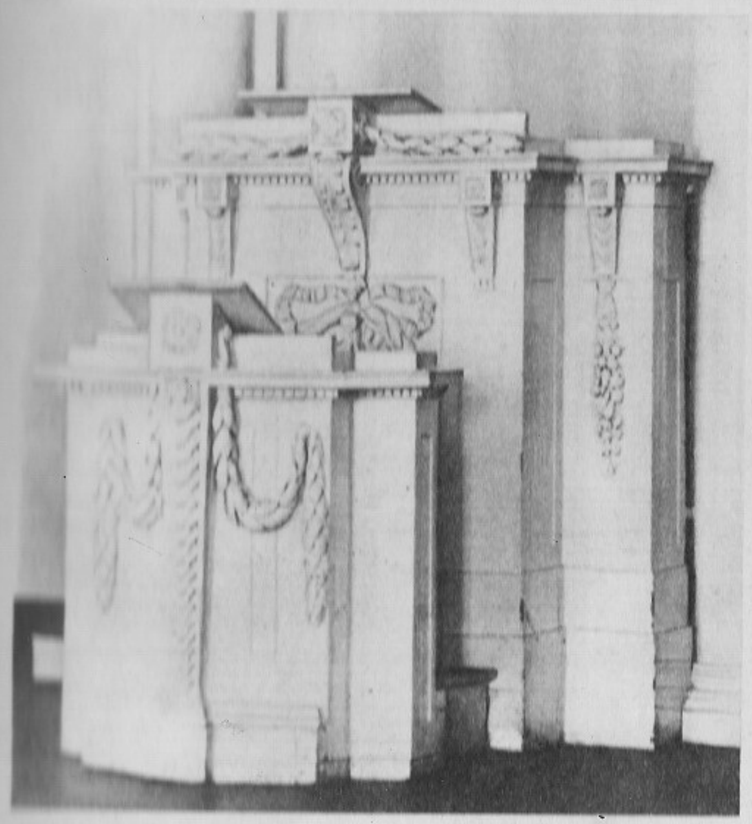

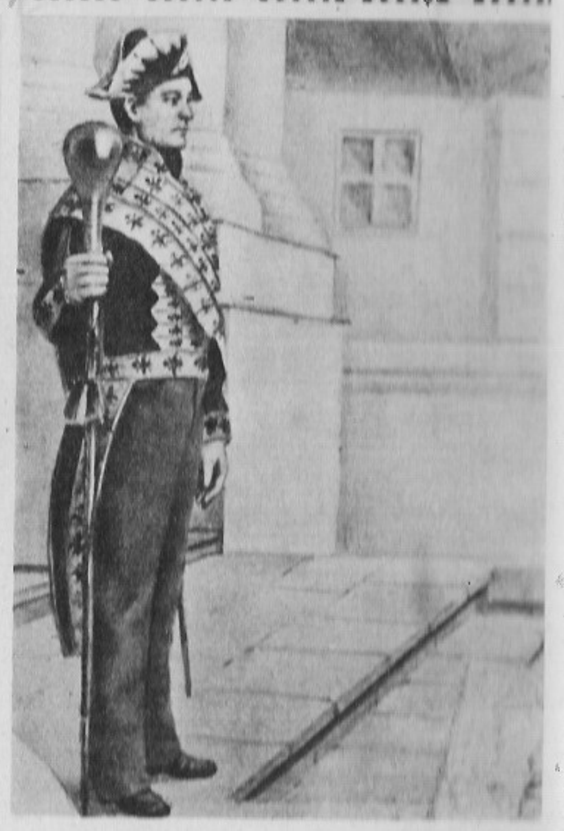

Ülikooli aula sajandivahetusel
Ülikooli aula kateedrid
Ülikooli pedell (korravalvur) ametimundris

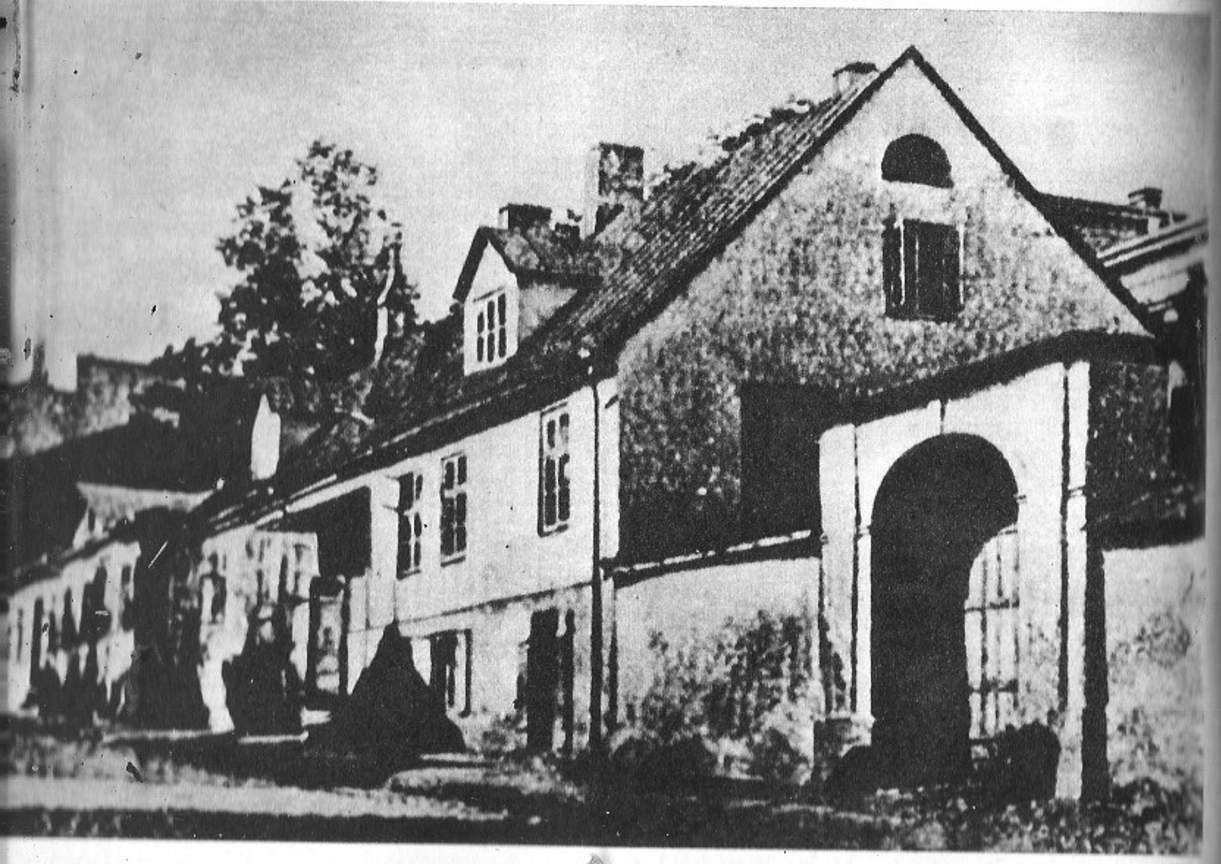

aigla enne ümberehitust
oloogia kateeder Lille tänavas

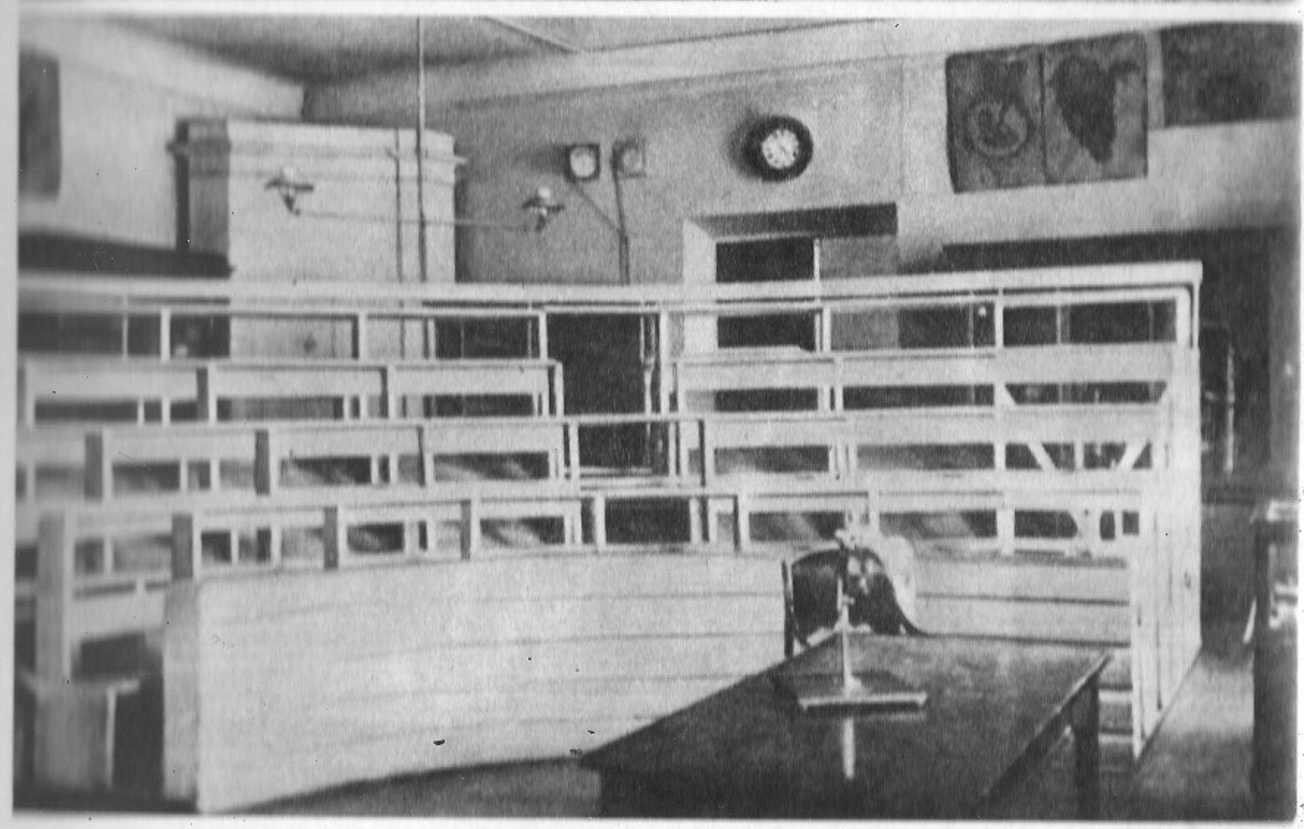

Sisehaigla Toomel
Sisehaigla auditoorium

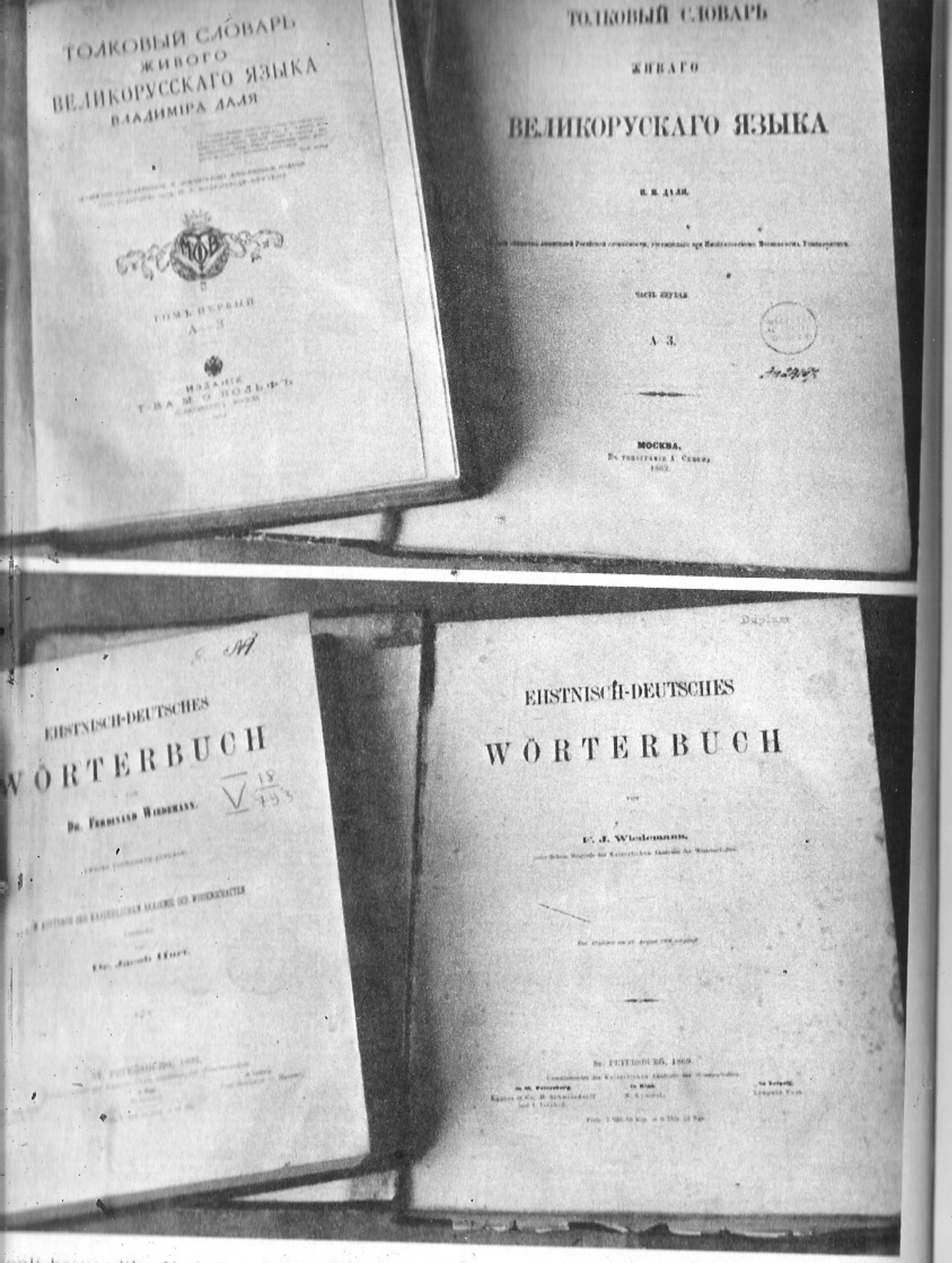

ooli kasvandiku V. J. Dali sõnaraamatu esimese ja neljanda väljaande I köite tiitelleht
ooli kasvandiku F. J. Wiedemanni sõnaraamatu esimese ja teise väljaande tiitelleht

H. E. L. Mercklin (1816—1863)
C. F. Neue (1799?—1866)
F. J. Wiedemann (1805—1887)

L. A. H. Strümpell (1812—1899)
W. F. Clossius (1795?—1838)
V. I. Dal (1801—1872)

F. G. Bunge (1802—1897)
M. P. Rosberg (1804—1874)
L. E. Stephani (1816—1887)

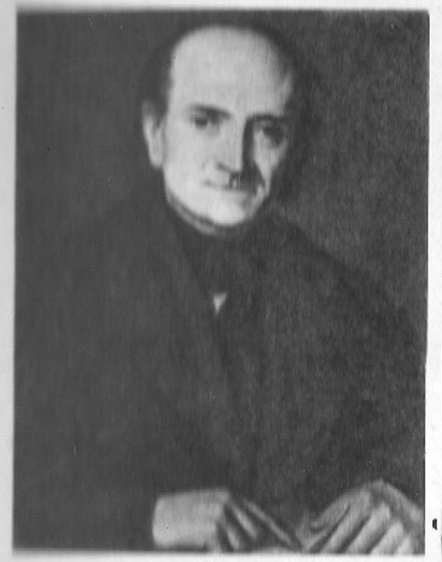

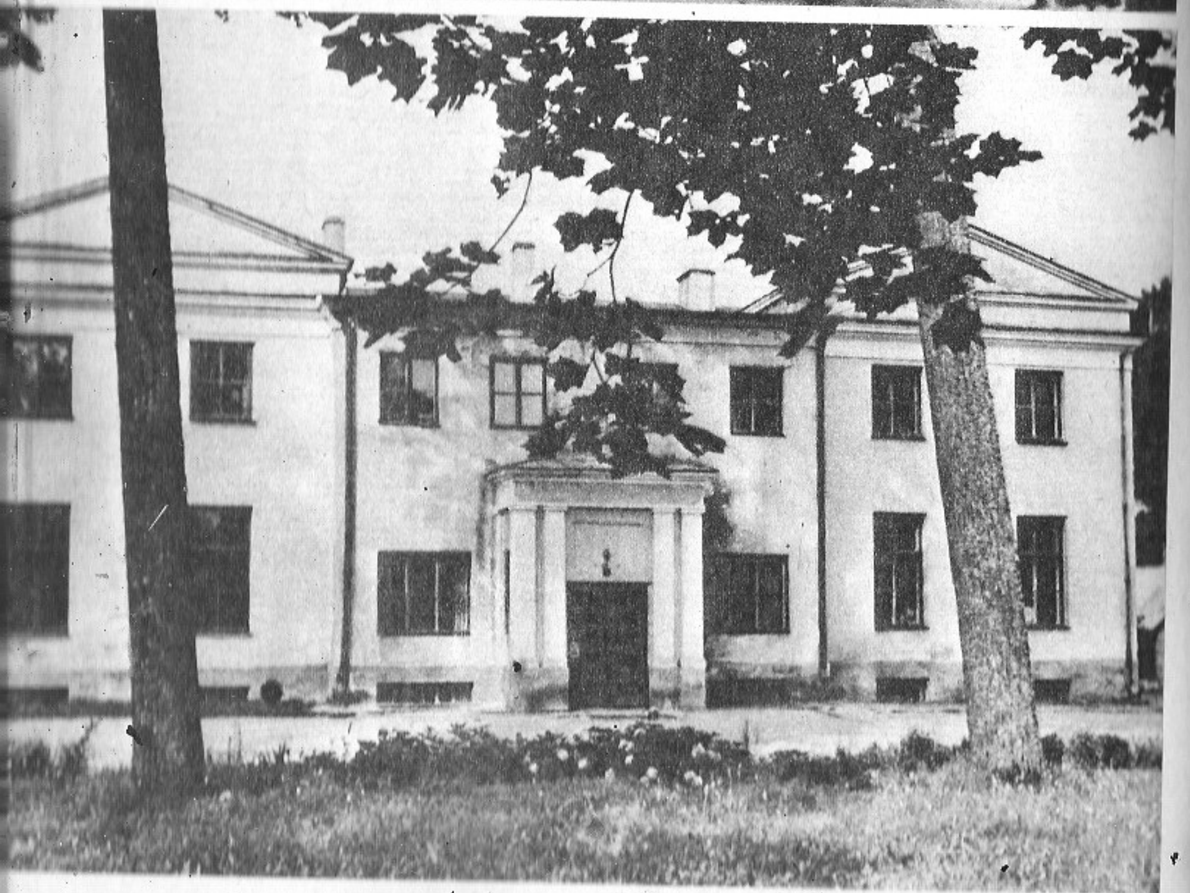

rinaariainstituudi peahoone
ste mõisa hoone, milles asus ülikooli põllumajandusinstituut

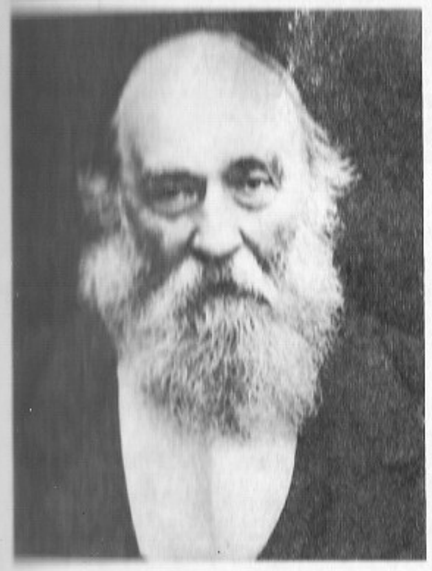

K. E. Baer (1792—1876)
C. F. Schmidt (1832—1908)
M. J. Schleiden (1804—1881)

O. H. Abich (1806—1886)
A. T. Middendorff (1815—1894)
K. J. Maximovicz (1827—1891)

A. G. Bunge (1803—1890)
A. E. Grube (1812—1880)
C. Pander (1794—1865)

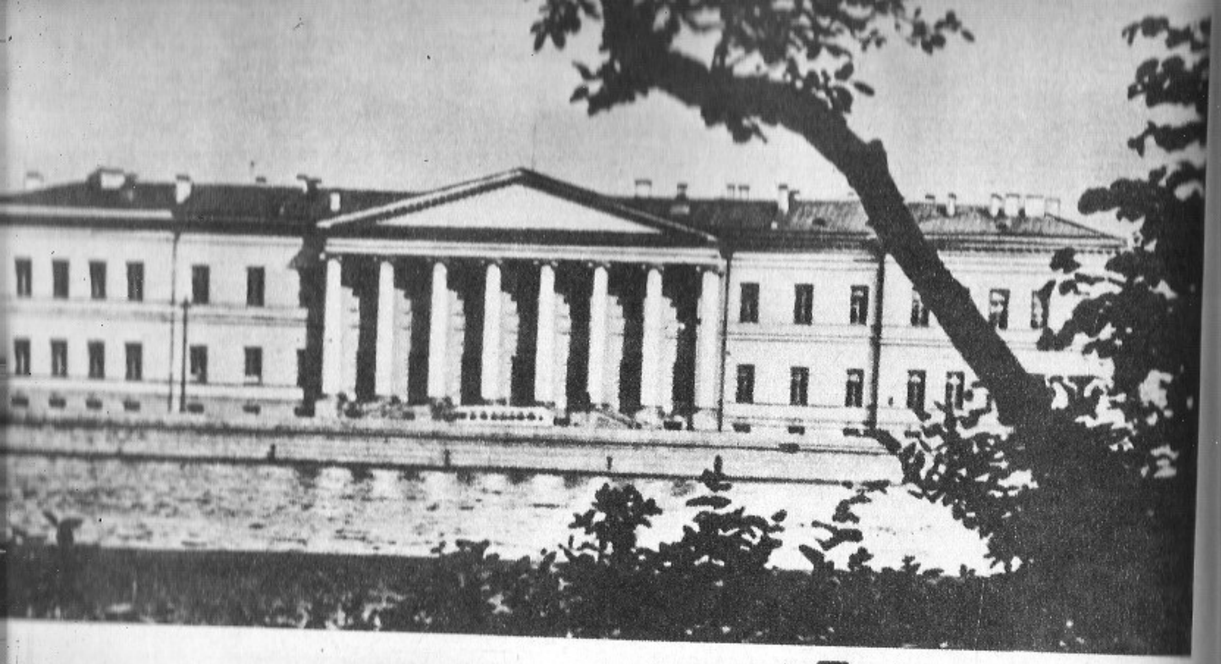

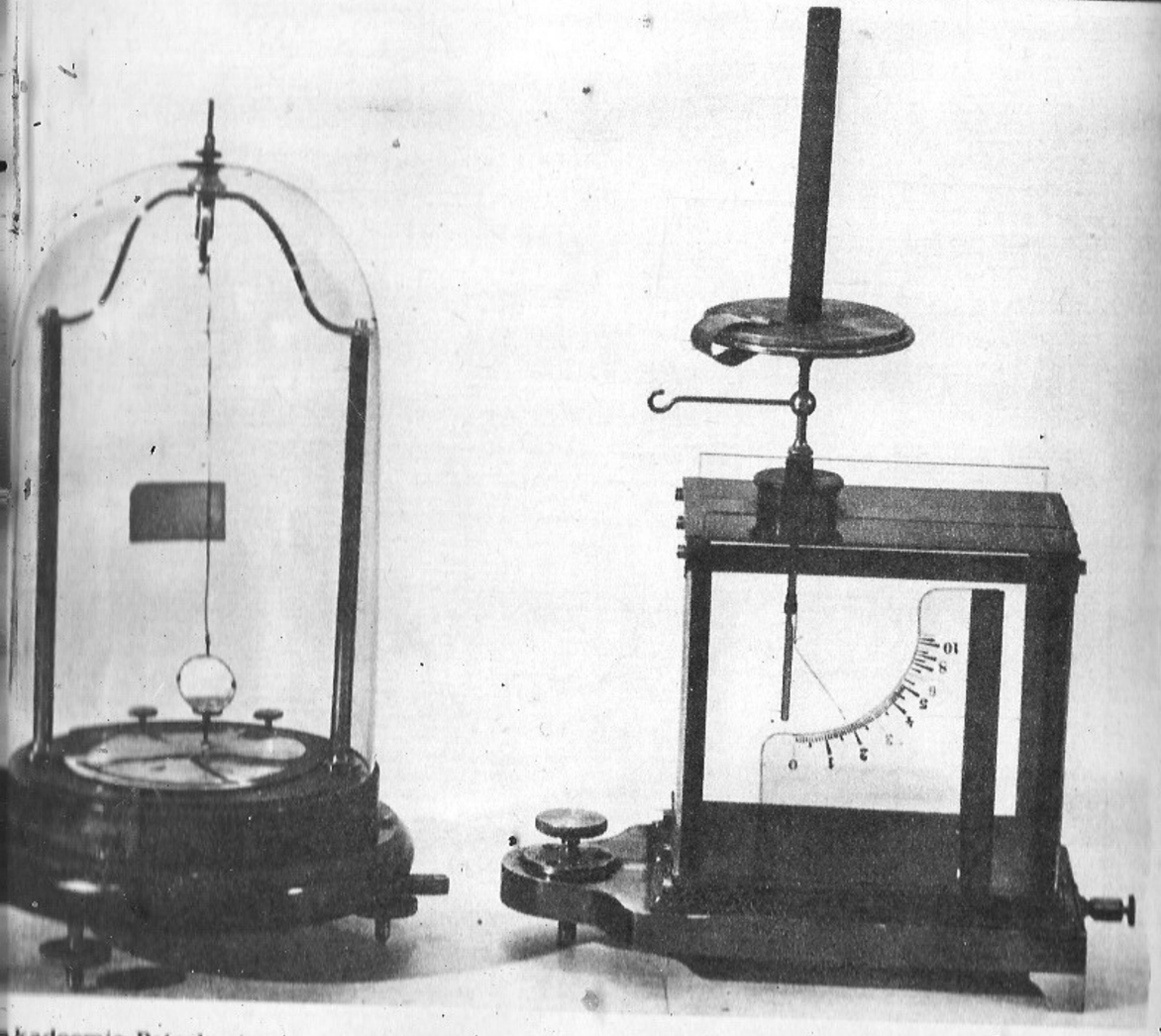

akadeemia Peterburis
etreid. (1866 ja 1896)

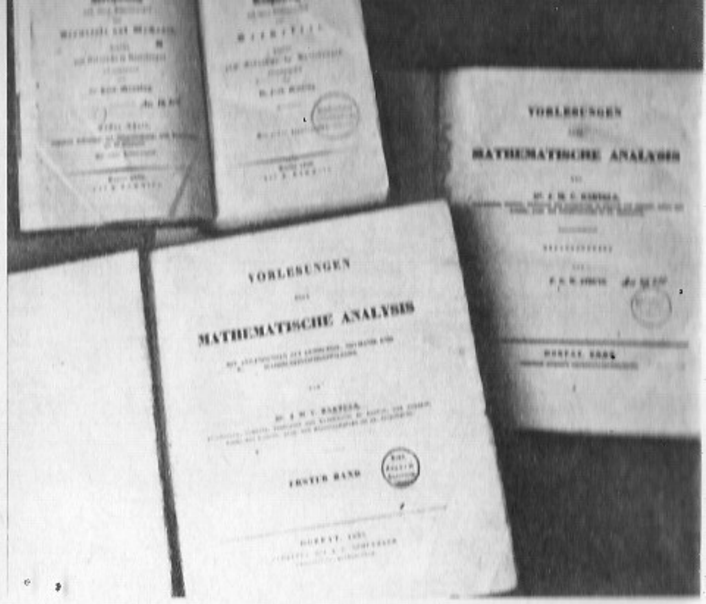

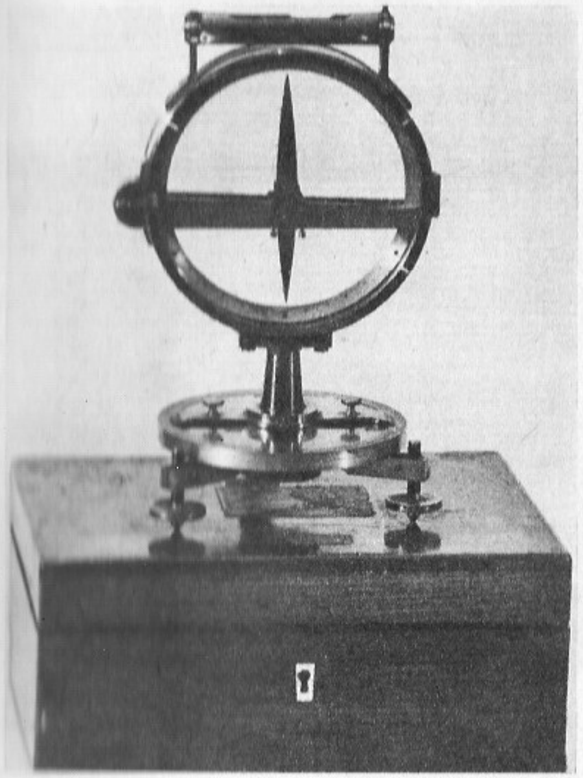

A. S. Puškini surimask ülikooli raamatukogus
J. M. C. Bartelsi ja E. F. A. Mindingi matemaatikaalaseid töid
Inklinaator (1847)
Termovoolu magnetilise mõju demonstreerimise riist (1834)

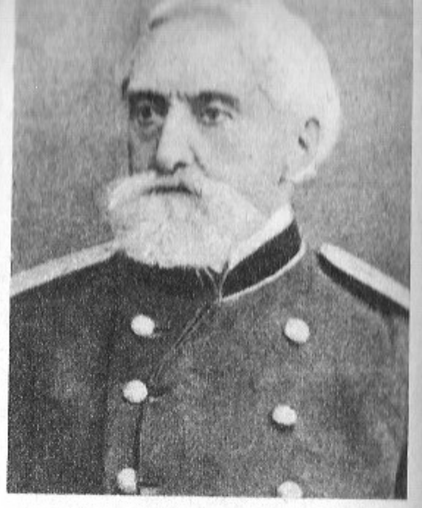

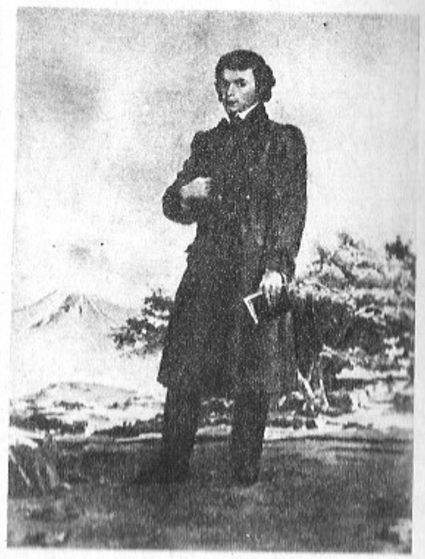

(1801—1885)
(1802—1850)
mann (1798—1850)

E. F. A. Minding (1806—1885)
C. C. T. F. Goebel (1794—1851)
F. R. Kreutzwald (1803—1882)

G. Helmersen (1803—1885)
C. E. Claus (1796—1864)
H. Abovjan (1805—1848)

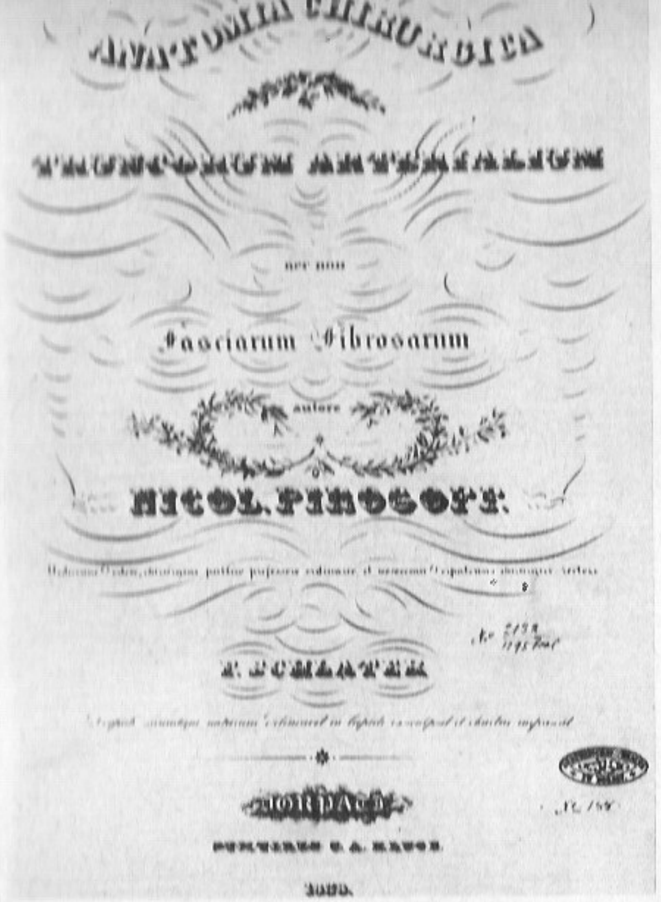

ANATOMIA CHIRURGICA

THEOREMATUM ANATOMICORUM

sive nova

Fasciarum Fibrosarum

autore

NICOL. PIROGOFF.

Medicinæ Doctore, Anatomiæ publice professore ordinario et nosocomii Gymnasiarchico Dorpatensi Adjuncto.

F. SCHLATTER

Typis Academiæ Imperialis Medico-Chirurgicæ typis excudit et sumptibus impensit

DORPATI

1837.

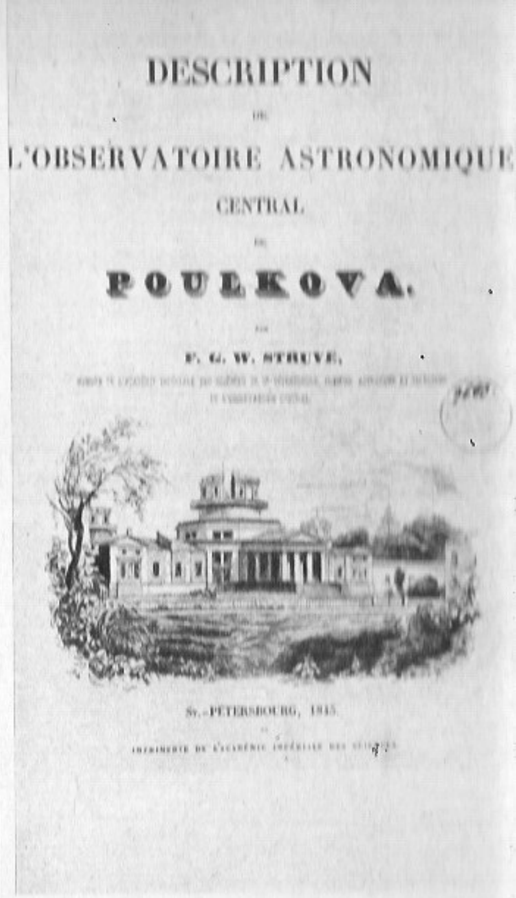

DESCRIPTION

DE

L'OBSERVATOIRE ASTRONOMIQUE

CENTRAL

DE

POULKOVA.

PAR

F. G. W. STRUVE.

ST.-PÉTERSBOURG, 1845.

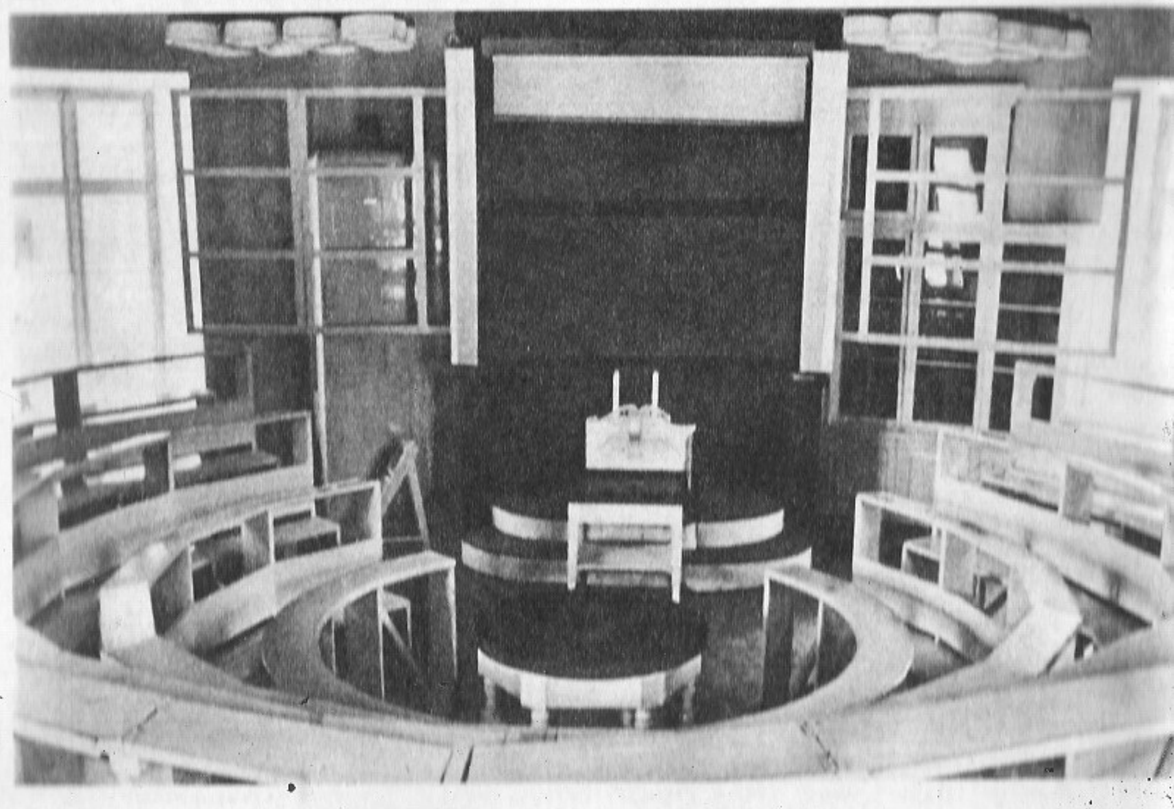

F. G. W. Struve ja N. I. Pirogovi töid
Anatoomiaauditoorium

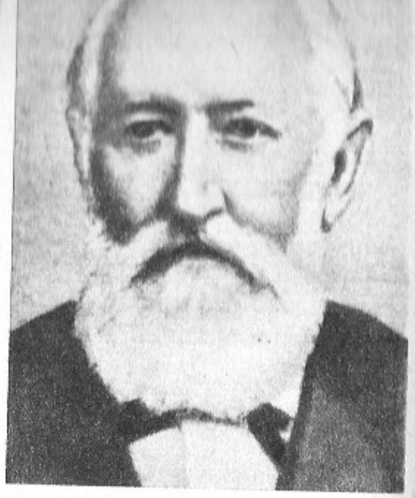

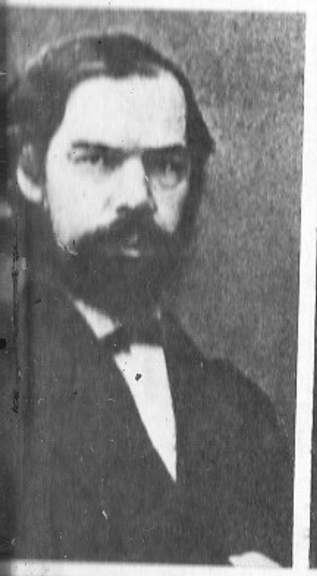

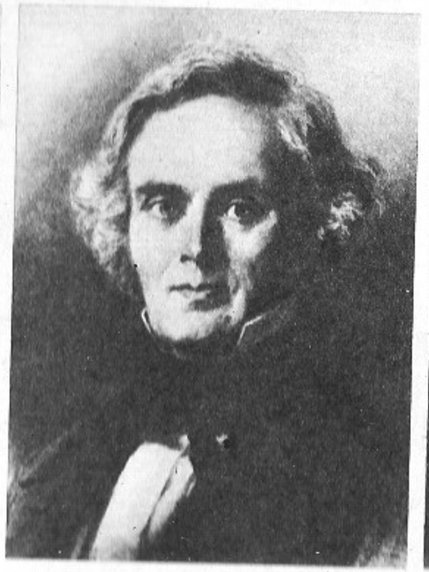

mafitski (1807—1849)
ner (1824—1878)
Bidder (1810—1894)

N. I. Pirogov (1810—1881)
M. H. Rathke (1793—1860)
A. W. Volkmann (1800—1877)

F. V. Ovsjannikov (1827—1906)
C. B. Reichert (1811—1883)
H. G. Samson
v. Himmelstiern (1809—1868)

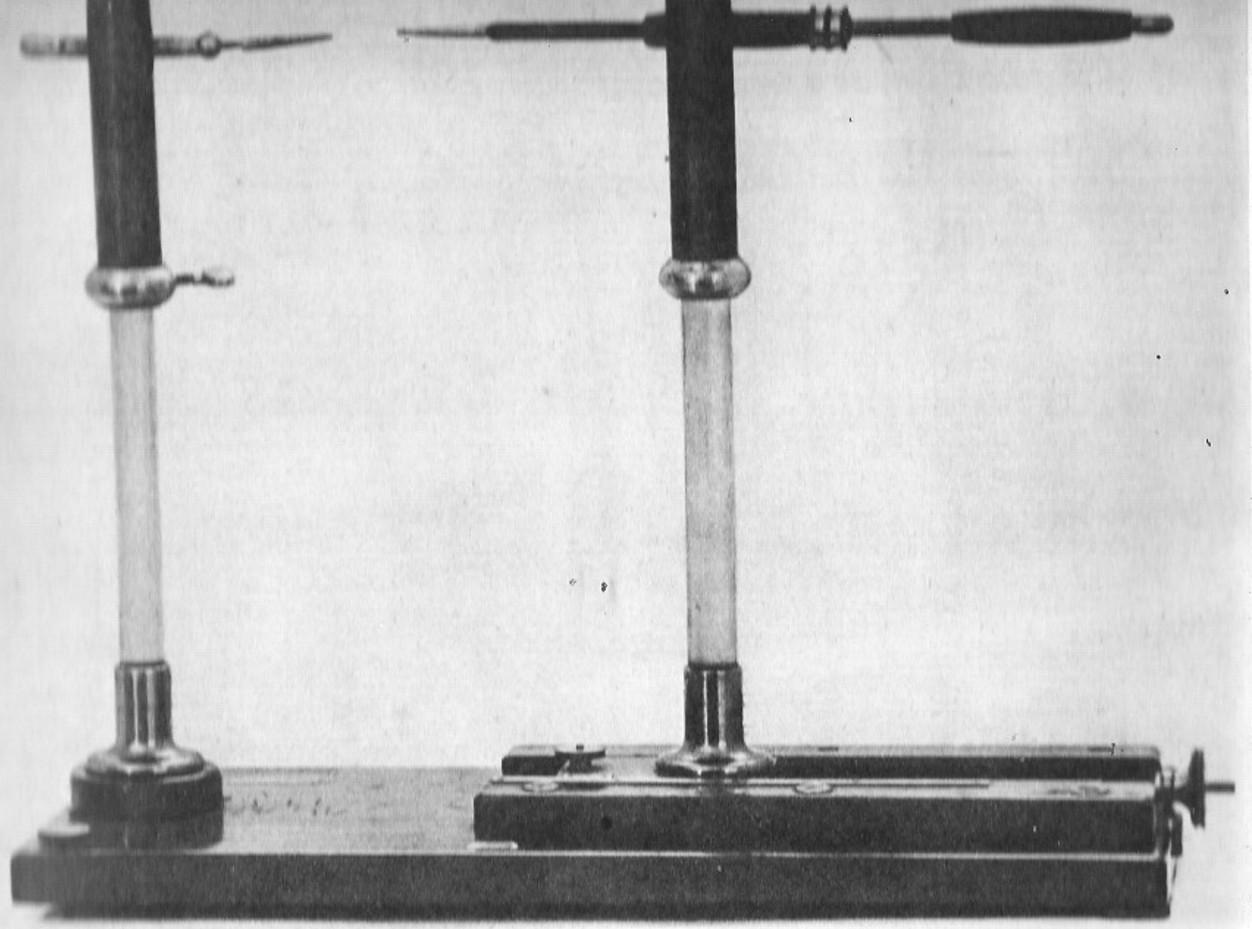

Sädevahemik
Helmholtzi resonaatorid (1868)

Handbuch

der

theoretischen Chemie

zu

akademischen Vorlesungen.

Von

D. David Hieronymus Grindel,

ordentlichem Professor der Chemie der Kaiserlichen Universität zu Dorpat und einiger gelehrten Gesellschaften Mitgliede.

Dorpat,

bey J. G. E. Wanger, Universitäts-Buchhändler.

1808.

BIBLIOTH: ACADEM: DORPAT:

Geschichte der Russen.

Versuch eines Handbuchs

von

Johann Philipp Gustav Ewers,

Hofrath und ordentlichem Professor der Reichsgeschichte in Dorpat.

Erster Theil.

Духа не угашайте ... Вся же искушающе: добрая держите.

Св. Ап. Павлъ.

Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogu

Dorpat, 1816,

auf Kosten des Verfassers.

Berlin, in der Realschulbuchhandlung.

Leipzig, bei P. G. Kummer.

ndeli ja J. P. G. Ewersi töid

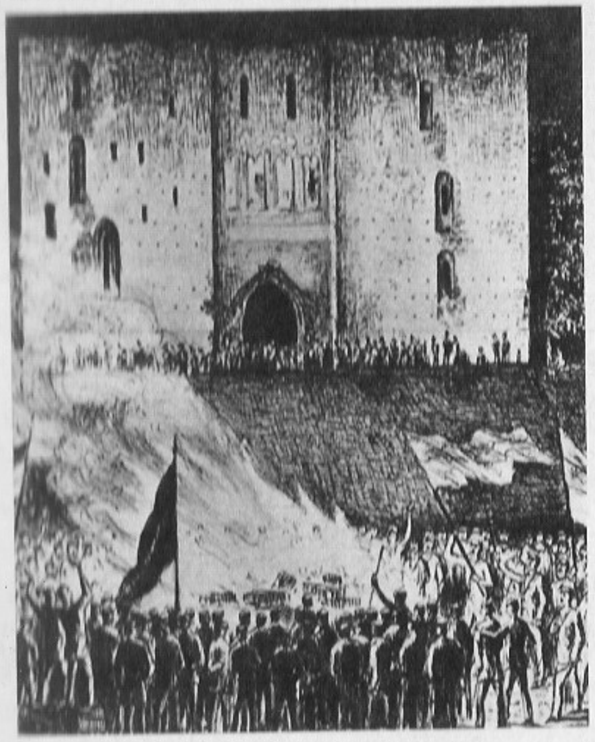

Ülikooli kartser
Saanisõit
Toomeorus
Kommersisõit on alanud

Mensuur
Konvendiõhtu

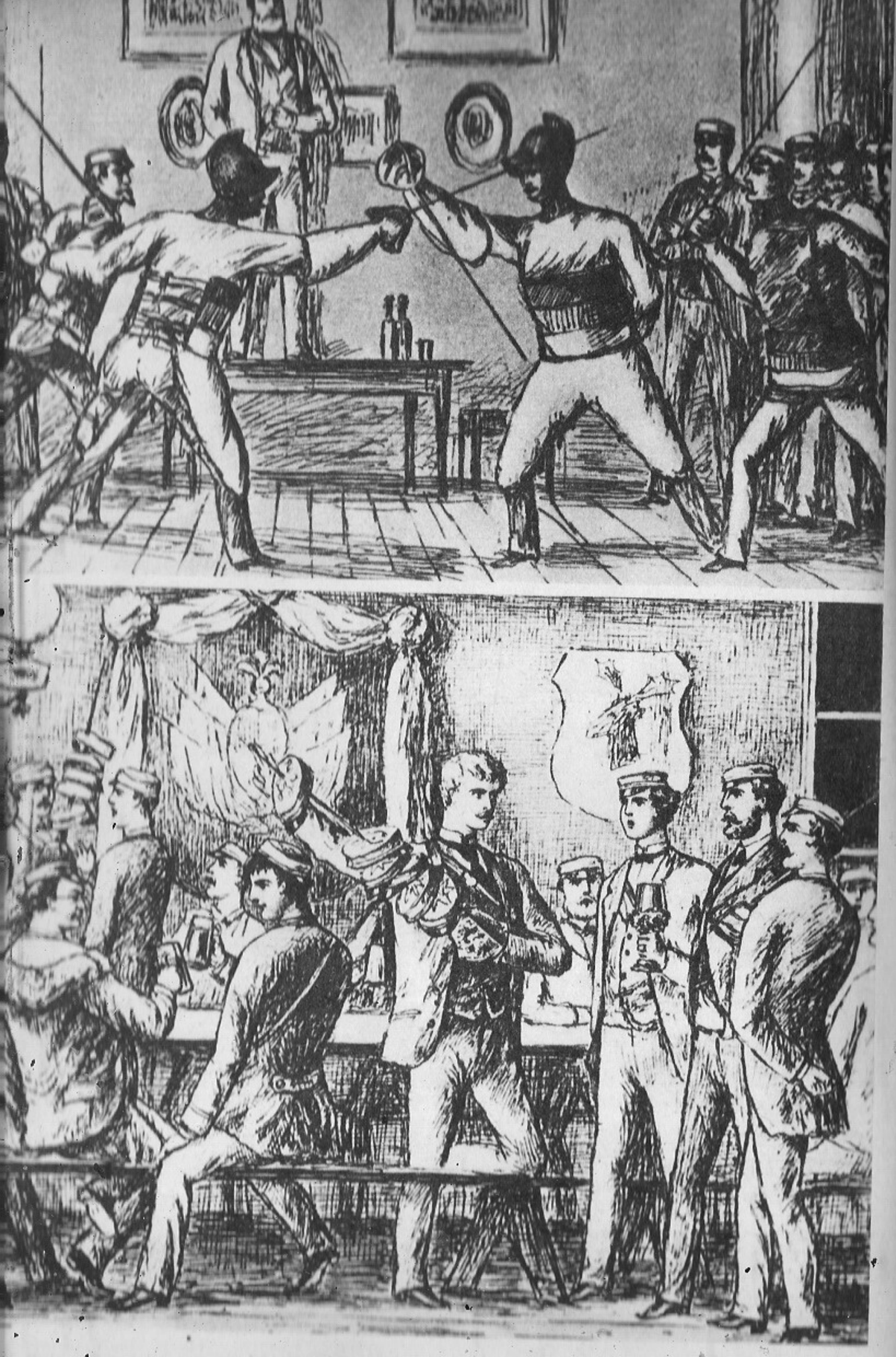

korraliste professorite hulgast kolmeks aastaks valitud direktoril. Direktori ülesannetesse kuulus saabunud arvete, kirjavahetuse, desideraatide (puuduvate teoste) nimekirjade jne. läbivaatamine ning raamatukogutöö korraldamine. Direktori ja raamatukogu valitsuse korralduste elluviimise eest vastutas raamatukoguhoidja. Viimase ülesannetesse kuulus kirjanduse tellimine teaduskondadelt laekunud desideraatide nimestiku alusel, kataloogimistööde juhendamine, majandusasjade ajamine.

Raamatukogu eelarve moodustas 1865. a. põhimäärusega 5000 rubla, millest 3500 rubla oli jagatud proportsionaalselt teaduskondade vahel. Vene kirjanduse ostmiseks oli ette nähtud 200 rubla. Ülejäänud 1300 rubla oli mõeldud raamatute köitmiseks, raamatukappide ja kantseleitarvete ostmiseks, teenijate lisatasudeks jm. kuludeks. Eraldi summa (800 rubla) oli määratud ajalehtede ja ajakirjade ostmiseks.

Eelarvest ei piisanud kaugeltki raamatukogu vajaduste rahuldamiseks, mistõttu ülikooli valitsus oli sunnitud taotlema lisaassigneeringuid vajalike trükiste muretsemiseks. Sajandivahetuseks olid tekkinud juba tõsised lüngad mitmel teadusalal.

Rohkem kui rahanappus tegi raamatukogutöötajatele muret Toomel valitsev, aasta-aastalt süvenev ruumikitsikus. Raamatute koguarv oli 1893. a. tõusnud 179 867 eksemplarini, väitekirju oli 108 856, kuid ruumid jäänud endisteks. Mingit lahendust sellele olukorrale ei leitud.

KUNSTIMUUSEUM. 1868. a. kolis muuseum aula kõrvalt vasakpoolsesse tiibhoonesse. Kogude komplekteerimisel pühendati suurt tähelepanu antiikoriginaalide ja koopiate ostmisele, milleks ülikooli nõukogu komandeeris prof. H. E. L. Mercklini neljaks kuuks välismaale. Nagu nähtub tema reisiaruandest, tellis ta muuseumile antiikskulptuuride koopiaid Saksa-, Inglis- ja Prantsusmaal ning Itaalias leiduvatest originaalidest. Ühtlasi külastas ta Saksa ülikoolide juurde loodud kipskoopiate muuseume, et omandada töökogemusi.

Kokku tellis prof. Mercklin 78 kipskoopiat, neist hinnalisim oli Laokooni grupp. Peale selle omandati veel Tenea Apollon, Myroni Kettaheitja, Parthenoni friisi plaadid, Borghese võitleja, surev Gallialane ja rida väiksemaid skulptuure.

Hakkas täienema ka antiikoriginaalide kollektsioon. 1871. a. algatas prof. Schwabe antiiksete maalitud vaaside hankimise. Poolesaja omandatud nõu hulgas oli tähelepanuväärseid musta- ja punasefiguurilisi Kreeka ja Alam-Itaalia vaase, neist osa pealkirjadega.

Korraldati kunstialaseid loenguid. Nii pidas prof. E. Petersen ettekandeid hellenistlikust templist ja H. Schliemanni väljakaevamistest Troojas. Loengutega esines laiemale kuulajaskonnale ka prof. G. Löschke. Erilist tähelepanu pühendas ta antiikse tarbekunsti tutvustamisele.

XIX sajandil oli viimaseks muuseumidirektoriks prof. V. Malmberg. Tema oli esimene kunstiajaloolise haridusega professor selles ametis. Tartu ülikooli muuseum oli kujunenud kõige rikkama kollektsiooniga asutuseks teiste Vene ülikoolide samalaadsete muuseumide seas. Kogud võimaldasid igakülgselt antiikkunsti teaduslikku õpetamist. Kuid olemasolevad kunstivarad vajasid teaduslikku läbitöötamist ja publitseerimist. Selles suhtes on suuri teeneid prof. V. Malmbergil ja dots. E. Felsbergil.

JOONISTUSKOOL. W. Krüger püüdis jätkata varasemaid joonistuskooli traditsioone. Ta oli ise võimekas portretist ja maastikumaalija. 1865. a. alanes joonistusõpetaja palk (600 rublalt 400 rublale) ja ahenes kunstiõpetuse programm, mis taandus nüüd põhiliselt joonistamisele. Krügeri õpilasteks loetakse baltisaksa

kunstnikke R. v. Moellerit, H. v. Schrennet, K. v. Winklerit ja E. v. Lipharti. Joonistuskooli tähtsust vähendas tunduvalt fotograafia areng, mille tõttu osa kooli funktsioonidest kadus.

Oluline oli Krügeri osa joonistuskooli kunstikogude täiendamisel. Kogud kasvasid nii ostude kui ka annetuste näol. Täiesti uueks koguks kujunes fototeek, millesse koondati kuulsate mineviku meistrite teoste fotosid. Neid kasutati eeskätt kunstiajaloo tutvustamisel. 1891. a. moodustas joonistuskooli kogude üldarv 5052 üksust rohkem kui 8000 rubla väärtuses. Krügeri ajal rajati ka joonistuskooli raamatukogu. Peale muu oli ta aktiivne Tartu kunstinäituste korraldaja.

1. jaanuarist 1892 läks Krüger pensionile. Tema lahkumisega lõppes ka joonistuskooli tegevus, selle varad läksid 1893. a. ülikooli raamatukogule ja asuvad enamuses seal praegugi.

Joonistuskool ise kujunes XIX sajandil tähtsaimaks kunstikeskuseks Tartus, andes kogu sajandi vältel ülikooli ja linna kunstielule positiivseid impulsse, pani aluse kunstipedagoogilise töö traditsioonidele nii ülikoolis kui ka Tartu linnas.

OPETATUD EESTI SELTS. Pärast F. R. Kreutzwaldi poolt koostatud rahvaeepose «Kalevipoeg» osade kaupa avaldamise lõpuleviimist 1861. a. vähenes seltsi progressiivne osa eesti kultuuri ja kirjanduse arengus. 1860. aastatel olid seltsi esimeesteks aktiivsed saksastamise poolehoidjad C. Schirren ja C. Körber ning võeti vaenulik hoiak eesti rahvusliku liikumise suhtes. Siiski jätkus real konkreetsetel aladel (ajalugu, eesti keel, rahvaluule, etnograafia jt.) vastava faktilise materjali kogumine, süstematiseerimine ja publitseerimine seltsi toimetistes ja aastaraamatus.

TARTU LOODUSUURIJATE SELTS. Lähedalt oli ülikooli tegevusega seotud 1853. a. asutatud Tartu Loodusuurijate Selts. Selle organiseerimine algas Liivimaa Üldkasulikus ja Ökonoomilises Sotsieteedis 1851. a., mil mõned professorid tegid ettepaneku luua sotsieteedile Baltimaade loodust ja kliimat uuriv osakond. Koostati vastav põhikiri, mis kinnitati haridusministeeriumi poolt 4. aprillil 1853. Asutajaliikmete hulka kuulusid Tartu ülikooli professorid A. G. Schrenk, A. Bunge, L. F. Kämtz, C. E. H. Schmidt, R. Buchheim jt. Selts tegutses Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi materiaalsel toetusel.

Tartu ülikooli professorite juhtimisel mängis Loodusuurijate Selts erakordselt tähtsat osa Baltimaade looduse uurimisel, kujunedes üheks suuremaks teaduslikuks organisatsiooniks Eestis. Ta andis saksa keeles välja oma teaduslikke ajakirju. Alates 1854. a. ilmus ajakiri «Eesti-, Liivi- ja Kuramaa Loodusteaduste Arhiiv» (*Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands*) kahes seerias: esimeses tööd keemia, füüsika ja geograafia, teises bioloogiateaduste alalt. 1864. a. hakkasid ilmuma «Loodusuurijate Seltsi Kirjatööd» (*Schriften, herausgegeben von der Naturforscherer-Gesellschaft bei der Universität Dorpat*). Nendes avaldati hulgaliselt Tartu ülikooli õppejõudude teaduslikke töid. Selts koondas teadlasi ja asjaarmastajaid kõigist Läänemere kubermangudest ja isegi väljastpoolt nende piire. Korraldati ekspeditsioone ka Venemaa teistele aladele.

Raskem periood tekkis seltsi elus alates 1868. a., mil sotsieteet lakkas seltsi materiaalselt toetamast. Kuid tänu uue autoriteetse presidendi K. E. v. Baeri (1869—1876) tegevusele tõmmati juurde uut ühiskondlikku aktiivi ja jätkati tööd ülikooli toetusel. 1878. a. läks selts ka ametlikult ülikooli juurde. Pärast Baeri surma jätkus töö prof. G. F. Bidderi juhtimisel (president 1877—1890). Seltsi liikmete arv tõusis 60-lt 1860. a. 236-ni 1894. a. Korraldati arvukalt ekspeditsioone Balti kubermangudes. Koguti suur botaaniline, zooloogiline ja geoloogiline materjal. Perioodi suursaavutuseks oli Baltimaade geoloogilise kaardi koostamine.[104]

Käsitletaval perioodil tegutsesid teaduskondades ka mitmed kitsama profiiliga erialased teaduslikud seltsid, mille tegevusest tuleb juttu järgmises peatükis seoses teadusharude arenguga.

* * *

Tartu ülikooli osavõtt vaadeldava perioodi ühiskondlikust elust jäi tagasihoidlikuks. Vene-Türgi sõja ajal, 1877.—1878. a. koguti ülikoolis raha haavatute abistamiseks. Arstiteaduskonna kollektiivi liikmed andsid nii vaenuväljal kui ka tagalas haavatud ja haigetele sõjameestele meditsiinilist abi, osa haavatuid suunati järelravile Tartusse, ülikooli kliinikutesse. Sõjaväljale läksid arstiteaduskonna parimad kirurgid G. v. Oettingen, E. v. Wahl, E. v. Bergmann ja C. Reichert. Nendega ühines arvukalt arstiteadust õppivaid üliõpilasi. Vene kirurgide juht N. Pirogov andis tartlaste meditsiinilisele tegevusele kõrge hinnangu.[105]

Vene-Türgi sõja taustal jäi Tartu ülikooli 75. aastapäeva tähistamine õige tagasihoidlikuks. Tsaaritruuduse toonitamiseks otsustati tähtpäev ühendada keiser Aleksander I 100. sünniaastapäevaga, seda enam, et Aleksander I oli kirjutanud Tartu ülikooli põhikirjale alla oma 25. sünnipäeval. Aastapäevaks taheti koostada ajalooline ülevaade ülikooli ja teaduskondade senisest tegevusest, kuid plaanidest kaugemale ei jõutud.[106]

12. detsembril 1877 toimus ülikooli nõukogu pidulik koosolek, kus tavalise ühe asemel peeti kaks kõnet. Laiemat avalikkust ei puudutanud ülikooli tähtpäeva tähistamine peaaegu üldse.

Ülikooli side Tartu avalikkusega toimus põhiliselt ülikooli juures töötavate teaduslike seltside ja avalike loengute kaudu. Saksakeelseid populaarseid loenguid pidasid nimekad professorid tavaliselt Tartu heategevate asutuste palvel. Loengute temaatika oli avar, hõlmates probleeme loodusteaduste, meditsiini, ajaloo, õigusteaduse ja kirjanduse alalt. Huvi loengute vastu suurendas kohaliku materjali põimimine ettekannetesse. Tuntud professorite esinemised tõid kokku arvuka kuulajaskonna ja aitasid laiemalt tutvustada ülikoolis tehtavat teaduslikku tööd ning saavutusi. Sageli avaldasid ülikooli professorid artikleid ka saksakeelsetes ajakirjades ja ajalehtedes. Ülikooli enda perioodiline trükisõna ajakirja või toimetiste näol aga puudus.

1871. a. algusest kujunesid ülikooli õppejõudude ja teadusest huvitatud tartlaste sundimatu kooskäimise ja informatsiooni vahetamise mooduseks nn. dotsentide õhtud. Need toimusid laupäeviti kaks korda kuus ja seal kuulati ning arutati teaduslikke referaate. Dotsentide õhtutest võtsid aktiivselt osa Tartus pensionipäevi pidav K. E. v. Baer ja kuraator A. Saburov.

---

[104] Dragendorff. Berichte über die Schicksale und Leistungen der Gesellschaft in der ersten 25 Jahren ihrer Tätigkeit. — Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft bei der Universität Dorpat. 1879, Bd. V, S. 56—77; J. Piiper. Lühike ülevaade Tartu ülikool juures oleva Loodusuurijate Seltsi arenemisest 1863—1928. — Loodusuurijate Seltsi aruanded, 1929, XXXV, lk. 12—19; L. Kongo. Eesti Loodusuurijate Seltsi tegevus ja organisatsioon. — Eesti Loodusuurijate Selts. Tartu, 1978, lk. 7—15, 117—130.

[105] R. v. Engelhardt. Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgescihchtlichen Bedeutung. Reval, 1933, S. 476.

[106] Е. В. Пеухов. Ук. соч., т. II, с. 97.

Avalikust elust osavõtmise üks moodus oli monumentide püstitamine ülikooli parki — Toomemäele. 1876. a. detsembris, õige pea pärast K. E. v. Baeri surma, alustas grupp professoreid ettevalmistusi nimekale teadlasele mälestussamba püstitamiseks. Moodustati komitee ja hangiti võimudelt luba korjanduseks. 1881. a. kevadel teatati konkursist mälestussamba projektile. Välja oli pandud kaks preemiat 750 ja 500 rubla suuruses. Esimene preemia määrati kohalikule skulptorile, ülikoolis majandusteadust studeerinud Franz von Villebois'le, teine preemia Müncheni kunstnikule professor Wagmüllerile. Kuid kumbagi projekti ei realiseeritud. Sammas telliti hoopis tuntud vene skulptorilt A. M. Opekušinilt, kes sai selle eest 14 500 rubla. Igati õnnestunud mälestussammas avati K. E. v. Baeri 10. surma-aastapäeval 10. novembril 1886.

Lühikeseks, kuid see-eest skandaalseks kujunes teise Toomele püstitatud skulptuuri eluiga. 1874. a. kinkis Charlotte v. Grote ülikoolile F. v. Villebois' skulptuuri «Vater Rhein» ehk «Rein oma harujõgedega».[107] Skulptuur kujutas lamavas asendis veejumalat, kelle jalgade juures lainetes mängisid kolm poisikest — Reini harujõge. Taoline kompositsioon võimaldas mitmesuguseid tõlgendusi (nii väideti, et tegemist olla Saksamaaga, kelle jalgade ees lebavat kolm Läänemere provintsi), mis rahvusliku liikumise kõrgperioodil kutsus esile kuju vastu suunatud aktsioone. 1883. a. oktoobris paiskas plahvatus kuju aluselt. Järgmisel päeval laskis ülikooli valitsus «Vater Rheini» Toomelt kõrvaldada.[108] Alles jäid aga kuju taha rajatud dekoratiivsed grotid ja läheduses asuv kivisillake, mis on püsinud tänapäevani.

---

[107] V. Vaga. Kunst Tartus XIX sajandil, lk. 74.

[108] H. Vares. Sakslaste jumal Tartu Toomemäel. — «Edasi» 28. I 1961.

V PEATÜKK

TEADUSE ARENG TARTU ÜLIKOOLIS XIX SAJANDIL

1. HUMANITAARTEADUSED

TEADUSE ARENGU ÜLDJOONI. Tänapäeva eksperimentaalne teadus kujunes välja XVII sajandil. XVIII sajandi esimesel poolel teaduse kasvuhoog vähenes, kuid tema mõju laienes territoriaalselt. Inglismaa, Madalmaade ja Prantsusmaa kui põhikeskuste kõrval levis teadus ulatuslikumalt Kesk- ja Põhja-Euroopas, samuti Venemaal ja Ameerika Ühendriikides.

XVIII sajandi teisel poolel Inglismaal alanud tööstuslik revolutsioon hakkas kanduma teistelegi maadele ning Suur Prantsuse revolutsioon, millele järgnesid revolutsioonid teistes maades, andis hiigeltõuke ka teaduste tõusuks. J. Bernal peab seda ajajärku (aastaid 1760—1830) teaduse arengus eriti tähtsaks.[1]

Aurujõu ja masinate kasutuselevõtt tööstuses, üleminek intensiivsele põllumajandusele Lääne-Euroopas, keemiateaduse võidukäik A. L. Lavoisier' poolt rajatud alustel, uued avastused füüsikas, prantsuse valgustusfilõsoofia ja inglise ratsionalismi levik hoogustasid kõigi teadusalade arengut. Teadlased tegutsesid veendumuses, et nad võivad oluliselt aidata kaasa haridusse, teaduse ja seega üldise progressi võidukäigule, rahvaste vabanemisele feodalismi köidikuist, üleminekule uuele kapitalistlikule süsteemile.

Saksamaa kujunes maaks, kus teaduse progress XVIII—XIX sajandi vahetusel oluliselt kiirenes. Sellel oli suur põhimõtteline ja praktiline tähtsus Tartu ülikoolile, sest eeskätt Saksamaa ülikoolides omandasid baltisakslased enne XIX sajandit oma kõrghariduse ja Saksamaalt tuli ka põhiline osa Tartu ülikooli esimese koosseisu professoritest. Saksamaa ülikoolides algas juba XVIII sajandi teisel poolel uuenemisprotsess, mille eesmärgiks oli õpetamise ja teadusliku uurimistöö ühendamine ning selleks vastava materiaalse baasi (laboratooriumid, observatooriumid, muuseumid jt. õppematerjalide kogud) loomine. Teaduse juurutamisel ülikoolide igapäevasesse ellu saavutati seal häid tulemusi. «Sajandi keskpaigast alates õpetas Saksamaa välja rohkem teadlasi, andis välja õpikuid ja valmistas aparaate palju rohkem, kui ta ise vajas.»[2]

---

[1] J. Bernal. Teadus ühiskonna ajaloos. Tallinn, 1962, lk. 275—288.

[2] J. Bernal. Op. cit., lk. 294.

Teadusmaailma keskuseks kujune-
a Saksamaa ülikoolide töökorralduse ülevõtmine ja sealse haridusega
ilmapaistvate teadusorganisaatorite
G. F. Parrot, G. Ewers jt.) tulek oli
luliseks eelduseks teaduse tõusule
artu ülikoolis. Lisandus Vene riigilt
aadud hea materiaalne baas ning
ulenevalt sellest Venemaa teadusva-
aduste arvestamine, mis tagas üli-
oolis head eeldused kõigi teadusha-
ude kasvuks. Tihe koostöö riigiasu-
ste ja Peterburi Teaduste Akadee-
iaga Vene riigi, armee ja laevasti-
u vajaduste rahuldamisel, Venemaa
oduse ja loodusrikkuste uurimisel
osavõtt ümbermaailmareisidest, ar-
ukatest maismaaekspeditsioonidest
ne.) tiivustas Tartu ülikooli tead-
si.

Ülikooli tõus rahvusvahelise teadu-
eesmistele rajajoontele XIX sa-
di esimesel poolel võimaldas mit-
l alal välja kujundada silmapaist-
d teaduskoolkondi (astronoomias,
atemaatikas, bioloogias, keemias,
ldoos ja meditsiinis), mis mõjutasid
ositiivselt Venemaa ja rahvusvahe-
e teaduse arengut.

Põhijoontes oli positiivne seegi, et
VIII sajandi valgustusfilosoofia
udis Tartu Saksamaa kaudu. XIX
jandi algul oli Tartu ülikoolis kõige
populaarsem filosoof kahtlemata
Kant, kelle õpetus oli Euroopa filo-
ofia laeks XVIII sajandi lõpul.
atamata oma dualistlikule olemu-
le oli Kanti õpetus tollal põhiliselt
ogressiivne ja soodustas teaduse
engut XIX sajandi esimestel aasta-
mnetel. Tartu ülikoolis töötas sel-
l filosoofiaprofessorina Kanti õpi-
ie G. B. Jäsche. Kuid kahjuks ei
utnud tema ega ka Kanti teised õpi-
ed ületada oma õpetaja vaadetes
nenud vastuolusid ning asusid ei-
vale seisukohale uue saksa filosoo-
(Hegel, Feuerbach, Schelling)
hites. Kanti vaadete kõrval levis
artu ülikooli loodusteadlaste hulgas
atuslikult ka stiihiline, optimistlik
materialism, mis soodustas reaalteaduste arengut.

Tartu ülikooli teaduselul oli Lääne-Euroopaga võrreldes märgatav erinevus. See ei olnud seotud tööstusega, mille areng Baltimaadel oli alles tagasihoidlik. Seepärast jäi ka tehnikateaduste osa siin XIX sajandil tagasihoidlikuks, keemia areng aga seostus rohkem põllumajanduse ja meditsiiniga.

1860. aastateni kulges teaduse areng Tartus sajandi esimestel kümnenditel kujunenud traditsioonide ja ideede baasil. XIX sajandi viimane kolmandik tõi aga kaasa mitmeid olulisi muudatusi. Ühiskonnateadustes hakkas ikka rohkem ilmnema marksismi mõju, kuigi võimulolevad klassid ja nende huvisid väljendavad õpetatud mehed püüdsid Marxi ja Engelsi õpetust igati kummutada. Loodusteadustes toimus ägeda ideoloogilise võitluse olukorras darvinismi võidukäik. Pandi alus teaduslikult põhjendatud meditsiinile. Rohkem hakkas teaduse saavutusi kasutama kapitalistlik tööstus, kus arenesid metallurgia, keemiatööstus, elektriseadmete valmistamine.

Teaduste akadeemiate kõrval kujunesid teadusliku uurimistöö keskusteks ülikoolid. Ikka enam muutus peamiseks teadlasetüübiks ülikooliprofessor,[3] kes ühendas oma uurimistööd pedagoogilise tegevusega. Sageli kujunes selline tegevuste ühitamine loominguliselt väga viljakaks. On iseloomulik, et suurem osa Venemaa XIX sajandi viimase kolmandiku silmapaistvaid teadlasi ei olnud mitte Teaduste Akadeemia liikmed, vaid hoopis ülikooliprofessorid. Peterburi Teaduste Akadeemia muutus vaadeldaval perioodil ikka enam eluvõõraks bürokraatlikuks asutuseks, mis ei tulnud enam täiel määral toime talle pandud ülesannetega.[4]

[3] J. Bernal. Op. cit., lk. 294.

[4] В. Л. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 182.

1860.—1890. aastad tähistasid Venemaa ülikoolide teaduslikus tegevuses tunduvat elavnemist.[5] See väljendus Venemaa teadlaste saavutuste tunnustamises Lääne-Euroopas, teaduslike tööde arvukamas publitseerimises, teadusühingute tegevuses. Mitmes Venemaa ülikoolis tekkisid originaalsed teaduskoolkonnad. Jätkus teaduste edasine diferentseerumine ning spetsialiseerumine, mille tulemusena tekkisid uued teadusharud ja nendele vastavalt ka uued kateedrid.

Teaduse areng tsaririigi ülikoolides toimus vastuoluliselt. Teaduse arengut ja rakendamist peeti küll vajalikuks, kuid nii mõnigi kord tegi isevalitsuslik bürokraatia otseseid takistusi silmapaistvate teadlaste tegevusele, mistõttu need olid sunnitud lahkuma Venemaa ülikoolidest ja otsima võimalusi edasiseks tegevuseks välismaal.

Kuigi XIX sajandi viimastel aastakümnetel ei olnud Tartu ülikoolil Venemaa teaduselus enam nii silmapaistvat kohta, kui varem, jäi Tartu siiski üheks tähtsamaks ja viljakamaks teaduskeskuseks kogu tsaririigis.

FILOSOOFIA. Tsaarirežiimi suhtumine Lääne-Euroopast pärinevasse filosoofilisse mõttesse oli vastuoluline. Ühelt poolt tajuti, et filosoofiline ideestik on orgaaniline osa Lääne tsivilisatsioonist, mille saavutusi püüti Venemaal rakendada. Teiselt poolt kardeti igasuguseid ideid, mis võiksid kõigutada tsaarirežiimi ideoloogilisi aluseid. Ligilähedalt samadel positsioonidel oli baltisaksa aadel oma erikorra huvidest lähtudes.

Filosoofia õpetamise võimalused taasavatud Tartu ülikoolis olid XIX sajandi esimesel poolel paremad kui paljudes Venemaa ülikoolides, kus reaktsiooni süvenedes filosoofiakateedrid suleti ja asendati usuõpetuse kateedritega. Filosoofia õpetamiseks oli filosoofiateaduskonnas ette nähtud teoreetilise ja praktilise filosoofia professuur, mille ülesandeks oli ühtlasi ka pedagoogika ja psühholoogia õpetamine. Esimene korraline filosoofiaprofessor oli Gottlob Benjamin **Jäsche** (1762—1839; Tartu ülikoolis 1802—1839). Olulise panuse valgustusliku filosoofilise mõtte levitamisse andis ka klassikalise elokventsi professor K. Morgenstern.

Jäsche pärines Wartenbergist Sileesias ja omandas 1795. a. Halles doktorikraadi. 1799. a. sai ta Königsbergis oma õpetaja I. Kanti juures eradotsendiks. Üldjoontes jäi Jäsche kuni oma elu lõpuni Kanti filosoofia pooldajaks. Filosoofia ajalukku on Jäsche läinud eelkõige I. Kanti «Loogika»[6] väljaandjana, kuid vaatamata põhjalikule toimetajatööle pole põhjust pidada teda teose kaasautoriks. Tartus avaldas Jäsche viis suuremat filosoofiaalast teost, milledest tähtsaim on «Panteism, selle peavormid ja areng»[7] kolmes köites (1826—1832). Tartus toimus Jäsche järkjärguline eemaldumine Kanti ortodokssest, tähttähelisest järgimisest. Märgatavalt kasvab Kanti irratsionalistlike kriitikute F. H. Jacobi ja J. E. Friesi mõju. Konflikti mõistuse ja usu vahel (mis on immanentselt omane Kanti filosoofiale) lahendab Jäsche usu kasuks. Kuigi taolise evolutsiooni aluseks oli Kanti filosoofia kriis, avaldus selles ka tagurluse surve Tartu ülikoolile. Mõistmata Schellingi ja Hegeli filosoofia tuuma (neisse filosoofidesse suhtus Jäsche eitavalt), mis näitas kätte tee Kanti agnostitsismi ületamiseks, muutus

[5] Очерки истории . . . , с. 173.

[6] G. B. Jäsche. Kants Logik, zum Gebrauch für Vorlesungen bearbeitet und herausgegeben. Königsberg, 1800.

[7] G. B. Jäsche. Der Pantheismus nach seinen verschiedenen Hauptformen, seinem Ursprung und Fortgange, seinem spekulativen und praktischen Werth und Gehalt. Ein Beitrag zur Geschichte und Kritik dieser Lehre in alter und neuer Philosophie. 3 Bände. Berlin, 1826—1832.

äsche tegevus suurel määral tolle-
egse postkantiaanliku saksa filosoo-
a kommenteerimiseks.

Õppejõuna seevastu oli Jäsche tu-
ev, omades silmapaistvaid lektori-
õimeid. Õppejõutegevuse jooksul lu-
es ta filosoofiast enam kui kümmet
rinevat kursust. Kõige sagedamini
ges ta loogikat, algul Kiesewetteri,
lates 1808. a. Kanti ja 1827. a. Friesi
aamatu järgi. Süstemaatiliselt luges
. B. Jäsche filosoofia ajalugu, mil-
s ta käsitles eelkõige uuema aja
losoofiat kuni Kantini, metafüüsikat,
oraalifilosoofiat (põhiliselt iseenda
onspektide ja Kanti teoste järgi),
ldist teadusteõpetust ja filosoofiliste
aduste süsteemi, mis täitis ka filo-
ofiasse sissejuhatava kursuse üles-
net. Viimast kursust luges ta soo-
ais omal initsiatiivil. Nende nn.
itsüklopeediliste loengute (nad olid
ülaadseks natuurfilosoofiliseks
kkuvõtteks teadustest) eesmärgiks
laiendada üliõpilaste silmaringi
duste vallas, teha neile silmanäh-
vaks teaduste üldine seos ja tunne-
stegevuse teoreetilised lähtekohad.
eed loengud avaldas Jäsche ka
aldi raamatuna.[8] Teadusmetodoloo-
a süstemaatiline üldkäsitlus mõjus-
s ilmselt positiivselt eri teadusha-
de arengut Tartu ülikoolis. N.-ö.
kursustena vastavate erialade üli-
pilastele luges Jäsche religioonifilo-
ofiat, ühe semestri spetsiaalset sis-
juhatavat filosoofilist õigusekäsit-
st juristidele ning ühe semestri
irsust «Hingehaigustest arstidele».
losoofid, kelle raamatud Jäsche võt-
s oma loengute aluseks, kuulusid
aegu kõik Kanti filosoofia üldsuu-
a jätkajate hulka.

Filosoofiaprofessori ümbervalimis-
l 1833. a. esitasid C. F. Neue,
J. F. W. Parrot jt. õppejõud hege-
ani, silmapaistva filosoofia-ajaloo-
se ja endise Tartu ülikooli üliõpila-
J. F. Erdmanni kandidatuuri, kuid
aduskond valis tagasi vahepeal
netist vabastatud, raugastuva
Jäsche. Nii jäi Tartu ülikool ilma
heast progressiivse suunaga filosoo-
fist.

1834. a. valiti filosoofia eradotsen-
diks Oldenburgist pärinev Moriz
Conrad **Posselt** (1804—1875, Tartu
ülikoolis 1834—1844), kes oli õppi-
nud Halle ja Heidelbergi ülikoolis
ning omandanud 1832. a. Kielis dok-
torikraadi. Posselt luges teaduskon-
na ülesandel filosoofiat kuni 1844. a.,
mil ta lahkus Moskvasse raamatuko-
guhoidja ametisse.

Posseltil puudusid kindlalt välja-
kujunenud filosoofilised tõekspida-
mised, samuti märkimisväärsed filo-
soofiaalased tööd. Tema tulekuga ei
muutunud õpetatavate ainete struk-
tuur, kuid langes õpetuse tase.

Filosoofia õpetamise ulatuse suu-
rendamiseks olid mõeldud Tartu
gümnaasiumi õpetaja F. L. **Hanseni**
loengud ajaloofilosoofiast 1841. ja
1843. a. Hegeli tööde alusel ning üli-
kooli klassikalise filoloogia õppejõu
L. **Prelleri** loengud vanaaja filosoo-
fia ajaloost 1839. a. ja esteetikast
1841. a. Hegeli esteetikaalaste uuri-
muste järgi.

Esteetikat kui filosoofilist ainet
õpetas kuni 1836. a. Jäsche mõtte-
kaaslane, Kanti filosoofia pooldaja
K. **Morgenstern.** Algul luges ta
Schnelli ja Eberhardi õpikute alusel,
kuid 1815. a. alates ise koostatud
loenguplaani järgi.

Kuigi Kanti filosoofia oli ülikoolis
valitsevaks, leidus küllalt mõjukaid
Schellingi (J. C. Moier), Hegeli
(Hansen, Preller) jt. filosoofide vaa-
dete propageerijaid. Loodusteadlaste
hulgas oli arvukalt stiihilise mate-
rialismi pooldajaid. Valgustusfilo-
soofia ideede laialdane levik õppejõu-
dude hulgas stimuleeris teaduse
arengut ülikoolis.

Tartu gümnaasiumi professor
P. **Karlblom** luges Alexander von

[8] G. B. Jäsche. Einleitung zu einer Architektonik der Wissenschaften. Dorpat, 1816.

Oettingeni asemel aastail 1835—1841
loenguid dogmaatikast ning eetikast,
samuti «Uuematest filosoofia süste-
midest alates Kantist».[9] Nagu nähtub
mitme üliõpilase mälestustest ja kir-
jadest, jätkas ta eraviisiliselt loen-
gute pidamist filosoofiast veel 1850.
aastail ning saavutas suure populaar-
suse.[10] Karlblom propageeris Hegeli
filosoofiat, mis üldse näib olevat ol-
nud ülikoolis sel perioodil väga popu-
laarne.[11] See oli ilmselt ka põhjuseks,
miks Karlblomi ülikooli korraliseks
õppejõuks ei valitud.

Üldistades võib öelda, et filosoofia
alal ei olnud Tartu ülikoolil XIX sa-
jandi esimesel poolel silmapaistvaid
saavutusi, mis osalt on seletatav tsaa-
rivalitsuse üldise suhtumisega filo-
soofiasse. Kanti filosoofia, oma loo-
mult sotsiaalse kompromissi filosoo-
fia, oli vastuvõetav ainult valitseva
klassi liberaalse poliitika õigustajana,
nagu see puhuti oli iseloomulik tsaa-
rivalitsusele ülikooli algaastail, kuid
ei sobinud reaktsiooniaegse toore te-
gutsemisega. See jäi varsti võimudele
jalgu ning sattus tugeva surve alla.

Kantiaanlus tervikuna osutus XIX
sajandi esimesel poolel juba ületa-
tuks. Ükski selle pooldajatest ei kuu-
lu XIX sajandi väljapaistvamate fi-
losoofide hulka. Ent nende seas oli
andekaid inimesi.

Kanti filosoofia rolli Tartu ülikoo-
lis tuleb seevastu hinnata väga kõr-
gelt. Tema oli alusepanija võimsale
intellektuaalsele liikumisele Euroopa
kultuuris, millest sai suurel määral
osa ka Tartu ülikool. Kanti filosoofia
propageerimisel (Kanti filosoofiat ni-
metas Engels prantsuse revolutsiooni
saksa teooriaks) oli revolutsiooniline
tähtsus Baltimaadel valitsenud vaim-
suse mõjutamisel, niivõrd palju oli
ta, vaatamata oma kompromislikule
loomule, eesrindlikum siinsest sumbu-
nud atmosfäärist. Teaduse ja usu la-
hutamine reserveeris küll usule tähtsa
koha, kuid teiselt poolt tähendas see
(olgugi pea peale pööratud vormis)
teaduse iseseisvuse, iseväärtuse tun-
netamist, ja ratsionaalsete tunnetus-
meetodite arendamist. Selles leidis
väljenduse Kanti filosoofia orienteeri-
tus teadusele. Loodusteaduste auto-
riteedi tõstmisel oli see samm edasi.
Kanti ideid jagasid väljapaistvad
teadlased G. F. Parrot, J. W. Krause,
F. D. Lenz, J. K. S. Morgenstern jt.

Teoloogiline ratsionalism, mida sa-
jandi algul propageeriti usuteaduS-
konnas, rajanes samuti suurel mää-
ral Kantist mõjutatud ratsionalismi
üldisele edukäigule.

Kõige laiemat üldkultuurilist ja sot-
siaalpoliitilist kõlapinda leidis Kanti
filosoofias edasi elav valgustuslik
traditsioon, mis sai filosoofilise edasi-
arenduse, subjekti (inimese) aktiiv-
suse rõhutamisega, eksisteerivate tin-
gimuste ümberkujundamise stimu-
laatoriks. Filosoofia põhiline mõte on
Kanti järgi selle humanistlik suunit-
lus. Filosoof on inimene, kes on
vaimsustunud kompromissitus tead-
vustatuses oma erandlikust vastutu-
sest ühiskonna ees ja koos sellega ka
enda ees.[12] Just selline eneseteadvus-
tatus tiivustas Parrotit, Morgenster-
ni, Jäschet ja paljusid teisi tegema
suuri jõupingutusi kohalike olude pa-
randamiseks ja teaduste edendami-
seks.

Nende tegevuses loodud ühiskond-
lik atmosfäär mõjutas ka kohalike
baltisakslaste G. J. Schultz-Bertrami
jt. tegevust. Esimeste eesti haritlaste
O. W. Masingu, K. J. Petersoni,
Fr. R. Faehlmanni, Fr. R. Kreutzwal-
di jt. ratsionalistide mõttelaad, val-
gustuslik orienteeritus ja leppimatus
tagurlusega toetus suurel määral Tar-
tu ülikooli professorite vaimsusele.

[9] Биографический словарь профессоров . . . , т. I, с. 71.

[10] S. Janikowski. Listy z Dorpatu. Warszawa, 1959, s. 124.

[11] Е. Бобров. Материалы для биографии М. Ф. Поссекта. Варшава, 1915, с. 21.

[12] Философия Канта и современность. М., 1974, с. 7.

XIX sajandi esimesel poolel oli Tartu ülikool oma progressiivsema osa vaadete poolest eesrindlikumaid ülikoole tolleaegses Vene keisririigis.

XIX sajandi keskpaiku oli Tartu ülikoolis filosoofiaprofessoriks Ludwig Adolf Heinrich **Strümpell** (1812—1899, Tartu ülikoolis 1845—1870), kes oli 1833. a. lõpetanud Königsbergi ülikooli J. F. Herbarti õpilasena. Enne Tartusse tulekut üritas Strümpell edukalt saada *venia legendi* õigust Bonni ülikoolis ja töötas mõnda aega koolipõetajana Kuramaal.[13]

Tartus leidis L. Strümpell kiiresti kuraator Craffströmi toetuse ning kui ta kandidatuur ei saanud ülikooli nõukogus vajalikku häälteenamust (13 poolt ja 13 vastu), nimetati haridusministeeriumi poolt 1845. a. erakorraliseks filosoofiaprofessoriks. Sellel oli üks asjaolusid, mis takistas ka tagasivalimist 25-aastase teenistusaja järel. 1870. a. saatis ülikooli nõukogu Strümpelli pensionile. See väike ei olnud seejuures ortodoksse usuteaduskonna osa, kellele ka suhteline liberaalsus usukõsimustes ei meeldinud. Peale selle tekkis Strümpellil vastuolud baltlastega, kelle püüdlusi ta ei toetanud.[14] Olnud Leipzigi, jätkas Strümpell veel 28 aastat edukalt pedagoogina. Tema väljapaistvamad tööd on avaldatud just Leipzigi perioodil.[15]

Oma filosoofilistelt veendumustelt oli Strümpell herbartiaanlane. See aeg oli teravas vastuolus hegelilikku traditsiooniga. Herbarti vaatepunktsikohait on filosoofia aluseks teadmus ja filosoofia ise peab tegelemaks kogemuse mõistete töötlemisega ja selgitamiseks ja parandamiseks. Tegelikkus koosneb «reaalisest», mis on muutumatud ja igavesest. Strümpell ei olnud järjekindel herbartiaanlane. 1840. a. ilmunud töö «Herbarti metafüüsika põhijooned ajaliselt valgustatuna» eristab teda selgelt ortodokssest herbatiaanlusest. Selle filosoofia rakendamine osutus siiski üsna tagajärjekaks psühholoogia, keelefilosoofia ja pedagoogika alal.

Oma pedagoogilise töö stiililt oli Strümpell Jäsche valgustusliku traditsiooni jätkaja. Herbarti õpilasena püüdis ta äratada õpilastes kaemuslikkust, mis aitaks korrastada mõisteid ja lähendaks neid empiirilistele teadustele.[16]

Strümpelli filosoofialoenguist olid kõige mahukamad psühholoogia ja loogika. Harvemini luges Strümpell filosoofia ajalugu ja metafüüsikat ning mitmeid erikursusi. Ta kasutas oma loengute alusena eelkõige Herbarti ja Drobischi, aga ka teiste herbartiaanide teoseid. Moraalifilosoofia, loogika ja filosoofia ajaloo kursustes lähtus ta ka enda raamatuist.

Tartu ülikoolis töötanud filosoofidest on väljapaistvaim Gustav **Teichmüller** (1832—1888, Tartu ülikoolis 1871—1888). Enne Tartusse tulekut oli ta erakorraline professor Baselis. Teichmülleri kandidatuuri toetas peaaegu kogu professorkond (ülikooli nõukogus vastu ainult üks hääl).

Teichmülleri professoriks olemise ajal vähenes märgatavalt loengute ja suurenes praktikumide osa. Kuigi loogika ja psühholoogia jäid endiselt olulisteks õppeaineteks, muutub keskseks õppeaineks nüüd filosoofia ajalugu. Filosoofia praktikumides käsitleti eelkõige vanaaja filosoofiat. Pearõhk pandi Aristotelese ja Platoni filosoofia uurimisele.

Teichmülleri poolt tehtud uuendus oli esteetika ja kunstifilosoofia kursuse sisseviimine. Lisaks sellele lu-

---

[13] Биографический словарь профессоров . . . , т. 11, с. 409.

[14] A. Strümpell. Ausserdem Leben eines Deutschen Klinikers. Leipzig, 1925, S. 37—38.

[15] H. Semel. Die Universitet Dorpat 1802—1918. Dorpat, 1918, S. 20.

[16] Фервег-Гейце. История новой философии. Спб., 1890, с. 407.

ges ta eetika ja religioonifilosoofia kursust ning ühel korral tutvustas kuulajaid ka ajaloofilosoofiaga. Teichmülleri ajal filosoofia õpetamise tase üldiselt tõusis, sest tegemist oli väljapaistva mõtlejaga ning oma vaadete innustatud propageerijaga. Lisaks sellele oli ta suur antiikfilosoofia spetsialist, kelle sellesuunalised uurimused 1960. aastail uuesti avaldati.

Paraku oli see väljapaistev anne rakendatud üsnagi skolastilise filosoofia teenistusse. Teichmüllerist sai personalistliku filosoofia nn. Tartu variandi väljatöötaja. Kuid varajase surma tõttu jäi see kontseptsioon lõplikult välja arendamata. Teichmülleri personalistlik tegelikkuse käsitlus on oma loomult religioosset tüüpi filosoofia, milles on ühendatud objektiivse ja subjektiivse idealismi seisukohad, absoluutne idealism ja spiritualism, kristlik dogmaatika ning teoloogia.[17] Personalistlikust filosoofiast lähtudes on ainsaks tõeliselt olevaks isikuks indiviidi eneseteadvus, kõige olemasoleva aluseks on «hing» või «jumal». Neile arusaamadele toetudes üritab Teichmüller kummutada filosoofilist materialismi ja astub välja ka loodusteaduslike teooriate (näiteks darvinismi) vastu.

Kuigi Teichmülleri personalistlik filosoofia erineb oluliselt herbartiaanlusest, valitseb Strümpelli ja Teichmülleri tegevuse vahel siiski järjepidevus. Nad esindavad sama üldsuunda idealismi arengus. Nii Herbarti kui Teichmülleri vaadetes on tähtis koht Leibnizi filosoofial.

Teichmülleri filosoofia tervikuna ei saavutanud suuremat populaarsust ja mõjukust Tartu ülikoolis. «Tema filosoofia polnud küllalt jõuline ja suurejooneline, et oma aja materialismi kalduvat noorsugu mõjusalt endaga kaasa kiskuda.»[18]

Mõneti võib seda seletada Teichmülleri enda isiklike omadustega, vaevalt saab aga rääkida Teichmülleri vaadete liigsest uudsusest oma aja suhtes.[19] Kui personalismi mõtmetes arendustes on üsna tugevalt esindatud demokraatlik tendents, mis on suunatud isiku sotsiaalse rõhumise, tema õiguste piiramise vastu, siis personalismi Tartu variandi looja ei püüa anda oma kontseptsioonile laiemat sotsiaalset sisu. Tartu personalistide katse luua klassikalist tüüpi metafüüsiline süsteem, «substantsionalismi» säilitamine isiksuse probleemi käsitlemisel, kristliku dogmaatika avalik kaitsmine ja oma õpetuse sellega kohandamine muutis nende kontseptsiooni üsna vanamoodsaks.[20]

XIX sajandi teisel poolel vähenes tunduvalt filosoofiakateedri mõju Tartu ülikoolis. Filosoofia loobus sellal oluliselt natuurfilosoofilistest pretensioonidest olla n.-ö. teaduste teadus. Suurte idealistlike süsteemide vajamise periood oli möödas, kodanlikud filosoofid süvenesid üha enam üksikküsimuste uurimisse, kasvas huvi filosoofia ajaloo vastu. Pealegi nimetati 1865. a. filosoofia õppetool L. Strümpelli mõjul ümber filosoofia-pedagoogika õppetooliks.[21] Personalistliku filosoofia tekkimine oli omalaadne vastus kodanlikus filosoofias kujunenud probleemidele, kuid viis selle filosoofia veelgi suuremasse ummikusse.

Klassikalise filosoofia, esteetika ja kunstiajaloo professuur asendati 1865. a. ülikoolireformiga klassikalise filoloogia ja arheoloogia profes-

---

[17] Н. Н. Голиков. Философская доктрина Г. Тейхмюллера и ее значение для Юрьевской школы персонализма. — Известия АН Латв. ССР. Рига, 1969, № 11, с. 23.

[18] H. Semel. Op. cit., S. 105.

[19] R. Engelhardt. Die Deutsche Universitet Dorpat. München, 1933, S. 416.

[20] В. М. Русаков. Гносеологические идеи русского персонализма. — Историко-философские исследования. Свердловск, 1976.

[21] Vt.: W. Freymann. Filosoofia ajalugu Tartu Ülikoolis. — «Üliõpilasleht», 1921, nr. 2, lk. 5.

uuriga. Selle õppetooli täitja . Merclin jätkas Morgensterni ja Prelleri traditsioone. Ta luges veel ahel korral (1845. ja 1851. a.) esetikakursust. Tema järeltulija . Schwabe esteetika problemaatikat raldi ainena enam ei käsitlenud. Esetika õpetamine kuulus edaspidi losoofiakateedri ülesannetesse, mille pühendas olulist tähelepanu . Teichmüller.

Ülikooli filosoofiakateedri vähene õjukus, selle piiratud võime oma teedrile järeltulijaid kasvatada egeldub ka auhinnatemaatikas. rümpelli valdava huvi tõttu psühloogia vastu kirjutati tema ajal nkursitöid ainult psühholoogiast. ichmülleri professoriaastail esitati nkursitöödeks ainult kaks filosoojalt teemat: «Aristotelese Nicohose eetika seosed Demokritose ikaga» (1879) ning «Hinge mõiste tonil» (1888).

SÜHHOLOOGIA oli ülikooli õppevas kogu vaadeldava ajavahekü jooksul, kuuludes filosoofiateedri poolt loetavate distsipliinide lka. Peale filosoofide lugesid psühloogiat vähemal määral ka teoloo- (oma eriala üliõpilastele) ja hhlaatrid, Kursused muutusid tavalt ühe või teise õppejõu vaade ja psühholoogia enda arengule. adeldavasse ajavahemikku lan- muu hulgas psühholoogia kui iseva teaduse teke, mida seostatakse taga 1879.)[22]

rofessor G. B. **Jäsche** luges filofiaprofessorina ka psühholoogiat. tiaantasena pooldas ta nn. empiit psühholoogiat ning toetus oma süses eri aegadel Jakobi ja Hofferi õpikutele, mis esindasid seda nda psühholoogias.

834.—1845. a. luges psühholoogiat ent M. C. **Posselt,** kes nähtavasti elistanud ühtki filosoofilist koolda. Nagu Jäsche, nii ei ole ka elt ilmutanud õppetööst kaugemale küündivat huvi psühholoogia vastu.

L. **Strümpell** luges psühholoogiat aastail 1844—1870. Herbartiaanina huvitus Strümpell psühholoogiast enam kui tema eelkäijad, luues muu hulgas uue pedagoogilise distsipliini, nn. pedagoogilise patoloogia, mis kujutas endast õpetust lapse puuetest. Strümpelli poolt kasutatud õpikutest nähtub, et ta oma kursust pidevalt uuendas. Tema pakkus välja konkursiteemad «Taju ja aistingu nähtuste kohta käivate füsioloogia ja psühholoogia õpetuste tõestamisest» (1856, 1858), «Mitte veel päris haiglaste, kuid ka mitte täiesti tervete hingeliste seisundite klassifitseerimine» (1847).

1850.—1859. a. luges paralleelselt venekeelset psühholoogiakursust magister P. **Aleksejev.** Tema kursus oli eeskätt praktilise suunitlusega, mõeldud õigeusu vaimulikkudeks õppivatele üliõpilastele.

Strümpelli järel oli filosoofiaprofessoriks G. **Teichmüller,** kelle psühholoogiat, nagu tema filosoofilist õpetustki iseloomustab personalism, «mina» keskseks pidamine hingeelus. Teichmülleri õpilane oli esimese eestlasena psühholoogiaalase uurimuse kirjutanud R. Kallas.

Teichmülleri järel luges filosoofiat ning vastavalt ka psühholoogiat lätlane Jēkabs **Osis** (Jakob Ohse), kes oli filosoofiaprofessor aastail 1880—1918. Osis oli Teichmülleri õpilane ja jätkas tema traditsioone.

1886.—1891. a. juhatas ülikooli psühhiaatriakateedrit ja -kliinikut üks nüüdispsühhiaatria rajajaid E. **Kraepelin,** kes oli töötanud maailma esimeses eksperimentaalpsühholoogia laboratooriumis W. Wundti juures. Kraepelini tegevusest Tartus kirjutavad J. Saarma ja V. Vahing: «Kraepelini psühhofarmakoloogilises ja eksperimentaalpsühholoogilises tegevuses on kõige viljakam just Tartu periood nii oma haardeulatuselt kui ka uurimiste sügavuselt... Tartus keskendas E. Kraepelin oma uurimised alkoholi, kofeiini ja tee toime detailsele tundmaõppimisele, sellele, kuidas need toimivad inimese psüühilistesse protsessidesse. Tema enda ja K. Dehio uurimused andsid originaalseid psühhomeetrilisi andmeid nende ainete toime iseloomustamiseks. E. Kraepelini järeldused ning üldistatud käsitlused sel alal ei ole oma väärtust minetanud.»[23]

PEDAGOOGIKAT iseseisva teadusliku distsipliinina tsaariaegses Tartu ülikoolis ei õpetatud ega olnud seal ka vastavat professuuri. Aeg-ajalt õpetasid seda ainet õpetajate ettevalmistamise huvides filosoofia, mõnikord ka klassikalise filoloogia, vene keele jt. ainete professorid.

Pikemat aega filosoofiaprofessoriks olnud G. B. **Jäsche** luges ka pedagoogikat. I. Kanti isikliku sõbrana ja tema ideede pooldajana lähtus Jäsche pedagoogika käsitlemisel kantiaanlusest.

1807. a. II semestril on lugenud üldist pedagoogikat finants- ja kaubandusteaduste professor F. Rambach ja 1808. a. II semestril üldise ajaloo professor G. F. Pöschmann. 1820. a. seaduse järgi loodi kirjandusajaloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika professuur, mille täitjaks valiti Johann Valentin **Francke** (1792—1830, Tartus õppejõud 1821—1830), kes õpetas 1822. a. I semestril ka pedagoogikat. Niihästi tema kui ka G. F. Pöschmann lähtusid pietistlikust pedagoogikast ja tuginesid selle silmapaistvale esindajale A. H. Niemeyerile (1754—1828).

Tähelepanuväärse taseme saavutas pedagoogika õpetamine Tartu ülikoolis sel ajal, kui siin filosoofia-, 1865. a. alates filosoofia- ja pedagoogikaprofessor oli L. A. H. **Strümpell.** Tartus töötades avaldas ta teosed «Die Verschiedenheit der Kindernaturen» (1844) ja «Erziehungsfragen» (1869). Hiljem Leipzigi ülikoolis töötades omandas ta maailmakuulsuse teostega «Psühholoogiline pedagoogika» ja «Pedagoogiline patoloogia või õpetus õpilaste vigadest».[24] L. A. H. Strümpell rõhutas, et kasvatuse ja hariduse eesmärkide taotlemisel ei saa piirduda psühholoogia üldiste seaduspärasustega, vaid tuleb arvestada konkreetse lapse individuaalsust. Suurt tähelepanu pööras ta normaalsest psüühikast kõrvalekalduvatele nähtustele. Tartu perioodil ergutas ta oma õpilasi kodu-uurimistööle: sel alal paistsid silma tema õpilased G. Blumberg (1834—1892) ja lätlane Atis Kronvalds (1837—1875).

Pärast L. H. Strümpelli filosoofiaprofessoriks olnud G. Teichmüller luges aeg-ajalt pedagoogikat ja pedagoogika ajalugu. Tema huvialaks olid peamiselt tunnetusteooria ja filosoofia ajalugu; pedagoogikasse pole ta sügavamaid jälgi jätnud.

AJALUGU. Juba 1799. a. plaan nägi ette Tartu ülikoolis üht üldise, eriti Venemaa ajaloo ja geograafia professuuri. 1803. a. põhikirja kohaselt moodustati üldise ajaloo, statistika ja geograafia ning Venemaa, eriti Eesti-, Liivi- ja Kura- ning Soomemaa ajaloo, statistika ja geograafia (s. o. regionaalajaloo) professuurid. Ajalugu, statistikat ja geograafiat käsitleti sajandivahetusel suguluses olevate teadusaladena. 1820. a. eraldati aga ajalugu ning statistika ja geograafia omaette kateedriks. Ajaloo-

---

[22] К. А. Рамуль. Из истории психологии. Тарту, 1974.

[23] J. Saarma, V. Vahing. E. Kraepelini psühhofarmokoloogilistest uurimistest Tartus. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1976, nr. 5, lk. 436—440.

[24] H. L. Strümpell. Psychologische Pädagogik, Leipzig, 1880; Pädagogische Pathologie oder die Lehre von den Fehlern der Kinder. Leipzig, 1890.

kateedri ülesandeks jäi peamiselt üldajaloo õpetamine, kuna regionaalajaloo kateeder praktiliselt likvideeriti. Alles 1853. a. taastati iseseisev vene ajaloo kateeder. Seoses ajalooteaduse diferentseerumisega loodi 1880. a. üldajaloo paralleelprofessuur, mille ülemuseña keskaega ja uusaega hakkasid õpetama eraldi professorid. Arheoloogiat õpetas XIX sajandi esimesel poolel klassikalise filoloogia professor, etnograafiat aga geograafia ja statistika professor.

Üldise ajaloo, statistika ja geograafia (1820. a. ajaloo) kateedri esimene professor oli Georg Friedrich **Pöschmann** (1768—1812, Tartus 1800—1812), kes sündis Saksamaal Naumburgi linnas. Lõpetas Leipzigi ülikooli ja omandas seal magistrikraadi. Olles 1800. a. tagasiteel Moskvast Saksamaale Riias, võttis ta vastu kuraator Mannteuffeli ettepaneku jääda Tartu ülikooli üldajaloo professori kohale. Peale õppetöö tegutses ka aktiivselt ülikooli koolikomisjoni liikmena, oli üks Pedagoogilise Instituudi direktoritest ja Tartu koolide direktor.[25] Algul ülikooli ainsa ajalooprofessori ja sealjuures hea lektori-ja luges ta nii üld- kui ka Vene riigi ajalugu, viimast peamiselt A. L. Schlözeri tööde järgi. Pöschmann luges veel sissejuhatust ajaloo- ja riiduteadusse ning ajaloolist etnograafiat, õpetas ladina, saksa ja inglise keelt, viis läbi praktikume antiikautorite töödest. Ta tegutses ka kirjanikena ja pidas arvukalt muid ameteid, mille tõttu tema teaduslik produktsioon jäi tagasihoidlikuks. Pöschmanni tähtsaim töö Ohtumaa kultuurimõjudest Venemaale[26] lähtub A. L. Schlözeri seisukohtadest.

Pärast Pöschmanni surma 1812. a. üldise ajaloo õppetool pikemaks aeg vakantseks. Üldajaloo kursuste lugemine aga ei katkenud, kuna ülikool võttis endale 1810. a. regionaalajaloo, statistika ja geograafia kateedri professoriks tulnud J. P. G. Ewers. Ta luges kuni 1826. a. (ülemineku ni õigusteaduskonda) ka üldajaloo üldkursust, samuti Euroopa riikide kaasaegset poliitilist korraldust ning statistikat. 1820. aastate teisel poolel luges Idamaade ja Rooma ajaloo kursusi ka geograafia ja statistika professor K. L. Blum.

1828. a. valiti üldajaloo professoriks Friedrich Karl Hermann **Kruse** (1790—1866, Tartu ülikoolis 1828—1863), kes oli varem Halle ülikooli erakorraline professor ning juba küllalt tuntud Saksamaa varasema ajaloo uurijana. Ta luges Tartu ülikoolis kõiki olulisemaid üldajaloo, samuti Vene ajaloo kursusi, Euroopa riigisüsteemi ajalugu ning Eesti- ja Liivimaa ajalugu, samuti arvukalt erikursusi. Kruse kujunes Baltimaade varasema ajaloo, eriti esiajaloo innustunud uurijaks. 1839. a. teostas ta Kura-, Liivi- ja Eestimaal ulatusliku arheoloogilise ekspeditsiooni, kogudes arvuka muinasleidude kogu. Selle materjali alusel avaldas ta Baltimaade arheoloogiast esimese monograafia,[27] mis väärtusliku arheoloogilise materjali esitamise kõrval lähtus ülehindavalt normannide ja saksa kultuuri mõjust muistsetele liivlastele, eestlastele ja lätlastele. Teos tekitas elava diskussiooni ja äratas sügavamat huvi Baltimaade muinasajaloo vastu.

Maailmavaatelt valgustusideede pooldajana võttis F. Kruse aktiivselt osa ühiskondlikust elust, olles üks Õpetatud Eesti Seltsi ning Baltimaade Ajaloo ja Muinsuste Ühingu asutajaid. Ta rajas arheoloogiamuuseumi Tartu ülikooli juures. Omandanud kiiresti vene keele, avaldas ta artikleid ka vene ajakirjades ja kogumikes.[28]

[25] Биографический словарь..., т. II, с. 371—374.

[26] G. Pöschmann. Ueber die Einfluss der abendländischen Kultur auf Russland. Dorpat, 1802.

[27] Fr. v. Kruse. Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der christlichen Religion etc. Dorpat, 1842.

Eradotsendina ülikoolis töötanud Tartu gümnaasiumi vanemõpetaja Heinrich August **Hansen** (1813—1849) luges nii üldajaloo, Vene ajaloo kui ka Baltimaade ajaloo kursusi, tundis huvi arheoloogia ja numismaatika, samuti ajaloolise geograafia ja etnograafia vastu. Suuremat teaduslikku huvi pakuvad tema töödest ülevaade Baltimaadelt leitud araabia müntidest[29] ja Henriku kroonika tõlge saksa keelde[30] koos eessõna ja kommentaaridega.

F. Kruse järglane Carl Albert **Rathlef** (1810—1895) tegeles uurimistööga peamiselt geograafia alal (vt. Geograafia). 1854.—1858. a. (magistritöö kaitsmiseni) oli ta erakorralise professori kohusetäitja, kuni 1860. a. (doktoritöö kaitsmiseni) aga korralise professori kohusetäitja. Tema ajaloouuringutest võiks märkida magistritööd merede maailmaajaloolisest tähtsusest.

Eduard August **Winkelmann** (1838—1896, Tartus õppejõud 1866—1869) oli varem olnud Tallinnas rüütli- ja toomkooli vanemõpetaja (1860—1865). Tema oli tuntud Saksamaa ajaloo (XIII—XIV sajand) spetsialistina. Tartu ülikoolis luges ta dotsendina Rooma ja Saksa ajaloo kursusi, samuti mitmeid eriküsimusi. Baltimaade ajaloo seisukohast on tähtis tema bibliograafiline teos Liivimaa ajalookirjandusest.[31]

Wilhelm **Maurenbrecher** (1838—1892, Tartus õppejõud 1867—1869), reformatsiooniajaloo silmapaistev spetsialist, töötas Tartu ülikoolis ainult kaks aastat, luges üldajaloo põhikursust ja erikursusi, sealhulgas reformatsiooniepohhi ajalugu.[32] Ka Heinrich **Uhlmann** töötas Tartus vaid neli aastat, minnes edasi Greifswaldi ülikooli professoriks. Ta oli Saksamaa varasema ajaloo spetsialist. Tema teistest töödest tuleks märkida ülevaadet Vene-Saksa poliitilistest suhetest XIX sajandi algul.[33]

Ajaloo õpetamine Tartu ülikoolis oli XIX sajandi teisel poolel seotud eelkõige Richard **Hausmanni** (1842—1918, Tartus õppejõud 1870—1897) nimega. Ta oli Tartu ülikooli kasvandik, täiendanud ennast mõnda aega Göttingenis professor G. Waitzi juures, kes oli tuntud ja tunnustatud Saksamaa keskaja spetsialist. 1870. a. pöördus ta Tartusse tagasi ja pühendus akadeemilisele tööle algul eradotsendina, 1874. a. korralise dotsendina ja pärast doktorikraadi kaitsmist 1880. a. juba professorina. Hausmann tegeles peamiselt keskaja ja keskaegse Liivimaa ajalooga, pöörates erilist tähelepanu allikate uurimisele, millega võitis laialdase tunnustuse. Keskaja ajaloo kõrval huvitus Hausmann ka arheoloogiast ning viis läbi süstemaatilisi arheoloogilisi kaevamisi Eesti ja Läti alal. Riias peetud X arheoloogiakongressi tarvis koostas ta arheoloogianäituse illustreeritud kataloogi.[34] Selles publitseeriti peaaegu kõik Läänemere kubermangudest tolleks ajaks saadud arheoloogilised leiud. Kohaliku elanikkonna pä-

[28] Биографический словарь..., т. II, с. 375—380; Л. Эрингсон. Преподавание истории в Тартуском университете (1802—1918). — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I, Tartu, 1975, lk. 113—114.

[29] A. H. Hansen. Recensio nummorum XLIII Arabicorum, quorum maior pars in agro Dorpatensi reperta est. Dorpati Livon. 1838.

[30] Scriptores rerum Livonicarum. Bd. I. Riga u. Leipzig, 1853. Origines Livoniae.

[31] Ed. Winkelmann. Bibliotheca Livoniae historica. Petersburg, 1870; Neue bearbeitete Auflage. Berlin, 1878.

[32] Биографический словарь профессоров..., т. 11, с. 388—392.

[33] H. Uhlmann. Russisch-preussische Politik unter Alexander I und Friedrich Wilhelm III, bis 1806, urkundlich dargestellt. Leipzig, 1899.

[34] Katalog der Ausstellung zum X Archäologischen Kongress zu Riga. 1896.

olu suhtes pooldas Hausmann nn. otide teooriat, mille kohaselt Eesti Läti ala vanimad elanikud olevat nud germaani hõimud — gootid. e hüpotees kutsus esile põhjenda- d kriitika juba X arheoloogiakong- ssil, kus selle kummutas Moskva nograaf N. P. Haruzin.

Hausmann korraldas õppetööd, eri- praktilisi harjutusi väga huvita- lt, mille tõttu tal oli arvukalt õpi- i nii Saksamaal (Garnack, Haller, rbach) kui ka Venemaal (Guleke, rnet, Christiani, Bienemann, Has- lblatt jt.).[35]

1880. a. alates muutus Tartu üli- olis iseseisvaks õppeaineks uusaja alugu. Uusaja õppetooli esimeseks ofessoriks sai Otto Ernst Christian altz (1844—1918, Tartu ülikoolis 7—1900), kes oli kutsutud Tartus- Leidelbergi ülikoolist. Waltz alus- oma loengukursust XVI sajandi dmustega ja viis selle välja XIX jandi keskpaigani. Huvitudes refor- isiooni ajaloost, töötas ta Hispaa- , Austria-Ungari ja Saksamaa ar- vides, leidis neist palju uut ja olu- t ajaloolist materjali. Ta oli ka aja- keeleteaduskonna dekaan ja üli- oli prorektor. Pärast 25 aastat kest- d teenistust Tartus pöördus Waltz tagasi Saksamaale.

Venemaa, eriti Eesti-, Liivi- ja Ku- ning Soomemaa ajaloo, statistika geograafia kateedri esimene pro- sor Adam Christian **Gaspari** 52—1830, Tartu ülikoolis 1803— 9) pärines Saksamaalt. Peale oma nispetsiaalsuse (statistika) luges mõningate Euroopa riikide ajalu- Baltimaade ajalugu ning kolmel nasel Tartus viibimise aastal 07—1809) ka Vene ajalugu. Aja- alase uurimistööga ta praktiliselt egelnud.

artu ülikooli üks silmapaistva- id juhte ja ajaloolasi XIX sajan- esimesel poolel oli Johann Philipp tav **Ewers** (1781—1830), kes lõ- ás Göttingeni ülikooli, mille järel tuli 1803. a. koduõpetajaks Liivimaa maanõuniku von Richteri perekonda Väimelas. Nagu eespool märkisime, tegeles ta ka agraarküsimustega. Ühtlasi süvenes Ewers Vene ajaloo allikatesse, mille tulemuseks oli uurimuse avaldamine Vene riigi tekkeloost.[36] Selles analüüsis ta kriitiliselt Vene riigi tekke normanniteooriat, mille oli esitanud Ewersi endine õpetaja, kuulus A. L. Schlözer. Teos tekitas ulatusliku diskussiooni, kuid leidis poolehoiu V. M. Karamzini ja teiste vene ajaloolaste hulgas, tänu millele Ewers juba 1809. a. valiti Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

1. jaanuarist 1810 asus Ewers tööle Tartu ülikooli Vene ajaloo, statistika ja geograafia kateedri professorina. Ta luges eeskätt Vene ajalugu, jagades selle vanemaks ja uueks ajaks, kusjuures alustas viimast perioodi Romanovite dünastia võimuletulekuga. Ewersi poolt loetud erikursustest on eriti iseloomulik «Põllumajandus, käsitöö ja kaubandus Vene riigis». Ta luges ka Vene riigi statistika ning topograafia kursusi.

Suur loengukoormus, millele lisandus pikaajaline rektoriamet, jätsid talle suhteliselt vähe aega teaduslikuks tööks. Siiski jätkas ta Vene varasema ajaloo süvendatud uurimist ja allikmaterjalide publitseerimist.[37] Tolle aja jaoks kardinaalselt uus oli Ewersi seisukoht, et riigi ja õiguse arengut tuleb vaadelda sisemistest teguritest lähtudes, pöörata suuremat

[35] Биографический словарь профессоров . . ., т. 11, с. 395—396.

[36] Ph. G. Ewers. Vom Ursprunge des russischen Staats. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen. Riga und Leipzig, 1808.

[37] Ph. G. Ewers. Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen. Dorpat, 1814; Geschichte der Russen. Versuch eines Handbuchs. Erster Theil. Dorpat, 1816; Das älteste Recht der Russen und seiner geschichtlichen Entwicklung. Dorpat, 1826.

tähelepanu rahva elule ja tööle. Eitades Vene riigi loomist normannide poolt, alustas ta Vene ajaloo käsitlust esimeste kirjalike teadetega slaavlastest 552. a. Riigi tekkimist käsitles Ewers novaatorlikult skeemi kohaselt: perekond — sugukond — hõim — riik. Feodaalse killustumuse järel kujunenud absoluutset monarhiat pidas ta Venemaa riikliku arengu etaloniks. Selles avaldus Ewersi kodanlik piiratus.[38] Siiski märkigem, et riigi ideaaliks oli Ewersil valgustatud monarhia ja tema enda tegevus suurel määral pühendatud valgustusideede realiseerimisele, mida tal tuli teha väga keerulistes poliitilise reaktsiooni tingimustes.

Ewersi viimane põhjalik uurimus «Vene vanim õigus selle ajaloolises arengus» (1826) tõi talle Peterburi Teaduste Akadeemia, Moskva ja Peterburi ülikooli ning rea välismaa ühingute auliikme nimetuse.

Ewersi mõju kodanliku ajaloosuuna (S. M. Solovjov, K. D. Kavelin jt.) kujunemisele Venemaal on üldtuntud. Teiselt poolt tutvustasid tema tööd Venemaa ajalugu laiemalt Lääne-Euroopas.

Ewersi poolt äratatud huvi ajaloo uurimise vastu kajastus tema õpilaste tööde kogumikus Vene riigi esiajaloost, mis ilmus Ewersi surma eel.[39]

1853. a. loodud Vene ajaloo kateedri esimeseks professoriks määrati haridusministri poolt Moskva ülikooli kasvandik Pjotr Jefimovitš **Medovikov** (1816—1855), kes oli sel aastal Moskvas kaitsnud doktoritöö tsaar Aleksei Mihhailovitši ajastust Venemaal,[40] kuid ta haigestus varsti raskesti ja suri juunis 1855.

Medovikovi järglaseks õppetoolil määrati endine Tartu ülikooli Professorite Instituudi kasvandik Nikolai Aleksejevitš **Ivanov** (1813—1869), kes vahepeal töötas Kaasani ülikoolis õppejõuna. Tartu ülikooli professor oli ta veidi üle kolme aasta (1856—1859), mille järel läks tervislikel põhjustel pensionile.

Aastail 1863—1869 oli vene ajaloo professor Carl Christian Gerhard **Schirren** (1826—1910, Tartus 1856—1869). Ta oli lõpetanud Tartu ülikooli ja töötanud siin mõnda aega statistika ja geograafia kateedri professorina (vt. Geograafia), et siis siirduda ajaloo alale. Tema teaduslik tegevus seostus Baltimaade ajalooga. Schirreni töödest on märkimisväärseimad Liivi sõja perioodi puudutavate allikmaterjalide publikatsioonid, mis ilmusid mitmes mahukas köites.[41] Ta oli agar baltisaksa avaliku elu tegelane: 1861.—1863. a. Õpetatud Eesti Seltsi esimees, 1862.—1864. a. ajalehe «Dorpater Tageblatt» toimetaja ning tegutses kõige selle kõrval 1860. aastatel veel kohaliku tsensorina. Schirren sai laialdasemalt tuntuks teravas stiilis kirjutatud publitsistlike raamatutega, millest oli juttu eespool.

Sattunud konflikti tsaarivõimude esindajatega, oli ta sunnitud 1869. a. Tartu ülikoolist lahkuma, kuid tegutses aastail 1874—1907 Kieli ülikooli ajalooprofessorina, kasutades Liivimaa rüütelkonna ainelist toetust, et tegelda edasi Baltikumi ajalooga.

Uueks vene ajaloo professoriks sai 1872. a. Alexander **Brückner** (1834—1896, Tartus õppejõud 1872—1891), kes varem oli olnud Novorossiiski ülikooli üldajaloo professor. Brückner õpetas Venemaa ajalugu Tartu üli-

[38] Л. Эрингсон. Ук. соч., с. 115—116.

[39] Studien zur gründlichen Kenntnis der Vorzeit Russlands, mitgetheilt von Ph. Ewers. Dorpat, 1830.

[40] П. Е. Медовиков. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. Москва, 1854.

[41] C. Schirren. Quellen zur Geschichte des Untergangs Livländischer Selbstständigkeit. Aus dem Schwedischen Reichsarchiv zu Stockholm. Bd. I—III. Reval, 1861—1881; Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs Livländischer Selbstständigkeit aus dem dänische geheimen Archive zu Kopenhagen. Bd. I—III. Reval, 1883—1885.

koolis ligemale 20 aastat. Oma uurimistöös pööras ta peamist tähelepanu allikmaterjalide kogumisele Berliini, Viini, Stokholmi, Pariisi, Rooma ja Veneetsia arhiividest. Brückner toetas oma õpetaja L. Ranke tagurlikke europotsentristlikke vaateid, mille kohaselt Venemaa areng tulenevat eelkõige germaani ja romaani rahvaste mõju levimisest Venemaale, Venemaa euroopastumisest. Seega kajastus ajalooteaduse arengus Tartu ülikoolis XIX sajandi teisel poolel ilmekalt baltisaksa separatistlike tendentside tugevnemine.

ETNOGRAAFIA kujunes teaduseks tänapäeva mõttes alles XIX sajandi keskpaiku, kuigi terminit «etnograafia» oli kohati kasutatud juba XVII sajandil. Venemaal arenes see teadusharu välja geograafiateadusest. 1845. a. asutati Vene Geograafia Selts, mille koosseisus oli ka etnograafiaosakond. Esimese Vene etnograafiaühingu hälli juures seisid ka Tartu ülikooli kasvandikud K. E. v. Baer ja V. I. Dal.

Tartu ülikoolis algas etnograafia õpetamine XIX sajandi esimesel poolel. Siingi oli see seotud geograafiaga. Esimene teade etnograafia õpetamisest pärineb a. 1807, mil professor G. F. **Pöschmann** luges ühel semestril ajaloolist etnograafiat. Ilmselt oli see kursus üksikjuhuks. Alles 1820. a. eraldatakse ajaloo ning geograafia ja statistika professuur. Viimase poolt läbiviidavas õppetöös oli juba oma kindel koht ka etnograafial, mis seostus nii geograafia kui ka statistikaga. Professor Karl Ludwig **Blum** õpetas ligi veerand sajandi looksuf (kuni erruminekuni 1851. a.) üldise geograafia ja etnograafia kursust. Muu seas luges ta ühe erikursuse maade ja rahvaste kirjeldustest Caesari ja Tacituse teostes. 1840. aastate keskpaigas luges kolmel semestril ajaloolane eradotsent A. H. **Hansen** ajaloolist geograafiat ja etnograafiat.

XIX sajandi keskpaiku luges seda ainet rea aastate vältel C. **Schirren** «üldise maateaduse ja etnograafia» nimetuse all. 1865 sai statistika ja geograafia kateeder uueks nimetuseks **geograafia, etnograafia ja statistika kateeder.** Kuid etnograafia ei esinenud veel siiski iseseisva kursusena õppeainete loetelus, seda õpetati ilmselt üldainetega (üldine maateadus, rahvastiku statistika, poliitiline geograafia jt.) seoses. Alles siis kui 1884. a. sai professoriks Johann Richard **Mucke** (1846—1909, Tartus õppejõud 1884—1909), algas ulatuslikum etnograafiliste distsipliinide õpetamine. J. R. Mucke luges sissejuhatust etnoloogia uurimisse, üldetnograafiat, Euroopa ja eriti Venemaa eelajaloolist etnoloogiat ja geograafiat. Peale selle viis ta igal semestril läbi praktilisi harjutusi ka etnograafias.

Kõik loetletud õppejõud pärinesid Saksamaalt ja tuginesid oma töös peamiselt saksa allikatele ja käsiraamatutele (Steini, Berghausi jt. üldise geograafia ja rahvateaduse ülevaated). Pole teada, kuivõrd nad oma loengutes kasutasid Venemaa rahvaste kohta käivat materjali. Erialalt olid nad geograafid, majandusteadlased, ajaloolased või statistikud. Seepärast ei kuulu nende teaduslik uurimistöö etnograafia valdkonda. Vaid üksikuid nende kirjutisi võib tinglikult lugeda etnograafilise kallakuga töödeks. (Näiteks statistikaga tegeleva E. **Laspeyresi** teos korteriolude mõjust kõlblusele.)[42] Juba pärast Tartus töötamist avaldas majandusteadlane K. W. **Bücher** kirjutise loodusrahvaste majanduselust.[43] Väärivad nimetamist veel J. R. Mucke

[42] E. Laspeyres. Der Einfluss der Wohnung auf die Sittlichkeit. Eine Moralstatistische Arbeit. Berlin, 1869.

[43] K. W. Bücher. Die Wirtschaft der Naturvölker. Dresden, 1898.

poolt esiajaloole pühendatud teosed.[44]

Küll aga tuleb arvestada mõningaid etnograafia valdkonda kuuluvaid väitekirju, mis kaitsti Tartu ülikoolis selle kasvandike poolt. Nii kaitses 1879. a. puht etnograafiasisulist magistriväitekirja tunguusidest Peterburis asuva Anna ja Katariina kooli ülemõpetaja Carl **Hiekisch.**[45] Tema uurimuses antakse tunguusidest (evenkidest) küllaltki mitmekülgne ülevaade. Tööd oli alustatud tunguusi keele uurija akadeemik A. Schiefneri õhutusel ja sellest sai esimene ainuüksi evenke käsitlev etnograafiline monograafia. Kuigi Hiekisch hiljem avaldas veel ühe kirjutise rahvaluule-etnograafia piirimailt, eestlaste ja liivlaste rahvausundi kohta,[46] kaitseb ta doktoritöö juba puht geograafia alal.

Tuleks veel nimetada kahte uurijat, kelle magistri- ja doktoriväitekirjad on oma temaatikalt osaliselt rahvakultuuri käsitlevad. Need on J. v. Keussleri tööd talupoegade kogukondliku omandi kohta Venemaal[47] ja G. **Staehri** uurimused vene artellist.[48]

GEOGRAAFIA. Geograafiliste distsipliinide õpetamine algas kohe ülikooli taasavamisel, toimus aga kogu tsaarivõimu perioodil killustatult. Geograafiat õpetati nii humanitaarkui ka täppis- ja loodusteaduste kõrvalainena, see jäi kogu vaadeldavaks perioodiks suurel määral teistele teadusharudele n.-ö. allutatuks. Kõige tihedam oli geograafia seos ajaloo, etnograafia, statistika ja riigiteadusega, milliseid aineid selle aja ülikoolides sageli õpetasid samad õppejõud. Matemaatilist geograafiat, geodeesiat ja kartograafiat õpetati traditsioonipäraselt koos astronoomia ja matemaatikaga. Füüsiline geograafia oli XIX sajandi algul alles kujunemisjärgus.

Ülikooli asutamisel kavandati ajaloo ja geograafia õpetamiseks ainult üks ühine kateeder — üldise, eriti Venemaa ajaloo ja geograafia professuur. 1803. a. vastavate õppetoolide arv suurenes kahele. G. F. Pöschmann üldise ajaloo, statistika ja geograafia professorina geograafiat tegelikult ei õpetanud ja pärast tema surma 1812. a. jäi õppetool pikaks ajaks vakantseks.

Esimeseks geograafiaprofessoriks Tartu ülikoolis oli Venemaa, eriti Eesti-, Liivi- ja Kura- ning Soomemaa ajaloo, statistika ja geograafia professor A. C. **Gaspari.**[49] Saksamaal oli ta töötanud mitmel pool pedagoogi, ajakirja toimetaja ning pärast doktoritöö kaitsmist (1790. a.) Jena ülikooli erakorralise professorina ja Oldenburgis gümnaasiumi professorina. Ta oli viljakas kirjamees, kelle sulest on ilmunud rohkesti õpikuid, käsiraamatuid, geograafilisi tabeleid ning muid väljaandeid. Tartus luges ta igal aastal Vene riigi statistikat (s. o. majandusgeograafiat), harvemini ka Lääne-Euroopa suurriikide statistikat, Euroopa-väliste maailmajagude geograafiat ning ühe kor-

[44] J. R. Mucke. Horde und Familie in ihrer urgeschichtlichen Entwicklung. Stuttgart, 1895; J. R. Mucke. Urgeschichte des Ackerbaus und der Viehzucht. Greifswald, 1898.

[45] C. Hiekisch. Die Tungusen. Eine ethnologische Monographie. St. Petersburg, 1879.

[46] C. Hiekisch. Heinrichs von Lettland Mitteilungen über das Heidentum der Esten und Liven. — Jahresbericht der St. Katharinenschule 1889. St. Petersburg, 1889, S. 3—54.

[47] J. v. Keussler. Zur Geschichte und Kritik des Bäuerlichen Gemeindebesitzes im Russland I, St. Petersburg, 1879; II, St. Petersburg, 1882.

[48] G. Staehr. Ueber Ursprung, Geschichte, Wesen und Bedeutung des russischen Artels, I, Dorpat, 1890; II, Dorpat, 1891.

[49] Э. Ф. Варен. А. Х. Гаспари — первый профессор географии Тартуского университета. — Роль Тартуского университета в развитии отечественной науки и в подготовке научно-педагогических кадров. Тарту, 1977, с. 162—166.

ra ka ajaloolist geograafiat. Oma töödes on Gaspari käsitlenud ka geograafia õpetamise metoodika küsimusi. Tartus oli ta ühtlasi koolikomisjoni liige ja Õpetajate Instituudi õppejõud. Mõnda aega teotses ta filosoofiateaduskonna dekaanina ning oli G. F. Parroti ja D. G. Balki järel ülikooli kolmandaks rektoriks. Tartust siirdus A. C. Gaspari Königsbergi ülikooli geograafiaprofessoriks, millisele ametikohale jäi kuni surmani.

Geograafias valitses XIX sajandi algul veel täies ulatuses riigiteaduslik suund, mis pööras tähelepanu mitte ainult riikide territooriumi ja piiride, looduslike tingimuste, loodusrikkuste, rahvastiku ja majanduse käsitlemisele, vaid ka nende riigikorra, asutuste ja embleemide ning mitmesuguste vaatamisväärsuste tutvustamisele. Eriti tugev oli see tendents poliitilises geograafias. Rahvastik ja majandus olid aga ka statistika uurimisobjektiks; tolleaegne statistika kattus üsna suures ulatuses tänapäeva majandusgeograafiaga.

A. C. Gaspari tegevus on jätnud jälje ka eesti rahva kultuurilukku. Tema saksakeelsete õpikute põhjal on koostatud esimene eestikeelne geograafiline käsitlus Venemaa kohta — Abram Holteri «Wennema geograwi, I cursus», mis ilmus Dullo kalendri lisana Tallinnas 1821. a.

A. C. Gaspari järel sai Venemaa ajaloo, statistika ja geograafia professoriks J. P. G. **Ewers**, kes sellel kohal töötas aastail 1810—1826 (aastast 1820 statistiliste ja geograafiliste teaduste professorina). Tema põhiliseks uurimisaladeks olid Liivi- ja Eestimaa õiguse ning Vene riigi ja õiguse ajalugu. Kuid ta õpetas ühtlasi mõningaid geograafilisi õppeaineid — Vene riigi statistikat ja Venemaa riiklikku korraldust ning neid samu distsipliine ka Läänemere-Euroopa riikide kohta. Mõned korrad on Ewers lugenud ka Vene riigi topograafia kursust. Ewers koostas õppevahendi Venemaa majandusgeograafia kohta,[50] mis jäi aga trükis välja andmata; kõnesolevat kursust luges ta hiljem silmapaistva vene majandusgeograafi K. I. Arsenjevi vastava teose järgi.[51]

Loenguid Venemaa mitmesuguste piirkondade (Bessaraabia, Tauria, Kaukaasia, Siberi jne.) geograafiast pidas aastail 1818—1820 ka vene keele ja kirjanduse professor A. F. **Vojeikov.**

Pärast G. Ewersi siirdumist õigusteaduskonda valiti statistiliste ja geograafiliste teaduste professoriks Karl Ludwig **Blum** (1796—1869, Tartu ülikoolis 1826—1851). Blum oli saanud hariduse Berliini ja Heidelbergi ülikoolis ning tundis geograafia vastu tõsist huvi. Mitmesuguste statistikakursuste kõrval luges ta regulaarselt üldist geograafiat, kuid ka Euroopa geograafiat ning üsna sageli spetsiaalseid ajaloolis-geograafilisi kursusi, 1837. a. esitas ta loengukursuse geograafilistest avastustest. Tema ajal toimus õppetöö geograafia alal korrapäraselt ning oma aja kohta küllalt kõrgel tasemel.

Blum on avaldanud uurimusi Venemaa ning Läänemeremaade ajaloost. Aastail 1833—1836 andis ta koos teiste professoritega välja «Tartu aastaraamatuid»,[52] milles tutvustati ka Venemaa majandust ja kultuuri. Nimetatud väljaandes avaldas rea uurimusi Venemaa majandusgeograafiast N. A. **Ivanov**, kes 1831. a. alates end täiendas Blumi juhendamisel Professorite Instituudis. Blum võttis elavalt osa kohalikust kultuurielust, avaldades sageli artikleid nädalalehes «Das Inland».[53]

[50] G. Ewers. Zur Statistik des Russischen Reichs. Dorpat, 1812.

[51] К. И. Арсеньев. Начертание статистики Российского государства, I—II. СПб., 1818—1819.

[52] Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands. Dorpat und Leipzig, 1833—1836.

Pärast prof. L. Blumi emeriteerumist jäi statistiliste ja geograafiliste teaduste professuur aastaiks vakantseks. Kõige olulisemaid üldaineid lugesid õppeülesande korras 1852.—1854. a. inglise keele lektor John Jakob **Dede** (1796—1875), 1855. a. eradotsent Richard **Wendt**, kes aga juba samal aastal Tartust lahkus.

Aastail 1856—1863 töötas statistiliste ja geograafiliste teaduste õppeülesande täitjana, eradotsendina ja 1858. a. alates, pärast doktoritöö kaitsmist, erakorralise professorina Carl **Schirren.** Oma tegevuse algaastatel oli ta tõsiselt huvitatud geograafilistest, eriti ajaloolis-geograafilistest probleemidest. Tema magistriväitekiri käsitleb etnoloogilisi küsimusi,[54] habilitatsioonitöö ka geograafilisi probleeme.[55] Geograafia ajaloo seisukohast on huvipakkuv Schirreni uurimus kreeklaste ja roomlaste teadmistest Läänemere rannikumaade kohta.

Schirren luges üldist geograafiat ja etnograafiat ning mitmeid spetsiaalkursusi, sealhulgas 1857. a. geograafiliste avastuste ajalugu.

Geograafina alustas oma tegevust ka Carl Albert **Rathlef,** kellest hiljem (1854) sai ülikooli ajalooprofessor. Rathlef õppis Tartu ülikoolis loodusteadusi ning täiendas end Berliinis kuulsa saksa geograafi Carl Ritteri juures. Ta on kirjutanud uurimuse Baltimaade kõrgussuhetest ja hüdrograafiast, mis olulises osas tugineb F. G. W. Struve andmetele.[56] Tema magistriväitekiri merede maailmaajaloolisest tähtsusest[57] on hinnatav nii geograafia kui ka ajaloo seisukohalt.

1865. a. nimetati statistiliste ja geograafiliste teaduste kateeder ümber geograafia, etnograafia ja statistika kateedriks. Sellel õppetoolil vaheldusid järgnevatel aastakümnetel professorid A. Wagner, E. Laspeyres, W. Lexis, W. Stieda ja K. Bücher (vt. Majandusteadused) väga kiiresti. Alles Richard **Mucke** jäi ülikooli pikemaks ajaks (1884—1909). Enamasti kõik nad olid silmapaistvad teadlased majandusteaduste, eriti statistika valdkonnas, kuid peale W. Stieda ei tundnud keegi neist nimetamisväärset huvi kohalike olude vastu.

Üldse õpetati geograafilisi distsipliine XIX sajandi teisel poolel piiratud ulatuses. Geograafia, etnograafia ja statistika kateedri õppetöös oli algul peamine tähelepanu pööratud majandusteaduslikele distsipliinidele, professor R. Mucke ajal aga etnograafiale. Seetõttu lugesid isegi üldist geograafiat ja etnograafiat üsna sageli teiste kateedrite õppejõud — Venemaa ajaloo professor A. Brückner, poliitilise ökonoomia kateedri õppejõud C. Walcker jt.

Väga kindlad olid Tartu ülikoolis kogu XIX sajandi vältel aga ajaloolise geograafia traditsioonid. Ajaloolise geograafia mitmesuguseid spetsiaalkursusi lugesid ajaloo, filoloogia ja teiste humanitaarteaduste üliõpilastele sajandi keskpaiku professorid F. Kruse, L. Preller, L. E. Stephani, C. F. Neue ja L. Mercklin ning õppeülesandetäitja A. Hansen, sajandi teisel poolel aga prof. G. Löschcke jt. Teoloogiafakulteedis lugesid Palestiina ja selle naabermaade ajaloolist geograafiat professorid C. F. Segelbach ja F. Busch. Sajandi

[53] Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur. Dorpat, 1836—1863.

[54] C. Schirren. Die Wandersagen der Neuseeländer u. d. Manimythos. Riga, 1856.

[55] C. Schirren. Der Njandsha und die hydrographischen Merkmale Afrika's. Riga, 1856.

[56] K. A. Rathlef. Skizze der orographischen und hydrographischen Verhältnisse von Liv-, Esth- und Kurland. Reval, 1852.

[57] K. A. Rathlef. Die welthistorische Bedeutung der Meere, inbesondere des Mittelmeers. Dorpat, 1858.

teisel poolel luges Palestiina geograafiat regulaarselt professor F. Mühlau.

Mõningaid geograafilise sisuga spetsiaalkursusi loeti ka kameraalteaduste üliõpilastele. Näitena võib nimetada Baltimaade statistikat (s. o. majandusgeograafiat), mida poliitilise ökonoomia professor J. T. Grass sajandi keskpaiku luges Rathlefi, Bornhaupti ja Huecki tööde põhjal. Grass õpetas ka Venemaa statistikat ning mõningaid teisi spetsiaalkursusi. Õigusteaduskonnas, kus valmistati ette diplomaate, pöörati sajandi keskpaigast alates suurt tähelepanu rahvusvaheliste suhete, üksikute riikide ja nende rühmade majanduse, riikliku korralduse, riiklike ja poliitiliste institutsioonide jne. käsitlemisele, seega poliitilise geograafia valdkonda kuuluvaile küsimustele.

1881. a. asutas rühm Tartu ülikooli õppejõude professor H. F. Mühlau algatusel Tartu Geograafia Seltsi, mis eksisteeris kuni 1889. a. ega olnud ametlikult registreeritud; seltsi tegevus avaldus peamiselt ettekandekoosolekutes, mis toimusid seltsi liikmete kodudes. Seltsil oli ainult 11 liiget (C. Grewingk, E. Russow, L. Schwarz, A. Oettingen, E. Wahl, E. Rosenberg jt.) ning ainsana väljastpoolt ülikooli C. Ditmar, Kamtšatka ja Amuurimaa uurija. Auliikmeks oli botaanik A. Bunge. Külalistena võtsid seltsi koosolekuist osa teisedki ülikooli õppejõud ning üksikud teadlased ka väljastpoolt. Käsitleti (peamiselt kirjanduse põhjal) geograafia uusimaid saavutusi ja aktuaalseid probleeme, mõnel juhul ka seltsi liikmete eneste uurimistulemusi.[58]

MAJANDUSTEADUSED. Juba 1799. a. kinnitatud plaanis oli ette nähtud majandusteaduste, kameraalteaduste, statistika ja metsanduse professuur. Ülikoolile 1803. a. kinnitatud põhikirja kohaselt oli filosoofiateaduskonnas ka tehnoloogia ja majandusteaduse klass ehk osakond. Teaduskonna 13 professuurist oli algul neli seotud majandusteaduslike distsipliinidega. Viimasteks olid eespool ligemalt iseloomustatud üldise ajaloo ning Venemaa ajaloo, statistika ja geograafia (regionaalajaloo) professuurid, samuti kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse ning ökonoomika, tehnoloogia ja arhitektuuri professuurid.

Ülikooli ajaloo senistes käsitlustes on üldise ajaloo, statistika ja geograafia kateedrit nimetatud esimeseks ning Venemaa ja regionaalsete distsipliinide kateedrit teiseks ajaloo, statistika ja geograafia kateedriks.

1820. a. põhikirjaga loodi omaette statistika ja geograafia kateeder. 1828. a. eraldati arhitektuur ning ökonoomika ja tehnoloogia omaette professuurideks. 1865. a. muudeti kameralistika, rahanduse ja kaubanduse professuur poliitilise ökonoomia professuuriks. 1889. a. viidi see õppetool ajaloo-keeleteaduskonnast üle õigusteaduskonda.

Majandusteaduslike õppeainete professorikohtade täitmisega oli ülikoolil algul raskusi ja tihti olid need pikemat aega vakantsed.

Üldise ajaloo, statistika ja geograafia kateedri esimeseks juhatajaks oli G. **Pöschmann,** kes tegeles peamiselt ajalooga. Siiski on teada, et ta 1802. a. luges II semestril kaks tundi nädalas riigiteaduse, s. o. tolleaegses mõistes statistika kursust. Märkimist väärib, et statistikat luges G. Pöschmann «omaenda ülestähenduste järgi», s. t. mitte mingi õpiku alusel, nagu see tollal oli võrdlemisi tavaline. Hinnatavam oli tema osa ülikooli raamatukogu komplekteerimisel statistikaalase kirjandusega, millel on praegu ajalooline tähtsus.

G. Pöschmanni rahvastikustatistilisest huvisuunast kõneleb mõnevõrra tema muidu põhiliselt ajalooalane artikkel «Märkmeid naisterahvaste olukorra kohta Venemaal»[59].

[58] E. Varep. Tartu Geograafia Selts 1881—1889. — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, IV. Tallinn, 1981.

XIX sajandi algul teadusena alles diferentseerumata, polnud statistika suutnud omandada veel oma iseseisvat ilmet. Seetõttu võis ajalooprofessor ennast teatud reservatsioonidega pidada ka statistikaprofessoriks.

Märksa suurem osa oli majandusteaduste ja statistika õpetamises ja uurimises **Venemaa, eriti Eesti-, Liivi- ja Kura- ning Saaremaa ajaloo, geograafia ja statistika õppetoolil.** Esimene professor A. C. **Gaspari** jäädvustas oma nime ajalukku saksa kirjeldava statistikakoolkonna ühe tähtsaima esindajana. Ta avaldas arvukalt teoseid geograafia ja statistika alalt. A. C. Gaspari poolt loetud distsipliinide nimistus on esikohal Vene riigi statistika ja Euroopa peamiste riikide statistika kursused.

J. P. G. **Ewers** oli eeskätt ajalooalane, ent tegeles ka statistikaga, lugedes nii Venemaa kui ka Euroopa riikide statistikat.

Statistika ja geograafia õppetoolil töötanud K. L. **Blum** luges nii Euroopa riikide kui ka Venemaa statistikat, kuid vastavasuunalise uurimistööga praktiliselt ei tegelnud. Ülikooli inglise keele lektor taanlane J. J. Dede luges 1852.—1853. a. Vene riigi ja Euroopa riikide ning USA statistikat õppeülesande korras.[60] Varem oli ta olnud geograafia- ja statistikaalase ajakirja «Columbus» kaastööline ja avaldanud teose Venemaa kaubanduse kohta.[61]

Filosoofiadoktor R. Wendt luges üldist statistikat, geograafiat ja etnograafiat lühikest aega, siirdudes edasi Saksamaale.

C. **Schirren** luges statistika ja geograafia õppetoolil ka statistika kursust, 1859. a. käis ta end statistika alal täiendamas Saksamaal, Belgias ja Prantsusmaal ning sai 1860. a. sügisel korraliseks professoriks. Schirren luges üldist statistikat, statistika ajalugu ja teooriat. Esimesena Tartu ülikoolis loobus ta nõndanimetatud Achenwalli statistikast ja hakkas lugema statistika teooriat, esitades loengumaterjali köitvalt. Ta tegeles ka rahvaloenduse probleemidega.[62] 1864. a. sai ta Vene ajaloo professoriks.

Geograafia, etnograafia ja statistika õppetoolil oli esimesel kolmel aastal professoriks endine Viini Kommertsakadeemia filosoofiadoktor Adolph **Wagner** (1835—1917, Tartus õppejõud 1865—1868). Ta luges statistika ajalugu ja teooriat, kaubandus- ja finantsstatistikat, poliitilist geograafiat, majanduspoliitikat ja poliitilist ökonoomiat. On avaldanud arvukalt kirjutisi rahvamajanduse ja statistika alalt. Baltimaid puudutab tema töö siinsetest koolioludest.[63]

Õigusteaduse ja filosoofia doktor Etienne **Laspeyres** (1834—1913, Tartus õppejõud 1869—1873) oli töötanud enne Tartusse tulekut Heidelbergis, Baselis ja Riias poliitilise ökonoomia professorina. Luges Tartus statistika ajalugu, teooriat ja tehnikat ning peale traditsiooniliste statistikakursuste veel teoreetilist poliitilist ökonoomiat ja võrdlevat statistikat. Hiljem töötas Karlsruhes ja Giessenis. Maailmakuulsaks sai Laspeyres agregaatindeksite teooria rajajana juba Tartu perioodil 1871. a.

[59] G. Pöschmann. Einige Bemerkungen über den Zustand des weiblichen Geschlechts im älteren Russland. Ein Brief an Caecilie. Livona v. 1812, S. 95—132.

[60] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 748.

[61] J. J. Dede. Der Handel des Russischen Reichs. Mitau, 1844.

[62] C. Schirren. Bericht über eine am 22 October 1864 auf dem Gute Jonsel probeweise ausgeführte Volkszählung; Darstellung der Ergebnisse einer im Sommer 1859 zum Studium der Einrichtungen administrativen Statistik durch Deutschland, Frankreich, Belgien etc. ausgeführten Reise.

[63] A. Wagner. Beiträge zur Finantsstatistik des Schulwesens der (russ.) Ostseegouvernements: Livland, Kurland und Estland. Dorpat, 1866.

Seda on hiljem laialdaselt rakendatud majandustatistikas ja majanduse analüüsis. Võttis kasutusele baasperioodi ühismõõtsustajatega tegurindeksi.

Filosoofiadoktor Wilhelm **Lexis** (1837—1914, Tartus õppejõud 1874—1876). Õppis Bonni ülikoolis õigusteadust ja kameralistikat ning Pariisi ülikoolis poliitilist ökonoomiat. Enne Tartusse tulekut oli ta olnud Strassburgis riigiteaduste professor. Luges Tartus kõiki põhilisi statistikakursusi.

Riiast pärinev Wilhelm Christian Herman **Stieda** (1852—1933, Tartus õppejõud 1877—1882) oli õppinud Tartu, Berliini ja Strassburgi ülikoolides ja omandas 1875. a. Tübingenis riigiteaduste doktori kraadi. Sai 1877. a. Tartus erakorraliseks, kaks aastat hiljem korraliseks professoriks. Rajas ülikooli juurde statistikakabineti, kuhu kogus pidevalt statistikaalaseid teoseid. 1880. a. kaitses väitekirja teemal «Tööndusliik tegevus Tartu linnas. 28. novembri 1878. a. tööndusloenduse tulemused», mispuhul temast sai geograafia, etnograafia ja statistika doktor. Pidas silmapaistvalt häid loenguid statistika ajaloos, majandus- ja sotsiaalstatistikas, eriti Läänemere kubermangude statistikas ja teistel aladel. Stieda publikatsioonide hulgas on tähtsal kohal tööd Baltimaade statistikast ja majandusajaloost.[64]

Karl Wilhelm **Bücher** (1847—1930, Tartus õppejõud 1882—1883) luges kõiki põhilisi statistikakursusi, majandus- ja sotsiaal- ning tööstuspoliitikat. Äratas hiljem laialdast tähelepanu rahvakommete uurimise alal («Töö ja rütm» 1896. a.) ja asutas 1917. a. Leipzigi ülikoolis ajakirjandusinstituudi. Majandusteadlasena esitas ta nn. astmete teooria, s. o. teooria majandusliku arengu astmeist.[65]

J. R. **Mucke**, kes varem oli olnud Greifswaldi ülikooli riigiteaduste professor, luges Tartus statistikakursusi, majanduspoliitikat, poliitilise ökonoomia teooriat ja ajalugu, põllumajandus-, tööstus-, kaubandus- ja liiklus-poliitikat, Venemaa statistikat, aga samuti etnograafiat (vt. Etnograafia). 1909. a. sai ta teenelise professori nimetuse ja saadeti pensionile.

Statistika kujunes XIX sajandi teisel poolel Tartu ülikoolis väga populaarseks. Tähelepanu äratas statistika alal ka teoloogiaprofessor Alexander Konstantin von **Oettingen** oma kirjutistega moraalistatistika kohta,[66] mille eest ta sai Heimburgeri preemia ja 1889. a. valiti Londoni rahvusvahelise statistikainstituudi auliikmeks. Pärast J. R. Mucke lahkumist lakkas tegutsemast geograafia, etnograafia ja statistika õppetool. Statistikat hakkas edaspidi lugema eraldi õppeainena õigusteaduskonna poliitilise ökonoomia õppejõud.

Kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse õppetooli töösuund vastas üldjoontes tema nimetusele — selles valitses juriidilis-rahanduslik käsitlusviis. Praeguse Tartu ülikooli rahanduse ja kaubanduse erialad võivad lugeda seda õppetooli oma teadusala alguspunktiks.

Kateedri esimene professor filosoofiadoktor Friedrich Eberhard **Rambach** (1767—1826, Tartus 1803—1826) pidas loenguid riigimajanduse, merkantilismi kriitika, rahvamajanduse põhialuste, rahvatulu analüüsi, raamatupidamise, kaubanduspoliitika, raharingluse ja veksliasjanduse kohta. 1812. a. viibis ta Vene armee peakorteri käsutuses. On tun-

[64] W. Stieda. Revaler Zollbücher u. Quittungen d. 14. Jahrhunderts, Halle, 1886; Die Schragen der Aemter und Gilden der Stadt Riga bis 1621. Riga, 1896. Aus d. Revaler Handelsgeschichte. 1910.

[65] K. Bücher. Die Entstehung der Volkwirtschaft. 6. Vorträge. Tübingen, 1893; Dasselbe. Zweite Auflage. Ebend., 1898.

[66] A. K. v. Oettingen. Die Moralstatistik u. die christl. Sittenlehre. Versuch einer Sozialethik auf empirischer Grundlage, I—II Erlangen, 1868—1873.

tud rohkem ilukirjaniku kui majandusteadlasena.

25 aastat oli kameralistikaprofessoriks filosoofiadoktor Eberhard David **Friedländer** (1799—1869, Tartus õppejõud 1828—1853), kes luges neidsamu õppeaineid, mida ta eelkäijagi, kuid lisaks veel põllumajandust, maakorraldust, kaubandusgeograafiat, põllumajandusstatistikat, katastriasjandust, poliitilist ökonoomiat jne.[67] Seega oli tema loengute temaatika kaugelt laiem kateedri erialasest suunitlusest. Uuris riigimajandust ja väärtusteooriat.[68]

Tartu ülikoolis XIX sajandi esimesel poolel tehtud majandusteadusliku uurimistöö põhisuunad peegelduvad siin kaitstud magistri- ja doktoritööde temaatikas.

Enne 1850. a. kaitstud töödest pälvivad tähelepanu I. G. Zellinsky magistritöö (1841. a.) Saksi kuningriigi uuest maakadastrist[69] ning P. Lieveni 1844. a. kaitstud töö maaomandite jaotamisest.[70] 1844. a. kaitses ka K. Krzywicki oma magistritööd, mis on esimene Tartu ülikoolis kaitstud puhtstatistiline uurimus.[71]

Kaks aastat hiljem (1846) kaitses K. Krzywicki Tartus oma doktoritööd — sedapuhku maksundusõigusliku kallakuga uurimust võõrastemajade maksustamisest, milles oli eriti silmas peetud vene ja preisi seadusandluse põhimõtteid.

Julius Octavianus **Mikszewicz** (1824—1878) sündis Leedus Kaunase lähedal. Astus 1848. a. Tartu ülikooli ja kaitses siin väitekirja ökonoomikamagistri (1852)[72] ja ökonoomikadoktori kraadi (1856)[73] saamiseks. 1857. a. nimetati ta Kaasani ülikooli professoriks, kus oli mõnda aega ka rektor. Tartus luges ta enne seda rahvamajanduse poliitika aluseid ja finantspoliitikat.

1856. a. hakkas sellel õppetoolil lugema Riia kaupmehe poeg Johann Theodor **Grass** (1806—1872, Tartus õppejõud 1856—1872), kes sel aastal oli omandanud Erlangeni ülikoolis filosoofiadoktori kraadi. Oma uurimustes vaatleb ta Baltimaade agraarolusid.[74] Tema ajal (1865. a.) nimetati kateeder **poliitilise ökonoomia õppetooliks.**

Aastail 1867—1869 õpetas poliitilist ökonoomiat Pärnust pärit eradotsent magister Carl Adolf Theodor **Walcker** (1839—1909, Tartus õppejõud 1867—1869). Ta oli lõpetanud Tartu ülikooli 1861. a. Tema magistritöö käsitles kaitsetolle. 1869. a. kaitses ta doktoritööd[75] ja siirdus kohe Harkovi ülikooli õppejõuks. Hiljem elas Narvas ja töötas dotsendina Saksamaa ülikoolides, avaldades töid majandusajaloo alalt.

Theodor Karl **Mithoff** (1835—1895, Tartus õppejõud 1870—1884) pärines Göttingenist. Ta õpetas Tartus teoreetilist poliitilist ökonoomiat, poliitilise ökonoomia ajalugu, agraar- ja metsanduspoliitikat, kaubandus- ja tööndusspoliitikat. Avaldas töid peamiselt põllumajandusökonoomikast.

1885. a. kutsuti erakorraliseks poliitilise ökonoomia professoriks (1887. a. sai korraliseks professoriks) Gottlob Heinrich Andreas **Dietzel** (Ditzel) (1857—1934, Tartus õppe-

[67] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1785.

[68] E. D. Friedländer. Theorie des Wertes. Dorpat, 1852.

[69] I. G. Zellinsky. Einige Erörterungen zur Beleuchtung des Grundsteuerkatasters im Königreich Sachsen. T. 1. Dorpat, 1841.

[70] P. F. Lieven. Ueber Vertheilung des Grundbesitzes. Dorpat, 1844.

[71] K. Krzywicki. Die Aufgabe der Statistik. Dorpat, 1844.

[72] J. Mikszewicz. Ueber das leitende Princip der Wirtschatfslehre, insbesondere der Nationalökonomie, in Bezug auf Moral und Recht. Dorpat, 1852.

[73] J. Mikszewicz. Ueber das Verhältniss der Consumtion zur Production. Dorpat, 1856.

[74] J. Th. Grass. Die Bauernverhältnisse Livlands aus staatswissenschaftlichen Standpunkt betrachtet. Dorpat, 1863.

[75] C. Walcker. Ueber den sogenannten Sachwat der sibirischen Goldwäscher. Dorpat, 1869.

jõud 1885—1890), kes oli Göttingenis omandanud õigusteaduse ja Berliinis filosoofiadoktori kraadi. Tartus õpetas ta nii teoreetilist kui ka praktilist poliitilist ökonoomiat. Hinnatavad olid tema poolt läbiviidud praktikumid[76]. Hiljem töötas ta professorina Bonnis. Saksamaal sai ta tuntuks uurimustega klassikalise kodanliku väärtusõpetuse alal. Ta püüdis tuletada kapitalistlikku konjunktuuritsüklit loodusest (eriti ilmastikust) tingitud teguritest.

Ökonoomika, tehnoloogia ja arhitektuuri õppetooli esimeseks professoriks sai Johann Wilhelm **Krause** (1757—1828, Tartus õppejõud 1803—1828), kes varem oli töötanud Zittau linnaarhitekti juures, õppinud usuteadust Leipzigis, siis õpinguid lõpetamata osalenud Ühendriikide Iseseisussõjas. Ülikooli ehitusdirektorina oli ta kuni 1806. a. õppetööst vabastatud. 1807. a. alates luges ta eeskätt arhitektuuriga seotud õppeaineid. Ökonoomikas leidis käsitlemist põllumajandusökonoomika ja raamatupidamine (vt. Põllumajandusteadused). Tehnoloogia alal luges ta õllepruulimist, viinaajamist, tärklisevalmistamist, nahaparkimist, lubjapõletamist ja teisi praktilisi aineid.

Pärast J. W. Krause surma 1828. a. loodi eraldi seisvad **arhitektuuri** ning **ökonoomika ja tehnoloogia õppetoolid.** Viimasele kutsuti Johann Friedrich Leberecht **Schmalz** (1781—1847, Tartus õppejõud 1829—1845), kes pani suurt rõhku põllumajanduse praktilisele küljele.

Ökonoomika ehk majandusteaduse all mõisteti tollal peamise materiaalseid hüvesid tootva majandusharuna põllumajandust, kuna teised majandusharud (peale kaubanduse) olid vähe arenenud. Tööstuslik pööre algas Venemaal alles XIX sajandi teisel veerandil ja selle mõju ei ulatunud veel Tartu ülikooli. Käsitööd, mida tänapäeval peetakse tööstuse eelkäijaks, loeti tollal kunstide hulka kuuluvaks. Seepärast töötasid professor Schmalzist alates ökonoomika ja tehnoloogia kateedris põllumajandusspetsialistid. Schmalzi järglase G. Petzcholdti ajal nimetatigi kateeder ümber põllumajanduse ja tehnoloogia kateedriks (vt. Põllumajandusteadused).

ÕIGUSTEADUS. 1799. a. plaan nägi õigusteaduskonnas ette neli, 1803. a. põhikiri aga viis kateedrit ehk professuuri: rooma ja saksa õiguse (s. o. tsiviil- ehk eraõiguse); positiivse (kehtiva) ja tavaõiguse, poliitika, õigusajaloo ja juriidilise kirjanduse; Liivimaa provintsiaalõiguse ja õigus-praktika; Eesti- ja Soomemaa provintsiaalõiguse ja õigupraktika korralised professuurid ning Kuramaa provintsiaalõiguse erakorraline professuur. Kuuendana tuli hiljem luua vene riigiõiguse kateeder.

1820. a. põhikirjaga ühendati kohalike provintsiaalõiguste kateedrid Kura-, Liivi- ja Eestimaa teoreetilise ja praktilise provintsiaalõiguse kateedriks. Ära jäeti Soomemaa õiguse õpetamine. Loodi vene õiguse ja õigusajaloo kateeder. Kehtiva ja tavaõiguse kateedri baasil loodi kriminaalõiguse ja -protsessi, õigusajaloo ja kirjanduse kateeder, samuti kehtiva, tavaõiguse ja poliitika kateeder. 1865. a. põhikirja järgi niisugune kateedrite jaotus üldiselt säilis, ainult rooma õiguse õpetamine eraldati omaette kateedrisse ja jäeti ära saksa õiguse õpetamine.

Õppeainete ja kateedrite rohkus õigusteaduse õpetamisel oli tingitud mitmest asjaolust. Tartu õpperingkonda kuulus kolm kubermangu — Liivi-, Kura- ja Eestimaa (kuni 1812. a. ka Ida-Soome). Igas kubermangus kehtis kuni 1865. a. oma õiguslik süsteem. Siis loodi küll Läänemere kubermangude tsiviilseadustiku (nn. Balti eraseaduse) näol ühine seaduste süsteem, kuid see erines ikkagi

[76] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 588.

vene õigusest. Saksa õigus oli õppeplaanides tänu Tartu ülikooli üldisele saksa orientatsioonile, vene õigus aga Vene keisririigi õigussüsteemina. Rooma õigus oli omakorda aluseks kõigile neile õigussüsteemidele, eriti tsiviilõiguse alal, ning oli seetõttu esimene ja põhiline õppeaine õigusteaduskonnas.

1830. aastaist alates kuulus õigusteaduskonda (varem lühikest aega filosoofiateaduskonda) ühe haruna kameraalosakond, hiljem nimetatud diplomaatia osakonnaks, kuhu kuuluvad õppeainetena poliitiline ökonoomia, finantsõigus ja politseiõigus, peale selle Venemaa ajalugu, füüsika ja matemaatika alused. 1859. a. alates hakkas valitsus nõudma ulatuslikumalt riigiõigust, rahvusvahelist õigust, kaubandusõigust, geograafiat ja võõrkeeli.

Esimene õigusteaduskonna professor ülikooli taasavamisel oli Johan Ludwig **Müthel** (1763—1812, Tartus õppejõud 1802—1812), kes täitis ka dekaani kohustusi. Müthel oli sündinud Liivimaal maapastori pojana. Juriidilise hariduse sai ta Halle ja Göttingeni ülikoolis. Töötas seejärel kohtuteenistuses Riias. Tema erialaks oli Liivimaa provintsiaalõigus, kuid teiste õppejõudude puudumise tõttu tuli tal õpetada ka paljusid teisi juriidilisi aineid. Vastavatud ülikoolis töötas ta pidevalt majandusala korraldamisel, mis takistas tal publitseerimast oma teaduslikke töid. Suri ootamatult 24. mail 1812. Alles 1827. a. jõudis professor F. G. Bunge avaldada trükis Mütheli käsikirja pealkirjaga «Liivimaa kriminaalõiguse õpetamise käsiraamat» (esimene osa).[77] Bunge varustas teose hoolikalt märkmete ning täiendustega, sest aeg oli vahepeal edasi läinud. Mütheli käsikirjaline pärand asub TRÜ Teaduslike Raamatukogu manuskriptide hulgas.

Friedrich Georg **Bunge** (1802—1897, Tartus õppejõud 1822—1842) oli silmapaistvamaid jõude Tartu keiserliku ülikooli õigusteaduskonnas. 1842. a. vallandati ta segase konflikti tagajärjel, mille kohta on palju kirjutatud. Bunge on sündinud 1802. a. Kiievis ametniku peres. Varakult kaotanud isa, siirdus ta koos lasterikka perekonnaga Tartusse, kus lõpetas gümnaasiumi. Pärast õigusteaduskonna lõpetamist jäeti ta 1822. a. ülikooli teenistusse. Töötas algul vene keele lektorina. 1831. a. valiti ta Liivi-, Eesti- ja Kuramaa õiguse professoriks.[78] Temast kujunes teedrajav uurija Balti õiguse ajaloo alal. Kui Bunge ametist tagandati ning pidi üle viidama Kaasani ülikooli professoriks, läks ta selle asemel erru ja asus elama Tallinna, kus peatselt valiti bürgermeistriks. 1856. a. kutsuti ta Peterburi juhtima Balti eraõiguse kodifitseerimistöid.[79] Ta viis kodifitseerimise lõpule ja 1864. a. kinnitas tsaar Balti eraõiguse, mis kehtis Liivi-, Eesti- ja Kuramaal.

Pärast erruminekut siirdus Bunge 1865. a. Saksamaale, kus jätkas innukalt teaduslikku tööd ja kirjanduslikku tegevust, suri Wiesbadenis 95 aasta vanuses.

Püsivat väärtust omab kõigepealt Bunge õigusallikate ajalugu käsitlev töö «Sissejuhatus Liivi-, Eesti- ja Kuramaa õiguse ja õigusallikate ajalukku»[80]. Kohalikku eraõigust sisaldab mahukas «Liivi- ja Eestimaa eraõigus»[81], mis ilmus kahes trükis. Leipzigis trükiti keskaegsed «Vana-Liivi-

[77] Handbuch der livländischen Criminalrechtslehre von Dr. J. L. Müthel. I Abteilung. Dorpat, 1827.

[78] H. Diederichs. Friedrich Georg Bunge. — «Baltische Monatsschrift», 39/XLIV. Reval, 1897, S. 363.

[79] H. Diederichs. Op. cit., S. 381.

[80] F. G. Bunge. Einleitung in die liv-, est- und kurländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen. Reval, 1849.

[81] F. G. Bunge. Das liv- und estländische Privatrecht. Dorpat, 1838—1839 und 1847—1848.

maa õiguskogud»[82]. Nimetagem siinkohal veel ainukest täielikku tööd balti kohtukorralduse ja -protsessi ajaloo kohta, mis ilmus Tallinnas 1874. a.[83]

Huvitava pärandi on meile jätnud kriminaalõiguse viljeleja Eduard **Osenbrüggen** (1809—1879, Tartus õppejõud 1843—1851), kes varem oli Kieli ülikooli eradotsent. 1843. a. valis Tartu ülikooli nõukogu ta kriminaalõiguse ja -protsessi, õigusajaloo ja -kirjanduse korraliseks professoriks. Tartus luges ta rooma õigust, võrdlevat õigusteadust, rahvusvahelist õigust, kriminaalõiguse ja -protsessi üldosa, lõpuks ka tsiviilprotsessi. Ta oli viis aastat õigusteaduskonna dekaan, 1851. a. oli Osenbrüggen sunnitud Tartust lahkuma poliitilistel põhjustel.[84]

Siirdunud Tartust Zürichisse, oli Osenbrüggen 28 aastat sealse ülikooli professor ja valiti kolmel korral rektoriks.

Eduard Osenbrüggen on avaldanud palju töid kriminaalõiguse, saksa keskaja kriminaalõiguse, rooma õiguse ja juriidilise folkloori alalt. Tegeles ka ilukirjandusliku loominguga. Oluline on Osenbrüggeni saksakeelne uurimus Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kriminaalõiguse teooriast ja praktikast.[85]

1851. a. nimetati Tartu ülikooli korraliseks professoriks (alates 1846. a. professori kohusetäitja) Aleksander Stepanovitš **Žirjajev** (1815—1856, Tartus 1846—1856) ülesandega lugeda vene õigust (riigi-, kriminaal- ja tsiviilõigust) vene keeles.[86] Saanud doktorikraadi 1855. a. põhjaliku uurimuse «Süüstiste teooria» eest, viidi ta 18. juulist 1856 Peteburi ülikooli, kus ta aga juba 12. detsembril suri.

Tsivilist Johannes August **Engelmann** (1832—1912, Tartus õppejõud 1861—1900) sündis Jelgavas, astus 1851. a. Peterburi ülikooli õigusteaduskonda, kus kirjutas silmapaistva auhinnatöö «Pihkva feodaalaegne kohturaamat», mille eest sai kuldmedali. Uurimus ilmus trükis Peterburi ülikooli väljaandes. Märtsis 1860. a. valiti ta Tartu ülikooli nõukogu poolt vene õiguse ning tsiviilõiguse ja -protsessi professoriks. Engelmann õpetas tsiviilõiguslikke distsipliine kuni 1900. a. Ta oli korduvalt dekaan. 1868. a. sai ta doktorikraadi pikema uurimuse eest aegumise kohta. Selle õpetlase ulatuslik teaduslik toodang on peamiselt venekeelne. Nimetagem siinkohal Engelmanni tsiviilprotsessi õpperaamatut, mis ilmus trükis korduvalt ning oli Tsaari-Venemaa juhtivamaid õpikuid sel alal.

Mis puutub õigusteadlaste teaduslikkude tööde avaldamisse, siis ajavahemikus 1869—1892 ilmus Tartu ülikooli õigusteaduskonnas mahukas erialane saksakeelne ajakiri.[87]

Õigusteaduskonnas ei olnud ette nähtud rahvusvahelise õiguse õpetamist iseseisva distsipliinina. Seda õpetati rahvaste õigusena koos riigiõiguse ja poliitikaga. Alles 1854. a. alustas professor A. Bulmerincq rahvusvahelise õiguse õpetamist iseseisva loengukursusena.

Tartu ülikooli Professorite Instituudis õppis rida juriste, kes hiljem töötasid teistes ülikoolides õppejõududena. Neist tuleks nimetada kuulsat Kaasani ülikooli professorit I. Ivanovskit, kriminalist P. D. Kalmõkovi ja õigusajaloolast P. G. Redkinit.

1829. a. ilmus vene õiguse professori Alexander Magnus Fromhold v. **Reutzi** (1799—1862, Tartus õppejõud 1825—1840) sulest ulatuslik uurimus vene õiguse ajaloo alalt, mis tõlgituna vene keelde oli mitu aastakümmet kõigis Venemaa ülikoolides ametlikuks käsiraamatuks Venemaa õiguse ajaloo alal.[88]

Rahvusvahelise õiguse alal töötasid XIX sajandi teisest poolest alates Tartus maailmakuulsad teadlased, kes võitsid ülikoolis tehtavale tööle üldise tunnustuse.

Professor August Michael v. **Bulmerincq** (1822—1890, Tartus õppejõud 1854—1875) oli õigusteaduskonnas riigi ja rahvusvahelise õiguse ning poliitika professor. Oma pika töötamisaja vältel oli ta korduvalt õigusteaduskonna dekaan ja ülikooli prorektor.

Professor Bulmerincqi sulest ilmus ulatuslikke töid rahvusvahelise õiguse alalt.[89]

Peale rahvusvahelise õiguse on prof. Bulmerincq kirjutanud töid kohaliku õiguse ajaloo, nimelt Riia linna õiguse kohta.

Oma töös «Rahvusvahelise õiguse süstemaatika» kritiseerib professor Bulmerincq teadlaste poolt varem kasutatud rahvusvahelise õiguse süsteeme. Alates Hugo Grotiuse töö «De jure belli ac pacis» ilmumisest 1625. a. oli mitme sajandi vältel rahvusvahelise õiguse käsitlemisel aluseks Grotiuse süsteem. Kogu aine jaotati esmalt kaheks põhiosaks: rahuõiguseks ja sõjaõiguseks. Bulmerincq näitas oma töös, et selline jaotus ei ole rahuldav. Tema järgi koosnes rahvusvahelise õiguse kursus materiaalsest rahvusvahelisest õigusest ja formaalsest rahvusvahelisest õigusest. Mõlemad osad jaotas ta omakorda allosadeks. Kuigi süsteemil on puudusi ja ta ei leidnud tunnustust, aitas Bulmerincq oma töödega kaasa uute, kohasemate rahvusvahelise õiguse süsteemide otsingule.

Järgmine rahvusvahelise õiguse õppejõud oli Carl Magnus **Bergbohm** (1849—1927, Tartus õppejõud 1876—1893). Ta oli järjekindel positiivse suuna esindaja. Magistridissertatsioonis[90] nõudis ta rahvusvahelise õiguse eraldamist naaberdistsipliinidest (poliitika, moraal jt.). Tol perioodil oma erialal valitsenud vaateid nimetas ta pseudorahvusvaheliseks õiguseks, arvustades Läänes levinud loodusõiguslikku koolkonda. Tema väite kohaselt on rahvusvahelise õiguse allikad ainult rahvusvahelised lepingud ja riikidevahelisi suhteid reguleerivad seadused.

Doktoridissertatsioonis[91] käsitles ta relvastatud neutraliteeti ja selle tähtsust rahvusvahelise meresõjaõiguse arendamisel. Töös käsitletakse neutraliteedi tekkepõhjusi, Venemaa juhtivat osa selle kujundamisel ning neutraalsete riikide tegevust oma õiguste kaitsmiseks sõdivate riikide omavoli vastu. Töös on seisukohti, millel on oluline tähtsus rahvusvahelise õiguse arendamisel.

FILOLOOGIA. KLASSIKALINE FILOLOOGIA. Tartu ülikoolis õpetati klassikalist filoloogiat filosoofiateaduskonnas (kuni 1850. a., mil loodi ajaloo-keeleteaduskond). Kogu XIX sajandi jooksul moodustas klassikaline haridus Tsaari-Venemaa gümnaasiumides ja ülikoolides antava üldhariduse keskse osa. Seepärast pöörati suurt tähelepanu kreeka ja ladina keele, antiikkirjanduse ja nendega seotud õppeainete õpetamisele.

1802. a. loodi klassikalise filoloogia õpetamiseks **elokventsi, esteetika, la-**

---

[82] F. G. Bunge. Altlivlands Rechtsbücher. Leipzig, 1879.

[83] F. G. Bunge. Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverjahrens in Liv-, Est- und Kurland. Reval, 1874.

[84] Биографический словарь профессоров . . ., т. I, с. 525.

[85] E. Osenbrüggen. Teorie und Praxis des livländischen, estländischen und kurländischen Kriminalrechts. Dorpat, 1846—1847.

[86] Биографический словарь профессоров . . ., т. I, с. 594.

[87] «Zeitschrift für Rechtswissenschaft», Dorpat, 1869—1892.

[88] A. v. Reutz. Versuch über die geschichtliche Ausbildung der russischen Staats und Rechtsverfassung. Dorpat, 1829.

[89] A. Bulmerincq. Die Systematik des Völkerrechts. Dorpat, 1858; Praxis Theorie und Codification des Völkerrechts, Dorpat, 1874.

[90] K. M. Bergbohm. Staatsverträge und Gesetze als Quellen des Völkerrechts. Dorpat, 1876.

[91] K. M. Bergbohm. Die bewaffnete Neutralität 1780—1783. Berlin, 1884.

dina ja kreeka keele ning muinsuste professuur, 1813. a. alates sai selle nimeks **elokventsi, vanade keelte, filoloogia, esteetika ning kirjandus- ja kunstiajaloo professuur.** Nimetatud kateedri professor aastail 1802—1836 oli Johann Karl Simon **Morgenstern** (1770—1852), kes täitis ühtlasi ka ülikooli raamatukogu direktori ja 1803. a. alates kunstimuuseumi juhataja ülesandeid. Morgenstern avaldas töid Quintilianuse ja Cicero kohta, luges sissejuhatust klassikalisse filoloogiasse, klassikalise filoloogia ajalugu, Kreeka ja Rooma ajalugu, kreeka ja rooma muinsusi, antiikkunsti ajalugu, kunstiarheoloogiat, kreeka ja rooma mütoloogiat, antiikkirjanduse ajalugu, esteetikat ja numismaatikat. Ta õpetas arstiteadlastele praktilist ladina keelt, juhatas pedagoogilist seminari.

J. C. S. Morgensterni ajal (aastail 1804—1814) pidas eradotsendina klassikalise filoloogia alal loenguid veel Karl Ludwig **Struwe** (1785—1838), kes luges rooma muinsusi, kreeka ja rooma kirjandust, kreeka ja rooma mütoloogiat, antiikgeograafiat, kreeka ja ladina keele grammatikat ning Rooma ajalugu, juhendas praktilisi tõlkeid saksa keelest ladina keelde.

Pärast J. K. S. Morgensterni juhatas aastail 1838—1843 kateedrit professor Ludwig **Preller** (1809—1861), õpetades nagu Morgensterngi klassikalise filoloogia põhiaineid, aga ka arheoloogiat. 1840.—1841. a. oli L. Preller filosoofiateaduskonna dekaan ja pidas loenguid ka pedagoogilises seminaris.

Pärast L. Prelleri lahkumist Tartust sai 1846. a. algul kateedri juhataja Ludolf Eduard **Stephani** (1816—1887), elokventsi, klassikalise filoloogia, esteetika ja kunstiajaloo professor 1846—1850. Stephani õpetas sissejuhatust klassikalisse filoloogiasse, antiikkunsti ajalugu, arheoloogiat, antiikgeograafiat, kreeka epigraafikat, numismaatikat, antiikmütoloogiat ja esteetikat.

Eradotsendina oli kateedris aastail 1840—1842 ja 1843—1851 Heinrich Eugen Ludwig **Mercklin** (1816—1863). 1851 a. sai L. Mercklin erakorraliseks professoriks ja kateedri juhatajaks (1851—1863). 1852. a. sai L. Mercklin korraliseks professoriks ja õpetas sissejuhatust klassikalisse filoloogiasse, kreeka ja rooma mütoloogiat ja muinsusi, arheoloogiat ja esteetikat.

1820. a. loodi klassikalise filoloogia alal veel **kirjandusajaloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika kateeder,** mille esimene juhataja oli aastail 1820—1830 Johann Valentin **Francke.** Ta õpetas üldist ja antiikkirjanduse ajalugu, kreeka muinsusi, pedagoogikat ja didaktikat, juhendas praktilisi õppusi meetrikas ja grammatikas, samuti tõlkeid saksa keelest ladina keelde. Gottlob Benjamin **Jäsche** (1762—1842) oli nimetatud kateedri teoreetilise ja praktilise filosoofia professor aastail 1827—1838, juhendas seminaris Cicero ja Seneca käsitlust. Aastail 1831—1861 oli kateedri korraline professor Christian Friedrich **Neue** (1799—1886), kes õpetas antiik- ja keskaja kirjanduse ajalugu, klassikalise filosoofia ajalugu, kreeka ja rooma meetrikat, kreeka ja ladina keele etümoloogiat, kreeka ja ladina keele süntaksit, tekstikriitikat ja uuskreeka keelt. C. F. Neue täitis korduvalt dekaani ja rektori (a. 1836, 1837, 1838, 1842—1850) kohustusi.

Kõnesolevas kateedris töötasid eradotsentidena veel Claus **Mohr** aastail 1832—1853 ja Johann Heinrich **Neukirch** aastail 1835—1837. C. Mohr õpetas kreeka ja rooma muinsusi, ladina keelt meedikutele. J. H. Neukirch luges kreeka muinsusi ja juhendas praktilisi tõlkeid saksa keelest ladina keelde.

1864. a. gümnaasiumide ja progümnaasiumide põhikiri nägi ette klassikaliste gümnaasiumide kõrvale reaalkoolide asutamise. Neis koolides ei õpitud vanu keeli ja seepärast ei andnud reaalkooli lõputunnistus võimalust edasi õppida ülikoolis. Elukauges klassikalises hariduses nägid isaarivõimud barjääri, mis pidi takistama alamast seisusest noortel pääsu kõrgema hariduse juurde ja hoidma noorsugu eemal poliitilistest probleemidest. 1871. a. kehtestatud gümnaasiumide põhikiri andis ladina ja kreeka keele õpetamiseks tunduvalt rohkem aega kui reaalainetele. Kõik see kajastus ka ülikoolide õppetöös.

1865. a. põhikirjaga muudeti klassikalise filoloogia kateedrite nimetusi. Nii sai elokventsi, klassikalise filoloogia, esteetika ja kunstiajaloo kateedrist klassikalise filoloogia ja arheoloogia kateeder; kirjandusajaloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika kateedrist aga klassikalise filoloogia ja kirjandusajaloo kateeder. 1875. a. lisandus veel klassikalise filoloogia ja kreeka ning rooma muinsuste kateeder.

Klassikalise filoloogia ja arheoloogia kateedri professorid olid vaadeldaval ajavahemikul Ludwig **Schwabe** aastail 1863—1872, Eugen **Petersen** aastail 1873—1879 ja Georg **Löschcke** aastail 1879—1889. Teaduses oli neist silmapaistvaim E. Petersen, kelle tööd «Pheidiase kunst» peetakse epohhiloovaks kreeka suurima skulptori käsitluseks. Loetud kursuste hulgas on erikursused Rooma linna topograafiast, kunstimütoloogiast, kreeka ja ladina keele võrdlevast etümoloogiast jt.

Klassikalise filoloogia ja kirjandusajaloo kateedri professorid olid Carl Heinrich Johann **Paucker** aastail 1861—1875, kes tegeles eeskätt ladina leksikograafiaga, ja Wilhelm **Hörschelmann** aastail 1875—1895, kes avaldas töid mitmete antiikautorite kohta ja värsiõpetuse alalt.

Klassikalise filoloogia ning kreeka ja rooma muinsuste kateedrit juhatas vaid ühe aasta (1875—1876) professor Franz **Rühl.** Temale järgnenud professor Ludwig. **Mendelsson** püsis sel kohal 20 aastat (1876—1896). Selle mehe teaduslikud huvid olid seotud peamiselt tekstikriitikaga: ta andis välja Appianose, Herodianose ja Zosimose teosed.

VENE FILOLOOGIA. **Vene keele ja kirjanduse kateeder** eksisteeris alates 1803. a. Selle koosseisu kuulusid korraline professor ja lektor. Kateedri ülesandeks oli nii praktilise vene keele kui ka kõigi vene filoloogia distsipliinide õpetamine. 1819. a. muudeti vene keele eksam kohustuslikuks kõigile üliõpilastele, kes tahtsid saada teaduslikku kraadi. Teatud süsteem vene keele õpetamisel viidi sisse siiski alles 1840. aastate keskel.

1860. a. kinnitas rahvahariduse ministeerium uue määruse «Vene keele ja kirjanduse õpetamisest Derpti ülikoolis». Filologe kohustati teiste kirjanduslike distsipliinide kõrval õppima ka vene kirjanduse ajalugu (klassikalise filoloogia üliõpilasi ka vene keele ajalugu), läbi võtma XVIII—XIX sajandi väljapaistvamate vene kirjanike teosed ja tegelema suuliste ning kirjalike tõlgetega vene keelest saksa keelde ning saksa keelest vene keelde. Teiste erialade üliõpilastele said kohustuslikuks ainult tõlked ja tähtsamate teoste kommenteeritud lugemine (kahe-kolme semestri jooksul).[92]

Esimesel tegevusperioodil tegeles kateeder peamiselt vene kirjanduse ajaloo ning praktilise vene keele õpe-

[92] Vt. Е. В. Петухов. Кафедра русского языка и словесности в Юрьевском (Дерптском) университете. Юрьев, 1900; А. Будилович. Несколько данных и соображений об успехах русского языка в Юрьевском (б. Дерптском) университете в истекающем столетии. — Сборник Учено-литературного общества при имп. Юрьевском университете. Т. III. Юрьев, 1900, с. 1—73; С. Г. Исаков. Русский язык и литература в учебных заведениях Эстонии XVIII—XIX столетий. Вып. I. Тарту, 1973, с. 40—47, 61—64; Вып. II. Тарту, 1974, с. 194—198.

tamisega, teoreetilisi kursusi lingvistikast peaaegu ei loetud. Esimesed professorid G. A. Glinka (1803—1810), A. S. Kaissarov (1810—1813), A. F. Vojeikov (1814—1820), V. M. Perevoštšikov (1820—1830) ja M. P. Rosberg (1835—1867), olid eelkõige kirjandusteadlased.[93]

Aleksandr Fjodorovitš **Vojeikov** (1779—1839) oli oma aja tuntud poeet, kriitik ja ajakirjanik. Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeskonda kuulusid poeet ja kirjandusloolane Vassili Matvejevitš **Perevoštšikov** (1785—1851) ning Mihhail Petrovitš **Rosberg** (1804—1874), rea kirjandus- ja kunstiteoreetiliste tööde autor. Kõige väljapaistvam oli siiski Andrei Sergejevitš **Kaissarov** (1782—1813), Göttingeni ülikooli filosoofiadoktor ja Edinburghi ülikooli meditsiinidoktor, eesrindlike vaadetega inimene, pärisorjusevastase dissertatsiooni «Orjade vabastamise vajadusest Venemaal» (1806) autor. Kaissarovit huvitasid slaavi keeled ja kultuur, eriti rahvaluule ja mütoloogia, temalt on ilmunud «Slaavi mütoloogia katse» (saksa keeles 1804, vene keeles 1807, 1810). Pooleli jäi ulatusliku slaavi keelte võrdleva sõnaraamatu ja vanavene keele sõnaraamatu koostamine. Ta koostas ka huvitava projekti luua Tartu ülikooli juures laia profiiliga Tõlkijate Ühing.[94]

Nimekatest slavistidest õppis Tartus aastatel 1826—1829 meditsiini tulevane väljapaistev keeleteadlane ja etnograaf Vladimir Ivanovitš **Dal** (Dahl) (1801—1872), 4-köitelise vene keele seletava sõnaraamatu autor. Viis aastat (1834—1839) õppis Tartus klassikalist filoloogiat ja saksa filosoofiat Viktor Ivanovitš **Grigorovitš** (1815—1876), slaavi filoloogia rajaja Venemaal, Kaasani ja Odessa ülikooli professor.

1865. a. põhikirja kohaselt loodi ajaloo-keeleteaduskonnas vene keele ja kirjanduse kateedri asemele **vene keele ja slaavi keeleteaduse kateeder.** Kaotati vene keele lektori ametikoht, tema kohustusi täitis 1880. aastate lõpuni vene keele ja kirjanduse dotsent. Sel ajal algas Tartus kõikide keeleteaduse kursuste õpetamine, kinnistusid vene keele ja slaavi filoloogia teadusliku uurimise alused. Uue perioodi juhatas sisse andekas filoloog, ajaloolane, arheoloog ja etnograaf Aleksandr Aleksandrovitš **Kotljarevski** (1837—1881). Ta oli 1857. a. lõpetanud Moskva ülikooli, 1868. a. kaitsnud magistridissertatsiooni «Paganausuliste slaavlaste matmiskombed» ja saanud samal aastal Tartu ülikooli vene keele ja slaavi keeleteaduse erakorraliseks professoriks. Tartu ülikoolis luges Kotljarevski slaavi filoloogia entsüklopeediat, vanaslaavi keele teooriat, ajalugu ja grammatikat, vanavene keele kursust, slaavi muinsusi, slaavi keelte dialektide ajalugu jt.

A. A. Kotljarevski jätkas Tartus intensiivset teaduslikku tööd, avaldas siin üle kümne uurimuse, sealhulgas mitu kirjutist eesti mütoloogia alalt.

1872. a. siirdus ta Tartust välismaale ning aastast 1874 oli Kiievi ülikooli professoriks. 1875. a. sai A. A. Kotljarevskist Peterburi TA kirjavahetajaliige.

Kotljarevski teaduslik pärand (ligi 120 uurimust) slaavi filoloogiast, arheoloogiast, folkloorist ja etnograafiast omandas laia tunnustuse. Tähtsamad Kotljarevski tööd on pühendatud slaavi muinsuste uurimisele. Esimesena Venemaal uuris ta võrdlevajalooliselt vanaslaavlaste olmet ja juriidilisi ürikuid («Baltislaavlaste vanaaegne õigus», 1874, jt.). Lingvistiliste tööde seas on eriline koht vene ja osaliselt ka euroopa keeleteaduse ajaloole pühendatud «Võrdleval keeleteadusel» ja «Vanavene kirjakeelel».

1880. a. lõpul loodi **slaavi keelte võrdleva grammatika kateeder,** mida hakkas peatselt juhatama Jan Ignacy Niecislaw **Baudouin de Courtenay** (1845—1929, Tartus õppejõud 1883—1893), nimekas teadlane, Kaasani lingvistilise koolkonna rajaja, Peterburi TA kirjavahetajaliige (1897) ja Pariisi lingvistilise ühingu liige (1881). Tartu ülikoolis luges J. Baudouin de Courtenay loenguid ja viis läbi praktilisi töid rohkem kui 30 aines. Kõige tähtsamad neist olid slaavi ja teiste indoeuroopa keelte võrdlev grammatika, slaavi rahvaste dialektoloogiline ja lingvistiline geograafia, vene, poola, tšehhi, bulgaaria ja vanaslaavi keeled. Tartu perioodil avaldas J. Baudouin de Courtenay üle 35 teadusliku töö üldkeeleteaduse, dialektoloogia, poola ortograafia jt. probleemide vallast. Tema teaduslikus pärandis hõlmavad tähtsa koha publitsistlikud artiklid ja märkmed. Paljud neist käsitlevad rahvusküsimust, näiteks eesti rahva õiguste kaitset, nõuet võtta ülikoolis õppekeelena kasutusele eesti keel jt.[95]

Aastatel 1874—1895 oli vene keele ja slaavi keeleteaduse professoriks kirjandusteadlane P. A. **Viskovatov**, kelle kohta põhjalikumalt võib lugeda VIII peatükist. P. A. Viskovatov pidas loenguid ka slaavi kirjanduste (sealhulgas bulgaaria ja serbia kirjanduse) ajaloost ja slaavi muinsustest.

Tartu ülikoolist võrsus väljapaistvaid kirjandusteadlasi, kes on etendanud olulist osa vene kirjanduse ajaloo läbitöötamisel ning vene kirjandusbibliograafia arengus. 1880. a. lõpetas eksternina Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna vene keele ja slaavi keeleteaduse alal Semjon Afanasjevitš **Vengerov** (1855—1920), tulevane Peterburi ülikooli professor ja Venemaa Raamatupalati organiseerija ning selle esimene direktor.[96] Tema bibliograafiateatmikud, 6-köiteline «Vene kirjanike ja õpetlaste kriitiline-biograafiline leksikon» ja 4-köiteline «Allikmaterjale vene kirjanike leksikonile»[97] on tänapäevani jäänud asendamatuiks abivahendeiks kõigile, kes uurivad vene kirjanduse ajalugu.

Eesti keelt hakati Tartu ülikoolis õpetama 1803. a. Põhikirja järgi kuulus filosoofiateaduskonna koosseisu eesti ja soome keele lektor (alates 1817. a. eesti keele lektor), kelle ülesandeks oli õpetada praktilist eesti keelt teoloogiaüliõpilastele, sest tulevased pastorid pidid oskama kohaliku rahva keelt. Üle saja aasta oli eesti keele lektor ainus eesti filoloogia õppejõud Tartu ülikoolis.

Esimeseks **eesti keele lektoriks** määras ülikooli nõukogu 1. oktoobril 1803 Tartu linnakooli inspektori ja Jaani kiriku ülemõpetaja Friedrich David **Lenzi** (1745—1809). Pärast Lenzi surma sai 1810. a. eesti keele lektoriks Otepää koduõpetaja Georg Philipp August v. **Roth** (1783—1817), kes esimestel tööaastatel õpetas eesti keelt isegi 6—8 tundi nädalas. Kui Roth suri, määrati lektorikohale Tartu Jaani kiriku ülemõpetaja Ludvig Wilhelm **Moritz** (1777—1830), kes näib olevat oma ülesandeid kaunis pealiskaudselt täitnud ja loobus 1822. a. ajapuudusel sellest ametist. Kõik need lektorid kuulusid baltisaksa haritlaste konservatiivsesse tiiba, O. W. Masingu ja J. H. Rosenplänteri vastasleeri. Nad õpetasid

---

[93] Vt. Б. Правдин. Русская филология в Тартуском университете. — TRÜ Toimetised. Vihik 35. Tallinn, 1954, lk. 130—147.

[94] Ю. М. Лотман. Андрей Сергеевич Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени. Ученые записки ТГУ, вып. 89. Тарту, 1958, с. 124—191.

[95] С. Смирнов. Русское и славянское языкознание в Тартуском университете — Tartu ülikooli ajalookõsimusi I. Tartu, 1975, lk. 132—141.

[96] S. Issakov. S. Vengerov ja Tartu ülikool. — «Keel ja Kirjandus» 1981, nr. 2, lk. 93—99.

[97] С. А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Т. I—VI. СПб., 1889—1904; Источники словаря русских писателей. Т. I—IV. СПб., 1900—1917.

kaht kirjakeelt — põhjaeesti kirjakeelt ja lõunaeesti kirjakeelt, tegid tõlkeharjutusi mõlemasse keelde ja andsid juhtnööre eestikeelsete jutluste koostamiseks.

Moritzi lahkumise järel oli lektorikoht kolm aastat vakantne. 1826. a. kinnitati sellele kohale Tartu kreiskooli inspektor ja Jaani kiriku abiõpetaja Johann Samuel Friedrich **Boubrig** (1788—1852), kes kasutas eesti keele õpetamisel ka rahvapäraseid tekste ja tundis tõsist huvi eestlaste rahvaluule ja kombestiku vastu. 1837. a. loobus ta lektoriametist ja sellele kohale sai esimese eestlasena Tartu Õpetajate Seminari inspektor Dietrich Heinrich **Jürgenson** (1804—1841), kes seletas oma loengutel juba eesti rahvalaule ja pidas 1841. a. kevadsemestril esimest korda loenguid eesti kirjanduse ajaloost. Kokkuvõte neist ilmus Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes. Jürgenson huvitus liivi keelest ja on kirja pannud keelenäiteid liivi Salatsi murrakust.

Pärast Jürgensoni surma kutsuti eesti keele lektoriks 1842. a. mais Friedrich Robert **Faehlmann** (1798—1850). Dr. med. Faehlmann oli aastail 1817—1827 arstiteaduskonnas õppides kuulanud ka filoloogia ja filosoofia loenguid. 1843.—1845. a. pidas ta õppeülesande korras loenguid arstiteaduskonnas. Ta seisis esimese rahvusliku üliõpilasringi eesotsas. See silmapaistev kultuuritegelane oli juba tõeline keeleuurija, kes ühendas praktilise eesti keele õpetamise eesti keele grammatika teadusliku käsitlusega. Tema loengutest kasvasid välja olatuslikud uurimused eesti keele morfoloogia alal, mis pidid saama aluseks kavatsetavale eesti keele grammatikale.

Eeskätt Faehlmanni algatusel asutasid baltisaksa ja eesti haritlased 1838. a. Tartu ülikooli juures Õpetatud Eesti Seltsi (vt. III ptk. lk. 231).

XIX sajandi teisel poolel jääb eesti keele lektor Tartu ülikoolis ainsaks eesti filoloogia õppejõuks, kuid muutused ülikooli elus avaldavad mõju lektorite valikule ja nende tegevusele.

Kui Fr. R. Faehlmann 1850. a. suri, pandi baltisaksa tagurlike ringkondade poolt 1851. a. eesti keele lektori kohale taas baltisakslane, Tartu gümnaasiumiõpetaja Carl Ferdinand **Mickwitz**. Eesti keele õpetamisel ei paistnud ta millegagi silma, kuid sai eesti kultuuriloos kurikuulsaks kitsarinnalise ja noriva tsensorina.

1874. a. loobus C. F. Mickwitz ülikoolitööst ja eesti keele lektoriks sai Mihkel **Veske** (1843—1890). Nüüd hakkasid rahvuslik liikumine ja eesti kirjakeele arendamine kajastuma ka ülikooli eesti keele õppejõu tegevuses. Senised lektorid polnud ettevalmistuselt filoloogid. Veske oli esimese eestlasena kaitsnud doktoriväitekirja soome-ugri keelte alal Leipzigi ülikoolis. Ta ei piirdunud enam lektori tagasihoidliku tööga, vaid hakkas pidama loenguid fennougristika paljudel aladel. Üheksa lektoriaasta jooksul luges M. Veske 15 eri loengusarja, sealhulgas eeposest «Kalevipoeg», eesti rahvalauludest, eesti mütoloogiast. 1876. a. hakkas ta õpetama soome keelt. Rohkesti tähelepanu pööras Veske eesti keele ajaloole. Juba esimesel tööaastal esitas ta loengusarja eesti, soome ja liivi keele võrdlevast grammatikast. 1878. a. õpetas ta esimest korda soome-ugri võrdlevat grammatikat. Muutus ka kuulajaskond: pastoreiks õppivate sakslaste kõrvale hakkas ilmuma keelehuvilisi eestlasi (K. A. Hermann, H. Treffner, J. Bergmann, J. Hurt, J. Jõgever, M. J. Eisen jt.).[98] Neist J. Hurt (1839—1907) algatas suurejoonelise

[98] P. Ariste. Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis (1802—1952). — TRÜ Toimetised. Vihik 35. Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. Tallinn, 1954, lk. 77—108; Catalogus praelectionum semestrium, in univ. Estica B-44 a. 1803—1815.

eesti rahvaluule kogumise ja publitseerimise («Vana Kannel» I ja II).

M. Veske alustas Tartu ülikoolis eesti murrete uurimist ja tegi esimesena ülikooli ülesandel suviti murdeuurimisreise. 1879. a. avaldas ta esimese eestikeelse teadusliku raamatu eesti keelest («Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis»). 1881.—1882. a. andis M. Veske välja esimese eestlastele mõeldud soome keele õpiku, publitseeris 1879.—1883. a. kahes osas eesti rahvalaulude antoloogia. Innukalt taotles M. Veske oma töö ametlikku tunnustust. Juba 1877. a. palus ta ülikooli nõukogu muuta lektorikoht dotsendikohaks, kuid tulemusteta. 1882. a. lükati tagasi M. Veske taotlus luua ülikoolis eesti keele professuur.

1885. a. läks M. Veske teaduslikule komandeeringule Ungarisse ja siirdus seejärel 1886. a. Kaasani ülikooli soome-ugri õppejõu kohale. Eesti keele lektori koht jäi kolmeks aastaks vakantseks.

1889. a. kevadel valiti prof. Leo Meyeri soovitusel eesti keele lektoriks M. Veske õpilane Karl August **Hermann** (1851—1909), kes oli 1880. a. Leipzigi ülikoolis eesti keele alal end doktoriks väidelnud.

K. A. Hermannil on silmapaistvaid teeneid eesti kirjakeele ühtlustamisel ja sõnavara rikastamisel. Ta on ka esimese eestikeelse grammatika (1884) autor. Lektoritöös püüdis ta jätkata M. Veske suunda, kuid tuli puudu kompetentsusest. Suurt tähelepanu pööras K. A. Hermann soome keele õpetamisele. 1891. a. pidas ta loenguid ungari keele grammatikast. Eesti keelele sugulaste otsimisel jõudis K. A. Hermann välja kaugete Aasia keelteni ega suutnud seejuures teinekord hoiduda ebateaduslikest järeldustest.

1890. a. alustas K. A. Hermann loenguid eesti kirjanduse ajaloost ja jätkas neid mitmes tsüklis hiljemgi. Nende loengute alusel avaldas ta 1898. a. raamatu «Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani», millel on püsiv kultuurilooline väärtus.[99]

1824.—1826. a. õppis Tartu ülikooli õigusteaduskonnas Ferdinand Johann **Wiedemann** (1805—1887), hilisem kuulus keeleteadlane, eesti ja teiste soome-ugri keelte uurija, Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemik. Ülikooliaja jooksul ei sooritanud aga Wiedemann ühtki õigusteaduskonna eksamit, vaid kogu huvi suundus keeleteadusele. 1830. a. sai Wiedemann araabia keele õpetamise õiguse ülikoolis ja oli siin tegev araabiakeelsete tekstide dešifreerimisel. Arvukate keeleliste uurimistööde kõrval ilmus temalt ka rahvaluulelise materjali väljaanne «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten» (1876), mis on väga hinnatav teos tänapäevalgi.

Tartu ülikooli kasvandikest olgu siinkohal nimetatud A. H. **Neus** (1795—1876), kes koostöös Fr. R. Kreutzwaldiga koostas rahvusvaheliselt tänaseni kasutatava regivärsitekstide kogu koos saksakeelse tõlkega «Ehstnische Volkslieder» I—III (1850—1852).

L. A. **Schroeder** (1851—1920) avaldas ÕES-i toimetistes 1888. a. artikli eestlaste pulmakommetest ja teisi uurimusi. 1877. aastast dotsent Tartus, 1900. aastast Viini Teaduste Akadeemia liige.

Kr. J. **Peterson** (1801—1822) tõlkis saksa keelde K. Gananderi teose «Mythologia Fennica» (1822), mis mitmeti mõjutas eesti kultuurielu.

J. H. **Rosenplänter** (1782—1846) andis 1813.—1832. a. välja ajakirja «Beiträge zur genauerem Kenntniss der ehstnischen Sprache», kus ilmus rohkesti materjale ja kirjutisi eesti keele, kirjanduse ja rahvaluule alalt.

[99] H. Rätsep. 175 aastat eesti keele õpetamisest Tartu ülikoolis. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979, lk. 27—41.

Võõrkeelte lektoraadid ei kuulunud kuni 1850. a. otseselt ühegi teaduskonna juurde. Vastava kateedri puudumine takistas kahtlemata ka **germanistika** arengut Tartu ülikoolis: saksa keele lektorid ei tundnud erilist huvi teoreetiliste keeleprobleemide vastu. See kehtib eriti esimeste saksa keele lektorite Carl Friedrich Ludwig **Peterseni** (ülikoolis 1802—1818), Heinrich von **Weyrauchi** (1820—1821) ja Karl Eduard **Raupachi** (1822—1846) kohta. Erandiks oli Victor Amadeus **Hehn** (1847—1851), kes praktilise keeleõpetuse kõrval pidas loenguid saksa keele vokalismist, lähtudes seejuures Jakob Grimmi keeleteaduslikest vaadetest. Hehn oli üks võrdlevajaloolise meetodi propageerijaist Tartu ülikoolis. Ühtlasi oli ta esimesi keeleteadlasi, kes tegeles baltisaksa murde uurimisega.

Romaani keelte jaoks õppejõud ülikoolis algul puudusid. Kuni esimese prantsuse keele lektori saabumiseni soovitati üliõpilastel keeli omandada linnas leiduvatelt õpetajatelt. **Prantsuse keele** lektoritena tegutsesid vaadeldaval ajavahemikul Louis Frederic **Vallet des Barres** (1803—1825), Charles Pezet de **Corval** (1825—1829, 1830—1861), itaalia keele õpetajateks olid Pascal Ettore **Morelli** (1816—1818), Karl Eduard **Raupach** (1820—1831) ja Amadeo **Buraschi** (1832—1859).[100]

Inglise keele vastu Tsaari-Venemaal erilist huvi ei tuntud. Ülikoolides oli võimalik õppida inglise keelt, kuid praktilisest lektorikursusest XIX sajandil üldreeglina kaugemale ei jõutud. Tartus loodi mittekoosseisuline inglise keele lektoraat juba 1803. a. Esimeseks lektoriks oli Benjamin **Beresford** (1803—1806). Ta oli Oxfordi ülikooli kasvandik, filosoofiadoktori kraadi omandanud Halles. Tartus õpetas ta nii praktilist inglise kui ka itaalia keelt. Töötas hiljem Peterburi ülikoolis, Harkovis ja professorina Berliinis. Järgmine inglise keele lektor Johan **Montague** tuli Tartusse omakorda Berliinist. Ta töötas Tartus ajavahemikul 1807—1812 ja siirdus siis Peterburi ülikooli. Montague lahkumisel jäi inglise keele lektoraat viieks aastaks vakantseks. 1817. a. kinnitati lektoriks sakslane Johann F. **Thörner**, kes jäi sellele kohale kuni 1836. a. Lisaks praktilise inglise keele õpetamisele pidas ta teoreetilisi loenguid inglise keele grammatikast. Neid loenguid võiks tinglikult pidada esimesteks sammudeks inglise filoloogia õpetamisel Tartus. Aastail 1836—1838 oli lektorikoht vakantne. 1838.—1858. a. töötas lektorina Saksamaal sündinud inglane Johan **Dede**, kes pidas ühtlasi üksikuid loenguid inglise grammatikast.[101]

Kui slaavi ja klassikaliste keelte õppejõud tegelesid pedagoogilise töö kõrval mitmesuguste teaduslike küsimustega, siis võõrkeelte lektorid piirdusid peamiselt praktilise keele õpetamisega ega tundnud erilist luvi teoreetiliste keeleprobleemide vastu. Leidus ka erandeid, nagu eespool nimetatud V. A. **Hehn.** Viimasena täitis Tartu ülikoolis saksa keele lektori kohustusi August **Riemenschneider** aastail 1852—1865, kes praktilise keeleõpetuse kõrval uuris innukalt vanu kirjanduslikke mälestusmärke ja avaldas trükisõnas mitmeid huvitavaid uurimusi.

Otsustavalt mõjutas Tartu ülikooli keeleelu **saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri** avamine 1865. a. Sellega pandi alus süstemaatilisele teoreetilisele keeleuurimisele, eriti germaani keelte ja üldkeeleteaduse alal. Lektorite asemel hakkasid õpetama saksa keelt koosseisulised õppejõud, kes rööbiti praktiliste keeletundidega pidasid järjekindlalt teoreetilisi loenguid. Prantsuse, itaalia jt. võõrkeelte alal jäi olukord endiseks kuni 1918. a. (inglise keele suhtes kuni 1892), jäid tegutsema ajaloo-keeleteaduskonna juures vastavate keelte lektorid.

Esimeseks saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri juhatajaks nimetati professor Leo **Meyer** (1830—1910, Tartu ülikoolis 1865—1898). Tänu L. Meyeri energilisele nõudmisele võeti teoreetiline keeleteadus omaette õppeainena ülikooli õppeprogrammi, hakkas arenema uus teoreetiline teadusharu. 33-aastase õppejõutegevuse jooksul luges L. Meyer vahelduvalt tervet rida erinevaid kursusi nii saksa keele kui ka üldkeeleteaduse valdkonnas, pöörates tähelepanu just viimasele, ja jõudis sageli välja germanistika kitsaist piiridest. Oma panuse filoloogia arendamiseks Tartu ülikoolis andsid L. Meyeri kõrval teised saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri õppejõud.

1867. a. kinnitati kateedri juurde saksa ja üldise kirjanduse dotsendiks Ernst Johann Woldemar **Masing** (1836—1923, ülikoolis 1867—1893), kelle uurimused kuuluvad põhiliselt kirjanduse valdkonda, kusjuures ta edukalt kasutas võrdlevat uurimismeetodit. Lühemat aega töötas Tartus Arthur Heinrich **Amelung** (1871—1873), võrdlevajaloolise meetodi järjekindel pooldaja. Aastail 1882—1884 töötas saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedris Leopold v. **Schroeder**, kelle loengud praktilise saksa keele õpetamise kõrval hõlmasid peaasjalikult küll sanskriti keelt ja kirjandust, kuid tal oli märkimisväärseid saavutusi ka üldkeeleteaduse alal. 1887.—1890. a. töötas saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedris Oscar **Wiedemann**, pidades loenguid indoeuroopa keelte võrdlevast häälikuõpetusest, germaani keelte võrdlevast grammatikast jne. O. Wiedemann oli huvitatud paljudest üldkeeleteaduse küsimustest, käsitledes peamiselt grammatilisi suhteid ja etümoloogiat.[102]

Inglise keele lektori koht oli korduvalt aastaid vakantne. Enamik lektoreid tegeles üksnes praktilise keele õpetamisega. Huvi teoreetiliste küsimuste vastu üldkeeleteaduse või inglise keele ja kirjanduse valdkonnas ilmutasid lisaks juba mainitud J. Thörnerile vaid kaks-kolm tema järglast. Seega ei ole meil alust rääkida inglise keele ja kirjanduse uurimisest Tartus vaadeldaval perioodil.[103]

TEOLOOGIA. Usuteaduskonnas oli neli kateedrit: dogmaatika ja religiooni moraali (süstemaatilise usuteaduse), eksegeesi ja idakeelte, kirikuloo ja vaimuliku kirjanduse ning praktilise usuteaduse õppetoolid. Siin valmistati ette luteri usu pastoreid kogu Vene keisririigi tarvis. Lisaks teaduskonnale loodi ülikoolis veel riigi kulul töötav seminar Venemaa kaugemate paikade tarvis vaimulike koolitamiseks.[104] Usuteaduskonna olemasolu poolest sarnanes Tartu ülikool Saksamaa ülikoolidega, kus kõrgharidusega vaimulikke koolitati samuti ülikoolides, Venemaal tegutsesid aga õigeusu vaimulike ettevalmistamiseks omaette õppeasutused — vaimulikud akadeemiad. Saksamaa protestantlikus osas valitses XVIII sajandi teisel poolel teoloogilise suunana ratsionalism, mis püüdis religiooni seletada mõistuse ja loogika abil, toetudes Kanti jt. filosoofiale, kritiseerides ortodoksset luterlust. Tööd alustavas teaduskonnas saigi see suund valitsevaks ja püsis kuni

---

[100] P. Nurmekund. Romanistika Tartu ülikoolis. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi I. Tartu, 1975, lk. 168—175.

[101] R. Tasa. Võõrkeelte õpetamisest ja germanistika arengust Tartu ülikoolis aastail 1802—1917. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi I. Tartu, 1975, lk. 159—167.

[102] L. Hone. Inglise keele õpetajate ettevalmistamisest Tartu ülikoolis. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979, lk. 59—73.

[103] O. Mutt. Anglistika arengust Tartu ülikoolis. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979, lk. 51—59.

[104] На память о 1802—1865 годах. Дерптъ, 1866, с. 149—150.

1820. aastateni.[105] Selle suuna esindajad olid H. L. Böhlendorff, W. F. Hezel, J. Horn ja C. F. Segelbach.

Ainuke ortodoksia esindaja XIX sajandi esimesel veerandil oli Lorenz Ferdinand **Ewers** (1742—1830, Tartu ülikoolis 1802—1824), kes oli sündinud Rootsis ja õppinud filosoofiat Geifswaldi ülikoolis Saksamaal. Ta töötas varem Tartus gümnaasiumi direktorina. Oli süstemaatilise usuteaduse professor ja rektori kohusetäitja ülikooli avamisel. Avaldanud jutlusi ja kirjutisi haridusest.

Hermann Leopold **Böhlendorff** (1773—1828, ülikoolis 1802—1823) sündis Jelgavas, õppis Jenas ja Halles teoloogiat, töötas seejärel pastori ja koduõpetajana. Tartus oli praktilise usuõpetuse professor. On avaldanud jutlusi, kirjutanud M. Lutherist ja reformatsioonist. Königsbergis sündinud Wilhelm Friedrich **Hezel** (1754—1824, Tartu ülikoolis 1802—1820) õppis Jenas teoloogiat ja keeli. Tartus oli ta eksegeesi ja idakeelte professor. Vaadetelt teoloogiline ratsionalist. Tema tõekspidamiste pärast keelati tal 1813. a. alates Piibli Uue Testamendi tõlgendamine. Edasi õpetas ainult keeli. Tal on arvestatavaid töid keeleteaduse ja eksegeetika alalt. Johannes **Horn** (1779—? , Tartu ülikoolis 1801—1810), õppinud teoloogiat Halles ja Göttingenis, oli Tartus kirikuloo professor, seejärel lahkus kiriku teenistusse. On avaldanud töid Piibli ja moraali alalt. Christian Friedrich **Segelbach** (1763—1842, Tartu ülikoolis 1810—1823) sündis Erfurdis, õppis samas teoloogiat, filosoofiat ja matemaatikat ning Jenas teoloogiat. Tartus oli kirikuloo professor, pidas loenguid teoloogilise ratsionalismi positsioonidelt. Kirjutanud juuletusi.

Ratsionalismi seisukohtadega ei nõustunud kohalik baltisaksa luteri usu kirik, kus vaimulikkonna enamik oli ortodoksne. Vaimulikest oli silmapaistvaim ratsionalist Halles õppinud O. W. Masing, kellel oli kiriku juhtkonnaga oma tõekspidamiste pärast arusaamatusi. Ratsionalism jäi põhiliselt ülikooli seinte vahele ja tema eemaldamist sealt nõudsid tungivalt nii kiriku juhtkond kui ka tsaririigi kõrgemad haridustegelased.

1820. aastatel eemaldaski kuraator K. Lieven ülikoolist ratsionalistid. K. Lievenile sümpatiseeris pietism ja see teoloogiline suund saabki valitsevaks.[106] Pietism taotleb süvendatud usuelu, kritiseerib mõningaid luterlikke dogmasid, eriti aga teoloogilist ratsionalismi ja valgustusfilosoofiat. Pietismi nimekaimad esindajad Tartu ülikoolis olid A. F. Kleinert ja A. C. Busch. Eksegeesi professor Adolph Friedrich **Kleinert** (1802—1884, Tartu ülikoolis 1829—1834) oli sündinud Lötzenis ja õppinud Königsbergi ülikoolis teoloogiat. Kleinert uuris ja avaldas töid Vana Testamendi eksegeesist. Andreas Caspar Friedrich **Busch** (1798—1877, Tartu ülikoolis 1824—1849) õppis Jena ülikoolis keeli ja filosoofiat, pühendudes hiljem teoloogiale. Kirikuloo professorina andis ta Tartus 1832.—1840. a. välja usuteaduslikku ajakirja.[107] Kohalik kirik ei pooldanud ka pietismi, mis levis Baltimaadel Halles õppinud pastorite kaudu. Pietism oli aluseks sektantlikule liikumisele Eestis, eriti hernhuutlusele.

Pietismiga rööbiti levis ortodoksia, mis muutus valitsevaks 1840. aastail eeskätt F. Philippi tegevuse tulemusena.[108] Friedrich Adolph **Philippi** (1809—1882, Tartu ülikoolis 1840—

---

[105] Die Universität Dorpat (1802—1918). Skizzen zu ihrer Geschichte von Lehren und ehmaligen Schülern Dorpat, 1918. S. 1—40.

[106] O. Sild. Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Tallinn, 1938, lk. 195 ja 197.

[107] «Dorpatische evangelische Blätter für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur». Dorpat 1832—1840.

[108] Обзор деятельности Императорского Дерптского университета, с. 153.

1851) õppis Berliini ja Leipzigi ülikoolis filoloogiat ja teoloogiat. Ta oli Tartus süstemaatilise usuteaduse professor, kuuludes järjekindlate ortodokside hulka. Philippi on avaldanud töid Uue Testamendi alalt. Ortodokssete professoritega oli kiriku side kõige tugevam. Teaduskond omalt poolt hindas kirikut ja omistas praktikule aunimetusi.

Teadusliku tööga tegelesid usuteaduse professorid esimestel aastakümnetel vähe. Alles 1830. aastatel hakkab ilmuma vaimulik teaduslik kirjandus. 1832.—1833. a. ilmub kaks köidet leplik-ortodoksses-pietistlikus vaimus artikleid.[109] Neis avaldas oma ajaloolis-arheoloogilisi kirjutisi Piiblist ka professor J. K. Keil, kes võitles ägedalt teadusliku arheoloogia ja geoloogia vastu, kaitstes piibli kontseptsiooni maailma loomise kohta.[110] Samal ajal hakkasid ilmuma puhtpietistlikud kirjutised professor A. C. Buschi poolt toimetatavas väljaandes.[111] Arvestatavama kaaluga oli professor K. C. Ulmanni poolt toimetatud ortodoksne väljaanne,[112] mis hiljem sümpatiseeris kodanliku perioodi neoortodokssetele kirikutegelastele.

Juba tsaariaegsete ülikooli ajaloo uurijate hinnang teoloogide teadustööle, samuti nende teadmiste tasemele ja mõningate professorite pedagoogivõimetele oli kriitiline.[113] Dissertatsioone kaitsti harva ja teaduslikke kraade saadi seetõttu vähe.[114]

Õppetöö toimus loengute ja praktiliste harjutuste vormis. Loengute arv ei olnud kuigi suur, huvi nende vastu mitte eriti kõrge. Märkimisväärset huvi ei esinenud ka võistlustööde vastu, enamik kirjutatuist ei olnud uurimuslikku laadi, vaid jutlustekstid. Kartseris istumise alal kuulus teoloogiaüliõpilastele juhtiv koht.[115]

Teoloogiaprofessorite mõju ulatus väljapoole teaduskonda, nad võtsid osa ühiskondlikust elust ja ülikooli juhtimisest. Vaadeldaval perioodil oli rektoriks ortodokssete vaadetega praktilise usuteaduse professor K. C. Ulmann. Kogu üliõpilaskonda püüti hoida luterluse mõju all, vältides teiste religioossete suundade ja valgustusliku ning materialistliku õpetuse tungimist ülikooli.

Tsaarivalitsus oli huvitatud vene õigeusu levikust ja selle säilitamisest Tartus õppivate õigeusklike perekondadest pärit noorte seas. Tsaari korralduse kohaselt alustati ülikoolis 1830. aastatel õigeusu õpetamist, mis muutus regulaarseks 1842. a. alates.[116]

Ajavahemikus 1865—1889 koosnes usuteaduskond viiest kateedrist. Eespool märgitutele lisandus 1865. a. semiidi keelte kateeder.

Kuigi usuteaduskond oli kateedrite ja õppejõudude arvult ülikooli väiksemaid, püüdis ta maailmavaateliste ja ideoloogiliste küsimuste lahendamisel etendada juhtivat osa. Teadust tunnistasid ülikooli teoloogid eeskätt religiooni teenrina, teaduse ja tõe objektiivsust eitati. Materialistlikke ilminguid teiste teaduskondade õppejõudude loengutes kritiseeriti järjekindlalt ja just teoloogide poolt algatatud intriigide ning tagakiusamise tõttu pidid mitmed nimekad teadlased Tartu ülikoolist lahkuma.

---

[109] Beiträge zu den theologischen Wissenschaften von den Professoren der Theologie zu Dorpat. I—II Bd. Hamburg, 1832—1833.

[110] M. Kemmerlich. Aus der Geschichte der menschliche Dummheit. München, 1917, S. 38.

[111] «Dorpatische Evangelische Blätter . . .»

[112] «Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands». Dorpat, 1838—1850.

[113] Е. В. Петухов. Ук. Соч., т. I, с. 234—235, 258, 296, 339.

[114] J. Frey. Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjev 1802—1903. Jurjev, 1905, S. 18.

[115] Das erste Jubelfest der Kaiserlicher Universität Dorpat . . . S. 40—41.

[116] Биографический словарь профессоров . . . , т. I, с. 35—36

Usuteaduskonnas endas valitses XIX sajandi teisel poolel edasi range ortodoksia. Suunda juhtisid oma eriala nimekad professorid Alexander Konstantin von **Oettingen** (1827—1905, Tartu ülikoolis 1856—1890) ja Gustav-Moritz Constantin von **Engelhardt** (1826—1881, Tartu ülikoolis 1851—1881). Suurel määral just nende õppejõudude juhitud tegevuse tagajärjel jäi Tartu ülikool üheks kõige ortodokssemaks luterluse teoreetiliseks kantsiks kogu Euroopas. Välismaalt kutsuti siia õppejõududeks ainult ortodokse ja ka oma lõpetajate hulgast valiti välja selle suuna pooldajad. Lääne-Euroopas tekkinud liberaalne teoloogia ja seda toetavad filosoofilised suunad ei jõudnud Tartu ülikooli usuteaduskonda. Isegi tuntud filosoofi Gustav Teichmülleri loengud personalismist (alates 1871. a.) jätsid siinsed teoloogid ükskõikseks ja tal oli vähe kuulajaid teoloogiaüliõpilaste hulgast.

Innukalt tegutsesid usuteaduskonna õppejõud organiseerimistöö alal. 1855. a. lõplikult kujunenud Tartu ülikooli luterlik kogudus sai 1860. a. endale peahoone tiibade vahele ehitatud kiriku, millest sai teoloogiateaduskonna praktikabaas. Ülikooli koguduse pastoriteks olid praktilise usuteaduse õppejõud. 1876. a. ehitati Vallikraavi tänava äärde, otse ülikooli silmakliiniku kõrvale ülikooli koguduse pastoraat.

1867. a. pandi alus «Teoloogilisele Ühingule», kuhu kuulusid kõik usuteaduskonna üliõpilased ja mõned õppejõud.[117] Ühingu peaeesmärk oli üliõpilaste ettevalmistamine kiriklikuks ja usuteaduslikuks tegevuseks. Selle sihiga kohustati kõiki ühingu liikmeid koostama ja esitama teoloogilisi referaate. Kuid domineeriv jäik ortodoksne suund ei pakkunud noortele kuigi suurt huvi ning teoloogilisest uurimistööst ei tulnud suuremat välja.

Ainsa fakulteedina Tartu ülikoolis omas teoloogiateaduskond oma ajakirja «Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche», mis ilmus aastail 1859—1873. Toimetaja A. v. Oettingeni sulest pärinevad ajakirja suundaandvamad artiklid, milles kritiseeritakse ortodokssetelt positsioonidelt teoloogia uuendamise katseid ja eitatakse vajadust kasutada filosoofiat religiooni toena. Terava kriitika alla võttis A. v. Oettingen Spinoza filosoofiale omase materialismi, eriti panteismi, mida professor pidas teoloogiale veel ohtlikumaks kui materialismi. A. v. Oettingenile sekundeeris selle ajakirja veergudel kirikuloo professor G.-M. Engelhardt. Kuna õppejõud ei osutanud erilist huvi kaastöö tegemise vastu, siis publitseeriti rohkesti baltisaksa pastorite kirjutisi, kes astusid välja kirikusse tungiva sektantluse ja ikka veel püsiva hernhuutluse vastu. Ühtaegu rünnati materialismi ja darvinismi.

Usuteaduskonnas õppijate arv tegi sajandi teisel poolel läbi tunduva tõusu: 1865. a. õppis teoloogiat 80 üliõpilast, 1889. a. juba 256. Kasvas eestlaste ja lätlaste arv tulevaste pastorite hulgas. Seda soodustasid nii riigi kui ka kiriku poolt antavad stipendiumid,[118] samuti lootus saada tasuvat tööd. Kohalike rahvaste rahvuslik liikumine leidis teoloogiat õppivate eestlaste ja lätlaste hulgas mõningat kõlapinda, põrkas aga teaduskonna professorite jäigale vastuseisule, kes püüdsid kasutada nii kirikut kui ka kooli germaniseerimise peamiste vahenditena. Seepärast astusid nad välja selle vastu, et praktilist usuteadust hakatakse õpetama ka eesti keeles.

Arhiivimaterjalid ei näita tulevaste teoloogide erilist agarust õppe- või

[117] Die theologische Verein zu Dorpat (1867—1892). Festschrift zum 25-jährigen Jubiläum. Dorpat, 1892, S. 9.

[118] J. Frey. Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjev, S. 10.

teadustöö suhtes. Huvi üliõpilaste võistlustööde kirjutamise vastu oli väike, mõnel aastal ei esitatud neid ühtegi. Napid uurimuslikud tööd olid peamiselt Piibli ja kirikuajaloo alalt. Peaaegu üldse ei tuntud huvi dogmaatika ja eetika teooria ning praktilise usuteaduse uurimise vastu. Siiski aitasid võistlustööd, mille enamuse moodustasid endiselt jutlused, selgusele jõuda üliõpilaste kalduvustes ning võimetes ja pole sugugi juhuslik, et võistlustööde kirjutajate hulgast võrsus hiljem üheksa usuteaduskonna õppejõudu. Üldse komplekteeris teaduskond endale uut kaadrit peamiselt Tartus ettevalmistuse saanud noorte hulgast.

Teaduskonna tuntumatest õppejõududest (H. F. Mühlau, J.-H. Kersten, J. H. Kurtz, T.-H. Harnack, F. Hörschelmann, J. K. W. Volk jt.) olid kõige silmapaistvamad süstemaatilise teoloogia professor Alexander Konstantin von Oettingen ja kirikuloo professor Gustav-Moritz Constantin von Engelhardt, mõlemad Tartu ülikooli kasvandikud. Mitmekülgse mehena tegeles A. v. Oettingen usuteaduse kõrval veel kirjandusloo, kirikumuusika ja kujutava kunstiga. Tema nime tegi laiemalt tuntuks 1868. a. ilmunud uurimus moraalistatistikast, milles autor püüdis oma seisukohti kinnitada empiirilise materjali statistilise töötlemise teel. Autoriteetset, kiriku- ametlikust joonest jäigalt kinnipidavat professorit nimetati Tartus tagaselja Paavstiks ning tema maja Vatikaniks ja kaasaegsed kinnitasid, et need hüüdnimed olevat päris hästi avanud professori eripära.

G.-M. v. Engelhardt oli väärikas paarimees A. v. Oettingenile, seejuures aga hoopis diplomaatilisem ja paindlikum. Ta püüdis valmis dogmade dikteerimise asemel viia oma õpilasi usuliste arutluste teel nende dogmade omaksvõtmiseni. Baltisaksa ajaloolased iseloomustavad Oettingeni ja Engelhardti aega Tartu ülikooli usuteaduskonna kauneima õitseajana,[119] lähtudes loomulikult baltisaksluse tagurlikelt positsioonidelt ja pidades silmas mitte vähem reaktsioonilisi eesmärke.

2. LOODUSTEADUSED

XIX sajandil kujunesid välja kaasaegse loodusteaduse alused. Mitmed Saksamaa ülikoolides tekkinud progressiivsed uurimissuunad leidsid rakendamist ja edasiarendamist Tartu ülikoolis. Siinsed loodusteadlased (botaanikud, zooloogid, geoloogid) olid tihedas koostöös Peterburi Teaduste Akadeemiaga (osavõtt ümbermaailmareisidest ja arvukatest maismaaekspeditsioonidest Ida-Siberi ja Kaug-Idani välja). Kõik see tagas soodsad tingimused loodusteaduste õitsenguks *alma materis*.

BOTAANIKA. Teadusala kiire areng pärast C. Linné põhjapanevaid töid XVIII sajandil, uute botaaniliste distsipliinide teke ning vastavate uurimistööde geograafiline laienemine sundisid ülikoole suuremat tähelepanu pöörama taimeriigi uurimisele ja botaanika õpetamisele. Tartus toimus botaanika õpetamine arsti- ja filosoofiateaduskonnas. Esimeses oli botaanika ja *materia medica*, teises **üldise looduse ajaloo ning eriti botaanika** professuur, kus õpetati botaanikat, zooloogiat ja mineraloogiat.

Esimeseks üldise looduse ajaloo ning eriti botaanika kateedri professoriks sai Saksamaalt kutsutud noor botaanik Gottfried Albrecht **Germann** (1773—1809, Tartu ülikoolis 1802—1809).

Germann luges filosoofiateaduskonna üliõpilastele üldzooloogia, mi-

[119] H. Semel. Die Unversität Dorpat (1802—1918). Dorpat, 1918. S. 47.

neraloogia, vene loomariigi ja botaanika kursusi. Ta korraldas aastail 1803—1809 ekskursioone Eesti- ja Liivimaa eri osadesse ning Mogiljovi kubermangu. 1804. a. sooritas ta koos kuue üliõpilasega ekspeditsiooni Valge mere äärde.

Germanni suurtööks oli botaanikakateedri juurde botaanikaaia asutamine 1803. a. Algselt asus see praeguse Vanemuise tänava piirkonnas. Juba 1804. a. kasvas aias 1121 liiki taimi. Kuid peagi selgus, et maatükk ei olnud väikese pindala, tasase reljeefi ning seisuveelise (allikateta) tõttu sobiv botaanikaaiaks. Seepärast viidi 1806. a. aed praegusesse kohta Emajõe ääres. Seda läbiv vana linnamüüri vall muutis aia reljeefi mitmekesiseks, võimaldas erinevaid keskkonnatingimusi nõudvate taimede kasvatamist. 1810. a. avaldas õpetatud aednik J. A. Weinmann aia taimede põhjaliku nimestiku, mis sisaldas 4360 liiki, neist 509 Tartu ümbruses kasvavad liigid.[1]

Peale suure õppekoormuse ning botaanikaaia organiseerimise võtsid Germannil palju aega mitmed muud ülesanded (Toomemäe haljastamise komisjon jt.). Professor Germann suri 36-aastaselt, jõudmata tegelda teadusliku tööga. Pärast seda oli ülikool kaks aastat botaanikaprofessorita.

Botaanikaaia juhtimisega tegeles õpetatud aednik Johann Anton **Weinmann** (1782—1858, Tartu ülikoolis 1805—1813). Lahkunud Tartust, töötas J. A. Weinmann Gatšina ja Pavlovski lossiaia inspektorina. Ta oli oma aja väljapaistev florist-süstemaatik, kes tegeles taimeriigi mitme suurrühma uurimisega. 1837. a. avaldas ta töö Peterburi ümbruse floora kohta.[2] Temale kuulub ka katse koostada esimene Venemaa lehtsammalde (252 liiki) ja seente (1128 liiki) nimestik. Weinmanni peetakse esimeseks spetsialistiks mükoloogia alal Venemaal. Peterburi Teaduste Akadeemia valis ta 1831. a. oma korrespondentliikmeks.

1811. a. võttis botaanikaprofessori kohustused endale noor professor Carl Christian Friedrich von **Ledebour** (1785—1851, Tartu ülikoolis 1811—1836). Tema ajal omandas Tartu ülikool botaanikute hulgas laialdase kuulsuse. Ledebour täiendas botaanikakateedri instrumentaariumi, ostis uuematüübilisi mikroskoope, laiendas taimede õppe- ja teaduslikku herbaariumi. Aktiivselt tegeles ta botaanikaaia laiendamise ja kogude täiendamisega. 1825. a. ehitati aia keskosas asuvasse orgu kasvuhoone, kuhu paigutati keisrinna Maria Fjodorovnalt kingitusena saadud 263 liiki troopikataimi.

Tähelepanuväärsed olid Ledebouri ekspeditsioonid. Tõsi küll, seoses 1812. a. isamaasõjaga ei õnnestunud tal kaua saada nende korraldamiseks rahalist toetust. Alles 1825. a. eraldati talle 10 000 rubla ekspeditsiooniks Altaisse. Ekspeditsioonidelt tõi ta kaasa rikkalikud herbaarmaterjalid, ohtralt elustaimi, seemneid jm. Tartu ülikooli kaudu levisid seemnete vahetuse teel Kesk- ja Lääne-Euroopasse paljud Siberi, Altai jt. taimed. Ledebouri tulemusrikkaim ekspeditsioon Altaisse 1826.—1827. a. toimus koos arsti, botaaniku ja maadeuurija A. Bunge ja farmatseudi, arsti ja botaaniku C. Meyeriga. Toodi kaasa 1600 liigist koosnev herbaarium, neist 400 teadusele uut liiki. Kaasatoodud taimede hulgas oli 500 liiki, mida seni veel botaanikaaedades ei olnud kasvatatud. Oma uurimistööde alusel kirjutas Ledebour mitu suurteost — neljaköitelise *«Flora Altaica»*[3] ja samuti neljaköitelise *«Flora Rossica»*[4]. Viimane oli ainuke kogu Venemaa floorat käsitlenud teos enne nõukogude ajal ilmuma hakanud 30-köitelist «NSVL floorat».

[1] J. A. Weinmann. Der botanische Garten der Kaiserliche Universität zu Dorpat im Jahre 1810. Dorpat, 1810.

[2] J. A. Weinmann. Enumeratio stirptum in agro Petropolitano sponte crescentium. Petropolitano, 1837.

[3] C. C. F. Ledebour, C. Meyer, A. Bunge. Flora Altaica, I—IV. Berol. 1829—1833.

Tartus pööras Ledebour suurt tähelepanu õppetööle, eriti taimede elutingimustele looduses. Selletõttu täiendas ta pidevalt botaanikaaia kogusid. 1827. a. kasvas aias juba 10 449 liiki taimi. See erakordselt suur taimeliikide hulk ei jäänud suhteliselt väikese pindalaga aias kauaks püsima. Paljud Ledebouri ja tema kaastöötajate poolt Altaist ja mujalt toodud liigid ei kohanenud uute keskkonnatingimustega. Aia seemnete kollektsioon kasvas Ledebouri ajal üheks suuremaks Euroopas — kogus oli 8617 liigi seemneid.

Ledebour oli suure koormusega õppejõud, botaanikaaia direktor ning üliaktiivne uurija ja võimekas organisaator. Aastatel 1812, 1819 ja 1833 oli ta filosoofiateaduskonna loodusteaduste osakonna dekaan, mitme komisjoni liige jne. Ühena esimestest vene teadlaste hulgas võttis ta sõna looduskaitse kohta, kirjutades murega metsade hävimisest metsastepi- ja stepivööndis ning rohurinde tiheduse mõjust puude (eriti tamme) uuendusele steppides.

Professorite Instituudi lõpetasid kaks Ledebouri õpilast: J. O. Sihhovski (taimemorfoloog), kes hiljem töötas professorina Moskvas ja Peterburi ülikoolis, ning P. J. Kornuhh-Troitski, hilisem Kaasani ülikooli botaanikaprofessor.

Ledebour kujundas oma kaastöötajate ja õpilastega Tartu ülikoolist Venemaa ja Euroopa ühe tunnustatuma botaanikakeskuse. S. J. Lipschitz kirjutab, et XIX sajandi esimesel poolel kujunes Tartus välja esimene tõeline floristilis-süstemaatiline koolkond («школа Ледебура или дерптская»), kes mõjutas botaanika arengut kogu Venemaal ja väljaspool selle piire.[5]

Suure töökoormuse ja pikaajaliste ekspeditsioonide tõttu hakkas Ledebour alates 1820. a. taotlema abilist, kes tegeleks peamiselt botaanikaaiaga. See koht saadi 1833. a., mil botaanikaaia abidirektori ja eradotsendi kohale tuli C. C. F. Ledebouri õpilane Ernest Rudolf **Trautvetter** (1809—1889, Tartu ülikoolis 1833—1835). Tema oli esimene, kes õppetöös hakkas järjekindlalt üliõpilastele tutvustama kohalikku taimkatet, lugedes mitme semestri jooksul kursust *Flora Livonica*. Uurimistöös väärivad märkimist Trautvetteri teedrajavad tööd taimegeograafias, samuti tema põhjalikud ülevaated Venemaa floora uurimise allikmaterjalidest. 1837. a. valiti ta Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. Lahkunud Tartust, töötas Trautvetter Kiievi ülikoolis (1847—1859 ka rektor), rajades seal botaanikaaia, ja hiljem Peterburi botaanikaaia direktorina (1864—1875).

Pärast E. R. Trautvetterit töötasid abidirektorina C. H. Bluhm, F. Seetzen, F. Kupfer, C. F. Schmidt, T. Bienert, K. J. Maximowicz, E. R. F. Russow, K. Winkler, J. Klinge jt.

Kui C. C. F. Ledebour 1836. a. Tartust lahkus, sai botaanikakateedri juhataja ning botaanikaaia direktori kohale tema õpilane Alexander Georg von **Bunge** (1803—1890, Tartu ülikoolis 1836—1867).

A. Bunge lõpetas Tartu ülikooli arstiteaduskonna 1825. a. doktorikraadiga ja töötas seejärel arstina Altais. Võttis osa C. C. F. Ledebouri Altai ekspeditsioonist. 1829. a. koh-

[4] C. C. F. Ledebour. Flora Rossica sive enumeratio plantarum in totius imperii rossici provinciis europaeis, asiaticis et americanis hucusque observatorum, I—IV. Stuttgart, 1842—1853.

[5] С. Ю. Липшиц. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь, I. Москва, 1947.

tus ta kuulsa geograafi ja botaaniku A. v. Humboldtiga (1769—1859), kes soovitas Bungel sooritada ekspeditsioon Mongooliasse ja Hiinasse. See erakordselt raske ja tulemusrikas ekspeditsioon sai teoks aastail 1830—1832. Bunge läbis Gobi kõrbe läänest Hiinani, kogudes tohutu suure loodusteadusliku ja etnograafilise materjali. Seejärel oli ta Kaasani ülikooli professor, 1836. a. aga tuli tagasi Tartusse. Siit sooritas ta 1857.—1859. a. oma teise kuulsa ekspeditsiooni Pärsiasse (Iraani).

Bunge taimesüstemaatilised ja geograafilised uurimused saavutasid kiiresti üldise tunnustuse ja maailmakuulsuse. Ülitäpse süstemaatikuna koostas ta kümnete taimeperekondade ja -sugukondade monograafiad. Ekspeditsioonilt naasmisel noores eas surnud Kesk-Aasia uurija A. Lehmanni kogude läbitöötluse alusel andis Bunge esimesena ülevaate Venemaa steppide ja Kesk-Aasia floorast. Ta on kirjutanud mitu teedrajavat uurimust Mongoolia, Hiina ja Iraani floorast.

Bunge tundis suurt huvi kohaliku (Eesti-, Liivi- ja Kuramaa) taimkatte vastu: organiseeris siin uurimisreise, andis välja vahetusherbaariumi *Flora exsiccata Liv-, Est- und Kurlands, Cent. I—X* ning koostas nende kubermangude «Floora».[6]

Ta täiendas botaanikaaia kollektsioone ja tema energilisel nõudmisel restaureeriti 1855.—1857. a. aia suuremad kasvuhooned. 1858. a. ehitati juurde viies kasvuhoone (praegune troopikataimede ja paksuleheliste kasvuhoone).

A. Bunge on teaduslukku läinud kui XIX sajandi väljapaistvamaid taimesüstemaatikuid ja geograafilis-morfoloogilise meetodi rajajaid taimesüstemaatikas. Ta valiti Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks ja 1875. a. auliikmeks, samuti mitme vene ja välismaise seltsi (sealhulgas Londoni Linné Ühingu) auliikmeks. Oma tööde eest sai ta Baeri ja De Candolle'i preemiad.

Karl Johan **Maximowicz** (1827—1891) lõpetas A. Bunge õpilasena Tartu ülikooli 1850. a. ja töötas seejärel kuni 1852. a. botaanikaaia abidirektorina. Ta oli XIX sajandi tuntumaid süstemaatikuid-floriste. Tartu periood oli Maximowiczile ettevalmistuseks suurtöödeks. Ülitulemusrikkad ekspeditsioonid Amuurimaale, Ussuurimaale, Jaapanisse, Hiinasse, Mandžuuriasse jm. (1853—1857 ja 1859—1864) ning neil kogutud materjali põhjal kirjutatud suurtööd tõid talle üldise tunnustuse. 1871. a. valiti ta Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks.[7]

Carl Friedrich **Schmidt** (1832—1908, botaanikaaia abidirektor 1856—1859) sai kuulsaks geoloogina, kuid tal on suuri teeneid ka Eesti ala botaanilisel uurimisel. Ekskurseerinud mitme suve jooksul Lääne-Eestis (sealhulgas läänesaartel), kirjutas ta kaks tuumakat uurimust Muhu ja siluri-ala floorast.[8] Lääne-Eestit käsitlevates töödes peatub C. F. Schmidt ka taimestiku ja kasvukohatüüpide suhetel ning taimestiku geograafilistel valdkondadel. Sellega pani ta aluse edasistele (K. R. Kupfferi, T. Lippmaa jt.) töödele taimegeograafilise ja geobotaanilise rajoneerimise alal. C. F. Schmidti floristilis-taimegeograafiliste uurimustega selgus Lääne-Eesti floora liigilise koosseisu erakordsus. 1859. a. võttis ta osa Vene Geograafia Seltsi ekspeditsioonist Kaug-Itta. 1866. a. lähetas Teaduste Akadeemia C. F. Schmidti Ida-Siberisse otsimaks väljasurnud mammutite skelette. Selle reisi tulemusena valmis muu kõrval Jenissei alamjooksu floristiline ülevaade.

Tähtsaid töid tegi Tartu ülikoolis botaanikaprofessorina ja -aiadirektorina Heinrich Moritz **Willkomm** (1821—1895, Tartu ülikoolis 1868—1874). Ta restaureeris botaanikaaia, süstemaatikaosakonna, paigutades taimed Endlicheri süsteemi järgi ja etikettides nad. Määranud uuesti kõik aias kasvatatavad taimed, andis ta 1873. a. välja aia täieliku kirjelduse.[9] Willkomm organiseeris botaanikakateedri juures botaanikamuuseumi ja -kabineti. Viimane sisustati metoodiliste kogude, uurimisriistade ja näitematerjalidega. Uurimistöös tegeles H. M. Willkomm Tartu perioodil fenoloogiliste vaatlustega, olles koos C. Clausiga niisuguste uurimistööde pioneer Venemaal. Kuulsuse saavutas Willkomm mitme põhjapaneva tööga Pürenee poolsaare taimkatte kohta. 1874. a. kuni surmani töötas H. M. Willkomm Praha ülikooli botaanikaprofessorina.

Juba prof. A. Bunge tegevusajal astus Tartu ülikooli teenistusse selle 1864. a. lõpetanud Edmund August Friedrich **Russow** (1841—1897, ülikoolis 1864—1895). Kümme aastat töötas ta eradotsendina, dotsendina ja botaanikaaia abidirektorina, 1874.—1895. a. aga botaanikaprofessorina ja botaanikaaia direktorina. Loodusteaduslikud hüvid tekkisid Tallinnas sündinud Russowil poisikeseeas. Ta kogus putukaid ja taimi ning vaatles linde. Tulemuseks oli see, et 1862. a. avaldati trükis üliõpilase E.Russowi ülevaade Tallinna ümbruse floorast[10]— Eesti ala üks esimesi põhjalikumaid n.-ö. lokaalfloorasid. Teadusliku tegevuse esimesel poolel huvitasid teda peamiselt taimeanatoomilised probleemid. Täpse mikroskopistina avastas ta mitmed seaduspärasused taimede siseehituses ja arengus. Teda peetakse üheks karüokineesi (mitoosi) esmakirjeldajaks.[11]

Väärib märkimist, et E. Russow oli järjekindel evolutsionist, C. Darwini ideede rakendaja. Mitmes töös toonitab ta ajaloolise meetodi (arenguajaloo) tähtsust organismide ehituse ja funktsioonide uurimisel. K. A. Timirjazev pidas E. Russowi võrdlev- ja arenguanatoomilisi uurimusi tähtsaks panuseks elusloodusе ühtsuse ja arengu järjekestvuse tõestamisel.

Oma tegevuse algaastail tegeles Russow ka turbasammalde anatoomia ning süstemaatika uurimisega. Uuesti hakkas ta turbasamblaid uurima 1880. aastatel. Ilmus rida põhjapanevaid töid, mis tegid temast kogu maailma juhtiva spetsialisti selle keerulise taimerühma uurimisel.

E. Russow oli väljapaistev teadlane ning suurepärane lektor. Õppetöös pööras ta suurt tähelepanu tehniliste õppevahendite ja eriti mikroskoopiliste meetodite rakendamisele taimede elu tundmaõppimisel. Suhteliselt vähe tähelepanu pööras ta botaanikaaiale.

E. Russowit hinnatakse teaduse ajaloos kui fülogeneetilis-anatoomilise koolkonna loojat ja juhti Tartu

---

[6] A. Bunge. Flora von Esth-, Liv- und Kurland. Bearbeitet von Dr. Joh. Gotte. Fleischer. 2-e verm. Aufl. Mitau-Leipzig, 1853.

[7] L. Laasimer. Taimenimed Tartu teadlaste auks. — «Eesti Loodus», 1971, nr. 14, lk. 7; C. J. Maximowicz. Primitiae florae amurenis — Mem. pres. a l'Acad. d. sc. de St. Petersb., 1859, IX.

[8] C. F. Schmidt. Flora der Insel Moon. — Arch. f. d. Naturk. Liv-, Ehst- u. Kurland. II Ser., I, Lief. 1, 1854, S. 1—62; C. F. Schmidt. Flora der silurischen Bodens von Ehst-, Nord-Livland und Oesel. — Arch. f. d. Naturk. Liv-, Ehst- und Kurland. II Ser., I, 1855, S. 149—260.

[9] H. M. Willkomm. Der botanische Garten der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1873.

[10] E. Russow. Flora der Umgebung Revals. — Arch. f. d. Naturk. Liv-, Ehst- u. Kurland. II Ser., VI, 1862, S. 1—120.

[11] E. Russow. Vergleichende Untersuchungen betreffend die Histologie (Histographie und Histogenie) des vegetativen und sporenbildenden Organe und die Entwicklung der Sporen der Leitbündel-Kryptogamen, mit Berücksichtung der Phanerogamen, ausgehend von der Betrachtung, der Marsiliaceen. — Mem. d. l'Acad. Imp. d. Sc. de St. Petersb., XIX, 1872.

ülikoolis. Tema õpilastest on tuntumad V. Rothert ja J. Klinge. Teenete eest taimeanatoomia ja -süstemaatika arendamisel sai ta K. E. v. Baeri nimelise preemia, 1885. a. valiti aga E. Russow Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

Tartus sündinud ja 1877. a. ülikooli lõpetanud Johannes **Klinge** (1851—1902, Tartu ülikoolis 1879—1895), Tartu ülikooli eradotsent ja botaanikaaia abidirektor, sai tuntuks kui aktiivne Eesti-, Liivi- ja Kuramaa floora uurija,[12] sooteaduse (J. Klinge järgi telmatoloogia) rajajaid ja käpaliste spetsialist.

Esimesena Venemaal (ilmselt ka kogu maailmas) luges ta üliõpilastele erikursust soode arengust, ehitusest ja taimkattest — telmatoloogiat. Pärast Tartust lahkumist töötas J. Klinge Peterburi botaanikaaias.

ZOOLOOGIA. Esimesel loodusteaduste professoril botaanik G. A. **Germannil** tuli lugeda ka zooloogiat. Ta pani aluse ülikoolis õppeotstarbelisele loodusteaduste kabinetile, hilisema zooloogiakabineti ja -muuseumi eelkäijale. Loodusteaduste kabineti õppekogusid täiendas ta ekskursioonidelt toodud botaanilise ja zooloogilise materjaliga. Kabinetis oli juba 1809. a. peale herbaarmaterjali ja mineraalide ligi 2000 loomaliiki, neist suurem osa putukad.

1811. a. alates luges zooloogiat prof. Germanni järglane C. C. F. **Ledebour.** Nagu märgib K. E. Baer oma autobiograafias[13], ei lugenud Ledebour zooloogiakursust kuigi meelsasti. Siiski võrsus Ledebouri õpilaste hulgast ka zooloogiahuvidega teadlasi, sealhulgas tuntud bioloog-evolutsionist Christian **Pander,** Vene Teaduste Akadeemia liige, kes õppis Tartu ülikoolis loodusteadusi aastail 1812—1814. Samal ajal kuulas Ledebouri loenguid arstiteaduskonna üliõpilane, hilisem maailmakuulus zooloog-embrüoloog Karl Ernst von **Baer.** Ledebouri lemmikõpilane oli aga tulevane Tartu ülikooli zooloogiakabineti rajaja ja zooloogiaprofessor J. Eschscholtz.

Johann Friedrich **Eschscholtz** (1793—1831, Tartu ülikoolis 1819—1831) sündis 1793. a. Tartus notari perekonnas. 1813. a. astus ta Tartu ülikooli arstiteadust õppima, täiendades end samal ajal loodusteaduste alal. Pärast dissertatsiooni[14] kaitsmist sai ta 1815. a. meditsiinidoktori kraadi.

Zooloogiks kujunes J. F. Eschscholtz aastail 1815—1818 Otto von Kotzebue juhtimisel laeval «Rjurik» toimunud ümbermaailmareisil. Sellel ekspeditsioonil avastas Eschscholtz (koos A. Chamissoga) salpide metageneesi (sugulise ja suguta põlvkonna vaheldumise), millel oli oluline teaduslik tähtsus. Märkimist väärib ka jääajast pärineva fossiilse jää avastamine Alaskal, laht avastuspaigal kannab Eschscholtzi nime. Ekspeditsioonil kogutud materjali põhjal avaldas ta artikli selgroogsete loomade klassifitseerimise kohta[15].

1819. a. valiti J. F. Eschscholtz prosektoriks ja erakorraliseks võrdleva anatoomia professoriks ning kinnitati ministeeriumi poolt sellele kohale A. J. Krusensterni vahendusel. 1820. a. sai Eschscholtz õiguse zooloogialoengute pidamiseks. Koos Ledebouriga hakkas ta taotlema zooloogiakabineti loomist, milleks saadi ministeeriumi nõusolek. Zooloogiakabineti esimeseks direktoriks nimetati 26. juulil 1822. Eschscholtz. See kuupäev on praeguse zooloogiamuuseumi sünnidaatum.

Aastail 1823—1826 võttis J. F. Eschscholtz osa O. Kotzebue teisest maailmareisist, milleks ülikool andis talle puhkuse koos töökoha säilitamisega. Peale Eschscholtzi sõitsid Krusensterni vahendusel kaasa Tartu ülikooli kasvandikest veel arst H. Siwald, astronoom W. Preuss, füüsik E. Lenz ja mineraloog E. Hoffmann. Eschscholtz oli uurimislaeva «Predprijatie» peaarst ja loodusteadlane. Ekspeditsioonil tutvus Eschscholtz Kamtšatka floora ja faunaga. Seal avastatud liikidest väärib erilist märkimist lumelammas (*Ovis nivicola*), kelle keerdsarvede kujutis on praeguse TRÜ zooloogiamuuseumi embleemil. Sellelt ekspeditsioonilt tõi Eschscholtz kaasa ligi 2400 loomaliiki.[16]

Kahe ümbermaailmareisi kokkuvõttena ilmus Eschscholtzilt 1829. a. Berliinis monograafia, milles anti esimene põhjendus meduuside liigitamiseks ja klassifitseerimiseks.[17] Ainuõõssete süsteemi koostamisel eraldas Eschscholtz omaette klassiks kammloomad (*Ctenophora*), mis on säilinud ka praegu kasutatavas süstemaatikas. Teisel ekspeditsioonil kogutud ja uuritud loomadest kirjeldas Eschscholtz paljusid oma viievihulises atlases[18]. Atlase viimase vihiku lõpetasid Eschscholtzi surma järel ta abikaasa ja sõbrad, eelkõige Tartu ülikooli füsioloogiaprofessor Rathke.

Teise ümbermaailmareisi tulemuste eest määrati Eschscholtzile rahaline preemia ja ta valiti Moskva Loodusuurijate Seltsi liikmeks. Samuti oli ta Sveitsi Loodusteaduste Ühingu, Regensburgi Botaanika Ühingu, Bonnis asuva Leopoldi Akadeemia ja Berliini Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliige.

31. jaanuaril 1829 puhkes ülikooli hoones tulekahju ja hävis suur osa zooloogiakabineti entomoloogilistest kollektsioonidest, sealhulgas kõik eksootilised liblikad. 1829. a. käis Eschscholtz tutvumas Euroopa suuremate loodusmuuseumidega. Berliinis kohtus ta oma ammuse sõbra Chamissoga, kes on teatavasti andnud enda avastatud Kalifornia läänemagunale Eschscholtzi nime (*Eschscholtzia californica*).

1830. a. nimetati Eschscholtz arstiteaduskonna korraliseks anatoomiaprofessoriks. 7. mail 1831 suri aga noor teadlane tüüfusesse ja maeti Tartu Raadi kalmistule.

Lühikest aega tegutses Tartu ülikoolis koos Eschscholtziga Karl Eduard **Eichwald** (1795—1876), kes oli Tartu ülikoolis meditsiini õppinud. Tema teaduslikud tööd käsitlevad valdavalt paleontoloogiat. 1823. a. kutsuti Eichwald Kaasani ülikooli professoriks. 1855. a. valiti Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

Pärast J. F. Eschscholtzi surma hakkas zooloogiat ja võrdlevat anatoomiat lugema arstiteaduskonna füsioloogiaprofessor Martin Heinrich **Rathke,** kes aastail 1831—1835 oli ühtlasi zooloogiakabineti direktor. 1828. a. alates oli ta olnud füsioloogia, patoloogia ja semiootika kateedri juhataja, ajavahemikus 1831—1834 arstiteaduskonna dekaan.

Rathke tuli Tartusse Saksamaalt, kus ta juba Göttingeni ja Berliini ülikoolis arstiteadust õppides oli tundnud huvi zooloogia ja embrüoloogia vastu. Tema doktoritöö[19] käsitles salamandri suguorganite arenemist.

---

[12] J. Klinge. Flora von Est-, Liv- und Kurland. Aufzählung und Beschreibung der bisher wildwachsend und verwildert beobachteten und der cultivierten Gewächse, mit besonderer Berücksichtigung der Holzgewächse. Reval, 1882.

[13] K. E. v. Baer. Selbstbiographie. Braunschweig, 1866.

[14] J. Eschscholtz. De Hydropum differentiia. Dorpati, 1817.

[15] J. Eschscholtz. Ideen zur Aneinanderreichung der rückgrathigen Tiere. Dorpat, 1819.

[16] И. Лукина. Иоганн Фридрих Эшшолдц. Ленинград, 1975.

[17] J. Eschscholtz. System den Acalephen. Berlin, 1829.

[18] Zooloogischer Atlas, enthaltend neuer Thierarten während des Flottcapitains von Kotzebue zweiter Reise um die Welt, auf der Russisch-Kaiserlichen Kriegsschaipp Predpriatie in Jahren 1823—1826. Berlin, 1829—1833.

[19] M. Rathke. De salamandrarum corperibus adiposio, avariis et aviductibus, eorumque evolutione. Berol, 1818.

Hiljem sünnilinnas Danzigis arstina praktiseerides uuris Rathke Baeri ja Burdachi juhendamisel embrüoloogiat ja võrdlevat anatoomiat. Selle perioodi tähtsamad uurimused olid sabakonnaliste suguelundite võrdlev anatoomia ning kalade seede- ja paljunemiselundite anatoomia.

1829. a. juba Tartus töötades ilmus Rathkelt jõevähi lootelist arengut käsitlev monograafia, milles näidati selgrootute ja selgroogsete embrüonaalse arenemise suurt erinevust. Ühtlasi avastas Rathke jõevähi lootel idulehed. 1831. a. määrati talle selle töö eest Pariisi Teaduste Akadeemia kuldmedal.

Peale embrüoloogia ja võrdleva anatoomia tegeles Rathke faunistiliste uuringutega. 1832. a. käis ta üliõpilaste Kappgeri ja Kutorgaga uurimisreisil Krimmis ja Musta mere rannikul, mille tulemusena ilmus faunistiline töö 9 uue kala- ja 15 vähilaadse kirjeldusega. Samas töös käsitletakse meriroosiliste ja skorpionide arengut.[20]

Tuntumaid M. H. Rathke õpilasi oli Tartu ülikooli arstiteaduskonnas aastail 1832—1835 õppinud Alexander Theodor von **Middendorff** (1815—1894), kellest hiljem sai Kiievi ülikooli zooloogiaprofessor ning Vene Teaduste Akadeemia liige. Middendorffi tööd kujunesid hiljem K. E. Baeri zoogeograafiliste uuringute jätkuks. Ta põhiteost «Teekond Põhja- ja Ida-Siberisse», milles kirjeldatakse kolmeaastast uurimisreisi Põhja- ja Ida-Siberisse, loetakse maailma esimeste parimate ökoloogilis-geograafiliste monograafiate hulka.

Peale M. H. Rathke Tartust lahkumist olid zooloogiakabineti direktoriks mitmed meditsiinilise haridusega professorid. Aastail 1835—1838 juhatas zooloogiakabinetti J. F. **Parrot**, kes nõustus kabinetti juhatama vaid lingimusel, kui talle määratakse abiks noni zooloog. Selleks sai 1835. a. eradotsendiks kinnitatud H. M. Asmuss, kes töötas sellel kohal ka järgmise direktori, füsioloogiaprofessori Alfred Wilhem **Volkmanni** (1838—1841) ajal. 1841. a. loobus Asmuss direktori abi kohast ning jäi üksnes eradotsendiks. Zooloogiakabinetti hakkas 1841. a. juhatama Tallinnas sündinud ja Tartu ülikooli lõpetanud anatoomiaprofessor Alexander Friedrich von **Hueck** (1802—1842). Viimase varase surma järel juhatas zooloogiakabinetti aastatel 1824—1844 botaanik A. **Bunge**.

Hermann Martin **Asmuss** (1812—1859) oli võimekas teadlane ja üliõpilaste hulgas hinnatud õppejõud. Tema teaduslikus pärandis on tähtsaimad rüükalade restaureeringud, mis ta koostas ligi kahekümne aasta vältel Aruküla koobastest kogutud fossiilsete luude põhjal. Peale 1834. a. kaitstud magistriväitekirja[21] on talt ilmunud lühike perekondadesse *Homostius* ja *Heterostius* kuuluvate rüükalade ülevaade.[22]

1843. a. asutati Tartu ülikoolis zooloogiakateeder. Esimeseks professoriks kutsuti K. E. Baeri soovitusel Königsbergist tema endine õpilane Adolf Eduard **Grube** (1812—1880, Tartu ülikoolis 1844—1856). 1844. a. augustis võttis ta üle ka zooloogiakabineti juhtimise. Kuna Grube oli kutseline zooloog, hakkasid kiiresti täienema zooloogilised kollektsioonid, paranes õppetöö, rajati zooloogiakateedri erialane raamatukogu.

A. E. Grube sulest on ilmunud üle 150 teadusliku töö, millest suur osa käsitleb mere selgrootuid ning mitmesuguseid rõngusse. Mainimist väärib Tartus 1859. a. ilmunud monograafiline uurimus Baltimaade ämblikulaadsetest.[23] Grube õpilaste hulgast on võrsunud nimekaid zoolooge (A. Keyserling, G. Flor, C. F. Schmidt, A. Strauch, W. Dybowski jt.).

[20] M. Rathke. Zur Morphologie. Reisebemerkung aus Taurion. Riga u. Leipzig, 1837.

[21] H. Asmuss. Die äusseren Sexualverschiedenheiten der Käfer. Dorpat, 1834.

[22] H. Asmuss. Das vollkommenste Hautskelete der bisher bekannten Tierreich. Dorpat, 1856.

1856. a. siirdus A. E. Grube zooloogiaprofessoriks Breslau ülikooli. Tartu ülikoolis hakkas zooloogiakursust erakorralise professorina lugema taas H. M. Asmuss, kes suri 1859. a.

Pärast H. M. Asmussi surma ei valitud kohe uut zooloogiaprofessorit, sest sobiv kandidaat, Lätist pärit Tartu ülikooli kasvandik Gustav August Adam **Flor** (1829—1883, Tartu ülikoolis 1860—1883) vajas veel täiendavat ettevalmistust. Lõpetanud 1851. a. loodusteaduste osakonna, omandas ta 1856. a. ka arstikutse ning jäi praktiseerima Tartu linna. Täiendas teadmisi zooloogia alal Prahas, Viinis ja Pariisis. Arstitöö kõrval tegeles nokaliste uurimisega. Nokaliste süstemaatikat käsitlebki tema 1856. a. kaitstud doktoritöö[24]. 1860. a. hakkas Flor eradotsendina juhtima zooloogiakateedrit ja -kabinetti. Flor sai korraliseks zooloogiaprofessoriks 1862. a. ning jäi sellele kohale oma surmani.

Süstemaatikuna pööras Flor vähe tähelepanu võrdlevale anatoomiale ja embrüoloogiale ega pooldanud Darwini evolutsiooniteooriat.

Aastatel 1871—1876 töötas zooloogiakateedris eradotsendina varase darvinismi esindaja Georg Carl Maria v. **Seidlitz** (1840—1917). Ta oli lõpetanud Tartu ülikooli arsti- ja füüsika-matemaatikateaduskonna. Antropoloogia ja võrdleva anatoomia alal täiendas Seidlitz end lühemat aega Dresdenis. Kaitses Tartus 1866. a. magistri- ja 1868. a. doktoriväitekirja.[25] Seidlitz käsitles oma loengutel Darwini teooriat. Tema loetud darvinismikursus ilmus omaette raamatuna[26] ja on hinnatud üheks paremaks varase darvinismi kursuste seas. Seidlitzi poolt loetud kursus jäi pikka aega esimeseks Venemaa ülikooli-des süstemaatilise darvinismi alal.[27] Umbes samal ajal ilmus Baerilt rida darvinismikriitilisi artikleid, millele Seidlitz andis omapoolse hinnangu ning tõestas, et tegelikult olid Baeri seisukohad darvinismile lähedased.[28] Et Seidlitz kaitses järjekindlalt darvinismi ja esitas oma ajastut edestavaid teaduslikke seisukohti, sattus ta vastuollu zooloogiakateedri juhataja G. A. Flori ja ülikooli juhtkonnaga ning pidi siirduma 1877. a. Königsbergi.

Tartus hooldas G. C. M. Seidlitz ka zooloogiakabineti mardikakogusid ning talt ilmus laialdast tunnustust leidnud töö Baltimaade mardikafaunast.[29]

Aastail 1862—1874 täiendas ja korrastas zooloogiakabineti linnukogusid Baltimaade ornitoloogia rajaja Valerian **Russow** (1842—1878). Kuigi tal puudus süstemaatiline akadeemiline haridus, oli ta ornitoloogia alal hinnatud spetsialist ja Venemaa parim kaavikumeister. Tartu-aastail ilmus temalt mitu Baltimaade ornitofaunat käsitlevat tööd. 1874. a. kutsuti V. Russow Peterburi Teaduste Akadeemia zooloogiamuuseumi lindude ja imetajate kogude hooldajaks.

[23] A. Grube. Verzeichniss der Arachnaidea Liv-, Kur- und Ehstlands. Dorpat, 1859.

[24] G. Flor. Rynchotorum livonicorum descriptio: familia prima. Longiscuti et Scutati. Dorpat, 1856.

[25] G. A. Flor. Die Otishynchiden s. str. nach den morphologischen Verwandtschaftsverhältnissen ihres Hautskeletts vergleichend dargestellt. Dorpat, 1868.

[26] G. Seidlitz. Die Darwin'sche Theorie, 11 Vorlesungen über die Entstehung der Thiere und Pflanzen durch Naturzüchtung. Dorpat, 1871.

[27] M. Valt. Varajase darvinismi vastuvõtt Tartu ülikoolis kui mudelsituatsioon. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi II. Tartu, 1975.

[28] G. Seidlitz. Baer und die Darwinsche Theorie. Leipzig, 1876.

[29] G. Seidlitz. Fauna baltica. Die Käfer (Coleoptera) der Ostseeprovinzen Russlands. Dorpat, 1875.

Pärast G. A. Flori surma valiti 1883. a. zooloogiakateedri professoriks võrdleva anatoomia ja embrüoloogia kateedri prosektor Maximilian Gustav Christian Carl **Braun** (1850—1930). Nelja aasta (1883—1886) jooksul korraldas ta zooloogia õpetamise põhjalikult ümber. Suurt rõhku pani Braun loengute illustreerimisele. Sel otstarbel reorganiseeriti ka zooloogiakabinet. Lisaks olemasolevatele süstemaatilistele väljapanekutele rajati uus võrdlev-anatoomiline ja embrüoloogiline ekspositsioon. Kabineti kujundus ja otstarve muutusid sedavõrd, et tulemuseks olid zooloogiamuuseum tänapäeva mõistes.

Brauni zooloogilised huvid olid väga mitmekülgsed. Temalt pärineb esimene ülatuslikum kokkuvõte Balti-mõõde limustest[30], ülevaade Liivimaa kalavarudest[31] ning rida uurimusi veeselgrootute kohta. Kõige olulisemad on aga Brauni helmintoloogiaalased tööd[32]. 1886. a. novembris siirdus M. G. C. Braun Rostocki ülikooli, kus oli hiljem filosoofiateaduskonna dekaan ja ülikooli rektor.

1886. a. sai zooloogiakateedri vakantse professorikoha Würzburg ülikooli eradotsent Julius Thomas v. **Kennel**, kelle tegevuse raskuspunkt Tartu ülikoolis langeb reformijärgsele perioodile.

TAIMEFÜSIOLOOGIA. 1863. a. asutati Tartu ülikoolis taimefüsioloogia ja antropoloogia kateeder. Sellele juhatajaks kutsus haridusminister ülikooli nõukogust mööda minnes silmapaistva saksa teadlase, rakuteooria ühe rajaja Jena ülikooli botaanikaprofessori Matthias Jacob **Schleideni**.[33] Schleideni loengud äratasid õõpoolest Tartus väga laialdast tähelepanu, lisaks esines ta ettekannetega laiemale publikule nii Tartus kui ka Peterburis. Tema tegevus ei meeldinud ülikooli reaktsioonilistele ringkondadele. Schleidenit süüdistati materialistlike seisukohtade propageerimises ja ta pidas paremaks 1864. a. septembris ametist loobuda. Ta pöördus tagasi Saksamaale. Pärast Schleideni lahkumist taimefüsioloogia professuur Tartu ülikoolis likvideeriti.

Järgnevatel aastakümnetel pidas taimeanatoomiast ja -füsioloogiast aeg-ajalt loenguid botaanikakateedri õppejõud, alates 1874. a. korraline professor Edmund August Friedrich **Russow**. Nii E. Russowi magistri- (1865) kui ka doktoriväitekiri (1871) käsitlevad taimekudede ehitust ning sellega seoses puittaimede külmakindlust sõltuvalt nende tärklisesisalduse sesoonsest dünaamikast. E. Russow näitas oma töödes suhkrute tähtsust taimerakkude kaitseainena külmumise vastu.

E. Russowi õpilastest väärib nimetamist Władysław **Rothert** (1865—1916)[34], kes alates 1889. a. töötas professorina Kaasani ja Odessa ülikoolides. V. Rothert uuris kasvuainete liikumist taimes, heliotropismi nähtusi ning avaldas 1891. a. oma aja kohta silmapaistva taimefüsioloogia õpiku.

GEOLOOGIA. Loodusteaduse ja botaanika professor G. A. **Germann** kuulutas sügisel 1802 välja mineraloogialoengud, millega algas geoloogiliste distsipliinide õpetamine Tartu ülikoolis. Ta luges mineraloogiat algul kolm, 1805. a. alates kuus tundi nädalas. Loengud olid koostatud tollal väga populaarse J. F. Blumenbachi kä-

---

[30] M. Braun. Die Land- und Süsswassermollusken der Ostseeprovinzen. Dorpat, 1884.

[31] M. Braun. Die Fischereiverhältnisse in Livland. Dorpat, 1885.

[32] M. Braun. Ueber Dorpater Brunnenplanarien. Dorpat, 1881; Ueber den Zwischenwirth des Breiten Bandwurms. Würzburg, 1886.

[33] H. Moorits. Matthias Jakob Schleiden. — «Eesti Loodus», 1959, nr. 5, lk. 300—301.

[34] Х. А. Мооритс. Владислав Адольфович Ротерт. Материалы VIII конференции по истории науки в Прибалтике. Тарту, 1970, с. 86—89.

siraamatu järgi.[35] Selles kursuses anti võrdlemisi üksikasjalik ülevaade tol ajal tuntud mineraalidest ja käsitleti ka kivistisi (fossiile). Pärast G. A. Germanni surma pidas mineraloogialoenguid 1810. a. sügisel loodusteaduste kabineti inspektor E. M. Ulprecht ja hiljem (1812. ja 1814. a.) loodusteaduse ning botaanika professor C. C. F. Ledebour.

Loengute näitlikustamiseks kasutati nii loodusteaduse kabineti kui ka prof. G. A. Germanni isiklikku mineraalide kogu. Tuumiku moodustasid 1803. a. kabinetile ostetud 1920 näidist. 1820. a. oli kogus 3356 mineraalide, kivimite ja kivististe näidist. Juba 1804. a. hangiti esimesed kristallide mudelid. Pärast ülikooli peahoone valmimist paigutati loodusteaduse kabinet selle põhjatiiva teise korruse kahte ruumi aula kõrval. Viimased jäid 1813. a. ainult mineraloogilistele kogudele, mis said aluseks geoloogiamuuseumile.[36]

Teine geoloogiliste õppeainete tsüklisse kuuluv kursus oli Tartu ülikoolis 1806. a. sügissemestriks füüsikaprofessori G. F. **Parroti** poolt väljakuulutatud Maa füüsika kursus. Alates 1815. a. kevadsemestrist kandis kõnealune õppeaine juba Maa füüsika ja geoloogia kursuse nimetust. 1815. a. ilmus G. F. Parroti geoloogiaalaste loengute kursus ka trükist.[37] See meenutab nüüdisaegset üldise geoloogia kursust. Eessõnas märgib G. F. Parrot, et geoloogia probleemides konsulteeris teda tema sõber M. Engelhardt.

1820. a. põhimääruse alusel lisandus filosoofiateaduskonda esmakordselt iseseisev **loodusteaduse ja mineraloogia õppetool.** Esimeseks mineraloogiaprofessoriks kinnitati 16. septembril 1820 Otto Moritz Ludwig von **Engelhardt** (1779—1842, Tartus õppejõud 1820—1841). Temaga algas geoloogiliste distsipliinide süstemaatiline õpetamine Tartu ülikoolis. Samast ajast algab ka praeguse TRÜ geoloogiakateedri ajalugu.[38]

Engelhardt sündis Viisu mõisniku pojana praeguses Paide rajoonis. Keskhariduse sai Tallinna Toomkoolis, õppis Leipzigi ja Göttingeni ülikoolis õigusteadust. Aastail 1802—1803 sooritas ta Saksamaal, Itaalias, Prantsusmaal ja Sveitsis reise, mis tõid kaasa geoloogiliste huvide süvenemise. 1803.—1805. a. kuulas ta Tartu ülikoolis füüsika ja keemia loenguid. Ajavahemikus 1805—1809 õppis Engelhardt Saksamaal Freibergi mäeakadeemias prof. A. G. Werneri juhendamisel mineraloogiat ja käis geoloogilistel ekskursioonidel Saksamaal ning Prantsusmaal. Mõne aja viibis ta Pariisis kuulsa kristallograafi ja mineraloogi R. I. Hauy juures. Seejärel uuris Eesti ja Soome geoloogiat. 1815. a. sai Engelhardt Tartu ülikooli audoktoriks ja 1816. a. Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. 1841. a. läks M. v. Engelhardt pensionile ja suri Tartus 1842. a.[39]

Ülikoolis õpetas Engelhardt mineraloogiat, kristallograafiat ning geognoosiat (geoloogiat). 1823. a. sügisest korraldas ta enam-vähem pidevalt mineraloogiapraktikume. Peale nimetatud põhiainete on Engelhardt paaril õppeaastal lugenud geograafiat, Venemaa geoloogiat, maapõue ajaloo põhijooni ja geomorfoloogiat. Tema teoreetilised vaated olid oluliselt mõjutatud A. G. Werneri idee-

---

[35] J. Fr. Blumenbach. Handbuch der Naturgeschichte. 6. Aufl. Göttingen, 1799. 1803. a. ilmus teose 7. ja 1807. a. 8. väljaanne, mida prof. G. A. Germann ja tema järglased kasutasid.

[36] C. Grewingk. Das mineralogische Cabinet der Kaiserlichen Universität Dorpat, Dorpat, 1863.

[37] G. F. Parrot. Grundniss der Physik der Erde und Geologie, zum gebrauche für akademische Vorlesungen. Riga und Leipzig, 1815.

[38] A. Rõõmusoks. Tartu ülikooli geoloogiakateeder 150-aastane. — «Eesti Loodus», 1970, nr. 9.

[39] Биографический словарь профессоров . . . т. I, с. 201—205.

dest. Õppetöö kvaliteeti iseloomustavad hästi kaks kõrgetasemelist M. Engelhardti õpikut, mida ta kasutas oma loenguteks.[40]

Engelhardti kui õppejõu kohta on kirjutatud, et kütkestava isiksusena oskas ta äratada üliõpilastes huvi oma teaduse vastu. Tema 12 õpilasest on pooled (H. Asmuss, C. Grewingk, G. Helmersen, E. Hoffmann, S. Kutorga ja A. Schrenck) jätnud suurema või väiksema jälje geoloogia ajalukku, mitmest said hiljem Tartu ülikooli õppejõud. G. Helmersen oli alates 1850. a. Peterburi Teaduste Akadeemia liige. Ta on uurinud Eesti maardeid ja rändrahne ning sai 1882. a. moodustatud Venemaa Geoloogilise Komitee esimeseks direktoriks.

M. Engelhardti teaduslik tegevus oli mitmepalgeline. Tema esimesed uurimused käsitlevad Soome aluskorda ja Eesti geoloogilist ehitust. Ta tegi kindlaks Eesti aluspõhja üldise kivimkoostise. Mitu tööd avaldas ta Uraalide kulla, plaatina ja teemantide maardlate kohta.[41] Tema uurimisreiside tulemusel kahekordistusid ülikooli mineraloogiakabineti kogud, jõudes 1836. a. 11 370 numbrini. Valmis kogude kataloog.

Kui prof. M. Engelhardt sai 1833. a. sügisel aastase ravipuhkuse ja sõitis välismaale, tehti mineraloogia õpetamine ülesandeks tema endisele õpilasele dr. Ernst Reinhold **Hoffmannile** (1801—1871, Tartu ülikoolis 1833—1837), kes kinnitati 1835. a. kevadel eradotsendiks.[42] E. Hoffmann luges mineraloogiat, geognoosiat (geoloogiat) ja esmakordselt kivimiõpetust (petrograafiat). Esimesena Tartu ülikoolis õpetas ta mineraalide määramist jootetoruanalüüsi teel. Tartust siirdus E. Hoffmann Kiievi ülikooli mineraloogiaprofessoriks.

1822. a. sügisel luges eradotsent dr. Johann Karl Eduard **Eichwald** Tartu ülikoolis esmakordselt orüktoloogiat e. kursust ürgaja loomadest, mida tänapäeval nimetatakse paleontoloogiaks. See on esimene taoline kursus Venemaa ülikoolides.[43] E. Eichwald oli hiljem Kaasani ja Vilniuse ülikooli ja Peterburi meditsiiniakadeemia zooloogia ning paleontoloogia professor (vt. Zooloogia, lk. 400). Loengute aluseks oli tal tema enda teos.[44]

Pärast 18-aastast vaheaega jätkas paleontoloogia õpetamist tartlane, zooloogia eradotsent Hermann **Asmuss.** Ta luges paleontoloogiat, eripeatükke paleontoloogiast ja esmakordselt selgroogsete paleontoloogiat. Uurimistöös pühendus ta täielikult devoni rüükalade paleontoloogiale (vt. Zooloogia). Tema loengud peegeldasid kaasaegse paleontoloogia saavutusi.

Pärast M. Engelhardti pensionileminekut kinnitati 1842. a. aprillis uueks mineraloogiaprofessoriks Otto Hermann **Abich** (1806—1886, Tartu ülikoolis 1842—1847). Ta lõpetas Berliini ülikooli, kus tema õpetajaks olid maailmakuulsad E. Mitscherlich ja L. Buch.

Tartu ülikoolis luges O. Abich mineraloogiat, geoloogiat ja kivististe iseloomustust tegelikult vaid 1842. a. sügisest 1843. a. sügiseni. 1844. a. sõitis ta teaduslikule komandeeringule Kaukaasiasse. See uurimisreis köitis teda sedavõrd, et ta enam õppetööle ei tulnudki. Tartusse jäi ta õppejõuks formaalselt siiski kuni

[40] M. Engelhardt. Geognostische Untersuchungs-Methode. Riga u. Dorpat, 1817; M. Engelhardt. Zur Mineralienkunde. Dorpat, 1823.

[41] J. Kirs. 200 aastat geoloog Moritz Engelhardti sünnist. — «Eesti Loodus», 1979, nr. 12.

[42] Биографический словарь профессоров . . . т. I, с. 205—208.

[43] Б. Е. Райков. Русские биологи-эволюционисты до Дарвина, т. II, Москва—Ленинград, 1951, с. 328.

[44] E. Eichwald. Ideen zu einer systematischen Oryktozoologie oder über verändert und unverändert ausgegrabene Thiere. Mitau, 1821.

1847. a., siis siirdus Mäeinseneride korpusse Peterburi. 1853. a. valiti O. H. Abich Peterburi Teaduste Akadeemia tegevliikmeks ja 1866. a. auliikmeks. Teda on peetud üheks väljapaistvamaks Kaukaasia geoloogia uurijaks XIX sajandil.[45]

Abichi äraolekul luges 1845. a. kevadel mineraloogiat keemia ja farmaatsia professor Carl Goebel ning 1847. a. sügisel kristallograafiat matemaatikaprofessor Carl Senff.

Kindlat õppeplaani geoloogia alal algul ei olnud. 1827. a. alates nõuti aga mineraloogiat studeerivailt üliõpilastelt kohustuslikke eksameid mineraloogias, geoloogias, paleontoloogias ja mineraloogilises kirjanduses. Esimene õppeplaan jõustus alles 1839. a. Selles oli 13 distsipliini. Aastail 1844—1853 suurenes õpetatavate distsipliinide arv 21-ni.

1847. a. sügisest kuni 1854. a. kevadeni oli mineraloogia õppetool vakantne, 1848. a. sügisel kinnitati mineraloogia eradotsendiks Alexander Gustav von **Schrenck** (1816—1876). Ta pärines Tuula kubermangu mõisnikuperest. Õppis Tartus M. Engelhardti juures mineraloogiat.[46] Õppejõuna luges Schrenck 1849. a. sügisest 1853. a. kevadeni mineraloogiat ja geoloogiat. Geoloogia loengud koostas A. Schrenck inglise geoloogi C. Lyelli epohhiloonud teose alusel.[47] Tema teaduslikud huvid viisid teda Eesti siluri ja siluriala pinnakatte uurimisele. Schrencki viie õpilase hulgas oli tulevane Eesti aluspõhja geoloogia uurija ja Peterburi Teaduste Akadeemia liige Carl Friedrich **Schmidt,** kes ülikoolis õppis aastail 1849—1853.

1854. a. juunis määrati mineraloogia õppetoolile erakorraliseks professoriks Caspar Andreas Constantin **Grewingk** (1819—1887, Tartus õppejõud 1854—1887), kes oli pärit Viljandist. Ta õppis M. Engelhardti juures mineraloogiat ja lõpetas ülikooli 1842. a.[48] Ajavahemikus 1842—1845 viibis Grewingk ennast täiendamas Saksamaal, töötades ka Freibergi mäeakadeemias. 1854. a. kaitses ta Peterburi ülikoolis magistridissertatsiooni «Uraali smaragdikaevandused ja nende ümbrus». Doktoridissertatsiooni «Liivi ja Kuramaa geoloogia» kaitses ta 1859. a. Tartu ülikoolis ja kinnitati 1860. a. korraliseks professoriks.

33 aasta vältel luges Grewingk Tartu ülikoolis palju kursusi: geoloogiat, Venemaa geoloogiat, mineraloogiat, kristallograafiat, mineraloogia ja geoloogia ajalugu, paleontoloogiat, mäetööde aluseid, Baltikumi geoloogiat, Ida-Euroopa tasandiku kvaternaarigeoloogiat ja arheoloogilist kursust Venemaa kivi-, pronksi- ja rauaajast, eriti Ida-Baltikumis. Ainete loetelust nähtub, et ta õpetas esmakordselt Tartu ülikoolis Baltikumi regionaalgeoloogiat. Kui Venemaa geoloogia kursus oli koostatud kirjanduse põhjal, siis kursused Baltikumi ja Ida-Euroopa tasandiku geoloogiast tuginesid peamiselt tema enda uurimustele.

Grewingki arvukaist õpilastest on end tööga geoloogia või paleontoloogia vallas jäädvustanud uurimislukku Leningradi oblasti geoloogia esimesi uurijaid J. Bock, esimesi Eesti aluspõhja korallide kirjeldajaid W. Dybowski ja trilobiitide paleontoloog J. Nieszkowski, samuti stromatoporaatide esmauurija F. Rosen.

Teadusliku tööga tegi C. Grewingk ise algust juba üliõpilasaastail. Oma doktoritööga pani ta aluse Eesti devoni stratigraafia selgitamisele, jät-

[45] Биографический словарь профессоров . . . , т. I, с. 208—213.

[46] Sealsamas, lk. 214—215.

[47] Ch. Lyell. Principes of Geology. Vol. 1—3. London, 1830—1833. (tõlge saksa keelde).

[48] C. Schmidt. Lebensbild des Professors der Mineralogie an der Universität Dorpat. Dr. Constantin Grewingk — Sitzungsber. Naturf. Ges. Bd. 8, Dorpat, 1889.

kates M. Engelhardti ja A. Schrencki alustatud tööd Eesti geoloogilise ehituse tundmaõppimiseks. Tähelepanu väärib Grewingki poolt koostatud Baltikumi geoloogiline kaart aastast 1878 kui seniste teadmiste üldistus. Veel pälvisid tema huvi Baltikumi mineraalid ja siia kukkunud meteoriidid. Viimasel eluperioodil koondus tema teaduslik töö Baltikumi arheoloogiale. Ta korraldas mitmel pool väljakaevamisi ja avaldas rea töid. Keemiaprofessor C. Schmidt ütles tabavalt, et Grewingk laseb kividel ja kontidel rääkida. Grewingkil olid laialdased rahvusvahelised sidemed. Ta oli Tartu ülikoolis XIX sajandil töötanud geoloogide seas väljapaistvaim isiksus.

Mineraloogiakabineti kogud suurenesid Grewingki ajal oluliselt, ühtlasi kujunes küllalt suur meteoriitide kollektsioon. Kabinet (muuseum) ise viidi 1858. a. peahoone põhjatiivast üle lõunatiiba. Kahele aula kõrval asetsevale ruumile saadi lisaks veel ruum kolmandal korrusel.[49]

Pärast Grewingki surma jäi mineraloogia õppetool vakantseks. Sügisel 1888 valiti erakorraliseks mineraloogiaprofessoriks Tallinnas sündinud Johann Theodor **Lemberg** (1842—1902, Tartus õppejõud 1865—1902). Tartu ülikoolis õppis ta 1861.—1864. a. keemiat. Kaitses samas 1872. a. magistri- ja 1877. a. doktoridissertatsiooni keemia alal. Ajavahemikus 1865—1888 töötas keemialaboratooriumis eradotsendina ja dotsendina. Kevadest 1889 kinnitati ta korraliseks mineraloogiaprofessoriks.

Lemberg luges üldist mineraloogiat, kristallograafiat ja ühel semestril erigeoloogiat (1890) ning mullateadust (1892). 1891. a. sügisel läks ta pensionile, jäi aga ülemääraliseks professoriks, kellena juhendas peamiselt mineraloogia praktikume.

J. Lemberg on teine Tartu ülikoolist võrsunud kuulus mineraloog ja petrograaf, kes pani aluse täpsele eksperimentaalsele suunale silikaatide ümberkujunemise uurimisel.[50] Tema poolt rajatud uurimissuunda jätkas ja arendas edasi Aleksander **Lagorio** (1852—1923, Tartus õppejõud 1875—1880), kes pärast ülikooli lõpetamist 1875. a. jäi mineraloogiakabineti assistendiks. 1878. a. kaitses Lagorio Tartus petrograafiaalast magistridissertatsiooni. 1878. a. määrati ta mineraloogia eradotsendiks. Võttis mineraloogia õpetamisel kasutusele tollal uudse polarisatsioonimikroskoobi. A. Lagorio on teine Tartu ülikoolis doktorikraadi saanud geoloog.[51] Pärast dissertatsiooni kaitsmist 1880. a. suunati ta Varssavi ülikooli mineraloogiaprofessoriks.

Oma teaduslikus uurimistöös, mis algas Tartu ülikoolis, käsitles A. Lagorio Kaukasuse ja Krimmi tardkivimite petrograafiat. Saavutas laialdase tunnustuse ja valiti 1896. a. Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks.[52]

PÕLLUMAJANDUSTEADUSED.

Tartu ülikool alustas põllumajanduse spetsialistide ettevalmistamist esimesena Venemaal. Põllumajandusdistsipliinide õpetamine toimus 1803.—1850. a. kevadsemestrini filosoofiateaduskonna põllumajandusosakonnas. Tartu eeskujul asutati 1835. a. alates teistegi ülikoolide juurde põllumajanduse kateedrid, kus hakati ette valmistama vastavaid eriteadlasi.[53]

---

[49] C. Grewingk. Das mineralogische Cabinet der Kaiserlichen Universität Dorpat, 1863.

[50] История геологии. Москва, 1973.

[51] А. П. Резников, А. Е. Лагорио и его роль в развитии петрографии. Очерки по истории геологических знаний. 5. Москва, 1956, с. 260—273.

[51] E. Oissar. Tartu ülikoolis kaitstud väitekirjad 1802—1918. Tartu, 1973.

[52] Биографический словарь профессоров . . ., т. I, с. 225—226.

[53] С. Г. Цитович. Горегорецкий земледельский институт (1836—1864). Горки, 1960.

Põllumajanduse, tehnoloogia ja arhitektuuri professor J. W. **Krause** kuulutas välja põllumajanduse loengute pidamise 1803. a. sügissemestril. Siis aga vabastati Krause loengute pidamisest kolmeks aastaks ning sellega alustati uuesti 1806. a. sügissemestril. Seejuures kasutati põhiõpikuna J. C. Gotthardi raamatut põllumajandusest,[54] 1822. a. alates aga A. D. Thaeri põllumajanduse õpikuid.[55]

Kuigi Krause oli ettevalmistuselt arhitekt, uuris ta pidevalt ka põllumajandust, täiendades D. C. Putsche poolt Leipzigis 1831. a. väljaantud entsüklopeediat Liivimaa põllumajanduse andmetega.[56] J. W. Krause koostas 1806. a. üliõpilastele esimese põllumajandusloengute programmi.[57] See haaras kogu tolleaegset põllumajandust, sealhulgas põllumajanduse üldisi aluseid, mullateadust, maaparandust, maaviljelust, teraviljakasvatust, söödataimede kasvatamist ja rohumaakultuuri, aiandust, metsandust, loomakasvatust, eriloomakasvatust, siidiussi- ja kalakasvatust, lubja, kipsi ja tuha tootmist, põllumajanduslikku raamatupidamist ning põllumajandusettevõtete organiseerimist.
rohumaakultuuri, aiandust, metsandust, loomakasvatust, eriloomakasvatust, siidiussi- ja kalakasvatust, lubja, kipsi ja tuha tootmist, põllumajanduslikku raamatupidamist ning põllumajandusettevõtete organiseerimist.

Põllumajanduslikega rööbiti alustatud ehitusalaste loengute tsüklis käsitles Krause ulatuslikult põllumajandushoonete, samuti teede, tammide, lüüside ja sildade ehitamist. Ta juhendas üliõpilaste praktilisi töid maaparanduse ja ehituse projekteerimisel ning rajas **põllumajanduse ja tehnoloogia kabineti.** Kogus oli põllutööriistade, maaparandusseadmete, tehnoloogiliste aparaatide jms. mudeleid, millest mõned on veel säilinud EPA põllutöömasinate kateedris. Kabinet paiknes ülikooli peahoone kolmandal korrusel.

Krause järglane Johann Friedrich Leberecht **Schmalz** (1781—1847, Tartus õppejõud 1829—1845) oli sügavate teoreetiliste teadmistega põllumajandusteadlane. Ta täiendas ja detailiseeris põllumajanduse programmi ning võttis sinna sisse tõuaretuse, väetamisteaduse, maahindamise, põllumajanduse tehnoloogia jt. eriained. Schmalzil oli algusest peale plaan soetada ülikoolile õppe- ehk mustermajand, et anda agronoomidele ja kameralistidele (haldus- ja majandusteadlased) praktilise majanduse juhtimise kogemusi. Tema rajaski 1834. a. Tartu lähedale Vana-Kuuste mõisasse **Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituudi,** mis tegutses viljakalt kuni 1839. a. See oli Tsaari-Venemaa esimene põllumajanduslik kõrgõppeasutus ja põllumajandusteaduse uurimiskeskus.[58] Selle lõpetajad J. Zellinsky, W. Krause, B. Michelson jt. organiseerisid Valgevenes Gorõ-Gorki Põllumajanduse Instituudi, mida peetakse Venemaa esimeseks kõrgemaks põllumajanduskooliks.[59] Viie aasta jooksul said Vana-Kuustes hea põllumajandusliku eriharidus ja praktilise ettevalmistuse üle 50 noormehe, samuti kõik Tartu ülikooli põllumajanduse üliõpilased. Instituuti

---

[54] J. C. Gotthard. Das Ganze der Landwirtschaft. Hamburg und Mainz, 1802.

[55] A. D. Thaer. Grundsätze der rationellen Landwirtschaft. Berlin, 1800—1812.

[56] D. C. Putsche, J. W. Krause. Vollständiges Generalregister über die zwölf Bände der allgemeinen Enzyklopädie der gesamten Land- und Hauswirtschaft. Gefertiget und erweitert von J. W. Krause. Leipzig, 1831.

[57] J. W. Krause. Uebersicht der Landwirtschaft in Tabellen zum Behuf akademischer Vorlesungen. Dorpat, 1806.

[58] J. Kuum. Tartu ülikooli põllumajanduse osakond. — 170 aastat kõrgemat põllumajanduslikku haridust Eestis. Tallinn, 1976, lk. 11—21.

[59] С. Г. Цитович. Ук. соч.

juhatas Schmalz, kuid eriaineid õpetasid mitmed teisedki.

Schmalz oli viljakas teadlane. Ta on kirjutanud arvukalt taime- ja loomakasvatusõpikuid,[60] mida kasutati ka väljaspool Liivimaad, ning teadusalaseid ülevaateid. Tema toimetusel hakkasid Tartus ilmuma põllumajandusalased ajakirjad,[61] tema sulest pärinevad esimesed eestikeelsed lambakasvatuse õpikud.

Kui Schmalz pidi ülikoolist 1845. a. halva tervise tõttu lahkuma, kutsuti tema järeltulijaks Georg Paul Aleksander **Petzholdt** (1810—1889, Tartus õppejõud 1845—1872). Petzholdt spetsialiseerus põllumajanduslikule keemiale ning töötas tolle aja kuulsaima agrokeemiku J. Liebigi juhendamisel. Põllumajandusliku keemia (agrokeemia) alal kujunes ta silmapaistvaks õpetlaseks, keda arvestati ka väljaspool Liivimaad. Tema sulest ilmunud agrokeemia õpik[62] on tõlgitud inglise, taani ja poola keelde. Petzholdt võttis õppeplaani agrokeemia ja viis selle õpetamise laboratoorsel baasil kõrgele tasemele. Peale põllumajandusainete luges ta anorgaanilist keemiat.

Tartu ülikooli põllumajandusosakonna silmapaistvamaid kasvandikke oli Viljandimaa talupoegadest pärinev Jakob **Johnson** (1806—1865), kes 1829. a. hakkas põllumajandust õppima. Juba üliõpilasena uuris ta professor Schmalzi juhendamisel kolmevälja külvikorralt viljavaheldusega mitmevälja külvikorrale ülemineku eeliseid.[63] Põllumajandusosakonna lõpetas ta 1833. a. filosoofiakandidaadi kraadiga. Kuramaa kreisimaamõõtja ja maahindajana töötades (1834—1841) avaldas ta mitu raamatut maahindamisest.

Jenas omandas Johnson 1840. a. põllumajandusdoktori ja 1844. a. Peterburis agronoomiamagistri kraadi kultuurtaimede toitumise alal kaitstud dissertatsiooni[64] eest, olles esimene põllumajandusdoktori kraadiga eestlane.[65] Asunud 1841. a. elama Peterburi, kutsuti ta sealse Vaba Majandusliku Seltsi kaastööliseks. Ta esines põllumajandusalaste ettekannetega, kirjutas ülevaateid ja raamatuid ning oli paljude välismaa põllumajandusseltside kirjavahetajaliige. Tema eestvedamisel ja toimetusel andis Peterburi Vaba Majanduslik Selts välja saksakeelset põllumajandusajakirja.[66]

Paljud Johnsoni tööd käsitlevad põllumajandustehnika ratsionaliseerimist, propageerivad agrotehnika uuemaid saavutusi, mineraalväetisi, kartulikasvatust.[67] Tema kirja pandud on Venemaal esimene pikem ja põhjalikum käsitlus drenaažkuivendusest. Suurt tähelepanu pööras ta Eesti- ja Liivimaa põllumajandusele.

Teine silmapaistev põllumajandusosakonna lõpetanu oli Carl Georg Franz **Hehn** (1821—1875, Tartus õppejõud 1873—1875), kes õppis põllumajandust 1838.—1842. a., lõpetades majandusteaduste kandidaadi kraadiga. Oli Tartu Veterinaaria Instituudis põllumajanduse õppejõud ning Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi sekretär, kus toimetas ühtlasi saksakeelset põllumajanduse aastaraamatut[68], 1868.—1873. a. Riia Polütehnilise Instituudi põllumajanduse professor ja dekaan. 1873. a. kutsuti ta Tartu ülikooli põllumajanduse ja tehnoloogia professoriks, kellena töötas kuni surmani.

Hehn on esimesi silmapaistvamaid kohalikkude põllumajapidamiste (ka talude) uurijaid[69] ja sellealase statistika rajajaid. Tema juhtival osavõtul korraldati esimene Balti põllumajanduskongress ja hakati organiseerima põllumajanduslikke kesknäitusi (esimene 1865. a. Riias). Ta pooldas mõisapõllumajanduse intensiivistamist ja tootlike jõudude maksimaalset arendamist.

1850. a. sügissemestrist alates kuni 1918. a. kuulus põllumajandusosakond füüsika-matemaatikateaduskonda. Põllumajandusdistsipliine õpetas alates 1876. a. kaks õppejõudu (professor ja dotsent).

Prosessor Petzholdti ajal jagunesid põllumajandusosakonna õppeained kahte põhirühma. Põhiained olid füüsika, keemia, botaanika, mineraloogia, zooloogia, taimekasvatus, agrokeemia, mullateadus ja -harimine, põllumajanduslik zooloogia, loomakasvatus (ühes tõuaretuse, mesinduse ja siidiussikasvatusega), põllumajanduslik tehnoloogia, metsandus, põllumajandite korrastusõpetus ja reorganiseerimine, ehituskunsti elemendid ühes põllumajandusliku ehitusega ning nendes tuli sooritada eksam. Elementaarmatemaatika, loogika, põllumajanduslik entsüklopeedia, vene keel, elementaarmehaanika, Venemaa põhiseadus ja halduskord, entsüklopeediline ökonoomika ning geodeesia loeti abiaineteks ja neis piirduti arvestusega.

Vaatamata lühiajalisele töötamisele ülikoolis laiendas C. G. F. Hehn põllumajandusosakonna laboratoorium ning alustas mullalõpujaoskonna alaste laboratoorsete töödega. Tema doktoritöö kliima mõjust põllumajandusele[70] jäi surma tõttu kaitsmata.

Alates 1875. a. sai põllumajanduse õppetooli dotsent Johann Karl Wilhelm v. **Knieriem** (1849—1930, Tartus õppejõud 1875—1880), Tartu ülikooli kasvandik, kes 1874. a. omandas samas magistrikraadi. Tartus kaitses ta 1877. a. ka doktoritöö. Knieriem töötas Tartus, kuni ta kutsuti Riia Polütehnilise Instituudi põllumajanduse professoriks.

Knieriem tegutses uurijana peamiselt agrokeemia erialal, kus ta saavutas nii teoreetikuna kui ka praktikuna märkimisväärseid tulemusi.[71] Tema juures said Riias põllumajandusliku hariduse paljud eesti vanema põlvkonna agronoomid. Põllumajanduse professori ja Petermuiža (Peterhofi) katsejaama juhataja (1880—1919) ameti kõrval oli ta ajuti dekaan ja Riia Polütehnilise Instituudi direktor (1906—1912).

Knieriemi sulest on ilmunud arvukalt kirjutisi ning tema toimetusel ilmus põllumehe kalender-käsiraamat[73] 35 aasta jooksul.

1876. a. alates töötas teise põllumajanduse õppejõuna professor Georg Bernhard **Brunner** (1835—1892; Tartus õppejõud 1876—1890).

---

[60] J. F. Schmalz. Thierveredlungskunde. Königsberg, 1832; Theorie des Pflanzenbanes. Königsberg, 1840.

[61] «Landwirtschaftliche Mittheilungen», Bd. I—V. Gumbinnen, Königsberg und Dorpat, 1826—1830; «Neue landwirtschaftliche Mittheilungen». Dorpat, 1831—1839.

[62] P. A. Petzholdt. Die Agrikulturchemie in populären Vorlesungen. I Auflage. Leipzig, 1844: II Auflage. Leipzig, 1846.

[63] J. Johnson. Vergleichende Berechnung, hinsichtliche der nöchtige' Arbeitskräfte, so wie des Ertrages ... — «Landwirtschaftliche Mittheilung». Bd. V, 12 Stück. 1830. S. 176—193.

[64] J. Johnson. Von der Nahrung der Culturpflanzen. St. Petersburg, 1844.

[65] J. Kuum. Esimene eesti põllumajandusteadlane Jakob Johnson. — Eesti Põllumajanduse Muuseumi teaduslike tööde kogumik III. Tartu, 1976, lk. 87—93.

[66] «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg». Petersburg, 1844—1864.

[67] А. Д. Дридзо. Воспитанник Тартуского университета Якоб Йонсон и петербургский период его деятельности. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VIII. Tartu, 1979, lk. 145—153.

[68] Livländische Jahrbücher des Landwirtschaft. Dorpat, 1833—1863.

[69] C. G. P. Hehn. Die Intensität der livländischen Landwirtschaft. Abt. I. Der Grund und Boden, und die Arbeit. Dorpat, 1858.

[70] C. G. F. Hehn. Der Einfluss des Klimas auf die baltische Landwirtschaft. Dorpat, 1875.

[71] W. Knieriem. Ueber des Verhalten der im Säugethierkörper als Vorstufen des Harnstoffes erkannten Verbindungen zum Organismus der Hühner. Dorpat, 1877.

[72] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 808 ja 809.

[73] Landwirtschaftlicher Kalender für. Liv-, Est- und Kurland. Riga, 1880—1914.

Ettevalmistuselt arst, oli ta töötanud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi sekretäri ning ajakirja «Baltische Wochenschrift» toimetajana. Õpetas' ülikoolis mullateadust, fütopatoloogiat, maaparandust, mäeasjandust, loomakasvatust ja teisi aineid. Brunner oli silmapaistev taime- ja loomakasvatuse teoreetik,[74] sügava mõtlemisvõimega teadlane, kuid tegelikku põllumajandust tundis ta napilt. Ta lahkus töölt halva tervise tõttu. Pärast teda hakkas 1890. a. põllumajandust lugema Tartu ülikooli põllumajandusosakonna endine kasvandik dotsent Arvid Dietrich Leopold Thomson (1862—1943).

Põllumajandusosakonnas tehtud teadustööd kajastavad kolm 1803.—1892. a. kaitstud doktoriväitekirja (E. N. Hornborg, W. Knieriem, G. Thoms) ja 10 magistriväitekirja (P. Lieven, H. Byczkowski, A. Hlebolarov, C. Hehn, F. T. Köppen, A. Wolkov, W. Knieriem, G. Thoms, W. Krause, A. Thomson).

Tartu ülikooli tegevus andis märgatava tõuke Venemaa, eriti Baltimaade põllumajanduse arengule ja põllumajandusteaduse väljakujunemisele.

3. TÄPPISTEADUSED

MATEMAATIKA. Juba asutamiskomisjon kavandas puhta ja rakendusmatemaatika professori koha, mis staatuudis ka fikseeriti. Teise, erakorralise professori (observaatori) ülesandeks oli teha astronoomilisi vaatlusi ning abistada professorit matemaatiliste ainete lugemisel. 1820. a. loodi astronoomia jaoks omaette professuur. Alates 1842. a. oli kaks ordinaarse professori kohta — üks puhta ja teine rakendusmatemaatika jaoks, alates 1885. a. lisandus veel puhta matemaatika dotsendi koht.[1]

Esimene kandidaat matemaatika-professori kohale oli G. F. Parrot, kes 1802. a. astus füüsikakateedrile, usaldades matemaatika observaator Ernst Christoph Friedrich **Knorrele** (1759—1810), ülikoolis 1802—1810).

Aastail 1802—1820 õpetati peaasjalikult elementaarmatemaatikat, õppejõud olid oma huvidelt ja harrastustelt astronoomid (vt. Astronoomia). Esimese diferentsiaal- ja integraalarvutuse kursuse luges 1805. a. professor Johann Wilhelm Andreas **Pfaff** (1774—1835; Tartus õppejõud 1804—1809), kes esitas 1806. a. ka kombinatoorikat ja tõenäosusteooriat. Uue distsipliinina lisas professor Johann Sigismund Gottfried **Huth** (1763—1818, Tartus õppejõud 1811—1818) «kõrgema geomeetria elemendid ehk joonegeomeetria». Enam-vähem süstemaatilist kõrgema matemaatika ainete lugemist alustasid E. Knorrele järgnevad observaatorid, eriti W. Struve. Ainsa õppevahendi andis sel ajal välja E. Knorre, endine kohaliku tütarlastekooli õpetaja.[2]

Pfaff sattus Tartusse oma kuulsa venna, pakutud kohast ise loobunud matemaatiku soovitusel. Ta oli olnud Tübingeni vaimulikus koolis repetiitoriks. Huth oli varem (1789—1807) töötanud Frankfurdis Oderi ääres, seejärel Harkovi ülikoolis.

Vahepealseil aastail tegi ülikooli juhtkond katse noore lootustandva teadlase C. F. **Gaussi** kutsumiseks vakantsele kateedrile, kuid 1809. a.

---

[74] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 182 ja 183.

[1] Üldise ülevaate matemaatika arengust Tartu ülikoolis on andnud J. Depman ja Ü. Lumiste koguteoses История отечественной математики. Т. 2, Киев, 1967, с. 40—44, 138—145, 317—321. Vastavat bibliograafiat kuni 1970. a. sisaldab: Ü. Lumiste. Recent advances in the study of the history of mathematics in Estonia. Items from History of Science in the Estonian SSR. Tartu, 1971, p. 72—94. Järgnevalt viidatakse enamasti ainult hiljem ilmunud uurimustele.

[2] E. Knorre. Leitfaden bei unseren mathematischen Vorlesungen. Dorpat, 1803.

Gauss loobus, sest kartis, et ainsale matemaatikaprofessorile langevad ülesanded ei jätaks küllaldaselt aega teadusega tegelemiseks.[3] Aastail 1809—1811 jäi matemaatika õpetamine täielikult Knorre ja pärast tema surma Parroti õlgadele.

Observaatorid G. M. Paucker ja W. Struve olid Tartu ülikooli kasvandikud. Matemaatikale ja selle rakendustele pühendas end Simunast pärit Magnus Georg von **Paucker** (1789—1855, Tartus õppejõud 1811—1813). Lõpetanud ülikooli 1808. a. ja töötanud 1811.—1813. a. observaatorina ja erakorralise professorina, kaitses ta siin 1812. a. doktoriväitekirja kindla keha elastsusnähtuste teooriast. 1813. a. siirdus Paucker Jelgavasse *Academia Petrina* professoriks, kus avaldas hulgaliselt töid matemaatika, astronoomia ja metroloogia alalt ning sai 1823. a. Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.[4]

Matemaatika tõeline areng Tartus algas Johann Martin Christian **Bartelsi** (1769—1836; Tartus õppejõud 1821—1836) tegevusega. Tartusse tuli ta teeneka professorina Kaasanist, kus oli olnud muu hulgas N. I. Lobatševski õpetaja. Hariduse sai Bartels Helmstedti ja Göttingeni ülikoolis, doktorikraadi kaitses Jenas. Kuid enne Tartusse tulekut polnud tal teaduslikke publikatsioone (välja arvatud Smelly loodusloo filosoofia ja Bailly astronoomia ajaloo tõlked).

1822. a. ilmus Tartus Bartelsi ladinakeelne «Neli uurimust analüütiliste funktsioonide teooriast»,[5] milles selleaegsed uued suunad matemaatilises analüüsis veel kajastamist ei leia. Sirgete ja tasandite analüütilist geomeetriat ruumis ning selle rakendusi kindla keha mehaanikas käsitleb Bartels oma järgmises kahes töös, mis esitati Peterburi Teaduste Akadeemias 1825. a., esimene neist avaldati selle toimetistes 1831. a.[6] Töös väärib märkimist suunakoosinuste (nüüdismetoodikas ühikvektorite) süstemaatiline kasutamine ja hästi läbimõeldud sümboolika. Nende tööde alusel valiti Bartels 1826. a. Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

Koostöös Struvega arendas Bartels viljakat akadeemilist tegevust mitte üksnes üliõpilastega, vaid ka Professorite Instituudis, kus ta mõjutas eriti Kaasani ülikooli hilisema professori, Tartus doktorikraadi kaitsnud A. P. Kotelnikovi arengut. Bartelsi kõige ulatuslikumaks tööks on tema matemaatilise analüüsi õpik.[7] Teose teine väljaanne ilmus 1837. a. posthuumselt W. Struve toimetusel koos teise köite esimese loenguga.

Carl Eduard **Senff** (1810—1850, Tartus õppejõud 1834—1850) oli Bartelsi õpilane, õppejõud C. A. Senffi noorem poeg.[8] Lõpetamisel kirjutas ta 1830. a. mahuka auhinnatöö, mis ilmus seejärel eraldi raamatuna,[9] ning kujutab endast maailma esimest joone- ja pinnateooria süstemaatilist käsitlust, sisaldades ka Bartelsi ja

---

[3] P. Müürsepp. C. F. Gauss ja Tartu. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, V. Tartu, 1977, lk. 117—123; P. Müürsepp. Gauss and Tartu University. — Historia Mathematica, 1978, p. 455—459.

[4] Ю. Г. Лумисте. Математики Тартуского университета в их связях с Петербургской Академией наук. — Петербургская академия наук и Эстония. Таллин, 1978, с. 5—24; Е. П. Ожигова. Математика в Петербургской Академии наук в конце XVIII — первой половине XIX века. Ленинград, 1980.

[5] Disquisitiones quater theoriam functionum analyticarum pertinentes... Dorpati, 1822.

[6] Е. П. Ожигова. М. Ф. Бартельс и Петербургская Академия наук. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, XI. Tartu, 1981, lk. 93—102.

[7] J. M. C. Bartels. Vorlesungen über Mathematische Analysis... Erster Bd. Dorpat, 1833.

[8] Ka vanem poeg C. J. Senff oli edukas matemaatik, kuid suri noorelt.

[9] K. E. Senff. Theoremata principalia e theoria cusvarum et superficierum, Dorpat, 1831.

autori originaalpanuse.[10] Eriti märkimisväärne on Bartelsilt pärinev liikuva kanoonilise teljestiku kasutuselevõtt jooneteoorias ja Frenet' valemitega samaväärsete seoste tuletamine ja rakendamine 17 aastat enne J. Frenet'd (Bartels-Frenet' valemid). Täiendanud end kahe aasta jooksul saksa ülikoolides, eriti Königsbergis, kus valmis F. E. Neumanni ja C. G. J. Jacobi heakskiidu pälvinud doktoritöö geomeetrilisest optikast, asus Senff 1834. a. õppetööle Tartu ülikoolis. Erakorraliseks professoriks sai ta 1837. a. pärast Bartelsi surma, korraliseks professoriks 1839. a. pärast uue doktoritöö kaitsmist variatsioonarvutuse alal (välismaa kraadi Vene keisririigis ei arvestatud). Lühikest aega (1839—1840) oli Senff observatooriumi direktor, seejärel dekaan ja prorektor, kuni varane surm lõpetas selle võimeka õpetlase tegevuse.

Thomas **Clausen** (1801—1885, Tartus õppejõud 1842—1872) ei olnud observaatorina kohustatud pidama matemaatikaloenguid. Lektorina luges Clausen Tartus siiski mõned matemaatikakursused, kuid oma nime põlistas mitmete silmapaistvate uurimuste avaldamisega.[11] Kogu oma hariduse oli see taani talupoja perest pärit silmapaistev teadlane saanud õppijana Altona observatooriumis. Tal polnud ühtegi tunnistust või diplomit. Oma varasematele matemaatilistele töödele ridade teooriast ja interpolatsioonist, algebralistest võrranditest ja geomeetrilistest konstruktsioonidest (kvadreeruvate «kuukeste» teooriast) lisas Clausen Tartus uurimusi elliptilistest funktsioonidest ja nende rakendustest mehaanikas, kolmandat järku joontest, ahelmurdudest jm. 1844. a. omistas Königsbergi ülikool Clausenile doktoriraadi *honoris causa*, 1854. a. valiti ta Gaussi ettepanekul Göttingeni Teadusliku Seltsi ja 1856. a. Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks (matemaatika alal). Alates 1865. a. oli Clausen Tartus astronoomiaprofessor.

Rakendusmatemaatika esimeseks professoriks Tartus oli Ernst Ferdinand Adolf **Minding** (1806—1885, Tartus 1843—1883). Õppinud Halle ja Berliini ülikoolis klassikalist filoloogiat ja filosoofiat, koostas Minding gümnaasiumiõpetaja töö kõrval doktoriväitekirja matemaatikast ja töötas seejärel (1830—1843) Berliini ülikoolis matemaatika eradotsendina, avaldades mitmeid nüüd matemaatika klassikasse kuuluvaid uurimusi pinnateooriast, algebraliste võrrandite eliminatsiooniülesandest, kindla keha staatikast jm.

Tartus laiendas Minding tunduvalt mehaanikakursuste lugemist, alustas osatuletistega diferentsiaalvõrrandite käsitlemist oma loenguis, esitas esmakordselt Vene keisririigis elliptiliste funktsioonide teooria (1845. a.).

Mindingu teaduslike huvide ring laienes Tartus veelgi.[12] Aastail 1844—1878 avaldas ta üksnes Peterburi Teaduste Akadeemia väljaannetes paarkümmend põhjapanevat uurimust variatsioonarvutusest, pinnateooriast, algebrast, ahelmurdude teooriast, tõenäosusteooriast jm. Tema väärtuslik monograafia diferentsiaalvõrrandite integreerimisest sai 1861. a. Demidovi preemia.[13] Silmapaistev on Mindingi teos analüütilise mehaanika geomeetrilise käsitluse alalt,[14] mille Tartu ülikool pühendas Pulkovo observatooriumile selle 25. aastapäeva puhul. Mitmed tähtsad tööd avaldas Minding kesksetes Saksamaa teadusajakirjades.

1864. a. alates oli Minding Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliige. 1869. a. valiti Peterburi ülikooli auliikmeks koos (Clauseniga) ja 1874. a. Peterburi Teaduste Akadeemia auliikmeks.

Senffi ja Mindingi õpilane oli lätlane Karl **Peterson** (1828—1881), Riia käsitöölise poeg, kes Tartu ülikooli lõpetamise järel kirjutas 1853. a. silmapaistva kandidaaditöö «Über die Biegung der Flächen». Töö sai Mindingi kõrge hinnangu, kuid avaldati alles tänapäeval (1952.). Selles tuletas Peterson esimesena pinnateooria kaks põhivõrrandit (4 aastat enne Mainardit, 16 aastat enne Codazzit; praegu nimetatakse neid Peterson-Codazzi võrrandeiks) ning andis esimesena pinnateooria põhiteoreemi (15 aastat enne Bonnet'd).[15]

Edasises tegevuses tuli Petersonil rahulduda gümnaasiumiõpetaja kohaga Moskvas. Ta lõi kaasa Moskva Matemaatikaseltsi asutamisel 1864. a. ning pani oma nüüd klassikalisteks loetavate uurimustega pinnateooria alalt aluse Moskva diferentsiaalgeomeetria koolkonnale.

Pärast Senffi surma oli Mindingi kauaaegne kolleeg puhta matemaatika alal Peter **Helmling** (1817—1901). Lõpetanud Heidelbergi ülikooli ja töötanud koduõpetajana Liivimaal, omandas ta 1850. a. Heidelbergis doktorikraadi. Järgmisel aastal sai Tartus magistriks promoveeritud Helmling algul eradotsendi, 1854. a. erakorralise ja 1859. a. värske, kohapeal uuesti promoveeritud doktorina puhta matemaatika korralise professori koha. Tubli pedagoogina laiendas Helmling tunduvalt praktiliste harjutuste osa, eriti diferentsiaal- ja integraalarvutuse alal. Teadlasena ta laialdasemat tunnustust ei saavutanud. Koos väitekirjadega on Helmling avaldanud Tartus kümmekond uurimust määratud integraalide arvutamisest ja lineaarsete diferentsiaalvõrrandite teooriast.

Mindingi ja Helmlingi silmapaistvaim õpilane oli teoloogiaprofessori T. Harnacki üks kaksikpoegadest Axel **Harnack** (1851—1888). Lõpetamisel sai ta 1872. a. kuldmedali silmapaistva võistlustöö eest ning matemaatikakandidaadi kraadi. Pärast täiendamist Erlangenis sai Harnack seal 1875. a. doktoriks ja oli seejärel Dresdeni Kõrgema Tehnikakooli professor. Harnackile kuulub rida silmapaistvaid tulemusi algebraliste joonte teoorias, matemaatilises potentsiaaliteoorias ja reaalmuutuja funktsioonide teoorias.

1870. aastail lülitusid matemaatika õpetamisse ja teadusetöösse mitmed täiendavad jõud. Heidelbergi ja Giesseni ülikooli kasvandik, matemaatik Johann Karl Friedrich **Weihrauch** sai Kuressaare gümnaasiumis õpetajatöö kõrval 1869. a. valmis väitekirja ning 1871. a. Tartu ülikooli geofüüsika dotsendi koha (vt. Füüsiline geograafia ja meteoroloogia). Weihrauch oli esimene, kes luges süstemaatiliselt kõrgema algebra kursusi: algeralist analüüsi, lineaarteisenduste ja determinantide teooriat, diofantiliste võrrandite ja ahelmurdude teooriat. Ta avaldas hiljemgi uurimusi diofantilisest anaüüsist ja determinanditeooriast.

Matemaatilisi eriaineid lugesid ka observaatorid. K. Weierstrassi õpilane Berliini ülikoolist Heinrich **Bruns** esitas 1873. a. analüütiliste funktsioonide teooriat ning avaldas 1875. a. töö

---

[10] Ю. Г. Лумисте. Предвосхищение формул Френе в сочинении К. Э. Зенффа. — Вопросы истории физико-математических наук. Москва 1963, с. 141—147; K. Reich. Die Geschichte der Differentialgeometrie von Gauss bis Riemann (1828—1868). — Archive for History of Exact sciences, v. 11. 1973, S. 273—382.

[11] K.-R. Biermann. Thomas Clausen. Mathematiker und Astronom. — Journal f. d. reine u. angew. Math. Bd. 216, H. 3/4, 1964, S. 159—193.

[12] Р. И. Галченкова, Ю. Г. Лумисте, Е. П. Ожигова, И. Б. Погребысский. Фердинанд Миндинг 1806—1885. Ленинград, 1970.

[13] Ф. Миндинг. Исследования об интегрировании дифференциальных уравнений первого порядка с двумя переменными. СПб, 1862.

[14] F. Minding. Disquisitio de formae in quam geometra britannicus Hamilton integralia mechanices analyticae redegit, origine genuina. Dorpat, 1864.

[15] Ü. Lumiste. Tartu ülikool ja XIX sajandi geomeetria. — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, II. Tallinn, 1976, lk. 36—79.

elliptiliste integraalide perioodidest. Hiljem Berliinis ja Leipzigis sai ta tuntuks taevamehaanika spetsialistina. Upsalast tulnud Johann Oskar **Backlund** (1846—1916, Tartus õppejõud 1876—1879) luges kaht matemaatika erikursust, hiljem sai temast 1883. a. Peterburi TA akadeemik astronoomia alal. Samuti Upsala ülikooli kasvandik, Lundis astronoomiadoktoriks promoveeritud Anders **Lindstedt** (1854—1939) luges mitmeid uusi kursusi: algebraliste joonte teooriat, uut geomeetriat ja algebrat. Esmakordselt organiseeris ta 1880. a. seminari suunamaks üliõpilaste iseseisvaid uuringuid. Aastail 1883—1886 oli Lindstedt rakendusmatemaatika professori õppetoolil Mindingi järglasena, seejärel pöördus tagasi Rootsi.

Järgmised kolm aastat oli rakendusmatemaatika õppetoolil Leipzigi ülikoolis õppinud ja seal F. Kleini seminarides osalenud Ernst Otto **Staude** (1857—1928, Tartus õppejõud 1883—1889), kes alustas Tartus eradotsendina. Tema järglaseks sai Berliini ülikooli lõpetanud ja seal L. Kroneckeri ja K. Weierstrassi juures 1884. a. doktorikraadi kaitsnud Julius Carl Christian Adolf **Kneser** (1862—1930, Tartus 1889—1900), kes kutsuti siia Breslau (Wrocławi) ülikooli eradotsendi kohalt.[16] Tartus alustas Kneser oma uurimusi variatsioonarvutuse alalt, lisades Weierstrassi meetoditele geomeetrilise käsitlusviisi, ning avaldas 1897. a. epohiloonud variatsioonarvutuse õpiku. Ühtlasi jätkas Kneser Tartus töid algebraliste võrrandite ja joonte alalt, samuti asus uurima diferentsiaalvõrrandeid, mis kirjeldavad mehaanilise süsteemi liikumist ebastabiilse tasaaaluasendi ümbruses. Pärast Tartust lahkumist töötas Kneser lühikest aega Berliinis ja seejärel püsivalt Breslaus. 1924. a. valiti ta NSVL TA ülismaiseks kirjavahetajaliikmeks.

Puhta matemaatika professori õppetoolile kutsuti P. Helmlingi järglaseks Leipzigi ülikoolist Friedrich Heinrich **Schur** (1856—1932, Tartus õppejõud 1888—1892), kes oli sellal juba tunnustatud eriteadlane algebralises geomeetrias ja Riemanni ruumide teoorias (Schuri teoreemid).[17] Tartus avaldas ta oma uudsed tulemused pidevate teisenduste rühmade teooria alustes. Siin alustas ta ühtlasi 1892. a. uurimusi geomeetria alustes. Neisse tõmbas ta kaasa oma õpilase K. R. Kupfferi, kelle artikkel 1895. a. pälvis isegi D. Hilberti tähelepanu. (Hiljem sai Kupfferist Baltimaade juhtivaid botaanikuid.)

Puhta matemaatika esimene korraline dotsent, Riiast pärit Theodor Georg Andreas **Molien** (1861—1941) oli Tartu ülikooli kasvandik, kes Lindstedti soovitusel suunati end täiendama Leipzigise F. Kleini juurde. Täiendanud end suviti saksa teaduskeskustes, kujunes Molienist üks uue algebra pioneere. Tema doktoritööst hüperkompleksarvude teooria alal, mis ilmus ja kaitsti Tartus 1892. a.[18], sai abstraktsete algebrate teooria tähteoseid, mis sisaldab esimesi olulisi teoreeme algebrate struktuuri kohta. Ometi ei kinnitanud rahvahariduse ministeerium Molieni 1892. a. professori kohale Schuri järglaseks. Ühtegi põhjendust seejuures ei esitatud. Niisugune talitusviis ilmestab valitsuse poliitikat ülikooli suhtes 1890. aastail. Molien jäi dotsendiks kuni 1900. a., mil ta suunati professoriks Tomskisse, kus pani aluse matemaatikateaduse arengule Siberis.

ASTRONOOMIA. Ülikooli astronoomia ajalugu tähendab sisuliselt te-

[16] P. Müürsepp. Professor of Mathematics Adolf Kneser (1862—1930) and the Tartu University. Items form History of Science in the Estonian SSR. Tartu, 1971, p. 56—71.

[17] Ü. Lumiste. Op. cit.

[18] T. Molien. Über Systeme höherer complexer Zahlen. Dorpat, 1892; samuti: Math. Annalen. Bd. 41, 1893, S. 83—156.

ma tähetorni kujunemist ja -tegevust.[19] Algul puudusid isegi ajutised vaatlusrajatised.

Täheteaduse areng Tartus oli algul seotud rakendusastronoomiaga kõrgema geodeesia näol, mis tegeleb geograafiliste koordinaatide määramisega taevakehade vaatluse abil. Selle ala patrooniks kujunes peamine kohalik kartograafiast huvitatud organisatsioon — Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet (vt. Geograafia).

Kui 1790. aastatel Tartus kohalik kooliõpetaja ja organist Ernst Christopf Friedrich **Knorre** (1759—1810; Tartus õppejõud 1802—1810) huvitus astronoomiast, siis muretses ta navigatsiooniriistu (oktandi ja sekstante) L. A. Mellini atlase kaartide alusvõrgu loomise sihiga. Knorre värbas kaastöölisteks asjahuvilisi ja astus ühendusse saksa juhtiva astronoomi F. X. v. Zachiga. 1802. a. kutsuti Knorre ülikooli observaatoriks. Kuigi tal polnud kvalifikatsiooni professuuri taotlemiseks, võimaldati tal tegutseda matemaatika ja üldastronoomia lektorina kuni surmani.

Akadeemiline astronoomia võlgneb tänu eelkõige G. F. Parrotile, kes rektorina juba 1803. a. hankis Zachilt eelprojekti observatooriumi jaoks. Ühe kandidaadina matemaatikaprofessori kohale, kelle ainevalda kuulus tollal ka astronoomia ja geodeesia, pidas ta silmas kuulsat C. F. Gaussi.[20] Kuigi Gauss Tartu ei tulnud, avaldas tema eestkoste hiljem mõju vähemalt J. H. Mädleri ja T. Clauseni elukäigule.

1804. a. kutsus Parrot matemaatikaprofessoriks J. W. A. **Pfaffi** (vt. Matemaatika), kes mõne aasta jooksul jõudis küllaltki palju Tartus astronoomia alal ära teha. Kui Knorre oli töötanud kantavate riistadega ja tegeles lähema ümbruse punktide geograafilise asukoha määramistega, siis Pfaff rakendas tööle statsionaarsed vaatlusinstrumendid ja üritas lahendada geograafiliste pikkuste vahede määramist Tartu, Riia, Miitavi ja Moskva vahel. 1804.—1809. a. olid tegevuses ajutised observatooriumid (Lenzi majas ja astronoomiaharrastaja Lamberti majas), mille varustuse Pfaff tellis Saksamaalt ja Inglismaalt. Tähtsaim abivahend oli 1807. a. paiku Dollondi firmalt saadud suur passaažiriist tähtede Tartu meridiaanist läbimineku jälgimiseks.

Pfaff pani oma venna, Halle ülikooli matemaatikaprofessori kaasabil aluse ülikooli raamatukogu astronoomiafondile.[21] 1806.—1807. a. andis ta välja Tartu esimese astronoomiapublikatsioonide sarja. Pfaffi tegevuses osales Tartus 1805.—1807. a. koduõpetajana töötanud, kuid Altonast pärinev jurist C. H. Schumacher (1780—1850), hilisem Altona tähetorni juhataja. Seal alustas Schumacher 1821. a. astronoomiaalase nädalalehe («Astronomische Nachrichten») väljaandmist, mille veergudel avaldasid ka Tartu astronoomid oma töötulemusi.

Õppetöös piirduti üldastronoomia ja elementaargeodeesiaga, mida vajati teaduskonna ulatuses. Algetapi väljapaistvaim praktiline saavutus oli üliõpilase M. G. Pauckeri geodeetiline töö — Suure Emajõe kaardistamine 1808. a. (vt. Matemaatiline geograafia).

Teooria alal paistsid sel perioodil silma Pfaffi uurimused, kes kõikide tema kasutada olevate riistade kohta

[19] Г. Левицкий. Астрономы юрьевского университета с 1802 по 1894 год. Юрьев, 1899; А. Желнин. Астрономическая обсерватория Тартуского (Дерптского, Юрьевского) университета 1805—1948. Исторический очерк. — Tartu Astrofüüsika Observatooriumi Publ., kd. 37. Tartu, 1965.

[20] P. Müürsepp. Gauss and Tartu University. Historia Mathematica, 1978, p. 455—459.

[21] O. Nagel. Rara Astronomica in the Library of the Tartu university. Books Printed before 1600. — Tartu Astr. Obs. Teated, nr. 55, lk. 6—20.

töötas välja täpse matemaatilise teooria, ennetades hilisemaid tunnustuse võitnud teoreetikuid (Bessel, Hansen). 1807. a. valiti Pfaff Peterburi Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikmeks.

Tähetorni ehitamiseks projekti koostamisega tegeles komisjon, kuhu kuulusid Pfaff, Knorre ja Parrot. Ehitustööd prof. J. W. Krause projekti järgi algasid 1808. a., vastu võeti ehitis 1810. a. detsembris (ilma pöördkuplita), 1821. a. valmis tähetorni juhataja elamu.

Pfaff oli naasnud Saksamaale 1809. a. ja Knorre surnud 1810. a. Observaatori kohta täitis 1811.—1813. a. M. G. Paucker (vt. Matemaatika), tegutsedes ka erakorralise professorina. Silmapaistva matemaatikuna esitas ta oma loengutes ka taevamehaanikat. Tõenäoliselt oli tema õpilaseks Friedrich Georg Wilhelm **Struve** (1793—1864, Tartus õppejõud 1813—1838),[22] kes 1808. a. oli tulnud Altonast Tartusse Sangaste mõisa omaniku krahv Bergi perekonda koduõpetajaks ja aastail 1808—1811 omandas Tartu ülikoolis filoloogi hariduse. Saanud Parroti toetusel eristipendiumi, õppis Struve 1811.—1813. a. pingsalt täppisteadusi, eeskätt astronoomiat.

Matemaatika- ja astronoomiaprofessoriks 1811. a. valitud J. S. Huth jättis vastvalminud tähetorni tegevusse rakendamise observaatorite õlgadele. Kui Paucker 1813. a. lahkus, asus tema kohale Struve, kes algselt oli kavatsenud naasta Saksamaale.[23] Jäänud Tartusse, võttis ta kindla suuna rakendusastronoomiale. Huthi surma järel ei soovinud Struve erakorraliseks professoriks saada, vaid ootas korralise astronoomiaprofessuuri loomiseni 1820. a.

1815. ja 1816. a. suvel reisis Struve Saksamaal, tutvudes juhtivate astronoomide ja vaatlusriistade ehitajatega. Reiside tulemuseks oli 1817. a. Münchenist Reichenbachi ja Erteli töökojast meridiaanringi tellimine tähtede ühe nurkkoordinaadi, nimelt taevaekvaatori suhtes käände määramiseks taevasfääril. Dollondi passaažiriist otsetõusu mõõtmiseks oli muretsetud juba varem. Struve paigaldas selle ja varustas observatooriumi otsetõusu määramisel vajalike täppis-(pendel)kelladega, nii et 1814. a. jaanuaris alustatud tööst võis juba 1817. a. ilmuda esimene köide vaatlustulemustega.[24]

1814. a. alustas Struve kaksiktähtede uurimist. Kuigi oli juba teada, et paljud tähtedest on tegelikult kaksik- või mitmiktähed, polnud veel kuigi palju mõõdetud nende komponentide suhtelisi koordinaate, viimaste muutusi, samuti suhtelisi heledusi ja muid tunnuseid. Alates 1818. a. lisandusid tähtede kauguste mõõtmise katsed, nn. tähtede parallaktilise nihke vaatlused. Vaatlustest passaažiriistaga tuli ta järeldusele, et parallaktilised nihked on üldiselt väiksemad, kui seda on fundamentaalastronoomia vaatlusriistade täpsuselävi. See töö aitas kummutada mõnede astronoomide väiteid, kes ekslikult arvasid olevat avastanud parallaktilisi nihkeid absoluutkoordinaatide mõõtmistest.

Aastail 1816—1819 teostas Struve Liivimaa astronoomilis-trigonomeetrilise mõõdistamise (koos trigonomeetrilise nivelleerimisega, vt. Matemaatiline geograafia). Kus võimalik, rajati triangulatsioonivõrk. Piki Riia lahe kallast tuli aga piirduda punktide määramisega astronoomiliselt. Kasutatud meetodit on isee-

[22] З. К. Новокшанова (Соколовская). Василий Яковлевич Струве. Москва, 1964, с. 295.

[23] J. Dick. Die Bewerbung Wilhelm Struves um Mannheim. — Die Sterne. Bd. 45, Nr. 3/4, 1969, S. 65.

[24] «Observationes astronomicas institutas in specula», vol. I.

loomustatud kui praegusaja parallaktilise polügonomeetria prototüüpi.[25]

1820. a. muudeti observaatori ametikoht korraliseks **astronoomia professuuriks,** millega kaasnes tähetorni ametlik juhatamine. Perioodil 1820—1894 olid selle juhatajateks F. G. W. Struve, Berliinist Tartusse tulnud J. H. Mädler ja Taanist pärit iseõppija T. Clausen ning viimaste õpilane P. C. L. Schwarz. Seda aega võib pidada Tartu tähetorni klassikaliseks, puhtastronoomilise uurimistöö ajajärguks.

Kui Struve sai tähetorni täieõiguslikuks juhtijaks, oli Liivimaa mõõdistamine lõpetatud. Tartu tähetornilt oodati juba üldriiklike ülesannete lahendamist. 1812. a. Isamaasõja käigus oli kindralstaabilegi selgunud täpsete kaartide vajalikkus, hakati formeerima sõjaväetopograafide korpust.[26] Admiraliteet tundis aga huvi rakendusastronoomide ettevalmistamise vastu seoses kavandatavate geograafiliste ekspeditsioonidega.

Sõjaväe topograafiaametkond oligi alustanud meridiaankaare pikkuse määramist Poola—Leedu aladel. Tööd teostas Eestimaalt pärinev kindral C. F. Tenner.[27] Struve esitas omalt poolt ülikoolile 1819. a. projekti kaare mõõtmiseks samal meridiaanil Läänemere provintside ulatuses, toetudes Liivimaa mõõdistamisel saadud kogemustele. Baasimõõtmisriista valmistas Struve kavandi järgi ülikooli mehaanik Brücker. Välitööd tehti aastail 1821—1827, vajalikud astronoomilised mõõtmised sooritas M. G. Paucker.

Struvest kujunes põhiline autoriteet kõrgema geodeesia küsimustes. 1822. a. valiti ta Peterburi TA korrespondentliikmeks. Ta planeeris ja juhendas Teaduste Akadeemia kindralstaabi Vene Geograafiaseltsi jt. üritusi, nagu meridiaanikaare mõõtmise jätkamine Soomes, geograafiliste ekspeditsioonide astronoomilised ülesanded maal ja merel ning kronomeetrilised ekspeditsioonid geograafiliste pikkuste vahede määramiseks lõigul Pulkovost Greenwichini.

Struve õpilastest, kellest paljud töötasid tema juures observaatorite ja assistentidena, said samuti silmapaistvad astronoomid. Paar õpilast oli Struvel ka Professorite Instituudis (G. F. Sabler, A. N. Savitš). Tema õpilased omandasid hiljem Venemaal astronoomia alal rea võtmepositsioone. Nii sai F. G. W. Struve poeg Otto Wilhelm hiljem Pulkovo tähetorni juhatajaks, K. H. Knorre (esimese observaatori E. C. F. Knorre poeg) Nikolajevi mereobservatooriumi juhatajaks, G. T. Sabler Vilniuse tähetorni juhatajaks, V. F. Fjodorov Kiievi tähetorni asutajaks, W. Wrangel hüdrograafiavalitsuse direktoriks, A. N. Savitš Peterburi ülikooli esimeseks astronoomiaprofessoriks, W. Döllen (Struve väimees) Peterburi sõjaväeakadeemia astronoomiaprofessoriks.[28]

Struve kiire edu kindlustas talle võimalused tähetorni varustuse täiendamiseks. 1824. a. saabus optik Fraunhoferi valmistatud 9-tollise läätsega teleskoop Münchenist. Teleskoobi tähtsus ei seisnud mitte ainult tema refraktori tollal ületama-

[25] G. Zelnin ja L. Vallner. W. Struve geodeedina. — Tähetorni Kalender 1964. aastaks. Tallinn, 1963, lk. 48—55.

[26] Г. А. Желнин. Развитие основных астрономо-геодезических работ на территории Эстонской ССР в период 1811—1940 гг. — ENSV TA Toimetised, 1953, nr. 1, lk. 70—79.

[27] Vt. näit. A. Vuuk. Carl Fr. Tenner (1783—1859). — Tartu Tähetorni Kalender 1959. aastaks. Tallinn, 1959, lk. 85—91.

[28] A. v. Oettingen. Gedächtnissrede zur Feier des hundertjährigen Geburtstages von Wilhelm Struve. Vierteljahrschr. der Astron. Ges., Bd. 29, 1874, S. 79, Э. С. Пайна. Астрономы А. Н. Савич и Е. Е. Саблер в Тарту (Дерпте) (по материалам ЦГИАЛ СССР). — Из истории естествознания и техники Прибалтики, 4. Рига, 1972.

tult suures läbimõõdus, mis tegi Tartu tähetorni korrapealt maailmakuulsaks. Põhiline tehniline uudsus seisnes homogeense klaasi valmistamise tehnoloogia rakendamises, mis esmakordselt tagas ettearvestatult kõrgekvaliteetse, nii kromaatilisest kui sfäärilisest aberratsioonist vaba kujutise.[29] Teleskoobi konstrueerija, Müncheni mehaanik Utzschneider rakendas uudset monteeringut, seadme telg oli suunatud taevapoolusse, võimaldamaks kasutada mehaanilist ajamit (kellapommide jõul) pikksilma automaatseks pööramiseks koos tähistaevaga.

1825. a. valmis tähetorni pöördkuppel pikksilma jaoks. Fraunhoferilt saabus kingitusena tehniliselt täiuslik pikksilma okulaarmikromeetrite komplekt, mille keiser talle kompenseeris briljantsõrmusega.

Refraktorteleskoop koos mikromeetriga võimaldas Struvel teostada kaksiktähtede kataloogimise (1827. a.), samuti mõõta esimesena maailmas täsaldusväärselt tähe parallaktilist nihet (mõõtmised 1835.—1836. a., avaldatud teoses «Mensurae micrometricae», 1837. a.). Põhjapanev tähtsus oli ka planeetide kaaslaste nurkläbimõõtude määramisel.

Pärast G. F. Parroti siirdumist Peterburi Teaduste Akadeemiasse ja Struve valimist selle auliikmeks 1827. a. alustati nende eestvõttel keskse riikliku tähetorni rajamist. 1832. a. valiti Struve akadeemia tegevliikmeks ja määrati rajatava Pulkovo keiserliku tähetorni direktoriks. Kohakaasluse alusel jäi ta ühtlasi Tartu tähetorni juhatajaks kuni Pulkovo rajatiste valmimiseni 1838. a. õpul. Uue meridiaanriista, mille Struve Hamburgist Repsoldi firmalt oli tellinud, laskis ta saata juba Pulkovosse. Ta tühistas Pulkovo kasuks ka piduliku otsuse pärandada 1830. a. Inglismaa-reisil omandatud W. Hercheli annoteeritud teoste kogu Tartu tähetornile.

Struve kohakaasluse perioodil lasus vaatlustöö peamiselt observaator E. W. Preussi õlgadel. Kui viimane 1839. a. suri, ei jäänud Tartusse ühtki kvalifitseeritud astronoomi. Tähetorn anti ajutiselt matemaatik C. E. Senffi hoole alla. Kvalifitseeritud astronoomiaprofessori saamiseks pöördus ülikool C. F. Gaussi poole. Viimane soovitas J. H. Mädlerit.

Johann Heinrich **Mädler** (1794—1874, Tartus õppejõud 1840—1865)[30] oli varem tegutsenud astronoomina Berliinis, kus ta saavutas maailmakuulsuse selenograafina. Aastatepikkuste vaatluste põhjal avaldas ta seal Kuu atlase. Ta oli süvenenud ka kaksiktähtede uurimisse.

Tartus oli Mädleri esimene ülesanne leida vilunud observaator. 1842. a. saadigi Tartusse oma aja silmapaistvamaid matemaatikuid Thomas Clausen Altonast Schumacheri juurest (vt. Matemaatika). Mädler usaldas Clausenile vaatlused meridiaanastronoomia riistadega, keskendudes ise vaatlustele Fraunhoferi pikksilmaga. Tema kaksiktähtede vaatluste maht on võrreldav Struve tehtud tööga. Ta arvutas ka kaksiktähtede orbiite, millest omakorda Kepleri seaduste põhjal võis tuletada kaksiktähede hüpoteetilisi kaugusi Päikesest. Mädler koostas esimese vastava üldkataloogi, mis sisaldas 600 kaksiktähe hüpoteetilise kauguse. Fraunhoferi pikksilmaga tegi Mädler rea planeetide ja nende kaaslaste vaatluste tsükleid.

Tartu oludega sobisid Mädleri Berliini kogemused meteoroloogina

---

[29] M. G. Fracastoro. Techniche antiche e moderne al servizio dell' Astronomia. Torino Astr. Oss. Pubbl., Nr. 60, 1975 (Atti Acc. Sc. Torino, 109).

[30] Mädleri puhul on lähtutud tema biograafiast: H. Eelsalu und D. B. Herrmann (unter Mitarbeit von J. Hamel). Johann Heinrich Mädler — eine dokumentarische Biographie.

(omaette meteoroloogiaobservatoorium loodi siin alles 1865. a.). Ta seadis tähetornis sisse korrapärased meteoroloogilised vaatlused ja tegi mõningaid klimatoloogilisi tähelepanekuid. Ilmavaatluste tulemusi valgustati peamiselt nädalaleht «Das Inland», sealhulgas helkivate ööpilvede esmakordset täheldamist 1851. a.

Mädleri teoreetiline uurimistöö Tartus keskendus Linnutee ehituse ja dünaamika küsimustele. Teda tuleb pidada tänapäevase stellaardünaamika rajajaks, kusjuures ta rakendas kontseptsiooni dünaamiliselt tasakaalustatud tähesüsteemist ja püüdis konstrueerida selle mudeleid.[31] Mädler väitis, et tasakaalustatud tähesüsteem võib püsida omaenda raskusjõu mõjul vajamata massiivset tsentraalkeha.

Tähtede liikumiste statistiliseks uurimiseks ühendas ta kõik olemasolevad tähtede nurkkiiruste (nn. omaliikumiste) mõõtmiste kataloogid üheks fundamentaalsüsteemiks, omistades igale kataloogile teatava «kaalu» vastavalt selle täpsusklassile. See oli esimene tõsine katse moodustada tähtede omaliikumiste fundamentaalsüsteemi.

Mädler avaldas oma põhikontseptsiooni Linnutee ehituse kohta 1846. a. teoses *«Die Centralsonne»*. Samal ajal avaldas ka Struve oma vastava kontseptsiooni raamatus *«Les études de l'astronomie stellaire»*. Nende meetodid ja tulemused erinesid. Struve eitas uudse kinemaatilise meetodi viljakust, mida rakendas Mädler selleks, et määrata tähtede liikumistest statistiliselt kindlaks suund, kus asetseb Linnutee kese. Mädleri tulemustes kahelda. Neid kahtlusi õhutas omalt poolt Struve. Nähtavasti tema arvamuse tõttu ei valitudki Mädlerit Peterburi Teaduste Akadeemiasse, küll aga Londoni, Baieri jt. akadeemiate kirjavahetajaliikmeks ning Viini ülikooli audoktoriks.

Mädleri ja tema oponentide dispuut oli Euroopas sajandi keskel tähtsam astronoomide vaidlus. Aeg on kinnitanud Mädleri avastatud kinemaatilise efekti reaalsust, ent mitte tema tõlgitsust.

Mädler oli silmapaistev üldise astronoomia metoodik. Tema vastav raamat («Populaarne Astronoomia», kaheksas trükis alates 1841) võitis üldise tunnustuse. Igasse uude trükki lisas ta juurde värskeid uurimistulemusi ja ideid, sealhulgas omi mõtteid.[32] Nii väljendas ta selles raamatus nn. Olbersi paradoksi seletuse niisugusel kujul, mis lubab teda nüüd pidada moodsa kosmoloogia isaks. Ka arendas Mädler mõtet, et ülitihedad taevakehad ei tarvitse lasta valguskiirt oma ümbrusest väljuda, s. t. arendas ideed, mida nüüd nimetatakse «mustade aukude» teooriaks.

Mädleri kaastöölistest ja õpilastest said T. Clausen ja L. Schwarz hiljem Tartu tähetorni juhatajateks, A. Wagner aga Pulkovo tähetorni direktori asetäitjaks.

Mädleri tegevus tõi Tartu ülikoolile ja tähetornile palju kuulsust. Ta organiseeris kaks ekspeditsiooni päikesevarjutuse vaatlemiseks: 1851. a. Brest-Litovskisse ja 1860. a. Põhja-Hispaaniasse Victoria linna lähedale. Samuti osales ta juhtiva rahvusvahelise astronoomide ühenduse (*Astronomische Gesellschaft*) loomisel.

Mädler võttis edumeelselt sõna teaduse ja ühiskonna vahekordade kohta. Toetades Schleideni kutsumist Tartusse, hoiatas ta katsete eest teadust administreerida. Tema ajal õp-

---

[31] H. Eelsalu. Mädlerist Kusmini — esimene samm lapikute tähesüsteemide teoreetilisel modelleerimisel. — Tähetorni Kalender 1978. aastaks. Tallinn, 1977, lk. 36—40.

[32] Mädlerile viitas rohkesti F. Engels oma «Looduse dialektikas», mistõttu võib väita, et Mädler andis märkimisväärse panuse dialektilise materialismi kujunemisse.

pis Tartus astronoomiat läti folklorist K. Barons. Mädlerilt võis mõjustusi saada ka Fr. R. Kreutzwald.[33] Tartu edumeelsele nädalalehele «Das Inland» ja Riias ilmuma hakanud kuukirjale «Baltische Monatsschrift» oli Mädler aktiivne kaastööline. Samuti oli ta tegev kalendrite väljaandmisel.

Oma viimastel Tartu aastatel kannatas Mädler silmahaiguse all. Siis asendus vaatlustöö eeltööga mahuka üldise astronoomia ajaloo koostamiseks, mille lõpetamine toimus hiljem Saksamaal.

Tema järglane Thomas **Clausen** oli pärast Schumacheri juurest Altonast lahkumist tegutsenud vahepeal optikateoreetikuna Fraunhoferi surma läbi vabanenud kohal Münchenis Utzschneideri instituudis. Iseseisva uurimistöö käigus oli Clausen kujunenud kompetentseks taevamehaanikuks ja matemaatikuks. Sellealaste tulemustega saavutas ta laialdase tunnustuse (vt. Matemaatika).

Tartu perioodi astronoomiliste uurimustena avaldas ta töid meridiaaninstrumentide ja sekstantide geooriast ning mitmeid komeetide orbiitide arvutusi. Teda loetakse komeetisüsteemide (perekondade) kontseptsiooni loojaks. Clausen läks pensionile 1872. a. ja suri 13 aastat hiljem Tartus.

Clauseni poolt observaatorina tehtud meridiaanvaatlusi kasutas Mädler tähtede omaliikumiste täpsustamisel oma üldkataloogi tarbeks. 1870. a. võttis meridiaanvaatlused üle 1865. a. observaatoriks saanud Peter Carl Ludwig **Schwarz** (1822—1894, Tartus õppejõud 1865—1894), kelle Clausen oli välja õpetanud. Alates 1872. a. oli Schwarz astronoomiaprofessor ja tähetorni juhataja.

Schwarzi professuuri ajal jäi Tartu tähetorn Pulkovo mõju alla, sest tal puudus originaalne teoreetiline arimissuund. Kui geodeetilise astronoomia spetsialist oli ta assistendina osalenud aastail 1849—1858 rasketel ekspeditsioonidel Siberisse, Sahhalinile ja Põhja-Hiinasse. Tartus aitas ta koostada juhendit Liivimaa nivelleerimiseks.

Tartu tähetorni meridiaanastronoomilised vaatlusriistad olid Schwarzi ajaks moraalselt vananenud, tema taotlusi nende uuendamiseks ei rahuldatud. Vaatamata sellele nõustus Schwarz osalema saksa *Astronomische Gesellschaft*'i algatatud kollektiivtöös põhjapoolkera tähtede asukohtade täppismõõtmiseks nn. Bonni kataloogi jaoks.[34] Töö jäi lõpetamata ja tõi Tartu tähetornile kolleegide seas mõneti halva maine.

Jäädava panuse Tartu tähetorni ajalukku andis Strassburgist kutsutud observaator C. E. A. **Hartwig** (1851—1923, Tartus õppejõud 1884—1886), hilisem Bambergi tähetorni juhataja, kes Tartus 1885. a. visuaalselt avastas esimese Galaktika-välise supernoova Andromeeda tähesüsteemis. Hartwigi avastusele järgnes pikem diskussioon ja nimetus «supernoova» võeti kasutusele alles 1930. aastatel.[35] Hartwig oli üks viiest Schwarzi direktoriks oleku ajal vaheldunud observaatorist (H. Bruns, J. O. Backlund, A. Lindstedt, C. E. A. Hartwig ja G. W. L. Struve — kuulsa F. G. W. Struve pojapoeg). Need olid kõik võimekad noored teadlased, kes Tartus ei püsinud kesise palga pärast ja hiljem jätkasid edukalt akadeemilist karjääri mujal. Nii sai Brunsist

---

[33] Mädleri poetessist naine Minna valas värssidesse Kreutzwaldi «Koidu ja Hämariku» saksakeelse tõlke. Tema kodu oli Tartu literaatide kohtumispaigaks.

[34] А. Желнин. Ук. соч., Астрономическая обсерватория . . ., 1965, с. 72—80.

[35] Hartwigi avastust ja järgnevat diskussiooni on kirjeldanud K. Löchel käsikirjas «Die Geschichte der Supernovae» (1966), mille ta lahkelt saatis nende ridade kirjutajale.

Leipzigi ja Backlundist Pulkovo tähetorni direktor, Lindstedt jätkas Tartu ülikooli ja Struve Harkovi ülikooli professorina.

MATEMAATILINE GEOGRAAFIA, GEODEESIA JA KARTOGRAAFIA. Neid teadusharusid käsitleti juba antiikajast alates koos matemaatika ja astronoomiaga; see traditsioon jätkus ka XVII sajandil ning hiljemgi. Venemaal oli nimetatud distsipliinide õpetamine XIX sajandi esimesel poolel väga aktuaalne seoses arvukate ümbermaailmasõitudega ning ulatuslike kaardistamistöödega riigi mitmesugustes osades.

Matemaatilist geograafiat, milles käsitleti Maa kuju ja suurust ning maakera pöörlemist ja tiirlemist koos sellest tulenevate järeldustega, õpetas esimesena Tartus 1806 a. observaator E. **Knorre.** Seejärel lugesid nimetatud distsipliini matemaatikaprofessorid J. W. Pfaff ja J. S. Huth ning 1817. a. ühe korra ka F. G. W. Struve.

Tähtsaks õppeaineks oli topograafiline kaardistamine, mida õpetati enamasti praktilise trigonomeetria ja geomeetria nime all. Seda distsipliini õpetas alates 1805. a. J. W. Pfaff, seejärel M. G. Paucker ning alates 1814. a. F. G. W. Struve. 1815. a. alates luges Struve reeglipäraselt geograafiliste kohamäärangute kursust ning kõrgemat geodeesiat.

Laialdase tähelepanu osutamine rakenduslikule astronoomiale, geodeesiale ja topograafiale oli tingitud nii sõjalistest vajadustest kui ka majanduse arengust. Venemaa läänepiiril teostati XIX sajandi esimesel poolel C. F. Tenneri ja F. Schuberti juhtimisel topograafilist kaardistamist, mida tuli siduda astronoomiste kohamäärangutega. Uusi täpseid kaarte vajati ka maaparandustöödeks, liiklusteede rajamiseks jne. Kõik see tingis kaardistamistöödel uute, senisest täpsemate meetodite (triangulatsioon, nivelleerimine jne.) kasutuselevõtu. Neid meetodeid hakati õpetama ka ülikoolis. Esimeseks praktiliselt tähtsaks saavutuseks sellel alal oli Emajõe mõõdistamine 1808. a. tolleaegse Tartu ülikooli üliõpilase, hilisema väljapaistva astronoomi ja matemaatiku M. G. **Pauckeri** poolt (töö tulemused publitseeriti alles 1856. a.).[36]

Eriti viljakaks kujunes kõnesolevas valdkonnas F. G. W. **Struve** tegevus. Esimeseks sammuks selles suunas oli Tartu tähetorni täpsete geograafiliste koordinaatide astronoomiline määramine, mis oli tema doktoritööks.[37] Pärast seda teostas Struve Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ülesandel Liivimaa astronoomilis-trigonomeetrilise mõõdistamise (triangulatsiooni)[38], mis sai aluseks tema juhendamisel valminud C. G. Rückeri «Liivimaa spetsiaalkaardile».[39] See üritus pani aluse Struve viljakale tegevusele geodeesia vallas — meridiaanikaare mõõtmisele läbi Tartu kulgevat meridiaani mööda. Algul viis Struve selle läbi Soome lahe ja Daugava vahelises lõigus,[40] seejärel aga jätkas koos C. F. Tenneriga triangulatsiooni Doonau suudmeni ning Põhja-Jäämereni (25°20′ ehk ligi 2800 km ulatuses).[41]

---

[36] Magnus Georg Paucker. Vermessung des Embachs, seines Laufes und seiner Profile, im Sommer des Jahres 1808. — Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands. Erste Serie, I Bd. Dorpat, 1856, S. 367—426.

[37] W. Struve. De geographica positione speculae astronomicae Dorpatensis. Mitaviae, 1813.

[38] W. Struve. Resultate der in den Jahren 1816 bis 1819 ausgeführten astronomisch-trigonometrischen Vermessung Livlands. St. Petersburg, 1844. Zweite Ausgabe: Dorpat, 1857.

[39] E. Varep. C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaart 1839. aastal. Tallinn, 1957.

[40] W. Struve. Beschreibung der Breitengradmessung in der Ostseeprovinzen Russlands, I—II. Dorpat, 1831.

[41] W. Struve. Arc du Méridien de 25°20′ entre le Danube et la mer glaciale mesuré depuis 1816 jusqu'en 1855, I—II. St. Petersburg, 1857—1860.

See oma aja kohta grandioosne teaduslik üritus, nn. Vene-Skandinaavia meridiaanikaare mõõtmine tõi Struvele teenitult maailmakuulsuse.

F. G. W. Struve ajal kujunes Tartu ülikool astronoomide ja geodeetide ettevalmistamise tähtsaimaks keskuseks Venemaal. Struve loenguid kõrgemast geodeesiast ja geograafilistest kohamääranguist kuulasid mitte ainult Tartu ülikooli astronoomia- ja matemaatikaüliõpilased, vaid ka Professorite Instituudi kasvandikud ning kvalifikatsiooni tõstmiseks Tartusse komandeeritud kindralstaabi- ja meeväeohvitserid, keda rakendati sel ajal Venemaal teostatavail topograafilistel, hüdrograafilistel ja astrogeodeetilistel töödel.

Praktilist geodeesiat (topograafiat) õpetati ülikooli tegevuse esimesest aastakümnetel sõjanduse eriala üliõpilastele, s. o. ohvitseridele, kes ülikooli juures omandasid kõrgema erialise hariduse. Vastavat kursust õpetasid ooberst F. G. Elsner (1803—1812) ja major F. W. K. Aderkas (1819—1830), kes 1821. a. luges ka ajageograafiat.

XIX sajandi keskpaiku töötas F. G. W. Struve järglasena astronoomiaprofessorina pikka aega J. H. Mädler, kes oli tõsiselt huvitatud ka geograafiast. Ta oli Berliini Geograafiaseltsi (*Gesellschaft für Erdkunde*) asutajaid (1828) ning võttis aktiivselt osa ka Tartu Loodusuurijate Seltsi rajamisest (1853). Tartus luges ta regulaarselt matemaatilist geograafiat, korraks ka geograafiliste kohamäärangute kursust ja geodeesiat. Mädler püüdis matemaatilise geograafia sisu mõnevõrra avardada, tõstes sellega küsimusi üldisest füüsilisest geograafiast. Sama tendents ilmneb ka tema poolt publitseeritud teaduslikus ülesandituses.[42]

Kõrgemat geodeesiat õpetas ligi kolme aasta vältel (1848. a. alates) matemaatikaprofessor E. F. A. **Minding.** Pikka aega õpetas ta ka agronoomiaüliõpilastele praktilist geodeesiat ning juhendas vastavaid harjutusi.

1865. a. alates lugesid matemaatilist geograafiat T. **Clausen** (kuni 1872. a.), astronoom-observaator Heinrich **Bruns** (1874. a.), astronoomiaprofessor P. C. L. **Schwarz** (1876—1882. a.) ning viimasena füüsilise geograafia ja meteoroloogiaprofessor J. K. F. **Weihrauch** (1884.—1890. a.). Kõrgema geodeesia õpetamine jäi pärast Mindingi lahkumist samuti Schwarzi hooleks, kes seda ainet luges 10 aasta vältel (1884—1894). Schwarz luges ka praktilist geodeesiat agronoomidele (mõõdistamist ja nivelleerimist koos harjutustega). Schwarz oli noore mehena Struve soovitusel võtnud osa kahest Vene Geograafiaseltsi ekspeditsioonist Ida-Siberisse (1849—1852 ja 1855—1858). Tema poolt teostatud geograafiliste pikkuste ja laiuste määrangud olid aluseks kaartide koostamisel sealsete alade kohta.

FÜÜSIKA. Füüsika õpetamist alustati Tartu ülikoolis samaaegselt taasavamisega, mil moodustati teoreetilise ja eksperimentaalse füüsika professuur. Õppetöö toimus 1802.—1809. a. M. v. Bocki majas, seejärel peahoone alumisel korrusel, kus oli auditoorium sajale kuulajale, laboratoorium, riistade saal ja optikatuba. 1859. a. viidi füüsika õpetamine üle peahoone parempoolsesse juurdeehitisse, kus selleks oli kasutada üheksa ruumi, sealhulgas tõusva põrandaga auditoorium.[43] 1865. a. nimetati professuur ümber füüsika professuuriks.

Ajavahemikul 1802—1865 leidus füüsikaloengute kuulajate hulgas

[42] J. H. Mädler. Leitfaden der matematischen und allgemeinen physischen Geographie. Stuttgart, 1843.

[43] P. Prüller. Füüsika Tartu ülikoolis 19. sajandi esimesel poolel. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. V. Tartu, 1977, lk. 9—13.

kõige arvukamalt meedikuid, keda oligi ülikoolis kõige rohkem. Filosoofiateaduskonna vanimates säilinud õppeplaanides (1839. ja 1848. a.) oli füüsika kahe semestri kestel õppeaineks 11 erialal: filosoofia, matemaatika, astronoomia, füüsika, keemia, mineraloogia, botaanika, zooloogia, poliitiline ökonoomia, põllumajandus-metsandus ja ehituskunst.

1848. a. õppeplaani kohaselt pidid füüsika eriala üliõpilased omandama 23 õppeainet, sealhulgas füüsikaalastest: üldfüüsika I ja II, staatika, dünaamika, katoptrika (peegeldusõpetus), dioptrika (murdumisõpetus), füüsika erikursused ja meteoroloogia. Füüsika üldkursust loeti füüsikute kava järgi kahe semestri jooksul iga nädal 5—6 tundi. Lisaks sellele loeti iga kahe-kolme aasta tagant erikursustena galvanismi, elektrit, magnetismi, meteoroloogiat, harvemini ka valguse või soojuse teooriat, Maa füüsikat (geoloogiat), Maa magnetismi või füüsilist geograafiat.

Üldfüüsikat kuulasid koos ka kõigi teiste erialade üliõpilased. Erandina luges F. W. Parrot aastail 1836—1840 füüsikakursust ainult arsti- või põllumajandusteaduskonna üliõpilastele.

Füüsika edukale õpetamisele ja uurimisele rajas kindlad alused Georg Friedrich **Parrot.** Saanud trükis ilmunud tööde eest Königsbergi ülikoolilt 1801. a. filosoofiadoktori kraadi, kaitses ta 1802. a. Tartu ülikoolis füüsika korralise professori kutse saamiseks dissertatsiooni «Füüsika ja keemia mõjust arstiteadusele». Lisaks rektoriametile oli ta korduvalt filosoofiateaduskonna dekaan. Tema üks oluline teene on eeskujulikult varustatud füüsikakabineti rajamine, milleks tal õnnestus saada kohe ühekordset toetust 18 000 rubla. Peale selle eraldati kabinetile igal aastal ostudeks ja palkadeks 1500, alates 1820. a. 2500 rubla. 1826. a. oli kabinetis 445 aparaati, neist 67 Parroti poolt leiutatud või tema poolt täiustatud. Kaks kolmandikku kabineti seadmetest olid valmistanud ülikooli töökoja meistrid ja need ei jäänud oma tööomadustelt maha välismaistest. Silmapaistvalt suur oli valgusnähtuste õpetamiseks kasutatud aparaatide arv. Loengute abimaterjalina kasutas G. F. Parrot oma teoreetilise füüsika õpikut[44], samuti Maa füüsika ja geoloogia õpikut.[45]

Teaduslikke töid ilmus G. F. Parrotilt trükis 125, neist 63 füüsika alalt, ülejäänud keemia, bioloogia, geograafia, meditsiini, põllumajandusliku tehnika jm. aladelt.

G. F. Parroti teoreetilise füüsika õpik on peamiselt kirjeldav. Aine käsitlemisel lähtub ta atomistlik-molekulaarsest hüpoteesist, kuid soojuse- ja valgusenähtuste puhul on ta sellal alles elujõuliste, kuid juba vananenud kujutluste kammitsas, tuginedes eriliste soojus- ja valgusainete teooriale. Kui varem neid aineid peeti nähtamatuteks ja kaalututeks, siis Parrot ei väida kategooriliselt, et soojusel ja valgusel kaalu ei ole, vaid arvab, et meie mõõtmisvahendid ei suuda nende kaalu näidata. Soojuse seletamine molekulide liikumise abil ning Huygensi laineteooria ja Newtoni emissiooniteooria valgusest langevad Parroti kriitika alla.[46]

G. F. Parroti töödest on püsivama väärtusega osmoosi tähtsuse rõhutamine inimese füsioloogilistes protsessides. Talle kuulub ka galvaanilise elektri keemiline teooria.[47] Märkimis-

[44] G. F. Parrot. Grundriss der theoretischen Physic, I. Dorpat, 1809; II. Dorpat, 1811.

[45] G. F. Parrot. Grundriss der Physic der Erde und Geologie. Riga—Leipzig, 1815.

[46] P. Prüller. G. F. Parrot füüsikuna ja Tartu ülikooli füüsikakateedri esimese juhatajana. — G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale. Tartu, 1964, lk. 48—90.

[47] Vt. U. Palmi ja J. Stradiņši artiklid samas kogumikus.

väärne on G. F. Parroti tegevus ülikooli töökoja organiseerimisel, kus tehti aparaate füüsikaliste katsete jaoks ja teadusriistu ekspeditsioonide tarvis.

1811. a. valiti G. F. Parrot Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks ning 1826. a. akadeemikuks matemaatika ja 1830. a. füüsika alal. Alates 1826. a. töötas ta Peterburis, juhtides akadeemia füüsikakabinetti, mille samuti viis aineliselt kõrgele järjele ning kujundas üheks paremaks füüsikalaboratooriumiks Venemaal ja Euroopas. Peterburi Teaduste Akadeemia valis 1840. a. Parroti oma auliikmeks. Ta oli enam kui kümne vene ja välismaa teadusühingu liige. G. F. Parrot suri 8. juulil 1852 olles reisil Helsingis.[48]

G. F. Parroti juhendamisel alustas Tartu ülikoolis oma teadlaseteed Heinrich Friedrich Emi **Lenz** (1804—1865). Ta sündis Tartus, lõpetas samas gümnaasiumi ja õppis aastail 1820—1823 ülikoolis, töötades ühtlasi assistendina ülikooli füüsikakabinetis. Parroti soovitusel võttis ta 1823—1826 osa O. v. Kotzebue ümbermaailmareisist. Esimesed uuringud sooritaski E. Lenz ümbermaailmareisi ajal. Ta võttis reisile kaasa 19 teaduslikku aparaati, mis kavandati G. F. Parroti osavõtul ja ehitati ülikooli töökojas suurima täpsusega. Ühtsamad aparaadid olid baromeetri temperatuuri mõõtmiseks ja veepovide võtmiseks ookeani sügavustest ja batomeetri allalaskmise seadmiseks, millega mõõdeti ka ookeani sügavust. Astronoomiaprofessori F. G. W. Struve kaasabil valmistati pendel, üline elektromeeter atmosfäärielektri mõõtmiseks. Ekspeditsiooni käigus saadi väärtuslikke andmeid, mille põhja E. Lenz koostas põhjaliku aruande. 1828. a. tutvustas G. F. Parrot Lenzi töö tulemusi Peterburi Teaduste Akadeemiale. 1828. a. valiti Lenz Peterburi Teaduste Akadeemia adjunktiks füüsika alal, 1830. a. erakorraliseks ja 1834. a. korraliseks akadeemikuks. Teaduste Akadeemia liikmena viis E. Lenz läbi silmapaistvaid töid, mis tegid temast elektromagnetismi klassiku. Elektromagnetilist induktsiooni uurides tuletas ta 1833. a. induktsioonivoolu suuna määramise reegli (Lenzi reegel). Avastas (1835) metallide takistuse sõltuvuse temperatuurist, sõnastas elektrivoolu soojusliku toime seaduse (Joule-Lenzi seadus) jms. Alates 1836. a. oli ta Peterburi ülikooli professor ja 1863. a. rektor.

Tartu ülikoolis jätkas G. F. Parroti tööd füüsika alal tema poeg Johann Jakob Friedrich Wilhelm **Parrot** (1791—1841, Tartus õppejõud 1821—1841). Ta omandas kõrghariduse Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, saades siin 1814. a. meditsiinidoktori kraadi. 1811. a. võttis ta osa M. Engelhardti Kaukaasia ja Krimmi ekspeditsioonist. Seal tehtud füüsikalis-geograafiliste uuringute eest, mis ilmusid trükis 1815. a., valiti ta Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. 1821.—1826. a. oli F. W. Parrot Tartu ülikooli arstiteaduskonna füsioloogia- ja patoloogiaprofessor, seejärel sai pärast G. F. Parroti lahkumist Peterburi 1826. a. füüsikaprofessoriks. Ühe esimese alpinistina Venemaal tegi F. W. Parrot mitu uurimisreisi mägedesse (Püreneed, Alpid, Kaukaasia). Uuris Maa magnetismi ja tegi sel eesmärgil reisi Nordkapile 1837. a.

Füüsikaalases õppetöös kasutas F. W. Parrot G. Schmidti loodusõpetuse õpikut[49], samuti L. Kämtzi meteoroloogialoenguid.[50]

---

[48] О. А. Лепнева, Б. Н. Ржонсницкий. Эмил Христианович Ленц. М.-Л., 1952.

[49] G. Schmidt. Hand- und Lehrbuch der Naturlehre zum Gebrauche für Vorlesungen und zum eignen Studium. Giesssen, 1826.

[50] L. Kämtz. Vorlesungen über Meteorologie. Halle, 1840.

F. W. Parroti teaduslike publikatsioonide nimekirjas on 14 tööd, neist kaks füüsika, neli arstiteaduse ja kaheksa geograafia alalt. Tähtsaimad on tema geofüüsilised vaatlused ja mõõtmised, mis on tehtud reisil olles. Endaehitatud reisibaromeetri abil määras ta 1815. ja 1816. a. igilume kõrgused Püreneedes ja Alpides. Ararati ekspeditsioonil tegi ta üsna täpseid vaatlusi portatiivse pendliga, mis ehitati samuti tema enda jooniste järgi ülikooli töökojas. Samasuguseid mõõtmisi tegi ta Nordkapil, uurides seal ka Maa magnetismi. Viimaseid andmeid ta varase surma tõttu enam töödelda ei jõudnud. F. W. Parroti mõõtmistele annavad kaasaegsed kõrge hinnangu. Ta konstrueeris ja laskis ülikooli töökojas ehitada gasomeetri, millega uuris gaaside voolamist.[51]

Tartu ülikoolis töötas ka kuulus elektrotehnikateadlane, galvanoplastika rajaja Moritz Hermann **Jacobi** (1801—1874, Tartus õppejõud 1836—1840). Lõpetanud Göttingeni ülikooli, töötas ta alates 1833. a. Königsbergi ülikoolis. 1835. a. valiti Jacobi Tartu ülikooli tsiviilarhitektuuri erakorraliseks professoriks. Viie aasta jooksul tegi ta siin elektrotehnika vallas põhjapanevaid töid, mille alusel 1838. a. valiti Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks füüsika alal, kuhu ta siirdus 1840. a. tööle adjunktina. 1842. a. sai ta erakorraliseks ja 1847. a. korraliseks akadeemikuks.[52]

F. W. Parroti surma läbi tühjenenud füüsikaprofessori kohale kutsuti Ludwig Friedrich **Kämtz** (1801—1867, Tartus õppejõud 1841—1865), kes oli lõpetanud Halle ülikooli ja omandanud 1823. a. filosoofiadoktori kraadi. Halles kujunes Kämtz silmapaistvaks meteoroloogiks. Ta avaldas seal meteoroloogia ja eksperimentaalfüüsika õpikud, mis võeti kasutusele Saksamaa ülikoolides. Tartusse saabus ta 1841. a. ja töötas siin kuni Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks saamiseni. Tartus avaldas Kämtz aastatel 1860—1864 kolmeköitelise meteoroloogiateatmiku.[53] Töö valmis Vene Geograafiaseltsi ülesandel ja sisaldab üle 30 artikli. Kuus artiklit käsitlevad temperatuuri, õhurõhu ja tuuleelementide mõõtmiste tulemusi Tartus. L. Kämtzi meteoroloogialoengud avaldati 1841. a. ka vene keeles, mis avaldas suurt mõju vene meteoroloogia arengule.

Õppetoolil järgnes Arthur Joachim v. **Oettingen** (1836—1920, Tartus õppejõud 1863—1893)[54], kes on sündinud Tartus ja lõpetanud siin 1859. a. ülikooli füüsikakandidaadi kraadiga. Seejärel täiendas ta end Pariisis ja Berliinis. Kaitsnud 1865. a. doktoridissertatsiooni Tartu ülikoolis, alustas ta siin õppetööd eradotsendina 1863. a. ja valiti 1866. a. erakorraliseks ja 1868. a. korraliseks füüsikaprofessoriks. 1876. a. valiti Oettingen Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. Tartu ülikoolist lahkus ta pärast 30-aastast teenistust, siirdudes Leipzigi.

Oettingeni ajal, 1865. a. alates õpetati füüsikat füüsika-matemaatikateaduskonnas kaheksas osakonnas: matemaatika-, füüsika-, astronoomia-, keemia-, mineraloogia-, botaanika-, zooloogia- ja põllumajandusosakonnas. Nendele lisandus 1880. a. õppeplaanis tehnoloogiaosakond. Ka arstiteaduskonna õppeplaan nägi ette füüsikat 1. ja 2. semestril.

Oettingen luges alates 1863. a. erikursusi ja alates 1866. a. füüsika üld-

---

[51] P. Prüller. Füüsika Tartu ülikoolis . . . lk. 16—17, 24—25.

[52] Sealsamas, lk. 30—33; М. И. Радовский, Борис Семенович. Якоби. М.—Л., 1953.

[53] Repertorium für Meteorologie, I—III. Sankt-Petersburg, 1860—1864.

[54] P. Prüller. Füüsika Tartu ülikoolis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VIII. Tartu, 1979, lk. 3—35.

kursust. Esimesena korraldas ta füüsikapraktikumi (6 nädalatundi) ja kollokviumi uusimate uurimuste kohta. Erikursustena luges ta kõige sagedamini meteoroloogiat, harmooniaõpetust, kõrgema analüüsi elemente (keemikutele), elektrodünaamikat, matemaatilise füüsika aluseid, meaanilist soojusteooriat ja perspektiiviteooriat. Kaasaegsed, nende hulgas keemikud W. Ostwald ja G. Tammann (esimene oli 1881.—1882. a. ja teine 1891. a. füüsikakateedri assistent), annavad kõrge hinnangu Oettingenile kui lektorile.

Oettingeni magistridissertatsioon (1862. a.) käsitles Leideni kondensaatorpatarei füüsikat. Sädeme pikkuse mõõtmiseks gaaskeskkonnas oli vaja leida täpset temperatuuri, milleks uurija käsutuses pidi olema hästikalibritud termomeeter. Siit kujunes doktoridissertatsiooni teemaks Besseli kaliibrimismeetodi teooria viimistlemine. Talle kuulub ka põhjalik töö füüsikateooriast.[55]

Oettingenil on suured teened meteoroloogias. 1865. a. andis ta oma juhi Tartus meteoroloogia observatooriumile kasutada 60 aastaks, muidugi mõõteriistu ja täiustas neid. Ta oli palju meteoroloogiajaamade võrgustiku väljakujundamisel Baltimail. 1875. a. alustas ta süstemaatilisi meteoroloogilisi vaatlusi, mis toimusid neljaksa korda päevas.

FÜÜSILINE GEOGRAAFIA JA METEOROLOOGIA. Füüsiline geograafia nüüdisaja mõistes ning sellega seotud temaatiline kartograafia olid XIX sajandi algul veel nõrgalt areneud. Loodust uuriti siis selle üksikute komponentide lõikes; loodusnähtuste kompleksidele ning loodusnähtustele pöörati alles vähe tähelepanu. Uus kompleksne suund loodusgeograafias hakkas kujunema XIX sajandi esimesel poolel, eelkõige kuulsa looduseuurija Alexander von Humboldti tööde mõjul.

Esimesena õpetas Tartus füüsilist geograafiat esimene rektor G. F. **Parrot**. Juba 1804. a. luges ta väikest meteoroloogiakursust, pärast seda aga aastail 1806—1826 Maa füüsika kursust. G. F. Parrot avaldas nimetatud loengukursusest oma aja kohta tähelepandava õpiku.[56] Selle sisuks on Maa kuju ja suurus, pinnaehituse põhijooned, maailmameri, maismaa hüdroloogia, atmosfäär ja maakoore geoloogiline ehitus, seega küsimused, mis tänapäeval on üldise füüsilise geograafia aineks. Ainult taimkate ja loomastik kui Maa pindmiku komponendid jäävad G. F. Parroti õpiku vaatepiirist välja.

G. F. Parrot aitas kõigiti kaasa ka Tartu ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste suunamisele kaugetele ekspeditsioonidele, sealhulgas vene meresõitjate ümbermaailmareisidele. Admiral A. J. Krusenstern, kes neid ekspeditsioone teaduslikult ette valmistas, saatis sageli ümbermaailmasõitudest osavõtjaid Tartusse end teaduslikult täiendama. G. F. Parroti, G. F. W. Struve ja teiste professorite soovitusel võttis O. Kotzebue teisest ja kolmandast ümbermaailmareisist aastal 1815—1818 ja 1823—1826 arsti ja naturalistina osa J. F. Eschscholtz. Kotzebue kolmanda ekspeditsiooni tegid kaasa üliõpilased E. Lenz, E. W. Preuss ja E. Hoffmann.

G. F. Parroti järglane füüsikaprofessori ametis, tema poeg F. W. **Parrot** oli teaduslike huvide poolest pigemini geograaf kui füüsik või meedik, kuigi ta töötas ülikoolis just nimetatud aladel. F. W. Parrot sooritas mitmed oma aja kohta silmapaistvad uurimisretked. Juba üliõpilasena käis ta M. Engelhardtiga Krimmis ja Kaukaasias, kus teostas geograafilisi uurimisi. Arstina Vene armee koosseisus Prantsusmaal viibides ning pärast seda end Lääne-Euroopas teaduslikult täiendades uuris ta 1816. a. lumepiiri kõrgust Alpides Monte Rossa massiivis, 1817. a. aga sooritas ulatusliku uurimisretke Püreneedesse. 1829.—1830. a. juhtis F. W. Parrot ekspeditsiooni Taga-Kaukaasiasse, mille käigus 27. septembril (9. oktoobril) 1829 esimesena tõusis Ararati tippu. 1837. a. käis ta koos assistent A. Nöscheliga Nordkapil. Oma ekspeditsioonide kohta avaldatud töödes[57] käsitleb F. W. Parrot Maa gravitatsiooni ja magnetismi, orograafiat, mäestike geoloogilist ehitust, lumepiiri kõrgust, kliimat, taimkatte kõrgusvööndeid jm. Õppetööd geograafia alal tegi F. W. Parrot suhteliselt tagasihoidlikult: aastail 1826—1841 luges ta Maa füüsikat kahel korral, meteoroloogiat aga ainult ühe korra.

Laialdaste geograafiliste huvidega olid ka loodusteadlased G. A. Germann, C. F. Ledebour, J. F. Eschscholtz jt. Eraldi väärib esiletõstmist mineraloogiaprofessor M. **Engelhardt**, keda K. E. Baer nimetab Baltimaade loodusteadusliku uurimise üheks peamiseks organisaatoriks. Ta reisis palju Lääne-Euroopas, käis 1811. a. Krimmis ja Kaukaasias, viibis hiljem Karjalas, Põhja-Venemaal ja Uraalis. Oma tegevuse algaastatel luges M. Engelhardt korra ka sissejuhatust üldisesse geograafiasse ja etnograafiasse. Teda võime pidada üheks geokeemia pioneeriks Venemaal (1836. a. luges ta spetsiaalkursust Venemaa mineraloogilise geograafia põhijoontest). 1839. a. alustas M. Engelhardt Tartu ülikoolis geomorfoloogia õpetamist (*Über die Gestaltung der Landoberfläche, in geognostischer, topographischer und technischer Beziehung*).

Arstiteaduskonnas pöörati samuti juba algusest peale geograafilistele probleemidele tõsist tähelepanu. Heaks näiteks on K. E. Baeri 1814. a. kaitstud doktoriväitekiri eestlaste endeemilistest haigustest[58], mida tänapäeva mõistete kohaselt võime pidada tõsiseks meditsiinigeograafiliseks uurimuseks. Üldse said arstiteaduskonna üliõpilased Tartu ülikoolis väga põhjaliku loodusteadusliku ettevalmistuse ning arstide hulgast on võrsunud palju nimekaid uurimisreisijaid.[59] Märkimist väärib seegi, et juba 1820. ja 1821. a. õpetati Tartu ülikoolis maastikuteaduse algeid (*Elemente der Terrainlehre*). Seda distsipliini luges major Aderkas sõjanduse eriala üliõpilastele.

Loodusteaduste arengut Tartu ülikoolis mõjutas kahtlemata soodsalt Alexander von Humboldti uurimisreis Venemaale, mille vältel ta külastas 1829. a. ka Tartut. Juba varem oli G. F. ja F. W. Parrotil olnud kontakt A. Humboldtiga; nüüd puutus ta Tartus kokku G. F. W. Struve, M. Engelhardti, C. F. Ledebouri ja teiste professoritega. A. Humboldti saatjateks tema edasisel reisil Venemaale (Uraali ja Altaisse) olid Tartu ülikooli lõpetanud geoloogid G. Helmersen ja E. Hoffmann. A. Humboldti reis sai stiimuliks samalaadsete ekspeditsioonide korraldamiseks Venemaa vähetuntud piirkondadesse ülikooli enda poolt.

---

[55] A. Oettingen. Harmoniesystem in dualer Entwicklung. Studien zur Theorie der Musik. Dorpat, 1866. Vt. J. Depman. Arthur Oettingen — Tartu ülikooli füüsikaprofessor. — «Eesti Loodus», 1970, nr. 9, lk. 551—554.

[56] G. F. Parrot. Grundriss der theoretischen Physik, zum Gebrauche für akademische Vorlesungen. Dritter Theil: Grundriss der Physik der Erde und Geologie. Riga und Leipzig, 1815.

[57] M. v. Engelhardt u. F. Parrot. Reise in die Krym und den Kaukasus. Berlin, 1815; F. Parrot. Ueber die Schneegrenze auf der mittaglichen seite der Rosagebirges. — Schweigger Journal für Chemie und Physik, 1817, № 4, S. 367—423; F. Parrot. Reise in den Pyrenäen. Berlin, 1823; F. Parrot. Reise zum Ararat, I—II. Berlin, 1834; F. Parrot. Kurze Nachricht von meiner Reise zum Nordcap. — «Das Inland», 1838, №. 1.

[58] C. E. von Baer. De morbis inter esthonos endemicis. Dorpati, 1814.

[59] I. Käbin. Till land och till sjöss. En studie över estlandska läkare-uppträcktsresande. Lund, 1974.

XIX sajandi keskpaiku oli Tartu ülikooli füüsikaprofessoriks F. L. **Kämtz**, keda peetakse põhjendatult kaasaja meteoroloogia üheks rajajaks. Aastail 1831—1836 andis ta välja kolmeköitelise meteoroloogiakursuse ning selle alusel koostatud kokkuvõtiku õpiku.[60] Kämtz oli hästi tuttav suulsa saksa geograafi Carl Ritteri töödega ning tundis tõsist huvi ka füüsilise geograafia vastu. Ta soorias uurimisretki Alpidesse, kus jälgis lustike dünaamikat ja ilmastikunähtusi. Oma artiklites on ta käsitlenud pilvi hoovust, mitmesuguseid tuuli ning muid geograafilisi küsimusi.

Tartus alustas ta reeglipäraseid meteoroloogilisi vaatlusi, mõõtes õhurõhku, temperatuuri, tuule suunda ja kiirust.[61] Suviti viibis ta uurimisretkel Lääne- ja Põhja-Euroopas, kaasas jm. L. Kämtz võttis aktiivselt osa Vene Geograafiaseltsi tööst: aastail 1860—1864 ta koostas ja andis seltsi ülesandel välja kolmeköitelise meteoroloogia teatmiku, milles süstematiseeriti Venemaal tehtud meteoroloogiliste ja magnetiliste vaatluste tulemused.[62]

Füüsikaloengute kõrval pööras Kämtz tõsist tähelepanu meteoroloogiale ja füüsilise geograafia õpetamisele. Väärib märkimist, et mitmel korral (alates 1847. a.) luges Kämtz põhiaalselt Venemaa füüsilist geograafiat, millega ühenduses õppis tegeks vene keele ning kogus terve selle materjali selle õppeaine kohta. Ühe korra luges Kämtz ka üldist geograafiat ja etnograafiat (1856). Koos meteoroloogiaga luges Kämtz 1860. a. esmakordselt Tartu ülikoolis ka klimatoloogiat. Füüsilise geograafia kui distsipliini metodoloogilisi probleeme käsitleb ta ühes 1854. a. ilmunud artiklis.[63]

Biogeograafilistele distsipliinidele pöörati XIX sajandi keskel Tartu ülikoolis osutama senisest suuremat tähelepanu. Baltimaade floorast on esmakordselt esimesena loenguid pidanud E. R. Trautvetter 1835. a. Järgnevalt luges seda kursust mitmel korral 1839. a. alates A. Bunge ning 1858. a. C. F. Schmidt, hiljem kuulus geoloog ja akadeemik. Taimegeograafiat luges esimesena A. Bunge 1841. a. ning teistkordselt 1863. a. Juba 1823. a. luges E. Eichwald regionaalset ornitoloogiakursust — Liivi-, Eesti- ja Kuramaa linnud. 1837. a. esitas H. M. Asmuss loengusarja Liivimaa faunast. Zoogeograafia esineb esmakordselt loengukavas 1847. a. E. Grube esituses; 1865. a. luges sama kursust G. Flor. Arstiteaduskonnas luges H. Köhler 1827. a. alates K. E. Baeri tööde põhjal meditsiinilist antropoloogiat, 1845. a. aga esmakordselt geograafilist haigusteõpetust (*Über geographische Nosologie*).

XIX sajandi teisel poolel toimusid füüsilise geograafia õpetamisel Tartu ülikoolis mitmed olulised muutused. Tolleaegse füüsikaprofessori A. J. **Oettingeni** suureks teeneks on meteoroloogia observatooriumi asutamine ülikooli juurde 1865. a. Ta oli meteoroloogiliste vaatluste väsimatu organiseerija ning saavutas edu ka vaatlusriistade konstrueerimisel. Põhiliselt oli ta siiski füüsik: ainult ühel korral (pärast Kämtzi lahkumist) luges ta 1867. a. füüsilise geograafia ja meteoroloogia ning 1870. a. meteoroloogiakursust. Pärast seda jäi geofüüsikaalaste õppeainete lugemine füüsikakateedri õppejõu J. K. F. Weihrauchi ülesandeks.

---

[60] L. Kämtz. Lehrbuch der Meteorologie, I—III. Halle, 1831—1836; L. Kämtz. Vorlesungen über Meteorologie. Halle, 1840.

[61] L. Kämtz. Über den täglichen Gang der Wärme in Dorpat. — Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands. Erste Serie, I Bd., I. Dorpat, 1854. Tartus tehtud vaatlusi käsitlevad veel paljud teised L. Kämtzi artiklid.

[62] Repertorium für Meteorologie, I—III. Sankt-Petersburg, 1860—1864.

[63] Prof. Dr. Kämtz. Über Wesen und Inhalt der physicalischen Geographie. — «Das Inland». 1854, №. 6—14.

1874. a. õnnestus Oettingenil saavutada uue, füüsilise geograafia ja meteoroloogia professuuri kinnitamine. Selle koha sai 1875. a. senine füüsikakateedri dotsent J. K. F. **Weihrauch** (1841—1891), kes esimese füüsilise geograafia ja meteoroloogia professorina töötas ülikoolis kuni oma surmani 1891. a.[64] Kõige sagedamini luges Weihrauch meteoroloogiat ja valitud peatükke meteoroloogiast *resp.* geofüüsikast, spetsiaalkursustest aga klimatoloogiat, dünaamilist meteoroloogiat, rakendusmeteoroloogiat ning arvutusmeetodeid meteoroloogias. Geograafilistest distsipliinidest luges ta valitud peatükke füüsikalisest geograafiast (sealhulgas eriti hüdroloogiat), aga ka matemaatilist geograafiat ja õpetust kaardiprojektsioonidest.

Teadustöös pööras Weihrauch, kes algupäraselt oli matemaatik, peamist tähelepanu meteoroloogiliste vaatlusandmete töötlemise metoodikale. Koos Oettingeniga andis ta paljude aastate vältel välja Tartu meteoroloogiaobservatooriumi[65] ning Liivimaa sademetejaamade[66] vaatluste tulemusi.

Geograafilise suunitlusega loodusteaduslikke distsipliine õpetati XIX sajandi teisel poolel üsna reeglipäraselt. Põllumajanduse ja tehnoloogia professor A. Petzholdt alustas mullateaduse õpetamist ning rajas ülikooli juurde agronoomialaboratooriumi. Taimegeograafiat lugesid sajandi teisel poolel M. Willkomm (1872), E. Russow (1878, 1882, 1885) ning J. Klinge (1887, 1888, 1890). Võrdlemisi sageli loeti Baltimaade floora ja taimkatte kursust.

Geograafia seisukohast väärib eriti esiletõstmist botaanik J. C. **Klinge** kui kompleksete loodusuuringute ühe pioneeri teaduslik tegevus. Tuntud on Klinge seadus, mis väljendab seost valitsevate tuulte suuna ning järvede kinnikasvamise protsessi vahel; selle seaduse avastas Klinge Eesti järvede taimestiku uurides.[67] Aastail 1891—1895 luges Klinge mitmel korral telmatoloogia (sooteaduse) kursust koos vastavate praktiliste harjutustega ning ekskursioonidega. Viimastel teostati soode nivelleerimist ning turbaproovide võtmist; seega kasutas Klinge juba siis kompleksprofiilide meetodit, mida kaasajal maastikuteaduses laialdaselt rakendatakse.

Kokkuvõttes võib märkida, et loodusteaduste, sealhulgas ka mitmete loodusgeograafiliste distsipliinide õpetamine oli Tartu ülikoolis XIX sajandil kõrgel tasemel.

Tartu ülikooli kasvandikest on akadeemik Karl Ernst von Baer mitte ainult maailmakuulus bioloog, vaid ka silmapaistev geograaf, kes aastaid seisis Venemaa geograafilise uurimise eesotsas ning võttis ise osa reast ekspeditsioonidest. Silmapaistev maadeuurija oli ka akadeemik Alexander Theodor von Middendorff, kellel on suuri teeneid Põhja- ja Ida-Siberi, Amuurimaa ja paljude teiste piirkondade tundmaõppimisel. Tartu ülikooli õppejõududest ning üliõpilastest olgu siinkohal mainitud veel H. Abich, A. Bunge, A. Czekanowski, B. Dubowski, G. Helmersen, E. Hoff-

---

[64] L. Kongo. Johann Karl Friedrich Weihrauch — Tartu ülikooli esimene füüsilise geograafia ja meteoroloogia professor. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, V. Tartu, 1977, lk. 123—137.

[65] Meteorologische Beobachtungen angestellt in Dorpat. Jg. 1.—56. Dorpat, 1868—1921.

[66] Berichte über die Ergebnisse der Beobachtungen an den Regenstationen der Kaiserlichen Livländischen Gemeinnützigen und Ökonomischen Societät, 1885—1900. Dorpat, 1886—1902.

[67] J. Klinge. Über den Einfluss der mittleren Windrichtung auf das Verwachsen der Gewässer nebst Betrachtung anderer von der Windrichtung abhängiger Vegetations-Erscheinungen in Ostbaltikum. — Botanische Jahrbücher für systematik, Pflanzengeschichte und Pflanzengeographie, Bd. XI. Leipzig, 1890.

mann, C. F. Ledebour, G. Maydell, C. A. Meyer, C. Pander, C. F. Schmidt, A. Schrenck, L. Schrenck, J. Stubbendorff jpt. Jegor Sivers aga on saanud tuttavaks Kesk-Ameerika ja Lääne-India uurijana.

Üheks kõige autoriteetsemaks teaduslikuks organisatsiooniks Tsaari-Venemaal oli **Vene Geograafia Selts**, mille asutamisel Tartust võrsunud teadlastel oli tähtis osa. Seltsi 17 asutajaliikmest olid viis Tartu ülikooli lõpetanud (K. E. Baer, F. Berg, V. I. Dal, G. Helmersen ja W. Struve), kaks aga käinud Tartu ülikoolis end täiendamas (F. Wrangell ja M. Vrontšenko). Seltsi asutamise mõtte algatajaks peetaksegi K. E. Baeri, kes aastaid oli selle etnograafiaosakonna juhatajaks. K. E. Baeri initsiatiivil aid teoks Vene Geograafia Seltsi esimesed ekspeditsioonid. Seltsi tegevust võtsid aktiivselt osa paljud Tartu ülikooli õppejõud ja kasvandikud (L. Kämtz, L. Schwarz, hiljem B. Sreznevski, N. Kuznetsov jpt.).

KEEMIA. Keemiateaduse sünd Eestis ühtib Tartu ülikooli taasavamisega 1802. a. Esimeseks keemiaprofessoriks kutsuti Tallinna apteeker Philipp Arzt[68], kes oli saanud tuntuks ol ajal moodsate galvanisminähtuste uurimisega. Arzt alustas energiliselt keemialaboratooriumi sisustamisest, mid töö katkes, sest ta uppus augustis 1802. Seetõttu sai tegelikult **teoreetilise ja eksperimentaalse (ehk rakendusliku) keemia kateedri** esimeseks professoriks Jena ülikooli kasvandik, Peterburist pärit keemik Alexander Nicolaus **Scherer** (1771—1824, Tartus õppejõud 1803). Scherer töötas Tartus ainult ühe aasta ja siirdus juba 1804. a. Peterburi, kuid selle lühikese aja jooksul suutis ta rajada used tol ajal moodsale nn. Lavoisier' suunale Tartus.

Tänu Schererile oli Tartu ülikool Venemaal esimene, kus keemia õpetaine rajati täielikult uusimatele teaduslikele printsiipidele. Ehkki Scherer eriti väljapaistvate teaduslike avastusteni ei jõudnud, tegeles ta viljakalt raamatute kirjutamise ja ajakirjade toimetamisega. Temalt pärineb esimene venekeelne keemiaõpik (1808). Eriti tähtis oli Schereri tegevus venekeelse keemianomenklatuuri kujundamisel, mille esimese projekti ta esitas Peterburi Teaduste Akadeemiale 1807. a. ja see võetigi aluseks vastavate venekeelsete keemiaterminite loomisel. 1807. a. valiti Scherer Peterburi Teaduste Akadeemia tegevliikmeks.

A. N. Schereri lahkumise järel sai uueks keemiaprofessoriks Tartus Riiast pärit apteeker David Hieronymus **Grindel** (1776—1836, Tartus õppejõud 1805—1814). Nimeka keemiku-farmatseudi ja osava kirjamehena pälvis ta peatselt kolleegide lugupidamise ning valiti 1810. a. ülikooli rektoriks.

Grindel õppis aastail 1795—1798 Jenas meditsiini ja loodusteadusi. Apteekripraksise ajal Riias sai alguse tema sõprus ja koostöö G. F. Parrotiga. Grindel ja Parrot olid Venemaal esimesed galvaanielementidega eksperimenteerijad.

D. H. Grindel õpetas Tartus nii farmaatsiat kui ka keemiat. 1814. a. siirdus ta taas Riiga apteekriks. Pärast kuus aastat kestnud apteekritööd otsustas Grindel tulla Tartusse arstiteadust õppima. Aastail 1820—1823 õppiski endine rektor siin meditsiini. Arstikutse omandamise järel pühendus Grindel Riias täielikult arstipraksisele.

Teadusliku tegevuse algperioodil innustus Grindel galvanismi probleemidest. Koos G. F. Parrotiga avaldas ta 1801. a. töö puhta söe omadustest. Suurima tunnustuse sai aga Grindeli

[68] Siin ja edaspidi on kasutatud prof. U. Palmi uurimust «Keemia arengujooni Tartu ülikoolis 1802—1918». Vt. Tartu Riikliku Ülikooli keemiaosakond 1947—1972. Tartu, 1972, lk. 5—39.

1802. a. ilmunud uurimus peedisuhkru valmistamisest, mille eest Peterburi majandusühing määras autorile auhinna. Praktilise kallakuga on ka 1816. a. avaldatud ülevaatlik kirjutis veinivalmistamisest. Mõned uurimused on Grindel pühendanud põldude ja aedade väetamise probleemidele. Grindelil on rohkesti töid ka farmaatsia, füsioloogia ja botaanika alalt.

Viljaka kirjamehena on D. H. Grindel avaldanud üle kümne monograafia ja õpiku, andnud välja mitmeid ajakirju. Ulatuslikumaks teoseks on 1808. a. Tartus ilmunud teoreetilise keemia käsiraamat üliõpilastele. Mitmed Grindeli raamatud on kirjutatud laiema lugejaskonna jaoks, keemia- ja farmaatsiateaduse uusimate saavutuste propageerimiseks. Väljapaistvate teaduslike saavutuste eest valis Peterburi Teaduste Akadeemia D. H. Grindeli 1807. a. oma korrespondentliikmeks.

Pärast Grindeli lahkumist tegi ülikool ettepaneku vakantse koha täitmiseks Harkovi ülikooli keemiaprofessorile, Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmele Johann Emmanuel Ferdinand **Giesele** (1781—1821, Tartus õppejõud 1814—1821), kes juba 1814. a. sügisel asus täitma oma ülesandeid. Gieselt pärineb kapitaalne viieköiteline keemiaõpik, mille viimased osad on kirjutatud Tartus. Aastaid oli see parimaks venekeelseks keemiaõpikuks ja sellest ilmus mitmeid kordusväljaandeid. Gieselt on ilmunud ka rohkesti töid farmaatsia alalt. Tema juures Tartus alustas õpinguid hilisem maailmakuulus teadlane, termokeemia aluste looja H. Hess, kes lõpetas 1825. a. ülikooli arstiteaduskonna. Giese elutee katkes 3. juunil 1821 Jelgavas, teel Saksamaale.

Järgmiseks korraliseks keemiaprofessoriks sai Gottfried Wilhelm **Osann** (1797—1866, Tartus õppejõud 1823—1825), kes alustas siin tööd 1823. a. alguses. Üheks olulisemaks probleemiks kujunes temal Tartus uraali plaatinamaakide keemilis-analüütiline uurimine. Enda arvates avastas Osann isegi kolm uut plaatinarühma keemilist elementi, millest ühte pani ette nimetada ruteeniumiks. Tolle ajastu suurimaid autoriteete keemias J. J. Berzelius luges aga Osanni tööd ebakorrektseks ega aktsepteerinud avastust. Tänapäeval teame, et mõningatest vigadest ja teatud poolikusest hoolimata kujutasid Osanni uurimused uraali plaatinamaakide koostise valdkonnas tähelepanuväärset etappi element ruteeniumi avastamisel. Teatavasti alustas Tartust pärit maailmakuulus keemik Carl Claus uraali plaatinamaakide keemilis-analüütilist uurimist Kaasani ülikooli professorina 1841. a. just G. Osanni tööde ülimalt hoolika reprodutseerimisega ning avastaski juba 1844. a. uue plaatinametalli.[69]

G. W. Osanni sidemed Tartu ülikooliga katkesid 1828. a., mil ta siirdus Würzburgi füüsika- ja keemiaprofessoriks.

Juba 1828. a. sügisel saabus Jenast Tartusse uus keemiaprofessor Carl Christoph Traugott Friedemann **Goebel** (1794—1851, Tartus õppejõud 1828—1851), kes valiti 1833. a. Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. Tema saavutused keemia ja farmaatsia arendamisel Tartus ületavad tunduvalt eelkäijate omad.

Goebeli teaduslike huvide ring oli lai, kuid farmatseudina huvitus ta eelkõige siiski mitmesuguste looduslike ühendite uurimisest. Tema üheks peamiseks teaduslikuks saavutuseks tuleb lugeda alkaloid harmaliini (üldvalemiga $C_{13}H_{14}ON_2$) avastamist 1837. a. Materjali nimetatud uurimusteks kogus Goebel 1834. a. ekspeditsioonilt Lõuna-Venemaa steppidesse. Peterburi Teaduste Akadeemia

[69] Н. Н. Ушакова. Карл Карлович Клаус. 1796—1864. М., 1972.

määras talle ekspeditsiooni tulemuste eest 1838. a. Demidovi preemia. Need Goebeli tööd pakkusid omal ajal suurt huvi looduslikel ühenditel põhineva värvitööstuse arendamise seisukohalt.

Goebeli teiseks oluliseks teaduslikuks teeneks on püroksüliini tootmisel kasutatava nitrotselluloosi valmistamise tehnoloogia oluline täiustamine. Ta oli esimene, kes 1846. a. esitas nitreeritava puuvilla eelkuivatamise meetodi, töötades välja ka meetodi nitreerimisel juba kasutatud hapete segu kontsentreerimiseks nende taaskasutamise eesmärgil. Goebeli täiustused muutsid nitrotselluloosi tootmistehnoloogia efektiivsemaks ning produktide omahinna märksa madalamaks ning leidsid Tsaari-Venemaa lõhkeainetööstuses kohest rakendamist, levides hiljem ka teistesse riikidesse.

Suur tähtsus Tartu ülikooli struktuuri kujunemisele ja edasisele arendamisele oli Goebeli teaduslik-organisatsioonilisel tegevusel. Tema eestvedamisel loodi 1842. a. iseseisev farmaatsiakateeder, 1844. a. organiseeriti Tartu ülikoolis esimene farmaatsiainstituut Venemaal. Mõlemad nimetatud allüksused etendasid silmapaistvat osa vene farmatseutide kaadri ettevalmistamisel — enamik möödunud sajandil Venemaal tegutsenud farmatseutidest oli Tartu ülikooli kasvandikud.

Goebelil oli teaduslik kontakt enamiku tolle aja nimekamate vene keemikutega (J. Fritzsche, H. Hess, N. N. Zinin jt.). Lääne-Euroopa teadlastest kujunesid Goebelil asjalikud koostööidemed J. Liebigiga, kellega ta oli regulaarses kirjavahetuses ja läkitas Giessenisse uurimiseks muu hulgas ka Baltikumi mitmesuguseid looduslikke objekte. Goebel oli ühtlasi Liebigi agrokeemiliste vaadete esimesi propageerijaid Venemaal.

Goebeli käe all sirgusid Tartu ülikooli keemialaboratooriumist mitmed nimekad keemikud, kellest tuntuimad on Carl Claus ja kuulsa astronoomi F. G. W. Struve poeg Heinrich Wilhelm **Struve** (1822—1908), kes 1876. a. valiti Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentiikmeks. C. T. F. Goebel suri Tartus 1851. a.

Goebeli viimastel eluaastatel toimusid ülikooli struktuuris ümberkorraldused, mis avaldasid otsustavat mõju keemiateaduse edasisele arengule Tartus. Nimelt loodi 1850. a. vastmoodustatud füüsika-matemaatikateaduskonnas iseseisev keemiakateeder ja ülikool sai õiguse keemiku diplomi andmiseks. Endise keemia ja farmaatsia ühendatud õppetooli järglasena jäi arstiteaduskonna koosseisu farmaatsiakateeder, mille professoriks sai ülikooli füsioloogilise ja patoloogilise keemia dotsent C. E. H. Schmidt, kes pärast Goebeli surma 1852. a. nimetati keemiaprofessoriks. Farmaatsiaprofessuuri sai 1852. a. Kaasani ülikoolist Tartusse naasnud C. Claus.

Carl Ernst Heinrich **Schmidt** (1822—1894, Tartus õppejõud 1847—1892) pärines Jelgava apteekri perekonnast. Pärast kohaliku gümnaasiumi lõpetamist siirdus ta Berliini ülikooli, kus innustus eriti analüütilisest keemiast. Giessenis täiendas ta end peamiselt orgaanilise keemia ja tol ajal tekkiva biokeemia alal J. Liebigi laboratooriumis. Õpingud lõpetas Schmidt 1845. a. Göttingenis F. Wöhleri ja füsioloog R. Wagneri juures.

Saabunud 1845. a. tagasi kodumaale, töötas C. E. H. Schmidt mõned kuud Meditsiini-Kirurgiaakadeemias N. I. Pirogovi juures. Pärast meditsiinidoktori kraadi omandamist 1846. a. sügisel alustas Schmidt veebruaris 1847 tööd Tartu ülikooli füsioloogia ja patoloogia kateedris Friedrich Bidderi juures. F. Bidderil olid päevakorras ainevahetus- ja seedeprotsesside füsioloogia probleemid. Selle teemaatika valdkonnas alustas Tartus oma teaduslikku karjääri ka Schmidt.

Tema teadusliku tegevuse algus osutus väga edukaks eeskätt tänu täpsete keemilis-analüütiliste meetodite rakendamisele komplitseeritud biokeemiliste probleemide lahendamisel.

Schmidti ja Bidderi ühised uurimused tuginesid täielikult täpsetele analüütilistele meetoditele ja erinesid ses suhtes oluliselt traditsioonilistest töödest tolle aja biokeemias. Seede- ja ainevahetusprotsesside füsioloogia keemiliste aluste uurimisel saadud tulemused on üldistatud nende ühises monograafias.[70] Tartu teadlased tõestasid, et organismis lagundatav valkaine kogus on määratud selle sisaldusega toidus, mitte aga organismi poolt sooritatud lihastööga. Monograafia kujunes suundarajavaks ratsionaalse toitumise teaduslike aluste väljatöötamisel, siin juhiti esmakordselt tähelepanu ühelt poolt rasvade ja süsivesikute, teiselt poolt valkude optimaalse vahekorra vajadusele. Tänapäeval laialt levinud termini «süsivesik» võttis esimesena kasutusele Schmidt 1845. a.

Monograafia leidis üleüldise tunnustuse biokeemikute ringkondades ja kujunes otsustavaks tõukeks seedeprotsesside fermentatiivse teooria arengus. Kuulus vene füsioloog I. P. Pavlov on korduvalt nimetanud Bidderit ja Schmidti oma vahetuteks eelkäijateks ja hinnanud oma töid nende uurimuste edasiarenduseks. Järjepidevus Tartu professorite ja Pavlovi uurimuste vahel muutub veelgi mõistetavamaks, kui märgime, et I. P. Pavlovi esimene õpetaja Peterburi ülikoolis F. V. Ovsjannikov (1827—1906) õppis Tartus meditsiini ja töötas möödunud sajandi keskel siin Schmidti ja Bidderi suunamisel.

Schmidti ulatuslikumatest töödest tuleb veel nimetada uurimusi kliinilise mikroskoopia ja kohtukeemia alalt. Ta töötas välja mikrokristallograafilised määramismeetodid mitmekümne erineva aine keemiliseks identifitseerimiseks organismi vedelikes ning estas rea konkreetseid metoodikaid kohtukeemia praktikas sagedamini esinevate ainerühmade määramiseks.

Lisaks loetletutele on Schmidtil veel teisigi olulisi teeneid biokeemia valdkonnas. Teaduse ajaloos loetakse teda vaba soolhappe avastajaks maomahlas. Ta töötas välja originaalse metoodika vere analüüsimiseks. Täpsete keemiliste analüüside teel tõestas ta, et vereseerum on suhteliselt rikkam naatrium- ja kloriidioonide, verelibled aga kaaliumi- ja fosforisisalduselt. Schmidt tõestas samuti, et suhkur on vere normaalne koostisosa.

Üleminek keemiakateedrisse tähistas Schmidti ja tema kaastöötajate (J. Lemberg, A. Samarin jt.) teaduslikus tegevuses uut etappi, mille sisuks oli muldade, mineraalide, väetiste, vee jm. objektide igakülgne keemilis-analüütiline uurimine.

Üheks ulatuslikumaks töötsükliks oli Kesk- ja Lõuna-Venemaa mustmulla keemilis-analüütiline uurimine V. V. Dokutšajevi ettepanekul. Sisuliselt olid need esimesed süstemaatilised pinnase keemilis-analüütilised määramised maailmas. Nende tööde põhjal visandas Schmidt Vene mustmuldade tekkimisest üldise teooria. Schmidt oli Venemaal üks esimesi mineraalväetiste kasutamise propageerijaid.

Schmidti järgmise ulatusliku tööde rühma moodustasid hüdrokeemilised uurimused. Juba 1860. aastatel koostas ta üksikasjaliku plaani Venemaa hiigelterritooriumi ja külgnevate alade hüdrosfääri keemilise koostise jaotuskaardi loomiseks. Ühtlasi seadis ta eesmärgiks selgitada välja seos vee keemilise koostise ja kohalike geoloogiliste karakteristikate vahel. Schmidti hüdrokeemiaalased tööd leidsid tunnustust kogu maailmas,

[70] Fr. Bidder und C. Schmidt. Die Verdauungssäfte und der Stoffwechsel. Dorpat, 1852.

Peterburi Teaduste Akadeemia valis ta 1873. a. oma korrespondentliikmeks. Tartu akadeemilised ringkonnad hakkasid aga keemiaprofessorit hüüdma «Wasser-Schmidtiks».

Schmidt oli mitte ainult nimekas teadlane, vaid ka tunnustatud pedagoog ja organisaator. Ta pööras palju tähelepanu ülikooli keemialaboratooriumi moderniseerimisele, olles eelnevalt üksikasjalikult tutvunud parimate välismaiste laboratooriumidega. Kaasaegsete hinnangu kohaselt oli Tartu ülikooli keemiakateeder pärast ümberkorraldusi oma aja üks moodsamaid.

Schmidti suure teadusliku autoriteedi ja hea materiaalse baasiga kaasnes keemia õpetamise kõrge tase. Omanäolised olid Tartus kasutatud keemia õppeplaanid. Neis pöörati suurt tähelepanu matemaatikale ja füüsikale, mis võimaldasid õpetada keemiat täppisteaduste tasemel. Seetõttu oli keemia õpetamine Tartus oma loomult füüsikalis-keemiline, mitte aga loodusteaduslik nagu paljudes teistes ülikoolides. Tänu nendele asjaoludele kasvas Tartu ülikooli keemiaosakonna populaarsus kiiresti ja levis kaugele väljapoole Baltikumi piire. Schmidt jättis õpilastele peaaegu täielikku vabaduse nende teaduslikus tegevuses. Seetõttu sirgusid Tartu keemialaboratooriumist väga mitmepalgelised teadlased, kes viljelesid kõige erinevamaid uurimissuundi. Wasser-Schmidti õpilasteks olid sellised tuntud keemikud nagu W. Ostwald, G. Tammann, J. Natanson, P. D. Hruštšov, V. Richter, W. Knieriem, G. Trey, G. Thoms, J. Lemberg jt., nimekad füsioloogid N. M. Jakubovitš, F. V. Ovsjannikov, A. Bunge, N. I. Lunin, W. Schröder jt.

Aastatel 1863—1867 ja 1891—1892 oli Schmidt füüsika-matemaatikateaduskonna dekaaniks, osaledes ka Tartu Loodusuurijate Seltsi rajamises. Tartu ülikooli teenistusest lahkus ta 1892/93. õppeaasta talvesemestril ja suri 1894. a. Tartus. C. E. H. Schmidti suurt rahvusvahelist teaduslikku autoriteeti kinnitab see, et ta oli 27 mitmesuguse ülikooli või teadusliku ühingu auliige.

Märkimisväärne tähtsus keemiateaduse arengule Venemaal oli Schmidti teaduslikel sidemetel peaaegu kõikide nimekamate omaaegsete keemikutega, aga ka paljude naaberteaduste esindajatega. Viljakas oli koostöö paljude vene keemikutega. Eriti lähedaseks kujunesid suhted orgaaniliste ühendite struktuuriteooria ühe looja A. M. Butleroviga, Tartu ülikooli kasvandiku C. Clausi õpilasega. Schmidt etendas väljapaistvat osa A. M. Butlerovi tähtsamate tööde tõlkimisel saksa keelde ja tema teaduslike tõekspidamiste propageerimisel Lääne-Euroopas.

Schmidti laboratooriumis hakkas kujunema uus teadusharu — füüsikaline keemia. Uue uurimissuuna rajajaks Tartus võib lugeda eeskätt Schmidti kuulsaimat õpilast, hilisemat Nobeli preemia laureaati Wilhelm Friedrich **Ostwaldi** (1853—1932)[71], kes õppis ülikoolis keemiat aastail 1872—1875 ja töötas siin seejärel kuni 1881. a., mil siirdus Riia Polütehnilise Instituudi keemiaprofessoriks.

Ostwaldi Tartu-perioodi tööd kuuluvad keemilise termodünaamika, peamiselt keemiliste reaktsioonide tasakaalu ja afiinsuse valdkonda. Nimetatud suund oli 1870. aastatel keemiliste reaktsioonide energeetikas väga aktuaalne. Võib arvata, et noored Tartu keemikud hakkasid huvituma keemilise tasakaalu probleemidest J. Lembergi mõjul, kelle tugevalt füüsikalis-keemilise kallakuga loengud ja praktilised tööd olid üliõpilaste silmis väga kõrges hinnas. Ostwald avastas Tartus tänapäeva terminoloogias soolaefektide nime all tuntud nähtused. Tema Tartu-perioodi tööd leidsid kiiresti laia tunnustuse. Ehkki Ostwaldi lahkumine oli meie ülikoolile tõsiseks kaotuseks, said tema teaduslikud edusammud oluliseks stiimuliks füüsikalis-keemiliste uurimistraditsioonide kujunemisele keemiakateedris. Ostwaldi rajatud suunda hakkas 1880. aastatel arendama edukalt Schmidti teine maailmakuulus õpilane Tammann. Oluline on veel alla kriipsutada, et W. F. Ostwaldi algatusel hakati 1870. aastate lõpus Tartu ülikoolis esimeste seas Venemaal lugema füüsikalist keemiat iseseisva kursusena.

[71] Н. И. Родный, Ю. И. Соловьев. Вильгельм Оствалд. М., 1967, 374 с.

Gustav Heinrich Johann Apollon **Tammann** (1861—1938, Tartus õppejõud 1882—1902) sündis Peterburi kubermangus Jamburgis (praegune Kingissepp Leningradi oblastis). Päritolult oli ta isa poolt eestlane. Pärast isa surma siirdus perekond Tartusse. 1879. a. immatrikuleeriti Tammann Tartu ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna üliõpilaseks, mille 1882. a. lõpetas keemiku diplomiga, alustades tööd C. E. H. Schmidti kateedris laborandina. 1888. a. määrati ta ülikooli keemiainstituudi direktori abiks. Doktorikraadi omandas Tammann 1890. a.

1892. a. valis ülikooli nõukogu Tammanni D. I. Mendelejevi ja N. N. Beketovi soovitusel erakorraliseks professoriks ja keemiakateedri juhatajaks ning ühtlasi keemiainstituudi direktoriks. 1894. a. valiti ta (taas D. I. Mendelejevi soovitusel) korraliseks keemiaprofessoriks. Ta töötas sellel kohal 1902. a. lõpuni, mil siirdus Göttingeni. Lahkudes viis Tammann kaasa oma kõige väärtuslikuma aparatuuri, iseenda konstrueeritud kõrgrõhupressi ainete faasiliste muundumiste uurimiseks.

Tammanni kogu edaspidine elu ja tegevus jäi seotuks Göttingeniga. Ta suri seal maailmakuulsa teadlasena 1938. a. Ta oli arvukate välismaiste teaduslike ühingute ja akadeemiate liige. 1912. a. valiti G. H. J. A. Tammann Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks, 1927. a. aga NSVL Teaduste Akadeemia auakadeemikuks.

Tammanni lahkumine oli kaotuseks keemiateaduse edasisele käekäigule Tartus, sest tema juhtimisel saavutas meie ülikooli keemiakateeder möödunud sajandi viimasel aastakümnel laialdase tunnustuse kui heterogeense tasakaalu uurimise üks keskusi maailmas.

Tammanni teaduslik tegevus oli väga produktiivne. Tema sulest on ilmunud ligemale kümme monograafiat ning enam kui 500 teaduslikku artiklit keemia väga mitmesuguste probleemide kohta. Tartus ilmus Tammannil üle 60 üksikartikli ning sisuliselt valmis siin ka 1903. a. ilmunud monograafia kristalliseerumisest ja sulamisest.[72]

Tartus kujunes Tammanni teadusliku töö suund välja ühelt poolt Schmidti, Ostwaldi jt. Tartu keemikute ning teiselt poolt D. I. Mendelejevi, S. Arrheniuse ja hollandi termodünaamikute koolkonna mõjul. Tammanni esimesed tööd on pühendatud füsioloogilist laadi küsimustele. Hiljemgi tegeles ta aeg-ajalt füsioloogilise keemia probleemidega, tõsiteadusliku väärtusega olid uurimused fermentatiivsete protsesside kineetika alalt. Tammanni töid fermentide alal hindas kõrgelt Vene Füüsika-Keemia Selts ja määras neile 1912. a. L. N. Šiškovi nimelise preemia. Teaduse ajaloos hinnatakse Tammanni fermentide uurimusi kui esimest edukat katset vaadelda katalüütilisi ja biokatalüütilisi protsesse ühtsetelt positsioonidelt.

Tammanni ulatuslikum tööde tsükkel oli seotud tolleaegse füüsikalise keemia tsentraalse probleemiga —

[72] G. Tammann. Kristallisieren und Schmelzen. Leipzig, 1903.

lahuste teooriaga (osmoosinähtused, lahuste aururõhu ning krüoskoopia küsimused, lahuste siserõhk). Alates 1890. aastate keskpaigast hakkas Tammann koos oma õpilastega intensiivselt uurima heterogeense tasakaalu ja faasilise muundumise kineetika probleeme. See temaatika jäi valdavaks Tammanni ja tema arvukate õpilaste kogu edasises teaduslikus tegevuses. Ülemaailmse tunnustuse tõid talle ajavahemikus 1898.—1902. a. teostatud tööd, millega ta avastas jää polümorfsed modifikatsioonid II ja III. Jää polümorfsete modifikatsioonide tekketingimuste uurimise tulemused avaldas Tammann muide esmalt Tartu ülikooli Loodusuurijate Seltsi väljaandes.

Et Göttingenis materiaalsed võimalused teadustööks olid avaramad, kaastöötajate arv suurem, siis kasvas märgatavalt Tammanni teaduslik produktiivsus ning laienes uuritavate küsimuste ring. Detailidesse tungimata võiks tema selle perioodi töö jaotada järgmistesse rühmadesse: 1) tööd heterogeense tasakaalu valdkonnas; 2) metallograafia; 3) klaasi ja silikaatide füüsikalise keemia uurimine.

Koos N. S. Kurnakovi ja H. Le Chatelier'ga on G. H. J. A. Tammann tänapäeval füüsikalis-keemilise analüüsi nime all tuntud ulatusliku uurimismeetodi rajaja. Tema koolkonna saavutusi metallurgia, eriti aga intermetalliliste ühendite uurimise alal peeti kõige väljapaistvamateks tolle aja teaduses. Ta on metallide külmtöötlemise uurimise üheks pioneeriks.

Tammann jätkas Tartus traditsioonilisi sidemeid Vene ja välismaa teaduskeskustega. 1891. a. astus ta Vene Füüsika-Keemia Seltsi liikmeks ning võttis regulaarselt osa seltsi istungitest. Tammann vahetas teadusliikke töid ja oli isiklikult tuttav selliste nimekate vene teadlastega, nagu D. I. Mendelejev, N. S. Kurnakov, A. L. Potõlitsen, V. A. Plotnikov, V. E. Tištšenko, A. E. Favorski jt. Samal ajal oli G. Tammannil ja tema õpilastel hea koostöö ka silmapaistvamate Lääne-Euroopa teadlastega (J. H. van't Hoff, S. Arrhenius, W. Ostwald, W. Nernst, B. Roozeboom jt.).

Tammann kasvatas Tartus terve põlvkonna noori keemikuid. Tuntumad neist on G. Landesen ja A. D. Bogojavlenski (hiljem professorid Tartus), R. F. Hollmann (keemiaprofessor Saraatovi ülikoolis), N. V. Kultašov (professor Permis ja Voronežis), J. Narbutt (professor Varssavis), V. A. Borodovski (dotsent Peterburi ülikoolis), D. S. Beljankin (hiljem NSVL TA akadeemik) jt.

4. ARSTITEADUSED

ARSTITEADUS. 1803. a. põhikiri nägi arstiteaduskonnas ette kuus professuuri: anatoomia, füsioloogia ja kohtuarstiteadus; patoloogia, semiootika, teraapia ja kliinik; dieetika, ravimiteõpetus (*materia medica*), meditsiiniajalugu ja -kirjandus; kirurgia ja sünnitusabi (korralised ehk ordinatuurid); loomaravi (erakorraline ehk ekstraordinatuur); peale selle prosektor erakorralise professori õigustes. Keemia- ja farmaatsiakateeder kuulus filosoofiateaduskonda.

1804. a. muudeti loomaarstiteaduse erakorraline professuur korraliseks professuuriks ning veterinaariaprofessorile tehti ülesandeks ka sünnitusabi õpetamine. Viimane eraldati ülikooli nõukogu taotlusel kirurgiakateedrist. 1817. a. alates vabastati sünnitusabi professor veterinaarialõengute pidamisest, millega faktiliselt likvideeriti veterinaariaprofessuur.

Anatoomiakateedri prosektor oli ühtlasi professor ning eksamineeris

üliõpilasi anatoomias ja pidas loenguid ka antropoloogiast, füsioloogiast, patoloogiast, teraapiast ja hügieenist.[1] Järelikult oli arstiteaduskonnal kohe kolm teoreetilise ja kolm praktilise meditsiini kateedrit, mis tagaski tema edasise õitsengu.

1820. a. põhikiri jättis arstiteaduskonna kateedrite arvu endiselt kuuele, kuid fikseeris iseseisvana sünnitusabi, naiste- ja lastehaiguste kateedri. Eriti tähtis abinõu oli füsioloogia anatoomiast ning patoloogia ja semiootika teraapiast ja kliinikust eraldamine ning füsioloogia, patoloogia ja semiootika kateedri loomine. See annab tunnistust, et Tartu ülikooli arstiteaduskond juba 1820. a. hindas täiesti selgelt füsioloogia tähtsust arstiteadusele.

Ukaasiga 5. novembrist 1819 loodi arstiteaduskonna juurde nn. meditsiiniinstituut, mille ülesandeks oli riigiteenistusse vajalike arstide ettevalmistamine riigi kulul.[2]

1825. a. tõstis Riia arst, vaimuhaigete ravila direktor O. Huhn üles psühhiaatriakliiniku ja -professuuri asutamise küsimuse.[3] G. F. Parrot tegi samal aastal ettepaneku asutada Tartu ülikooli juurde ka veterinaariaosakond. Ettepanekud saadeti haridusministeeriumile ja neid korrati järgmistelgi aastatel seoses põllumajanduse instituudi asutamisega.[4] 1833. a. alates taotles arstiteaduskond korduvalt iseseisva riikliku meditsiini kateedri loomist.[5]

1841. a. asutati haridusministeeriumi juures ajutine meditsiinikomitee (sellesse kuulus ka N. I. Pirogov), mis huvitus muu hulgas Tartu ülikooli arstiteaduskonna seisukorrast. Komitee märgukirjas tõendati Tartu ülikooli arstiteaduskonna koosseisude laiendamise tarvidust ja peeti vajalikuks kümne kateedri olemasolu nagu Kiievi ülikooli vastloodud arstiteaduskonnas. Tartu ülikooli arstiteaduskond lisas meditsiinikomitee ettepanekule üksikasjaliku plaani farmaatsiainstituudi asutamiseks.[6]

1842. a. Tartu ülikoolile määratud lisakoosseisude ja -assigneeringute kohaselt loodigi arstiteaduskonnas neli uut korralist professuuri: teraapia ja kirurgia paralleelprofessuurid, farmaatsiaprofessuur ja riikliku meditsiini professuur. Seega laiendati teraapia ja kirurgia õpetamist. Farmaatsiaprofessor sai ühtlasi vastloodud farmaatsiainstituudi direktoriks.

1843. a. rajatud farmaatsiainstituudi ülesandeks oli farmatseutide ulatuslikum ettevalmistamine kogu Venemaa jaoks, sest apteekides töötasid ikka veel enamasti välismaalased. See oli esimene farmaatsiainstituut Venemaal ja üks esimesi maailmas.[7]

Riikliku meditsiini kateeder pidi hõlmama peale kohtuarstiteaduse meditsiinipolitsei, hügieeni, arstliku seadusandluse ja veterinaarpolitsei epizootiliste haigustega. Seega koondati ühte kateedrisse kõik tol ajal ülikoolis õpetatavad hügieeni valdkonnad, mis hügieeniteaduse arendamise seisukohalt oli positiivne nähtus. Koos Kiievi ülikoolis 1842. a. asutatud analoogilise kateedriga oli see esimene taoline Venemaal.[8]

Pärast uute professuuride täitmist teostasid arstiteaduskonnas 1845. a.

---

[1] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3. s.-ü. 1818, l. 41—42.
[2] NSVL RAKA, f. 733, nim. 99, s.-ü. 67.
[3] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 451, l. 1—2p.
[4] NSVL RAKA, f. 733, nim. 56, s.-ü. 408, l. 5—6; s.-ü. 507, l. 1—2, 7, 10—10p., 30—40.
[5] В. В. Калнин. Развитие гигиенической науки в Тартуском (б. Дерптском, Юрьевском) университете (1802—1917 гг.). Канд. дисс. Рукопись. Тарту, 1971, с. 90—91.
[6] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 442, l. 21, 217—222, 225—228, 232—246p, 279—280.
[7] A. Tomingas, J. Tammeorg. Farmaatsia Tartu ülikoolis 1802—1918. — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, II. Tallinn, 1976, lk. 157.
[8] В. В. Калнин. Ук. соч., 1971, с. 141—142.

alates õppetööd kümme professorit ja üks prosektor erakorralise professorina. Õpetamise edendamist soodustasid ka uued täiendavalt eraldatud ametikohad: õpetatud apteeker ja selle abi, kolm kliinilist assistenti, farmaatsiainstituudi laborant ning prosektori abi ülemääralise eradotsendina.[9]

1860. a. rajati ülikoolis üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia kateeder.[10] Seega ilmutas arstiteaduskond järjekindlalt õiget arusaamist teoreetiliste teadmiste tähtsusest arstiteaduses.

Järgneva veerandsajandi vältel viidi arstiteaduskonnas läbi mitmed uuendused, mis olid tingitud õpetuse laiendamise vajadustest. 1871. a. moodustati oftalmoloogia ja silmakliiniku professuur, s. o. loodi iseseisev oftalmoloogiakateeder.[11] 1876. a. muudeti anatoomiakateedri esimese prosektori (erakorralise professori) ametikoht embrüoloogia, histoloogia ja võrdleva anatoomia korralise professori ametikohaks ning abiks viimasele asutati prosektori ametikoht. 1879. a. täienes arstiteaduskond psühhiaatria korralise professuuriga ja kahe assistendiga selle kateedri juures.[12]

Arstiteaduse areng ja õppetöö mahu kasv tingisid dotsentuuride loomise abiks professoritele. 1861. a. asutati arstiteaduskonnas kaks koosseisulise eradotsendi ametikohta, üks eradotsent hakkas lugema kliinilist propedeutikat, teine aitas teraapia ja kliiniku professoril juhatada polikliinikut. Ent kahest dotsentuurist ei piisanud. 1882. a. oli arstiteaduskonnas loengupidamise õigusega 20 koosseisulist õppejõudu, sealhulgas 12 korralist professorit, üks erakorraline professor, neli dotsenti, kaks prosektorit ja üks õpetatud apteeker.[13]

XIX sajandi teisel poolel suurenes professorite abiliste, noorema õppepersonali (assistentide ja laborantide) arv. 1865. a. põhikirjaga oli neid ette nähtud kõigest kuus (üks farmaatsialaborant ja viis assistenti kõigi kliinikute peale). 1874. a. asutati assistendi ametikohad füsioloogia ja farmakoloogia kateedri ning polikliiniku juurde.[14] 1885. a. asutati ülikooli erivahendite arvel teraapia-, kirurgia-, sünnitusabi- ja silmakliiniku juurde ülemääralise assistendi ametikohad ja farmaatsiainstituudi juurde ülemääralise laborandi ametikoht.[15]

1803. a. lõpuks oli arstiteaduskonnas komplekteeritud ainult kaks professuuri, M. E. Styxil ja D. G. Balkil tuli lugeda peale oma kateedri ainete ka teisi distsipliine. Alles 1805. a. muutus õpetamine täielikuks, s. o. kõik kateedrid olid täidetud ning professorid lugesid süstemaatilisi täiskursusi.

Õppe- ja teadustööks oli väga oluline abiõppeasutuste (kliinikud, ambulatooriumid, muuseumid, laboratooriumid, instituudid, kollektsioonid) olemasolu. Nende rajamisel ning progressiivsete õppetöö vormide evitamisel etendas Tartu ülikooli arstiteaduskond Venemaal tihtipeale juhtivat osa.

Arstiteaduskond alustas tegevust üüritud hoonetes. Nii pidas professor H. F. Isenflamm loenguid anatoomiast ja lahkas inimlaipu eramajas (praegu Struve 2) 1803. a. augustist kuni 1805. a.

1805. a. valminud rotundikujulises anatoomikumi hoones Toomemäel leidsid asukoha vastav auditoorium, seadised laipade säilitamiseks ja

---

[9] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 383.
[10] Сборник постановлений Министерства народного просвещения. т. III, с. 628—632.
[11] Сборник постановлений МНП, т. V, с. 325.
[12] Сборник постановлений МНП, т. VII, с. 1053—1060.
[13] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1086, l. 135.
[14] Сборник постановлений МНП, т. VI, с. 414—438.
[15] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 41—42.

luude puhastamiseks ning ruum anatoomiliste preparaatide kogu jaoks.

Arstiteaduskonna kliinikud alustasid tegevust aastail 1804—1806, samuti üüritud ruumides. Meditsiinikliinik (sisehaigused) avati ametlikult 1. mail 1804. Inventari hulgas olid termomeeter, baromeeter, galvaaniline aparaat ja elektrimasin (*machina electrica*). Kliinilised harjutused üliõpilastele toimusid iga päev. Haiguste iseloomu ja kulu ning rakendatud ravi kohta pidasid nad žurnaali (haiguslugu). 1804. a. alustati kliiniku juures polikliiniliste haigete vastuvõttu. Erapraksise põhjalikumaks tundmaõppimiseks käidi ka haigete juures kodus.[16] Professor D. G. Balki rajatud meditsiinilisklinilline instituut koosnes seega kliinilisest statsionaarist ja polikliinikust, mis oli tegelikult esimene polikliinik Venemaal.

Kirurgiakliinik alustas tegevust 1806. a. ja seegi oli üks esimesi Venemaa ülikoolide juures.[17] 1805. a. hakkas professor C. F. Deutsch organiseerima kahe voodikohaga sünnitusabikliinikut. Esimene sünnitus toimus kliinikus 12. jaanuaril 1806.[18] Ühes Moskva ülikooli juures avatud sünnitusabikliinikuga oli seegi kliinik esimene Venemaal.

1808. a. suvel Toomel valminud hoonesse paigutati kõik kolm ülikooli kliinikut: meditsiini- (10 voodit), kirurgia- (6 voodit) ja sünnitusabikliinik (2 voodit). Ouel oli peale tarvilike abirajatiste veel eriruum lahanguteks, operatsioonisaal ja laibakelder.[19]

Aja jooksul haigevoodite arv kasvas. 1842. a. oli meditsiini- ja kirurgiakliinikus kummaski 22 haigevoodit, sünnitusabikliinikus 8 voodit sünnitajatele ja 8 voodit vastsündinutele.[20]

1843. a. valminud uus sünnitusabikliinik vastas ajanõuetele. Õppe- ja ravitingimuste edasiseks parandamiseks ehitati aastail 1845—1847 meditsiini- ja kirurgiakliiniku hoone täielikult ümber.

Silmahaigete suur arv ja voodikohtade vähesus kirurgiakliinikus olid silmaravila rajamise ajendiks. N. I. Pirogovi ja 15 üliõpilase arvel tegutses aastail 1836—1840 erasilmaravila (10 voodikohta), mis oli ühtlasi kliinikuks. See oli esimene silmaravila Baltikumis. 1843. a. nimetati kirurgiakliinik ümber haava- ja silmakliinikuks, 1868. a. aga avati omaette silmakliinik 24 haigevoodiga Vallikraavi ja Maarjamõisa (praegu H. Heidemanni) tänava nurgal.[21]

Arstide praktilise ettevalmistuse parandamiseks hakkas arstiteaduskond N. I. Pirogovi mõjul taotlema kliinilise baasi laiendamist. 1845. a. alates hakkaski ülikool vastava kokkuleppe alusel kasutama Tartli kreisiarstile alluvat ringkonnahaiglat (50 haigevoodit) hospitaalkliinikuna.[22] Juhatamine tehti ülesandeks riikliku meditsiini kateedri professorile. Kliinikus praktiseerisid kohustuslikus korras kroonustipendiaadid (riikliku meditsiiniinstituudi kasvandikud), kuid vabatahtlikult ka teised üliõpilased. Ringkonnahaiglas õpiti tundma eelkõige patoanatoomiat, kohtumeditsiiniliste uuringute praktikat ja hospitaalteenistuse korda.[23] Ühtlasi laienes sisehaiguste ja kirurgia õpetamine.

---

[16] ENSV RAKA, f. 402, nim. 5, s.-ü. 69, l. 32—32p., 35.
[17] V. Kalnin, E. Tünder. Kirurgia ajaloost Tartu ülikoolis. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1976, nr. 6, lk. 532.
[18] Биографический словарь профессоров . . ., т. II, с. 52—53.
[19] Sealsamas, lk. 151—154.
[20] ENSV RAKA, f. 402, nim. 2, s.-ü. 671, l. 96—99.
[21] L. Schotter, V. Kalnin. Oftalmoloogia areng Tartu ülikoolis. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1969, nr. 2, lk. 134—136.
[22] NSVL RAKA, f. 1287, nim. 12, s.-ü. 289, l. 2—2p.
[23] NSVL RAKA, f. 733, nim. 57, s.-ü. 289, l. 2—2p.

Kirurgiakliiniku jaoks ehitati aastail 1873—1875 kaks uut paviljoni (kumbki 20 haigevoodiga), nii et haigete käsutusse võis anda 66 voodikohta. Aastail 1887—1889 ehitati kummalegi paviljonile juurde kahekorruseline paviljon, mille tulemusena voodikohtade arv suurenes 86-ni.[24]

E. Wahli algatusel asutati 1877. a. eraviisiliselt Tallinna (praegu Staadioni) tänavas väike varjupaik vaimuhaigetele. 1878. a. alustati seal uue haigla ehitamist. 1880. a. ostis ülikool selle hoone ning haigla nimetati teraapiakliiniku närvi- ja vaimuhaiguste osakonnaks. Alates 1882. a. hakkas osakond kandma ülikooli närvi- ja vaimuhaiguste kliiniku nimetust.[25] See oli esimene psühhiaatriakliinik vene ülikoolides ja üldse teine Venemaal.

Arstiteaduskonnal oli nüüd kasutada kuus kliinikut. Aastail 1881—1887 eraldati vahendid ka teraapia-, silma- ja sünnitusabikliiniku laiendamiseks ja heakorrastamiseks. Esimeses suurenes voodikohtade arv 54-ni,[26] sünnitusabikliinikus 40-ni. Korralikud ruumid sai ka nn. naistepolikliinik, esimene taoline polikliinik Venemaal.[27] 1888. a. õnnestus professor K. Dehiol saada ülikooli valitsuselt esmakordselt iga-aastane eelarveline summa hospitaalkliiniku jaoks. Aastail 1891—1892 sai polikliinik kuus avarat omaette tuba. Nüüdsest alates muutus see iseseisvaks instituudiks omaenda direktori, koosseisude ja ruumidega. Peale vastuvõtu sisehaiguste alal hakkas toimuma vastuvõtt ka laste-, kõrva-, kurgu- ja ninahaiguste alal.[28]

Aastail 1825—1827 ehitatud anatoomikumi tiibhoonetes said endale ruumid peale anatoomiakateedri ka dieteetika, *materia medica* (farmakoloogia), meditsiiniajaloo ja -kirjanduse kateeder ning füsioloogia, patoloogia ja semiootika kateeder. Anatoomikumis asusid ka anatoomiliste ja patoloogiliste preparaatide kogud. Juba 1808. a. soetas professor M. E. Styx mitmesuguseid ravimeid farmakoloogialoengutel demonstreerimiseks. Ent droogide ja nendest valmistatud ravimpreparaatide kogu loomine on seotud professor J. F. Erdmanniga, kogu täiendas professor R. Buchheim. 1850. a. oli kogus 976 üksust 926,62 rubla väärtuses.[29] 1847. a. asutas R. Buchheim oma erakorteri keldrikorrusel maailma esimese eksperimentaalfarmakoloogia laboratooriumi. Üliõpilased võisid selles sooritada mitte üksnes farmakoloogilisi uuringuid katseloomadel, vaid teha ka keemiaalaseid töid.[30] Aastail 1856—1860 laiendati anatoomikumi selle tiibhoonete pikendamise teel.[31] Saanud avaramad ruumid, asutas R. Buchheim keemilis-farmakoloogilisteks uuringuteks 1860. aastal farmakoloogiainstituudi, esimese seda laadi asutuse.

Aastail 1886—1887 ehitatud nn. uue anatoomikumi hoonest oli üks osa (koosnes auditooriumist ja lahanguruumist) ette nähtud õppetööks, teine — teadustööks. Alumisele korrusele asus füsioloogiainstituut, ülemisele — patoloogiainstituut.[32]

Uue anatoomikumi valmimisega paranesid märksa teooriaga tegelevate kateedrite töötingimused. Arstiteaduskonna otsusega eraldati Vanas Anatoomikumis vabanenud ruumid kohtumeditsiini ja hügieeni instituutide organiseerimiseks. Professor B. Körber organiseeriski omal kulul 1889. a. sügiseks hügieeniinstituudi.

1870. a. saadi farmaatsiainstituudi kasutusse nn. Vana ülikooli maja (praegune Nõukogude väljak 6), mida hiljem laiendati juurdeehituse teel.[33] G. Dragendorff asutas farmaatsiainstituudi juures linnavalitsuse kulul 1888. a. sanitaarjaama toiduainete ja mõnede koduste tarbeesemete analüüsimiseks. See oli esimesi sanitaarjaamu Venemaal.[34]

Vaadeldaval perioodil töötas teaduskonnas 97 loengupidamise õigusega õppejõudu (korralist ja erakorralist professorit, dotsenti, eradotsenti ja õpetatud apteekrit). Neist üle poole (53) olid pärit Venemaalt, sealhulgas Läänemere kubermangudest 44. Välismaalt, peamiselt Saksamaalt, oli pärit 44 õppejõudu.

Arstiteaduskond püüdis valida professoriks isikuid, kes olid saanud oma töödega tuntuks teadusmaailmas, või lootustandvaid noori teadlasi. Saksamaalt kutsutute seas oli rida nimekaid teadlasi (K. F. Burdach, A. Rauber, C. B. Reichert jt.). Ka Baltikumist põlvnenute hulgas oli suurepäraseid arste ja uurijaid (K. Kupffer, E. Reissner, F. Bidder, A. Schmidt, E. Bergmann, G. Bunge jt.).

Teaduskonnas hakkas varakult välja kujunema traditsioon täiendada kaadrit oma kasvandikega. Et Tartu ülikooli arstiteaduskond kujunes üheks suurimaks ja juhtivaks meditsiinikaadri ettevalmistamise ja arstiteaduse arendamise keskuseks Venemaal, seda tunnistab seegi, et paljud tema kasvandikud said professoriteks teistes Venemaa meditsiinikeskustes ja Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemikuteks, korrespondentliikmeteks või auliikmeteks, mitmed professoriteks välismaa ülikoolides.

Arstiteaduskonna silmapaistvast osast ülikoolis ja tema professorite tuntusest annab tunnistust viimaste sagedane valimine rektoriks. XIX sajandi teisel poolel (1851—1893) olid seitsmest rektorist viis arstiteaduskonna professorid, kes juhtisid ülikooli 27 aasta vältel.

Ühendatud **anatoomia, füsioloogia ja kohtuarstiteaduse kateedrit** juhtisid H. F. Isenflamm (1803—1810), K. F. Burdach (1811—1814) ja L. E. Cichorius (1814—1827), **anatoomia ja kohtuarstiteaduse kateedrit** J. F. Eschscholtz (1830—1831), A. F. Hueck (1833—1842) ja F. Bidder (1842), **anatoomiakateedrit** C. B. Reichert (1843—1853), E. Reissner (1853—1875), L. Stieda (1875—1885) ja A. Rauber (aastast 1886). Lisaks neile töötasid erakorralise professorina F. Schneider (1847—1853) ja K. Kupffer (1858—1865), prosektoritena G. Wachter (1823—1830), O. Zilchert (1844—1846) ja A. Wikszemski (1875—1889).

Erlangenist pärit Heinrich Friedrich **Isenflamm** (1771—1825) tõi kaasa anatoomiliste preparaatide kogu, rakendas algusest peale õpetamises inimlaipade anatomeerimist, korraldas võrdleva anatoomia ja patoanatoomia loengute eel preparaatide demonstreerimist ja näitas nende valmistamistehnikat.[35] Ta valiti 1809. a. Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

Arstiteaduskonna algaastail paistis eriti silma Leipzigi ülikoolist saabunud Karl Friedrich **Burdach** (1776—1847). Ta oli XIX sajandi esimese

---

[24] V. Kalnin, F. Tünder. Op. cit., lk. 533—535.

[25] J. Saarma. Sada aastat esimese psühhiaatriahaigla asutamisest Tartus. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1977, nr. 4, lk. 349—351.

[26] Биографический словарь профессоров..., т. II, с. 170—171.

[27] J. E. Redlich. Über ein Lustrum poliklinischer Geburtshilfe. Diss. Jurjev, 1893, S. 5—8.

[28] Биографический словарь профессоров..., т. II, с. 177—182.

[29] ENSV RAKA, f. 402, nim. 5, s.-ü. 85, l. 1—27.

[30] S. Loewe. Tartu eksperimentaalse farmakoloogia sünnipaigana. — «Eesti Arst», 1927, nr. 12, lk. 465—470.

[31] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4. s.-ü. 793, l. 32—36.

[32] ENSV RAKA, f. 402, nim. 5, s.-ü. 1104, l. 64—69, 181—188.

[33] A. Tomingas, J. Tammeorg. Op. cit., lk. 167—168.

[34] В. Калнин, В. Вессар. Из истории санитарной организации в Тарту. — Материалы к конференции по истории естествознания в Прибалтике. Вильнюс, 1968, с. 75—77.

[35] ENSV RAKA, f. 402, nim. 5, s.-ü. 69, l. 31; Verzeichnis der haltenden Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1805—1809.

poole silmapaistvamaid anatoome ja füsiolooge. Peaainena käsitles Burdach anatoomiat, ent selle kõrval ka füsioloogiat ja embrüoloogiat. Ta luges ka kursust (*Naturwissenschaft des Menschen*), mis kujutas endast omapärast sissejuhatust üldbioloogiasse, oli teatud määral läbi põimitud evolutsiooniideedega ning meelitas kokku laialdase üliõpilaste ja arstide auditooriumi. Teaduslikuks mõttevahetuseks ja ajakirjade lugemiseks organiseeris Burdach 1811. a. Tartu Arstiteadusliku Seltsi, mis Vilniuse Meditsiiniseltsi kõrval oli teine puhtarstiteaduslik ühing Venemaal, kuid ei saanud ametlikku kinnitust ning pidi 1812. a. aprillis katkestama oma tegevuse.[36] K. F. Burdachi filosoofilised vaated leidsid teatud määral kajastuse tema artiklites. Ta kritiseeris kaasaegse natuurfilosoofia puudusi, spekulatiivseid ja müstilisi konstruktsioone, filosoofilist dogmatismi. Looduse ühtsuse ja progressiivse arengu idee arendamine annab alust kanda Burdach Darwini-eelse perioodi bioloogide-evolutsionistide hulka.[37]

K. F. Burdachi eriliseks teeneks on peaajus projektsioon-, komissuraal- ja assotsiatiivsete juhtesüsteemide eristamine. Üks tänapäevase ajukoore tsütoarhitektoonika õpetuse rajajaid V. A. Bets on rõhutanud: «Kaasaja ajuanatoomia tõeline ja püsiv alus rajati Burdachi (Tartu ülikooli prof.) töödega.»[38] Suure tähtsusega olid ühe vanima kodumaise meditsiiniajakirja (*«Russische Sammlung für Naturwissenschaft und Heilkunst»*) väljaandmine K. F. Burdachi, A. Crichtoni ja J. Rehmanni poolt. Ajakiri ilmus aastail 1815—1817 Riias ja Leipzigis, kokku 8 vihikut.

K. F. Burdach lahkus 1814. a. Königsbergi. Sidemete säilimist vene teadusega tunnistab tema valimine Moskva Loodusuurijate Seltsi auliikmeks ja Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

Laia tuntuse omandas oma töödega kahest O. Kotzebue juhtimisel toimunud ümbermaailmareisist (1815—1818, 1823—1826) osa võtnud Johann Friedrich **Eschscholtz.** Ta töötas anatoomiakateedris alates 1819. a. Zooloogiaalaste tööde kõrval avaldas ta töid võrdleva anatoomia ja embrüoloogia alalt.

Tartu ülikooli kasvandik Alexander Friedrich **Hueck** (1802—1842) sai tuntuks oma töödega silmaanatoomia ja -füsioloogia alalt, millele spetsialistid kiitva hinnangu andsid. 1833.—1835. a. avaldas ta Tartus esimese anatoomiaõpiku.[39]

K. E. Baeri Königsbergi-perioodi õpilastest embrüoloogia alal sai tuntuks Berliini ülikooli prosektor Carl Bogislaus **Reichert** (1811—1883), kes tuli Tartusse anatoomiaprofessoriks A. Humboldti soovitusel.[40] Reichertile kuuluvad munaraku lõigustumis- ja lootelehtede moodustusprotsesside, sidekoe, kuulmeluukeste, kolju arengu uurimised; ta on uurinud ka inimese peaaju ehitust jm. Tartus luges Reichert kõrvuti anatoomiaga embrüoloogiat, viimast iseenda teose järgi. 10-aastase Tartus-viibimise ajal kirjutas ta histogeneetilise teose (1845), milles kummutas tolleaegse õpetuse raku vabast moodustumisest vedelas tsütoblasteemis ning astus otsustavalt välja kõigi rakkude tekkimise eest endistest rakkudest, seega õpetuse eest, millele hiljem andis elu-

[36] А. Линкберг, В. Калнин. Очерк истории врачебных обществ в Эстонии. — Материалы к конференции по истории естествознания в Прибалтике. Вильнюс, 1968, с. 111.

[37] А. Н. Хазанов. Карл Бэр и Карл-Фридрих Бурдах. — Folia Baeriana II. Tallinn, 1976, lk. 39—44.

[38] В. А. Бец. Анатомические и гистологические исследования. Избранные труды. М., 1950, с. 15.

[39] Г. Роокс. Н. И. Пирогов и тартуские анатомы в 1828—1841 годы. — Из истории медицины, III. Рига, 1960, с. 189, 191—192.

[40] NSVL RAKA, f. 733, nim. 56, s.-ü. 224, l. 2.

õiguse R. Virchow.[41] 1849. a. tegi Reichert esimesena tähtsa avastuse hemoglobiini kristalliseerumise kohta. See võimaldas saada valgupreparaate puhtal kujul. Avastusel oli suur tähtsus ka hapniku ülekandemehhanismide uurimiseks hingamisprotsesside.[42] C. B. Reichert valiti 1850. a. Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

Tartu anatoomide üheks iseloomulikuks uurimissuunaks kujunes närvisüsteemi uurimine. Ernst **Reissner** (1824—1878) kaitses Reicherti õpilasena viimase juhendamisel doktoriväitekirja «Keskkõrva arengust» (1861). Talle kuuluvad mitmed silmapaistvad uurimused närvisüsteemi võrdlevas anatoomias, sealhulgas avastas ta kõrva vestibulaarmembraani, mis kannab tema nime.[43] E. Reissner viis 1858. a. esmakordselt sisse praktilised harjutused histoloogias.

Karl Wilhelm **Kupfferit** (1828—1902) peetakse üheks võrdleva embrüoloogia rajajaks. Koos oma õpetaja F. Bidderiga andis ta 1857. a. välja monograafia «Seljaajukoe ja selle vormelementide arengu uurimused». Tema embrüoloogiaosa on kirjutatud K. Kupfferi poolt. Selles kirjeldatakse esmakordselt seljaaju uuringuid erinevates embrüonaalsetes perioodides. Hiljem töötas ta professorina Kielis ja Münchenis.

Väga produktiivne oli Christian Hermann Ludwig **Stieda** (1837—1918), kelle doktoriväitekiri peaaju peenstruktuurist (1861) valmis K. Kupfferi juhendamisel. Peale anatoomia on tal palju töid histoloogia, embrüoloogia, antropoloogia, bioloogia, arheoloogia ja meditsiiniajaloo alalt. F. V. Ovsjannikov ja M. D. Lavdovski tõmbasid Stieda esimese vene histoloogiakäsiraamatu koostajate hulka, viimane kirjutas selle jaoks kaks peatükki: «Nahk ja selle lisandid» ning «Kuulmisest».[44] 1886. a. siirdus ta anatoomiaprofessoriks Königsbergi, 1904. a. valiti Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

1876. a. anatoomiakateedrist eraldatud **embrüoloogia, histoloogia ja võrdleva anatoomia kateedrit** juhatasid E. W. Rosenberg (1876—1888) ja D. Barfurth (1889—1896), prosektoriks oli M. Braun (1880—1883).

Tartu ülikooli kasvandik Emil Woldemar **Rosenberg** (1842—1925) rajas kateedri juures muuseumi ja õppevahendite kogud. Ta oli silmapaistev morfoloog, võrdlevas anatoomias fülogeneetilise suuna viljelejaid. 1888. a. kutsuti Rosenberg anatoomiaprofessoriks Utrechti.

Göttingeni ülikooli endine prosektor Karl Dietrich **Barfurth** (1849—1927) viis Tartus esimesena histoloogiaalastesse uurimustesse eksperimentaalse suuna, tema tööd on pühendatud peamiselt rakkudevaheliste ühenduste, kudede regeneratsiooni ja arengumehhanismide uurimisele. Tema õpilastest sai V. F. Schmidt professoriks Permis, A. Ucke 1920. a. Tartus, K. Klecki patoloogiaprofessoriks Krakovis.[45]

Kateedri juures prosektorina töötanud Max **Braun** (1850—1930) luges ka parasitoloogia kursust. Ta tegi esmakordselt eksperimentaalselt kindlaks, et inimese nakatumine paelussiga toimub mageveekalade kaudu. See-

[41] Биографический словарь профессоров . . ., т. II, 1903, с. 17.

[42] С. С. Кривобокова, А. Н. Шамин. Материалы VIII конференции по истории науки в Прибалтике. Тарту, 1970, с. 126.

[43] В. В. Калнин, А. О. Лойт. Эпонимные термины, связанные с преподавателями и воспитанниками Тартуского университета. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, IX. Tartu, 1979, lk. 72—84.

[44] Ю. Э. Аренд, В. В. Калнин. О развитии гистологии и эмбриологии на медицинском факультете Тартуского университета. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, IX. Tartu, 1979, lk. 46—48.

[45] Ю. Э. Аренд, В. В. Калнин. Ук. соч., с. 49—51.

järel töötas M. Braun zooloogiaprofessorina Tartus, 1884. a. alates Würzburgis ja Königsbergis, kus rajas suure helmintoloogiakoolkonna.

1820. a. asutatud **füsioloogia, patoloogia ja semiootika kateedrit** juhatasid J. J. F. W. Parrot (1821—1826), J. F. Erdmann (1827—1828), M. H. Rathke (1829—1835) ja A. W. Volkmann (1837—1842), **füsioloogia ja patoloogia kateedrit** aastail 1843—1860 ja iseseisvat **füsioloogiakateedrit** aastail 1860—1869 juhatas F. H. Bidder, seejärel H. A. A. Schmidt (1868—1894). Eradotsentide ja dotsentidena, peaasjalikult füsioloogilise keemia õpetamiseks töötasid veel C. W. Gaehtgens (1868—1874), G. Bunge (1874—1885) ja F. Krüger (1888—1895). Enne neid õpetasid füsioloogilist keemiat C. E. H. Schmidt (1845—1850) ja H. A. A. Schmidt (alates 1864. a.).

Mainitud kateedri asutamiseni õpetasid füsioloogiat M. E. Styx, H. F. Isenflamm, K. E. Burdach ja L. E. Cichorius. Uue kateedri esimene juhataja Johann Jacob Friedrich Wilhelm **Parrot** viis 1821. a. sisse «praktilise õpetuse füsioloogilisteks uuringuteks». Füsioloogiat õpetas ta silmapaistva tšehhi füsioloogi ja anatoomi J. Procháska õpiku järgi.[46] Berliini ülikooli kasvandik Martin Heinrich **Rathke** (1793—1860) oli Darwini-eelse evolutsionismi esindaja. Peale oma kateedri ainete luges ta ka zooloogiat ja võrdlevat anatoomiat. Ta avastas lõpuspilud imetajatel ja lindudel, seejärel inimesel (1828). Sellega tegi Rathke fundamentaalse avastuse, näidates algse lootelise arenemise ühtsust kõikidel selgroogsete klassidel. Tartus avaldas ta üldistavad tööd inimese ja loomade arenemisest (1832—1833), millega andis suure panuse evolutsiooniideede levikusse. Rathke juures tegid doktoriväitekirja Professorite Instituudi kasvandikud, hilisemad silmapaistvad vene füsioloogid A. M. Filomafitski, S. S. Kutorga ja A. P. Zagorski. M. H. Rathke valiti 1852. a. Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.[47]

Oma aja silmapaistvamaid füsiolooge oli Leipzigi ülikooli kasvandik Alfred Wilhelm **Volkmann** (1800—1877). Tema töid iseloomustab eksperimentaalne suund. Ta viis Tartus füsioloogilistesse uurimistesse uued, teedrajavad meetodid, hakates üliõpilasi loenguil süstemaatiliselt tutvustama füsioloogiliste uurimiste metoodikaga eksperimendi ja mikroskoopia abil. 1838. a. kirjeldas ta esimesena konna südametegevuse pidurdumist ja seiskust uitnärvi ärritamisel galvaanilise vooluga. Koostöös F. H. Bidderiga viis ta läbi sümpaatilise närvisüsteemi uurimise. Tõestati selle funktsionaalset autonoomsust ning viidi esmakordselt teadusesse neuroni mõiste.[48]

Viljakat teaduslikku tegevust arendas Georg Friedrich Karl Heinrich **Bidder** (1810—1894), Tartu ülikooli kasvandik, suurimaid füsiolooge XIX sajandi keskpaiga Venemaal. Ta oli täiendanud end kuulsa J. Mülleri laboratooriumis Berliinis, ent pidas ka A. W. Volkmanni oma õpetajaks.

Bidderi uurimused olid pühendatud südame ja veresoonkonna, seedimise ja ainevahetuse, peaasjalikult aga vegetatiivse närvisüsteemi histofüsioloogia küsimustele. Bidder ning tema õpilased ja kaastöötajad uurisid vegetatiivse närvisüsteemi embrüogeneesi, struktuuri ja funktsiooni,

---

[46] Verzeichnis der haltenden Vorlesungen... Dorpat, 1821.

[47] E. Käer-Kingisepp, K. Põldvere. M. H. Rathke. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, III. Tartu, 1975, lk. 3—8.

[48] Э. Кяэр-Кингисепп. Развитие экспериментальных исследований на кафедре физиологии Тартуского университета в первой половине XIX в. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VI. Tartu, 1977, lk. 4—5.

panid aluse õpetusele neurogliiast, mida esmakordselt kirjeldas R. Virchow, eristasid nn. ganglionirakud, tegid kindlaks sümpaatiliste närvikiudude päritolu vastavatest ganglionidest, tõid teadusesse neuroni mõiste. Südame ja veresoonkonna võrdlev-füsioloogiliste uurimiste tulemuseks oli 1846. a. «Bidderi organi» avastamine amfiibide eritussüsteemis ja 1852. a. ganglionirakkude kogumi avastamine konna südame koja ja vatsakese piiril, mis hiljem sai «Bidderi sõlme» nimetuse.[49]

Bidderi tähtsamad eksperimentaalsed uurimused on pühendatud seedefüsioloogiale ja ainevahetusele. Neid teostas ta koostöös keemik C. E. H. Schmidtiga. Tulemused on avaldatud ühismonograafias «Seedemahlad ja ainevahetus» (1852). Nad valgustasid seedimise ja ainevahetuse põhiküsimusi, sealhulgas katsetes maofistuliga avastasid esmakordselt koeral maomahla psüühilise sekretsiooni ainuüksi toidu nägemisel. See tähelepanek sai hiljem kõrge hinnangu osaliseks I. P. Pavlovi poolt. F. H. Bidderi ja C. E. H. Schmidti uurimused olid põhjapanevad toitlus- ja ainevahetusfüsioloogia edasiarendamisel C. Voiti, M. Pettenkoferi, M. Ruhneri jt. töödes.

Bidder oli suure füsioloogiakoolkonna pea. Tema juhendamisel valmis ligi 80 doktoritööd. Tema õpilasteks olid P. U. F. Walter, N. M. Jakubovitš, F. V. Ovsjannikov, K. Kupffer, K. W. Gaehtgens, H. A. A. Schmidt jt. Bidder oli paljude kodu- ja välismaiste teadusseltside auliige, Peterburi Teaduste Akadeemia valis ta 1857. a. korrespondent- ja 1884. a. auliikmeks, autasustades teda 1879. a. K. E. Baeri nimelise kuldmedaliga.

Ülemaailmse tunnustuse omandasid Hermann Adolf Alexander **Schmidti** (1831—1894) uurimused. Tema tähtsamad tööd aastaist 1864—1894 on pühendatud vere füsioloogiale ja biokeemiale. Eristamaks teda C. E. H. Schmidtist, kes oli tuntud Wasser-Schmidti nime all, sai H. A. A. Schmidt seetõttu tuntuks Blut-Schmidtina. H. A. A. Schmidt eraldas vereseerumist fibriinfermendi, uuris lektotsüütide, rakuvalkude jt. komponentide osa vere hüübimisprotsessis, rajas vere hüübimise fermentatiivse teooria, mille põhiseisukohad kehtivad tänapäevalgi. Tema juhendamisel valmis 56 doktoritööd.[50] H. A. A. Schmidt kuulub XIX sajandi lõpu suurimate füsioloogide hulka. Oma fundamentaalsete uurimustega rajas ta aluse kliinilise hematoloogia ja transfusiooni (vereülekande) edasiseks arenguks.

H. A. A. Schmidti õpilane Friedrich Carl v. **Krüger** oli dotsent Tartus, alates 1895. a. füsioloogilise keemia professor Tomskis. Tema arvukad tööd kuuluvad peamiselt hematoloogia ja seedefüsioloogia valdkonda, nendest «Seedefermendid lootel ja vastsündinutel» (1891) märgiti ära Tartu ülikooli poolt Heimbürgeri preemiaga. Temale kuulub ka meditsiinilise keemia õpik, mis ilmus vene ja saksa keeles (1897—1898).[51]

C. E. H. Schmidti õpilane ja F. H. Bidderi kaastöötaja füsioloogilise keemia dotsent Gustav Piers Alexander v. **Bunge** (1844—1920) viis Tartus aastail 1871—1885 läbi seeria uuringuid täiendavate toitumisfaktorite kohta. Analüütilise keemia meetodeid kasutades selgitas ta välja anorgaaniliste soolade osatähtsuse organismide toitumises ja ainevahetuses. Ta tegi kindlaks mineraalainete, sealhulgas raua ja keedusoola

---

[49] А. Н. Хазанов. Почетный академик Ф. Биддер и дерптская физиологическая школа. — Из истории естествознания и техники Прибалтики, т. I. Рига, 1976, с. 68—91.

[50] E. Käer-Kingisepp. Aleksander Schmidti poolt juhendatud doktoriväitekirjad 1864—1884. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, IX. Tartu, 1979, lk. 126—140, 145—150.

[51] H. Semel. Die Universität Dorpat (1802—1918). Dorpat, 1918, S. 68—69.

erilise osa ainevahetuses ning avaldas esimesena mõtte happeliste ja aluseliste radikaalide vahekorra tähtsusest toidus.

Bunge arvukate õpilaste töödest väärib erilist tähelepanu 1880. a. valminud N. I. **Lunini** doktoriväitekiri «Anorgaaniliste soolade tähtsusest loomade toitumisel», millega pandi alused õpetusele vitamiinidest, mis omandas edaspidi ülisuure rahvamajandusliku ja meditsiinilise tähenduse.[52] G. Bunge kutsuti füsioloogiaprofessoriks Baselisse (1885). Tema füsioloogilise keemia õpik (1887) muutus klassikaliseks ja tõlgiti paljudesse keeltesse. Tartu ülikool tunnustas selle Heimbürgeri preemia väärilisekс, Kiievi ülikool omistas G. Bungele audoktori tiitli. G. Bunge oli neovitalistliku suuna suurimaid esindajaid bioloogias.[53]

Füsioloogiakateedri juures asunud patoloogiakabineti baasil 1860. a. asutatud **üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia kateedrit** juhatasid J. E. A. Böttcher (1860—1883) ja R. Thoma (1884—1894). Tartu ülikooli kasvandik Jakob Ernst Arthur **Böttcher** (1831—1889), Bidderi õpilane, sisustas nn. patoloogiainstituudi R. Virchowi Berliini instituudi eeskujul, kus ta oli end täiendanud. Böttcher viis Tartu üliõpilastele esmakordselt sisse patohistoloogia praktikumi. Põhjaliku uurimuse eest imetajate sisekõrva (labürindi) arengust ja ehitusest sai ta 1870. a. Peterburi Teaduste Akadeemia Baeri preemia ja 1874. a. Tartu ülikoolilt Heimbürgeri preemia, valiti Pariisis Otoloogia ja Larüngoloogia Ühingu auliikmeks. Ta oli initsiaator Tartu Arstiteadusliku Seltsi loomisel (1865) ning saksakeelse «Tartu Arstiteadusliku Ajakirja» (1870—1877) asutaja ja toimetaja, selle ühinemisel saksakeelse «Peterburi Arstiteadusliku Kuukirjaga» ka viimase toimetaja.[54]

Böttcheri järglane, endine Heidelbergi ülikooli erakorraline professor Richard **Thoma** (1847—1923) on tuntud töödega ateroskleroosi alal. Tema juhendamisel valmis Tartus ligi 30 doktoriväitekirja kardioloogia vallast. Tema nime kannab Thoma-Zeissi aparaat vereliblede loendamiseks ja mikrotoom üliõhukeste koelõigete valmistamiseks. Thoma «Patoloogilise anatoomia õpik» (1893) tõlgiti ka inglise keelde.[55] Ta hakkas Tartu ülikoolis esmakordselt õpetama üliõpilastele bakterioloogiat (1890—1892).

Dieteetika, ***materia medica,*** **meditsiiniajaloo ja -kirjanduse** (1865. a. alates farmakoloogia, dieteetika ja meditsiiniajaloo) **kateedrit** juhatasid M. E. Styx (1802—1826), G. F. E. Sahmen (1826—1827), J. F. Erdmann (1828—1843). Pärast viimase erruminekut luges loenguid farmakoloogiast ja retseptuurist õppeülesande korras meditsiinidoktor F. R. Faehlmann (1843—1845). Seejärel olid kateedri juhatajateks F. Oesterlen (1846—1847), R. Buchheim (1847—1868), J. E. O. Schmiedeberg (1869—1872), R. A. M. Böhm (1872—1881), H. H. Meyer (1882—1884) ja R. E. Kobert (1886—1897).

Kateedri esimesel professoril Martin Ernst **Styxil** (1759—1829) on teeneid nii hügieenialaste distsipliinide (dieteetika ja meditsiinipolitsei) õpetamisel kui ka tervishoiualaste teadmiste levitamisel. Muu hulgas taotles ta ka talurahva tervise paranda-

---

[52] С. С. Кривобокова. Исследования по дополнительным факторам питания в Тартуском университете в 70—80-е годы XIX в. — Научные связи Прибалтики в XVIII—XX веках. Рига, 1968, с. 198—199; Э. Э. Мартинсон. 70-летие основания учения о витаминах Н. И. Луниным в Тартуском университете. Таллин, 1951, с. 5—6, 16—17.

[53] Биографический словарь . . ., т. II, с. 306—307.

[54] Биографический словарь . . ., т. I, 1903, с. 96—102.

[55] Biographisches Lexicon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre, Bd. 2. Berlin-Wien, 1933, S. 1562—1563.

mist. Ta pidas vajalikuks populaarsete meditsiiniloengute korraldamist tulevastele õpetajatele ja pastoritele.[56] 1802. a. avaldas M. E. Styx saksa keeles teose «Populaarse meditsiini ideed koos loengute temaatikaga nende kuulajatele», 1803. a. aga vaimulikele ja mõisnikele mõeldud «Populaarse meditsiini käsiraamatu», millesse omistas suurt tähtsust haiguste profülaktikale. Peale vastavate teoste väljaandmise luges ta spetsiaalset populaarse meditsiini kursust kõigi teaduskondade üliõpilastele.[57]

M. E. Styx, G. Sahmen ja J. F. Erdmann õpetasid peaainena *materia medica*'t. See oli tollal kirjeldav distsipliin, sest puudusid katsetel põhinevad teaduslikud andmed ravimite mõju kohta. Sajandi keskpaiku toimus füsioloogia ja patoanatoomia edusammude mõjul pööre õpetuses raviainetest ja nende toimest. Pöörde algatajateks olid just Tartu ülikooli professorid F. Oesterlen ja R. Buchheim.

Tübingeni ülikooli kasvandik Friedrich **Oesterlen** (1812—1877) rõhutas oma «Ravimiteõpetuse käsiraamatus» (1844) ravimite toime katselise uurimise vajalikkust, andes tõuke farmakoloogia ümberkujundamiseks.[58] Muu hulgas alustas Oesterlen Tartus (1846—1848) hügieeni käsiraamatu kirjutamist, mille esimene trükk ilmus 1851. a. Selles on üksikasjalikult käsitletud keskkonna tingimuste mõju üksikisikute ja ühiskonna tervisele ning esmakordselt lisatud eriosa «Tervise ja elu statistika».[59]

Farmakoloogia reformimise teostas F. Oesterleni järglane, Leipzigi ülikoolist tulnud Rudolf Richard **Buchheim** (1820—1879). Tema tõi farmakoloogiasse keemilise analüüsi ja loomeksperimendi, rajas niisiis eksperimentaalfarmakoloogia. Alates 1849. a. hakkas R. Buchheim üliõpilastele jagama praktilist õpetust farmakoloogilisteks uuringuteks.[60] Tema laboratoorium jäi ainulaadseks maailmas ligi 20 aasta vältel, seal valmis 88 doktoriväitekirja, milles käsitletakse raviainete toimet ja muutumist organismis, mitmesuguste keemiliste ühendite toksikoloogiat. Märkimist väärib valkaineid ja nende derivaate käsitlev R. Bielicki väitekiri metallide albuminaatide toimest loomorganismidele (1853). Selles kirjeldatakse esmakordselt farmatseutiliste preparaatide füsioloogilist toimet.[61]

Tähelepanuväärne on R. Buchheimi farmakoloogiaõpik, mis ilmus neljas trükis (1853—1883), saades uusima farmakoloogia nurgakiviks. Raviained olid jaotatud keemilises ja farmakoloogilises suhtes lähedasteks rühmadeks. See jaotus sai tuntuks Buchheimi süsteemi nimetuse all ning jäi kehtima aastakümneteks. Buchheim oli pidevalt kontaktis F. H. Bidderiga ja C. E. H. Schmidtiga, kes abistasid teda katsete läbiviimisel. Selles avaldus füsioloogia viljastav mõju farmakoloogiale. Tolle aja kohta eeskujuliku farmakoloogiainstituudi rajamine (1860) ja püüe eraldada farmakoloogia iseseisvaks teaduseks tõid Buchheimile laialdase tuntuse. Pärast 20-aastast teenistust Tartus läks ta Giesseni ülikooli.[62]

---

[56] G. B. Jäsche. Geschichte und Beschreibung der Feierlichkeiten . . ., S. 53—63.

[57] В. Калнин. Преподавание вопросов гигиены и их изложение в трудах профессоров-медиков Тартуского университета в первые годы его существования. — Из истории медицины, т. VI. Рига, 1964, с. 134—138.

[58] H. Semel. Die Universität Dorpat (1802—1918). S. 71.

[59] F. Oesterlen. Handbuch der Hygieine für den Einzelnen wie für eine Bevölkerung. Tübingen, 1851, S. 777-822.

[60] Verzeichnis der haltenden Vorlesungen . . . Dorpat, 1846—1851.

[61] С. С. Кривобокова, А. Н. Шамин. Материалы IX Межреспубликанской конференции по истории естествознания и техники в Прибалтике. Вильнюс, 1972, с. 101—102.

[62] O. Rajavee. Tartu ülikooli tähtsus eksperimentaalfarmakoloogia arengus möödunud sajandil. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, III. Tartu, 1975, lk. 37—39.

R. Buchheimi järglaseks Tartus sai tema õpilane Johann Ernst Oswald **Schmiedeberg** (1838—1921), üks eksperimentaalfarmakoloogia rajajaid. Tartu perioodist on tuntud tema uurimused kloroformi kvantitatiivsest määramisest veres, väävelhappe esinemisest katseloomade uriinis, sepsiinist (koos E. Bergmanniga), kärbseseenest mürgise alkoloidi muskariini isoleerimisest (koos R. Koppega) ja selle toimest südamele. Viimased uurimused said aluseks vegetatiivse närvisüsteemi farmakoloogiale. Tartust lahkumise aastal (1872) rajas Schmiedeberg koos endise Tartu klinitsisti B. Naunyniga esimese teaduslikku farmakoloogiaajakirja, mis hiljem sai tuntuks «Schmiedebergi Arhiivi» nimetuse all.[63] J. E. O. Schmiedebergi siirdumisega Strassburgi ülikooli kandus Tartu farmakoloogiakoolkonna eksperimentaalne uurimissuund laiali kogu maailmas.

Farmakoloogias jätkas R. Buchheimi poolt alustatud töid Würzburgi ülikoolist kutsutud Rudolf Albert Martin **Böhm** (1844—1926). Ta hakkas 1874. a. kõrvuti farmakoloogiaga lugema regulaarselt toksikoloogiat. Oluline oli tema poolt esmakordselt arseeni veresooni halvava toime kindlakstegemine. Lahkudes Marburgi, avaldas ta retseptuuriõpiku, mis ilmus mitmes trükis. Tema järglaseks valiti J. E. O. Schmiedebergi õpilane Hans Horst **Meyer**, kes, töötades hiljem Viinis, sai laialt tuntuks oma eksperimentaalfarmakoloogia käsiraamatuga.

Erki viljakat õppe-teaduslikku tegevust arendas Tartus Strassburgist kutsutud Eduard Rudolf **Kobert** (1854—1918), J. E. O. Schmiedebergi õpilane. Tema toimetusel ilmus 14 köidet «Farmakoloogiainstituudi töid» (1888—1896) ja 5 köidet uurimusi meditsiiniajaloost (1889—1896) ning valmis ligi 70 doktoriväitekirja. Koberti ja tema õpilaste uurimused käsitlevad peamiselt raviainete farmakodünaamikat ja toksikoloogiat. 1887. a. näitas Kobert esmakordselt alkaloid skopolamiini rahustavat toimet. Temalt pärineb mõiste «farmakoteraapia» ja tema on ka esimese selleala se õpiku (1895) koostaja. Kobert püüdis ühendada teoreetilist farmakoloogiat kliinilise farmakoloogiaga. Tema «Praktilise toksikoloogia kompendium» (1887) oli suure populaarsusega, ilmus kolmes trükis ning tõlgiti ka vene ja inglise keelde, samuti püsis «Intoksikatsioonide õpik» (1. tr. 1893) kaua ühe enamkasutatavamana.[64] Koberti uurimused kergesti lahustuva raua manustamisest katseloomadele ja metalli saatuse uurimisest kudedes pakkusid suurt huvi I. I. Metšnikovile. Põhjendades immuunsuse fagotsütaarset teooriat, rõhutas ta, et Koberti koolkonna uurimused Tartus kinnitavad tema kontseptsiooni.[65] E. R. Kobert töötas hiljem Rostocki ülikoolis.

Iseseisvat **farmaatsiakateedrit** arstiteaduskonnas juhatasid C. F. E. Siller (1843—1850), C. E. H. Schmidt (1850—1852), C. E. Claus (1852—1864) ja J. G. N. Dragendorff (1864—1894). Danzigist pärit, ent Venemaal mitmesugustes ametites olnud Carl Friedrich Eduard **Siller** (1801—1854) suurendas droogide ja farmatseutiliste preparaatide kogu, andis välja kaheköitelise farmaatsiaõpiku (1848—1849). C. E. H. Schmidti (1822—1894) tegevus kulges peamiselt keemiakateedris, ent ta saavutas kuulsuse ka töödega füsioloogilise keemia alalt, samuti uuris ta Tartu vesivarustust tervishoiulisest küljest.

---

[63] Биографический словарь . . . , т. II, 1903, с. 190—191; БМЭ, 2-е изд., т. 34, с. 1013—1014.

[64] O. Rajavee. R. Kobert — farmakoteraapilise suuna rajaja meditsiinis. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VI. Tartu, 1977. lk. 139—145.

[65] В. В. Калнин. И. И. Мечников и Тартуский университет. — Научные связи Прибалтики в XVIII—XX веках. Рига, 1968, с. 210.

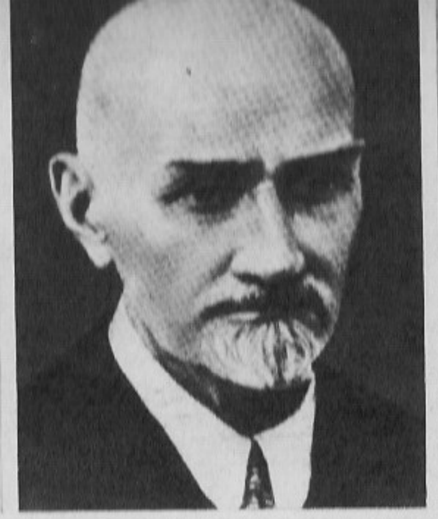
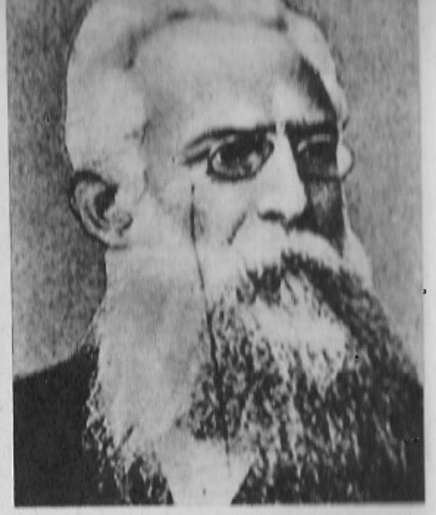

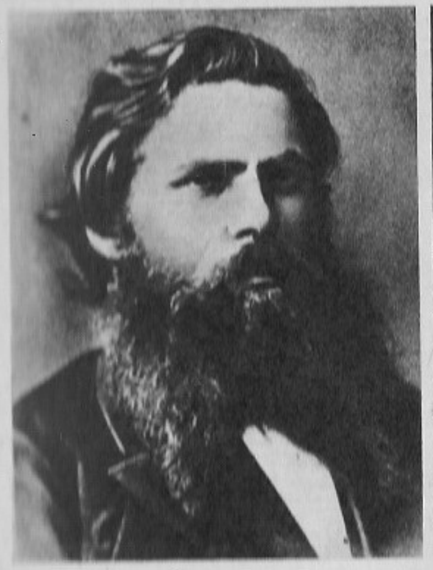

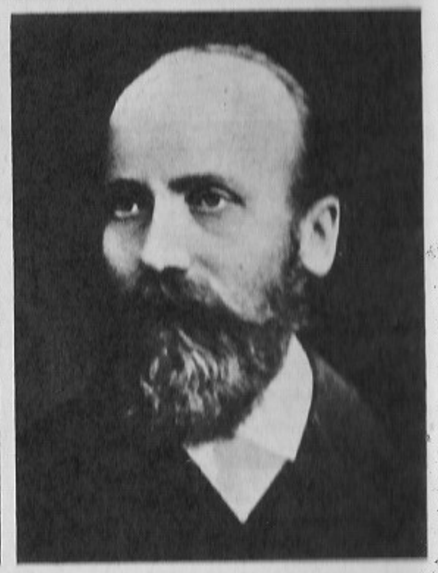

L. A. Schroeder (1851—1920)
L. Meyer (1830—1910)
M. Veske (1843—1890)

J. I. N. Baudouin de Courtenay (1845—1929)
C. C. G. Schirren (1826—1910)
K. A. Hermann (1851—1909)

E. Laspeyres (1854—1913)
G. Teichmüller (1832—1888)
J. Hurt (1839—1907)

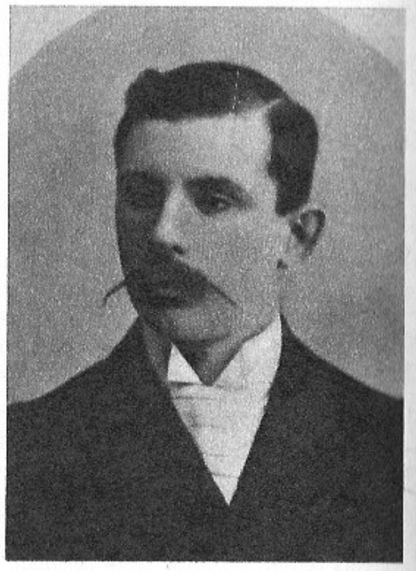

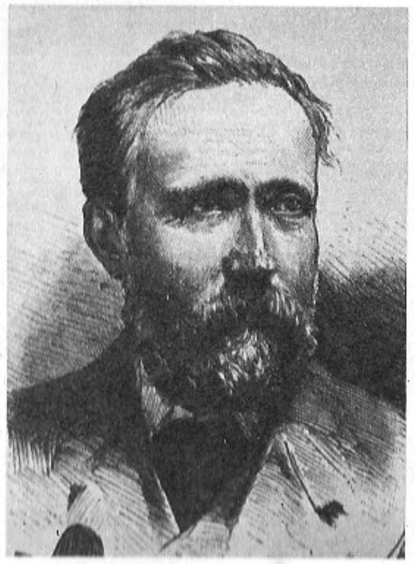
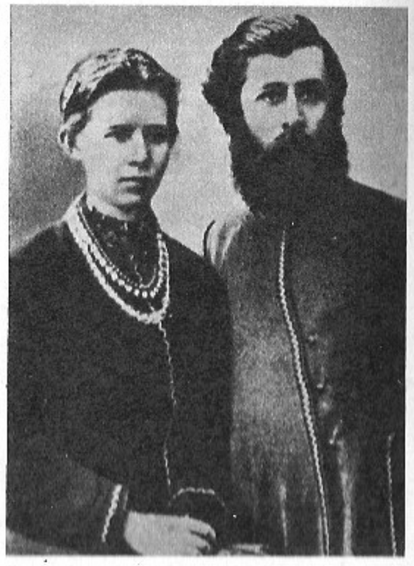

Russow (1841—1897)
(1858—1902)
inge (1851—1902)

C. A. C. Grewingk (1819—1887)
J. T. Lemberg (1842—1902)
W. Dybowski (1839—1910)

G. P. A. Petzholdt (1810—1889)
F. Loewinson-Lessig (1861—1939)
M. P. Kossatš (1869—1903)
ja tema õde L. Ukrainka

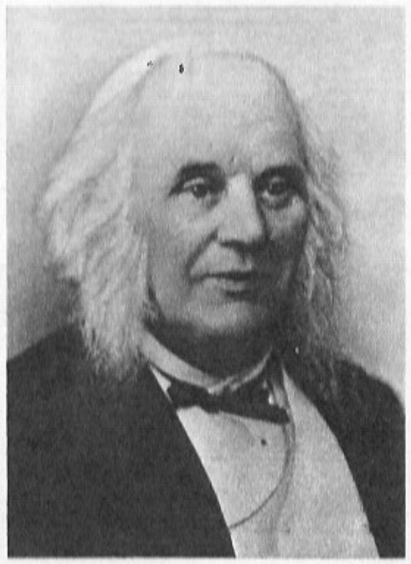
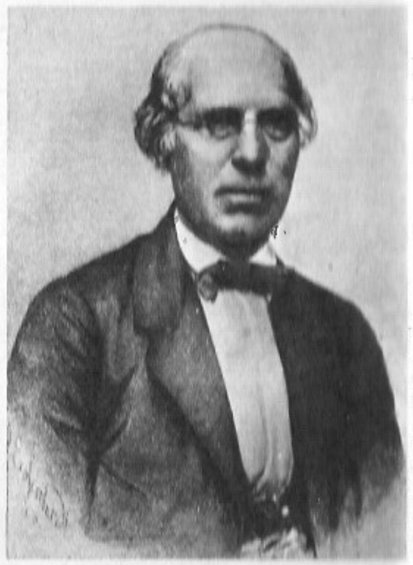

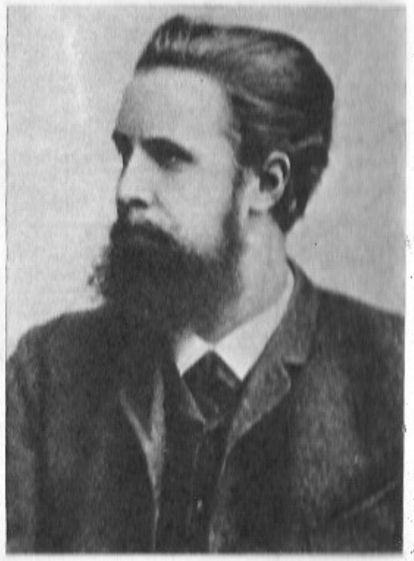

B. B. Golitsõn (1862—1916)
J. K. F. Weihrauch (1841—1891)
C. E. H. Schmidt (1822—1894)

A. J. Oettingen (1836—1920)
P. C. L. Schwarz (1822—1894)
G. P. A. Bunge (1844—1920)

J. O. Backlund (1846—1916)
L. F. Kämtz (1801—1867)
G. H. J. A. Tammann (1861—1938)

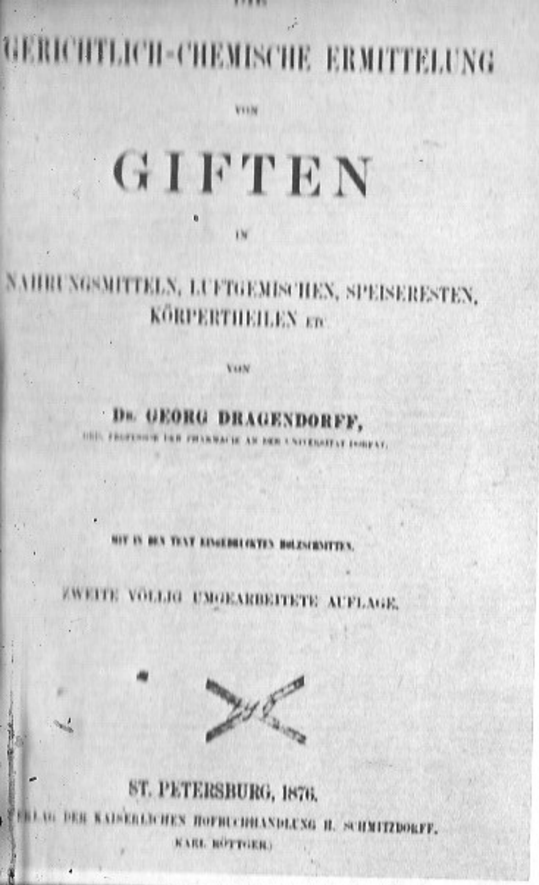

GERICHTLICH-CHEMISCHE ERMITTELUNG

VON

GIFTEN

IN

NAHRUNGSMITTELN, LUFTGEMISCHEN, SPEISERESTEN, KÖRPERTHEILEN ETC.

VON

Dr. GEORG DRAGENDORFF,

ORD. PROFESSOR DER PHARMACIE AN DER UNIVERSITÄT DORPAT.

MIT 15 IN DEN TEXT EINGEDRUCKTEN HOLZSCHNITTEN.

ZWEITE VÖLLIG UMGEARBEITETE AUFLAGE.

ST. PETERSBURG, 1876.

VERLAG DER KAISERLICHEN HOFBUCHHANDLUNG H. SCHMITZDORFF.

KARL RÖTTGER.

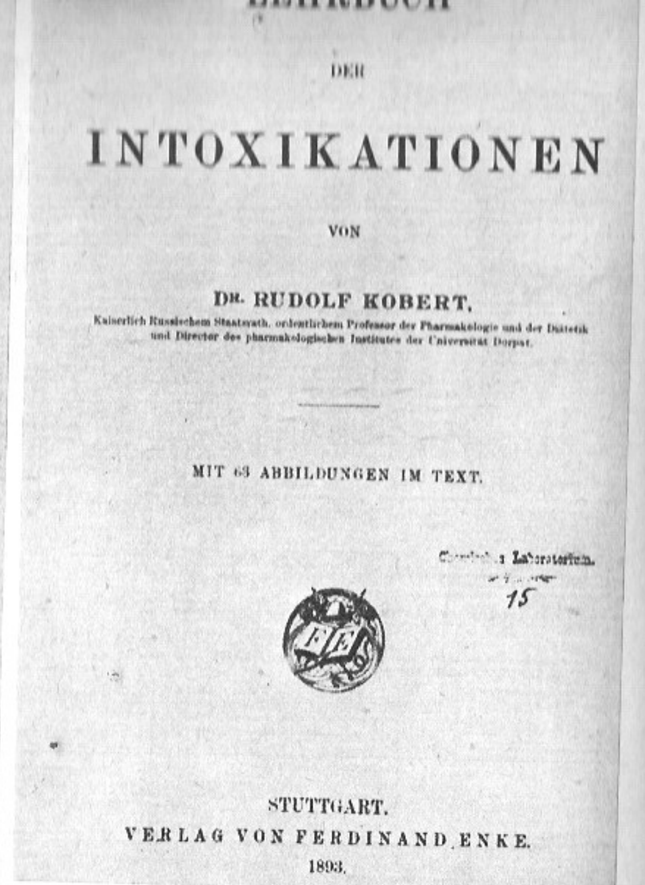

LEHRBUCH

DER

INTOXIKATIONEN

VON

Dr. RUDOLF KOBERT,

Kaiserlich Russischem Staatsrath, ordentlichem Professor der Pharmakologie und der Diätetik und Director des pharmakologischen Institutes der Universität Dorpat.

MIT 63 ABBILDUNGEN IM TEXT.

Chemisches Laboratorium.

15

STUTTGART.

VERLAG VON FERDINAND ENKE.

1893.

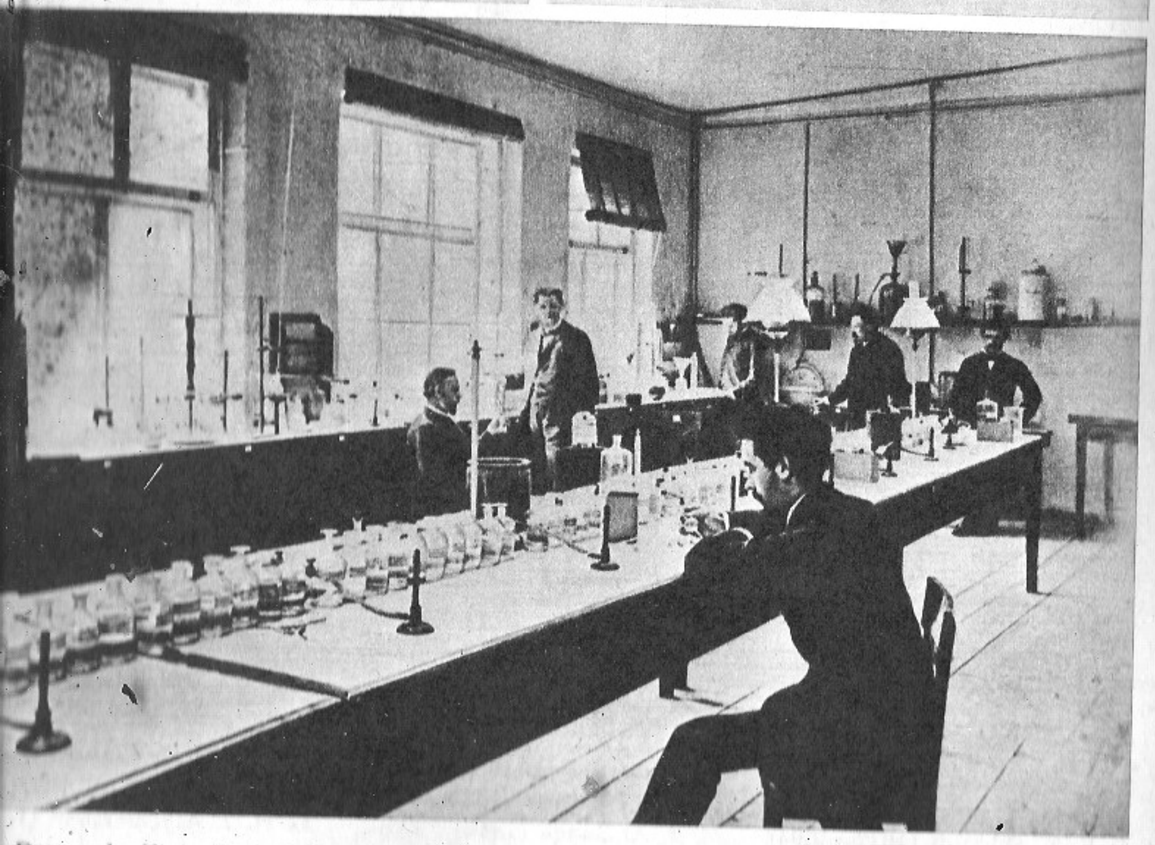

Dragendorffi ja E. R. Koberti töid
agendorff juhendab farmaatsiapraktikumi

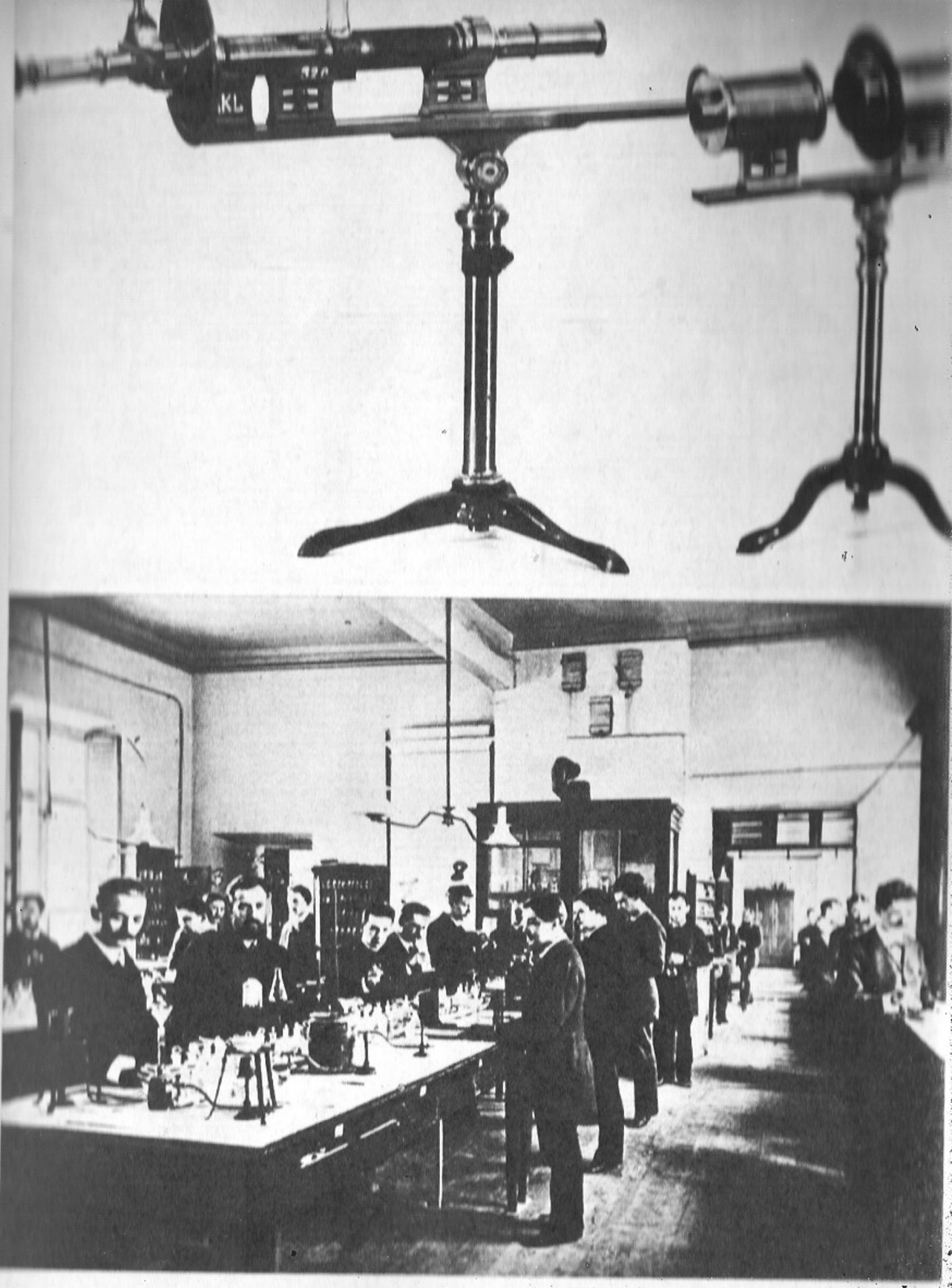

Polarimeeter (vasakul) ja Dybowski polarisaator
Farmaatsiainstituut, praktikum XIX sajandi lõpul

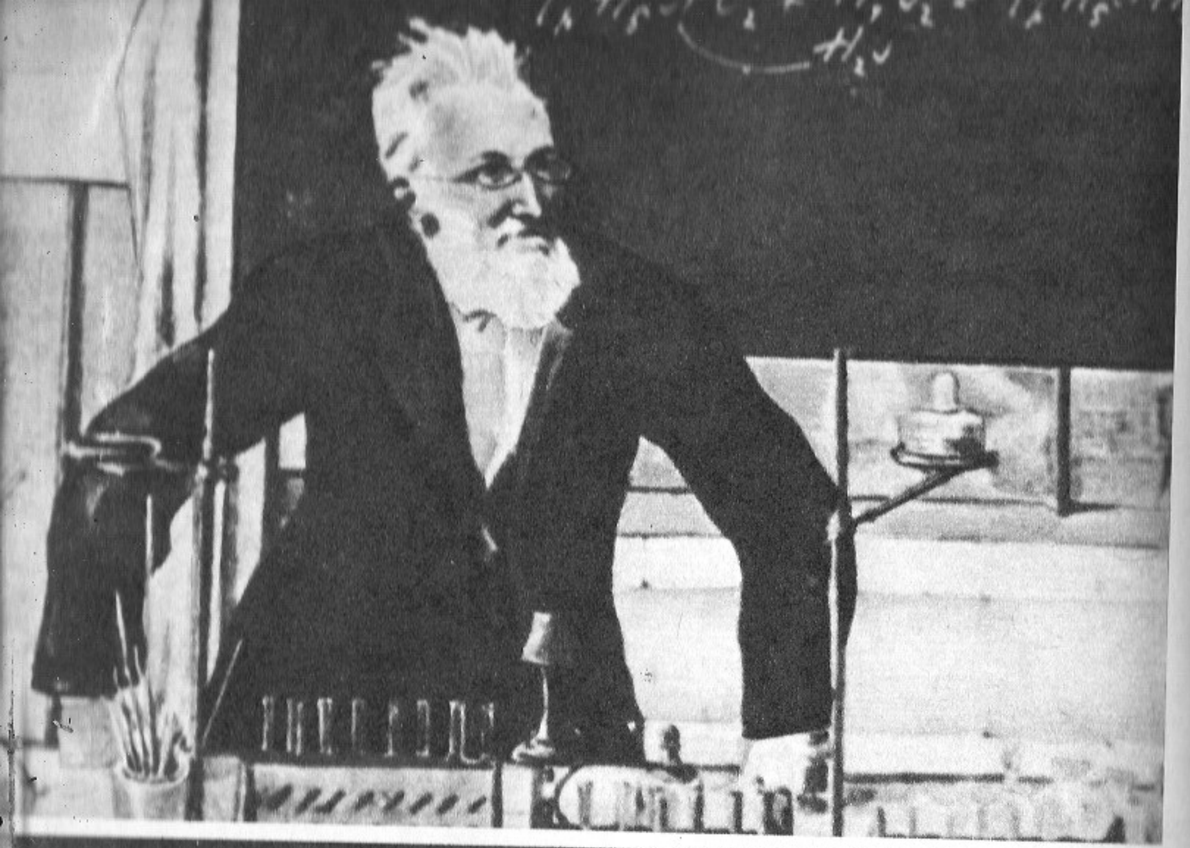

Schmidt loengul
mann operatsioonil

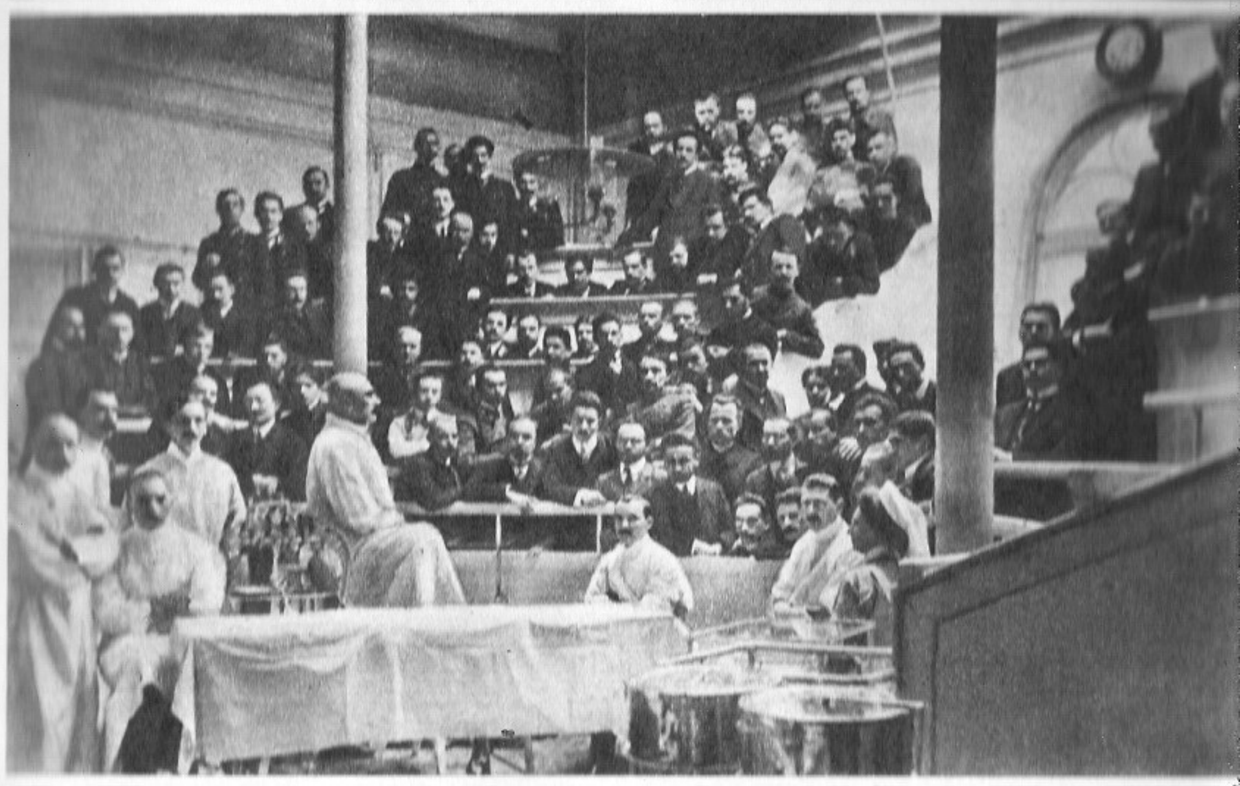

Uus Anatoomikum
Prof. Zoege-Manteuffel loengul

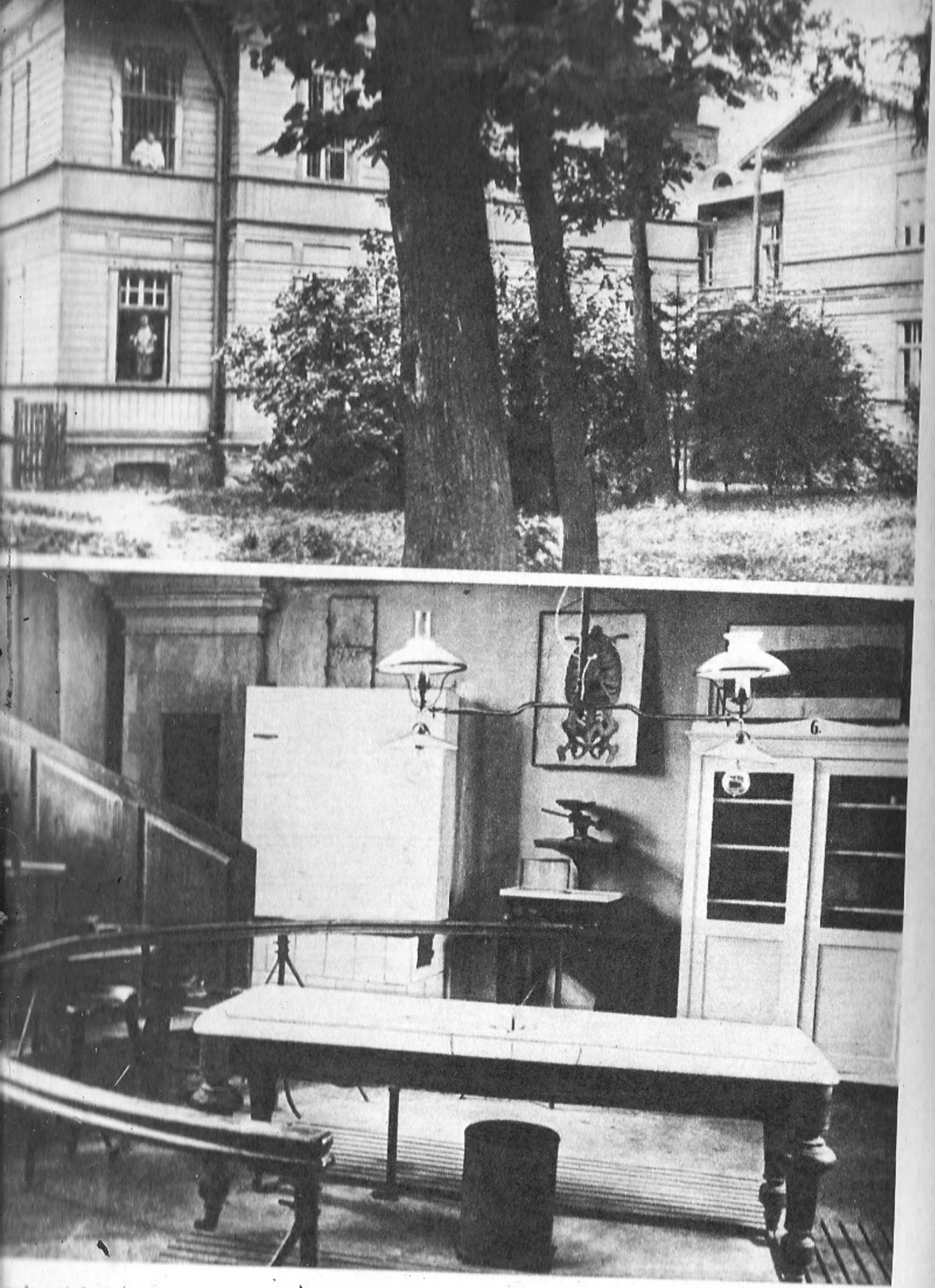

roloogiahaigla
instituudi lahangusaal

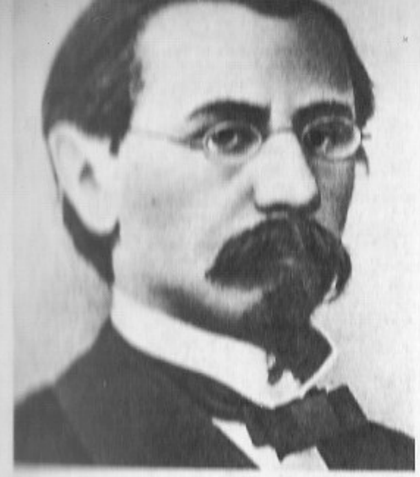

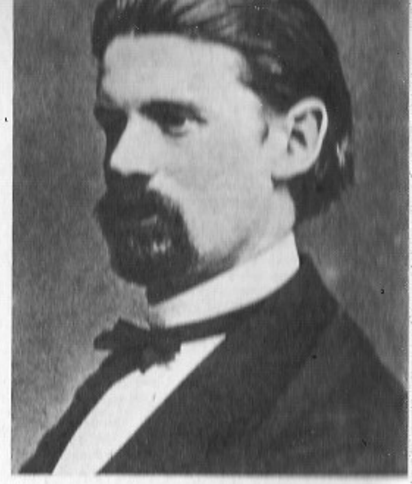

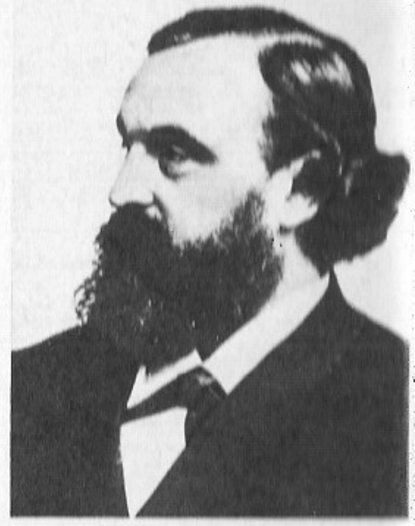

J. E. A. Böttcher (1831—1889)
E. G. Wahl (1833—1890)
K. W. Kupffer (1829—1902)

R. R. Buchheim (1820—1879)
H. A. A. Schmidt (1831—1894)
C. H. L. Stieda (1837—1918)

J. G. N. Dragendorff (1836—1898)
R. A. M. Böhm (1844—1926)
J. E. O. Schmiedeberg (1838—192

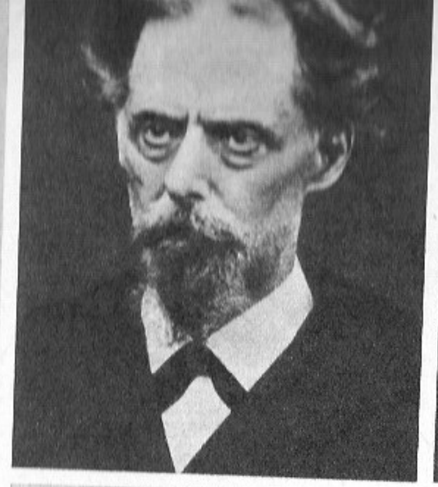

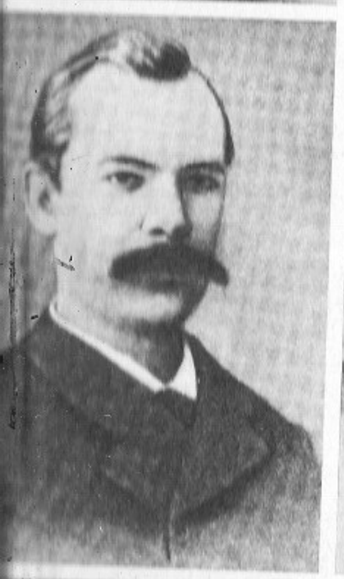

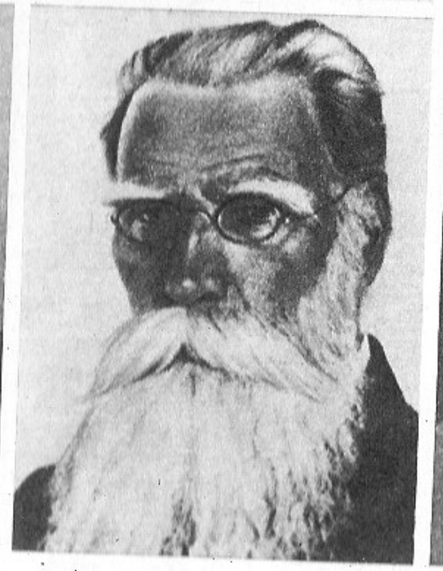

Körber (1837—1915)
in (1853—1937)
mars (1825—1891)

A. Rauber (1841—1917)
E. R. Kobert (1854—1918)
K. Barons (1835—1923)

E. G. B. Bergmann (1836—1907)
E. W. M. G. Kraepelin (1856—1926)
F. Rozins (1870—1919)

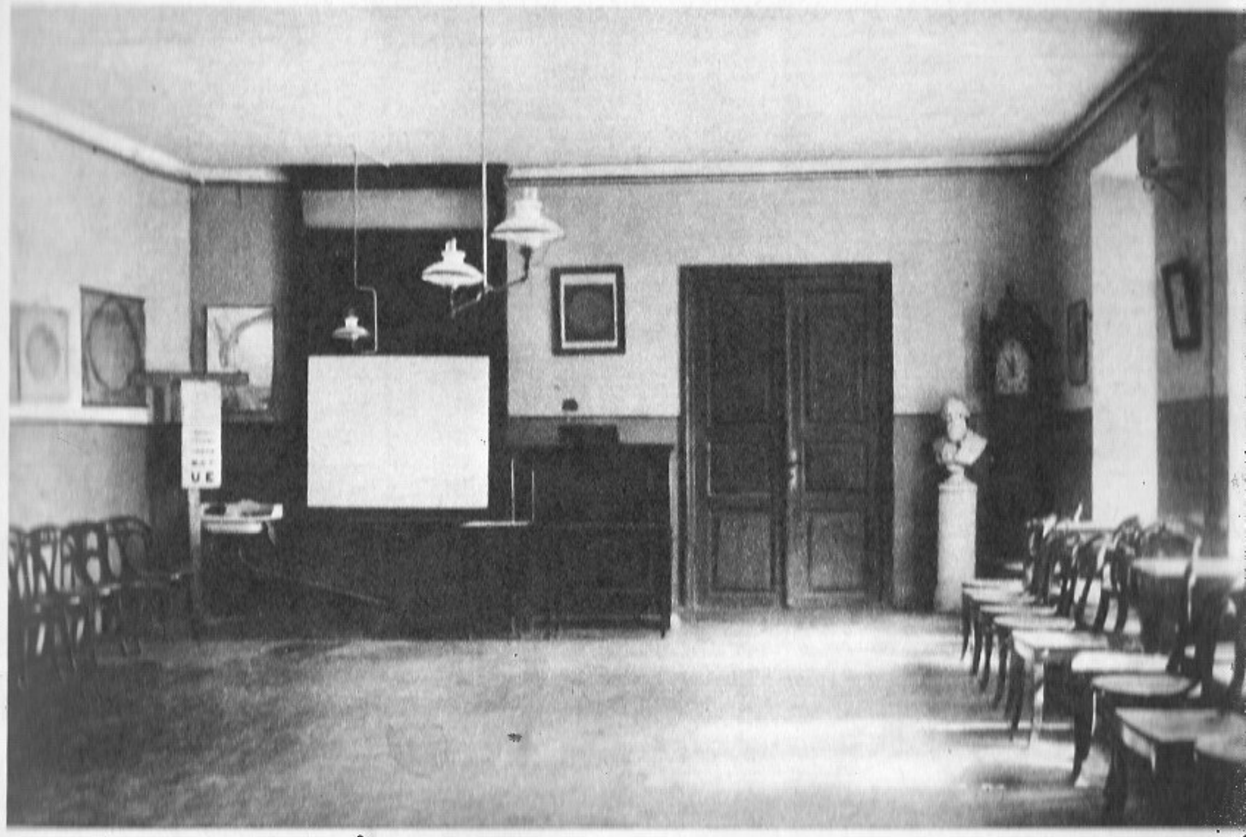

Siimakliinik
Siimakliiniku auditoorium

der homerischen Nominalcomposita,
dargestellt und mit denen des Veda verglichen.

Inaugural-Dissertation

zur Erlangung des Grades eines

Magistors

der vergleichenden Sprachforschung

verfasst und mit Genehmigung

Einer Hochverordneten historisch-philologischen Facultät
Kaiserlichen Universität zu DORPAT

zur öffentlichen Vertheidigung bestimmt

von

Leopold Schroeder.

Tartu Ülikool

S.

Dorpat 1877.

Druck von H. Laakmann's Buchdruckerei (J. Lim.)

Ueber die

Maitrâyaṇi Saṃhitâ,

ihr Alter,

ihr Verhältniss zu den verwandten Çâkhâ's,

ihre sprachliche und historische Bedeutung.

Inaugural-Dissertation

zur Erlangung

des Grades eines

Doctors der vergleichenden Sprachkunde

verfasst

und mit Genehmigung

einer Hochverordneten historisch-philologischen Facultät der Kaiserl. Universität zu Dorpat

zur öffentlichen Vertheidigung bestimmt

von

Leopold von Schroeder,

Mag. gramm. comp.

Dorpat.

Druck von C. Mattiesen.

1879.

Löbusöit Emajõel
Komerss

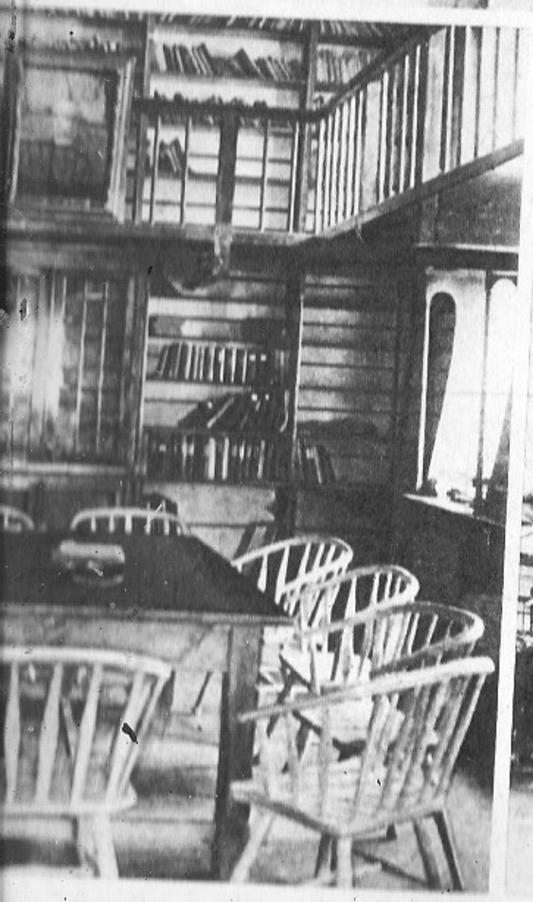

ɔederi tööd
ɔatukogu
ɔon „Neobaltia" hoone

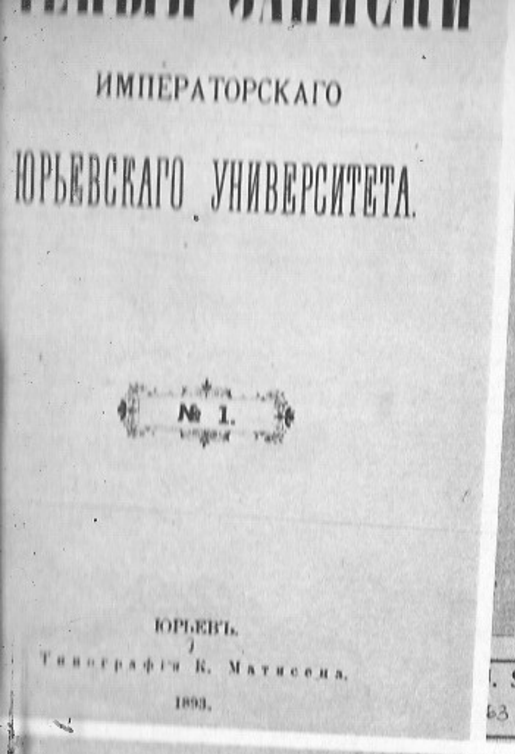

ИМПЕРАТОРСКАГО

ЮРЬЕВСКАГО УНИВЕРСИТЕТА.

№ 1.

ЮРЬЕВЪ.

Типографія К. Маттиссена.

1893.

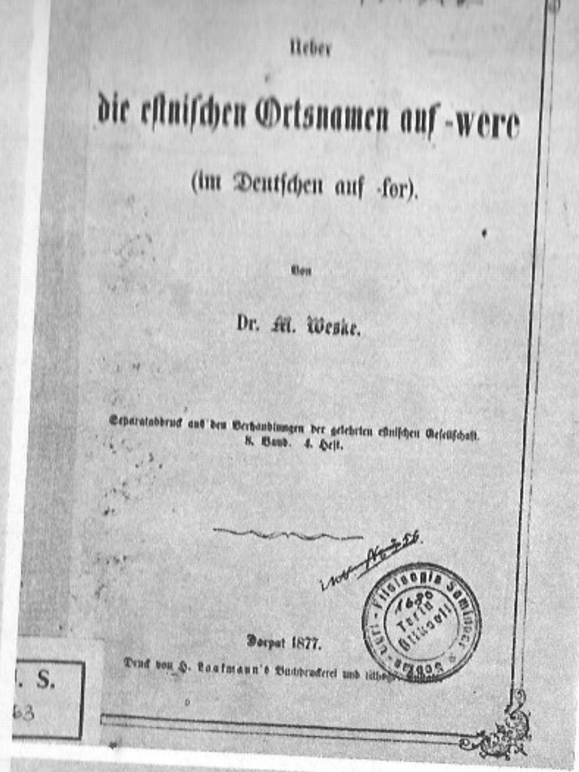

Ueber

die estnischen Ortsnamen auf -were

(im Deutschen auf -fer).

Von

Dr. M. Weske.

Separatabdruck aus den Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft.
8. Band. 4. Heft.

Dorpat 1877.

Druck von H. Laakmann's Buchdruckerei und Lithographie.

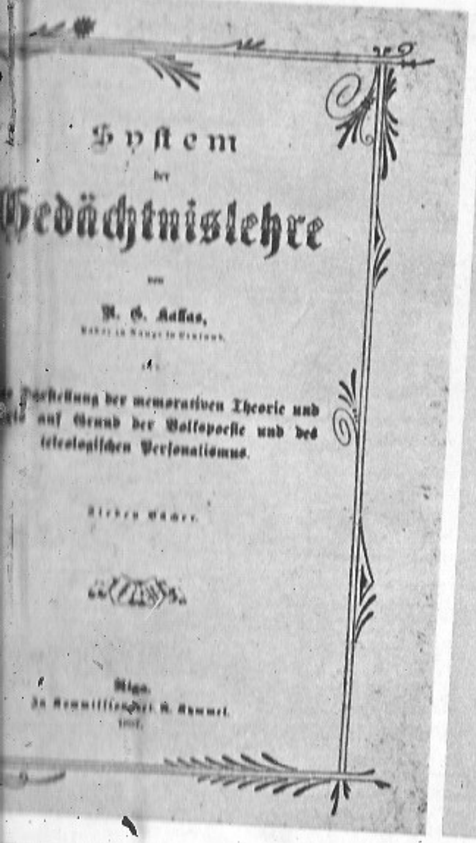

System

der

Gedächtnislehre

von

R. G. Kallas,

Darstellung der memorativen Theorie und auf Grund der Volkspsyche und des teleologischen Personalismus.

Riga.

Verlag von N. Kymmel.

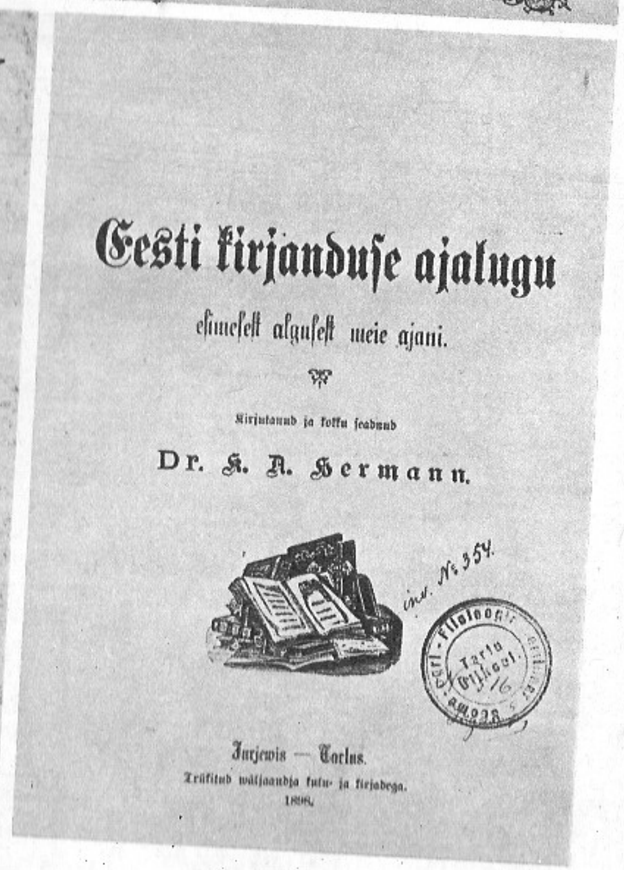

Eesti kirjanduse ajalugu

esimesest algusest meie ajani.

Kirjutanud ja kokku seadnud

Dr. K. A. Hermann.

Jurjewis — Tartus.

Trükitud wõõrjaandja kulu- ja kirjadega.

1898.

Tartu ülikooli toimetiste tiitelleht
R. Kallase ja K. A. Hermanni töid

Tartu ülikooli keemikuid XX sajandi algul
Nn. dotsendiõhtutest osavõtjaid

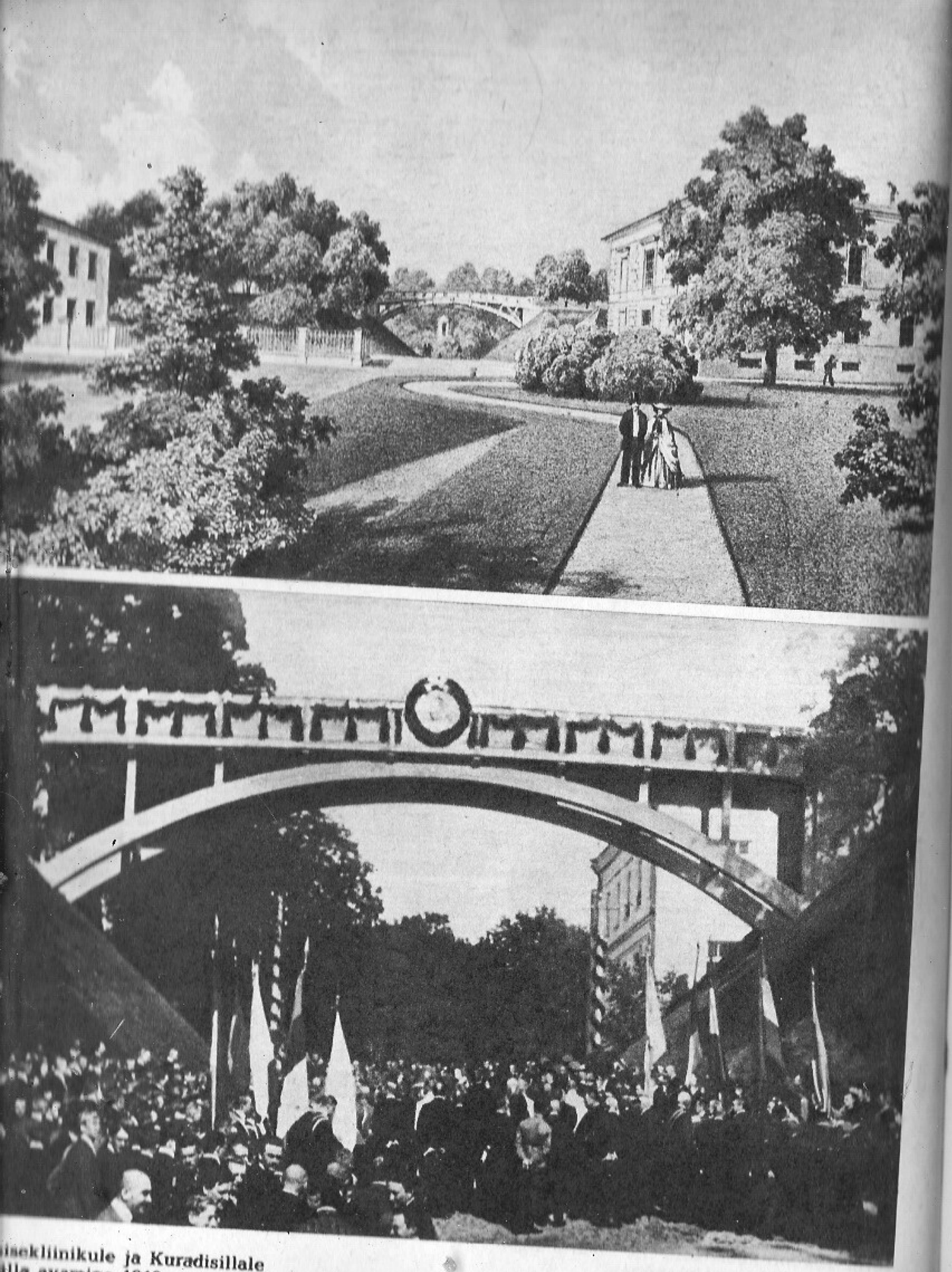

...isekliinikule ja Kuradisillale
...lla avamine 1913. a.

Tartust pärit, aga Venemaa teadusteskustes ettevalmistuse saanud Carl Ernst **Claus** (1796—1864) saabus Kaasani ülikoolist juba kuulsa teadlasena. Ülemaailmse tunnustuse tõid talle uurimused plaatinametallide keemias. Tartus korraldas Claus praktilisi töid keemilise analüüsi alal ja täiendas õppekava ka farmatseutilise botaanikaga (vt. Keemia).[66]

Kõrgelma õitsengu saavutasid farmaatsiateadused Tartus Johann Georg Noël **Dragendorffi** (1836—1898) ajal. Ta oli hariduse saanud saksa ülikoolides ja töötas varem Peterburis. 30 aasta jooksul arendas Dragendorff Tartu ülikoolis erakordselt silmapaistvat ja viljakat õppeteaduslikku tegevust. Tema ajal kaitsti Tartus farmaatsia alal ligi 150 magistri- ja doktoriväitekirja. Dragendorff hakkas esimesena regulaarselt lugema kohtukeemiat eri distsipliinina. Farmatseutide õppeplaani lisandusid uute ainetena farmatseutiline propedeutika ja farmakognoosia. Ta viis sisse arstiteaduse üliõpilastele praktikumi kvalitatiivses keemias, kohtukeemia loengud, erikursused farmatseutilises keemias. 1894. a. oli kateedri droogide kogus 8161 eksemplari.

Farmakognoosiaalased tööd haarasid peaaegu kõiki droogide rühmi. Nende tööde alusel koostas Dragendorff taimede analüüsi käsiraamatu (1882), mis ilmus mitmes väljaandes ja tõlgiti mitmesse keelde. Ta töötas välja uue alkaloidide isoleerimise meetodi, pannes ette reaktiivi, mis on kogu maailmas kasutusel temanimelisena. Dragendorffilt pärineb ka mahukas monograafia «Mitmesuguste rahvaste ja aegade ravimtaimed, nende kasutamine, olulised koostisosad ja ajalugu» (1898), milles käsitletakse 12 700 taime. Kohtukeemia vallas omandatud analüüsikogemused koondas ta teosesse «Mürkide kohtukeemiline tõestamine» (1868), mis samuti ilmus mitmes väljaandes ja tõlgiti mitmesse keelde. 1885. a. asutas ta farmaatsiainstituudi juures bakterioloogialaboratooriumi ja 1888. a. sanitaarjaama, mis oli esimesi Venemaal.

Farmaatsiainstituudist väljus Dragendorffi ajal terve plejaad haritud farmatseute, kes soodustasid farmaatsiateaduse arendamist paljudes Venemaa linnades (N. Kromer — professor Permis, A. Fischer — professor Odessas ja Dnepropetrovskis, E. Lehmann — professor Tomskis, O. Zinoffski — professor Kiievis jt.). G. Dragendorffi juurde sõitsid end täiendama fütokeemia ja kohtukeemia alal juba tuntud teadlased paljudest välisriikidest (Rootsist, Taanist, Inglismaalt, Prantsusmaalt jm.).[67]

Põhiliste kliiniliste distsipliinide alglätteks oli nn. kliiniline instituut, millel on olnud suur ja auväärt osa Tartu teraapia- ja kirurgiakoolkondade kujundamisel. **Patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku kateedrit** juhatasid D. G. Balk (1802—1817) ja J. F. Erdmann (1817—1824 ja 1827—1842), **teraapia ja kliiniku kateedrit** L. A. Struwe (1824—1828), G. F. E. Sahmen (1828—1847), J. J. F. Erdmann (1849—1858), J. P. Uhle (1859), A. Wachsmuth (1860—1885), A. Vogel (1866—1886) ja K. Dehio (aastast 1886). 1842. a. asutatud **teist teraapia ja kliiniku** (1865. a. nimetati mõlemad ümber **eripatoloogia ja kliiniku kateedriks) kateedrit** juhatasid J. V. Varvinski (1844—1846), F. Oesterlen (1847—1848), A. E. H. Krause (1850—1856), C. V. R. Weyrich (1857—1869), B. Naunyn (1869—1871), C. L. W. O. Schultzen (1871—1872), F. A. Hoffmann (1874—1886), A. Weil (1886—1887), F. Schultze

[66] Н. Н. Ушакова. Карл Карлович Клаус. М., 1972.

[67] A. Tomingas, J. Tammeorg. Op. cit., lk. 162—167; H. Martinson, A. Pärna. Farmatseutide ettevalmistamisest Tartu ülikoolis enne 1917. aastat. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, III. Tartu, 1975, lk. 159—162.

(1887—1888), H. Unverricht (1889—1892) ja S. M. Vassiljev (aastast 1892), peale nende tegutses veel rida dotsente ja eradotsente.

Algul juhatas mainitud kateedri professor ühtlasi teraapiakliinikut (tolleaegse nimetusega meditsiinikliinikut) ja -polikliinikut. Teise professuuri loomisega läks polikliinik selle alluvusse, ent 1851. a. alates hakkasid teraapiaprofessorid juhatama kliinikut ja polikliinikut põhiliselt vaheldumisi, vahetudes aasta järel. 1876. a. anti nende juhatada ka hospitaalkliinik.

Teraapiakliiniku rajaja ja esimene direktor Daniel Georg **Balk** (1764—1826) oli pärit Königsbergist, kuid Tartu ülikooli kutsumise eel töötas arstina Kuramaal. Temast kujunes silmapaistev ja eesrindlik meditsiinitegelane, kes oli asjatundlik praktik, suurepärane klinitsist ja hea pedagoog. Tema raamat «Meditsiinilis-poliitiline mõtisklus» (1795) on pühendatud rahvastiku suurendamisele tervishoiukorralduse parandamise teel. Balk kirjutas ka talurahva haigustest (1793), emade ja vastsündinute tervishoiust (1796).[68]

D. G. Balk viis juba 1804. a. õppeprotsessi kliinilised harjutused, 1805. a. patoanatoomilised õppused, pannes aluse kliinilis-anatoomilisele suunale. Kõrvuti nendega viis ta sisse ka polikliinilised õppused, mis oli esmakordne Venemaal. Seega kuulub D. G. Balkile idee koolitada kliiniliselt mõtlevaid arste ambulatoorsel ja polikliinilisel õppebaasil. Need põhimõtted sisalduvad tema poolt 1806. a. avaldatud «Eeskirjades meditsiinikliiniku ja seda külastavate üliõpilaste jaoks». Neis on üksikasjalikult reglementeeritud õppetöö kord, kliinikus ja polikliinikus praktiseerivate üliõpilaste kohustused, sealhulgas haigusloo pidamine, arutelud professori juhendamisel, haiglas surnud haigete kohustuslik lahkamine jne.[69]

Aastail 1803—1809 luges D. G. Balk meditsiinilis-filosoofilise jurisprudentsi kursust ja andis välja õppevahendi «Mõned meditsiinilis-filosoofilise jurisprudentsi põhijooned» (1803), mis oli Venemaal esimene kohtumeditsiini kursus õigusteaduskonna üliõpilastele. 1804. a. luges ta arstiteaduskonnas esimest hügieenikursust. Füüsika ja keemia tähtsusest meditsiinile rääkis D. G. Balk oma kõnes «Märkmed arstikunsti suhetest riigiga» (1802). Nendes avaldub G. F. Parroti teose «Füüsika ja keemia mõjust meditsiinile» (1802) soodne mõju Tartu ülikooli arstiteadlastele XIX sajandi algul.[70]

Kui D. G. Balk siirdus Tuulasse, valiti tema järglaseks Kaasani ülikoolist Johann Friedrich **Erdmann** (1778—1846), endine Wittenbergi ülikooli professor. N. I. Pirogov tõstis omaaegsetest Tartu meedikutest esile just J. F. Erdmanni «ebatavalise kirjandusliku eruditsiooni ja õpetatuse poolest».[71] J. F. Erdmann jätkas D. G. Balki poolt sisseviidud kliinilist ja polikliinilist õpetamist, süvendades kliinilis-anatoomilist suunda. Tema eriliseks teeneks on Venemaal uue, objektiivse füüsikalise haigete uurimise meetodi — auskultatsiooni juurutamine kliinilisse ja pedagoogilisse praktikasse. Juba 1820. a. hankis ta kliinikule kaks prantsuse arsti R. Laennec'i leiutatud stetoskoopi. Haiguslood stetoskoobi kasutamisega avaldas Erdmann trükist 1821. a. oma «Tartu kliinilise meditsiinikooli annaalides». Tänu Tartu ülikooli kasvandikele sai uus haigete

---

[68] В. Калнин. Ук. соч., 1964, с. 134—138.

[69] D. G. Balk. Gesetze für das medizinische Klinikum und für die Studierendend der Medizin, welche dasselbe besuchen. Dorpat, 1806, 29 S.

[70] В. Калнин. Г. Ф. Паррот и медицина. — G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale. Tartu, 1967, lk. 107—120.

[71] Н. И. Пирогов. Севастопольские письма и воспоминания. М., 1950, с. 322.

uurimise meetod peatselt tuntuks mitmel pool Venemaal.[72]

Erdmann oli füsioteraapia ja kurortoloogia pioneere Venemaal. Oma teaduslikes uurimustes korraldas ta katseid galvaanilise elektri ja volta sambaga, kasutades galvaanilist vooli Tartu kliinikus praktiliselt ravistarbel. 1811. a. uuris ta Sergijevski mineraalveeallikaid ja tegi ettepaneku rajada seal kuurort.

J. F. Erdmann on tuntud kui 3-köitelise meditsiinitopograafilise kogumiku koostaja.[73] Ta otsis haiguste põhjusi inimesi ümbritsevast loodusest ja sotsiaalsest keskkonnast. Erdmanni kogumik oli üks esimesi hoolikaid Venemaa üksikute territooriumide meditsiinitopograafilisi kirjeldusi. Erdmanni töö soodustas Tartu ülikoolis meditsiinitopograafiate ilmumist väitekirjade kujul (Tartu, Tallinna, Riia, Arhangelski kohta).[74]

J. F. Erdmann oli Professorite Instituudi direktor aastail 1830—1838. Alates 1830. a. oli ta Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliige, peale selle paljude kodu- ja välismaa teadusasutuste ja -seltside liige või auliige.

Tartu ülikooli kasvandiku Ludwig August **Struve** (1795—1828) teeneks tuleb pidada leeprahaiguse uurimist (neli väitekirja 1824—1828) ja Liivimaal endeemilise leepra esinemise tõestamist.[75] See fakt jäi hiljem unarusse ning alles 1860.—1870. aastail tõmbas leepra taas endale arstiteaduskonna professorite tähelepanu. Laialdast huvi äratas omal ajal L. A. Struwe käsiraamat ägedate ja krooniliste haiguste diagnoosimisest ning ravist (1827) ja nahahaiguste klassifikatsiooni käsitlev töö (1829).

Suure panuse empirismi jäänuste likvideerimiseks nii diagnostikas kui ka ravis andis Tartu ülikooli kasvandik Gottlieb Franz Emmanuel **Sahmen** (1789—1848). Ta hankis kliinikule 1835. a. Schönleini poolt täiustatud stetoskoobi koos plessimeetriga ja 1844. a. ajakohase mikroskoobi, pannes aluse kliinilisele laboratooriumile.[76] Sahmen oli tol ajal veel algastmel oleva objektiivse (füüsikalise) haigete uurimismeetodi innukas järgija. Alates temast juurdus kliinilises ja pedagoogilises praktikas peale auskultatsiooni ka perkussioon.[77] Sahmeni teadustöödest on tähtsaim 1826. a. avaldatud monograafia «Aju ja ajukelmete haigused, käsitletuna patoloogilis-diagnostilisest aspektist». Homöopaatide praktiline tegevus Venemaal, eriti Baltikumis, ajendas Sahmenit välja astuma homöopaatia põhiseisukohtade kriitikaga (1825). See oli Venemaal esimene avalik väljaastumine saksa arsti S. Hahnemanni idealistlike kontseptsioonide vastu.[78]

Alates 1860. aastatest kujunes kliinilisel meditsiinil orgaaniline seos füsioloogia ja farmakoloogiaga, pandi alus laboratoorsele kliinilisele diagnostikale. Seda suunda viljelesid kogenud klinitsistid C. V. R. Weyrich, A. Wachsmuth, B. Naunyn, A. Vogel, F. A. Hoffmann, K. Schultzen, H. Unverricht jt.[79] 1865. ja 1876. a. ilmunud

---

[72] В. Калнин. К вопросу о роли и месте Тартуского университета в истории сускультации и перкуссии в России. — Из истории медицины, т. V. Рига, 1963, с. 183—193.

[73] J. E. Erdmann. Beiträge zur Kenntnis des Innern von Russland. Bd. I—III. Dorpat, 1822; Leipzig, 1825—1826.

[74] V. Kalnin. Meditsiinigeograafia Tartu ülikooli teadlaste töödes. — «Eesti Loodus», 1973, nr. 10, lk. 584—585.

[75] Verzeichnis der haltenden Vorlesungen . . . Dorpat, 1825—1826.

[76] ENSV RAKA, f. 402, nim. 5, s.-ü. 87, l. 14—21.

[77] В. Калнин. Ук. соч., с. 188—192.

[78] Ф. Ф. Григораш. Гомеопатия в Прибалтике и ее распространение в России в первой половине XIX в. — Из истории медицины, т. VI. Рига, 1964, с. 173—174.

[79] К. Х. Кырге. К истории клиники факультетской терапии Тартуского университета. — Ученые записки ТГУ, вып. 191. Тарту, 1966, с. 305—308.

uutes eeskirjades Tartu ülikooli kliinikute kohta on esmakordselt märgitud keemialaboratooriumi esinemine teraapiakliiniku juures.[80]

Claus August Heinrich Adolp **Wachsmuth** (1827—1865) koondas pärast käsiraamatu «Perkussiooni ja auskultatsiooni alused» (1859) avaldamist oma tähelepanu vaimuhaiguste patoloogia ja ravi probleemidele, muu hulgas kirjeldas ta uut närvisüsteemi nosoloogilist vormi — progresseeruvat lihaste atroofiat.[81]

Bernhard Heinrich Alfred **Vogel** (1829—1890) hakkas 1874. a. lugema laboratoorse kliinilise diagnostika kursust ning juhendama üliõpilasi kliinilises laboratooriumis.[82] Ta võttis oma kliinilise tegevuse kogemused kokku lastehaiguste õpperaamatu näol, mis sai populaarseks ning ilmus korduvalt. Bernhard **Naunyn** (1839—1925) on rahvusvaheliselt tuntud ainevahetushaiguste uurijana. Tartu perioodil avaldas ta eksperimentaalpatoloogilise uurimuse ikteruse kohta ja tähtsa töö termoregulatsiooni neuromehhanismi alalt. Hiljem etendas ta suurt osa saksa kliinilise meditsiini reformimisel.[83]

Friedrich Albin **Hoffmann** (1843—1924) sai tuntuks töödega eksperimentaalse diabeedi alal, samuti avaldas trükis oma loengud üldteraapia alalt (1885), mis ilmusid ka venekeelses tõlkes. Karl Ludwig Wilhelm Otto **Schultzen** (1837—1875) sai tuntuks oma füsioloogilis-keemiliste töödega uriini kohta, sealhulgas tegi ta koos silmapaistva biokeemiku M. W. Nentskiga esmakordselt kindlaks, et kusiaine moodustub organismis sünteesi teel ammoniaagist ja söehappest.[84]

Adolf **Weil** (1848—1916) avaldas Tartusse saabumise aastal töö (1886), milles ta andis leptospiroosi esimese kliinilise kirjelduse. Praegu on see tuntud ikterohemorraagilise leptospiroosina ehk Vassiljev-Weili haigusena. Nimekas internist Heinrich **Unverricht** (1853—1912) kirjeldas närvisüsteemi kahjustuste uusi kliinilisi vorme — nn. mööokloonus-epilepsia ja paramöökloonuse, samuti kollagenoosi vormi — dermatomüosiidi, mis kirjanduses kannavad tema nime. Meditsiini raudvaraks on muutunud ka Fjodor Metšeslavovitš **Openhovski** (1854—1914) tööd südame ja mao innervatsiooni alalt, sealhulgas kirjanduses on tuntud temanimelised valupunktid maohaiguste toopiliseks diagnoosimiseks.[85] 1890. a. siirdus ta professoriks Harkovi ülikooli.

Psühhiaatriakateedrit ja teraapiakliiniku närvi- ja vaimuhaiguste osakonda (1882. aastast närvi- ja vaimuhaiguste kliinikut) juhatasid H. Emminghaus (1880—1886), E. W. M. G. Kraepelin (1886—1891) ja V. F. Tšiž (aastast 1891).

Hermann **Emminghaus** (1845—1904) sisustas vastasutatud psühhiaatriakliiniku. Peale kliinilise psühhiaatria luges ta tol ajal fakultatiivseid kohtupsühhiaatria, kõnehäirete, elekter- ja vesiravi kursusi. Temalt ilmus lastepsühhiaatriat käsitlev monograafia (1887), mis tõlgiti ka vene keelde.[86]

---

[80] Allgemeine Regeln für die klinischen Institute der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1865; 1876, S. 4—5.

[81] А. Н. Хазанов. Тартуский университет и развитие невропатологии и психиатрии. — Вопросы медицины и биологии Прибалтики. Тарту, 1977, с. 152.

[82] Verzeichnis der haltenden Vorlesungen... Dorpat, 1874.

[83] J. Riiv. Ülevaade Tartu ülikooli meditsiinilise kliiniku ajaloost. — TRÜ Toimetised, vihik 52. Tartu, 1957, lk. 8.

[84] Э. Э. Мартинсон. Приоритет русской биохимии в установлении строения мочевины и ее синтеза в организме и работы Тартуского университета в этой области. — Ученые записки ТГУ, вып. 6. Биологические науки. Тарту, 1949, с. 6—8.

[85] В. В. Калнин, А. О. Лойт. Ук. соч., с. 75, 78, 81—82.

[86] А. Н. Хазанов. Ук. соч., с. 153.

Emil Wilhelm Magnus Georg **Kraepelin** (1856—1926) on sajandivahetuse suurimaid psühhiaatreid. Tartus hakkas ta looma psüühiliste haiguste kliinilis-nosoloogilist klassifikatsiooni, viljeldes eriti eksperimentaalpsühholoogiat, samuti uuris ta alkoholi, kofeiini ja tee toimet inimese psüühilistele protsessidele. Uurimistulemused võttis ta kokku töös (1892), mis on maailmakirjanduses esimene inimese psühhofarmakoloogiaalane monograafia.[87] E. Kraepelin avaldas Tartu perioodil psühhiaatria õpperaamatu (1887) kahes väljaandes, hiljem käsiraamatu, mis ilmus paljudes väljaannetes ja tõlgiti mitmesse keelde.

Kirurgiakateedrit ja -kliinikut juhatasid M. E. Kauzmann (1804—1810), J. L. Jochmann (1811—1814), J. C. Moier (1814—1836), N. I. Pirogov (1836—1841), **kirurgia, oftalmoloogia ja kliiniku kateedrit** ning kirurgia- ja silmakliinikut juhatas G. Adelmann (1841—1871), paralleelprofessuur kuulus E. A. Carusele (1844—1854) ja G. P. Oettingenile (1854—1870). Seejärel juhatasid **kirurgiakateedrit** E. G. B. Bergmann (1871—1878) ja E. G. Wahl (1879—1890). Eradotsentidena ja dotsentidena töötasid veel J. A. N. Szymanowsky (1857—1858) ja C. Reyher (1872—1878). Iseseisvat **oftalmoloogiakateedrit** ja silmakliinikut (1868. aastast) juhatasid G. P. Oettingen (1871—1879) ja E. Raehlmann (1879—1900).

Erlangeni ülikooli kasvandik Michel Ehrenreich **Kauzmann** (1769—1816) võimaldas juba 1805.—1806. a. üliõpilastel teha operatsioone laipadel ja viis sisse praktilised harjutused sidumisõpetuses. Esimene silmapaistev kirurg arstiteaduskonnas oli tuntud kirurgi ja anatoomi A. Scarpa õpilane Johann Christian **Moier** (1786—1858). Rööbiti kirurgia ja oftalmoloogia loengutega viis ta sisse praktilised harjutused operatiivkirurgias, demonstreeris üliõpilastele operatsioone laipadel, 1816. a. ka harjutusi silmaoperatsioonides. Moier oli andekas ja virtuoosne kirurg, kes tõmbas kokku laialdase auditooriumi ning suutis äratada üliõpilastes huvi peale kirurgia ka oftalmoloogia vastu. Ta rakendas Tartus Scarpa ekstsensioonlahast luumurrete raviks. Tema õpilastest said kõige tuntumaks N. I. Pirogov ja F. J. Inozemtsev (professor Moskvas). J. C. Moierit võib õigusega pidada Tartu kirurgiakoolkonna loojaks.[88]

Nikolai Ivanovitš **Pirogovi** (1810—1881) tööde kaudu levis Tartu kirurgia kuulsus mitte üksi üle Venemaa, vaid ka väljapoole selle piire. Professorite Instituudis õppimise aastail koondas Pirogov peatähelepanu anatoomiale ja eksperimentaalkirurgiale. 1832. a. valmis tähelepanuväärne doktoriväitekiri «Kas kõhuaordi ligeerimine kubemepiirkonna aneurüsmi korral on kergesti teostatav ja ohutu vahelesegamine?». Töö sisaldab hinnatavaid järeldusi pärast kõhuaordi ligeerimist arenevate vereringe häirete kohta ja ettepanekuid raskete nähtude vältimiseks. Pärast täiendust Saksamaal töötas Pirogov oma õpetaja Moieri kliinikus. Juba esimesed operatsioonid hämmastasid juuresviibinuid kirurgilise tehnika täiuslikkuse ja Tartus seninähtamatu teostamiskiirusega. Erru minnes soovitas Moier enda järglaseks kirurgiakateedris Pirogovi,[89] kes sai 25-aastaselt esimeseks vene rahvusest professoriks arstiteaduskonnas.

Tartu ülikoolis kindlustas Pirogov eksperimentaalset meetodit ja andis teadusliku põhjenduse anatoomilis-

---

[87] J. Saarma, V. Vahing. E. Kraepelini psühhofarmakoloogilistest uurimistest Tartus. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1975, nr. 5, lk. 436—437.

[88] Биографический словарь..., т. II, 1903, с. 259—261.

[89] П. И. Калью. Н. И. Пирогов и анатомо-физиологическое направление в хирургии. М., 1959, с. 25—26.

füsioloogilisele suunale kirurgias. 1837. ja 1839. a. andis ta välja kuulsa kaheköitelise teose «Tartu ülikooli kliiniku kirurgiaosakonna annaalid». Nende peamine tähtsus seisnes selles, et kriitiljst suhtumist ja oma vigade tunnistamist käsitletakse arstiteaduse ja -praktika eduka arengu tähtsaima eeltingimusena, efektiivse meetodina diagnoosimis- ja ravivigade vältimiseks eriti algajate arstide poolt.

1837. a. alguses tõi Pirogov kliinilisse praktikasse jäiga tärklismähise. Aastail 1837—1838 andis ta välja raamatu «Arteritüvede ja fastsiate kirurgiline anatoomia» koos atlasega, mis koosneb 50 originaaljoonisest. Selle töö eest määras Vene Teaduste Akadeemia Pirogovile Demidovi preemia. Töö tõi talle suure ja teenitud tunnustuse ka välismaal. Selle tööga õpetas Pirogov hilisemaid kirurgide põlvkondi mõtlema anatoomiliselt. Tartus hakkas ta uurima ka Achilleuse kõõluse haavade paranemist ning avaldas vastava monograafia (1840).

N. I. Pirogovi juhendamisel ja tema teaduslike tööde mõjul kirjutati Tartus 13 doktoriväitekirja. Need käsitlevad veresoonkonna patoloogiat, ninaplastikat, Achilleuse kõõluse läbilõikamist, sooleõmblust jm. Tema õpilastest sai V. A. Karavajev professoriks Kiievis, A. Kieter Kaasanis ja hiljem Peterburis.[90]

Georg Franz Blasius **Adelmann** (1811—1888), oma aja tuntumaid kirurge, kutsuti Tartusse Marburgi ülikoolist. Hiilgav tehnika ning täpsus operatsioonidel ja sidumistel tõid G. Adelmannile üldise tunnustuse. Tema ajast alates hakkas Tartu kirurgiakõlkonda iseloomustama uus joon: kliinilise vaatluse ja diagnostika edasine viljelemine patoanatoomia samaaegse arendamisega.

Adelmanni teadustööd haarasid plastilist kirurgiat, jäsemete-, põrna-, suukoopa- ja kõhukirurgiat, veresoonte patoloogiat, samuti trahhoomi jm. Ta modifitseeris huuleplastika saksa ehk Diffenbachi meetodi, mis sai tuntuks Diffenbachi-Adelmanni meetodina. 1847. a. alates hakkas ta tegema luude resektsioone, kusjuures 1849. a. sooritas Tartus esimese põlveliigese resektsiooni. Ta töötas välja originaalsed sõrmede eksartikulatsiooni ja verejooksu sulgemise meetodid.[91]

Üheaegselt sünnitusabi professori P. Walteriga uuris ja rakendas Adelmann juba aasta pärast eeternarkoosi avastamist seda meetodit Tartus.[92] Adelmann modifitseeris koos oma assistendi J. Szymanowskyga Pirogovi kipsmähise, võttes esmakordselt kasutusele nn. polsterdamata mähise, mille põhimõte on püsinud tänapäevani.[93]

Julius Alfons Nikolai **Szymanowsky** (1829—1868) leiutas Tartus töötades kirurgilisi instrumente, mis on tuntud temanimelistena (resektsioonisaag jne.). Ta pani ette ninaplastika täiustatud meetodi (1856) ja avaldas monograafia kipsmähisest (1857). Temast sai üks plastilise kirurgia rajajaid Venemaal.[94]

G. F. B. Adelmanni õpilastest said silmapaistvateks kirurgideks E. G. B. Bergmann (Tartu, Würzburg, Berliin), J. A. N. Szymanowsky (Tartu, Helsingi, Kiiev), E. G. Wahl (Tartu), G. P. Oettingen (Tartu), C. Reyher

---

[90] А. М. Геселевич, А. Н. Хазанов. Дерптские (тартуские) диссертанты Н. И. Пирогова. — Из истории медицины, X. Рига, 1975, 8, 87—93.

[91] А. Н. Хазанов. Дерптская хирургическая школа во второй половине XIX в. — Из истории медицины, XI. Рига, 1979, с. 113.

[92] А. А. Кивик, В. В. Калнин. Начало изучения и применения наркоза в Тартуском университете. — Материалы VIII конференции по истории науки в Прибалтике. Тарту, 1970, с. 124—125.

[93] K. Tammera. Üle 100 aasta kipsmähise tarvituselevõtust Tartus. — TRÜ Toimetised, vihik 76. Tartu, 1959, lk. 153—154.

[94] M. Lõvi. Tartu ülikooli kasvandike osast näo plastilise kirurgia ja stomatoloogia arengus. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1972, nr. 2, lk. 164.

(Tartu, Peterburi), C. Hübbenet (Kiiev), W. Grube (Harkov) jt.

XIX sajandi teise poole silmapaistvamaid kirurge oli Ernst Gustav Benjamin **Bergmann** (1836—1907). Ta uuris kõiki kirurgia alasid, pöörates erilist tähelepanu haavaravile. Tema tegevusega algas Tartu kirurgiakliinikus (aastast 1875) antiseptikaperiood. Tema assistent C. Reyher õppis kuulsa inglise kirurgi J. Listeri juures antiseptilist ravimeetodit ning rakendas seda järjekindlalt nii Tartu kliinikus kui ka lahingutandril Vene-Türgi sõja ajal.

Bergmann täiustas kirurgiliste haiguste diagnoosimise ja opereerimise meetodeid (on tuntud temanimelised sümptomid ja operatsioonimeetodid). Võttes osa kolmest sõjast, omandas ta suuri kogemusi välikirurgia alal. Selles valdkonnas sai ta tuntuks juba Tartu perioodil avaldatud töödega liigeste laskehaavade ravist ja koljuvigastustest. Viimased tööd said põhjapanevateks neurokirurgiale kui iseseisvale meditsiinilisele distsipliinile. Bergmann hakkas koguma andmeid leepra leviku kohta Liivimaal ja kirjeldas 1870. a. juba 31 leeprajuhtu oma monograafias. Töötades hiljem Berliinis, osales E. Bergmann aseptika meetodite väljatöötamises, millel oli ülisuur tähtsus kirurgia edasises arengus.

Bergmanni kaastöötaja dotsent Carl Dietrich Christoph **Reyher** (1846—1890) sooritas Tartus 22. septembril 1875 esmakordselt Venemaal luusisese osteosünteesi metallvarda abil õla pseudoartroosi puhul, järgmisel aastal aga reieluu pseudoartroosi fiksatsiooni metallklambritega. Edu nendel operatsioonidel tingis antiseptika rakendamine. Seega on Reyher metallosteosünteesi pioneer Venemaal.

Kogenud kirurg ja erudeeritud teadlane oli Eduard Georg von **Wahl** (1833—1890). Tal on teeneid veresoonte patoloogia, koljumurrete, sooleesulguse (on tuntud Wahli sümptom) ja lastekirurgia arendamisel. Wahl jätkas kirurgias anatoomilis-füsioloogilist suunda. Tema juhendamisel on kirjutatud 31 doktoriväitekirja. Wahli nimega on seotud eduka võitluse alustamine leepraga Läänemere kubermangudes ja vastava seltsi asutamine, samuti psühhiaatriakliiniku loomine Tartus.[95]

Oftalmoloogina saavutas esimesena laialdasema tuntuse Georg Philipp von **Oettingen** (1824—1916). Tema töödest on märkimisväärseim silma sidekesta amüloidse väärastumise kirjeldamine (1871). Ta asus seisukohale, et trahhoom on nakkushaigus. Väärib veel märkimist, et ta on kirjutanud maailmakirjanduses esimese monograafia (1879), milles kirjeldatakse silma laskevigastusi ja sel puhul esinevaid muutusi silmas. Oettingeni tuntumad õpilased olid H. Dohnberg (professor Peterburis), T. Schröder (silmaravila direktor Peterburis), H. Schöler (professor Berliinis) ja esimene läti õpetatud silmaarst J. Tahlbergs.[96]

G. Oettingeni järglane, Strassburgi ülikoolist kutsutud Eduard **Raehlmann** (1848—1917) andis tunduva panuse kaasaegse oftalmoloogia arengusse. Ta uuris silmakudede patohistoloogilisi muutusi trahhoomi ja teiste haiguste puhul, tegeles füsioloogilise optikaga. Muu hulgas tema juhendamisel kasutas B. Zieminski (1884) esmakordselt maailmas silmaoperatsioonide juures Tartus tuimastamiseks kokaiini samaaegselt C. Kolleriga (Heidelbergis).[97]

---

[95] V. Kalnin, E. Tünder. Op. cit., lk. 533—535.

[96] L. Schotter, V. Kalnin. Op. cit., lk. 136—137.

[97] И. Л. Кропман. Вклад Тартуского университета в развитие офталмологии XIX столетия. — Матер. конфер., посвящ. 100-летию глазной клиники и кафедры офтальмологии Тартуского университета. Тарту, 1968, с. 15—19.

Sünnitusabi ja loomaravi (1820. a. alates sünnitusabi, naiste- ja lastehaiguste) kateedrit juhatasid C. F. Deutsch (1804—1833), P. U. F. Walter (1834—1859), J. Holst (1859—1883), M. Runge (1883—1888) ja O. Küstner (1888—1893). Eradotsendi ja dotsendina tegutses P. L. Kessler (1874—1896).

Sünnitusabikliiniku rajaja Christian Friedrich **Deutsch** (1768—1843), kes kutsuti Erlangeni ülikoolist, läks sünnitusabi endiselt teoreetiliselt õpetamiselt üle kliinilisele. Peale teoreetilise kursuse ja harjutuste fantoomil hakkas ta üliõpilastele alates 1807. a. korraldama kliinilisi harjutusi. 1806. a. alustas Deutsch naiste- ja lastehaiguste kursuse lugemist ja 1808. a. kliinikus ka ambulatoorset vastuvõttu naiste- ja lastehaiguste alal.[98] 1811. a. organiseeris ta kliiniku juures ämmaemandate kooli, mis pika aja vältel oli ainuke kogu Eesti- ja Liivimaal. Väärib märkimist tema poolt tollal uute uurimismeetodite, nagu auskultatsiooni rakendamine sünnitusabis.

C. F. Deutschi järglase, tema õpilase Piers Uso Friedrich **Walteri** (1795—1874) ajal harjutasid üliõpilased juba süstemaatiliselt stetoskoobi kasutamist rasedatel ja sünnitajatel.[99] Nagu Deutschki pookis ta oma abilisega lastele kaitserõugeid.

Tartu ülikooli kasvandiku Johannes **Holsti** (1823—1906) algatusel ehitati sünnitusabikliiniku hoone aastail 1860—1861 ümber. Ta oli täiendanud end tšehhi sünnitusabi rajaja A. Jungmanni juures. Holsti tööde suund oli peaasjalikult mikroskoopilis-anatoomiline, ent nad olid suure tähtsusega tolleaegsele günekoloogiale, eriti tema poolt esmakordselt rakendatud bimanuaalne uurimismeetod.[100] Tema õpilastest said tuntumateks A. Schrenck (Peterburis), F. Neugenbauer (professor Varssavis) ja P. L. Kessler (Tartus).

Berliini ülikoolist kutsutud Max Heinrich **Rungega** (1849—1909) algas naistekliinikus Listeri antiseptika periood. Ta kaasajastas kliiniku juurdeehituse teel ja viis günekoloogiasse kirurgilise suuna. Tema ajal tehti Tartu naistekliinikus esimesed tolle aja kohta keerulised kõhuõõneoperatsioonid, seati esmakordselt Venemaal sisse rasedate polikliiniline sünnitusabi. Tema töödest väärib tähelepanu monograafia «Vastsündinute haigused» (1885) ja Tartus alustatud sünnitusabiõpik (1891), mis ilmus ka kordusväljaannetena.

Eriti viljakas oli naistekliiniku tegevus Hallest kutsutud nimeka saksa akušöör-günekoloogi Otto Ernst **Küstneri** (1849—1931) ajal. Kliinikus võeti aastas vastu juba 200 ja enam sünnitust. Küstner arendas kirurgilis-operatiivset suunda günekoloogias, pöörates suurt tähelepanu kasvajate ravile. Ta sooritas Tartus üle 50 laporomüoomotoomia, esimese konserveeriva meetodiga emakaväljalange operatsiooni (1893), avaldas töö «Seaduspärasused ovariaaltuumori varre pöördumisel» (1890), mille põhimõted on kirjanduses tuntud Küstneri seadusena. Tema nimega on seotud mitmed günekoloogilised operatsioonid, instrumendid ja sümptomid. Ta avaldas käsiraamatu «Günekoloogia põhijooned» (1893). Tartu sünnitusabikateeder muutus arvestatavaks ka välismaal, eriti Saksamaal.[101]

Riikliku meditsiini kateedrit juhatasid H. G. Samson von Himmelstiern

---

[98] Verzeichnis der haltenden Vorlesungen... Dorpat, 1806—1808.

[99] ENSV RAKA, f. 402, nim. 5, s.-ü. 671, l. 99.

[100] I. Brennsohn. Die Ärzte Livlands. Mitau, 1905, S. 210—211.

[101] B. Ottow. Der geburtshilflich-gynäkologische Lehrstuhl an der Universität Dorpat. — «Gynäkologie», 1918, № 264/265, S. 162—167.

(1845—1868), C. V. R. Weyrich (1869—1876), E. Wahl (1876—1878) ja B. Körber (1879—1895). Kohtumeditsiini ja meditsiinipolitsei kursust õpetati varem teistes kateedrites, peamiselt vastavalt anatoomia ja *materia medica* kateedris. Ent juba 1820. aastatel määrati ametisse koosseisuline eradotsent H. J. Köhler, kes õpetas peaasjalikult mainitud distsipliine. Kõik mainitud õppejõud olid Tartu ülikooli kasvandikud.

Professor Hermann Guido **Samson von Himmelstiern** (1809—1868) viis 1846. a. esmakordselt kohtumeditsiinis sisse praktikumid, nõudes seejuures kohtumeditsiiniliste ekspertiiside juures ümbritseva keskkonna uurimist. Alates 1866. a. hakkas Samson-Himmelstiern lugema sõjaväemeditsiinipolitsei asemel sõjaväehügieeni kursust. Väärivad tähelepanu tema poolt välja antud kogumikud «Teadaanded riikliku meditsiini professori praktilisest tegevusest» (1847, 1852, 1862). Nendes käsitleti peale kohtumeditsiini ka haiglahügieeni ja epidemioloogia küsimusi. Aastail 1856—1859 organiseeris Samson-Himmelstiern Liivimaa maaelanike silmade läbivaatuse. See oli esimene katse Venemaal koguda statistilisi andmeid silmahaigusi põdevate ja pimedate kohta. Teda võib pidada üheks sotsiaalhügieeni kohalikuks pioneeriks.[102]

Carl Victor Rufus **Weyrich** (1819—1876) hakkas kõrvuti teiste kursustega lugema toitlushügieeni erikursust (1871—1874), viis sisse hügieeni praktikumid. Need seisnesid hügieenitingimuste uurimises hospitaalkliinikus. Seoses 1871. a. kooleraepideemiaga uuris Weyrich Tartu sanitaarseisundit ning töötas välja meetmeid selle parandamiseks. Ta tegi ettepaneku asutada alaliselt tegutsev sanitaarorganisatsioon, projektist nähtub, et see asutus oleks teataval määral sarnanenud tänapäeva sanitaar- ja epidemioloogiajaamaga.[103]

Tol ajal hügieenis suure tähtsuse omandanud statistilist suunda esindas Bernhard Eduard Otto **Körber** (1837—1915), kes oli eelnevalt saanud tuntuks töödega merehügieeni alal. Ta kirjutas kaks uurimust Tartu linna hügieeniliste ja demograafiliste olude kohta ning ülevaate Tartu kreisi mitme kihelkonna demograafiast. 1880. aastail valmis tema juhendamisel väitekirju, mis olid pühendatud demograafiliste protsesside uurimisele Liivi- ja Eestimaa kubermangus. See oli esimene kohalik demograafiakoolkond, mille tööd on tänapäevalgi ajaloolisele demograafiale väärtuslikuks allikmaterjaliks.[104]

R. Kochi järglasena, kelle juures ta end Berliinis 1889. a. täiendas, juurutas Körber bakterioloogilisi uurimismeetodeid hügieenialastesse uurimustesse. Tema juhendamisel teostati Tartus 1890. aastate algul vee (kaevude, Emajõe ja ülikooli veevärgi), pinnase, õhu ja piima bakterioloogilisi uuringuid nii teoreetiliste kui ka kommunaalhügieeni ja epideemiatõrje huvides. Töös «Kooleraepideemia Tartus 1893. a. sügisel» näitas ta veenvalt, et koolera ülekandeteeks oli kooleravibrioonidega nakatatud vee tarvitamine keetmata kujul. Körberi bakterioloogialaboratooriumis töötasid A. A. Vladimirov (hiljem tuntud vene mikrobioloog ja epizootoloog Peterburis), P. Haller (esimesi bakteriolooge Saraatovis) ja D. Tatarov, kes kirjeldas Tartu vee bakterite liike,

---

[102] В. В. Калинин. Взгляды и деятельность Г. Самсон-Гиммельштирна в области гигиены и эпидемиологии. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, IX. Tartu, 1979, lk. 102—118.

[103] В. В. Калинин. Развитие гигиенической науки в Тартуском университете (1802—1917 гг.). Автореферат дисс. Тарту, 1972, с. 13—18.

[104] H. Palli. Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn, 1973, lk. 20.

mis on läinud tema nime all mikroorganismide nomenklatuuridesse.[105]

KEHAKULTUUR JA SPORT. Tartu ülikooli taasavamise päevil suhtuti üliõpilaste kehalisse kasvatusse keskajal väljakujunenud rüütlikasvatusest lähtudes. Nn. rüütlivooruste loetelu kohaselt pidid kehalise tubliduse tagama ratsutamine, vehklemine, ujumine ja tantsimine.

Tartu ülikooli õppetegevuse organiseerimisel lähtuti kehalise kasvatuse alal olemasolevatest eeskujudest.

1803. a. kinnitatud eeskirjades märgiti, et vaimu harimise kõrval kehalise kultuuri hooletusse jätmise vältimiseks pakub ülikool oma avalike asutuste hulgas vehklemissaali, tantsupõrandat, ratsutamisrada ja meditsiinilise järelevalve all seisvat ning päästeteenistusega ujumisasutust, kus ühtlasi saab ujuma õppida.[106]

1802. a. sügisel valmis puitmaneež (praeguse ülikooli võimla kohal Kingissepa tänavas) ratsasõidu õpetamiseks. Maneež oli üks esimesi ülikoolile rajatud hooneist. Maneeži tegevuse tagamiseks vajalikud kulutused moodustasid märkimisväärse osa ülikooli eelarvest, näiteks 1802. a. 1000 rubla, 1817. a. 2500 rubla, 1819. a. 4000 rubla. Viimasel puhul pidi tallmeister ülal pidama vähemalt 8 hobust. 1821. a. valmis samal kohal maneeži uus kivihoone, mis maksis üle 55 000 rubla ja oli sellel perioodil ülikoolile üks suuremaid väljaminekuid. Järgnevalt kulutusi maneežile piisati. 1860. a. ratsutamisõpetaja koht oguni koondati. 1865. a. koosseisusesse oli maneež jälle sisse võetud ja sinna ülalpidamiseks (s. o. hobused ja a abitöötajad) määratud 1200 rubla. 1891. a. kinnitas tsaar riiginõukogu ravamuse maneeži ülalpidamise lõpemise kohta. Pärast koosseisude kondamist püsis maneež mõnda aega aasutusena ja likvideeriti lõplikult 1896. a.[107]

1909. a. anti maneeži hoone tasuta kasutamiseks üliõpilasseltsile «Sport», 1911. a. aga üliõpilaste Igakülgse Kehalise Arengu Seltsile. Esimese maailmasõja päevil põles maneež maha. Vundamenti kasutati osaliselt arstiteaduskonna kehalise kasvatuse instituudi võimla rajamisel (valmis 1929. a., praegune TRÜ võimla Võimla tänavas).

Vehklemist õpetati üüritud ruumides, seepärast pole vehklemispõrand kunagi olnud ülikooli allasutus. Omaette ruum vehklemiseks oli 1803. a., sest vehklemissaalis soovitati õpetada ka voltižeerimist. Tolleaegsete üliõpilaste mälestuste järgi asunud vehklemisrada aastatel 1818—1820 ülikooli kõrval Manteuffeli majas, alates 1835. a. Kieseritzki majas ja 1853. a. ülikooli lähedal Stackelbergi majas.[108]

1803. a. põhikirjas seisid allasutuste loetelu lõpus maneež, tantsusaal ning suplus- ja ujumisasutus. 1807. a. tehti katset ülikooli suplus- ja ujumisõpetuse paiga rajamiseks. Alles 1819. a. määrati Emajõe kaldale maa-ala üliõpilaste suplusasutusele (praeguse Mitšurini tänava otsa kohalt Kreutzwaldi mälestusmärgi poole).

Supluspaiga organiseerijate eesotsas olid professorid Styx ja Erdmann. 1822. a. rajati sinna vajalik ehitis, muretseti päästevahendid. 1825. a. tarastati ujumiskoht 120 sülla (umbes 250 m) ulatuses. 1828. a. pandi ülikooli poolt ametisse supluskoha valvur, kelle käsutusse anti

---

[105] Der gegenwärtige Bestand Karl'schen Sammlung von Mikroorganismen. Prag, 1904, S. 5, 7, 10, 11, 35.

[106] Vorschriften für die Studierenden auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. S. 3—4.

[107] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 43, 111, 127—128.

[108] Nachträge zum Album Estonorum. 2. Heft. Jurjew (Dorpat), 1899, S. 31; 3. Heft. Jurjew (Dorpat), 1901, S. 34; 5. Heft. Jurjew (Dorpat), 1903, S. 38.

päästepaat. Alates 1862. a. aga polnud ujumisasutusel enam ülikooli teenistuses olevat erialaõpetajat. Asutuse varad anti üle anatoomiakateedrile ja osaliselt maakonnahaiglale. Siiski tegutses suplusasutus kuni 1880. a., kasutades ülikooli valitsuselt saadud ühekordseid summasid.[109]

Aastatel 1819 kuni 1830 kasutati maneeži ka võimlemiseks, selleks seati üles vastavad riistad.[110] 1857. a. kevadel ehitati Toomemäele väikene hoone, kus hoiti nii võimlemisriistu kui ka vehklemisvahendeid. Raamatukogu ja kliiniku vahele rajati võimlemisväljak, kus 1863. a. peeti Läänemere kubermangude esimene võimlemispidu. Järgmise aasta võimlemispidu toimus juba Toomeoru väljakul, mis jäi edaspidi ülikooli peamiseks spordiväljakuks.

Aastatel 1861—1864 plaanitses ülikool Tartusse võimla ehitamist (kas maneeži kõrvale või Toomemäele). Ehituse algkapitaliks sai akadeemik F. G. W. Struve poolt 1848. a. korjanduse teel kogutud summa. Võimla ehitamise eest seisid professorid A. M. v. Bulmerincq, C. A. C. Grewingk ja C. E. H. Schmidt.[111] Ülikoolil jäi võimla siiski rajamata. Üliõpilased ja õppejõud said võimlemist harrastada prof. C. A. C. Grewingki eestvõtmisel 1867. a. valminud Tartu Võimlemisühingu puithoones ja alates 1890. a. selle ühingu ajakohases võimlas Laias tänavas botaanikaaia vastas (praegune TRÜ võimla Mitšurini tänavas).

Ülikooli poolt ehitati 1814. a. Toomemäele üliõpilaste tarbeks veeremängurada, mida märgitakse veel 1857. a. kirjelduses.[112]

Esimene kehalise kasvatuse õpetaja oli Justus von **Daue**, kes juba 1800. a. valiti kuraatorite komisjoni poolt ratsasõidu õpetaja ja tallmeistri kohale. Tegelikult täitis Daue ka vehklemise ja voltižeerimise õpetaja ülesandeid. Neljal päeval nädalas õpetas Daue ratsutamist ja kahel päeval voltižeerimist.[113] Sisuliselt oli voltižeerimine ratsutamise ühendamine võimlemise ja akrobaatikaga. Jõu- ja osavusharjutusi sooritati nii saduldatud ratsahobustel kui ka võimlemishobusel mõnes ruumis.

1803. a. põhikirja kohaselt kuulus õpetajaskonda ka kuus kunstide õpetajat. Viimaste ametinimetused olid tallmeister, vehklemise ja voltižeerimise õpetaja, joonistamise ja graveerimise õpetaja, muusikaõpetaja, tantsuõpetaja ja ujumisõpetaja.[114] Otseselt kehalise kasvatuse õpetajate kohti oli seega kolm (ratsasõidu, vehklemise ja ujumise õpetaja), kaudselt veel tantsimise õpetaja. Selline jaotus kehtis ka 1865. a. koosseisudes, kuigi aastatel 1860—1865 oli ratsasõidu õpetaja koht koondatud. Uudis oli võimlemisharjutuste õpetaja nimetus, esialgu küll vehklemise ja võimlemise õpetaja ametikohana. Alates 1867. a. seati sisse iseseisev võimlemisõpetaja koht. Kui 1891. a. koondati tantsu, ujumise, ratsasõidu ja vehklemise õpetajate kohad, jäi ülikooli teenistusse ainult võimlemisõpetaja.[115]

Maneeži ja hobuste olemasolu tingis tallmeistri ja ratsasõidu õpetaja pideva ametisoleku. Sellel kohal töötasid Justus v. **Daue** (1802—1833),

---

[109] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 198, 476—477; т. II, с. 127—128.

[110] M. Buch. Geschichte des Turnens bei uns und anderswo. Dorpat, 1874, S. 11.

[111] Das Turnwesen in Dorpat von seinen Anfängen bis zum 26. Sept. 1892. Dorpat, 1892, S. 3—27.

[112] H. Bosse. Skizzen aus Dorpat. Riga, 1897, S. 14—87.

[113] Anzeige der Vorlesungen, welche auf der Kayserlichen Akademie zu Dorpat von 1. May bis zum 1. Julius des Jahres 1802 gehabten werden. Dorpat, 1802, S. 5.

[114] Vorschriften für die Studierenden der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1827, S. 51—54.

[115] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 43, 127—128.

Rudolph v. **Daue** (1833—1860 ja 1865—1872), Rene v. **Wulf** (1872—1873), Theodor **Rosenpflanzer** (1873—1877), Benjamin v. **Liphart** (1877—1881) ja Friedrich v. **Block** (1881—1891).[116]

Et vehklemisõpetaja koht oli sageli vakantne vastavate eriõpetajate puudusel, täitis aastaid tema ülesandeid J. v. Daue. Siis kutsuti Tartusse Johann **Mathelin** (1811—1812 või ainult 1812), mõneaastase vaheaja järel Alexander **Dufour** (1817—1824). Dufouri ajal elavnes tegevus: hangiti vehklemisvarustust, ülikooli juhtkonnalt taotleti harjutusruume. Pärast Dufouri jäi vehklemisõpetaja koht jällegi mõneks ajaks täitmata. Lühikest aega töötasid A. S. **Tassart** (1830), H. **Bark** (1833), F. **Lecauet** (1833—1834).

Esimese eestlasena oli vehklemisõpetajaks Aleksander **Malström** (1835—1851), keda üliõpilaspõlves peeti Tartu üheks paremaks vehklejaks. Seejärel tegutsesid õpetajatena Georg **Knigge** (1852—1878), P. F. W. **Buro** (1878—1881), F. A. **Walther** (1882—1885), Heinrich **Mattisson** (1885—1891).[117]

Ülikooli suplusasutuse rajamise järel korraldasid tegevust asjahuvilised. Ujumiskunsti õpetaja koht täidetaalles 1829. a. Ametisse astus Franz Daniel **Stöckel** (1829—1839), seejärel õpetasid Theodor **Stöckel** (1834—1840), Alexander **Stöckel** (vaheaegadega 1841—1862) ja Adolf **Stöckel** (1862). Edasi toimus ujumise õpetamine tänapäeva mõiste kohaselt õppeülesande korras.[118]

Seoses võimlemise kiire arengu ja levikuga Saksamaal sai uus harrastus peatselt tuntuks ja populaarseks ka Tartus. Algul juhtisid võimlemisharrastust asjahuvilised. Võimlemisega Saksamaal põhjalikumalt tutvunud ning Tartu üliõpilaskonnas mitmekülgsusega populaarseks saanud saksa ja itaalia keele lektor Carl Eduard **Raupach** hakkas koos hilisema astronoomiaprofessori Friedrich Georg Wilhelm **Struvega** õpetama tartlastele uut kunsti. 40—50 üliõpilast võimlesid maneežis.

1820. aastate teisel poolel juhtis isetegevuslikku võimlemisringi energiliselt üliõpilane (hilisem matemaatikaprofessor) Carl Eduard **Senff**. Seati sisse reeglipärased võimlemistunnid, ülikooli tundidesse lubati ka gümnasiste. Aastatel 1829—1842 koondus võimlejate tegevus Raupachi erakooli juurde, mille aeda oli püstitatud võimlemisriistastik ja kus harjutusi aitas juhtida ka matemaatikaõpetaja Senff. Seejärel vaibus tegevus rohkem kui kümneks aastaks. Tegutses vaid ülikooli õppejõudude väike võimlemisrühm.[119]

Võimlemise tõusulaine jõudis Tartusse 1855. a. Järgmisel aastal seadis ülikooli litograaf **L. Höflinger** sisse kindlad võimlemistunnid kaks korda nädalas. Suvel harjutati Toomemäel ülikooli võimlemisväljakul, talvel gümnaasiumi saalis. Varsti kutsuti Tartusse tööle esimesed erietteval-mistusega võimlemisõpetajad.

Ülikooli esimene võimlemisõpetaja oli Karl **Haupt** (1869). Järgnesid P. F. W. **Buro** (1870—1872 ja 1873—1889), Rudolf **Wingoldt** (1872—1873) ja E. S. **Drews** (1889—1891). Silmapaistvaim oli Paul **Buro**, kes ülikoolis tegutsemise kõrval õpetas võimlemist mitmes koolis ja Tartu Võimlemisühingus. 1874. a. avaldas Buro võimlemisõpiku «Võimlemine seoses sõjaväekohustusega». Lisaks võimlemisele õpetas ta ka ujumist ja uisutamist.[120]

---

[116] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 72.

[117] Sealsamas.

[118] RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1935; l. 97—98; s.-ü. 1936, l. 2, 59; s.-ü. 1937, l. 38; s.-ü. 1938, l. 1a

[119] M. Buch. Op. cit., S. 11—12.

[120] Das Turnwesen in Dorpat von seinen Anfängen bis zum 26. Sept. 1892. Dorpat, 1892, S. 12—27.

Kehaline kasvatus polnud üliõpilastele kohustuslik. Kehalise kasvatuse tarbeks palkas ülikool mõned kunstide õpetajad ja rajas või üüris nõdavajalikud harjutuspaigad. Kõik kunstide õpetajad pidid andma nädalas kaks tasuta tundi riigi poolt stipendiumi saavatele, samuti sõjaasjandust õppivatele üliõpilastele. Suurem osa üliõpilastest pidi kehalisest kasvatusest osavõtmise eest maksma. Näiteks 1827. a. eeskirjade kohaselt tuli ujumisasutuse külastamise eest maksta 10 rubla veerandaastas, vehklemise ja voltižeerimise harjutamise eest 10 rubla kuus, ratsutamises määrati ühe harjutuskorra maksu ülemmääraks 2 rubla.

Samas määrati ka kehalise kasvatuse õpperühmade suurused: vehklemises ja voltižeerimises 6, ratsutamises 3—6, tantsutunnis vähemalt 4 üliõpilast.[121]

1893. a. eeskirjades pole enam sõnagi kehalisest kasvatusest.[122] Kehakultuur ja sport jäid üliõpilaste eralõbuks.

Kehakultuuri õppejõud viisid läbi vastaval alal harjutustunde soovijaile, kuid ei loonud mingeid üliõpilaste üldisi spordiorganisatsioone. Sellele vaatamata tekkisid mõnedel spordialadel teatud organisatsioonivormid üliõpilaste endi või professorite algatusel. Eespool puudutati võimlemisringi tegevust.

Omapärane maine üliõpilaste hulgas oli vehklemisel. Keskajast säilinud kombe kohaselt lahendasid üliõpilased tülisid duellidel. Hoolimata rangetest keeldudest ja karmidest karistustest olid duellid Tartu üliõpilaskonnas harilikuks nähtuseks. Esines päevi, kus vehklemissaalis peeti mitu duelli. Olukorra üks põhjusi oli professorkonna soosiv suhtumine duellidesse. Üliõpilased olid arvamusel, et duellidele pani Tartu ülikoolis aluse esimene rektor G. F. Parrot, kes edukalt proovis jõudu parimate välismaiste vehklejatega. Duellide pooldaja oli ka rektor J. P. G. Ewers. Väljapaistev arstiteadlane N. I. Pirogov märkis veel vanas eas Tartu duelle positiivse kasvatusvahendina.[123]

Niisugune olukord nõudis üliõpilastelt relvakäsitsemise osavust. Tartu üliõpilaskonna 1823. a. põhikirjas oli vehklemisele ja kehalistele harjutustele pühendatud terve peatükk. Iga üliõpilane pidi kandma hoolt, et vaimu arendamise kõrval ei jääks keha unustusse. Üliõpilaskonna viieliikmelisse juhatusse kuulus esimehe ja kirjatoimetaja järel kolmandana vehklemissaali juhataja. See ametimees vastutas, et uued üliõpilased saaksid vajaliku väljaõppe vehklemises, registreeris vehklemissaali kasutajaid, jälgis korda harjutustel ja andis kord semestris tegevusest aru juhatusele.[124]

Vehklemisharjutusi organiseerisid ka korporandid. Igal korporatsioonil oli oma vehklemissaal, mis oli soovijaile avatud terve päev. Organisatsioon toimis analoogiliselt üliõpilaskonna põhikirjas märgitule. Nendes vehklemissaalides võisid harjutada ka korporatsioonidesse mittekuuluvad üliõpilased, keda nimetati vehklemissaali kasutajateks.

Eraldi tuleks peatuda veel ühel spordisündmusel. 1829. a. sooritas professor ja hilisem rektor Friedrich Parrot koos nelja ülikooli kasvandikuga ja hiljem Tartusse õppima asunud armeenlase Hatšatur Abovjaniga tõusu Araratile. Seda päeva, nimelt 27. septembrit 1829 loetakse alpinismi sünniks Venemaal.[125]

---

[121] Vorschriften für die Studierenden der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1827, S. 55—67.

[122] Vorschriften für die Studierenden und freien Zuhörer der Kaiserlichen Universität Jurjew. 1893, S. 1—32.

[123] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. I, с. 539.

[124] J. Zalle. Gedankblätter an das fünfundsiebenzigjährige Bestehen der Landesuniversität Dorpat. Dorpat, 1877, S. I—XII.

[125] ENE, kd. 1, lk. 109.

XIX sajandi üliõpilased kasutasid lõbustusteks ja ühtlasi kehalisteks harjutusteks mitmesuguseid tegevusi. Populaarsed olid jalutuskäigud linna ümbrusse, samuti väljasõidud või ratsaretked maale, paadisõit Emajõel, ujumine, uisutamine, tantsimine jne. Toomemäel kasutati veeremängurada, Akadeemilises Ühingus (asus praeguses ühiskonnateaduste majas) mängiti malet, kabet, piljardit ja lauamänge. Ent 1891. a. suleti ka Akadeemiline Ühing kui asutus, mis ei oma midagi ühist õppeasjadega.[126]

[126] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 193.

II OSA

TARTU ÜLIKOOL IMPERIALISMI JA REVOLUTSIOONIDE AJAJÄRGUL

VI PEATÜKK

TARTU ÜLIKOOL AASTAIL 1889—1918

1. 1889.—1895. A. REFORM

REAKTSIOONI TUGEVNEMINE HARIDUSPOLIITIKAS. Pärast teise revolutsioonilise situatsiooni mahasurumist päästis tsaarivalitsus valla ohjeldamatu reaktsiooni, suunates selle põhiliselt 1860.—1870. aastate kodanlike reformide vastu. Nii lootis tsarism suruda maha massilise vabadusliikumise ja kindlustada oma sotsiaalse toe — reaktsioonilise aadli positsiooni.[1]

1880.—1890. aastate alguse poliitilise reaktsiooni esimesteks ohvriteks olid rahvaharidus ja kõrgkool. Kogu haridussüsteemis tugevnes isevalitsuse, õigeusu ja suurvene šovinismi juurutamine. Valitsus püüdis seadusandlikus korras säilitada hariduse seisuslikku iseloomu, tehes kõikvõimalikke takistusi laiemate rahvahulkade haridustaseme tõstmisele. Üheks vahendiks oligi seejuures haridusministri J. D. Deljanovi ringkiri 18. juunist 1887, mis on ajalukku läinud «köögitüdrukute laste ringkirja». nime all ja millega tegelikult suleti gümnaasiumidesse pääs lihtrahvast pärit olevatele lastele. Viimane äsjaolu pidi aga vähendama segaseisuslaste arvu ka kõrgkoolis. Iseloomustades sellise poliitika olemust, kirjutas V. I. Lenin: «Minister vaatab töölistele nagu püssirohule, teadmistele ja haridusele nagu sädemele, minister on veendunud, et kui säde sattub püssirohule, siis plahvatus tabab ennekõike valitsust.»[2] Analüüsinud põhjalikult rahvahariduse ministeeriumi tegevust, jõudis V. I. Lenin kurvale järeldusele, «...et valitsus takistab rahvale Venemaal hariduse andmist, et valitsus on rahvahariduse suurim vaenlane...».[3]

Reaktsiooni pealetung Venemaa ülikoolidele algas uue ülevenemaalise ülikoolide põhikirja kehtestamisega 1884. a.[4] Uue põhikirjaga likvideeriti ülikoolide niigi piiratud autonoomia ning nad allutati täielikult rahvahariduse ministrile ja õpperingkonna kuraatorile. Nüüdsest peale hakati ülikoolis rektoreid, dekaane ja professoreid ametisse mitte valima, vaid määrama, pöörates seejuures peatähelepanu määratavate isikute «religioossele, kõlbelisele ja patriootilisele suunale».

---

[1] V. I. Lenin. — Teosed, 5. kd., lk. 40.
[2] V. I. Lenin. — Teosed, 2. kd., lk. 74.
[3] V. I. Lenin. Teosed, 19. kd., lk. 120.
[4] Общий устав Императорских Российских Университетов ПСЗ, IV, 1884. СПб, 1887, с. 2404. Uus põhikiri oli ette nähtud Peterburi, Moskva, Kaasani, Kiievi, Odessa ja Harkovi ülikoolile, hiljem rakendati seda ka Tomski ülikoolis.

Erakordselt kasvas kuraatori võim, kes pidi kohapeal reglementeerima ülikooli siseelu. Professorite nõukogu võis iseseisvalt ainult autasustada üliõpilaste võistlustöid, korraldada väitekirjade kaitsmisi ja kinnitada õppejõudude kaitsmisel omistatud teaduslikke kraade. Üliõpilaste tegevuse kontrollimiseks loodi eriline jälitusorgan — üliõpilaste inspektsioon, võitlemaks revolutsiooniliste ideede leviku vastu üliõpilaskonnas. Võrreldes eelmistega oli 1884. a. põhikiri hoopis reaktsioonilisem, piirates äärmuseni ülikoolide loova tegevuse perspektiive.

Põhikirjale järgnes rida täiendavaid määrusi, mis oluliselt halvendasid üliõpilaste olukorda. Peagi taastati v o r m i rõivastuse kandmise nõue, ülikooli astujailt hakati nõudma erilist tõendit poliitilise meelsuse kohta, piirati juudi rahvusest üliõpilaste arvu kõrgkoolides (3—10%-ni).[5] Viiekordseks tõsteti õppemaksu (10 rublalt 50 rublani aastas) «eesmärgiga eemaldada ülikoolidest isikuid alamatest ja varata klassidest.»[6] Samal ajal aga ei vastanud ülikoolide eelarved kaugeltki õppe- ja teadusliku töö vajadustele. Käsitletaval perioodil asutati Venemaal juurde ainult üks uus ülikool, mis avati 1909. a. Saraatovis. Ent tsarismi lootuste vastaselt andis igasuguse vabadusmõtte lämmatav reaktsioon hoopis tõuke selle mõtte kiireks arenemiseks. «Just sel ajastul töötas vene revolutsiooniline mõte kõige intensiivsemalt, luues sotsiaaldemokraatliku maailmavaate aluseid. Jah, meie revolutsionäärid, oleme kaugel mõttest eitada reaktsiooniliste perioodide revolutsioonilist osa», iseloomustas V. I. Lenin 1880. aastate poliitilist reaktsiooni.[7]

Reaktsiooni pealetungi ajajärgul teostas tsaarivalitsus Läänemere kubermangudes rea kodanliku iseloomuga reforme, mis aga subjektiivselt ühendasid üldist rahvusliku rõhumise tugevnemist Venemaa ääremaadel. 1880. aastatel viidi läbi politsei-, kohtu- ja talurahvaasutuste ning koolireform. Viimase eesmärgiks oli Venemaa sisekubermangudega sarnase koolikorralduse kehtestamine ja vene õppekeele sisseviimine koolidesse.

TARTU ÜLIKOOLI REFORM. Paralleelselt üldiste ümberkujundustega toimus 1889.—1895. a. Tartu ülikooli reform, mis seisnes põhiliselt 1884. a. ülevenemaalise ülikoolide põhikirja sätete osalises rakendamises, rea kitsendavate määruste kehtestamises ning üleminekus saksa keelelt vene keelele nii õppetöös kui ka asjaajamises.

Ümberkorraldusi alustati õigusteaduskonnast. 4. veebruaril 1889 antud määrusega muudeti oluliselt teaduskonna sisestruktuuri ja kogu õppetöö korraldust.[8] Senisest kahest kohaliku balti õiguse kateedrist jäeti alles üks, teise asemel asutati vene tsiviilõiguse kateeder, vene õiguse kateeder muudeti vene õiguse ajaloo kateedriks ning riigi- ja rahvusvahelise õiguse kateeder muudeti riigiõiguse kateedriks. Juurde asutati politsei (haldus)õiguse, poliitilise ökonoomia ning statistika kateedrid (viimane toodi koos statistika kui õppeainega üle ajaloo-keeleteaduskonnast). Kõrvuti uute kateedritega loodi mitmed iseseisvad dotsentuurid. Järgnevalt kehtestati uued õppeprogrammid ja lõpueksamite kord (riiklike eksamikomisjonide ees, mis hiljem laiendati ka teistele teaduskondadele). Seega lähendati Tartu ülikooli õigusteaduskonda Venemaa teiste ülikoolide õigusteaduskondadele, olulise erinevusena jäi Tartu ülikoolis püsima aga balti õiguse kateeder. Valitsusvõimud vajasid spetsialiste, kes olnuksid võimelised venestatud kohtuasutustes töötama.

Kõnesoleva määrusega pandi alus õppetöö läbiviimisele vene keeles, mida pidi ergutama ka palga tõstmine.[9] Uuesti asutatud kateedrite kindlustamiseks vene keeles töötavate õppejõududega võrdsustati nende palgamäärad teiste Venemaa ülikoolidega (vastavalt 1884. a. põhikirjale), s. o. 3000 rubla korralisele, 2000 rubla erakorralisele professorile ja 1200 rubla dotsendile aastas. Teistes kateedrites hakati venekeelse õppetöö eest maksma ülikooli erisummadest lisatasu — 600 rubla korralistele ja 300 rubla erakorralistele professoritele ning dotsentidele. (1865. a. põhikirja järgi said Tartu ülikooli korralised professorid 2400, erakorralised professorid 1700 ja dotsendid 900 rubla aastas.)

7. juulist 1889 alates lõpetas oma tegevuse ülikooli kohus ja üliõpilaste asjade arutamine tehti ülesandeks ülikooli valitsusele.

20. novembri 1889 määrusega muudeti jälle oluliselt Tartu ülikooli põhikirja sätteid ja kaotati rektori, prorektori, dekaanide ning professorite ametissevalimine.[10] Kui nimetatud ametiisikud valiti seni nõukogus ja esitati kinnitamiseks haridusministrile, siis nüüd määras rektori (neljaks aastaks) minister ja kinnitas ametisse tsaar, prorektori (kolmeks aastaks) ja dekaanid (neljaks aastaks) kinnitas kuraatori ettepanekul minister. Professorite ametissenimetamise õigus anti haridusministrile, kes võis siiski ära kuulata ka teaduskonna ja ülikooli nõukogu arvamuse. Ministrist ja kuraatorist sõltus nüüd 25-aastase pedagoogilise staažiga professorite tööle edasijätmine. Seega kaotati üle 80 aasta kehtinud Tartu ülikooli autonoomia. Haridusminister Deljanov põhjendas seda asjaoluga, et «Derpti ülikooli erakordne olukord piirab ministri võimu, kellele on usaldatud lai ja tähtis valitsemisala ning kõrged riigihuvid».[11]

Tartu ülikooli üliõpilastelt hakati nõudma vormirõivastuse kandmist, kavatsedes sel moel hävitada üliõpilaste korporatsioonidesse kuulumise välistunnused,[12] õppemaks ühtlustati teiste ülikoolidega (50 rubla aastas).

Kõik nimetatud ümberkorraldused ei tähendanud siiski Tartu ülikooli 1865. a. põhikirja täielikku tühistamist: koos muudatuste ja täiendustega kehtis see kuni perioodi lõpuni.

Järjekindlalt teostati üleminekut vene keelele.[13] Õppetöös toimus see peamiselt vene rahvusest õppejõudude ametisse määramise teel. 1891. a asendati saksakeelsed lõpudiplomid ja tunnistused venekeelsetega.[14] 1892. a. alates kehtestati venekeelne asjaajamine ning ametlik kirjavahetus. 1893. a. järgnes korraldus eksamite vastuvõtmiseks ja avalike loengute ning kõnede pidamiseks vene keeles. Vene keel tehti kohustuslikuks ka väitekirjades kõikidele teaduslikele kraadidele, mis esitati Tartu ülikoolile. Ja juba 1895. a. alguseks peeti (mõningate eranditega) kõigis neljas teaduskonnas enamik loenguid vene keeles. Ainult usuteaduskonnas jätkati tööd saksa keeles kuni 1916. a.

Seoses Tartu linna (saksa keeles Dorpat, vene keeles Derpt) ümbernimetamisega Jurjeviks 1893. a. sai Tartu ülikooli ametlikuks nimetuseks Keiserlik Jurjevi Ülikool (Universitas Jurjevensis) ja Tartu (Derpti)

---

[5] Г. И. Щетинина. Университеты в России и устав 1884 года. М., 1976, с. 204.

[6] С. В. Рождественский. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802—1902. Спб., 1902, с. 619.

[7] V. I. Lenin. Teosed, 10. kd., lk. 230—231.

[8] Сборник постановлений Министерства народного просвещения. Т. XI, 1889—1890. Спб., 1895, с. 27—30.

[9] Сборник постановлений, т. XI, с. 30; Е. В. Петухов. Ук, соч., т. II, с. 36—37.

[10] Сборник постановлений, т. XI, с. 847—861.

[11] Сборник постановлений, т. XI, с. 853.

[12] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 342, l. 1—2, 9.

[13] Е. В. Петухов. Ук. соч., с. 81—88.

[14] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 308, l. 2, 7.

õpperingkond muudeti Riia õppering-konnaks.[15]

Ülikoolireformi teostamisel ei arvestanud tsaarivalitsus Baltimaade kui majanduslikult kiiresti areneva piirkonna huve, samuti eesti ja läti rahva rahvuslikke huve. Reaktsioonilise venestamispoliitika tõttu pöörati vähe tähelepanu rahvusteaduste arendamisele ülikoolis ning rahvuslike teadlaste kaadri ettevalmistamisele.

Kuid samal ajal oli ülikoolireformil ka positiivseid külgi. Paralleelselt balti erikorra üldise nõrgenemisega vähenes tagurliku kohaliku aadli mõju ülikoolile ja nõrgenes konservatiivse baltisaksa professuuri positsioon ülikoolis. Balti aadli huvides kasutatud autonoomia kaotamine ja korporatiivse korra piiramine lähendas Tartu ülikooli kaasajale.[16] Reform soodustas ülikooli laialdaste sidemete arenemist ning tugevnemist teiste Venemaa eesrindliku kultuuri ja teaduse keskustega. Hakkas kasvama kõrgharidusega spetsialistide arv, eriti arsti- ja loodusteaduste erialal. Demokratiseerus üliõpilaste sotsiaalne koosseis, mis rajas soodsa pinna revolutsioonilise ideoloogia levimiseks eesrindlike noorte hulgas.

Baltisaksa reaktsioonilised ringkonnad võtsid ülikoolireformi vastu ägeda hukkamõistuga. Püüdes igati takistada selle elluviimist, ennustasid nad Tartu ülikoolile teadusliku taseme järsku langust või isegi ülikooli hukkumist. Pikemat aega arenes ajakirjanduses terav poleemika ülikooli ümber, eriti endise baltisakslasest rektori Georg v. Oettingeni ja esimese vene rektori A. S. Budilovitši vahel.[17] Veel 1933. a. kirjutas R. v. Engelhardt, üks kultuuriträgerluse teooria jätkajaid, et Tartu ülikoolis «kiirgav saksa teaduse valgus kustus ja mitte enda nõrkusest, vaid olles harinatute slaavi kätega vägivaldselt kägistatud».[18] Ülikoolireformis ja sellele järgnenud tegevuses ei tahetud näha midagi muud, kui ainult venestamist. Samasuguseid seisukohti on avaldatud ka eesti kodanlikus kirjanduses.[19]

2. ÜLIKOOLI JUHTIMINE JA STRUKTUUR

KURAATORID JA ÜLIKOOLI VALITSUS. Ülikooli juhtimise süsteem jäi endiseks, muutusid ainult isikud, kes seda teostasid. 1889. a. kuni 1917. a. Veebruarirevolutsioonini vahetus Venemaal 11 haridusministrit, Ajutise Valitsuse ajal oli neid veel kolm. Samal ajal vahetus kaheksa Riia õpperingkonna kuraatorit: M. N. Kapustin (1883—1890), akadeemik N. A. Lavrovski (1890—1899), A. N. Schwartz (1900—1902), N. I. Izvolski (1903—1904), G. K. Uljanov (1904—1905), D. S. Ljovšin (1906—1908), riigiõiguse magister S. M. Pruttšenko (1908—1913) ja meditsiinidoktor A. I. Štšerbakov (1913—1917). Ühiskondliku liikumise aktiviseerudes kasvas

[15] RAKAL, f. 733, nim. 194, s.-ü. 1426, l. 1—2.

[16] Eesti NSV ajalugu II. Tln., 1963, lk. 236.

[17] А. С. Будилович. Историческая записка о бюджетных отношениях Имп. Юрьевского университета. — «Журнал Министерства народного просвещения», 1895, № 1; G. v. Oettingen. Antwort eines ehemaligen Rektors der Universität Dorpat an den Rektor der Universität Jurjev. — «St. Petersburg. Zeitung», 16. (28) III 1897; А. С. Будилович. Юрьевский университет (Несколько документальных справок по содержанию «Ответа бывшего ректора Дерптского университета ректору Юрьевского университета»). — «Рижский Вестник», №№ 90—95, 1897 jt.

[18] R. v. Engelhardt. Die deutsche Universität Dorpat in ihrer geistlich-geschichtlichen Bedeutung. Reval, 1933, S. 477. Vrd. A. v. Engelhardt. Die deutschen Ostsuprovinzen Russlands. Ihre politische und wirtschaftliche Entwicklung. München, 1916, S. 225—226, 227.

[19] P. Põld. Tartu ülikool. — Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Tartu, 1926, lk. 985; K. Laagus. Eesti ülikool Tartus. Tartu, 1932 jt.

pidevalt ülikooli väiklane hooldamine kuraatorite poolt, tunduvalt ahenes professorite nõukogu ja ülikooli valitsuse mõjusfäär.

1917. a. täitsid lühikest aega õpperingkonna valitseja ülesandeid ülikooli rektor P. P. Pustoroslev ja hiljem prof. V. E. Grabar.

Viimaseks saksa rahvusest ja esimeseks uue korra järgi määratud rektoriks oli Tartu ülikooli kasvandik, rooma õiguse professor Ottomar **Meykow** (1890—1892). Ta oli varem juba kahel korral rektori ülesandeid täitnud, kusjuures ilmutas head organiseerimisvõimet ja oli administraatorina pälvinud lugupidamise ülikoolis. Kohaliku õiguse hea tundjana osales ta kohtureformi ettevalmistamisel, oskas suurepäraselt vene keelt (juba 1887. a. tehti talle ülesandeks loengute pidamine vene keeles). Sellist meest peetigi sobivaks valitsuspoolsete ümberkujunduste läbiviijaks vaatamata tema kõrgele eale. O. Meykow alustas ülikooli reformi järjekindlat elluviimist, kutsudes sellega esile paljude sakslastest professorite terava kriitika enda aadressil. Seoses tervise halvenemisega läks ta kahe aasta pärast erru, olles 69 aastat vana. O. Meykow suri 1894. a. Tartus.

Esimeseks venelasest rektoriks sai silmapaistev slaavi filoloog, Vene Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliige, endine Varssavi ülikooli professor A. S. **Budilovitš.** Tema määramine toimus 1892. a. ja rektori ametikohale jäi ta kuni 1901. a., mil ta viidi üle Peterburi ja nimetati haridusministeeriumi nõukogu liikmeks. Konservatiiv oma poliitiliselt maailmavaatelt, teostas A. S. Budilovitš kõrvalekaldumatult tsaarivalitsuse poliitikat ja viis lõpule ülikoolireformi. Temale järgnesid riigiõiguse professor A. N. **Filippov** (1901—1903), kes siirdus Tartust Moskvasse, ja astronoomiaprofessor G. V. **Levitski** (1903—1905), kelle rektorikarjääri katkestas revolutsioon.

Revolutsiooni survel oli valitsus sunnitud taastama rektori valimise nõukogu poolt. 1905. a. sügisel valitigi uueks rektoriks rooma õiguse professor J. V. **Passek.** Julge ja energilise mehena kasutas ta osavalt ära ülikoolidele antud kärbitud autonoomia sätteid, mis inkrimineeriti talle hiljem raske ametialase kuriteona, ja 1908. a. sügisel oli J. V. Passek sunnitud rektori ametist loobuma. Pärast teda valiti rektoriks matemaatikaprofessor V. G. **Aleksejev** (1909—1914). Esimese maailmasõja aastail täitis rektori kohustusi kriminaalõiguse professor P. P. **Pustoroslev** (1915—1917). Vahetult enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni toimus järjekordne juhtkonna vahetus: haiguse tõttu vabastati P. P. Pustoroslev ja 19. septembril 1917 valiti rektoriks taas V. G. Aleksejev, kes jäi ametisse kuni Tartu ülikooli osalise evakueerimiseni Voroneži.

Prorektoriteks olid vene ajaloo professor A. G. Brückner (1888—1891), kes oli veel nõukogu poolt valitud, ja üldajaloo professor Otto Waltz (1891—1893) ning riigiõiguse professor A. N. Filippov (1893—1895), mõlemad määratud haridusministri poolt. Pärast ligikaudu kümneaastast vaheaega, mil prorektori ametikoht oli likvideeritud, hakati prorektoreid uuesti nõukogu poolt valima ja seda ametit pidasid järgemööda füüsikaprofessor A. I. Sadovski (1906—1907), poliitilise ökonoomia ja statistika professor A. N. Miklaševski (1909—1910), õigeusuprofessor A. S. Tsarevski (1911—1914) ning riigiõiguse professor L. A. Challande (1915—1917). Viimaseks prorektoriks oli kohtumeditsiini professor A. S. Ignatovski (1917—1918). Kuna prorektori funktsioonidesse kuulus politseiline järelevalve üliõpilaste üle, siis osutus kandidaatide leidmine sellele ametikohale üsna raskeks, valitud aga püüdsid võimalikult kiiremini ametist vabaneda.

1895. a. seati ka Tartu ülikoolis ametisse (prorektori asemel) üliõpilaste inspektor[20] (palgaga 3000 rbl. aastas), kelle põhiülesandeks oli kontroll üliõpilaste poliitilise meelsuse üle ja üliõpilasliikumise äärahoidmine. Esimeseks inspektoriks määrati ühe Pihkva reaalkooli direktor M. A. Butlerov. Inspektsiooni koosseisu kuulusid inspektori abid (algul üks, hiljem kuni viis meest), pedellid ja valvurid. 1905. a. oli neid kokku 11 isikut. Selle jälitusorgani tegevuse vastu astus välja revolutsiooniline üliõpilaskond ja 1906. a. kaotati inspektori ja tema abide ametikohad.

1889. a. likvideeritud ülikoolikohtu asemel asutati 1902. a. professorite distsiplinaarkohus.[21] See nõukogu poolt valitav organ koosnes viiest liikmest ja viiest liikmekandidaadist, kusjuures esimehe kohustusi täitis õigusteaduskonna professor. Kohut mõisteti üliõpilaste üle, alates neist, kes ei tervitanud rektorit või prorektorit, ja lõpetades obstruktsioonide ja streikide organiseerijatega. Seegi institutsioon oli ülikoolis ebapopulaarne ja liberaalsete professorite vastuseisu tõttu loobusid kohtunikud 1904. a. sügisel oma ametist. Alles ministeeriumi rangel nõudmisel hakkas kolfus 1908. a. uuesti funktsioneerima.

KOOSSEISUD JA ASUTUSED. Olulisi muudatusi ülikooli üldstruktuuri ja koosseisudesse ülikoolireform ei toonud. Tartu ülikool koosnes endiselt (ainukesena Venemaal) viiest teaduskonnast.[22] Põhiliselt jäi muutusteta ka teaduskondade struktuur, neis säilisid endised osakonnad, välja arvatud õigusteaduskond. Selles lõpetati üliõpilaste vastuvõtt kameraal (diplomaatia) osakonda, mis kaotati, ja teaduskonna ülesandeks jäi laia profiiliga juristide ettevalmistamine. Alates 1889. a. oli teaduskonnas kaheksa kateedrit (endise 6 asemel): rooma õiguse, kriminaalõiguse, vene õiguse ajaloo, vene tsiviilõiguse ja kohtukorralduse, kohaliku balti õiguse ja juriidilise praktika, riigiõiguse, poliitilise ökonoomia ja statistika ning politseiõiguse kateeder. Iseseisvate ühikutena asutati kuus dotsentuuri (rahvusvahelise õiguse, kirikuõiguse, finantsõiguse, kaubanduse, õiguse entsüklopeedia ja filosoofia õpetamiseks).

XX sajandi alguseks kasvas arstiteaduskonnas kateedrite arv 13-lt 17-ni: asutati juurde kaks kirurgiakateedrit, üks (kolmas) sisehaiguste eripatoloogia ja kliiniku kateeder ning hügieenikateeder. 1884. a. üldpõhikiri nägi aga arstiteaduskonnas ette 23 kateedrit, seega oli Tartu ülikoolis kuus meditsiinikateedrit vähem kui ette nähtud. Puudusid dermatoloogia ja veneroloogia, lastehaiguste, meditsiinilise keemia jt. väga vajalikud kateedrid.

Seoses poliitilise ökonoomia professuuri üleviimisega ajaloo-keeleteaduskonna koosseisust õigusteaduskonda jäi ajaloo-keeleteaduskonda 10 kateedrit. Kateedrite arv jäi endiseks füüsika-matemaatikateaduskonnas (10) ja usuteaduskonnas (5).

Abiõppe- ning teaduslik-uurimisasutuste arv kasvas 29-lt 1893. a. 38-ni 1917. aastaks. 1893. a. lõpetas tegevuse joonistuskool. Ent juurde asutati hügieeni-, operatiivkirurgia-, geoloogia- ja zootoomiakabinet, lastehaiguste ning naha- ja suguhaiguste laboratooriumid. Põllumajanduse ja tehnoloogia kateeder sai Maarjamõisas avarad katsepõllud (1912). Kokku oli ülikoolil viis kliinikut, üks polikliinik, kaks ambulatoo-

[20] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1208, l. 21. Inspektsiooni ülalpidamiseks eraldati algul 5000 rbl. aastas, hiljem lisati veel 4960 rbl.

[21] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 467, l. 6.

[22] 1888. a. asutatud Tomski ülikoolis oli algul ainult üks (arsti) teaduskond, 1898. a. asutati juurde õigusteaduskond.

riumi, seitse instituuti, kolm muuseumi, kaks observatooriumi, 11 kabinetti ja teisi abiõppeasutusi, mis kuulusid enamikus arsti- ja füüsika-matemaatikateaduskonnale. Arstiteaduskonna kliinikutes raviti ja konsulteeriti 20 000—25 000 haiget aastas.

Hindamatu teadusliku väärtusega oli ülikooli raamatukogu, mille varad kasvasid pidevalt. Kui 1892. a. oli raamatuid, perioodilisi väljaandeid, käsikirju jne. 281 205, siis 1917. a. alguseks oli neid juba 489 114, sealhulgas kogu Venemaal ainulaadne dissertatsioonide kogu sisaldas *ca* 230 000 eksemplari.[23] Raamatukogu vahetas publikatsioone peale Venemaa ülikoolide, Teaduste Akadeemia ja rea teaduslike seltside ka Lääne-Euroopa, Jaapani ja Ameerika Ühendriikide ülikoolidega. 1917. a. oli vahetuspartnerite arv tõusnud 180-ni.

Tartu ülikooli Klassikalise Muinasteaduse Muuseum oli kujunenud kõige rikkama kollektsiooniga asutuseks teiste Vene ülikoolide samalaadsete muuseumide seas. Tema kogud võimaldasid igakülgset antiikkunsti teaduslikku õpetamist ning uurimist. 1916. a. lõpuks oli muuseumis üle 12 000 muinsuse ja antiikkujude ning gemmide kipskoopiaid, üle 6000 mündi ja medali, üle 1000 foto, rikkalik erialane raamatukogu jm.[24]

Mitte ainult Venemaal, vaid ka välismaal oli tuntud Tartu ülikooli botaanikaaed, eriti oma kogemustega taimede aklimatiseerimise alal ning herbaariumtaimede vahetamise büroo kaudu. 1916. a. oli botaanikaaias ainuüksi kasvuhoonetaimi üle 5000.[25] Intensiivset teaduslikku tööd tehti astronoomia ja meteoroloogia observatooriumides, farmaatsia instituudis, füüsika, keemia jt. kabinettides.

3. ÜLIKOOLI MAJANDUSLIK OLUKORD JA MATERIAALNE BAAS

EELARVE JA RUUMIDE OLUKORD. Asjaolu, et Tartu ülikoolis jäi üldjoontes kehtima 1865. a. põhikiri, andis eriti negatiivselt tunda ülikooli majanduslikus olukorras. Põhikirjas ettenähtud aastaeelarve 209 200 rubla ei vastanud enam õppe- ja teadusliku töö kasvanud vajadustele. Ülikooli juhtkond taotles korduvalt eelarve proportsionaalset võrdsustamist teiste ülikoolide eelarvetega, mis vastavalt 1884. a. põhikirjale olid märksa suuremad. (Kiievi ülikoolis 332 070 rbl., Harkovi ülikoolis 327 190 rbl. ja Kaasani ülikoolis 312 820 rbl. enam-vähem võrdse üliõpilaste arvu juures.)[26]

Suur erinevus oli ka eelarve üksikute artiklite sihtsuunamisel: Harkovi ülikooli nelja kliiniku ülalpidamiseks oli eraldatud 107 020 rubla, Kaasani ja Tomski ülikoolid võisid viie kliiniku kulude katteks kasutada eelarvest esimene 114 178 ja teine 105 852 rubla. Samal ajal oli aga Tartu ülikooli viie kliiniku jaoks eelarves ette nähtud ainult 27 800 rubla.[27] Õppetöö vajadusteks eraldatud summa oli võrreldes teiste ülikoolidega väikseim — 58 150 rubla aastas.[28] Riigi poolt antavate vahendite puudujääk tuli sageli korvata ülikooli erivahendite[29] arvelt, mida aga samuti tihti ei jätkunud. Nende vahendite

[23] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1168, l. 139; s.-ü. 1513, l. 62.

[24] Sealsamas, s.-ü. 1513, l. 66.

[25] Sealsamas, s.-ü. 1524, l. 38—39.

[26] RAKAL, f. 1276, nim. 4, s.-ü. 748, l. 84.

[27] RAKAL, f. 1278, nim. 2, s.-ü. 565, l. 4—5.

[28] Sealsamas, s.-ü. 1695, l. 4.

[29] Erivahendid moodustusid üliõpilastelt võetavatest maksudest, tasust haigete ravimise eest ülikooli kliinikutes, ülikooli väljaannete müügist saadud tuludest ja annetatud kapitalide protsentidest.

arvel teostati põhiliselt ka ülikooli-reform, alles alates 1895. aastast suurendati õppejõudude palgafondi 31 470 rubla võrra. See kergendas olukorda, võimaldas asutada uusi professuure ja kutsuda Tartusse tööle silmapaistvaid teadlasi ning vabastas mõningal määral erivahendeid abiõppeasutuste toetamiseks. Näiteks raamatukogu eelarvest (5000 rbl.) ei piisanud kaugeltki vajalike trükiste muretsemiseks. Eriti tunti puudust vene-, prantsuse- ja ingliskeelsest kirjandusest. Tekkinud võlgade katteks eraldati erivahendite arvelt raamatukogule 1909. a. 10 000, 1911. a. 7000 ja 1913. a. 5000 rubla. Kuna ülikooli eelarvet ei viidud vastavusse reformist tulenevate muudatustega, siis kujunesid peaaegu paratamatuks jätkuseks iga-aastased eelarvelised ülekulutused. Taotledes valitsuselt järjekordselt täiendavaid vahendeid, teloomustas haridusminister 1915. a. oma esitises Riiginõukogule Tartu ülikooli olukorda järgmiselt: «eelarveliste summade vähesus on juba korduvalt põhjustanud ühekordsete assigneeringute eraldamist võlgade katteks: 1907. a. eraldati 49 000 rbl., 1910. a. 17 000 rbl., 1912. a. 20 000 rbl. 1915. a. 1. jaanuariks on võlg kasvanud 95 390 rublani. Ka erivahendites on tekkinud defitsiit 21 690 rbl. ulatuses. Mõningate arvete puhul esitakse ülikoolile nõudelehti . . .»[30]. Tekkinud eelarvelised puudujäägid võlad kaeti tavaliselt haridusministeeriumi eelarve ülejääkidest või arvati maha järgmise aasta eelarvest.

Ülikooli materiaalne baas ei rahuldanud enam areneva teaduse nõudeid. Paljud hooned olid amortiseeunud. Üliõpilaste ja õppejõudude arvu suurenemine, uute kateedrite jm. asutamine tingis üldise õpperuumide puudusikuse, mida olid sunnitud ka kõrgemad võimuesindajad tunnistama. 1897. a. külastas Tartu ülikooli rahandusminister S. J. Witte. Ta vaatas üle peahoone auditooriumid, tutvus kliinikute ja instituutide tööga, viibis ka raamatukogus. Vanad ja kitsaks jäänud ruumid olevat talle jätnud masendava mulje.[31] Haridusminister G. E. Zenger juhtis 1902. a. Witte tähelepanu asjaolule, et kõik ülikooli abiõppeasutused on vananenud, et auditooriume on vähe ja need on kitsad, 100 asemel peab neis töötama 150, 180 ja isegi 200 üliõpilast, kusjuures ventilatsioon ruumide õhutamiseks puudub. Kabinettidesse ja laboratooriumidesse ei mahu enam kollektsioone ja seadmeid.[32]

Mõni aasta hiljem Tartu ülikooli revideerinud haridusministeeriumi nõukogu liige Speškov andis ülikooli materiaalsele baasile samuti üsna negatiivse hinnangu: peahoone auditooriumid, füüsikalaboratooriumi ja farmaatsiainstituudi ruumid ei mahuta kõiki kuulajaid; eelarveliste summade kasinuse tõttu on arstiteaduskonna kliinikud põhiliselt haigete ülalpidamisel; anatoomikumis ei jätku anatoomilist materjali. Pihkvast ja Peterburist hangitakse iga aasta suurte raskustega laipu, mida on äärmiselt vähe ja üliõpilased ei saa vajalikke praktilisi teadmisi.[33]

EHITUSTEGEVUS. Professor Zoege von Manteuffel kasutas talle omistatud keiserliku ihuarsti nimetust ja pöördus 1911. a. isiklikult Nikolai II poole. Ta palus toetust uue ning kaasaegse haavakliiniku ehitamiseks, kuna olemasolevas puudus operatsioonisaal, röntgenikabinet, eksperimentaalkirurgia laboratoorium jne.[34] Lastehaiguste professor V. P. Žukovski kurtis õigustatult lastekliiniku puudumise üle Tartus, sest «üliõpilased lõpetavad arstiteaduskonna, nägemata ühtki haiget last ja omandamata oskusi võidelda laste kohutava suremusega Venemaal».[35] Järgides professor Zoege v. Manteuffeli eeskujule õnnestus tal saada 10 000 rubla lastehaigla asutamiseks.

[30] RAKAL, f. 1276, nim. 11, s.-ü. 1309, l. 2.

[31] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 206.

[32] RAKAL, f. 733, nim. 154, s.-ü. 91, l. 74.

[33] Sealsamas, l. 75—78. Anatoomilise materjali nappus on Tartu ülikooli kummitanud peaaegu kogu aeg. Seoses sellega on isegi korduvalt kaalutud arstiteaduskonna üleviimist mõnda teise suuremasse linna.

[34] RAKAL, f. 1276, nim. 7, s.-ü. 625, l. 19.

Teaduse kiire areng, kasvav vajadus kõrgharidusega spetsialistide järele sundis tsaarivalitsust eraldama siiski täiendavaid assigneeringuid ning looma tingimusi erivahendite suurendamiseks, õppe- ja teadusliku töö võimaluste parandamiseks, samuti ehitustegevuse arendamiseks. Uute allasutuste loomine, isikkoosseisu pidev kasv nõudis olemasolevate ruumide korrastamist ja võimalikku laiendamist ning uute hoonete rajamist. 1890. aastail muretseti Tiigi tänavas meteoroloogiaobservatooriumi jaoks uued ruumid, kus tehti ka juurdeehitis täppisaparatuuri paigutamiseks. Juurdeehitisi püstitati ka tähetornile. Botaanikaaias ehitati botaanikakabinet ja uus raudbetoonist karkassiga kasvuhoone; teadusliku töö vajadusteks suurendati botaanikaaia eelarvet 1800 rubla võrra aastas.[36] Kindlatel ideoloogilistel eesmärkidel kohandati meteoroloogiakabineti endised ruumid peahoone parempoolse tiiva kolmandal korrusel õigeusu kirikuks.[37] Peahoone katusele ehitati kellatorn kupli ja ristiga, rist püstitati ka esiukse kohale (need püsisid kuni aastateni 1918—1920). Kiriku pidulik õnnistamine toimus 1895. a. sügisel, sellest võttis osa ka haridusminister Deljanov.

Uue sajandi algaastail tehti põhjalik remont vanimas ülikoolihoones (end. v. Bocki majas, praegu Ülikooli 16). Peahoone keldrikorrusele rajati auditooriumid. 1905. a. teostati psühhiaatriakliiniku juurde- ja ümberehitused, millega laiendati tunduvalt voodikohtade arvu haiglas. 1911. a. osteti Veski tänavas eramaja, mida hakati ümber ehitama lastehaiglaks (N. Burdenko 10). 1911.—1913. a. laiendati naistekliinikut juurdeehitisega ja kliinikule ehitati kolmas korrus,[38] botaanikakabinetile ehitati teine korrus.

Ülikooli vajadusteks rajati ka uusi hooneid. 1902. a. alustati töödega ja 1904. a. sai valmis Hetzeli tänavas (J. Liivi 4) uhke neljakorruseline maja (arhitekt R. Guleke) — esimene Tartu ülikooli üliõpilasühiselamu.[39] 1911. a. anti valitsuse korraldusel ülikoolile üle arstiteaduskonna ja agronoomiaosakonna vajadusteks Maarjamõis koos hoonete ja põllumaaga.[40] 1912.—1914. a. ehitati sinna kaks uut moodsat haiglahoonet (arhitekt P. Nikitin) sisehaiguste ja kirurgia hospitaalkliinikute jaoks. Ühtlasi käis ehitustegevus ka Aia tänavas, kus kerkis O. Hofmanni poolt projekteeritud zooloogia- ja geoloogiainstituudi hoone (Vanemuise 46)[41]. Kõik nimetatud rajatised kerkisid kiiresti, paistsid silma hea planeeringu, ruumide avaruse ja ehituse kvaliteedi poolest. Olles tollal Tartu linna uhkemad hooned, pole nad kaotanud oma esinduslikkust kuni tänapäevani.

1910.—1911. a. oli jaatavalt otsustatud ka raamatukogule uue hoone ehitamine. Selle tarvis eraldati 400 000 rubla, oli leitud sobiv asukohtki Toomemäe nõlval ülikooli pea-

[35] RAKAL, f. 1276, nim. 7, s.-ü. 546, l. 2.

[36] Е. В. Петухов. Ук. соч., т. II, с. 53, 107.

[37] Sealsamas, lk. 108—109.

[38] Arstiteaduskond a-il 1802—1975. Koostanud V. Kalnin ja E. Raudam. Tartu, 1976, lk. 116.

[39] Hoones asub praegu ENSV RAKA.

[40] Ülikooli valitsus pöördus algul platsi saamiseks linnavalitsuse poole, kuid viimane pakkus maad Jaama mõisast, mis ülikoolile ei sobinud. See põhjustas mõttevahetust arstiteaduskonna ümberpaigutamise üle seekord Pihkvasse, kus lubati maad ja hooneid. (Vt. K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 159).

[41] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1324, l. 207; s.-ü. 1425, l. 154; s.-ü. 1485, l. 109.

hoone taga, sai valmis esialgne projektjoonis, mille tegi parun Engelhardt, kes sel eesmärgil oli käinud tutvumas välismaa raamatukogudega. Esimene maailmasõda tõmbas ehitusplaanidele kriipsu.

ÜLIKOOLI MAJANDUS SÕJAOLUKORRAS. 1914. a. alanud Esimene maailmasõda tekitas tohutut materiaalset kahju kogu Tsaari-Venemaa majandusele, mis ei jätnud mõju avaldamata ka Tartu ülikoolile. Olukorra halvenemine rindel ning 1915. a. suured territoriaalsed kaotused muutsid Tartu tegelikult Põhjarinde evakuatsioonipunktiks. Siia evakueeriti mitmeid õppe- ja riigiasutusi, sealhulgas Kuramaa kubermanguvalitsus, ajutiselt Riia Polütehniline Instituut, Riia õpperingkonna valitsus eesotsas kuraatoriga. Mõnigi neist leidis lühemaks või pikemaks ajaks asupaiga ülikooli hoonetes. Uutesse ülikooli ja eraülikooli kliinikutesse ja zooloogia- ning geoloogiamuuseumi ruumidesse paigutati sõjavõehospidalid ja laatsaretid. Rinde vajadusteks hakati kasutama arsti- ja füüsika-matemaatikateaduskondade laboratooriume. Linn oli tulvil sõjapõgenikke, järsult tõusid toiduainete hinnad, peagi andis tunda korteri- ja küttepuudus.

Paljude üliõpilaste mobiliseerimine osal tühistati ajapikendus ja nad saadeti rindele või sõjakoolidesse, arstiteaduskonna vanemate kursuste üliõpilased suunati nooremarstidena (välilaatsarettidesse) põhjustas ülikooli erivahendite järsu vähenemise. 1914. a. lõpuks võlgnes ülikool mitmesugustele organisatsioonidele ja eraisikutele ligi 100 000 rubla. Kuna noline olukord tekkis ka teistes ülikoolides, siis anti taas luba vaimuke seminaride ja kommerts- ning naalkoolide lõpetanute vastuvõtmiseks. 1915. a. sügissemestrist alates said naised õiguse ülikooli astumiseks, peagi kaotati juutide vastuvõtu piramine. Senati korraldusel tuli Krimmi sõjast osavõtnute järeltulijaid võtta vastu üle ettenähtud normi.[42] Tartu ülikooli kohustati vastu võtma Rostovi Doni äärde evakueeritud Varssavi ülikooli üliõpilasi. Nende meetmete rakendamise tulemusena suurenes üliõpilaste arv, eriti arstiteaduskonnas.

Häirivalt mõjus õppetöö aja lühendamine. 1915. a. kevadsemester kestis ainult kaks ja pool kuud, 1916. a. oma kaks kuud. Peatähelepanu oli suunatud arstide kiirkorras ettevalmistamisele tegevarmee vajadusteks. 1915/16. ja 1916/17. õppeaastal pidid arstiteaduskonna IV kursuse üliõpilased lõpetama kevadeks V kursuse, kusjuures neil tuli mõlemal poolaastal tasuda kahekordne õppemaks. Riigieksami ainete arvu vähendati, riigieksamikomisjon töötas peaaegu aasta läbi.[43]

Rinde lähenemisega 1915. a. tekkis ülikooli hinnaliste varade kaitsmise ja alleshoidmise küsimus. Ülikooli juhtkond sai valitsuselt ülesandeks valmistuda võimalikuks evakueerimiseks kaugemale tagalasse, sisse-Venemaale. Selleks moodustati evakuatsioonikomisjon eesotsas professor K. Saint-Hilaire'iga ning koostati evakuatsiooniplaan. Tartu ülikoolile pakkusid sõja-aastail lahket vastuvõttu paljud linnad:[44] Nižni Novgorod (Gorki), Perm, Jekaterinburg (Sverdlovsk), Jaroslavl, Tambov, Jekaterinoslav (Dnepropetrovsk), Ufaa, Voronež, Novotšerkassk, isegi kauge Tiflis (Tbilisi). Linnavalitsused tegid seda mitte ainult hädalisele abi osutamiseks, vaid kindla lootuse ja sooviga asutada evakueeritud ülikooli baasil oma linnas kõrgkool, kuna kõikjal oli suur puudus haritud spetsialistidest.

1915.—1916. a. korraldust kogu ülikooli evakueerimiseks ei antud, küll aga nõuti kõige hinnalisema varanduse äraviimist. Esimene ešelon (13 vagunit) saadetigi 1915. a. aprillis Nižni Novgorodi, kuid järgmised kaks ešeloni suunati 1916. a. veebruaris-märtsis Permi, kus arvati olevat paremad tingimused terve ülikooli üleviimiseks juhul, kui selleks oleks tekkinud vajadus. Kokku evakueeriti 3607 kasti ehk 87 082 puuda raamatuid, seadmeid, õppevahendeid jm., milleta võis õppetööd jätkata.[45]

4. ÕPPEJÕUDUDE KOOSSEIS

KOOSSEISUDE KOMPLEKTEERIMINE. Ülikooli õppe- ja teadusliku töö taseme määravad õppejõud. XIX sajandi lõpp ja XX sajandi algus tõid kõikidele Venemaa kõrgkoolidele üsna tõsiseid probleeme. Tartu ülikoolis komplitseeris olukorda veel tsarismi venestamispoliitika rakendamine. V. I. Vernadski sõnade kohaselt iseloomustasid seda perioodi «hämmastavad ja enneolematult katastroofilised muutused loodusteaduses, see oli suurim teadusliku revolutsiooni epohh».[46] Kõik see kajastus uudsete uurimismeetodite rakendamises, erinevate teadusalade vastastikuses mõjutamises, loodusteaduste, tehnika ja tootmise üha tihenevas läbipõimumises ning lõpuks printsipiaalselt uutes nõudmistes teaduse sotsiaalsele organiseerimisele. Loodusteadustes alanud revolutsiooniline pööre kutsus esile teadusliku tegevuse üldise tormilise kasvu ning loomingulise aktiivsuse võimsa tõusu. Suurenes uurimisülesannete maht, teaduse diferentseerumine kiirenes. Samal ajal ilmnes üksikute teadusharude integratsioon. Erinevate distsipliinide piirialadel sündisid uued teaduslikud suunad, mis nõudsid paljude teadusalade esindajate — füüsikute, matemaatikute, tehnikateadlaste, keemikute, bioloogide jt. tihedat koostööd. Individuaalne teaduslik tegevus hakkas muutuma üha enam kollektiivseks. Kui XVIII sajandil valitses Venemaa teaduses Teaduste Akadeemia ja XIX sajand kujunes ülikoolide sajandiks, siis XX sajandi saabumisega algas spetsiaalsete uurimisasutuste, teaduslike instituutide ajastu.[47]

Nagu Lääne-Euroopas, Ameerika Ühendriikides ja mujal hakkas ka Venemaal tekkima arvukalt uurimisasutusi (uurimisinstituute, spetsiaalseid laboratooriume) väljaspool kõrgkoole. Need olid tehniliselt paremini varustatud kui ülikoolid. Õpetlased, kes nendes uurimisbaasides töötasid, olid kitsa eriala spetsialistid ning neil oli see eelis, et nende teaduslikku tegevust ei seganud õppetöö, nad võisid jäägitult pühenduda uurimistööle. Paljud kõrgkoolide professorid siirdusid nimetatud uurimisasutustesse. Teaduse üldise arengu seisukohalt oli see vajalik. Ent samal ajal tõmmati ära kaadrit ülikoolidelt. Viimaste osatähtsus teaduskeskustena vähenes. Vene ülikoolide ette kerkis küsimus: millist rolli peavad ülikoolid nüüd teaduse institutsioonide süsteemis etendama.

«Ülikooliküsimus» kujuneski XIX ja XX sajandi vahetusel Venemaa teaduslikes ringkondades elava arutluse objektiks. Progressiivsed õpetlased ning ühiskonnategelased olid arvamusel, et ülikoolid ei pea kaugeltki tegelema üksnes õpetamise ja kasvatamisega, vaid eeskätt teenima tea-

---

[42] Университетская летопись. 1916. — Сборник Учено-Литературного общества. Т. XXIII, Юрьев, 1917, с. 12, 17—18.

[43] Сборник Учено-Литературного общества, Т. XXI, Юрьев, 1915, с. 2—3.

[44] Л. Эрингсон. Из истории эвакуации Тартуского университета (1915—1918). — «Ученые записки ТГУ», вып. 258. Тарту, 1970, с. 291—304.

[45] Sealsamas.

[46] В. И. Вернадский. Очерки и речи. Ч. I. Петроград, 1922, с. 130.

[47] М. С. Бастракова. Организационные тенденции русской науки в начале XX в. — Организация научной деятельности. М., 1968, с. 166—167.

dust. Professorid peavad aga kõigepealt olema teadlased.[48]

Ülikoolid vajasid aga nüüd rohkem kui kunagi varem vahendeid oma laboratooriumide, kabinettide, katsehaaside jne. varustamiseks uute kaasaegsete seadmetega nii uurimise otstarbeks kui ka tulevaste spetsialistide ettevalmistamiseks.

Uute ülesannete lahendamine oli aga Venemaal sellel ajajärgul ülimalt keerukas. Seda takistas tsaarivõimude reaktsiooniline kultuuri- ja teaduspoliitika.

Eesrindlike professorite tegevus ei leidnud vajalikku toetust. Veel enam, demokraatliku mõtteviisiga professoreid kiusati taga, isegi vallandati töölt.[49]

ARVULINE KOOSSEIS. Tartu ülikoolis muutus käsitletud perioodi algul raskeks õppejõudude kaadri probleem, eeskätt seoses tsaarivalitsuse venestamispoliitikaga. Tõsi küll, kõikide Venemaa ülikoolide jaoks ühtse määruse rakendamine ka Tartu ülikooli suhtes lubas õppejõudude arvu siin mõnevõrra suurendada. 1889/90. õppeaastal nähti ülikooli viies teaduskonnas ette 46 professori kohta pluss üks õigeusu professor (õigusteaduskonnas 8, arstiteaduskonnas 13, ajaloo-keeleteaduskonnas ning füüsika-matemaatikateaduskonnas kummaski 10[50] ja usuteaduskonnas 5). Tegelikult töötas ülikoolis aga alates 1892. aastast professoreid märksa rohkem, kui kinnitatud koosseisud ette nägid (vt. tabel).

Seoses üliõpilaste arvu kasvu, teadusalade diferentseerumise ning teaduslike töö mahu suurenemisega asutati 1890. aastate teisel poolel rida uusi professuure: arstiteaduskonnas kirurgia, hügieeni ja eripatoloogia alal, füüsika-matemaatikateaduskonnas teoreetilise («puhta») matemaatika, mineraloogia ja zooloogia alal, õigusteaduskonnas — rooma õiguse kateeder. Hiljem nähti ette teine professorikoht keemia, põllumajanduse ja tehnoloogia, vene keele ja slaavi keeleteaduse, günekoloogia ja naistehaiguste kateedris.[51]

KOOSSEISULISTE JA ÜLEMÄÄRALISTE PROFESSORITE ARV 1889—1917

Aastad	Põhikirja ja koosseisude järgi	Oli tegelikult			Kokku
		koosseisulised		ülemääralised	
		korralised	eraliised korr.		
1889	46*	40	3	2	45
1890	46	38	4	1	43
1891	46	34	8	3	45
1892	46	34	10	3	47
1893	46	30	14	4	48
1894	46	32	16	2	50
1895	46	31	17	2	50
1896	46	34	19	4	57
1897	46	33	18	4	55
1898	46	35	19	6	60
1899	46	35	17	7	59
1900	46	35	16	5	56
1901	46	40	14	4	58
1902	46	37	13	2	52
1903	61	31	19	1	51
1904	61	31	24	1	56
1905	61	32	23	1	56
1906	61	34	20	1	55
1907	61	30	8	18	56
1908	61	29	10	15	54
1909	61	29	11	16	56
1910	61	30	12	15	57
1911	64	28	6	22	56
1912	64	31	18	7	56
1913	64	28	21	7	56
1914	64	32	18	8	58
1915	66	28	20	10	58
1916	70	31	11	16	58
1917 (1. sem.)	70	36	8	16	60
1889—1917 õigeusu professor	1	1			1

* Vt. viide O.

[48] Л. И. Петражицкий. Университет и наука. Опыт теории и техники университетского дела и научного самообразования. Т. I, Спб., 1907, с. 78.

[49] В. Р. Лейкина-Свирская. Ук. соч., с. 188—193.

[50] Ajaloo-keeleteaduskonnas oli tegelikult 1880. aastast ette nähtud siiski 11 professorit (üldajaloo kateedris nimelt 2), kuid see oli põhikirjas fikseerimata.

[51] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4: Tartu ülikooli aastaaruanded 1889—1917.

Alates 1903. aastast oli haridusministeerium sunnitud ülikooli visadele taotlustele, mis tuginesid reaalsetele vajadustele, vastu tulema ja koosseisulisi õppekohti juurde andma. Suurendati mitte üksnes professuuride, vaid ka teiste õppekohtade arvu. Tõsi, dotsentide arv küll samal ajal vähenes, seevastu suurenes aga tunduvalt eradotsentide arv:[52]

Aasta	dotsendid	eradotsendid
1890	15	—
1899	5	9
1904	3	23
1909	2	26
1915	1	30

Kuna dotsentide, sealhulgas eradotsentide jagunemine teaduskondade vahel ei olnud eeskirjades otseselt kindlaks määratud, võis neid ülikooli nõukogu ise jaotada. Eradotsendid, kellele maksti palka ülikooli erivahenditest, lugesid tavaliselt erikursusi, asendasid koosseisulisi õppejõude, juhendasid seminare, praktilisi õppusi jne. Arstiteaduskonnas (välja arvatud farmaatsiakateeder) võisid eradotsendina töötada ainult doktorikraadiga teadlased. Ent samal ajal täitsid paljud eradotsendi kutsenimetuse omajatest ülikoolis ka muid ametikohti. Nii näiteks töötas 1915. aastal 30 dotsendist 15 kas abiõppejõuna — prosektorina või selle abina (3 inimest), lektorina (1) või teaduslike abitöötajana — assistendina (9) ja raamatukoguhoidja abina (2).[53]

Abiõppejõudude arv oli üldiselt stabiilne. Mõned abiõppejõud (prosektorid, lektorid, eriainete õpetajad, õpetatud apteeker, arhitektuuri aluste õpetaja, astronoom-vaatleja) olid pidevalt koosseisus. Prosektoreid oli tavaliselt 2—3 (alles 1915. a. loetleti neid 10, 1916. a. 8), keelelektoreid (inglise, prantsuse, itaalia, eesti, läti) oli enamasti 3—4 (1890. aastal 5). Üksikutel aastatel töötas veel massaažiõpetaja.

Lisaks neile töötas ülikoolis ka teaduslikke abitöötajaid, nagu laborante, assistente, konservaatoreid jt. Nende arv oli endiselt üsna kesine, 1896. a. näiteks loetleti neid ühtekokku umbes 20 inimest. Ent XX sajandi esimestel aastatel hakkas teadusliku abipersonali hulk järsult suurenema. Nii töötas 1906. a. üksnes assistente 34, 1908. a. 49 (pluss 4 laboranti), 1911. a. juba 51 assistenti ja 6 laboranti, lisaks veel kümmekond muud abijõudu, nagu apteekrid ja nende abid, keemialaboratooriumi ja botaanikaaia juhatajate abid, õpetatud aednik, õpetatud mehaanik jt. Teadusliku abipersonali arvuline kasv tähistas teadusliku tegevuse osakaalu tõusu ülikoolis, õppejõu-teadlase teadusliku uurimistöö mahu muutumist. Eriti sümptomaatiline ja ajastule iseloomulik oli dotsendinimetuse andmine hulgale assistentidele, mõningail aastail koguni laborantidele.[54] See osutas nende abijõudude teadusliku kvalifikatsiooni kasvule.

Esimese maailmasõja päevil aga hakkas assistentide arv jälle kahanema, langedes 30-le. Seevastu aga rakendati arstiteaduskonnas ja ülikooli kliinikutes tööle suur hulk ordinaatoreid — umbes 20 inimest.

Tervikuna näitas Tartu ülikooli õppepersonali arv käsitletud perioodil siiski kasvutendentsi. Kui 1891. a. oli ühtekokku täidetud 75 õppekohta, siis aastatel 1903—1906 oli neid täidetud 84 ja 1915.—1917. a. juba 100. Arvates juurde abipersonali, moodustas õppe- ja teadusliku tööga tegelevate inimeste arv ülikoolis XIX sajandi lõpul umbes 85 inimest, 1906. a. veidi üle 110, 1913.—1916. a. aga üle

[52] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1247, l. 27—28; s.-ü. 1324; l. 29—30; s.-ü. 1497, l. 3; Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1899—1915 гг.

[53] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1497, l. 3.

[54] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1444, l. 2; s.-ü. 1497, l. 3; s.-ü. 1513, l. 30.

150. Neid olid tunduvalt rohkem, kui samal ajal Tomski ja Saraatovi ülikoolis, niisama palju kui Kaasani ülikoolis, ent märksa vähem kui Peterburi ülikoolis, kus 1913/14. õppeaastal töötas ligi 250 õppejõudu.[55] Võrdluseks märgime, et kui Tartus tuli käsitletud perioodi lõpul (1916. a.) üks õppejõud umbes 20 üliõpilase kohta, siis näiteks Ameerika Ühendriikide mitmes kõrgkoolis, nagu California, Chicago, New Yorgi jt. ülikoolides oli see suhe samal ajal ligilähedaselt samasugune.[56]

Pärast koosseisuliste õppekohtade arvu suurendamist haridusministeeriumi poolt tekkis 1903. a. olukord, kus Tartu ülikool ei suutnud kõiki kohti enam täita. Siitpeale seisid igal aastal keskmiselt 7 professuuri vakantsed. Olukorda aitas teatud määral leevendada kohakaasluse ja eriti eradotsentide laialdane rakendamine. Ent raskusi oli õppejõudude kaadri komplekteerimisel ka dotsentide ja teistega.

Vene keelele üleminek Tartu ülikoolis tõstis õppejõudude probleemi eriti teravalt päevakorda. 1889. a. töötas ülikoolis ainult kolm vene rahvusest professorit (vene filoloog P. A. Viskovatov, juristid M. A. Djakonov ja J. I. Ditjatin), sakslasi oli aga 40 (21 riigi- ja 19 baltisakslast). Järelepärimisele, kas nad soovivad, või millal nad on võimelised pidama loenguid vene keeles, vastas osa saksa õppejõududest, et nad ei saa valitsuse soovi rahuldada.[57] Suurem osa nendest suhtus ülikoolireformi vaenulikult. Nad nägid selles Tartu ülikooli teaduslike sidemete vägivaldset lahtiriskumist Saksamaa teadusest ja haridusest. Iseäranis baltisakslastele ei olnud vastuvõetav tsaarivõimude poolt alustatud rünnak *Universitas Dorpatensis*'e korporatiivsele eraldausele Vene riigi kõrghariduse üldisest korraldusest. Nad ei soovinud siinse ülikooli liitmist ülevenemaalise haridussüsteemi ja teadusega. Suutmata reformi elluviimist takistada ega sellega ka kaasa minna, hakkas osa saksa rahvusest õppejõude ülikooli teenistusest lahkuma. Mitmed neist asusid tööle välismaa õppe- ja teadusasutustesse. Ent kaugeltki mitte kõik saksa rahvusest professorid ei lahkunud oma õppetoolilt. Mitmed neist jätkasid õppetööd veel aastaid pärast ülikoolireformi. Ka oli nimekamatele õppejõududele lubatud erandina, kuni pensionile minekuni, pidada loenguid endiselt saksa keeles. Nende hulgas olid anatoomiaprofessor A. Rauber (läks pensionile 1911), geograafia- ja etnograafiaprofessor R. Mucke (1909), zooloogiaprofessor J. Kennel (1914), kirurgiaprofessor W. Koch (1905). Mõned saksa rahvusest teadlased olid aga võimelised õppetööd läbi viima ka vene keeles.

Tartu ülikooli õppejõududega komplekteerimisel oli nüüd põhiprobleem selles, et õppejõudude endine reserv kohalike baltisaksa ning välismaa, eeskätt Saksamaa, õpetlaste näol langes praktiliselt ära. Aga ega Saksamaal käsitletud ajajärgul väga palju vabu teadlasi enam polnudki. Saksamaa teadus oli sellel ajal oma juhtpositsiooni maailmas kaotamas. Paljude uute uurimisasutuste, instituutide avamine tõmbas ülikoolidest ära parimaid õpetlasi, sealhulgas ka Baltikumist. Aastail 1889—1895 tuli Lääne-Euroopast Tartusse ainult viis välismaa teadlast, kellest neli pöördus varsti kodumaale tagasi.

RAHVUSLIKU KOOSSEISU MUUTUMINE. Kuna vene keelt valdavaid professoreid kohapeal piisavalt ei leidunud, tuli vabanenud õppetoolidele nüüd määrata valdavas enamuses vene rahvusest teadlasi riigi muudest

[55] Организация научной деятельности, с. 78.

[56] The World Almanac and Encyclopedia, 1917. New York, 1916, p. 702—708.

[57] R. v. Engelhardt. Die Deutsche Universität . . ., S. 498.

teaduspiirkondadest. Seetõttu muutus oluliselt Tartu ülikooli õppejõudude rahvuslik koosseis (vt. tabel). Sakslaste osakaal vähenes ligi 87%-lt perioodi alguses 9,8%-le 1917 a., venelaste osakaal aga suurenes vastavalt 8,7%-lt 75%-ni. Lätlasi töötas 1917. a. professorina neli, eestlasi kaks (1918. a. I semestril juba kolm). Eestlased olid slaavi keelte professor G. L. Masing (pärit Masingute suguvõsast, selleks ajaks küll peaaegu saksastunud) ning praktilise usuõpetuse professor J. Kõpp ning meedik A. Paldrock. Samas suunas oli muutunud ka dotsentide rahvuslik koosseis. 1915. a. oli 31 eradotsendist 18 (58,1%) venelased, kuus (19,4%) sakslased, siis veel kaks juuti, lätlasi ja leedulasi kumbagi üks ning eestlasi kolm (meedikud H. Koppel, A. Paldrock ja O. Rothberg). Eesti keele lektorina töötasid K.-A. Hermann ning J. Jõgever ja läti keele lektorina J. Lautenbachs.

Muutused Tartu ülikooli õppejõudude rahvuslikus koosseisus kajastasid tsarismi rahvuspoliitika üldist kurssi. See oli suunatud eeskätt saksa mõju nõrgestamisele ning Tartu ülikooli venestamisele. Vähe arvestati sealjuures siinsete põhirahvuste huve. Ent ometi ei saa jätta tähele panemata, et sellel perioodil pääses rohkem eesti rahvusest õpetlasi ülikooli õppetoolidele. 1901. a. tegi ajaloo-keeleteaduskond ettepaneku võtta ülikooli uude põhikirja ka eesti ja läti keele professuurid. Tähendusrikas on fakt, et sellega soostus ka ülikooli nõukogu, kuigi mõned professorid vastu seisid. Haridusministeeriumis jäi see ettepanek aga kalevi alla. Kui 1906. a. sama küsimus ülikooli nõukogus taas päevakorrale kerkis, lükati selle lahendamine edasi. 1916. a., mil ka usuteaduskonnas mindi üle vene-keelsele õpetamisele, tehti tsaarivõimude poolt otsuseks avada selles teaduskonnas eestikeelne praktilise usuteaduse õppetool.[58] Arvukamalt töötas eestlasi teaduslike abitöötajatena. Baltisakslaste väited, nagu puudunuks eestlaste hulgas korraliku ettevalmistusega õpetlasi, ei pidanud enam paika. Sirgumas oli eesti rahvuslik teadlaskaader, kellest enamik pidi aga endale rakendust leidma Peterburis, Moskvas, Riias ja mujal. Nii mõnigi neist väärinuks olema Tartu ülikooli professor.[59]

Kaugeltki mittetäielikel andmetel oli kuni 1914. a. Venemaa ja välismaa kõrgkoolides professoritena töö-

[58] Vt. H. Kruus. «Eesti professori» küsimus Tartu vene ülikoolis. — «Ajalooline Ajakiri», 1932, nr. 2, lk. 65—88.

[59] Alates 1872. a. töötas näiteks Peteburi ülikoolis õigusteaduste professorina, 1884. a. ühtlasi Rahvusvahelise Õiguse Instituudi presidendina eestlane F. Martens. Ta valiti 1908. a. Peterburi TA korrespondentliikmeks. Silmapaistev geofüüsik E. G. Leyst, Kurski magnetilise anomaalia avastajaid, sai 1893. a. Peterburi ülicooli eradotsendiks, 1894. a. Moskva ülikooli eradotsendiks ning ühtlasi selle Füüsilise Geograafia Instituudi direktoriks. 1899. a. valiti ta Moskva ülikooli professoriks, kellena töötas surmani 1918. a. Tartu ülikooli 1894. a. lõpetanud eestlane E. Rosenthal, Peterburi Füüsika Peaobservatooriumi ning Tbilisi Meteoroloogiaobservatooriumi teadur, valiti 1911. a. Varssavi ülikooli geofüüsikaprofessoriks. Füüsik J. Vilip lõpetas Tartu ülikooli 1896. a. Töötas Peterburi TA-s. Temast sai kuulus seismoloog. Keemiatehnoloog M. Vittlich (Vitsut) valiti 1905. a. Riia Polütehnilise Instituudi adjunktprofessori kohusetäitjaks, 1909. a. professoriks ja 1913. a. ühtlasi asedirektoriks. Peterburi Teedeinseneride Instituudi ja Polütehnilise Instituudi õppejõud olid 1908. aastast tehnikateadlane ja sillaehitaja O. Maddison. Meedik A. Rammulile võimaldati pärast diplomi saamist Tartus ainult assistendikoht (1900—1903), 1911. a. sai temast aga Moskva ülikooli eradotsent, 1915. a. Kaasani ülikooli professor. Ka filosoof A. Kaelase (lõpetas 1911. a. Moskva ülikooli) mitmekordsed katsed kodumaal tööd saada ebaõnnestusid. Ta valiti 1914. a. Moskva ülikooli dotsendiks, 1919. a. aga Irkutski ülikooli professoriks. Tartu ülikooli 1913. a. lõpetanud matemaatik G. Rägo töötas 1915.—1920. a. Novotšerkasskis Doni ülikooli professorina. Õigusteadlane A. Piip sai stipendiumi professorikutseks valmistumiseks (1915—1916) Peterburi ülikoolilt. Samasugune stipendium anti Moskva ülikooli poolt eesti tuntumale astronoomile E. Öpikule 1916. a.

MUUTUSED PROFESSORITE RAHVUSLIKUS KOOSSEISUS 1889—1918*

Aastad / rahvus	Sakslased arv	Sakslased %	Venelased, ukrainlased arv	Venelased, ukrainlased %	Eestlased arv	Eestlased %	Lätlased arv	Lätlased %	Teised arv	Teised %	Kokku
1889	40	86,9	4	8,7	—	—	1	2,2	1	2,2	46
1895	20	39,4	28	54,9	1	1,9	1	1,9	1	1,9	51
1900	11	19,4	43	75,5	1	1,7	1	1,7	1	1,7	57
1905	10	17,5	43	75,5	1	1,75	1	1,75	2	3,5	57
1910	10	17,3	43	74,1	1	1,7	2	3,45	2	3,45	58
1915	10	17,0	43	72,8	1	1,7	3	5,1	2	3,4	59
1917 I sem.	6	9,8	46	75,4	2	3,3	4	6,6	3	4,9	61
1918 I sem.	4	7,5	39	73,6	3	5,7	3	5,7	4	7,5	53

* ENSV RAKA, f. 402, nim. 4. (Aastaaruanded.)

tanud vähemalt 14 eestlast.[60] Tartu ülikoolis said eestlased tegutseda peaasjalikult abitöötajatena, vähesed lubati dotsendi või lektori kohale. Mitmesugustele madalamatele ametikohtadele ülikoolis võeti 1901.—1917. a. ühtekokku tööle 22 eestlast (1876.—1900. a. 12).

ÕPPEJÕUDUDE TEADUSLIK KVALIFIKATSIOON. Kuna paljud teadlased Tartu ülikoolist järk-järgult lahkusid, Venemaal aga oli samaväärseid vabu õppejõudusid veel suhteliselt vähe välja panna, siis kannatas selle tõttu ka ülikooli teaduslik tasapind. Parimad vene teadlased olid juba rakendatud teistes kõrgkoolides ja teadusasutustes, kusjuures viimaste arv, aga sellega koos ka nõudmine uute teadlaste järele üha kasvas. Seepärast kinnitati aastail 1889—1895 Tartu ülikooli vabadele professorikohtadele 39 eradotsenti. Valdav enamik neist, 20 meest, omasid doktorikraadi, ülejäänud olid magistrid. Professori kohustusi asus täitma ka kuus magistranti, kellel polnudki veel teaduslikku kraadi. Ühtekokku kinnitati vaadeldaval perioodil Tartu ülikooli professoriteks 120 inimest, neist 51 doktorit, 53 magistrit ja 11 magistranti. Osa neist õppejõududest, umbes 30 meest lahkus pärast professorikutse saamist peagi Tartust teistesse kõrgkoolidesse. Üldse oli õppejõudude «liikumine» sellel perioodil kaunis intensiivne. Seetõttu suurenes ka nende osakaal, kes töötasid siin vaid lühikest aega. Kui aastail 1851—1875 ülikooli tööletulnutest ligi 30% püsis oma õppetoolil alla viie aasta, siis 1876.—1900. a. oli selliseid juba 38 ja 1901.—1917. a. üle 52%. Lühikest aega siin töötanute suur liikuvus oli osalt seotud ka Esimese maailmasõjaga.

Tartu ülikooli tööletulnud õppejõud olid endiselt suhteliselt noored inimesed, keskmine vanus umbes 34—35 aastat. Ent võrreldes eelnevate perioodidega oli vanus siiski mõnevõrra kasvanud.[61] Sellest hoolimata olid nad enamasti oma loomingulise *akmé* kõrgtipul. Tartu-aastail kaitses üle 20 professori siin väitekirja, tõstes sel teel oma teaduslikku kvalifikatsiooni. Professorite ja dotsentide kvalifikatsioonitaset iseloomustab tabel.

[60] Neist neli professorit oli selleks ajaks juba surnud. (Vt. «Üliõpilaste Leht», 1915, lk. 131.)

[61] 1851.—1875. a. — 31,2 aastat, 1876.—1900. a. — 32,5 aastat, 1901.—1917. a. — 34,4 aastat.

TARTU ÜLIKOOLI ÕPPEJÕUDUDE KVALIFIKATSIOONITASE 1912., 1914. JA 1917. A.
PROFESSORID

Teaduskond	1912 üld-arv	1912 neist dr.	1912 neist mag.	1914 üld-arv	1914 neist dr.	1914 neist mag.	1. jaanuar 1917 üld-arv	1. jaanuar 1917 neist dr.	1. jaanuar 1917 neist mag.
Õigusteaduskond	10	6	3	10	5	5	12	7	4
%		60,0	30,0		50,0	50,0		58,3	33,3
Ajaloo-keeleteaduskond	10	4	6	11	7	4	10	7	3
%		40,0	60,0		63,6	36,4		70,0	30,0
Arstiteaduskond	18	17	1	18	17	1	20	19	1
%		94,4	5,6		94,4	5,6		95,0	5,0
Matemaatika-loodusteaduskond	15	7	6	14	7	7	14	6	6
%		46,7	40,0		50,0	50,0		42,9	42,9
Usuteaduskond	5	1	4	6	2	4	4	1	1
%		20,0	80,0		33,3	66,7		25,0	25,0
Kokku	58	35	20	59	38	21	60	40	15
%		60,3	34,5		64,4	35,6		66,7	25,0
Dotsendid kokku	23	12	11	23	14	7	27	13	4

Alus: ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1302, l. 251—480. (Aastaaruanded.)

Siit näeme, et 1912. a. omas doktorikraadi üle 60%, 1917. a. algul ligi 67% professoreist. Ülejäänud olid magistrid. Teadusliku kraadita professoreid oli mõni üksik (õigus-, matemaatika-loodus- ning usuteaduskonnas), 1917. a. oli neid siiski erandlikult viis meest. Huvitav on märkida, et dotsendid omasid 1912. ja 1914. a. kõik teaduslikku kraadi. Arstiteaduskonnas olid dotsendid puha doktorid, välja arvatud üks farmaatsiamagister, teistes teaduskondades olid nad magistrid, osa (1916.—1917. a.) aga ilma kraadita. See muidugi ei tähenda, et arstiteaduskonnas oli õppejõudude kvalifikatsioonitase kõrgem kui mujal. Meedikutel lihtsalt ei olnud teist teaduslikku kraadi peale doktori.

Üle 40% professoritest ja muudest õppejõududest, kes käsitletud perioodil Tartusse tööle võeti, olid ülikooli enda kasvandikud. Üheaegselt Saksamaa ülikoolides õppinute arvu järsu kahanemisega suurenes Moskva, Peterburi jt. Venemaa kõrgkoolides diplomi saanute osakaal. Professoritest olid üle 50 Moskva ja Peterburi ülikoolide ning Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia lõpetanud mehed, nende hulgas kuulsate vene teadlaste D. I. Mendelejevi, I. M. Setšenovi, I. I. Metšnikovi, I. P. Pavlovi jt. õpilasi. Nad tõid endaga kaasa vene eesrindliku teaduse materialistlikke ideid, eriti meditsiini ja loodusteaduste vallas, ning arendasid neid siin edasi.

Pärast Tartu ülikooli ümberkorral-

damisega seotud ajutisi raskusi olukord sajandivahetusel stabiliseerus, algas ülikooli teadusliku taseme uus tõus. See peegeldus ka nende õppejõudude arvu kasvus, kes olid juba Peterburi Teaduste Akadeemia liikmed või valiti selleks Tartus töötamise ajal (vt. lisa 2). Mainigem seismoloogi B. B. Golitsõni, botaanikut N. I. Kuznetsovi, filoloogi V. E. Regelit ja kirjandusajaloolast J. V. Petuhhovi. Eriti silmatorkav oli aga käsitletud perioodil Tartu ülikoolis töötanud noorte õppejõudude arv, kes valiti akadeemia liikmeskonda hiljem. Kahtlemata etendas just töötamine Tartu ülikoolis nende teadusliku kvalifikatsiooni tõstmisel olulist osa. Niisuguseid noori õppejõude töötas aastail 1889—1918 Tartu ülikoolis 23. Kuni 1918. a. said neist Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks filoloogid J. I. N. Baudouin de Courtenay ja A. V. Nikitski, füüsiko-keemik G. J. H. A. Tammann, geoloogid F. Loewinson-Lessing ja N. I. Andrussov, anatoom C. H. L. Stieda, botaanik N. I. Kuznetsov jt. Koos professorite anatoomi A. Rauberi, patoloogi V. A. Afanasjevi, füüsiku A. I. Sadovski, meteoroloogi B. I. Sreznevskiga rajasid nimetatud akadeemikud Tartus oma koolkonnad, mis rikastasid nii kodumaist kui ka kogu maailma teadust.

Iseäranis oluline on aga rõhutada, et mainitud 23 teadlasest valiti 15 NSV Liidu Teaduste Akadeemia liikmeks pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni. Nende endiste Tartu ülikooli õppejõudude hulgast, kes etendasid akadeemikutena suurt osa nõukogude teaduse arendamisel, meenutagem eeskätt neurokirurgi N. N. Burdenkot, ajaloolast J. V. Tarlet, geofüüsikut L. S. Leibenzoni, astronoome A. J. Orlovi ja K. D. Pokrovskit, mineraloogi N. F. Gamalejat, zooloogi A. N. Severtsovi, keemikut L. V. Pissarzevskit, filoloogi G. A. Iljinskit, G. F. Tseretelit jt.

Tänu eespool mainitud professorite ja dotsentide silmapaistvale teaduslikule tegevusele jäi Tartu ülikool tähelepanuväärseks ja arvestatavaks teaduskeskuseks.

Nii võime kinnitada, et sellel Tartu ülikoolile üsna keerukal ajajärgul suudeti üsna varsti koondada võimekas õppejõudude kollektiiv. 1917. a. alguse seisuga jagunesid ülikooli 60 professorit oma tööstaaži poolest teaduspõllul järgmiselt:

Tööstaaž	arv	%
kun 1 a.	5	8,3
2—5 a.	12	20,0
6—10 a.	9	15,0
11—15 a.	10	16,6
16—20 a.	7	11,7
21—25 a.	13	21,7
üe 25 a.	4	6,7

Seega omas ligi 57% profssoreist üle 10-aastast tööstaaži. Senise olukorra edasipüsimisel oleks staažikamate õppejõudude osakaal pidevalt tõusnud.

Teadusliku aktiivsuse suhtelise kahanemise üheks tunnusmärgiks oli doktori- ja magistriväitekirjade kaitsmiste arvu mõningane langus Tartu ülikoolis. Nagu lisas toodud tabelist 1 nägime, kaitsti aastail 1881—1890 Tartu ülikoolis ühtekokku 395 doktori- ja magistritööd, järgmisel kümnendil (1891—1900) oli neid mõnevõrra vähem (361), aastail 1901—1910 aga ainult 88 (langus üle 75%), aastail 1911—1917 ainult 35 tööd. Määravaks oli selles suhtes olukord arstiteaduskonnas, mis andis seni üle 80% dissertatsioonidest. Endise enam kui 330 asemel tuli seal aastail 1901—1910 kaitsmisele 68 dissertatsiooni (langus 80%). Üheks peamiseks põhjuseks oli Venemaa meditsiiniõppeasutustes üldkehtivate eeskirjade rakendamine ka Tartu ülikoolis. Selle kohaselt võisid arstid doktorikraadi taotleda alles pärast lõpueksamite sooritamist ja ettenähtud praktilise töö staaži omandamist. Seni võidi mainitud kraad saada üheaegselt

ülikooli lõpetamisega. Kuna paljud meedikud võeti Esimese maailmasõja tõttu sõjaväeteenistusse, siis vähenes dissertatsioonide arv sellel alal veelgi — 1911.—1917. a. ainult 17.

Ülevenemaaliselt oli Tartu ülikool käsitletud perioodi lõpul minetanud oma endise tähtsuse Venemaa teadlaskaadri ning kõrgema kvalifikatsiooniga spetsialistide sepikojana. Ometi sirgus Tartust rida teadlasi, kes jätsid sügava jälje kodumaa teadusse. Nende hulgas olid eeskätt need noored õpetlased, kellest said Tartu ülikooli enda professorid ja dotsendid. Mitmed sellel perioodil Tartu ülikooli lõpetanud ja siin teadusliku kraadi omandanud õpetlased asusid professoritena tööle Venemaa teistesse kõrgkoolidesse (Bretškevitš, Hollmann, Tulpin, Veinberg jt.). Tartu ülikooli sellel perioodil lõpetanutest valiti aastail 1925—1939 NSV Liidu Teaduste Akadeemia liikmeiks etnograaf, dialektoloog ja folklorist D. K. Zelenin (lõpetas 1904), läti keeleteadlane J. Endzelīns (1903), kirjandusteadlased N. K. Piksanov (1902) ja P. I. Lebedev-Poljanski (õppis Tartus 1902—1904), geoloog D. S. Beljankin (1901), astronoom G. A. Šain (õppis Tartus 1912—1914) jt.[62]

Ka sellel perioodil olid Tartu ülikooli õppejõud aktiivselt tegevad nii ülikooli enda uurimisasutustes kui ka mitmesugustes teaduslikes seltsides, nagu Õpetatud Eesti Selts, Loodusuurijate Selts, Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet, Eestimaa Kirjanduse Ühing, muuseumides ja kohalikes kodu-uurimise seltsides. Professorite J. V. Petuhhovi ja A. S. Budilovitši eestvõttel asutati 1897. a. ülikoolis Kirjanduslik Selts, kuhu peale õppejõudude ja üliõpilaste kuulus ka kohalikke kooliõpetajaid. Aasta hiljem hakati välja andma selle seltsi kogumikku, mida ilmus kuni perioodi lõpuni 25 köidet. 1908. a. pandi Tartus alus Pirogovi-nimelisele Arstiteaduslikule Seltsile, mis ühendas arstiteaduskonna õppejõude ja peaaegu kõiki Tartu arste. Ka sellel seltsil ilmusid oma väljaanded.

Üldiselt tuleb öelda, et rohkem kui 30 endale teaduslikke eesmärke seadnud seltsi hulgas töötasid Eestis (1911—1917) kõige produktiivsemalt just need, kus Tartu ülikooli õppejõud juhtivat osa etendasid.[63] Üldse oli ülikooli teadlaste roll Eestis teadusliku uurimistööga seotud inimeste hulgas endiselt väga suur. Kõigist sellel perioodil Eestis teaduslikku tegevusse astunud inimestest moodustasid umbes 60% Tartu ülikooli õppejõud.

1893. aastast hakati esmakordselt välja andma üleülikoolilist venekeelset teaduslikku kogumikku «Keiserliku Tartu Ülikooli Teaduslikud Toimetised» («Ученые записки Императорского Юрьевского университета»).

Varem olid neid välja andnud ainult üksikud teaduskonnad. Üldse ilmus Tartu ülikoolis aastail 1886—1895 17, 1896.—1905. a. 22 ja 1906.—1917. a. 18 perioodilist teaduslikku väljaannet (nimetusi). Nende väljaannete köidete arv kasvas aga veelgi kiiremini: mainitud perioodidel vastavalt 104, 187 ja 376 köidet.[64]

Iga ülikooli pedagoogilise ja teadusliku tegevuse arengu seisukohalt on väga tähtis tema õppejõudude kontakt nii oma maa kui ka välismaa kolleegidega, kõrgkoolide ja teadusasutustega. Tartu ülikoolist sõitis käsitletud perioodil igal aastal 8—15 inimest teaduslikel eesmärkidel Ing-

---

[62] К. Мартинсон. О членах Петербургской, Российской Академии наук и Академии наук СССР, связанных с Эстонией. — Петербургская Академия наук и Эстония. Таллин, 1978, с. 218—222.

[63] K. Martinson. Organiseeritud teaduslik tegevuse algusest Eestis. — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, 3. kd. Tallinn, 1980, lk. 5—23.

[64] Arvesse on võetud ülikooli enda ja õppejõudude poolt väljaantavad teaduslikud ajakirjad.

lismaale, Saksamaale, Sveitsi, Rootsi, Itaaliasse jm., töötamaks arhiivides ja raamatukogudes ning tutvumaks õppetöö korraldusega sealsetes ülikoolides ja instituutides.[65] Aktiivselt osalesid Tartu ülikooli õpetlased nii Venemaal kui ka raja taga korraldatud teaduslikel konverentsidel. Teadusliku informatsiooni vahetamise ja kontakti loomise produktiivse vormina levisid need foorumid eriti XX sajandi algusest peale.

Kuid laialdaseks muutus teaduslike kongresside ja konverentside pidamine 1910. aastast alates. Seda kinnitab kas või Tartu õpetlaste osavõtul toimunud rahvusvaheliste ürituste lihtne loend. Võtame näiteks 1912. a. Tartu ülikooli professorid võtsid osa tuberkuloosivastasest kongressist Roomas, orientalistikakongressist Ateenas, religiooniajaloo kongressist Leidenis, XV hügieeni- ja demograafiakongressist Washingtonis, anatoomide kongressist Münchenis, III arheoloogiakongressist Roomas, VII rakendusliku keemia kongressist New Yorgis, filoloogiakongressist Mainiäärses Frankfurdis, X kunstiajalooliste kongressist Roomas, õigusajaloo kongressist ja antropoloogide kongressist Londonis. Nad viibisid samuti looduskaitse, lastearstide, stomatoloogide jm. kongressidel.[66]

Nii Tartu kui ka teiste Venemaa ülikoolide esindajate järjest sagedasem kutsumine teadlaste rahvusvahelistele kokkutulekutele kõneleb siinse teaduse kiirenevast arenemisest, et see hakkas XX sajandi algul maailmas üha suuremat tähelepanu äratama. Ent Lääne-Euroopa mõnedes teaduskeskustes ei tahetud seda veel ametlikult tunnistada. See torkas eriti silma rahvusvahelistel teaduslikel kongressidel ja konverentsidel. Tol ajal loetlemendel foorumitel tavaliselt ametlikeks töökeelteks kas saksa, prantsuse, inglise või itaalia keelt, sageli ka mitu keelt korraga. Vene keelt ega teisi slaavi keeli kongressidel ei kasutatud.

1912. a. lõpul tegid Kiievi ülikooli õppejõud ettepaneku saata järgmisel aastal Londonis peetava ajaloolaste kongressi organiseerivale büroole märgukiri ettepanekuga, et kongressi plenaaristungitel ja vähemalt Ida-Euroopa ajaloo sektsioonis võetaks ametliku töökeelena kasutusele ka vene keel. Seda taotlust toetasid ka Tartu ülikooli õppejõud.[67]

ÕPPEJÕUDUDE POLIITILISEST MEELSUSEST. Mis puutub Tartu ülikooli õppejõudude poliitilisse meelsusse üldse, siis valdav enamik neist kuulus liberaalide hulka. Arvestades nende sotsiaalset päritolu ja seisundit ühiskonnas oli see täiesti arusaadav. Valdav osa õppejõududest oli pärit haritlaskonnast: ligi 63% aastail 1876—1900 ja üle 54% aastail 1901—1917 ülikooli tööletulnutest.[68] Mõisnike ja vabrikantide hulgast olid vastavalt pärit 29% ja 25%, talupidajate ja väikeomanike hulgast 6% ja 20%, käsitööliste hulgast aga mõlemal perioodil ainult umbes 1%. Kuna tolleaegsed haritlased olid oma elutingimuste poolest samuti väikekodanlusele üsna lähedased, siis võib öelda, et Tartu ülikooli õppejõud pärinesid sellel perioodil põhiliselt rahvastiku keskkihtidest.

Kodanlik-väikekodanlikel ideoloogilistel positsioonidel seistes astusid

[65] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4; Tartu ülikooli aastaaruanded.

[66] Vt. ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1450, l. 68, 112, 119, 120, 125, 127—130, 134—136, 141, 143, 144, 148, 150, 160.

[67] Vt. ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1450, l. 210—217, 242.

[68] Siin on võetud arvesse aastaist 1876—1900 107 ning 1901.—1917. a. 85 õppejõudu, kelle sotsiaalne päritolu on teada. Haritlaste eri kihtidesse jagamine oli mõlemal perioodil järgmine: vaimulikud 17,8% ja 16,5%, ametnikud 15,9% ja 17,6%, vabakutselised 12,1% ja 4,7%, kooliõpetajad 11,2% ja 3,5%, kõrgkoolide õppejõud 5,6% ja 11,8%. Kahtlemata oleks jagunemine täpsem, kui meil oleks kõigi õppejõudude sotsiaalne päritolu teada, andmed puuduvad 42—50% kohta.

liberaalsed õppejõud välja reaktsioonilise ideoloogia vastu. Liberaalse suuna aktiivsemateks esindajateks olid professorid A. N. Miklaševski, M. I. Rostovtsev, P. P. Pustoroslev, L. A. Challande, J. V. Passek, A. I. Jarotski jt. Nende tegevuse aktiviseerumine oli seotud liberaalse liikumise elevnemisega kogu riigis revolutsiooni eelõhtul. Kõneldes vabadusest, taotlesid liberaalid ka Tartu ülikoolis esinduslikku valitsemisvormi kehtestamist tsaarirežiimi raames. Nad toetasid ühtlasi ülikooli autonoomia nõudmist.

Saksa ja võrdleva keeleteaduse professor D. N. Kudrjavski, kes tuli 1898. a. Peterburist, oli seal olnud seotud revolutsioonilise sotsiaaldemokraatiaga. Peterburis oli ta kuulunud marksistlikku üliõpilasringi, õppinud tundma K. Marxi ja F. Engelsi töid ning tõlkinud vene keelde F. Engelsi teose «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine». Peterburis oli D. N. Kudrjavski tihedalt seotud V. I. Lenini poolt asutatud Tööliskiassi Vabastusvõitluse Liiduga, kirjutas tööliste jaoks rea populaarseid loenguid maailma tekkimisest, kapitalismi geneesist ja klassivõitlusest.[69] Tema poliitilisest tegevusest Tartus on seni kahjuks vähe teada. 1902. a. avaldas ta siin teistkordselt raamatu «Kuidas inimesed vanasti elasid». Ilmselt oli D. N. Kudrjavskil sidemeid ka radikaalse üliõpilaskonnaga, millele vihjavad kohalike politseivõimude ettekanded 1905. a.

Muidugi oli õppejõudude hulgas ka tsarismi poliitika tuliseid kaitsjaid. Endiselt oli reaktsiooni kantsiks usuteaduskond. Siiski jäi reaktsioonilise rühmitus õppejõudude hulgas vähemusse ega mõjutanud oluliselt ülikooli tegevust. Tartu ülikooli õppejõudude poliitilised vaated ja meeleolud avaldusid selgemini murrangulistel perioodidel 1905.—1907. ja 1917. a., millest ligemalt räägitakse järgmises peatükis.

5. ÜLIÕPILASKOND JA ÕPPETÖÖ KORRALDUS

IMMATRIKULATSIOON JA ÜLIÕPILASTE ARVU DÜNAAMIKA. Uute üliõpilaste vastuvõtmise kord jäi algul endistele alustele. Seoses üliõpilaste arvu suurenemise ning ruumikitsikusega auditooriumides ja laboratooriumides kehtestati 1899. a. esimesele kursusele võetava kontingendi ülemmäär kolmes teaduskonnas: arstidel 150 inimest, juristidel 120 ning füüsikutel-matemaatikutel 70 inimest. Ajaloo-keele- ja usuteaduskonnas, kus üliõpilasi oli suhteliselt vähe, vastuvõttu ei piiratud. Nimetatud normidest ei peetud siiski kuigi rangelt kinni ning võimalust mööda võeti ülikooli kõik soovijad. Endiselt võeti vastu ka farmaatsiaüliõpilasi ja vabakuulajaid. Revolutsiooni survel oli tsaarivalitsus sunnitud ülikooliharidusse saamise võimalusi mõnevõrra laiendama. 1906. a. lubas haridusministeerium astuda ülikooli sõltumata õpperingkonnast. Ülikooli astumise õiguse said meesgümnaasiumi programmi mahule vastava ladina keele eksami sooritamise korral 7-klassiliste reaalkoolide, samuti ka juriidilise kooli ning mõnede kommertskoolide ja kadetikorpuste kasvandikud.[70]

Üliõpilaskonna arvulises, rahvuslikus ja sotsiaalses koosseisus toimusid väga olulised muutused. See oli üks ülikoolireformi objektiivsetest tulemustest. 1889.—1917. aasta statistilised andmed (vt. lisa 7) näitavad üliõpilaste arvu dünaamikat. 1890. aastail toimus seoses reformiga ajutine üliõpilaste arvu langus. XX sa-

[69] С. В. Смирнов. Профессор Тартуского (Юрьевского) университета Д. Н. Кудрявски. — Труды по русской и славянской филологии XVI. Ученые записки ТГУ. Вып. 247. Тарту, 1970, с. 19.

[70] ENSV RAKA, f. 402, nr. 7, s.-ü. 526, l. 34, 40, 146.

jandi algul ületati aga juba 1890. a. kõrgseis (1664 üliõpilast) ja 1909. a. tõusis üliõpilaste arv maksimaalselt 2815-ni. Neile lisandus 128 farmaatsiaeriala kuulajat. Järgnev langus (1917. a. 2027) oli tingitud peamiselt sõjaolukorrast. Üliõpilaste arvu poolest oli Tartu ülikool kuni 1904. a. neljandal kohal Moskva, Peterburi ja Kiievi ülikooli järel (vt. lisa 9).

Suurimaks teaduskonnaks jäi arsiteaduskond, kus õppis keskmiselt 40—45%, sõja-aastail aga isegi kuni 70% üliõpilastest. Järgnes õigusteaduskond, kuhu aastail 1897—1914 oli koondunud 20—35% üliõpilastest. Ülevenemaalise kohtukorralduse laiendamine Baltimaadele suurendas vajadust juriidilise ettevalmistusega ametnike järele, kellel avanes lisaks kõigteenistusele ka võimalus tegelda advokaadiga erapraksisega.

Tunduvalt vähem oli üliõpilasi füüsika-matemaatika- ja ajaloo-keeleteaduskonnas, mis valmistasid ette peamiselt keskõppeasutuste õpetajaid. Tsarismi venestuspoliitika rahvahariduse vallas jahutas paljude noorte huvi õpetajakutse vastu ning nad võmandasid meelsamini mõne teise tulusama eriala.

Ajaloo-keeleteaduskond kiratses mitte ainult Tartus, vaid ka teistes ülikoolides: 1884. aasta põhimäärus andis teatud eeliseid klassikalisele filoloogiale, tõrjudes ajaloo ja kirjanduse teisejärgulisele kohale.

Vene keele kasutuselevõtmine õppekeelena vähendas üliõpilaste arvu kuue aasta jooksul, seda võis täheldada kõigis teaduskondades (isegi teoloogias). Aastail 1890—1896 kahanes üliõpilaste üldarv 732 võrra ja moodustas 1896. a. ainult 932 inimest, langedes tagasi 1878. a. tasemele.[71] Baltisakslased kuulutasid venestatud ülikoolile boikoti ja hakkasid oma poegi välismaale õppima saatma. Vähenes ka saksa rahvusest noorneeste juurdevool teistest Venemaa kubermangudest. Ülõpilaste arvu vähenemine andis viivitamatult tunda ülikooli erivahendite laekumisel. Perspektiivis tähendas see aga ka väljalastavate spetsialistide arvu langust. Rahutuks muutunud ülikooli administratsioon ning kuraator pöördusid rahvahariduse ministeeriumi poole palvega lubada võtta ülikooli vaimulike seminaride lõpetajaid. Riia õpperingkonna kuraator N. A. Lavrovski rõhutas selle juures eriti, et «... seminaristide lubamine Jurjevi ülikooli oleks soovitav juba selles mõttes, et see tugevdaks vene rahvusest elemendi osakaalu Jurjevi muukeelses keskkonnas».[72]

Katseliselt võeti üksikuid seminariste ministri eriloal ülikooli juba 1894. a. alates, kusjuures selgus, et nad ei jõua edasi halvemini kui gümnasistid. Seepärast lubati Tartu ülikoolil valitsuse määrusega 13. juulist 1897 võtta vastu I järgu vaimulike seminaride kasvandikke kõigisse teaduskondadesse (välja arvatud usuteaduskond), nõudes täiendavate sisseastumiseksamite sooritamist gümnaasiumikursuse piires (nagu seda juba praktiseeriti Varssavi ja Tomski ülikoolis).[73]

Kõik seminaristid pidid sooritama vene ja ladina keele eksamid; peale selle oli füüsika-matemaatikateaduskonda astujaile ette nähtud eksam matemaatikas, ajaloo-keeleteaduskonda astujaile aga kreeka keeles.

1897. a. alates astusid paljud seminaristid Tartu ülikooli ning varsti moodustasid nad peaaegu poole kogu üliõpilaskonnast. Tabelis esitatud andmed vastuvõetud üliõpilaste kohta näitavad, et mitmel aastal ületasid seminaristid arvu poolest ülikooli võetud gümnasiste:[74]

[71] RAKAL, f. 1276, nim. 4, s.-ü. 748, l. 100.
[72] Е. В. Петухов. Ук. соч., с. 148.
[73] «Журнал Министерства народного просвещения», Спб., 1897, IX, с. 105.
[74] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4. (Aastaaruanded 1897—1904.)

Aasta	Gümnaasiumidest	Vaimulikest seminaridest
1897	109	133
1898	104	243
1899	128	210
1900	128	280
1901	114	239
1902	162	239
1903	198	206
1904	241	227

Aegapidi hakkas seminaristide osakaal vähenema. Põhjustasid seda täiendavate eksamite sooritamisega seotud raskused, eriti aga 1905. a. antud luba võtta seminariste vastu kõikidesse ülikoolidesse.[75] Sellele järgnes 1910. a. nende vastuvõtmise keelamine. Kui maailmasõja eelõhtul üliõpilaste arv hakkas taas vähenema, said vaimulikud seminarid uuesti päästvaks reserviks. Juba 1911. a. palus ajaloo-keeleteaduskonna dekaan ülikooli nõukogul taotleda luba seminaristide vastuvõtmiseks ilma eksamiteta, «silmas pidades üliõpilaste äärmiselt vähest astumist ajaloo-keeleteaduskonda viimastel aastatel». 1914. a. toetasid seda seisukohta teisedki teaduskonnad ja nõukogu esitas kuraatorile vastava palve, kurtes üliõpilaste vähesust ja väljendades lootust, et «see abinõu võib kõrvaldada ülikooli suured rahalised raskused».[76] Kuna samalaadsete avaldustega esinesid teisedki kõrgkoolid, siis lubati määrusega 8. juulist 1915 võtta ülikoolidesse ja teistesse kõrgematesse õppeasutustesse alates 1915/16. õppeaastast vastu vaimulike seminaride lõpetanuid ilma täiendavate eksamiteta meesgümnaasiumi kursuse ulatuses.[77]

ÜLIÕPILASTE SOTSIAALNE JA RAHVUSLIK KOOSSEIS. Üliõpilaste arvu suurenemisega muutus ka nende sotsiaalne koosseis (vt. tabel) demokratiseerumise suunas, mis oli üheks määravamaks momendiks proletariaadi revolutsioonilise ideoloogia omaksvõtmisel üliõpilaskonna progressiivse osa poolt. Meie käsutuses ei ole täpseid andmeid üliõpilaste klassikuuluvuse kohta, aastaaruanded iseloomustavad nende jaotumist ainult seisuste järgi. Aadlikud on neis ühendatud ametnikega. Pole ka päris selge, kes kuulusid segaseisuslaste hulka. Ametlik statistika ei arvestanud reformijärgse tegelikkuse peamist joont — rangete seisusevahede kadumist ja aadelkonna kasvavat ebavõrdsustumist.[78] Üliõpilaskond torkas silma oma kirevuse poolest, mis peegeldas kogu ühiskonna sotsiaalset ebaühtlust, demonstreerides seisusevaheliste piiride hajumist.

Kui aadlike ja ametnike seast pärinevad üliõpilased moodustasid 1890. a. umbes 1/3 (30%), siis järgneva viie aasta jooksul alanes nende osakaal 23,7-le (mõju avaldas ülikoolireform, mille tõttu paljud aadlikud lahkusid ülikoolist). Seejärel jäi aadlike ja ametnike absoluutarv rea aastate vältel muutumatuks, kuid seoses üliõpilaste üldarvu suurenemisega nende protsent vähenes, moodustades 1905. a. ainult 18,7%.[79] Sõja-aastail (1914—1916) nende osa mõnevõrra kasvas, peamiselt Venemaa läänekubermangude õppeasutuste ja elanikkonna evakueerimise tulemusena. Tuleb silmas pidada, et kaugeltki mitte kõik ametnikud polnud pärit aadlike hulgast, seepärast oli aadlike üldhulk ülaltoodud andmeist väiksem. Need olid peamiselt reaktsiooniliste baltisaksa haritlaste järglased. Klassihuvide tõttu olid nendega solidaarsed reaktsioonilise vaimulikkonna ja suurkodanluse seast võr-

[75] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 526, l. 24.
[76] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1486, l. 140—141, 157—158.
[77] Sealsamas, s.-ü. 1498, l. 286.
[78] Г. И. Щетинина. Ук. соч., с. 198.
[79] Harkovi ülikoolis moodustasid nad näiteks 1904/05. õppeaastal 48,8%.

MUUDATUSED ÜLIÕPILASTE SOTSIAALSES KOOSSEISUS.
(Jooksva aasta 1. jaanuari seisuga.)*

Seisused / Aastad		1890	1895	1900	1905	1910	1915	1917
Aadlikest (eraisikute ja ametnike järglased)	Abs.	491	278	305	301	598	460	395
	%	30,0	23,7	23,6	17,0	28,2	25,2	19,5
Vaimulikust seisusest	Abs.	6,5	0,1	451	699	757	149	347
	%	108	12	35,0	39,6	29,3	8,2	17,1
Aukodanike ja kaupmeeste seast	Abs.	304	318	141	223	243	174	282
	%	20,7	27,2	10,9	12,6	9,4	9,5	13,9
Väikekodanluse ja segaseisuslaste hulgast	Abs.	455	346	250	331	520	419	474
	%	27,8	29,6	19,8	18,8	20,1	23,0	23,4
Talupoegkonnast	Abs.	194	191	129	199	441	480	491
	%	11,8	16,3	10,0	11,3	17,1	26,3	24,2
Teistest kodakondsustest	Abs.	50	26	14	13	22	6	3
	%	3,1	2,2	1,1	0,7	0,9	0,3	0,1
Määramata päritoluga	Abs.	—	—	—	—	—	135	35
	%	—	—	—	—	—	7,5	1,8
Kokku		1638	1171	1290	1766	2580	1825	2027

*·ENSV RAKA, f. 402, nim. 4. Aastaaruanded.

sunud noored. Koos moodustasid nad ülikoolis tuumiku, kes lömitas isevalitsuse ees, lõhestas üliõpilaskonda seestpoolt ja võitles revolutsioonilise liikumise vastu.

Tervikúna oli üliõpilaste koosseis valdavalt väikekodanlik. Nn. tippintelligentsi ja suurkodanluse hulgast pärit laste hulk ei ületanud 10—12%. Ülekaalus olid väikekodanlaste, segaseisuslaste, käsitööliste, alama vaimulikkonna ja talupoegade hulgast tulnud üliõpilased. Alates 1897. a. oli vaimulikkond esindatud peamiselt muudest kubermangudest pärit seminaristidega. Nende hulgas oli rohkesti madalast seisusest külavaimulike lapsi. Pikkamööda suurenes talupoegade arv, moodustades 1915. a. 26,3% üliõpilaste üldarvust. See andis eeskätt tunnistust eesti ja läti rahvusest üliõpilaste hulga kasvust. Väikekodanluse ja elanikkonna vaesemate kihtide hulgast pärinevad noored olid paljus sõltuvad neid ümbritseva elu muredest ning vastuvõtlikumad poliitilisele võitlusele. Just sellest keskkonnast kujunes välja Tartu üliõpilaskonna demokraatlik tiib, mis oli algul üliõpilaste «akadeemilise», seejärel poliitilise võitluse eesotsas. Eestlastest üliõpilased pärinesid oma enamuses linna ja küla kodanlikust ja väikekodanlikust ringkonnast. Ent nende hulgas oli ka elanikkonna vaesematest kihtidest tulnukaid, kellel tuli kannatada suuremat majanduslikku kitsikust. Klassihuvide ühtsus lähendas neid teiste rahvuste, peamiselt vene üliõpilaste demokraatlikele ringkondadele.

Ametlikus statistikas ei osutata üliõpilaste rahvuslikule kuuluvusele, selle ligikaudseks määramiseks tuleb võrrelda tervet rida kaudseid andmeid, mis viitavad üliõpilaste etnilisele ja religioossele koosseisule. XIX sajandil õppisid Tartu ülikoolis pea-

miselt baltisaksa aadlike ja saksa linnakodanlaste lapsed. Nagu juba osutatud, hakkasid sakslased pärast vene õppekeele sisseviimist ülikoolist lahkuma. Nende boikott osutus siiski ajutiseks, juba 1900. aastail hakkasid nad Tartusse tagasi tulema, sest selgus, et saksa noorsugu omandas vene ülikoolides edukalt vene kombed.[80] Ülekaalu saksa rahvusest üliõpilased aga enam ei saavutanud. Nii moodustasid nad 1904. a. umbes 1/5, 1916. a. aga alla 1/6 üliõpilaskonnast.[81]

Ülikoolireform avas Tartu ülikooli vene noorsoole (ametlik statistika luges venelaste hulka ka ukrainlased ja valgevenelased). Mõningase ettekujutuse vene üliõpilaste osakaalust annab usutunnistuse, s. t. õigeusklike üliõpilaste arvu analüüs:[82]

Õigeusklikke üliõpilasi	% üliõpilaste üldarvust							
	1891	1895	1897	1898	1900	1905	1910	1915
	6,1	7,6	16,0	29,3	55,4	62,5	47,7	44,3

Õigeusklik oli ka osa eesti, läti, armeenia jt. rahvustest üliõpilastest, kuid õigeusklike enamuse moodustasid venelased. Nende arv hakkas kiiresti suurenema seoses seminaristide vastuvõtmisega ning moodustas 1900. a. juba umbes poole kogu üliõpilaskonnast. Üliõpilaste üldarvu suurenedes venelaste protsent mõnevõrra vähenes, kuid teiste rahvuste seas moodustavad nad ikka suurima rühma. Seda kinnitavad kaudselt ka andmed üliõpilaste jaotamisest territoriaalse päritolu järgi (vt. lisa 8).

Vene üliõpilaste arvu suurendasid ka Kaasani, Moskva, Novorossiiski jt. ülikoolide kasvandikud, kes olid välja heidetud enamasti revolutsioonilisest liikumisest osavõtu pärast. Neid võeti peaaegu takistamatult Tartu ülikooli. Valitsus püüdis eemaldada üliõpilasliikumise aktiviste suurlinnadest ja tööstuskeskustest, lootes neid sellisel viisil isoleerida revolutsioonilisest keskkonnast. Tsaarivalitsus arvestas, et Tartus puudub monoliitne tööline klass ning reaktsiooniliselt meelestatud korporandid ülikoolis ja baltisaksa aadel väljaspool ülikooli avaldavad tagasihoidvat mõju revolutsiooniliselt meelestatud noortele.

Soodustades vene üliõpilaste pääsu ülikooli, pidas tsaarivalitsus ühtlasi silmas venestuslikke eesmärke. Ent kõik need kaalutlused olid suurelt jaolt määratud läbikukkumisele, sest teiste kõrgemate õppeasutuste kasvandikud tõid endaga kaasa propagandatöö kogemusi ja muutusid üliõpilasliikumise organiseerivaks jõuks ülikoolis.

Juudisoost noormeeste vastuvõtmisel ei pidanud ülikooli nõukogu ja valitsus kinni kehtivatest eeskirjadest, mis ei lubanud võtta neid vastu üle 5% sisseastujate üldarvust. 1890. aastate lõpul moodustasid juudi üliõpilased 18—20% vastuvõetutest, XX sajandi algul nende protsent küll vähenes, kuid ulatus siiski veel 6—10%-ni.[83] Juutide vastuvõtu piiramine kaotati alles 1916 a.

Aastail 1890—1918 õppis Tartu ülikoolis 1093 poolakat ja Poola emigranti, kusjuures kõige rohkem immatrikuleeriti neid aastail 1906—1911.[84] 1889.—1918. a. immatrikuleeriti 907 lätlast[85], 753 leedulast ja Lee-

[80] В. Э. Грабар. Четверть века в Тартуском (Дерптском-Юрьевском) университете. — Ученые записки ТГУ. Вып. 35. Тарту, 1954, с. 64.

[81] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1308, l. 30; s.-ü. 1513, l. 33.

[82] Sealsamas, l. 300; s.-ü. 1513, l. 33.

[83] Личный состав Имп. Юрьевского университета. Юрьев, 1895—1910.

[84] С. Исаков, П. Сигалов. Польские студенческие организации в Тартуском университете в XIX веке. — Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, I. Tartu, 1975, lk. 124—125.

[85] G. Saurums. Tarbatas Universitate 1632—1932. Riga, 1932.

dust väljarännanut.[86] Ligikaudsetel andmetel õppis aastail 1900—1917 ülikoolis üle 200 armeenlase ja umbes niisama palju grusiinlasi.

Eesti üliõpilaste arv vajab veel täpsustamist. Olemasolevad andmed tunnistavad nende hulga järkjärgulist suurenemist. Kui 1890.—1892. a. oli umbes 70 eesti üliõpilast, siis 1908. a. oli neid üle 200, 1910. a. aga 269 inimest, mis moodustas juba 1/10 kogu üliõpilaskonnast.[87]

Täpsemad andmed üliõpilaste rahvuslikust kuuluvusest on olemas ainult 1916. a. kohta:

Rahvus	Üliõpilasi		Naisvabakuulajaid		Farmaatsia üliõpilasi		Vabakuulajaid	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Venelased	678	26,9	36	40,5	5	4,6	9	22,5
Juudid	568	22,6	14	15,7	60	55,6	20	50,0
Saksalased	394	15,7	3	3,4	6	5,6	20	5,0
Eestlased	364	14,5	19	21,4	27	25,0	3	7,5
Poolakad	172	6,8	1	1,1	5	4,6	3	7,5
Lätlased	159	5,3	14	15,7	2	1,8	3	7,5
Grusiinlased	44	1,7	—	—	1	1,0	—	—
Leedulased	26	1,0	1	1,1	—	—	—	—
Armeenlased	20	0,8	—	—	2	1,8	—	—
Muud rahvused	1	0,1	—	—	—	—	—	—
Välismaalased	2	0,1	—	—	—	—	—	—
Rahvus märkimata	88	3,5	1	1,1	—	—	—	—
	2516	100	89	100	108	100	58	100

Üldkokkuvõttes võib järeldada, et Tartu ülikooli üliõpilaskond oli käsitletaval perioodil oma koosseisult paljurahvuseline. Ülikoolis õppisid venelased, eestlased, lätlased, juudid, saksalased, poolakad, leedukad, armeenlased, grusiinlased jt.

XX sajandi algul ilmusid Tartu ülikooli auditooriumidesse esimesed naisüliõpilased, algul küll vabakuulajatena.

Esimeste vabakuulajate seas olid K. N. Bežanitskaja ja ülikooli õppejõudude perekonnaliikmed J. K. Hryniewiecka, L. D. Kudrjavskaja ja K. N. Bogojavlenskaja; vabakuulajatena õppisid ka eestlannad Minna Viiksna, Alma Reinhold, Anna Luhaäär jt.

Kui sõja ajal suurenes järsult vajadus raviarstide ja kooliõpetajate järele seoses meeste mobiliseerimisega armeesse, kujunes peaaegu ainsaks võimaluseks vakantsete kohtade täitmine naistega. 17. augustil 1915 kinnitas tsaar määruse, mis lubas naistel astuda ülikoolidesse[88], algul küll üksnes meesüliõpilaste poolt täitmata kohtade arvel.

Tartu ülikool sai õiguse võtta naisi vastu täisõiguslike üliõpilastena arsti-, füüsika-matemaatika- ja ajaloo-keeleteaduskonnas, seejuures viimasesse lubati üle viia ka kõrgemate naiskursuste kuulajaid.[89]

[86] A. Tyla. Lietuvos jaunimas Tartu Universitete 1802—1918. a. — Труды Академии Наук Литовской ССР. Серия А. т. 3 (44). Вильнюс, 1973, с. 122.

[87] Tartu üliõpilaskonna ajalugu, lk. 99; ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 237, l. 51.

[88] RAKAL, f. 733, nim. 156, s.-ü. 160, l. 269.

[89] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 891, l. 4a.

NAISTE ARV VABAKUULAJATE SEAS[90]

Aasta	Arv	Aasta	Arv
1905	5	1911	76
1906	45	1912	61
1907	60	1913	40
1908	—	1914	7
1909	92	1915	5
1910	16	1916	8

Juba 1915. a. võeti ülikooli vastu 51 naist (47 ajaloo-keeleteaduskonda, kolm arsti- ja üks füüsika-matemaatikateaduskonda)[91]. 1916. a. oli üliõpilaste nimekirjas 89 naist, 1918. a. alguseks 125 naist. Esimesteks täisõiguslikeks üliõpilasteks said ülikooli professorite tütred D. K. Pokrovskaja ja J. A. Sadovskaja; esimeste hulgas olid ka eestlannad Marta Karro, Olga Mirka, Anna Toom, leedulanna K. E. Daukša jt.

ÜLIÕPILASTE MAJANDUSLIK OLUKORD. Otsustades olemasolevate andmete järgi, oli suurema osa üliõpilaste elatusmiinimum väga madal — alla 25 rubla kuus, mõnedel isegi alla 15 rubla.[92] Endise üliõpilase J. Degeni mälestuste järgi olid Tartus «üliõpilasteks peamiselt vene noored, kes elasid ära 10 rublaga kuus. Neil tuli kuude kaupa olla lõunata, toitudes teest, saiast ja vorstist. Üksteisele anti raha meeleldi, kuid harva oli kellelgi midagi anda.»[93] Isegi rektor G. V. Levitski oli 1903. a. sunnitud tunnistama, et Tartu üliõpilased torkavad silma üldise vaesuse poolest. Õppimine ülikoolis nõudis aga suuri materiaalseid kulutusi. Õppemaksu tasumiseks kulus 25 rubla semestris. Sellest olid vabastatud ainult edukalt õppivad ning laitmatu käitumisega üliõpilased, kes esitasid ülikooli valitsusele vaesustunnistuse, ja kroonustipendiaadid. Kuid õppemaksust vabastatute hulk ei tohtinud ületada 15% üliõpilaste üldarvust. Õppemaksust ei vabastatud juudi rahvusest üliõpilasi[94].

Praktilised õppused laboratooriumides, instituutides ja kliinikutes olid tasulised (3 kuni 5 rubla semestris), kusjuures laipade prepareerimise eest võeti eritasu (3 rubla). 1907. a. palus nõukogu asendada üliõpilastelt kliinikute kasuks võetav maks riikliku dotatsiooniga (20 000 rubla aastas), kuid ministeerium vastas eitavalt. Säilis honoraritasu õppejõudude kasuks: 1 rubla nädalatunni eest pool-aastas (arstiteaduskonnas moodustas üksikute professorite honorar mitu tuhat rubla aastas). Õpinguraamat maksis 6 rubla, selle kaotamise puhul või teistkordsel astumisel ülikooli tuli see uuesti osta.[95] Tasulised olid ka lõpueksamid (20 rubla).

Üliõpilased elasid erakorterites, korterite või tubade väljaüürimine kujunes Tartu väikekodanlusele pidevaks tuluallikaks. Rektor G. V. Levitski sõnade järgi «võis 5—6 rubla eest kuus saada ainult väikese toa linnaserval puumaja pööningukorrusel. Ainult äärmine vajadus sunnib üliõpilasi elama nendes viletsates tingimustes, külmetades talvel küttenappuse tõttu ja kannatades suvel palavuse käes neis katusekambreis»[96]. Alles 1904. a. valmis esimene ühiselamu 150 inimesele. Ühiselamu juures avati üliõpilassöökla.

Kõrgkoolide juurde ühiselamute ehitamise ideele tuli haridusministeerium juba möödunud sajandi lõpul, eriti seoses massilise üliõpilasliiku-

[90] Личный состав Имп. Юрьевского университета. Юрьев, 1905—1916.

[91] Личный состав Имп. Юрьевского университета: Юрьев, 1915.

[92] Студенчество в цифрах по данным переписи 1907 г. в Юрьеве. Спб., с. 70.

[93] Е. Деген. Воспоминания дерптского студента. — «Мир Божий», Спб., 1902, т. 2, с. 80.

[94] Правила для студентов и посторонних слушателей. Имп. Юрьевского университета. Юрьев, 1903, с. 27.

[95] Matriklimaks kaotati 1916. a.

[96] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1853, l. 70.

mise algusega 1899. a. Leiti, et ühiselamud parandaksid üliõpilaste materiaalset olukorda ja, mis peamine, võimaldaksid tõhustada õppeasutuste kontrolli üliõpilaste üle. Idee leidis toetust valitsuse poolt ja haridusministeeriumi kaudu eraldati õppeasutustele rahalisi vahendeid ühiselamute ehitamiseks.[97]

Viletsa materiaalse olukorra tõttu ei suutnud paljud üliõpilased õigeaegselt õppemaksu tasuda ja nad eksmatrikuleeriti taastamise õigusega pärast võlgnevuse likvideerimist. Ülikoolist lahkusid sageli ka need üliõpilased, kes haigestusid pideva alatoitluse ning halbade elutingimuste tagajärjel. Ja kui lisada üliõpilasliikumisest osavõtu eest väljaheidetud, siis langes igal aastal ülikoolist välja umbes üks viiendik üliõpilastest.[98]

Puudustkannatavate ristiusuliste üliõpilaste jaoks olid ette nähtud stipendiumid: kas riiklikud[99] (riigi eelarvest makstavad) või erastipendiumid (eraisikute poolt ülikoolile annetatud kapitalide protsentidest). 1913. a. oli 63 kroonustipendiumi (üldsummas 17 250 rubla) jaotatud teaduskondade vahel järgmiselt:

suteaduskonnas		
eli stipendiumi,	kaks	á 300.— (aastas)
	kaks	á 400.—
igusteaduskonnas		
2 stipendiumi,		á 250.—
stiteaduskonnas		
8 stipendiumi,	12 kuus	á 300.—
		á 250.—
aloo-keeleteaduskonnas 19 stipendiumi		á 250.—
üsika-matemaatikateaduskonnas 9 stipendiumi		á 250.—

Peale selle oli ülikoolile eraldatud ks riiklikku Sevastoopoli stipendiumi (kogusummas 500 rbl.) Sevastoopoli kaitsmisest osavõtnud veteranide järglastele.[100] Stipendiaatide arv oli tühiselt väike, moodustades ainult 4—9% üliõpilaste üldarvust, sest stipendiumifondist (alates 1901. a. 17 000—25 000 rubla aastas) ei piisanud enamaks. Erivahenditest eraldati igal aastal umbes 5000 rubla ühekordsete toetuste maksmiseks (5—100 rbl. suuruses). 1894. a. moodustati «Jurjevi ülikooli puudustkannatavate üliõpilaste toetamise ühing», mille eesmärgiks oli otsida halvasti kindlustatud üliõpilastele kõrvalteenistust. Neist leidis siiski ainult 2—3% tööd järeleaitajatena, dokumentide kopeerijatena, kirikukoori lauljatena jne.[101]

ÜLIÕPILASELU JA -ORGANISATSIOONID olid ilma jäetud poliitilistest õigustest. Selle kohta on pikalt kirjutatud üliõpilasreeglites: polnud lubatud esitada taotlusi, kollektiivseid palveid, lähetada esindajaid, välja panna kuulutusi inspektsiooni või prorektori loata, korraldada üldkoosolekuid, esineda avalikult kõnedega. Üliõpilastel oli keelatud osa võtta mistahes salaühingute, ringide ja maiskondade tegevusest.[102] Nende keeldude rikkumise puhul karistas üliõpilasi rektor, inspektor või distsiplinaarkohus. Karistusmäärad olid väga erinevad, alates märkusest, noomitusest, trahvist või arestist kartseris kuni ülikoolist väljaheitmiseni.

Lakkamatut kontrolli üliõpilaste

[97] Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения, с. 707.

[98] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4. (Aastaaruanded.)

[99] Kroonustipendiaadid olid kohustatud pärast ülikooli lõpetamist iga stipendiumi aasta eest teenima poolteist aastat ministeeriumi määramisel.

[100] ENSV RAKA, m. 402, nim. 4, s.-ü. 1473, l. 109.

[101] Н. Красновский. Юрьев и Юрьевский университет. Рига, 1904, с. 334—335.

[102] Правила для студентов и посторонних слушателей Имп. Юрьевского университета. Юрьев, 1903, с. 18—19.

poliitilise usaldatavuse üle teostas 10 aasta jooksul üliõpilaste inspektsioon, mis oli seatud võitlema ülikoolis leviva revolutsioonilise ideoloogia ja revolutsioonilliste organisatsioonide vastu. Inspektorile ja tema abilistele anti piiramatud volitused. Inspektori korraldusel toimus üliõpilaste vahi alla võtmine, temale esitati kõik avaldused, mis ei olnud seotud õppetööga. Inspektor lubas üliõpilasi õppevaheaegadel puhkusele, tema sõna oli otsustav stipendiumi ja toetuste määramisel; nõukogu liikmena võis ta teha ettepanekuid stipendiumide ja toetuste maksmise katkestamiseks. Inspektsioon ei luuranud mitte ainult üliõpilaste, vaid ka professorite ja õppejõudude järele; inspektsiooni liikmed olid kohustatud terve päeva viibima ülikoolis, neil oli õigus siseneda kõigisse ruumidesse ja auditooriumidesse, kaasa arvatud laboratooriumid ning kabinetid. Sellise jälitusorgani olemasolu solvas sügavalt noorsoo kodanikutundeid ning piiras tegevust, tekitades sallimatust üliõpilaskonna demokraatliku osa hulgas. Võideldi inspektsiooni kaotamise eest ja 1905. a. jõutigi selleni.

Üliõpilased ilmutasid suurt huvi teadusliku ning kultuurharidustöö vastu. Ülikooli juures oli loodud hulk teaduslikke üliõpilasühinguid ja kirjanduslikke ringe, mis olid ametlikult lubatud: Kirjanduslik-muusikaline Selts (asutatud 1883. a.), Meditsiiniüliõpilaste Selts (1904), Farmaatsiaüliõpilaste Selts (1904), Üliõpilastejuristide Selts (1904), Füüsika-matemaatikateaduskonna Üliõpilaste Ring (1904)[103], Jurjevi Üliõpilaste Näitering (1907), Kirjanduslik Ühing (1913). Iga ühing pidi kindla šablooni järgi koostama põhikirja, mis arutati läbi ja kinnitati ülikooli nõukogu poolt ning esitati õpperingkonna kuraatori kaudu kinnitamiseks haridusministeeriumile. Algul ühendasid ringid üksikute teaduskondade üliõpilasi professionaalsete akadeemiliste huvide alusel. Ent klassivõitluse teravnedes kasutas üliõpilaskonna eesrindlik osa legaalseid teaduslikke ringe poliitilistel eesmärkidel: koostati referaate poliitilistel teemadel, tutvuti sotsiaaldemokraatliku kirjandusega, astuti ühendusse teiste õppeasutuste õpilastega.

1917. a. alguseks tegutses ülikoolis ligikaudu poolsada ametlikult kinnitatud üliõpilasorganisatsiooni.[104] Vanimateks üliõpilasorganisatsioonideks olid korporatsioonid. Baltisaksa korporatsioonide kõrvale tekkis ka teisi rahvuslikke korporatsioone ja nende üldarv tõusis nüüd 13-ni: «Livonia», «Estonia», «Curonia», «Fraternitas Rigensis», «Lettonia», «Neobaltija», «Fraternitas Estica» (1907), «Poloniae» (1907), «Fraternitas Academicae» (1908), «Fraternitas Vigoriae» (1908), «Sakala» (1909), «Ugala» (1913), «Armeenia» (1913).

Korporatsioonide kõrval tegutses rida rahvuslikel põhimõtetel loodud üliõpilasseltse või ringe, mis mängisid paljudel juhtudel olulist osa vastavate rahvuste kultuuri arengus: Akadeemiline Juudi Kirjanduse ja Ajaloo Selts (1883), Eesti Üliõpilaste Selts (1883), Vene Üliõpilaste Selts (1885), Väike-Vene (ukraina) Üliõpilaste Muusika ja Näitemängu Selts (1905), Eesti üliõpilasselts «Ühendus» (1907), Jurjevi Leedu Üliõpilaste Selts (1907), Poola Üliõpilaste Selts (1907), Kaukaasia Üliõpilaste Selts (1908), Lätlaste Ühing (1909), Soome Ühing (1913). Rahvuslikel alustel olid rajatud ka mitmed kitsama funktsiooniga üliõpilasühingud: Juudi Üliõpilaste Kassa (1907), Poola Üliõpilaste Vastastikuse Abistamise Kassa (1907), Poola Farmaatsia Selts (1908), Vene Muusikat Harrastavate Jurjevi Üliõpilaste

[103] ENSV RAKA, f. 492, nim. 1, 1909—1910, s.-ü. 12, l. 82—83.

[104] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 449, l. 34—35.

Selts (1908), Läti Farmatseutide Selts (1908). Samuti tegutsesid mõned spordiseltsid.

Territoriaalse pärinevuse põhimõttel moodustati peamiselt vene üliõpilaste poolt arvukalt maiskondlikke üliõpilasorganisatsioone. Need olid Saraatovi (1907), Vologda (1907), Kostroma (1907), Gruusia (1908), Tambovi (1908), Pihkva (1908), Jaroslavli (1909), Kaukaasia armeenlaste (1910), Kroonlinna (1910), Arhangelski (1911), Narva (1913), Siberi (1915), Bobrinski (1916) ja Gomeli (1916) maiskonnad. Need tegelesid seltskondliku elu korraldamisega, kuid muretsesid oma liikmetele ka materiaalset toetust.

Poliitiliselt suunalt olid üliõpilasorganisatsioonid väga eripalgelised. Üksikasjaliselt räägitakse sellest seoses üliõpilasliikumisega.

Oma tegevust laiendas Eesti Üliõpilaste Selts. Tänu vilistlastelt saadud materiaalsele toetusele tugevnes ta sedavõrd, et võis ehitada oma maja (Viljandi, nüüd Gagarini tänav 1). Sedamööda kuidas eesti üliõpilaste arv suurenes ja nende ridades toimus diferentseerumine, moodustus EÜS-i baasil mitmeid uusi ühinguid.

Kõige tähelepanuväärsemaks nii aktiivsuse kui ka mõju poolest oli ülikoolis Vene Üliõpilaste Selts, mis ühendas radikaalsemat ja demokraatlikumat osa üliõpilastest ning etendas olulist osa kohalikule noorsoole vene kirjanduse parimate traditsioonide ülevustamisel. Professor V. A. Desnitski, üks seltsi omaaegsetest esimeestest, kirjutab: «...1900. aastaks üks mõjuvõim seltsis lõplikult marksistide kätte, ning 1917. aastaks kujunes ta üliõpilaste sotsiaal-demokraatlikuks organisatsiooniks, valdavalt bolševistliku suunaga»[105]. Tegelemis usinasti eneseharimisega, propageerisid organisatsiooni liikmed marksistlikke ideid teistest rahvustest üliõpilaste hulgas (ühingu liikmeks oli ka eesti üliõpilane E. Sõrmus), samuti tööliste ning keskkooliõpilaste seas.

Korporatsioonid, millesse kuulusid eeskätt saksa rahvusest üliõpilased, aadlikud ja kodanluse esindajad, säilitasid oma tagurliku iseloomu. V. V. Veressajev kirjutab: «Mitte mingeid ühiskondlikke huvisid, põlgus poliitika vastu, kitsas natsionalism; joomingud, duellid, armuintriigid — nõnda kulutati elu; sellest lauldi nende laudes.»[106] Korporantide näiline apoliitilisus tähendas aga tegelikult tsaarivalitsuse poliitika toetamist.[107] Korporandid suhtusid ebasõbralikult vene, eesti, läti jt. rahvustest üliõpilastesse. «Saksa buršid lubasid endale mõnikord jämedaid väljendeid ja häbematut käitumist, mis otse solvas eestlaste inimväärikust,» kirjutas professor J. Baudouin de Courtenay.[108]

ÕPPETÖÖ KORRALDUSEST. Vastavalt üldkehtivale korrale mindi ka reformijärgses Tartu ülikoolis üle kursusesüsteemile, kusjuures seati sisse kindel õppeainete järgnevus semestrite ja õppeaastate kaupa. Õppeaasta pidi lõppema eksamitega (varem olid mõnda aega ette nähtud semestriarvestused). Oli võimalik paralleel- ja fakultatiivkursuste väljakuulutamine. Õppetöö paremaks organiseerimiseks ja aine põhjalikumaks omandamiseks hakati alates 1899. a. pöörama suuremat tähelepanu praktiliste harjutuste ja seminaride läbiviimisele. Viimane puudutas eriti humanitaarteadusi, sest arsti- ja füüsika-matemaatikateaduskonnas oli õppetöö ka varem tihedalt seotud

[105] В. А. Десницкий. М. Горький. Очерки жизни и творчества. Л., 1940, с. 10—11.

[106] В. Вересаев. Воспоминания. Л., 1946, с. 314.

[107] E. Jansen. Üliõpilaste revolutsioonilisest liikumisest Tartu üliõpilaste seas. — «TRÜ Toimetised». 1954, Nr. 35, lk. 10.

[108] И. Бодуэн де Куртенэ. Дерпт—Юрьев. — Эсты, латыши, их история и быт. Москва, 1916, с. 261.

praktikaga. Praktilised harjutused ja seminarid pidid süvendama üliõpilaste huvi teadusliku töö vastu, tagama professorite kontakti üliõpilastega, kergendama võimekate noorte väljaselgitamist. Praktilisi harjutusi viisid läbi nii professorid kui ka eradotsendid.

Ruumikitsikuse tõttu toimus õppetöö üsna sageli kahes vahetuses, kella kaheksast hommikul kuni kella kaheni keskpäeval ja pärast lõunavaheaega kella neljast kuni kella kaheksani õhtul. G. V. Levitski kurtis kuraatorile, et taoline õppetöö korraldus pahandab üliõpilasi, kes peavad mitu korda päevas peahoonesse tulema, raisates asjatult aega[109].

Ülikooli lõpueksamite sooritamine hakkas toimuma riiklike eksamikomisjonide ees, mille esimehe ja liikmed kinnitas haridusminister. Esimeheks määrati tavaliselt mõne teise õppeasutuse professor. Eksamikomisjonide jaoks oli haridusministeerium koostanud ühtsed nõudmised, mis sundisid õppeasutusi tõsisemalt tegelema õppetöö organiseerimisega.

Üliõpilaste ergutamiseks teaduslikule tööle toimus endiselt iga aasta üliõpilastööde konkurss. Vaadeldaval perioodil esitati üle 200 auhinnatöö.

Ametliku statistika järgi lõpetas 1889.—1916. a. Tartu ülikooli 6552 üliõpilast, s. o. 32,8% immatrikuleeritutest,[110] peale selle üle 100 vabakuulaja ja umbes 2000 farmatseuti. Osa lahkus ülikoolist pärast akadeemilise kursuse lõpetamist, pöördudes hiljem tagasi riigieksamite sooritamiseks, seepärast ei lange mitte alati kokku kursuse lõpetanute ja riigieksamite sooritanute arvandmed.

Ajaloo-keele-, õigus- ja füüsika-matemaatikateaduskonna lõpetanuile omistati kas kandidaadikraad (eksami eduka sooritamise ja kirjaliku töö esitamise korral) või tegeliku (graduee ritud) üliõpilase nimetus (ainult eksamitega lõpetamise korral; osal lubati esitada kandidaadikraadi taotlemiseks kirjalik töö hiljem). 1901. a. alates said juristid I või II järgu diplomi. Arstiteaduskonna lõpetajad said kõik arstidiplomi.

27 aasta jooksul said kandidaadikraadi 1402, tegeliku üliõpilase nimetuse 2647 ning arstikutse 3163 lõpetanut.[111]

[109] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1353, l. 76.

[110] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4 (Aastaaruanded, vt. lisa 4.)

[111] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4. (Aastaaruanded, vt. lisa 6.)

ANDMED ÜLIKOOLI LÕPETANUTE KOHTA TEADUSKONNITI (1889—1916)

Teaduskond	Kandidaat	Tegelik üliõpilane	Arst	Kokku
Õigusteaduskond	181	163	—	1592
	I järk 300	II järk 948		
Ajaloo-keeleteaduskond	286	359	—	645
Füüsika-matemaatikateaduskond	420	574	—	994
Usuteaduskond	215	603	—	818
Arstiteaduskond	—	—	3163	3163
Üldse:	1402	2647	3163	7212

1912 farmaatsiaosakonna lõpetanut sai proviisorikutse, valmistati ette üle 3000 proviisoriabi. Ülikooli juures sooritasid lõpueksamid ka hambaarstide ja ämmaemandate kursustest osavõtnud.

Paljudest XIX sajandi lõpul või XX sajandi algul Tartu ülikoolis õppinud üliõpilastest said pärastpoole tuntud teadlased, kes aitasid kaasa nõukogude teaduse ja kõrgkooli sünnile ja arenemisele, eesti rahvusliku teaduse aluste rajamisele. Tartu ülikooli kasvandikest võrsus ka aktiivseid revolutsionääre.

ÜLIKOOL JA KÕRGHARIDUSE LAIENEMINE TARTUS. Seoses haridusministri korraldusega 1. augustist 1907 mitte lubada naisvabakuulajaid lõpueksamitele ega anda neile diplomeid, püüdsid Tartu ülikooli juhtivad professorid ja nooremad õppejõud leida võimalusi naiste kõrghariduse laiendamiseks Tartus. Kirurgiaprofessor M. I. Rostovtsev, kes leidis toetust eradotsentide A. D. Bogovjavlenski, N. V. Kultašovi ja B. L. Hryniewiecki, professor A. I. Jarotski jt. poolt, esitas nn. eraülikooli, s. t. naistele ülikooli erakursuste asutamise idee.

Ettevalmistustööde käigus otsustati avada segakursused — ühised noortele ja naistele.[112] Otsus oli tinginud mitmetest asjaoludest. Pikk vaheaeg kõrgkoolide töös andis teraselt tunda kõrgharidusega spetsialistide puudusena, teiseks oli õppida soovijate arv kasvanud niivõrd, et ülikoolid ei suutnud kõiki enam vastu võtta. Peale selle ei võetud ülikooldesse poliitiliselt ebaustavaid ning neid, kel puudusid selleks vormiliselt õigused (s. t. mitmesuguste kutseõppeasutustega koolide lõpetanuid). Kes ei pääsenud ülikoolidesse või instituutidesse, võisid õppida aga erakursustel, kus vajaduse korral ühtlasi sai läbimata eksamid täieliku gümnaasiumikursuse ulatuses.

1908. a. septembris avatigi haridusministri loal Tartu loodus- ja meditsiiniteaduste eraülikooli kursused — Tartu eraülikool arsti- ja füüsika-matemaatikateaduskonnaga.[113] Esimesele kursusele võeti 327 inimest, nende hulgas 219 naist, hiljem ulatus üliõpilaste arv 500—600 inimeseni. Poliitiliselt oli see aktiivne rahvas. Paljud neist võtsid osa Tartu üliõpilas-väljaastumistest. Eraülikooli üliõpilaskond oli paljurahvuseline, ligikaudu kolmandiku moodustasid juudid. Esindatud olid peaaegu kõik Venemaa kubermangud, isegi kauge Jakuutia. Esialgu toimus õppetöö selleks renditud eramajas, hiljem aga kerkis Näituse (O. Lutsu) tänavas eraülikooli uhke hoonetekompleks. Kursuste esimeseks direktoriks oli professor M. I. Rostovtsev (1908—1913), seejärel professor V. P. Kurtšinski ning viimaseks eradotsent A. Paldrock. Kursused lõpetas üle 600 inimese. Eraülikooli tegevus lõppes 1919. a.

Üldajaloo professori A. N. Jassinski eestvõtmisel avati üheaegselt eraülikooliga Tartu kõrgemad naiskursused ajaloo-keele ning õigusteaduse osakondadega. Õppetöö toimus õhtuti A. S. Puškini nim. naisgümnaasiumi ruumides. Kursused töötasid kuni 1915. a., mil naised said õiguse astuda ülikooli.

Õppejõududeks kursustel olid ülikooli, osalt ka Veterinaariainstituudi professorid ja õppejõud. Õppeprogrammid (välja arvatud ajaloo-keeleteaduskonnas) vastasid ülikooli omadele. Nende kuulajate jaoks, kes valmistusid õpetajakutseks (pedagoogiliseks tegevuseks), võeti kavva vene keele ja ajaloo õpetamise metoodika.[114]

---

[112] ENSV RAKA, f. 1734, nim. 1, s.-ü. 1, l. 1—2.

[113] Sealsamas. Vt. J. Sikk. Tartu eraülikool. Diplomitöö. Tartu, 1974.

[114] ENSV RAKA, f. 296, nim. 1, s.-ü. 125, l. 28; f. 384, nim. 1, s.-ü. 2010, l. 1—9.

Eraülikooli ja kõrgemate naiskursuste kuulajad omandasid praktiliselt kõrghariduse ning võisid ministeeriumi loal sooritada riigieksamid ülikoolide ja meditsiiniasutuste juures.

Erakursuste põhiliseks sissetulekuallikaks oli küllaltki kõrge õppemaks (M. I. Rostovtsevi kursustel 75—125 rubla semestris), aeg-ajalt laekusid annetused eraisikutelt, kogukondadelt ja semstvoasutustelt.

* * *

1902. a. detsembris tähistati pidulikult 100 aasta möödumist keiserliku ülikooli tegevuse algusest 1802. a. Pidustustele sõitnud külaliste hulgas olid maailmakuulus vene keemik D. I. Mendelejev, keda kohalolijad tormiliselt tervitasid,[115] akadeemikud Carl Friedrich Schmidt ja F. N. Tšernõšov, Pariisist oli saabunud doktor Paul Boyer, Ungarist arheoloog Bibla de Puszta jt. Tartu ülikooli tervitasid kõik Venemaa ülikoolid, instituudid ja teaduslikud ühingud, paljud välismaa õppe- ja teadusasutused. Tervitusi kanti ette ladina, saksa, inglise, prantsuse, tšehhi ja vene keeles. Peterburi Teaduste Akadeemia nimel esines endine ülikooli füüsikaprofessor B. B. Golitsõn, kes hindas kõrgelt Tartu ülikooli ajaloolisi sidemeid akadeemiaga. Suursündmuseks kujunes uute audoktorite nimetamine.

Tartu ülikooli audoktoriteks valiti silmapaistvad vene teadlased D. I. Mendelejev, V. M. Behterev, I. M. Setšenov, I. I. Metšnikov, F. M. Ovsjannikov, I. P. Pavlov, V. O. Kljutševski, I. V. Pomjalovski, kirjanik L. N. Tolstoi jt. (kokku 32 isikut). Nende kõrval valiti ka 28 välismaa teadlast:[116] Heidelbergi ülikooli akadeemik professor Carl Gegenbauer, Londoni ülikooli kirurgiaprofessor Victor Horsley, Viini Teaduste Akadeemia president Eduard Sueß. Stokholmi ülikooli professor Magnus Gustav Lezius, tuntud hispaania histoloog Ramon-y-Cajal, Berliini ülikooli professorid Oscar Hertwig, Ernst v. Bergmann (endine Tartu ülikooli professor) jt.

---

[115] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 288, l. 49—50.

[116] ENSV RAKA, f. 4, s.-ü. 1384, l. 131.

VII PEATÜKK

ÜHISKONDLIK-POLIITILISED SUUNAD JA REVOLUTSIOONILINE ÜLIÕPILASLIIKUMINE

1. MARKSISTLIKE IDEEDE LEVIMINE TARTU ÜLIKOOLIS. ÜLIÕPILASLIIKUMINE SAJANDIVAHETUSEL

1890. aastail algas Venemaal revolutsioonilise liikumise uus, proletaarne etapp. Aasta-aastalt kasvanud töölisliikumine muutus poliitilises elus tõsiseks jõuks. Töölisliikumine mõjutas ka eesrindlikku üliõpilasliikumist. V. I. Lenin jälgis tähelepanelikult üliõpilasliikumist ning õpetas sotsiaaldemokraate: «Kuid «meie», kui me tahame olla eesrindlikud demokraadid, peame hoolitsema selle eest, et tõugata inimesi, kes õigupoolest rahul ei ole ainult ülikooli- või ainult semstvo jms. korraga, mõttele kogu poliitilise korra kõlbmatusest.»[1] Teenäitajaks noorsoole tsarismivastases võitluses sai proletariaadi vabadusvõitluse ideoloogia — marksism. Vene üliõpilaskonna eesrindlikum osa püüdis innukalt omandada teadusliku sotsialismi teooriat, leides sellest vastused teda erutavatele küsimustele. V. I. Lenin konstateeris «vene haritud noorsoo poolt üldist marksismi teooria harrastamist 90. aastate keskel»[2].

Massilise vabadusliikumise tõus Venemaal süvendas ka Tartu üliõpilaskonna opositsioonimeeleolu, mis väljendus algul stiihilise protestina peamiselt akadeemiliste vabaduste piiramise ja tsarismi hariduspoliitika vastu. Narodniklikud ideed ei suutnud enam köita noorsugu, kes oli üha agaramalt hakanud huvi tundma poliitiliste küsimuste vastu.

Marksistlikud ideed hakkasid levima ka Tartu ülikoolis. Üks esimesi marksistlikke ringe loodi, nagu eespool nägime, üliõpilase M. Lessniku poolt 1888. a. ja jätkas tegevust ka pärast tema lahkumist 1889. a.[3] Selle liikmed olid üliõpilased S. Stempovski, P. Zaorski, B. Kulakovski, N. Vassilenko jt. Marksistlikku kirjandust veeti sisse piiri tagant, tõlgiti vene keelde ja paljundati hektograafil (tõlgiti näiteks F. Engelsi «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine», alustati «Erfurdi programmi» tõlkimist). Ringi tegevus hoogustus 1890. aastate alguses, kui sinna astus 1890.

---

[1] V. I. Lenin. Teosed, kd. 5., lk. 385.
[2] Sealsamas, lk. 335.
[3] С. Г. Исаков. О первом марксистском кружке в Тарту. — Труды по истории КПСС. VIII. Ученые записки ТГУ, вып. 281. Тарту 1970, с. 3—27.

a. õigusteaduskonda immatrikuleeritud üliõpilane A. Kistjakovski, kes oli poliitilistel põhjustel välja heidetud Kiievi ja Harkovi ülikoolist. Marksismi levitamisega tegelesid ka endised Kaasani ülikooli üliõpilased, kes olid eksmatrikuleeritud 1887. a. üliõpilaste väljaastumisest osavõtu eest. Nende seas oli ka noore V. I. Lenini kaasvõitlejaid illegaalsest Samaara-Simbirski maiskonnast (I. Voskressenski, A. Suvortsov, I. Foss jt.). Veendunud marksist oli õigusteaduskonna üliõpilane J. Davõdov, kes võttis 1894. a. Moskvas osa V. I. Lenini diskussioonist narodnikutega. I. Davõdovi poolt juhitud ringi avastas politsei, see hävitati, Davõdov ise arreteeriti ja saadeti 1897. a. Arhangelski kubermangu.

1895. a. võeti õigusteaduskonna esimesele kursusele Virgilius Santser (1867—1911), kes oli politsei järelevalve all kui Odessa marksistliku ringi liige.[4] Tartus viibimise ajal (1895—1899) sai temast üliõpilaste marksistliku ringi tunnustatud juht. Ring tegeles poliitilise propagandaga üliõpilaste hulgas, lugedes ja arutades K. Marxi ja F. Engelsi teoseid.[5] Diskussioonid toimusid Vene Üliõpilaste Seltsi ning veterinaariainstituudi radikaalsete üliõpilasühingute «Societas» ning «Concordia» ruumides. Ringi aktiivseteks liikmeteks olid arstiteaduskonna üliõpilane K. Levitski (endine Moskva ülikooli üliõpilane), K. Tyszka, A. Frenkel jt. V. Santserist sai pärast ülikooli lõpetamist bolševik, kutseline revolutsionäär hüüdnimega «Marat», kes oli üks relvastatud detsembriülestõusu organiseerijaist Moskvas 1905. a. ja VSDTP Keskkomitee liikmekandidaat.

Marksistlike ideede levimine aitas kaasa narodnikute lõplikule ideelisele purustamisele ning üliõpilaste poliitilise teadvuse kasvule, sealhulgas ka eesti ja läti noorsoo seas. Revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia ideede aktiivsemateks levitajateks olid peamiselt vene üliõpilased. Paljudel neist, eriti teistest ülikoolidest poliitilise ebaustavuse tõttu väljaheidetuil olid suured propagandatöö kogemused ja väljakujunenud maailmavaade. Aastail 1900—1901 õppis ülikooli arstiteaduskonna viiendal kursusel politsei järelevalve all olev VSDTP liige D. I. Uljanov, V. I. Lenini noorem vend.

D. I. Uljanov oli üks Moskva marksistlike üliõpilasringide organiseerijaid ja töölisringide propagandiste. 1897. a. ta arreteeriti ja heideti Moskva ülikoolist välja. Pärast vanglat ja Moskvast väljasaatmist õnnestus tal astuda Tartu ülikooli, mille ta lõpetas 1901. a. D. I. Uljanov tegi palju Tartu üliõpilasliikumise aktivistide poliitilise silmaringi laiendamiseks. Ta oli isiklikult kirjavahetuses välismaal viibivate V. I. Lenini ja N. K. Krupskajaga ning saatis neile raamatuid ja ajakirju.[6] Iskralasena aitas ta kaasa Tartus iskralaste rühma loomisele. «Iskra» saamiseks loodi side Kišinjovi ja Bukaresti revolutsiooniliste organisatsioonidega, kes tegelesid revolutsiooniliste väljaannete toimetamisega Venemaale. Üksikuid «Iskra» numbreid leidis politsei 1902. a. üliõpilaste läbiotsimisel.[7]

«Iskra» pühendas palju tähelepanu üliõpilasliikumisele. Ta virgutas üliõpilasi poliitilisele võitlusele üle minema. «Iskra» veergudel avaldati ülesaja kirja ja artikli üliõpilasliikumise kohta. 1902.—1903. a. leiab seal teateid ka Tartus ja ülikoolis asetleidnud sündmustest.

---

[4] Б. Костюковский, С. Табачников. Русский Марат. М., 1976, с. 53—54.
[5] Дерптская группа марксистов 1894—1895 гг. и Шанцер. — «Пролетарская революция», 1923, № 14, с. 337—500.
[6] Vt. V. I. Lenin. Teosed, kd. 34.
[7] ENSV RAKA, f. 296, nim. 1, s.-ü. 18, l. 287, 334, 339; D. Rudnev. Dmitri Iljitš Uljanov Tartus. Tallinn, 1958.

1890. aastate algul hakkasid marksismiga tutvuma läti demokraatlikud üliõpilased, kes rajasid 1888. a. Läti Üliõpilaste Kirjanduslik-teadusliku Seltsi (memuaarkirjanduses ka «Pipkalonija»). Sinna kuulus poeedist üliõpilane Eduards Weidenbaums, üks esimesi läti intelligente, kes oli tutvunud marksismiga. Ta kirjutas revolutsioonilise sisuga luuletusi, mis etendasid suurt osa arenevas läti töölisliikumises.[8] Seltsi liikmeteks olid F. Rozīns ja J. Jansons, kellest said hiljem Lätimaa Kommunistliku Partei organiseerijad.

Marksismi vastu hakkas tõsist huvi tundma ka grupp eesti üliõpilasi — R. Aavakivi, J. Jürgens, A. Alver, J. Sarv jt. Nad osalesid kogumiku «Lõbu ja teadus» ning ajakirja «Rahva Lõbuleht» väljaandmisel, kirjutasid nende jaoks artikleid, milles valitsesid materialistlikud vaated. Nad võitlesid papimeelsuse ja idealismi vastu, huvitusid sotsiaalsetest küsimustest. R. Aavakivi kirjutas darvinismi propageerivaid artikleid.[9]

Üliõpilasaastail süvenes marksismi teooriasse E. Sõrmus, hiljem tuntud revolutsionäär ja viiuldaja. Ta oli esimene eesti üliõpilane, kes võttis aktiivselt osa üliõpilasliikumisest ülikoolis. On teada, et eesti demokraatlik kirjanik Ed. Vilde omandas marksistliku maailmavaate just Tartu üliõpilaskonnas.[10]

Marksistliku kirjanduse mõjul ning sidemete tõttu teiste ülikoolidega tekkisid Tartus 1890. aastail illegaalsed üliõpilasorganisatsioonid — maiskonnad, kaasmaalaste ühendused. Tuntumaks olid Ukraina ja Kaukaasia (valdavalt natsionalistlikult meelestatud) maiskonnad, samuti Nižni Novgorodi ja Krimmi maiskonnad. Kahes viimases moodustasid enamuse sotsiaaldemokraadid. Maiskondadele rajaneski organisatsiooniliselt üliõpilasliikumine revolutsiooni eelõhtul. Moskva üliõpilaste eeskujul loodi Tartus maiskondade keskus Tartu Maiskondade ja Organisatsioonide Liidunõukogu. See pidas sidet teiste ülikoolidega, juhtis üliõpilaste streike. Proklamatsioonide ja bülletäänide trükkimiseks hangiti hektograaf. Liidunõukogu oli valitav organ, koosnes 24—26 inimesest. 1902. a. kuulus sellesse VSDTP liige iskralane P. I. Lebedev-Poljanski. Liidunõukogu juurde loodi vastastikuse abistamise kassa, toetamaks üliõpilasi, kes kannatasid ainelist puudust oma poliitiliste veendumuste pärast.

Tartu demokraatlik üliõpilaskond liitus aktiivselt üliõpilasliikumisega juba XIX sajandi lõpul. Üliõpilasliikumise põhjustas valitsuse poolt vallandatud reaktsioon, rahvusliku rõhumise suurenemine, proletariaadi revolutsioonilise liikumise tõus ning ülikooli siseelu tagurlik korraldus.

Tartu üliõpilaste esimese avaliku väljaastumise ajendiks sai politsei kallaletung Peterburi ülikooli üliõpilastele ülikooli aastapäeval 8. veebruaril 1899. Kõigi Peterburi kõrgkoolide üliõpilased vastasid sellele massilise protestistreigiga. Tartu liidunõukogu kutsus üliõpilasi üles ühinema streigiga, väljendamaks solidaarsust Peterburi üliõpilastega.

23. veebruaril 1899 toimus Patoloogiainstituudi auditooriumis üliõpilaste miiting enam kui 500 inimese osavõtul. Kokkutulnud nõudsid üliõpilastele kaitset politsei vägivalla eest, ülikoolide autonoomiat ja koosolekuvabadust, õppemaksu vähendamist või kaotamist jm.[11] Samalaadsed miitingud toimusid ka järgmistel päevadel. Üks üliõpilasmiitingute aktiivsemaid juhte oli Kazimierz Tyszka. Võeti vastu otsus mitte külastada loenguid enne üliõpilaste nõudmiste rahuldamist. Nii valis Tartu üliõpilas-

[8] A. Упит. Просвет в тучах. Рига, 1952.
[9] «Rahva Lõbuleht» 1900. Nr. 1—3, 11; 1901, Nr. 2, 6, 8—10.
[10] ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. f. 153, Vilde 1:18a.

kond algusest peale proletaarse võitlusvormi — streigi. Esimest korda Tartu ülikooli ajaloos pandi õppetöö seisma, kusjuures küllaltki pikaks ajaks — 24. veebruarist 26. aprillini 1899.

Streik suruti maha politsei ja soldatite abil. Üle 400 üliõpilase heideti välja, neist 17 alatiseks (K. Tyszka,[12] I. Brjantsev, K. Stebnitski jt.), ülejäänud taastati hiljem üliõpilaseks.

Üliõpilasliikumine oli siiski veel akadeemilist laadi: üliõpilased võitlesid peamiselt akadeemiliste vabaduste eest ega astunud välja kogu isevalitsusliku korra vastu.

Järgmine mitmepäevane streik puhkes 1901. a. märtsis protestiks 183 Kiievi ülikooli üliõpilase soldatiks andmise vastu. 1899. a. kurikuulsad «Ajutised eeskirjad» lubasid nimelt «rahutuid» üliõpilasi sõjaväkke saata. V. I. Lenin nimetas neid eeskirju ähvarduseks üliõpilaskonnale ja ühiskonnale ning kutsus üles organiseeritud võitlusele.[13] Ka see streik lõppes massiliste repressioonidega: ülikooli valitsuse otsusega eksmatrikuleeriti 45 üliõpilast tagasiastumise õiguseta, üle 100 noormehe heideti ülikoolist välja ajutiselt, tagasiastumise õigusega.[14]

Alates 1902. a. võib üliõpilasliikumises märgata teatud murrangu algust, eesrindlikumad üliõpilased hakkavad tunnetama poliitilise võitluse vajadust. «Me lisame oma endistele loosungitele sügavaima protesti kogu kehtiva poliitilise korra vastu,» öeldakse 19 veebruaril 1902 peetud koosoleku resolutsioonis.[15] Kaks päeva hiljem, 21. veebruaril korraldasid Tartu üliõpilased esimese tänavademonstratsiooni. Punase lipuga ja lauldes revolutsioonilisi laule liiguti ülikooli peahoone juurest Kivisilla suunas. Kostsid hüüded «Maha isevalitsus!». Nende päevade sündmusi kirjeldab üksikasjaliselt «Iskra».[16]

V. I. Lenin ja bolševike partei pidasid üliõpilasliikumist väga tähtsaks. VSDTP II kongressil võeti vastu otsus «Suhtumisest õppivasse noorsoosse», milles parteiorganisatsioonidel soovitati osutada kõikvõimalikku kaasabi õppiva noorsoo revolutsioonilisele võitlusele. Lenin õpetas, et ainult oma jõududega ei suuda üliõpilaskond lõpule viia grandioosset võitlust isevalitsuse vastu. Seda võitlust saab pidada ainult rahva ühendatud jõududega, kelle eesotsas sammub töölisklass. Revolutsiooniline sotsiaaldemokraatia pidi võtma üliõpilasliikumise oma juhtimise alla, et isoleerida teda liberaalsest ja väikekodanlikust agitatsioonist.[17]

Partei II kongressi otsuse täitmise käigus loodi Tartus 1903. a. VSDTP Tartu grupp, kuhu kuulusid revolutsioonilised üliõpilased N. Tšudovski, P. Lebedev-Poljanski, J. Aboltin.[18] Eesti üliõpilastest olid grupi liikmeteks G. Ast, K. Ruga ja K. Ast. Juhtiva keskuse jõudu nõrgestas parteilise ühtsuse puudumine: hakkas tunda andma menševike mõju (üliõpilased D. Liozner, M. Benassik jt.). Eesti sotsiaaldemokraadid, kes grupeerusid peamiselt ajalehe «Uudised» ümber, asusid algusest peale föderalistlikel seisukohtadel.

Bolševikud tegid üliõpilaskonna seas suurt selgitustööd, kasutades oskuslikult poliitilise agitatsiooni tegemiseks üliõpilaste teaduslikke ringe. 1903. a. teatas Riia õpperingkonna kuraator, et «viimasel ajal on ringide liikmed haaratud üliõpilasliiku-

[11] Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Moskvas (RAKAM), f. ДП, nim. 1. s.-ü. 3, I, l. 9.
[12] K. Tyszka arreteeriti 1899. a. aprillis, oli terve aasta vangis, seejärel saadeti Vologda kubermangu, kus ta suri 1902. a. Tema nekroloog trükiti 1902. a. «Iskras» nr. 2.
[13] V. I. Lenin. Teosed, 4. kd., lk. 371.
[14] RAKAM, f. ДП, nim. 1, s.-ü. 14, l. I—II.
[15] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, l. 18.
[16] «Iskra», 1902, nr. 2.
[17] V. I. Lenin. Teosed, 7. kd., lk. 35—36.
[18] Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, I. Tallinn, 1964, lk. 89.

misest ja revolutsioonilistest ideedest, õppinud tundma K. Marxi teoseid, kirjutanud referaate dekabristidest ja üldse revolutsioonilisest liikumisest Venemaal, ning hakanud ka ise aktiivselt osa võtma üliõpilasrahutustest».[19] On andmeid, et 1903. a. lõpul käis Tartus VSDTP II kongressist osavõtnu ja esines üliõpilaste illegaalsel koosolekul ettekandega kongressi tööst.

VSDTP grupi mõjul aktiviseerus liidunõukogu tegevus. Tema programm nägi nüüd ette revolutsioonilist agitatsiooni mitte ainult üliõpilaste, vaid ka tööliste, soldatite ja õpilaste seas, samuti proklamatsioonide väljaandmist eesti, vene ja saksa keeles.

Kui puhkes Vene—Jaapani sõda, levitas VSDTP grupp koos liidunõukoguga lendlehti «Sõda algas», «Otsustav moment läheneb», «Sõda sõjale» jt., mis paljastasid sõja avantüristlikku iseloomu ja kutsusid võitlusse isevalitsuse vastu.

Üliõpilasliikumine revolutsiooni eelõhtul ei olnud ühtne, selles kujunesid erinevad suunad ja rühmitused, mis peegeldas klassivõitlust kogu ühiskonnas. V. I. Lenin täheldas 1903. a. üliõpilaskonnas kuut poliitilist grupeeringut, reaktsionääridest kuni sotsiaaldemokraatideni.[20]

Tartu üliõpilaskond koosnes oma sotsiaalselt struktuurilt väga erinevatest poliitilistest rühmitustest. Ilmsed reaktsionäärid, üliõpilasliikumise raevukad vastased olid baltisaksa korporandid, nn. streigivastaste parteide ja patriootide ühingute organiseerijad. Neile lähedal seisis baltisaksa ja vene suurkodanluse seast pärinev rühmitus, kes rõhutas end *Altera pars* («Teine pool») ning tegi tihedat koostööd ülikooli juhtkonnaga. Suurem osa Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeist kuulus nn. ükskõiksete hulka, sageli nimetades end ka sõltumatuteks. Nad kinnitasid, et avalikuks võitluseks valitseva korraga ei oldavat veel küpsed. Olid olemas ka «akademistid», akadeemilise võitluse pooldajad, kes eitasid poliitilisi nõudmisi. Teatava osa üliõpilastest moodustasid väikekodanlikud liberaalid, kes olid sõnades valmis liikumisest osa võtma, kuid alatasa kahtlesid ajendite piisavuses väljaastumiseks.[21]

Üliõpilasliikumise järjekindlad juhid olid sotsiaaldemokraadid, kes teutsesid Tartus palju raskemates tingimustes kui teistes ülikoolilinnades. Tartus puudusid suured tööstusettevõtted, valitses hajutatud käsitööndus. Töölised moodustasid ainult 2% rahvastikust, osa neist oli alles kodanlik-natsionalistliku ideoloogia mõju all. Enne revolutsiooni ei toetanud Tartu töölised veel üliõpilasliikumist. Samal ajal said korporandid nii materiaalset kui ka moraalset toetust baltisaksa aadlilt. Sellele vaatamata õnnestus Tartu sotsiaaldemokraatidel koondada enda ümber üliõpilaskonna paremik ning valmistada teda ette otsustavaks võitluseks isevalitsusega.

2. ÜLIKOOL 1905.—1907. A. REVOLUTSIOONIS

ÜLIKOOL REVOLUTSIOONI ALGUL. Aastail 1905—1907 sai Tartu ülikool tähtsaks revolutsioonilise võitluse koldeks Eestis.

VSDTP Tartu grupp kuulis verisest pühapäevast juba 10. jaanuaril ning esitas üleskutse võitluseks tsaarivalitsusega.[22] Üliõpilaste aktiivsel osavõtul viidi 13. ja 14. jaanuaril 1905 Raekoja platsil läbi miitinguid ja protestidemonstratsioone, mõistmaks

[19] Ülevaade EKP ajaloost, I. lk.
[20] V. I. Lenin. Teosed, 7. kd., lk. 29.
[21] ENSV RAKA, f. 296, nim. 1, s.-ü. 18, l. 306.
[22] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Таллин, 1955, с. 60—62.

hukka tsarismi rahvavastast poliitikat. Kõlasid loosungid: «Maha isevalitsus!», «Elagu demokraatlik vabariik!». Üliõpilaste inspektor kandis kuraatorile ette, et «...Jurjevi linna tänavarahutustes etendas tähtsat, aga võib-olla isegi juhtivat osa õppiv noorus».[23] Ka ülikooli auditooriumides toimusid miitingud, üliõpilased arutasid ja töötasid välja võitlusplaane. Üliõpilasliikumise üldjuhtimist teostas revolutsiooniperioodil VSDTP Tartu grupp. Taktika määramisel lähtusid Tartu üliõpilased VSDTP Keskkomitee juhtnööridest, proletariaadi revolutsioonilise võitluse kogemustest.

6. veebruaril 1905 toimus ülikoolis üliõpilaste üldkoosolek, kus oli kohal üle 1000 inimese. Korporandid keeldusid osalemast ja teatasid, et nad ei allu vastuvõetavaile otsustele. Koosolekut juhatas matemaatikaosakonna üliõpilane Nikolai Sambikin (1882—1925), üks üliõpilasliikumise aktiivsemaid organiseerijaid ning suuremate üldkoosolekute asendamatu juhataja. Kiideti heaks resolutsioon, et Tartu üliõpilased ühinevad Asutava Kogu kokkukutsumise ning maa poliitilise korra muutmise nõudmisega: «On mõttetu valitsust paluda, temaga tuleb võidelda ja üheks võitlusvahendiks on õppetöö katkestamine 1. septembrini.»[24] Ülikooli sulgemise poolt hääletas valdav enamus koosolijaist. Nõnda ühines Tartu üliõpilaskond revoutsiooniga, kuulutades poliitilise streigi kuni 1905. a. sügissemestri alguseni. Veterinaariainstituudi üliõpilased alustasid streiki juba 4. veebruaril. Korporandid kogunesid 7. veebruaril omakeskis, võtsid vastu otsuse poliitikaga mitte tegelda ja hoiduda poliitiliste küsimuste arutamisest. Nad avaldasid ühtlasi soovi õppetööd jätkata[25], kuid murda streiki neil ei õnnestunud.

Üliõpilaste õhutusel toimus Tartus 7.—10. veebruarini esinene tööliste üldstreik.

Pärast streigi väljakuulutamist ja ülikooli tegelikku sulgemist hakkasid teistest linnadest pärit üliõpilased sõitma koju, kus jätkasid revolutsioonilist propagandat. Üksikud eesti üliõpilased esinesid talupoegade ees vallakoosolekutel ja astusid ühendusse Tallinnaga.

Sedamööda kuidas kasvas Venemaal revolutsiooniline liikumine, aktiviseerusid poliitiliselt ka ülikooli professorid ja muud õppejõud, kes kodanliku intelligentsi kõrgkihtide esindajatena jagasid enamikus oma klassi poliitilisi vaateid. Revolutsiooni eel ja algul püüdis liberaalne kodanlus esineda tsarismivastase opositsionäärina, kuid kartis ise revolutsiooni edasiarenemist. Revolutsioonijõudude lõhestamise eesmärgil palus ta mõningaid reforme rahvale. V. I. Lenin kirjutas liberaalse kodanluse positsiooni iseloomustades, et liberaalid «eraldusid pärast 9. jaanuari sündmusi, nad on «silmakirjalikud kaubitsejad», kes sirutavad ühe käe (avalikult) demokraatiale, kuid teise käe (selja taga) feodaalidele ja politseinikele»[26].

1905. a. jaanuari teisel poolel ilmus ajakirjanduses 342 Venemaa teadlase avaldus «Hariduse vajadustest». Selles kritiseeriti teravalt valitsuse hariduspoliitikat, kuid opositsioonilised akadeemikud ja professorid ei läinud kaugemale kõrgkoolide autonoomia nõudest ning üliõpilaste suhtes rakendatavate repressioonide hukkamõistust. Tartu ülikooli liberaalsed professorid väljendasid täielikku nõusolekut avalduse tekstiga. Allakirjutanute hulgast leiame A. N. Miklaševski, M. A. Djakonovi, M. J. Pergamenti, D. M. Lavrovi, V. E. Grabari, D. N. Kudrjavski jt. nimed.[27]

[23] RAKAL, f. 733, nim. 186, l. 16—17.
[24] RAKAM, f. 102, nim. 003, s.-ü. 44, l. 8—9.
[25] «Postimees», 9. veebruar 1905, nr. 32.
[26] V. I. Lenin. Teosed, 20. kd., lk. 5.
[27] RAKAM, f. 733, nim. 1, s.-ü. 214, l. 1—3.

Teiste kõrgkoolide eeskujul loodi ka Tartus 1905. a. kevadel teadlaste organisatsiooni — Akadeemilise Liidu osakond, mis ühendas 49 professorit ja muud õppejõudu ülikoolist ja veterinaariainstituudist. Initsiaatoriks oli professor A. I. Jarotski. Tema ning veel 16 Tartu teadlast võtsid 1905. a. märtsis Peterburis osa liidu asutamiskongressist. Liidu Tartu osakond näigi oma tegevuse eesmärki «ülikooli elu kordaseadmises» ja toetas ülikoolide autonoomia nõuet.[28] See aga kutsus esile reaktsioonilise professuuri äärmiselt vaenuliku suhtumise Akadeemilisse Liitu. Erilist aktiivsust siiski Akadeemilise Liidu Tartu osakond ei ilmutanud.

VSDTP III kongress 1905. a. aprillis tunnistas partei ja tööliskla ssi peamiseks ülesandeks ülemineku massilistelt poliitilistelt streikidelt rel-vastatud ülestõusule. III kongressi otsused näitasid ka revolutsioonilisele üliõpilaskonnale kätte edasise võitluse taktika.

ÜLEVENEMAALISE POLIITILISE OKTOOBRISTREIGI PÄEVAD. Seoses uue õppeaasta lähenemisega otsustas valitsus teha mõningaid järeleandmisi liberaalsele professorkonnale, et saada tema näol liitlane võitluseks revolutsioonilise üliõpilaskonnaga. 1905. a. suvel toimusid ülikoolide esindajate osavõtul rahvaharidu se ministeeriumis nõupidamised, arutamaks olukorda kõrgkoolis. 1884. a. põhikiri tunnistati mitterahuldavaks kui nn. korralageduste peamine põhjustaja. Uue põhikirja väljatöötamiseni soovitati kehtestada uued ajutised eeskirjad.

27. augustil 1905 ilmuski valitsuse teadaanne «Ajutistest eeskirjadest rahvaharidu se ministeeriumile alluvatele kõrgkoolidele»[29]. Need kehtisid mõningate muudatustega kuni oktoobrini 1917. a.

Uutes eeskirjades kuulutati ülikoolidele autonoomia kinkimisest. Professorite nõukogud said taas rektori ja prorektori, dekaanide ning teaduskondade sekretäride valimise õiguse, kusjuures valimised tuli läbi viia enne õppetöö algust. Kõik valitud ametiisikud tuli esitada kinnitamiseks kuraatorile ja ministrile. Nõukogu tehti vastutavaks õppetöö normaalse kulgemise eest, selle kindlustamiseks võis ta enda liikmete hulgast valida erikomisjoni. Üliõpilasrahutuste korral võis nõukogu taotleda loengute katkestamist. Üliõpilaste poolt vihatud inspektsioon säilis, kuid ei allunud enam kuraatorile, vaid rektorile.

Rektorivalimised toimusid Tartus 6. septembril 1905. G. V. Levitski asemele valiti uueks rektoriks rooma õiguse professor J. V. Passek[30]. Poliitilistelt vaadetelt oli ta liberaal. Reaktsiooniliselt meelestatud professorid suhtusid Passekisse äärmiselt halvustavalt ning jäid tema rektoriks olemise ajaks opositsiooni. Suhtlemises üliõpilastega ilmutas uus rektor suurt paindlikkust, püüdes neid allutada nõukogu liberaalse enamuse mõjule. Energilise administraatorina võttis ta tarvitusele abinõud üliõpilaste streigi lõpetamiseks.

Nõukogu liikmete hulgast valiti komisjon, kes pidi välja töötama abinõude projekti õppetöö alustamiseks ülikoolis ning olema vahendajaks üliõpilaste ja nõukogu vahel. Komisjon lubas korraldada üliõpilaste miitinguid teaduskondades ja kursustel, mõjutas aga neid viivitamatult alustama õppetööd autonoomia põhjal.

«Ajutised eeskirjad» andsid üliõpilastele koosolekuvabaduse: selle järeleandmisega lootis valitsus isoleerida nad revolutsioonist. Need lootused siiski ei täitunud. Bolševike juhtimisel kasutas demokraatlik üliõpilaskond «Ajutised eeskirjad» ära revolutsiooni huvides.

1905. a. sügisel, kui revolutsioonileer valmistus relvastatud ülestõusuks, tuli ka üliõpilastel määrata edasise võitluse taktika.[31] Septembris pöördus VSDTP Keskkomitee üliõpilaste poole üleskutsega: «Levitada laialdaselt ülestõusu mõtet, tutvustada seltsimehi tänavavõitluse ülesannete ja võtetega... organiseerida võitlussalku, kaasa aidata proletariaadi mobiliseerimisele... muutes ülikoolide ja instituutide aulad revolutsioonilise töö peastaapideks».[32] Keskkomitee kutsus üliõpilasi üles lõpetama passiivse streigi ja ühes proletariaadiga välja astuma. 1905. a. septembri algul Viiburis toimunud üliõpilasorganisatsioonide esindajate illegaalne kongress võttis omaks VSDTP Keskkomitee taktikalise suuna. Soovitati igas õppeasutuses läbi viia ettevalmistavad koosolekud, selgitamaks arvamusi uue, aktiivsema võitlustaktika suhtes.

Tartusse tagasi saabunud üliõpilasesindajad korraldasid 20. ja 22. septembril üldkoosoleku. Koosoleku resolutsioon lähtus peamiselt bolševistlikust võitlustaktika muutmise nõudest. Otsustati taas alustada õppetööd, ent akadeemilise õppetöö kõrval «korraldada ülikoolis miitinguid, koosolekuid ja kogunemisi, suurema organiseerumise ja võitluse aktiviseerimise huvides»[33]. Sotsiaaldemokraatliku rühma ettepanekul otsustati moodustada koordineeriva organina delegaatide kogu üldkoosolekute organiseerimiseks ja nende otsuste elluviimiseks, ülikooli nõukoguga suhtlemiseks ning teiste ülikoolidega sidepidamiseks[34]. Delegaatide kogu liikmed valiti üheks semestriks teaduskondade koosolekutel salajase hääletamise teel esindusnormiga üks delegaat iga saja inimese kohta. Arvestades üliõpilaste arvu koosnes see 19—24 inimesest. Delegaatide kogu esimese koosseisu esimeheks valiti N. Sambikin.

Õppetöö algas ülikoolis ametlikult 27. septembril 1905, kuid loengutele ilmusid peamiselt korporandid ja «akademistid». Radikaalsemad üliõpilased ja veterinaariainstituudi kuulajad kogunesid koosolekule, arutamaks kujunenud poliitilist olukorda riigis. Pärast koosolekut suunduti revolutsioonilauludega Raekoja platsile. Demonstratsioon aeti politsei poolt laiali, mitu inimest sai haavata ning 15 arreteeriti. Ööl vastu 28. septembrit toimus VSDTP Tartu grupi initsiatiivil üliõpilaste, gümnasistide ja tööliste esindajate salakoosolek, kus otsustati organiseerida ühine relvastatud salk demonstratsioonide ja miitingute kaitseks. Nii tugevnes üliõpilaste ja tööliste relvavendlus. Nüüdsest peale võimaldasid üliõpilased rahvale sissepääsu ülikooli suurematesse auditooriumidesse. Esimene rahvarohke miiting tööliste ja keskkooliõpilaste osavõtul toimus aulas 29. septembril. On andmeid, et aulakoosolekutel esinesid Peterburi ülikooli üliõpilased, nende hulgas ka 1902. a. Tartu ülikoolist väljaheidetud E. Sõrmus.[35]

Korporandid püüdsid igati takistada revolutsiooniga kaasaminevate üliõpilaste tegevust, vältida rahvakoosolekuid peahoones. Selleks moodustasid nad «relvastatud valve» — mustasajalise organisatsiooni, mille ülemaks sai ülikooli magistrant parun A. A. G. J. Freytagh-Loringowen.[36]

---

[28] ENSV RAKA, f. 922, nim. 1, s.-ü. 214, l. 1—3; s.-ü. 17, l. 235.

[29] «Правительственный Вестник», 1905, № 188.

[30] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 1430, l. 20.

[31] П. Гусятников. Студенческое движение в 1905 году. — «Вопросы истории», 1955, № 10, с. 77.

[32] «Пролетарий», 10. X. 1905, № 20.

[33] ENSV RAKA, f. 325, nim. 1, s.-ü. 1235, l. 341.

[34] ENSV RAKA, f. 429, nim. 1, s.-ü. 17, l. 97.

[35] «Klassivõitlus», Petrograd, 1919, nr. 3—4, lk. 15—16.

[36] «Nordlivländische Zeitung», 15. Oktober 1905., Nr. 231; «Baltische Monatschrift», Riga, 1905, Bd. 50, S. 20.

Niipea kui Tartusse hakkasid saabuma teated poliitilise üldstreigi algusest, sai ülikool linnas streigiliikumist organiseerivaks keskuseks. Üliõpilased teatasid streigiga ühinemisest 14. oktoobril 1905: «. . . õppetöö jätkamine ülikoolis on rahva reetmine, ning seepärast paneme ette katkestada õppetöö . . . Teatame, et kogu Tartus viibimise aja kasutame ülikooli hoonet revolutsiooni huvides, koju sõitnud, võtame aga võitlusest aktiivselt osa proletariaadi ja talurahva ridades.»[37]

Kuulutanud välja streigi, alustasid üliõpilased võitlust selle laiendamise eest kogu linnale. Ülikoolis toimusid rahvarohked koosolekud, kus esinesid erinevate poliitiliste veendumustega inimesed. Avalikud dispuudid aitasid koosolijail arusaamisele jõuda bolševike loosungite õigsuses. Ülikool muutus revolutsiooniideede levitajaks. Kirjanik F. Tuglas kirjutas oma mälestustes: «See valge loss, mille fassaadilt juba paar päeva enne 17. oktoobrit punased lipud rippusid, moodustas nagu revolutsiooni kindluse. Ning tudengite tribuuni Sambikini lõvihääl näis isegi läbi kivimüüride kostvat. Seal hakkas revolutsioon juba täiel tõel legaliseeruma.»[38]

17. oktoobril algas Tartus üldstreik, mis kestis viis päeva.

Päeval, mil tsaar «kinkis» rahvale manifesti, tulistasid Tartus soldatid ja mustasajalised rahuliku rahvahulga pihta, kes oli kogunenud hobupostijaama juurde Riia ja Võru tänava nurgal. Mitu inimest sai haavata, reaalkooli valvur J. Adamson surma. Tema matused kujunesid rahvarohkeks poliitiliseks protestidemonstratsiooniks. 17. oktoobri manifestile vastasid üliõpilased ja töölised uute massimiitingute ja demonstratsioonidega loosungite all «Maha isevalitsus!», «Elagu revolutsioon!». Vabastati poliitvangid, nende hulgas ka üliõpilane, bolševik N. Tšudovski. 19. oktoobri varahommikul kiskusid üliõpilased peahoone frontoonilt maha keisrivapi.[39]

Reaktsioonileeri vastuseis oli halvatud. Korporandid ja «enesekaitsjad» varjasid end korporatsiooni «Livonia» hoones.

Suurem osa Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeist hoidus algul massiliikumisest kõrvale. Alles sügisel seltsi tegevus mõnevõrra aktiviseerus: koosolekuil hakati arutama poliitilise sisuga küsimusi. Ent kui Jaan Tõnisson organiseeris 18. oktoobril truualamliku meeleavalduse tsaari manifesti auks, ühines suurem osa eesti üliõpilasi meeleavaldajatega.[40]

Pärast ülelinnalise streigi lõpetamist jätkas revolutsiooniline üliõpilaskond võitlust.

Õpinguid ülikoolis 1905. a. sügissemestril ei alustatud, kuid ülikool jäi rahvale avatuks kuni 1905. a. detsembrini. Endiselt toimusid aulas raudteelaste, käsitööliste, õpetajate jt. koosolekud ja miitingud. Just aulasse kogunesid 27.—29. novembril üleeestilise rahvaesinduse kongressi demokraatliku tiiva esindajad H. Pöögelmanni ja J. Sihveri juhtimisel ning võtsid vastu otsused revolutsiooni edasiarendamiseks (nn. aulakoosolek).

V. I. Lenin kirjutas liberaalsete professorite positsiooni kohta 1905. a. sügisel: «. . . nagu võibki oodata neilt kodanluse «ideelistelt» sabarakkudelt, kutsuvad nad üliõpilasi õppima, mitte aga revolutsiooniga tegelema».[41]

Öeldu kehtib ka Tartu ülikooli liberaalse professorkonna suhtes, kes nägi peamise eesmärgina üliõpilaste streigi lõpetamist ja õppetöö taasalustamist. Selleks esitati kõrgemate-

[37] ENSV RAKA, f. 492, nim. 1, s.-ü. 16, l. 905—906.

[38] F. Tuglas. Teosed, 8. kd. Mälestused. Tln., 1960, lk. 175.

[39] ENSV RAKA, f. 492, nim. 1, s.-ü. 16, l. 246, 1005.

[40] Punased aastad. Tartu, 1932, lk. 97.

[41] V. I. Lenin. Teosed, 11. kd., lk. 96.

le instantsidele mitmeid ettepanekuid, mis puudutasid esmajärjekorras üliõpilasi. Nii pandi ette kaotada viivitamatult inspektsioon ning anda üliõpilastele koosolekuvabadus ülikooli ruumides, õigus asutada ühinguid ja organisatsioone nõukogu teadmisel ja loal, lõpetada üliõpilaste tagakiusamine poliitilistel motiividel, kaotada juutide vastuvõtu piiramine. Otsustati taotleda naiste vastuvõtmist ülikooli vabakuulajatena.[42] Osa otsuseid oli üsna radikaalse iseloomuga, kusjuures ootamata ära ministeeriumi nõusolekut hakati neid kohe ka praktiliselt realiseerima. Juba 1905. a. sügisel võeti ülikooli vastu esimesed naisvabakuulajad, saadeti laiali üliõpilaste inspektsioon.

Oktoobristreigi päevil ajasid liberaalsed professorid väga ettevaatlikku poliitikat, kartes avalikke represioone, kokkupõrkeid politsei ning sõjaväega. Seepärast ei taotlenud nad ülikooli peahoone valvet ja protesteerisid politsei kallaletungide korral üliõpilastele, samuti tsiviilvõimude sekkumise vastu autonoomse ülikooli siseasjadesse. Erinevalt teistest ülikoolidest mõjutas Tartu liberaalsete professorite taktikat ka baltisaksa aadlike äärmine vaenulikkus vene üliõpilaste, professorite ning üldse «vene» ülikooli vastu. Nad nimetasid ülikooli Baltimaade revolutsioonilise segaduse koldeks, süüdistasid professoreid noorsoo moraalses laostumises jne.[43]

17. oktoobri manifesti tervitas liberaalne professuur vaimustusega, lootes naiivselt, et revolutsioon on lõppenud ja ülikoolis algab rahulik akadeemiline tegevus.

ÜLIKOOL RELVASTATUD DETSEMBRIÜLESTÕUSU PERIOODIL. Pärast oktoobristreiki ning õppetöö katkestamist hakati mujalt pärit üliõpilasi Tartust koju saatma, taotledes sellega revolutsioonijõudude nõrgestamist. Novembri keskpaiku oli linna jäänud mitte rohkem kui 500 üliõpilast (ca 22%), nende hulgas enamik korporante. Tartust lahkusid peamiselt vene üliõpilased, üliõpilasliikumise aktiivsemad tegelased. See nõrgestas VSDTP Tartu organisatsiooni. Ülikoolis tugevnesid menševistlikud ja esseerlikud meeleolud. Aktiviseerus ka eesti föderalistide partei tegevus. Erilist aktiivsust ilmutas kodanluse Eesti Rahvameelne Eduerakond, mille liider J. Tõnisson tegi panuse noorsoole.

Sõjaseisukord kehtestati 22. novembril Liivimaa kubermangus ja Eestimaa kubermangus 10. detsembril 1905. Samal ajal asutati ajutine kindralkuberneri ametikoht, kindralkuberneri käsutusse anti sõjaväeüksused. Tartus elavnes kohe mustasajalaste tegevus. Linnavolikogu juures organiseeriti nn. miilits, mille liikmeteks astusid ka mõned konservatiivsed professorid (V. F. Tšiz, P. P. Grave, K. K. Dehio, V. G. Aleksejev).

Revolutsiooni kõrgperioodil ei jätkunud VSDTP Tartu grupil jõude relvastatud ülestõusuks. Kavatseti organiseerida üldstreik 12. detsembril. Üliõpilased N. Rõbolovski, A. Tšapurski ja N. Gemp levitasid tööliste hulgas hektograafil paljundatud üleskutseid streigi alustamiseks ja ülelinnalise miitingu korraldamiseks Raekoja platsil.

12. detsembril alustasidki mitmed ettevõtted streiki, töölised ja üliõpilased hakkasid kogunema miitingule. Raekoja plats oli aga politsei, kasakate, mustasajalaste ja miilitsa poolt ümber piiratud. Relvastamata rahva pihta anti mitu kogupauku ning väljakule jäi üle kümne haavatu.[44] Streigid ei kasvanud üle üldstreigiks.

[42] Ученые Записки Имп. Юрьевского университета, 1905, № 1, с. 23.

[43] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 15, l. 778. Vt. «Düna-Zeitung», Oktober-Dezember 1905; «Nordlievländische Zeitung», Oktober-Dezember 1905.

[44] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, с. 370.

Korporantide ja professorite ühinemine mustasajalastega kutsus esile demokraatliku üliõpilaskonna pahameele. 15. detsembril toimus üliõpilaste koosolek, mis mõistis hukka miilitsa tegevuse, nõudis professor Dehio vallandamist ja juurdluskomisjoni moodustamist Raekoja platsil toimepandud veretöö uurimiseks.[45] Üliõpilaste poolt valiti komisjoni koosseisu kaheksa inimest, nende hulgas arstiteaduskonna üliõpilane Nikolai Burdenko.

15. detsembri koosolek oli eesrindlike üliõpilaste viimaseks protestiavalduseks 1905. aastal. 20. detsembril suleti määramata ajaks kõik kõrgkoolid Venemaal, «kuni rahva erutuse vaibumiseni», keelati rahvakoosolekute pidamine ülikooli hoonetes. Karistussalkade tegevuse aktiviseerumisega suurenes üliõpilasliikumisest osavõtjate jälitamine. Paljud üliõpilased olid sunnitud Tartust lahkuma, osa neist emigreeris välismaale.

ÜLIKOOL REVOLUTSIOONI TAANDUMISE PERIOODIL. Pärast relvastatud detsembriülestõusu lüüasaamist algas revolutsiooni taandumine ja reaktsiooni pealetung.

Eriti halastamatult tegutsesid karistussalgad Läänemere kubermangudes, kus neid abistasid kohalikest parunitest formeeritud salgad, mille ridadesse kuulus hulgaliselt korporante.

Tartu ülikooli ilmusid karistusalklased jaanuarikuu esimesel poolel 1906. Ööl vastu 10. jaanuari korraldati läbiotsimine Meditsiiniüliõpilaste Seltsi ja ühingu «Societas» ruumes.[46] 19. jaanuari ööl piirasid politseinikud ja soldatid sisse kõik ülikooli hooned ja panid toime põhjaliku läbipuistamise, otsides relvi, keelatud kirjandust ja üliõpilasliikumise aktiviste. Peahoones toimus läbiotsimine kõigis auditooriumides, muuseumides, kabinettides, laboratooriumides ja korterites, kuid tulutult. Ühiselamus leiti revolutsiooniliste laulude tekste ja hektograafil paljundatud lendlehti, neli kohalviibinud üliõpilast arreteeriti.[47]

Õppejõudude korteritest otsiti läbi keemia eradotsendi A. D. Bogojavlenski oma, kus pealekaebuse põhjal pidavat valmistatama pomme. Pomme küll ei leitud, kuid Bogojavlenski siiski vahistati ja tal tuli kolm nädalat veeta vanglas[48]. 4. veebruaril suleti üliõpilassöökla kui «üliõpilasrevolutsionääride peremehetsemise koht»[49].

Õppeasutuste elementaarsete autonoomiaõiguste kaitseks astus välja teadlaskond, esitades 1906. a. aprillis Ministrite Nõukogu esimehele petitsiooni protestiga karistussalkade tegevuse vastu Tartu ning Odessa ülikoolis. Protestikirjale kirjutas alla 28 akadeemikut ja professorit, nende hulgas ka Tartu professorid J. V. Passek, P. P. Pustoroslev ning F. O. Jevetski.[50]

1905. a. lõpul otsustas Ministrite Nõukogu tsaari korraldusele tuginedes mitte avada kõrgkoole 1906. a. kevadsemestril, seda võis teha ainult õppeasutuse nõukogu vastaval taotlusel. Enamus Tartu ülikooli nõukogu liikmetest avamist ei pooldanud, põhjendades oma arvamist noorsoo üldise meelestatusega ja ülikoolide uue põhikirja puudumisega. Ülikool jäi sügiseni suletuks. Üliõpilaste registreerimine kuulutati välja 1.—10. septembrini ja 11. septembril 1906 algas õppetöö.

Õppejõudude poliitiline positsioon 1906.—1907. a. avaldus nende küllaltki aktiivses osavõtus ühiskondlik-poliitilisest elust. Seoses kodanlike parteide loomisega kujunesid Tartus-

[45] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, с. 371—372.
[46] RAKAL, f. 753, nim. 153, s.-ü. 209, l. 7.
[47] Sealsamas, l. 9.
[48] RAKAL, f. 733, nim. 153, s.-ü. 209, l. 17—18.
[49] Sealsamas.
[50] RAKAL, f. 733, nim. 153, s.-ü. 213, l. 7.

ki mitmed poliitilised rühmad, millega liitusid ka ülikooli õppejõud. Kodanliku kadettide partei osakonna organiseerijad olid professorid P. P. Pustoroslev ja A. I. Jarotski. Kadettidest parempoolsemasse «17. Oktoobri Liitu» kuulusid V. P. Kurtšinski, D. M. Lavrov, A. S. Nevzorov. «Õiguskorra» partei komitee liikmeks oli I. L. Kondakov. Tartu saksa seltskonna ladvik moodustas monarhistlik-natsionalistliku Balti Konstitutsioonilise Partei, kuhu kuulusid K. K. Dehio, W. Zoege v. Manteuffel. Eestlasest eradotsendid H. Koppel ja A. Paldrock olid eduerakonna aktiivsed liikmed.

Nimetatud rühmadega ei ühinenud valitsuse reaktsioonipoliitikat hukkamõistvad professorid V. E. Grabar, L. A. Challande, D. N. Kudrjavski. Sotsiaaldemokraatide ja «töölisrahva sotsialistide» blokk seadis II Riigiduuma valimistel oma kandidaatide hulgas üles professor Challande'i[51], kelle vastu «Postimees» alustas kohe ägedat vastukampaaniat[52].

Ägedas parteidevahelises võitluses toimusid 1906. a. märtsis ja 1907. a. jaanuaris ülikooli aulas kolme valijamehe valimised Riiginõukogusse. Valituiks osutusid 1906. a. J. V. Passek, F. O. Jevetski ja P. P. Pustoroslev; 1907. a. valiti P. P. Pustoroslevi asemel A. N. Miklaševski[53].

1906. a. jaanuaris haridusministeeriumis toimunud nõupidamisel soovitasid Tartu ülikooli esindajad lubada eesti ja läti üliõpilastele mõnede ainete õpetamist emakeeles. 19. jaanuaril 1906 otsustaski ülikooli nõukogu asutada ajaloo-keeleteaduskonnas kaks uut — leedu-läti ning soome-ugri filoloogia kateedrid[54]. Kuraator ja minister ülikooli ettepanekuid ei toetanud, põhjendades oma seisukohta rahapuudusega.

Üliõpilaste suhtes rakendasid Tartu liberaalsed professorid aktiivse mõjutamise taktikat, mõistes, et üliõpilasliikumine ei kujuta enam sellist ohtu nagu 1905. a. Püüdes noori revolutsioonilisest liikumisest eemal hoida, võtsid nad üliõpilased range kontrolli alla. Rektor ja nõukogu tunnustasid Delegaatide Kogu ning väliselt isegi arvestasid selle organiga, lootes avaldada tema kaudu mõju kogu üliõpilaskonnale.

Ülikooli avamisega 1906. a. sügisel elavnes uuesti üliõpilasliikumine. Esimene suurearvulisem üliõpilaskoosolek toimus 10. septembril aulas, osa võttis enam kui 600 inimest.[55] Ühehäälselt vastuvõetud resolutsioonis fikseeriti: «Käesoleval momendil peame igasugust eraviisilist, rahvast eraldatud üliõpilaste väljaastumist ebaotstarbekaks, avame ülikooli õppetööks ... ning teatame, et katkestame akadeemilise elu, ühineme aktiivselt revolutsiooniliste hulkadega, kui aeg seda nõuab.»[56] Ent tingimused olid muutunud tunduvalt raskemaks. Baltikumis kehtis endiselt sõjaseisukord, Tartu oli tulvil politseinikke ja soldateid, mis tegi võimatuks tänavademonstratsioonid ja streigid. Üliõpilastel tuli otsida uusi võitlusvorme. Üheks selliseks sai tagurlike professorite loengute boikoteerimine. Esimeseks, kelle loenguid keeldusid üliõpilased kuulamast, oli matemaatikaprofessor P. P. Grave, ülikooli nõukogu konservatiivsemaid liikmeid.[57]

Omapäraseks üliõpilasliikumise vormiks kujunes uute akadeemiliste või maakondlike üliõpilasorganisatsioonide asutamine või olemasolevate reorganiseerimine. 1907. a. tegutses

[51] «Hommik», 9. jaanuar 1907, nr. 11.
[52] «Postimees», 15. jaanuar 1907, nr. 11.
[53] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1362, l. 7—8, 10—11, 14—16.
[54] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4. s.-ü. 1356, l. 35, 58.
[55] RAKAL, f. 733, nim. 153, s.-ü. 209, l. 31.
[56] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, с. 503—504.
[57] ENSV RAKA, f. 492, nim. 1, s.-ü. 14, l. 565—567.

ülikoolis kaheksa korporatsiooni ning 38 mitmesugust teaduslikku, kultuurhariduslikku jms. organisatsiooni, neist 24 registreeritud revolutsiooniaastail.[58]

Eesti Üliõpilaste Seltsi põhikiri ei vastanud enam paljude poliitilisele meelsusele, kuid enamus toetas eduerakonna vaateid. Vastukaaluks sellele organiseerisid demokraatlikult meelestatud üliõpilased uue seltsi nimetusega «Ühendus», mis sai ametliku kinnituse 1907. a. veebruaris. «Oli tunda vajadust keskuse järgi, mille ümber koonduksid kõik, kes soovivad võidelda kasvava poliitilise ja ühiskondliku reaktsiooni vastu,» formuleeris ühingu loomise eesmärgi üks asutajatest, A. Palvadre.[59] 1907. a. astus «Ühendusse» ka tolleaegne õigusteaduskonna üliõpilane Anton Hansen-Tammsaare. Kontakt oli uuel ühingul Vene Üliõpilaste Seltsi ja Riia maiskonnaga.

1907. a. veebruaris kinnitati kolmas eesti üliõpilaste selts — esimene ametlik eesti korporatsioon «Fraternitas Estica», mille tegevus oli asutamisest alates reaktsioonilise ja natsionalistliku iseloomuga. Paljud selle korporatsiooni liikmetest võitlesid 1918.—1919. a. aktiivselt nõukogude võimu vastu. Eesti konservatiivsed ringkonnad nimetasid korporatsiooni «tuleviku lootuseks ja kantsiks»[60].

Üliõpilasliikumist juhtis endiselt VSDTP Tartu grupp, mille koosseisu kuulus ka üliõpilasfraktsioon. Sandarmidokumentides mainitakse korduvalt üliõpilaste, VSDTP liikmete, S. Nekraši, I. Lenski, S. Postnikovi, B. Atkotšunase jt. nimesid[61]. 1906. a. oktoobris moodustati VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsiooni täitevkomitee, mille ülesannetesse kuulus ka demokraatliku üliõpilaskonna võitluse suunamine.

Kontrevolutsiooni pealetungiga süvenesid sotsiaaldemokraatide ridades föderalistlikud ja menševistlikud meeleolud. Menševike liidriks oli üliõpilane M. Benassik. Küllaltki mõjukas oli bundistide rühmitus. 1906. a. lõpul — 1907. a. algul formeerus lõplikult esseeride fraktsioon (Galperin, Selivanov, Abarenkov, eestlased Maaser, Ploom, Reinik jt.).

1906. a. kujunes ka kadettide partei üliõpilasfraktsioon. Kadette rahuldas täielikult ülikooli autonoomia ja nad olid revolutsioonilise liikumise vastu. Osa üliõpilasi jagas oktobristide ning mustasajaliste «Vene Rahva Liidu» ja Balti Konstitutsioonilise Partei seisukohti.

Teise Riigiduuma valimiste käigus 1907. a. algul ilmnes selgesti kõigi nende grupeeringute ja fraktsioonide poliitiline meelsus. Tõsine võitlus puhkes üliõpilaskoosolekul 20. ja 21. veebruaril 1907 seoses II Riigiduuma avamisega. See oli Tartus arvult 50. üliõpilaskogunemine revolutsiooni ajal ning 50. korda valiti koosoleku juhatajaks N. Sambikin.[62] Arutusel oli suhtumine duumasse ja tervitusaadressi teksti koostamine. Oma aadressi variandi esitasid kadetid, bundistid ja sotsiaaldemokraadid. Enamus pooldas siiski menševike koostatud teksti, mida täiendati bundistide nõudmistega. Aadress otsustati saata kogu duumale kui rahvaesindusele.[63] See tõendas väikekodanliku liberalismi kasvu üliõpilaskonnas ning revolutsioonilis-demokraatliku tiiva nõrgenemist.

---

[58] ENSV RAKA, f. 1771, nim. 2, s.-ü. 1, l. 3.

[59] Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Tartu, 1932, lk. 177.

[60] «Üliõpilasleht», 1932, nr. 5, lk. 80—82.

[61] ENSV RAKA, f. 296, nim. 50, s.-ü. 22, l. 286; f. 492, nim. 2. s.-ü. 13, l. 319—320.

[62] N. Sambikin lõpetas 1907. a. kevadel ülikooli ning asus tööle Tartu reaalkoolis. Nõukogu soovitas teda kui andekat matemaatikut jätta ülikooli juurde valmistuma professorikutseks, lootuses, et teadustöö gemaldab ta üliõpilasliikumisest. Sambikin jäi endiselt aktiivseks noorsoojuhiks, mistõttu ta 1908. a. veebruaris arreteeriti ning saadeti Tartust välja.

Raskeks hoobiks demokraatlikule üliõpilaskonnale oli VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsiooni Täitevkomitee laastamine sõjaväe parteiorganisatsioonide ja -gruppide konverentsi ajal Tartus. 19.—20. aprillil vahistati 44 inimest, nende seas üheksa üliõpilast (I. Lenski, B. Atkotšunas, S. Postnikov jt.). Hiljem arreteeriti veel 17 inimest.[64] Nõrgenes üliõpilasliikumise parteiline juhtimine.

Tugevnes reaktsiooni pealetung ja 3. juunil 1907 toimus riigipööre. Tsaar saatis II Riigiduuma laiali ning muutis põhjalikult duuma valimise korda. Esimene Vene revolutsioon sai lüüa.

Esimese kodanlik-demokraatliku revolutsiooni aastad jätsid värvika lehekülje Tartu ülikooli ajalukku. VSDTP poolt juhitud üliõpilaste revolutsiooniline võitlus seostus töölisklassi võitlusega ning toetas eesti ja läti töörahvast nende püüetes poliitilisele ja rahvuslikule vabanemisele tsarismi ikke alt.

3. TARTU ÜLIKOOL REAKTSIOONI JA REVOLUTSIOONI UUE TÕUSU PERIOODIL (1907—1914)

REAKTSIOONI SURVE ÜLIKOOLIS. Tsarism hakkas mõisnike ja kodanluse kontrrevolutsioonilisele liidule tuginedes õiendama julmalt arveid rahvamassidega. Revolutsiooniaastatele järgnes kolm reaktsiooniaastat. Nagu küllusesarvest tuli kõrgkooli tegevust reguleerivaid eeskirju, ukaase ja ringkirju, mille taga seisis haridusminister A. N. Schwarz, endine Riia õpperingkonna kuraator.

Juba 11. juunil 1907 anti kõigekõrgema käsul välja «Eeskirjad üliõpilasorganisatsioonide ning koosolekute korraldamise kohta kõrgemates õppeasutustes», millega kategoorilisselt keelustati valitavad üliõpilasorganisatsioonid ja igasugused üliõpilaskoosolekud, mis ei omanud «sügavamalt teaduslikku ega õppetööga seotud iseloomu».[65] Teaduslike ja kultuurhariduslike ringide põhikirjad kuulusid kinnitamisele kuraatori ja ministri poolt. Politseile tehti ülesandeks rangelt jälgida üliõpilasi, anti õigus sekkuda ülikooli siseasjadesse, hoidmaks ära seadusevastaseid koosolekuid. 5. juulil 1907 anti kuraatoritele ja rektoritele õigus kasutada korra tagamiseks ja üliõpilaste järele valvamiseks summasid, mis varem olid määratud inspektoritele.

Ringkirjaga 1. augustist 1907 kohustas minister rektoreid nõudma kõigilt ülikooli astujailt politsei tõendit laitmatu käitumise kohta. Endisi üliõpilasi, kes olid süüdi mõistetud revolutsioonilise tegevuse eest, võeti pärast karistuse kandmist ülikooli tagasi ainult ministri loal. Juute ei tohtinud jällegi ettenähtud protsendist rohkem vastu võtta. Sama kuupäeva kandis ka teine ringkiri «Naisvabakuulajate kohta». Neid ei tohtinud lubada lõpueksamitele ega anda neile diplomit. 30. novembril 1907 järgnesid 11. juuni eeskirjadele Ministrite Nõukogu täiendavad selgitused.[66] Õppeasutuse juhtkonnal kästi ära hoida üliõpilaste katsed rikkuda ametlikku koosolekute läbiviimise korda. Vabakuulajatel oli keelatud luua oma ringe ning osaleda üliõpilasorganisatsioonides ja koosolekutel. Vastuseks edumeelse professorkonna protestile andis Senat 1908. a. detsembris selgituse, et 1905. a. 27. augusti ukaasi ei tulevat mõista «kui autonoomiat või sõltumatust

---

[63] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, с. 574—576.

[64] ENSV RAKA, f. 296, nim. 50, l. 286; l. 286; f. 492, nim. 1, s.-ü. 13, l. 404—410.

[65] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 473, l. 23.

juhtkonnast või haridusministeeriumi järelevalvest, vaid õigusena valida rektorit ja prorektorit ning võtta osa õppetöö käigu õigest reguleerimisest».[67] Seega osutus ülikooli autonoomia paljaks fiktsiooniks.

V. I. Lenin iseloomustas isevalitsuse poliitikat järgmiselt: «Tagasi vana juurde! Tagasi revolutsioonieelse Venemaa juurde... Valitsuse reaktsioon pitsitab endiselt ülikoole. Isevalitsuslikul Venemaal igivana võitlus üliõpilasorganisatsioonide vastu on kujunenud mustasajalise ministri Schwarzi — kes tegutseb täielikus kooskõlas «peaminister» Stolõpiniga — sõjakäiguks autonoomia vastu, mida lubati üliõpilastele 1905. a. sügisel...»[68]

Tartu ülikoolis sai reaktsiooni üheks ilminguks liberaalse professorkonna jälitamine, esmajoones arvete õiendamine rektor J. V. Passekiga, kelle vastu olid ka kubermanguvõimud ning rüütelkond. Tuginedes nõukogu enamusele, paljastas J. V. Passek osavalt ja loogiliselt kõik salasepitsused ning soovitas tsiviil- ja politseivõimudel tegelda oma põhiülesannetega, mitte segada end ülikooli asjadesse.[69] Rektor Passek oli kogenud jurist ja osav diplomaat, küllaltki iseseisev oma tegevuses. Ta osutus ohtlikuks vastaseks, seepärast liitus tema vastu kogu kohalik reaktsioon. Mitte ainult kohalikes, vaid ka Peterburi konservatiivsetes ajalehtedes («Nordlivländische Zeitung», «Рижский вестник», «Слово», «Новое время») hakkasid ilmuma anonüümsed kirjutised, milles avalikult süüdistati Tartu ülikooli rektorit tegevusetuses ja tahte puudumises taastada ülikoolis kord, kiindumuses vabameelsete vaadetega inimestesse jne.[70]

«Üldsuse» häält võttis lõpuks kuulda haridusminister Schwarz. 1908. a. saadeti ülikooli spetsiaalne revisjon, mis pidi kõrvuti asjaajamise, finantsdistsipliini ning õppetöö korralduse kontrolliga «paljastama» rektori tegevust. Kontrolli tulemustele tuginedes esitas Schwarz veel samal aastal Senatile kaks raportit J. V. Passeki vastu kriminaalasja algatamiseks.[71] Minister süüdistas Tartu ülikooli rektorit, et ta 1) lubas (endale) võimupiiride ületamist ja tegevusetust; 2) takistas omavoliliselt teiste ametisikute seaduslikku tegevust (s. t. saatis laiali üliõpilasinspektsiooni); 3) ettekannetes kõrgemale poole varjas tõde, kujutas olukorda ülikoolis ebaõiges valguses. Tegevusetus seisnes Schwarzi arvates selles, et rektor «lubas korratust asjaajamises; toetas Grave boikoteerimist, suhtus sallivalt üliõpilasvanemate tegevusse; täitis Nõukogu seadusevastaseid määrusi... ei võtnud tarvitusele abinõusid takistamaks kõrvalistele isikutele sissepääsu ülikooli ning miitingute korraldamist, rahakogumist kuritegelikeks eesmärkideks».[72] Võimupiiride ületamine olnud ka naiste vastuvõtmine ülikooli. Schwarz kirjutas: «Väga targa inimesena, mida tunnistavad ka tema poliitilised vastased, ei kaitsnud prof. Passek iialgi avalikult üliõpilaste ja õppejõudude seadusevastaseid väljaastumisi, vaid surus osavasti enamasti vasakpoolsetest koosneva nõukogu abiga läbi kõik keerulised küsimused... End süüdi Passek ei tunnistanud. Tema selgitusi ei maksa usaldada.»[73]

Professor Passekil oli ülikoolis suur autoriteet. 1908. a. septembris valiti

---

[66] RAKAL, f. 733, nim. 226, s.-ü. 80, l. 15.
[67] «Правительственный Вестник», 4 декабря 1908, № 264.
[68] V. I. Lenin. Teosed, 15. kd., lk. 189.
[69] ENSV RAKA, f. 492, nim. 7, s.-ü. 616, l. 18, 69—74.
[70] RAKAL, f. 733, nim. 154, s.-ü. 91, l. 1—9, 100—103; ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 1433, l. 180—182; «Новое время», 1 июня 1907.
[71] RAKAL, f. 1276, nim. 4, s.-ü. 844, l. 301.
[72] Sealsamas.
[73] Sealsamas, l. 307—308.

Ülikooli peahoone sajandivahetusel
Õppehoone Vanemuise tänavas

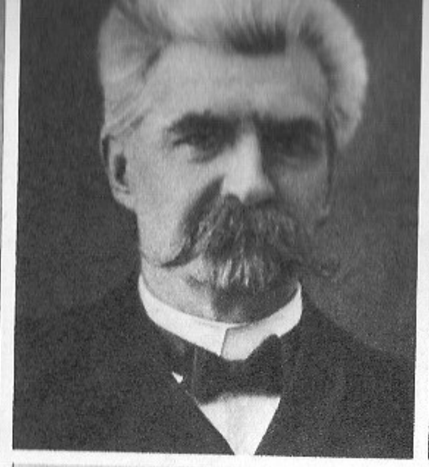
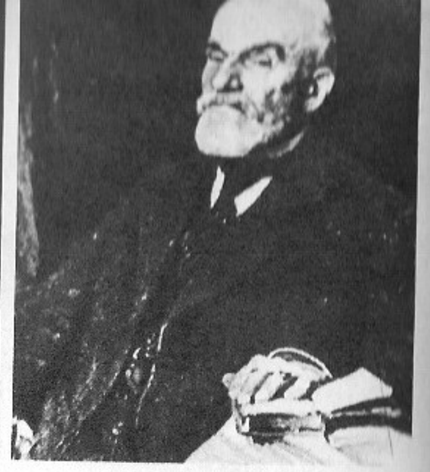

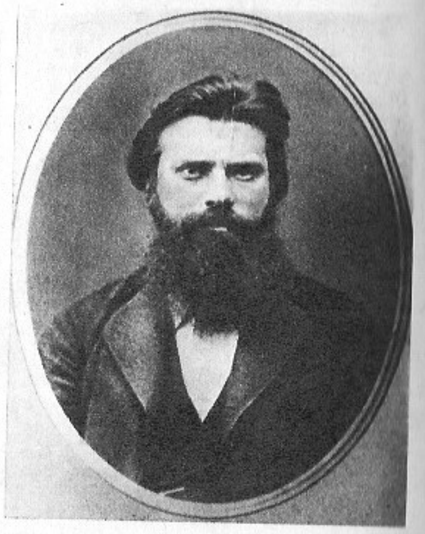
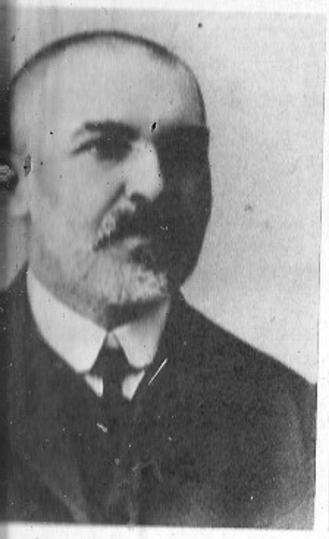
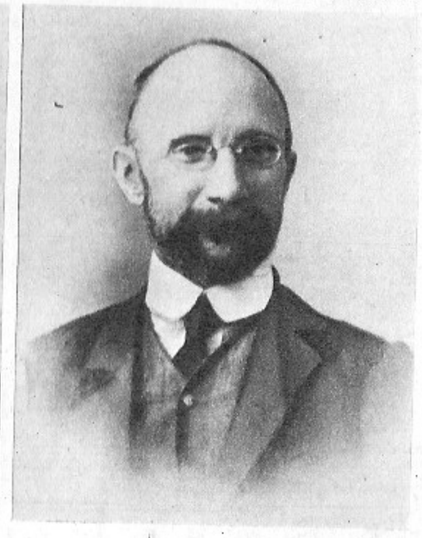

ssek (1860—1912)
ilippov (1853—1927)
tuhhov (1863—1948)

P. P. Pustoroslev (1854—1928)
A. S. Budilovitš (1846—1908)
V. E. Grabar (1865—1956)

V. E. Regel (1857—1932)
A. A. Kotljarevski (1837—1881)
G. A. Iljinski (1876—1937)

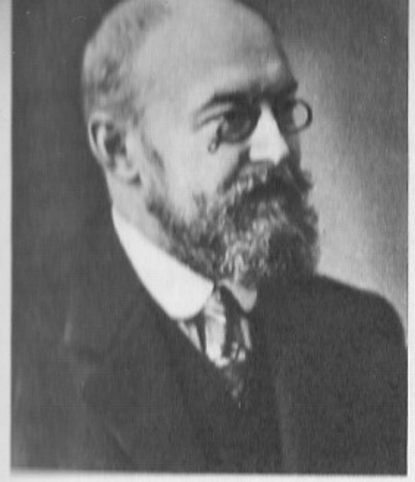

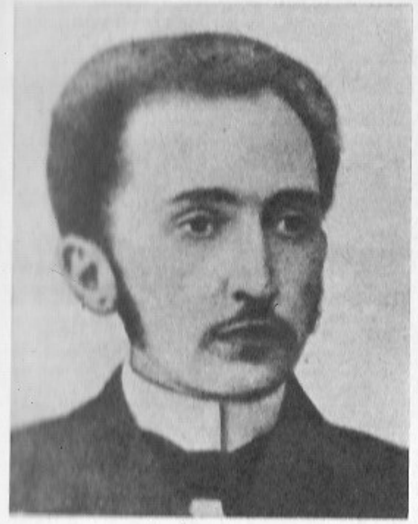

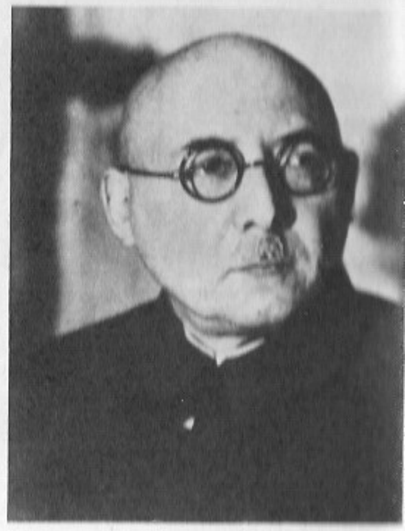

D. N. Kudrjavski (1867—1920)
M. J. Pergament (1866—1932)
G. Tsereteli (1870—1938)

A. V. Nikitski (1859—1921)
J. F. Šmurlo (1853—1934)
M. A. Djakonov (1855—1919)

N. K. Grunski (1872—1951)
J. V. Tarle (1875—1955)
D. K. Zelenin (1878—1954)

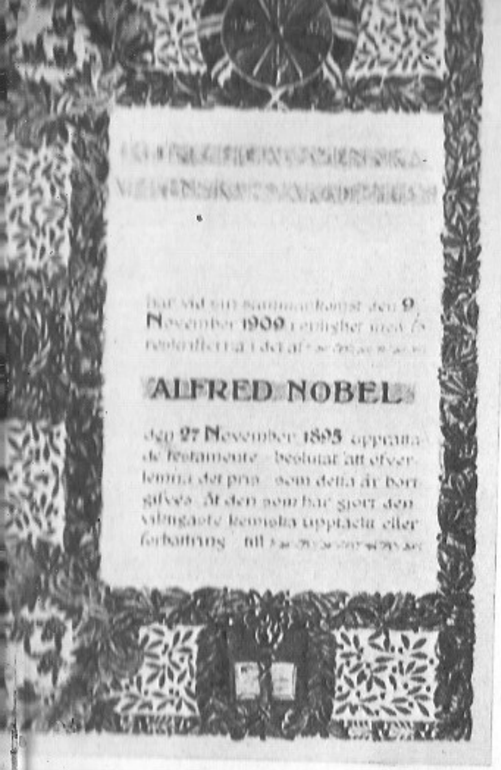

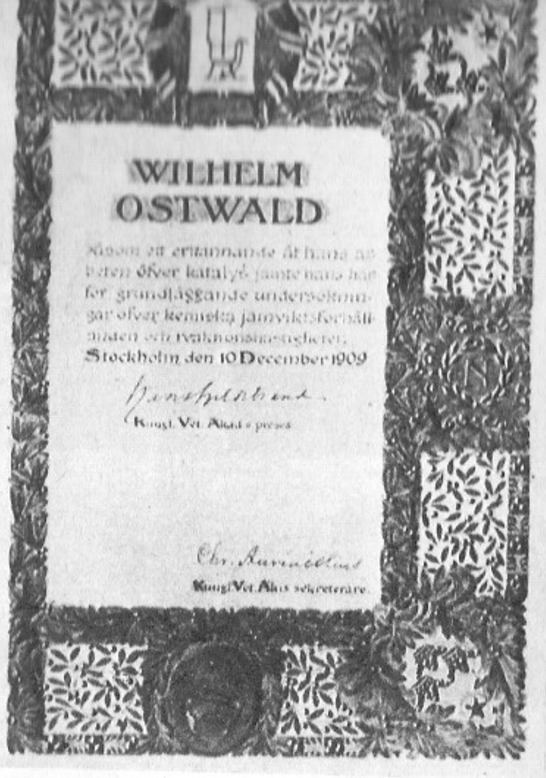

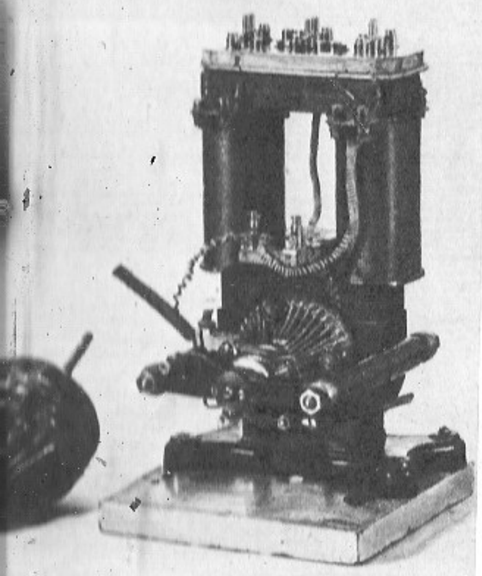

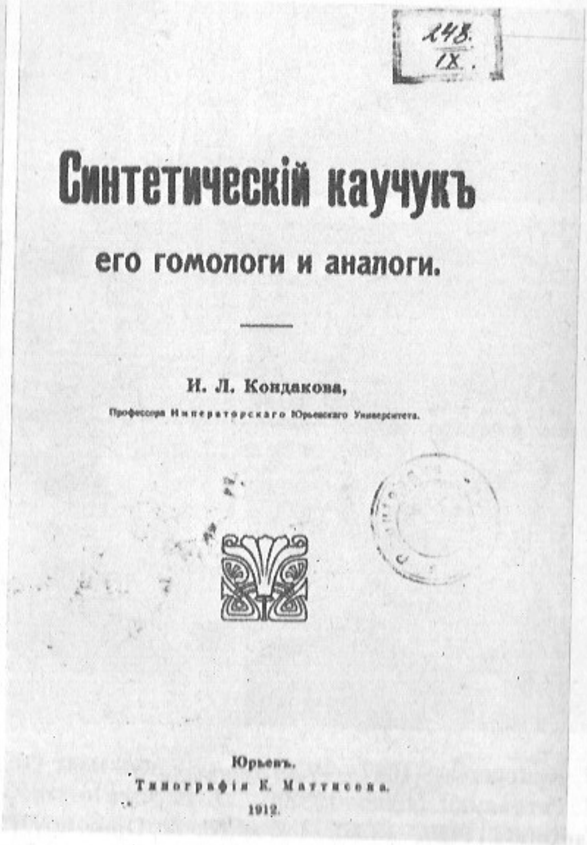

waldi Nobeli preemia diplom
aastast 1891
ndakovi teose titelleht

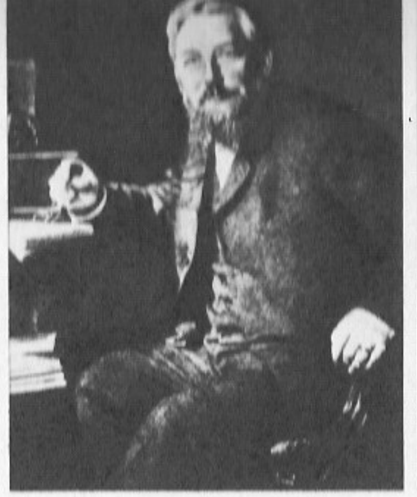

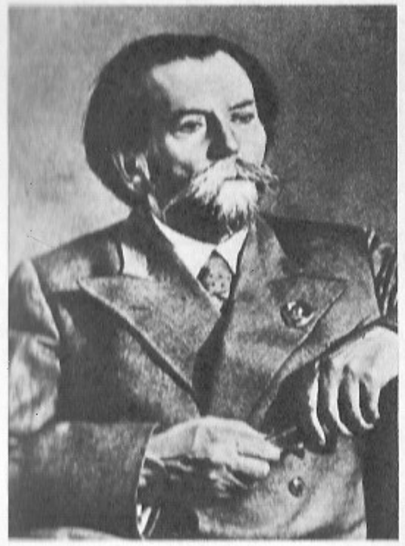

N. N. Burdenko (1876—1946)
J. Endzelins (1873—1961)
K. I. Skrjabin (1878—1972)
W. Ostwald (1853—1932)
P. I. Lebedev-Poljanski (1882—1948)
L. V. Pissarževski (1871—1938)
A. I. Juštšenko (1869—1936)
N. K. Piksanov (1878—1969)
A. A. Vermišev (1879—1919)

evolutsioonipäevil peahoone ees

По указу
Его Императорскаго Величества
Николая II
Самодержца Всероссійскаго
и проч. и проч. и проч.

Медицинскій факультетъ Императорскаго Юрьевскаго Университета
симъ объявляетъ, что **Дмитрій Ильичъ Ульяновъ**, православнаго вѣроисповѣданія, уроженецъ Симбирской губерніи, сынъ дѣйствительнаго статскаго совѣтника, исполнялъ всѣ требованія, установленныя Высочайше утвержденнымъ 18-м Декабря 1845 г. положеніемъ объ испытаніяхъ, и обнаружилъ на испытаніяхъ удовлетворительныя познанія, какъ теоретическія, такъ и практическія, по основаніи чего онъ и признанъ Медицинскимъ Факультетомъ Императорскаго Юрьевскаго Университета 3-м Декабря 1901 г. достойнымъ степени

Лекаря

со всѣми правами и преимуществами, сопряженными по закону съ этою степенью.

Юрьевъ, Февраля 16-го дня 1902 года.

Ректоръ Университета:

Деканъ Медицинскаго Факультета:

D. I. Uljanovi arstiõiplom

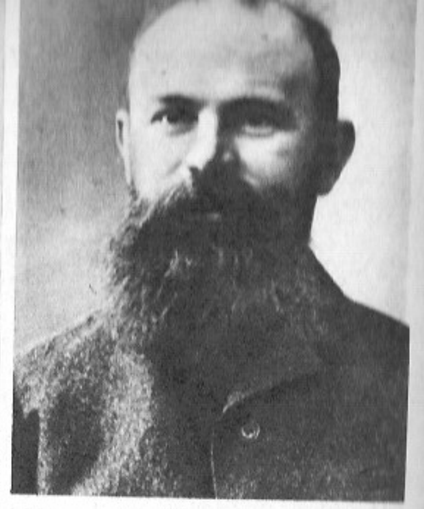

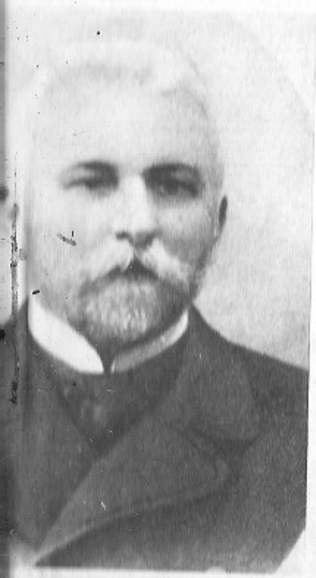

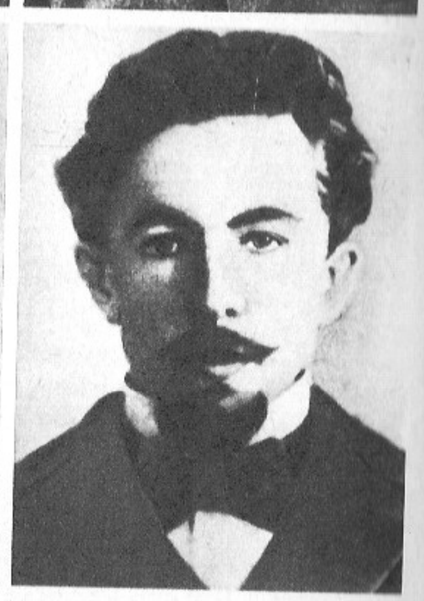

t Hilaire (1866—1930)
ssenko (1859—1926)
netsov (1864—1932)

N. F. Gamaleja (1859—1949)
B. L. Hryniewiecki (1875—1963)
G. P. Mihhailovski (1870—1912)

N. I. Andrussov (1861—1924)
M. S. Tswett (1872—1919)
A. N. Severtsov (1866—1936)

Kovda bioloogiajaam 1911. a.
Üliõpilaste laager bioloogiapraktikal

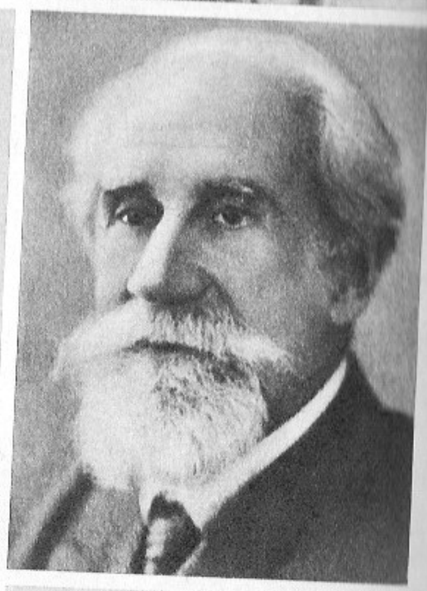

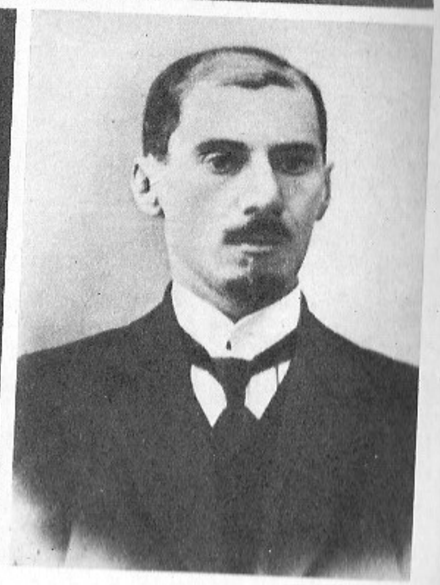

...asejev (1866—u.1943)
...tski (1852—1918)
...v (1880—1954)

G. V. Kolossov (1867—1936)
T. Banachiewicz (1882—1954)
K. D. Pokrovski (1868—1945)

A. I. Sadovski (1859—1923)
B. I. Sreznevski (1857—1934)
L. S. Leibenzon (1879—1951)

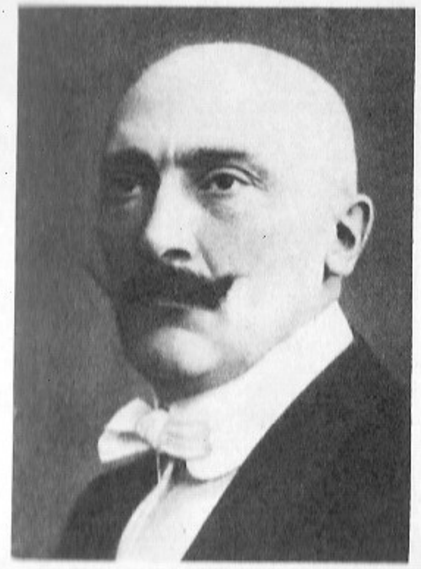
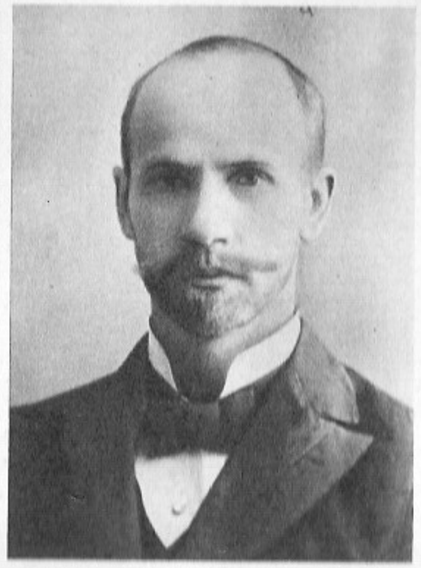

I. L. Kondakov (1857—1931)
S. D. Mihnov (1860—1924)
W. M. F. Zoege
v. Manteuffel (1857—1926)

A. D. Bogojavlenski (1868—1941)
A. S. Ignatovski (1858—1935)
A. Rammul (1875—1949)

V. A. Borodovski (1874—1914)
J. A. Šepilevski (1857—1920)
V. A. Afanasjev (1859—1942)

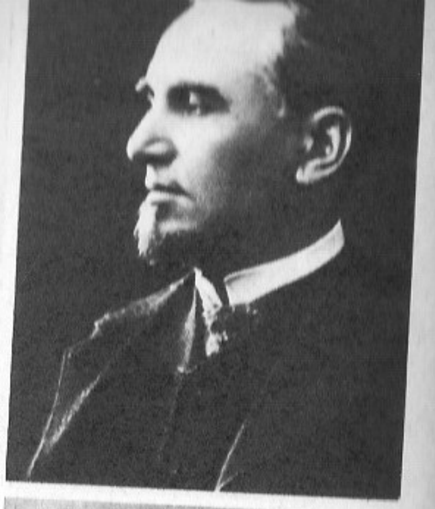

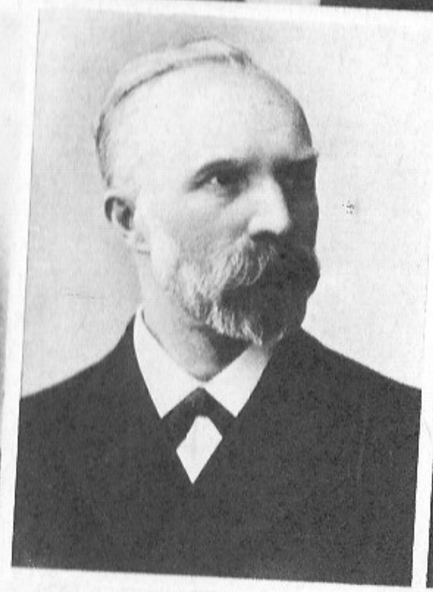

ov (1867—1929)
1855—1922)
vtsev (1865—1952)

V. J. Rubaškin (1876—1922)
S. J. Tširvinski (1852—1922)
N. I. Leporski (1877—1952)

V. P. Kurtšinski (1855—1919)
G. V. Hlopin (1863—1929)
A. J. Jarotski (1866—1944)

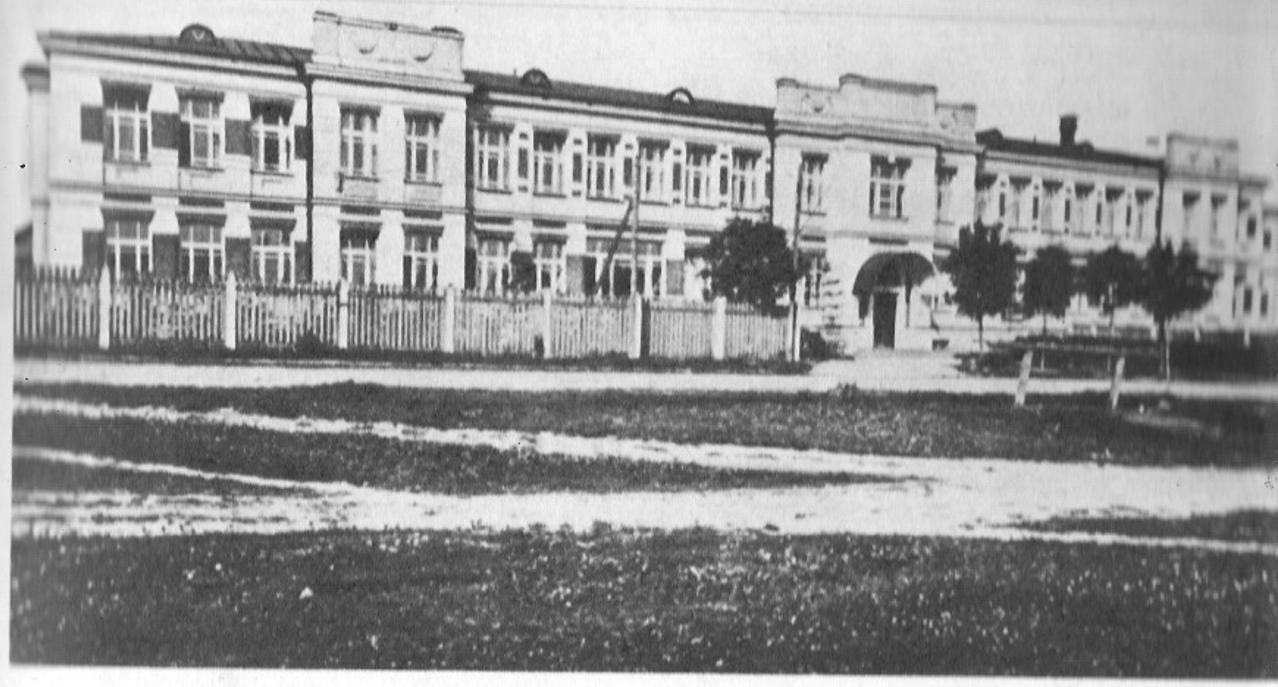

Maarjamõisa kliinikud

Императорскаго Университета. Юрьевъ.

Я нижеподписавшійся даю сію подписку въ томъ, что во время своего пребы-
въ числѣ студентовъ ИМПЕРАТОРСКАГО Юрьевскаго Университета обя-
не только не принадлежать ни къ какому тайному сообществу, но даже безъ
ченія на то, въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ, университетскаго начальства, не
ть и въ дозволенныя законамъ общества, въ случаѣ, же нарушенія мною сего
ія, подвергаюсь немедленному удаленію изъ Университета.

г. ЮРЬЕВЪ, 28 го Сентября 1901.

Николай Ниловичъ Будренко

ühiselamu
millele pidi allkirja andma iga ülikooli astuja

Очерки и изслѣдованія

по

соціальной и экономической исторіи Чехіи

въ средніе вѣка.

ТОМЪ I. 24881

Основы соціальнаго строя

чешскаго народа въ эпоху господства обычнаго права.

Bibliotheca universitatis Dorpatensis 1910: 814.
Библиотека Императорскаго Юрьевскаго Университета И. Ю. У. Средней исторіи

Юрьевъ.
Типографія К. Маттисена.
1901.

Континентальная блокада. II.

Е. В. Тарле
Профессоръ Императорскаго Юрьевскаго Университета

Экономическая жизнь королевства Италіи въ царствованіе Наполеона I.

Съ приложеніемъ неизданныхъ документовъ.

Юрьевъ.
Типографія К. Маттисена.
1910

И. И. ЛАППО.

ВЕЛИКОЕ КНЯЖЕСТВО ЛИТОВСКОЕ

во второй половинѣ
XVI столѣтія.

Литовско-Русскій повѣтъ

и

его сеймикъ.

117488

Юрьевъ.
Типографія К. Маттисена.
1911.

Н. К. Грунскій.

Лекціи

по

древне-церковно-славянскому языку.

Юрьевъ.
Типографія К. Маттисена.
1906

S. S. 546

Tartus väljaantud ajalookirjandust ja N. K. Grunski loengud vana kirikuslaavi keele kohta

janov (1874—1943)
s (1895—1950)
ıs (1878—1940)

N. Sambikin (1882—1925)
K. Požela (1896—1926)
D. Plau (1896—1938)

V. L. Santser (1867—1911)
J. Biliunas (1879—1907)
A. K. Rozov (1887—?).

ta nõukogus suure häälteenamusega (39 poolt, 11 vastu) uuesti rektoriks järgnevaks kolmeks aastaks. Õigusteaduskond soovitas valida J. V. Passek Tartu ülikooli esindajaks Leipzigi ülikooli 500. juubeliaastapäeva pidustustele, mis nõukogu poolt kiideti heaks.[74] Selles väljendus liberaalse professorkonna hukkamõist rektori tagasiusamise ja ministeeriumi tegevuse vastu. Ent haridusministeerium nõukogu otsuseid ei kinnitanud. Valitseva Senati korraldusel alustati 1909 a. juurdlust, mis lõppes endise rektori Senati kohtu alla andmisega. Pidevatest süüdistustest väsinud J. V. Passek haigestus ja taotles ülikooli teenistusest vabastamist. Seekord tuldi talle vastu ja lasti 1911. a. erru.[75] Raskesti haigena veetis J. V. Passek oma viimased elupäevad Moskvas, kus 1912. a. suri. Kohtulavastus jäi ära. Uus haridusminister L. A. Kasso jätkas kadunud Passeki perekonna mõnitamist: alles 1916. a. määrati tema abikaasale koos alaealise tütrega pension 600 rubla aastas.[76]

Uueks rektoriks valiti 1909. a. matemaatikaprofessor V. G. Aleksejev, kes prorektorina täitis rektori kohustusi juba alates 1908. a. oktoobrist.[77] Tema esindas professorite konservatiivset tiiba, tegutses kontaktis kuraatori ja politseiga, kuid talle polnud võõras ka laveerimistaktika. Ettevõtliku majandusmehena saavutas ta mitme hoone ehitamise ülikoolile.

REVOLUTSIOONILINE LIIKUMINE REAKTSIOONI TINGIMUSTES. Reaktsiooniaastatel jäid ülikoolis ühiskondlik-poliitiliselt aktiivseks jõuks endiselt üliõpilased, kuigi riigis valitseva olukorra mõjul levisid nende seas pessimistlikud ja dekadentlikud meeleolud. Intelligentsi hulgas valitseva ideelise segaduse olukorras eemaldus võitlusest osa üliõpilasi, revolutsiooni kaasajooksikuid, osa sattus usuliste ringkondade mõju alla. 1909. a. veebruaris saabusid Tartusse Peterburi kristliku üliõpilasühingu organiseerija parun Nikolay ja «Ülemaailmse Kristliku Liidu» sekretär G. Motto. Viimane pidas neli loengut usulis-moraalsetel teemadel ning tutvustas liidu tegevusprintsiipe. Osa üliõpilasi suhtus pooldavalt liidu eesmärkidesse ja ülesannetesse ning asutas kristliku üliõpilasringi, mis oli üsna meelepärane Tartu politseile.[78]

Kuid ei repressioonid ega reaktsioonilise ideoloogia halvav mõju ei suutnud tuua täielikku rahu ülikooli. 1905.—1907. a. revolutsiooni esimeseks järelkajaks Tartus oli ülikooli ja veterinaariainstituudi üliõpilaste protest II Riigiduuma sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni kohtu alla andmise vastu. 18. novembril 1907 toimunud üliõpilaskoosolekul arutati suhtumist III Riigiduumasse ja otsustati teatada rahvahulkadele, et üliõpilased mõistavad hukka 3. juuni seaduse, ei tunnista III duumat rahvaesinduseks ning kutsuvad linna elanikke aktiivselt osalema valitsusevastases võitluses. Otsustati 22. novembril korraldada ühine protestistreik ning mitte minna 12. detsembril aulasse pidulikule aastapäevaaktusele[79]. Administratsioon ruttas streiki ennetama ja katkestas ajutiselt õppetöö ülikoolis.

Kindralkuberner juhtis õpperingkona kuraatori tähelepanu asjaolule, et enamik üliõpilaskoosolekutel arutatavatest küsimustest on poliitilised, et neil osalevad kõrvalised isikud, et «...ülikoolis rikutakse avalikult 11. juuni seadust, sest ametlikult lubata-

---

[74] RAKAL, f. 733, nim. 154, s.-ü. 91, l. 32; ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 3394, l. 81.
[75] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1., s.-ü. 3394, l. 175.
[76] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 3394, l. 182.
[77] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 36.
[78] ENSV RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 1007, l. 14.
[79] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7. s.-ü. 516, l. 66.

vad kogunemised muudetakse revolutsioonilisteks koosolekuteks».[80]

Novembrisündmused oli üliõpilaste protestiavaldus reaktsiooni pealetungile, andes tunnistust soovist jätkata võitlust. Tingimused selleks olid aga üsna rasked: korporantide hulgas suurenes vabatahtlike politseiagentide arv, nõrgenes ajutiselt töölisliikumine, paljud üliõpilasaktivistid olid kas vahistatud või politsei järelevalve all. Üliõpilaskonnas jätkus erinevate ideeliste suundade ja voolude omavaheline võitlus.

Vastavate dokumentide puudumine ei võimalda kindlaks teha üliõpilaste parteilist kuuluvust. Mõningase ettekujutuse nende meeleolust annab Vene Üliõpilaste Seltsi poolt 1907. a. läbiviidud ankeet, mille eesmärgiks oli üliõpilaste poliitilise meelsuse selgitamine. Ankeedi täitis küll ainultligikaudu 900 inimest, kuid saadud andmed on tähelepanuväärivad. 762 üliõpilast pooldas järgmiste poliitiliste parteide või grupeeringute vaateid:[81]

● Sotsiaaldemokraadid (bolševikud, menševikud, bundistid)	— 332	43,7%
● Esseerid	— 158	20,6%
● Tööerakondlased ja rahvasotsialistid	— 19	2,5%
● Vasakpoolsed	— 64	8,4%
● Kadetid	— 99	13,0%
● Lähedased oktobristidele	— 26	3,4%
● Oktobristid ja paremmpoolsed «parteitud»	— 64	8,4%

Organisatsiooniliselt oli ühe või teise parteiga ühinenud 127, neist oli sotsiaaldemokraate 68.

Eeltoodu lubab järeldada, et üliõpilaskonna aktiivne tuumik tunnistas küll ühe või teise poliitilise partei programmi, kuid enamuse sümpaatia kuulus vasakpoolsetele. K. Marxi õpetuse järgijateks pidasid end 89 üliõpilast, küllaltki paljud nimetasid ankeedis N. K. Mihhailovskit, K. Kautskyt jt.[82] Ankeedi põhjal võib pidada poliitiliselt aktiivsemaiks gruusia ja armeenia üliõpilasi, neile järgnesid venelased, ukrainlased ja juudid.[83] Vasakpoolsetest parteidest olid üsna mõjukad anarhistlikku taktikat propageerivad esseerid.

VSDTP üliõpilasfraktsioon säilis ülikoolis tänu sellele, et uute üliõpilastena immatrikuleeriti VSDTP liikmeid, kes olid välja heidetud teistest ülikoolidest või vabanenud karistuse kandmisest. Kuid sotsiaaldemokraatide seas polnud üksmeelt. Suurenes menševike arv ja nende seas levisid likvidaatorlikud meeleolud. Teravalt andis tunda VSDTP Tartu organisatsiooni puudumine, mida reaktsiooniaastatel ei õnnestunud taastada.[84] Üliõpilased pidasid sidet üksikute kohalike sotsiaaldemokraatidega. VSDTP Keskkomitee taktikaliseks peajooneks oli kasutada nii legaalseid kui ka illegaalseid võitlusvorme. Sotsiaaldemokraatide legaalseks keskuseks ülikoolis kujunes teistest üliõpilasorganisatsioonidest radikaalsem Vene Üliõpilaste Selts. 1908. a. kuulus sinna üle 400 liikme ja 100 kandidaati. Liivimaa kuberner kirjutas 1909. a. ühes ettekandes siseministrile: «Vene Üliõpilaste Selts on muutunud VSDTP organisatsiooniks. Seltsi liikmeks võeti ainult neid üliõpilasi, kes jagasid sotsiaaldemokraatide vaateid, ent ka kõrvalisi isikuid, kes oma poliitilistelt veendumustelt olid parteiga

[80] ENSV RAKA, f. 404, nim. 1, s.-ü. 4024, l. 6.

[81] Студенчество в цифрах. Сборник под редакцией проф. Святловского. Спб., 1909, с. 73.

[82] Студенчество в цифрах. Сборник . . . , с. 73, 89.

[83] Sealsamas, lk. 74.

[84] Ülevaade EKP ajaloost, I, lk. 122.

ühinenud. Ühing on seadnud eesmärgiks VSDTP ideede propageerimise . . .»[85] 1907. a. lõpul korraldas selts «Vanemuise» ruumides õhtu, ning kutsus esinema revolutsionääri, 1870. aastate töölisjuhi N. A. Morozovi, kes oli aastaid kinni istunud Schlüsselbergi kindluses. Seltsi kutsel viibis 1908. a. algul Tartus A. Kollontai, kes esines avaliku loenguga «Perekonnaküsimus teaduslikus sotsialismis».[86] Liivimaa kuberneri andmetel olid Vene Üliõpilaste Seltsi aktiivsemad liikmed M. Benassik, G. Hirselov, G. Puzõriiski» (esseerid), V. Manuilov, V. Kudrjavtsev, J. Jaremenko, D. Liozner, V. Sirokogorov (VSDTP fraktsiooni liikmed).[87]

Linna kultuurhariduslikest ringidest kujunesid üliõpilastel tihedamad sidemed karskusseltsiga, mida kasutati ka ära selgitustöö tegemiseks linna haritlaskonna ja tööliste hulgas.

Sandarmiagentuuri andmeil levitasid demokraatlikud üliõpilased illegaalset revolutsioonilist kirjandust, proklamatsioone üleskutsetega osutada vastupanu kõrgkooli vastu suunatud reaktsioonile. Naisvabakuulajate vastuvõtmisega ülikooli, eriti aga erakursuste avamisega liitusid üliõpilasliikumisega aktiivselt ka naised.

Üliõpilaste konsolideerumist algul juhtinud illegaalseks organiks oli Kursusevanemate Kogu, mis tegutses professorite nõukogu poolt väljatöötatud eeskirjade järgi. Ministri korraldusel olid keelatud üliõpilaste esindusorgani koosolekud. Illegaalselt jätkas see siiski tegevust. 1908. a. oli kursusevanemate kogu esimeheks üliõpilane Sergei Švarsalon, sekretäriks Ivan Jasvoin.[88] Üliõpilasrahutuste käigus tekkis uus organ, nn. koalitsiooninõukogu, mis koosnes peamiselt sotsiaaldemokraatidest ning neile kaasatundvatest isikutest. Lisaks sellele tegutses perioodiliselt informatsioonibüroo, mis hoidis üliõpilasi kursis sündmustega teistes ülikoolides.

Suurem demokraatliku üliõpilaskonna väljaastumine pärast revolutsiooni lüüasaamist toimus 1908. a. Vastuseks haridusministeeriumi survele alustasid Peterburi ülikooli üliõpilased streiki, mis kandus edasi Moskvasse, Harkovisse, Tomskisse. Streigiga ühinesid ka Tartu üliõpilased.

Pärast Peterburi üliõpilaste läkituse kättesaamist toimus 23. septembril 1908 aulas üliõpilaste üldkogunemine. Salajase hääletuse andmetel olid 1530 üliõpilasest streigi viivitamatu alustamise poolt 971, vastu 472 ning erapooletuid 14.[89]

Streik algas 24. septembril ning kestis 13. oktoobrini. Kolm päeva hiljem ühinesid streigiga ka veterinaariaüliõpilased. Hästi iseloomustab streiki koalitsiooninõukogu 24. septembri läkitus «Üliõpilastele»: «Enamus otsustas streigiga kaitsta ülikooli autonoomiat, kes ei ole meiega, on autonoomia vastu! Meie võitlus . . . puudutab ülikooliküsimuse lahendamist Riigiduuma poolt. Mida me nüüd kätte võidame, leiab kinnituse seadusandlikus korras.»[90] Suutmata streiki ära hoida, taotles ülikooli nõukogu läbirääkimistes üliõpilasesindajatega selle kiiret lõpetamist.

Korporandid saatsid haridusministrile anonüümkirja täis viha ja kurjust streigijuhtide vastu: «Üliõpilased-akademistid ja korporandid, kokku 500 inimest, paluvad Teie Ekstsellentsi aidata kaasa sellele, et me saaksime külastada loenguid. Meil on valus näha sotsiaaldemokraatide

[85] ENSV RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 1024, l. 3.

[86] RAKAL, f. 733, nim. 154, s.-ü. 91, l. 13—14, 94.

[87] ENSV RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 1024, l. 3—5.

[88] RAKAL, f. 733, nim. 154, s.-ü. 91, l. 56.

[89] Sealsamas.

[90] Sealsamas, l. 54—55.

käsilasi, huligaane, juute ja juudimeelseid *alma materit* teotamas.»[91]

Streikivate üliõpilaste nõudmisi ei rahuldatud, valitsus hoopis piiras autonoomsete ülikoolide õigusi: ei täitunud ka Riigiduumale pandud lootused. Paljude üliõpilaste ja vabakuulajate korterites toimusid läbiotsimised. Üle 20 inimese vahistati ning eksmatrikuleeriti. Üliõpilased V. Manuilov, J. Jaremenko, V. Kudrjavtsev, I. Ahmetelov ja S. Testas saadeti kaheks aastaks asumisele. Tartust saadeti välja ka naisvabakuulajad A. Grigorjants ja L. Vtorõhh.[92] Liivimaa sandarmiülem soovitas tungivalt sulgeda Vene Üliõpilaste Seltsi, kuid ülikooli juhtkond ei söandanud seda tue streigi kartuses teha.

Vaatamata lüüasaamisele, oli streigil suur osa üliõpilaste poliitilisel teavatamisel. V. I. Lenin iseloomustas 1908. a. massilisi üliõpilasrahutusi Venemaal kui reaktsiooni algust reaktsiooni vastu ja kutsus sotsiaaldemokraate üles toetama akadeemilist liikumist, et see kasvaks üle teadlikuks poliitiliseks võitluseks.[93]

ÜLIÕPILASLIIKUMINE AASTAIL 1910—1914. Alates 1910 a. asusid ka Tartu radikaalsed üliõpilased taas aktiivse poliitilise võitluse teele. Algas uus ajalooline etapp, mille kohta V. I. Lenin kirjutas: «Proletariaat tõstas. Demokraatlik noorsugu jätkab. Vene rahvas ärkab uuele võitlusele, sammub vastu uuele revolutsioonile.»[94]

Üliõpilasliikumise elavnemise ajendiks sai L. Tolstoi surm 7. (20.) novembril 1910. Tartu üliõpilasteni jõudis see kurb teade juba sama päeva õhtul. 8. ja 9. novembril toimusid paljas suure kirjaniku mälestusele pühendatud rahvarohked koosolekud, mis vaatamata keelule omandasid poliitilise iseloomu. Üliõpilased valisid oma esindajad matustele; nendeks olid V. Engel (eestlane), G. Hirselov (vene rusiinlane) ja I. Geller (juut). Koosolekud leidsid aset ka veterinaariainstituudis ja eraülikoolis. Kaheks päevaks katkes Tartu kõrgkoolides õppetöö.

Matuseliste tagasijõudmise järel kogunesid üliõpilased 17. novembril taas koosolekule, et kuulda oma esindajatelt värskeid uudiseid, eriti sündmustest Peterburis, kus meeleavaldajad nõudsid L. Tolstoi mälestuse austamiseks surmanuhtluse kaotamist Venemaal. Üliõpilane N. Šamšon kutsus üles toetama seda humaanset nõudmist, kuid rektor lõpetas koosoleku, kartes politsei sekkumist. Väljunud aulast, suundusid üliõpilased loosungiga «Maha surmanuhtlus!» Raekoja platsile, kuhu kogunes peagi suur hulk rahvast. Raekoja ees algas miiting, mis aeti aga kohale rutanud ratsapolitsei poolt laiali ja 65 üliõpilast vahistati[95]. Loosungikandjad mõisteti kolmeks kuuks vanglasse, teisi karistati 50-rublase rahatrahviga või selle mittetasumisel ühekuise arestiga.

V. I. Lenin järeldas Venemaad haaranud streikide ja meeleavalduste põhjal, et «vene kontrrevolutsiooni esimene ajajärk, täieliku vaikuse, surnud rahu ajajärk on l õ p p e n u d»[96].

1910. a. detsembris tõusis uus protestilaine seoses vangide metsiku kohtlemisega Zerentui ja Vologda vanglates. Tartu kõrgkoolides levitati lendlehte «Tartu üliõpilaste grupilt», mille oli koostanud sotsiaaldemokraatlik fraktsioon. Selles avaldati kaastunnet tsaarivõimude ohvritele ja ergutati üliõpilasi võitlust jätkama, looma kindlat ja autoriteetset poliitilist organisatsiooni.[97] Politsei aga

[91] RAKAL, f. 733, nim. 154, s.-ü. 91, l. 35.
[92] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 1550, l. 166—167, 259.
[93] V. I. Lenin. Teosed, 15. kd., lk. 192—194.
[94] V. I. Lenin. Teosed, 16. kd., lk. 330.
[95] ENSV RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 1111, s. 7—8.
[96] V. I. Lenin. Teosed, 17. kd., lk. 293.
[97] ENSV RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 1117, l. 34.

jätkas üliõpilaskorterite läbiotsimisi ja arreteerimisi. Ministri käsul heideti ülikoolist välja üks üliõpilasliikumise eestvedajaid — N. Šamšon.

4. jaanuaril 1911 andis Ministrite Nõukogu välja määruse, millega «ajutiselt» keelati igasugused üliõpilaskoosolekud. Määruse rikkujad tuli viivitamatult eksmatrikuleerida. Administratsioon pidi rangelt jälgima, et kõrvalised isikud ei pääseks ülikooli ruumidesse. Koosolekute organiseerimise katsetest tuli kohe teatada politseile[98]. Siseminister P. A. Stolõpin kohustas kubernere, linnapeasid ja politseid võtma õppeasutuste siseelu range kontrolli alla[99].

Uus tagurlik haridusminister, endine Tartu ülikooli õigusteaduskonna professor L. A. Kasso nõudis kuraatoritelt ja rektoritelt selle määruse vastuvaidlematut täitmist.

Valitsuse järjekordsele vägivallaaktile vastas üliõpilaskond massilise streigiliikumisega. Protesteerisid ka mitme õppeasutuse edumeelsed professorid.

Tartu ülikool oli haaratud protestiliikumisest peaaegu kogu 1911. a. veebruarikuu. Tugevdatud valve tõttu oli võimatu korraldada üldkoosolekuid, sest ülikooli hooned olid sisse piiratud politseisalkade poolt. Rektori palvel ilmusid politseinikud peahoone koridoridesse, kohtumeditsiini- ja patoloogiainstituudi ruumidesse, botaanikaaeda. Sellele vaatamata korraldati välkkoosolekuid, teaduskondade ning kursuste kaupa enne või pärast loenguid ja loenguvaheaegadel. Üldjuhtimine oli koalitsiooninõukogu käes, kes pöördus üliõpilaste poole üleskutsete ja läkitustega ning pidas sidet veterinaariainstituudi ja erakursustega.

Enamik üliõpilasi pooldas protestistreigi väljakuulutamist (alates 3. veebruarist). Kiideti heaks koalitsiooninõukogu sellekohane resolutsiooniprojekt, milles nõuti sõna-, koosolekute ja organisatsioonide vabadust ning isikupuutumatuse tagamist, Ministrite Nõukogu määruse viivitamatut tühistamist, ülikooli autonoomia ja üliõpilaskoosolekute vabaduse taastamist. Nende nõudmiste toetamiseks kutsuti üles õppetööd katkestama.[100]

Õppetöö häirimise eesmärgil hakkasid streigi organiseerijad kasutama loengute obstruktsiooni taktikat. Obstruktsioonid (loengute lõpetamine peamiselt keemiliste vahendite abil) algasid 3. veebruaril ja kestsid kolm nädalat. Koalitsiooninõukogu liikmed käisid enne õppetöö algust või loenguvaheaegadel auditooriumides ja agiteerisid loengutelt lahkuma.[101] Erilise aktiivsusega paistsid silma sotsiaaldemokraadid A. Rozov, G. Kazanski, V. Grebenštšikov ja M. Fjodorovitš. Kui rektor V. G. Aleksejev kutsus obstrutsioonide ärahoidmiseks peahoonesse politsei, ilmus otsekohe üliõpilaste seas hektograafil paljundatud proklamatsioon, milles mõisteti teravalt rektori tegevus hukka. «Meie ülikool on muutunud neljandaks politseijaoskonnaks, rektorile on aga antud hernehirmutise osa ... Me oleme oma nõudmistes endiselt kindlad.»[102]

Koalitsiooninõukogu pöördus üleskutsega ka professorite poole, deklareerides, et Tartu üliõpilased on ühinenud ülevenemaalise üliõpilasliikumisega ega kavatse tegelda teadusega olukorras, kus puuduvad demokraatlikud vabadused, ja professorid on muudetud ohranka käsilasteks ning ülikool siseministeeriumi osakonnaks.[103]

[98] RAKAL, f. 733, nim. 201, s.-ü. 205, l. 124—125.
[99] ENSV RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 1117, l. 39—41.
[100] ENSV RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 1117, l. 68.
[101] RAKAL, f. 733, nim. 201, s.-ü. 224, l. 4—5.
[102] RAKAL, f. 733, nim. 201, s.-ü. 224, l. 8.
[103] ENSV RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 1117, l. 78.

Vahepeal korraldas politsei massilisi läbiotsimisi ja arreteerimisi. Juba märtsi algul vahistati üle 30 üliõpilase. Peagi vahistati ka koalitsiooninõukogu liikmed G. Kazanski, A. Rozov jt. Siseministri korraldusel saadeti nad kolmeks aastaks asumisele, süüdistatuna «kuritegelikus agitatsioonis revolutsioonilise liikumise taashoogustamise eesmärgil».[104] Arreteerimistele järgnes revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilaste väljaheitmine ülikoolist. Streigi organiseerimise vastu astusid aktiivselt välja usuteaduskond ja korporandid, loengutel käis ka enamik Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeid. Täielikult katkestada õppetööd seetõttu ei suudetud. 3. märtsil 1911 kandis kuraator ministrile ette, et juba 24. veebruaril valitses ülikoolis täielik rahu. «Koalitsiooninõukogu andis alla, teatades õppetöö takistamatust jätkamisest.»[105]

1911. a. sündmusi hindas V. I. Lenin rahvahulkade revolutsioonilise, 3. juuni režiimi vastase meeleolu kasvu avalduseks.[106]

Venemaa astus massilise revolutsioonilise liikumise ajajärku. Bolševike partei muutus monoliitseks pärast menševike väljaheitmist Praha konverentsil. Veresaun Leenal oli sädemeks, mis süütas uuesti revolutsioonileegi. 22. aprillil (5. mail) 1912. a. hakkas ilmuma bolševike legaalne ajaleht, leninlik «Pravda», mis abistas ja suunas sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide tegevust ka Eestis. 15. (28.) juunist 1912 hakkas Narvas ilmuma eesti bolševike ajaleht «Kiir». «Pravda» ja «Kiire» mõjul elavnes 1912. a. Tartu parteiorganisatsiooni ja VSDTP üliõpilasfraktsiooni tegevus. Mõlemaid ajalehti levitati üliõpilaste seas. Nendes ilmus materjale ka Tartu üliõpilaste kohta[107]. «Pravdas» avaldati Tartu kohta üle 40 teate ja artikli.[108]

Sõjaeelsetel aastatel Tartus massilisi üliõpilaste väljaastumisi ei toimunud. Ühiskondlik tegevus kandus põhiliselt üliõpilasorganisatsioonidesse, millest mõnedki seisid omavahel ideoloogiliselt vaenujalal. Sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni liikmed levitasid poliitilist kirjandust, Tartu parteiorganisatsiooni proklamatsioone ja üleskutseid. Viimase vahendusel ja kaasabil tugevnesid üliõpilaste sidemed töölistega. Loodi kontakt teiste ülikoolidega.

Seoses Romanovite dünastia 300. aastapäeva tähistamisega 1913. a. veebruaris toimusid ka Tartu ametiasutustes pidulikud ülistusaktused. Ülikooli aulas esines päevakohase kõnega vene ajaloo professor I. I. Lappo. Kirurgiaprofessor Zoege v. Manteuffel osales agaralt endise Kuradisilla ümberehitamisel. Toomele kerkis uus, raudbetoonist sild (arh. A. Eichhorn) pühendusega valitsevale dünastiale (ühel pool aastaarvud 1613—1913, teisel pool Aleksander I bareljeef). Samal ajal oli kogu kohalik politsei ja garnison aetud jalule võimalike protestimeeleavalduste ärahoidmiseks. Ometi levitati Tartus sotsiaaldemokraatliku üliõpilasfraktsiooni lendlehte, milles paljastati tsarismi tõelist olemust ja kutsuti üliõpilasi mitte osalema juubelipidustustel.[109] Levitati ka välismaal avaldatud revolutsioonilise sisuga brošüüre «Viimne isevalitseja» ja «Isehakanute dünastia».[110]

---

[104] ENSV RAKA, f. 402, nim. 1, s.-ü. 22950, l. 2.

[105] RAKAL, f. 733, nim. 201, s.-ü. 244, l. 10.

[106] V. I. Lenin. Teosed, 17. kd., lk. 415—416.

[107] «Правда», 10 марта 1913, № 53; 24 апреля 1913, № 93; «Пролетарская Правда», 21 июля 1913; «Kiir», 30. detsember 1912, nr. 32; «Narva Kiir», 23. oktoober 1913; nr. 12.

[108] D. Rudnev. Leninlik «Pravda» ja töölisliikumine Eestis (1912—1914). Tln., 1962, lk. 17.

[109] ENSV RAKA, f. 325, nim. 1, s.-ü. 1045, l. 15.

[110] Sealsamas, l. 22, 28.

1914. a. kevadel levitasid üliõpilased 1. mai lendlehti, koos töölistega võtsid nad 30. aprillil osa bolševike poolt korraldatud miitingust Tähtvere pargis ja sellele järgnenud demonstratsioonist, mis toimus loosungite all «Maha isevalitsus!», «Elagu revolutsioon!»[111].

EESTI ÜLIÕPILASORGANISATSIOONIDE AKTIVISEERUMINE. Eesti üliõpilased jäid enamikus aktiivsest võitlusest eemale. Selle eest kandsid väsimatult hoolt J. Tõnisson ja tema «Postimees». Demokraatliku tee valis aga üliõpilasselts «Ühendus». Selle liikmed korraldasid poliitilise sisuga koosolekuid, arutasid olukorda Venemaal, üliõpilase osa ühiskonnas, maailmavaatelisi küsimusi (J. Sarv jt.). Nad lugesid «Kiirt», esinesid referaatidega Pärnus, Tallinnas, Rakveres ja Võrus töölisliikumise tähtsusest. Seltsi ruumide läbiotsimisel 1913. a. leidis politsei hulgaliselt keelatud kirjandust.[112]

EÜS-i koosseisust eraldus jällegi osa liikmeid, kes nurisesid sisedistsipliini puudumise üle ja soovisid iseseisvalt tegutseda. Nii tekkis 1909. a. korporatsioon «Sakala» (asukoht Veski, praegu N. Burdenko 6). Erinevalt senistest eesti üliõpilasorganisatsioonidest võisid «Sakala» liikmeks olla ainult eesti rahvusest üliõpilased[113]. Sisekonflikt arenes ka Fraternitas Estica's ja sellest väljaheidetud liikmed asutasid 1913. a. kolmanda eesti korporatsiooni «Ugala» (asukoht Tähe 40).[114] Printsipiaalseid erinevusi vastasutatud korporatsioonide vahel ei olnud, mõlemas seati peaeesmärgiks kodanliku natsionalismi ideede propaganda, mõlema liikmed võtsid 1918.—1919. a. klassisõjast osa kodanluse poolel.

Tähelepanuväärne oli paljude eesti üliõpilaste kultuurihariduslik ja teaduslik tegevus. Nad korraldasid kohalikes seltsides kõne-, peo- ja isetegevuslikke näitemänguõhtuid, olid tihedalt seotud teater «Vanemuisega». Ülikoolist võrsus esimene «Vanemuise» direktor ja lavastaja Karl Menning (1874—1941), ka tema järglane Ants Simm (1877—1946) oli Tartu ülikoolis õppinud. Eesti üliõpilased viljelesid agaralt koorilaulu.

Füüsika-matemaatikateaduskonna kasvandik Juhan Simm (1885—1959), pärastine Eesti NSV rahvakunstnik, oli Tartu Üliõpilasmeeskoori asutaja (1911) ja juht. Eesti üliõpilasorganisatsioonides tehti tõhusat alkoholivastast propagandat. Väärib positiivset märkimist eesti üliõpilaste kaasabi 1909. a. asutatud Eesti Rahva Muuseumile etnograafilise ja kultuuriloolise materjali ning rahvaluule kogumisel. Neilt tuli algatus Tartu, Peterburi, Riia ja Moskva eesti üliõpilasorganisatsioonide tegevuse koordineerimiseks. Sel eesmärgil asutati ühine häälekandja, eestikeelne perioodiline väljaanne «Üliõpilaste Leht», mis ilmus Tartu ülikoolis 1914—1917. aastani, kokku 24 numbrit.

4. TARTU ÜLIKOOL ESIMESE MAAILMASÕJA JA OKTOOBRIREVOLUTSIOONI PERIOODIL

SÕDA JA ÜLIKOOL. 1914. a. suvel puhkes Esimene maailmasõda. See oli mõlemalt poolt imperialistlik vallutus- ja röövsõda maailma jaotamiseks ning ümberjaotamiseks[115]. Venemaa osavõtt sõjast vastas valitsevate klasside huvidele, kes nägid selles kasulikku tuluallikat ning pääsu

---

[111] Ülevaade EKP ajaloost, I, l. 173.

[112] M. Sarapuu. Eesti üliõpilaste seltsi «Ühendus» tegevus a. 1906—1940. Diplomitöö. Käsikiri. Tartu, 1973, lk. 24—60.

[113] Tartu üliõpilaskonna ajalugu, lk. 196.

[114] Sealsamas, lk. 200—201.

[115] V. I. Lenin. Teosed, 22. kd., lk. 177.

küpsevast revolutsioonist. Kohe ruttasid nad hurraahüüete saatel avaldama tsaarile oma truualamlikkust, unustades hoopiski töötavad rahvahulgad, kelle õlgadele langesid kõik sõjaga seotud raskused.

31. juulil 1914 kutsus rektor V. G. Aleksejev kokku nõukogu erakorralise koosoleku (kohal oli ainult 21 professorit, ülejäänud viibisid veel puhkusel), et arutada «tähtsat ajaloolist momenti», eriti aga ülikooli võimalusi rinde abistamisel. Üksmeelselt otsustati teatada tsaarile telegrammiga oma piiritust ustavusest ning valmisolekust teenida trooni võitluses ülbe vaenlasega, eraldada ülikooli kliinikutes 250—300 voodikohta haavatud soldatite ja ohvitseride ravimiseks, kusjuures nende ülalpidamiseks pidid ülikooli teenistujad annetama iga kuu 3% oma palgast[116]. Ühtul koguneti ülikooli õigeusu kabelisse pidulikule jumalateenistusele, palumaõnnistust Venemaa ja tema liitlaste vägedele. Järgnevatel nõukogu koosolekutel valiti Tartu ülikooli audoktoriteks rida teadusest üpris kaugelseisvaid isikuid: sõjavägede ülemjuhataja suurvürst Nikolai Nikolajevitš, Belgia kuningas Albert I, Serbia kuningas Peter ning tema poeg, troonipärija Aleksander, Inglismaa suursaadik Venemaal G. Buchanan.

Ülikoolis vahetus juhtkond — rektor V. G. Aleksejev vabastati ametist ja määrati 1914. a. septembris Vilno õpperingkonna kuraatoriks (seoses Vene vägede taandumisega Leedust pöördus ta 1915. a. Tartusse tagasi). Uueks rektoriks valiti kriminaalõiguse professor P. P. Pustoroslev. Muudatused toimusid ka haridusministeeriumis. Pärast L. A. Kasso surma (1914) sai uueks ministriks P. N. Ignatjev, kes võrreldes oma eelkäijaga oli tunduvalt ettevaatlikum ja paindlikum.

Sõja algul sattus osa üliõpilasi šovinistliku propaganda mõju alla ning toetas isamaa kaitsmise ja klassirahu loosungeid. Need olid enamuses aadlike ja suurkodanluse esindajad, kuid osaliselt ka väikekodanlikest kihtidest pärit noored, menševike ja esseeridega liitunud kaitsepoliitika pooldajad. Oma klassipositsioonide tugevdamiseks sõda ära kasutada püüdva eesti kodanluse meeleolud leidsid elavat vastukaja eesti korporatsioonides ning paljude Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmete hulgas. Üliõpilased võtsid osa Vene vägede võitude auks korraldatud meeleavaldustest, mitmed läksid vabatahtlikena rindele. «Postimees» teatas: «Kuuldavasti soovivad noormehed rõõmuga isamaa au eest välja astuda.»[117] Pärast Türgi sõttaastumist Venemaa vastu otsustas grupp gruusia üliõpilasi katkestada ajutiselt õpingud ning minna Kaukaasiasse, et võtta osa lahingutest.[118]

Üheks rinde abistamise vormiks kujunes teenistujate eeskujul Punase Risti Seltsi laatsarettide organiseerimine. Pioneeriks olid siin korporatsioonid «Livonia» ning «Lettonia» ja Eesti Üliõpilaste Selts, kes seadsid oma ruumides sisse 30—35-kohalised haigepalatid. Naistekliinikus avati 40-kohaline nn. üliõpilashaigla, mille ülalpidamiseks kohustusid üliõpilased igaüks maksma 50 kopikat kuus. Selle üritusega ühinesid ka saksa korporandid ning annetasid korraga 500 rubla.[119]

Enamik baltisaksa korporante, kelle sidemed ulatusid kaugele väljapoole ülikooli, isegi Saksamaale, ei varjanud oma sümpaatiat Saksamaa vastu ega heameelt keisririigi vägede lähenemise üle. Ülikoolis oli endiselt nende tugipunktiks usuteaduskond,

[116] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1496, l. 129—130.
[117] «Postimees», 11. oktoober, 1914, nr. 233.
[118] «Postimees», 23. oktoober 1914, nr. 243.
[119] «Postimees», 22. august 1914, nr. 190; 6. oktoober 1914, nr. 233; 18. oktoober 1914, nr. 239; 9. detsember 1914, nr. 283.

ent neid toetasid ka sakslastest professorid (Zoege v. Manteuffel, Dehio, Adolphi, Freytagh v. Loringhowen). Järjest väljakutsuvamaks ja üleolevamaks, kohati isegi päris vaenulikuks muutus saksa korporantide suhtumine teistest rahvustest üliõpilastesse. Sel pinnal leidsid aset vastastikused solvamised ja kokkupõrked. Oktoobri algul 1914. a. toimus aulas rohkearvuline korporatsioonidesse mittekuuluvate üliõpilaste koosolek, et hukka mõista korporantide käitumine ja nõuda korporatsioonide sulgemist.[120] Sõjaväevõimud keelasid 1915. a. juunis ülikooli ja Riia Polütehnilise Instituudi üliõpilastel korporatsioonide eraldusmärkide kandmise kogu sõja ajaks, oktoobris 1916. a. saadeti laiali teoloogiaüliõpilaste selts.[121]

REVOLUTSIOONILISE LIIKUMISE UUS TÕUS. 1915. a. elavnes taas revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilaste võitlus. Kasutades ära amnestiamanifesti, mille tsaar oli andnud Romanovite dünastia valitsemise 300. aastapäeva puhul, hakkasid valitsusvastase tegevuse pärast süüdimõistetud üliõpilased tagasi tulema. Juba 1914. a. taastasid end arstiteaduskonnas Mstislav Fjodorovitš ja Sergei Golubov, 1915. a. Juri Vitman, Georgi Kazanski, 1916. a. Arkadi Rozov, kes olid eksmatrikuleeritud 1911. a. üliõpilasstreikide organiseerimise pärast ja saadetud asumisele Olonetsi ning Permi kubermangu. Tartu ülikoolis lubati meditsiiniõpingud lõpetada endisel Moskva ülikooli üliõpilasel, VSTDP liikmel Stanislav Bobjatinskil, kes üliõpilaskoosolekute aktiivse organiseerijana oli mõistetud kolmeks aastaks asumisele Arhangelski kubermangu[122]. Kõik nad asusid põhiliselt bolševike seisukohtadel ja omasid organiseerimistöö kogemusi.

Koos n.-ö. vana kaardiväega saabusid ka uued jõud. 1915. a. astus arstiteaduskonda rida üliõpilasi, kellest võrsusid silmapaistvad revolutsioonivõitlejad. Need olid Viktor Deševoi, Petrogradi ülikooli kasvandik, VSDTP liige 1912. a. ning leedu rahvusest noormehed Kazys Rimša, VSDTP liige 1913. a., ja Karolis Požela, kes astus Tartu parteiorganisatsiooni 1916. a. Üheaegselt nendega alustas õpinguid ülikoolis ja võitlusteed ka eestlane Daniel Plau.[123]

Bolševikud, eriti V. Rekašius, V. Deševoi ja K. Rimša astusid ühendusse Petrogradiga, hankisid sealt revolutsioonilist kirjandust, sealhulgas ajalehte «Sotsiaaldemokraat» ning levitasid seda tööliste, soldatite ja üliõpilaste hulgas. K. Požela juhtimisel paljundati ja trükiti illegaalses trükikojas V. I. Lenini artikleid, sõja imperialistlikku iseloomu paljastavaid proklamatsioone.[124] Selgitustööks üliõpilastega kasutati arstiüliõpilaste ja juristide organisatsioone kui radikaalsemaid, peamiselt aga Vene Üliõpilaste Seltsi. K. Rimša, K. Požela ja V. Deševoi valiti seltsi juhatusse ja nad kasutasid üliõpilaste akadeemilisi koosolekuid poliitilise kirjanduse selgitamiseks ja revolutsiooniideede propageerimiseks.

1916. a. töötas Tartus illegaalselt mõnda aega K. S. Jeremejev, VSDTP Keskkomitee Venemaa-büroo liige. Ta abistas paljus kohalikke bolševikke A. Blaufeldti, A. Sisaskit jt., aitas luua sidemeid Petrogradi parteikomiteega.[125] 1916. a. saabus illegaalselt Tartusse Siberist asumiselt põgenenud leedu bolševik Vladas Rekašius. Nende osavõtul toimus üliõpilaste ja

[120] RAKAL, f. 733, nim. 201, s.-ü. 502, l. 46—47.
[121] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1498, l. 259—260; nim. 5, s.-ü. 1985, l. 632.
[122] RAKAL, f. 733, nim. 201, s.-ü. 261, l. 37.
[123] ENSV RAKA, f. 402, nim. 1, s.-ü. 8551, l. 12—13; s.-ü. 20928; s.-ü. 22590.
[124] Revolutsiooni lipukandjad III, lk. 113.
[125] K. Siilivask. Veebruarist Oktoobrini. Tln., 1972, lk. 71; Revolutsiooni lipukandjad III. Tln., 1978, lk. 48—50.

Tartu tööliste parteiorganisatsiooni ühinemine. Ühises organisatsioonis oli ligikaudu 40 inimest. Valiti VSDTP Tartu Komitee, mis mõnda aega täitis VSDTP Põhja-Balti Organisatsioonide Büroo aset, s. t. sisuliselt Eesti parteikeskuse ülesandeid (asus Vene Üliõpilaste Seltsi ruumides Tähtvere tänav 4).[126]

1916. a. sügisel valiti K. Rimša VSDTP Tartu Komiteesse ja Põhja-Balti Organisatsioonide Büroo esimeheks. V. Rekašiuse, K. Rimša jt. aktiivsel osavõtul anti välja lendleht «Õppiv noorus ja sõda», milles selgitati noorsoole tema kohta sõjavastases võitluses. Verise pühapäeva 12. aastapäevale pühendatud lendlehes kõneldi uuest, lähenevast revolutsioonist. VSDTP Tartu Komitee aktiivseks liikmeks oli ka üliõpilane Kregman. Ta oli VSDTP Põhja-Balti Büroo juures üliõpilasorganisatsiooni rajamisel. 1917. a. suvel sai temast Kroonstadti Nõukogu üks aktiivsemaid juhtidest.[127]

Ei peatada arenevat massiliikumist, rakendati repressioone partei- ja ühisorganisatsioonide vastu. Tartus sattus politsei põrandaaluse trükikoja jälile ja 3. veebruaril 1917 see rüüstati. K. Rimša ja mitmed teised Põhja-Balti Organisatsioonide Büroo liikmed arreteeriti. K. Jeremejev ja V. Rekašius pidid Tartust lahkuma. 14. veebruaril toimus Patoloogia Instituudis Näituse (praegu Lutsu tänav 2) tänavas üliõpilaskoosolek, kus nõuti K. Rimša vabastamist.

Oldise protesti jätkuks oli bolševistlik lendleht «Sõda ja tööline klassi vaended», milles määrati kindlaks edasise tegevuse kava: «On aeg organiseeruda ja välja astuda. On aeg anda lõpp teha ja isevalitsus kukutada ning võim enda kätte võtta.»[128]

See oli otsene üleskutse revolutsioonile.

VEEBRUARIREVOLUTSIOON JA ÜLIKOOL. 27. veebruaril kukutasid töölised ja soldatid Petrogradis tsaari isevalitsuse.

Veebruarirevolutsiooni päevadel ilmutasid radikaalsed üliõpilased, eriti bolševikud Tartus suurt aktiivsust ja seisid revolutsioonivõitlejate esiridades.

Tartu üliõpilastel oli mõningane ettekujutus sündmustest Petrogradis juba 1. märtsil 1917, kuid täpsemad andmed saadi 3. märtsil, mil jõudis pärale post Petrogradi ajalehtedega. Otsekohe hakati organiseerima üliõpilasmiilitsat korra hoidmiseks linnas, et ennetada ametivõimude revolutsioonivaenulikku initsiatiivi. Miilitsastaap asus Arstiteaduse Üliõpilaste Seltsi ruumides Toomemäe nõlval (praegune Mitšurini tänav 1). Miilitsaülemaks oli üliõpilane Strauss. Üliõpilaste informeerimiseks Venemaal kujunenud olukorrast ning langenud seltsimeeste mälestuse austamiseks otsustati korraldada Patoloogia Instituudis üldkoosolek. Rektori sõnade kohaselt kogunes üle 2000 inimese. Et auditooriumi kõik ära ei mahtunud, mindi spordiväljakule Toomemäe jalamil, 1905. a. üliõpilasmiitingute paika. Miiting algas ühislauluga «Te ohvrina langesite», seejärel loeti ette telegrammid Petrogradi sündmuste kohta. Ilmse heameelega võeti vastu teade tsaarivalitsuse kukutamisest. Kõnedega esinenud üliõpilased kutsusid üles teostama ka Tartus revolutsiooni, nagu «... seda tegid seltsimehed töölised ja soldatid Petrogradis».[129] Tormiliste kiiduavaldustega tervitati üliõpilasmiilitsa poolt vanglast vabastatud K. Rimšat.

[126] K. Siilivask. Op. cit., lk. 51; Ülevaade EKP ajaloost, I, lk. 198—199.
[127] V. Kalnin. Arstiteaduskonna üliõpilaste osavõtt revolutsioonilisest liikumisest. — TRÜ Arstiteaduskond 1802—1975, lk. 152.
[128] Ülevaade EKP ajaloost, I, lk. 201.
[129] K. Siilivask. Op. cit., lk. 78; «Kiir», 18. aprill 1917, nr. 20.

«Kirgede rahustamiseks» esines ka rektor Pustoroslev, kes püüdis sisendada üliõpilastesse vajadust toetada Ajutist Valitsust ja säilitada täielik rahu.[130]

Toomemäelt mindi organiseeritult «Vanemuise» teatrisse, et seal koos veterinaariainstituudi ja eraülikooli üliõpilastega miitingut jätkata. Bolševikud pidasid riigis kujunenud olukorda proletariaadi ja kodanluse vahelise klassivõitluse tulemuseks ning seadsid loosungiks «Lõpp sõjale!», mis ei leidnud aga täielikku heakskiitu. Menševikud ja esseerid soovitasid «tunnetele mitte voli anda» ja tegutseda koos kodanlusega, mitte hirmutada teda liigse aktiivsusega.[131] Sõna võtsid ka kõik miitingul viibinud professorid — J. V. Tarle, V. E. Grabar ja F. V. Taranovski. Miitingu lõpul võeti vastu riigikorra demokratiseerimist, Asutava Kogu kokkukutsumist ning poliitvangide vabastamist taotlev otsus.

Loodi Tartu revolutsioonikomitee, kuhu tööliste kõrval kuulusid ka üliõpilased (K. Rimša, V. I. Deševoi, K. Požela) ja revolutsiooni poole ületulnud väeosade esindajad.[132] Revolutsioonikomitee asus Vene Üliõpilaste Seltsi ruumides (Tähtvere 4).

4. märtsil moodustati Tartu Tööliste, Soldatite ja Üliõpilaste Saadikute Nõukogu. Nõukogu esimeseks esimeheks valiti K. Rimša, tema asetäitjaks V. I. Deševoi. Revolutsiooni käigus loodud rahvavõimuorgani juhtimine oli Tartus algul seega üliõpilaste-bolševike käes.

Tartu Nõukogu Täitevkomitees oli algul rohkem üliõpilasi, kuid esseeride mõju tugevnedes hakati üliõpilasi, eriti bolševikke Täitevkomiteest välja tõrjuma ja juhtpositsioonid läksid kokkuleplaste kätte, kes ei taotlenud revolutsiooni edasiarendamist. Alates 19. märtsist hakati nõukogu nimetama Tartu Soldatite ja Tööliste Saadikute Nõukoguks, Täitevkomitee esimeheks valiti esseer D. Barõšev.[133]

Revolutsioon äratas laiades rahvahulkades erakordse huvi poliitika vastu, loeti ahnelt ajalehti, osaleti vaidluskoosolekutel, kuulati erinevate parteide esindajaid. Üliõpilane-bolševik Arkadi Rozov esines 17. märtsil rahvamiitingul ja andis hea ülevaate revolutsioonilisest liikumisest Venemaal. VSDT(b)P Tartu organisatsiooni esindajana viibis ta aprillis Petrogradis partei Keskkomitee poolt korraldatud nõupidamisel, kus V. I. Lenin esines ettekandega «Proletariaadi ülesandeist praeguses revolutsioonis». Pöördunud tagasi, tutvustas A. Rozov Tartu parteiorganisatsiooni üldkoosolekul Aprilliteeside sisu ja need kiideti heaks.[134] A. Rozov valiti delegaadiks ka üleeestimaalisele parteikonverentsile, mis toimus Tallinnas 16.—17. aprillil 1917.

Liberaalne professorkond tervitas kodanliku Ajutise Valitsuse loomist. 5. märtsil kutsuti kokku nõukogu erakorraline istung, kus otsustati saata Riigiduuma esimehele Rodzjankole telegramm, et avaldada vaimustust «ajaloolise kangelasteo puhul, mille Duuma korda saatis» ja teatada, et «täites oma kohust rahva ees, ülikooli nõukogu tervitab Riigiduumat ja tema Täitevkomiteed ja on valmis kõigi võimalike vahenditega teenima vaba Venemaad ja aitama kaasa võidule igasuguse vaenlase üle.»[135] Samasisuline telegramm saadeti Ajutise Valitsuse esimesele haridusministrile, endisele Moskva ülikooli professorile Manuilovile.

Õppejõud võtsid aktiivselt osa kodanliku miilitsa tegevuse põhialuste väljatöötamisest, linnavolikogu uue

[130] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1; s.-ü. 3002, l. 30.
[131] «Postimees», 6. märts 1917, nr. 53.
[132] K. Siilivask. Op. cit., lk. 77.
[133] K. Siilivask. Op. cit., lk. 113—114.
[134] Tartu ajalugu. Tln., 1980, lk. 180.
[135] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1525, l. 82.

koosseisu valimistest, samuti Ülevenemaalise Akadeemilise-Liidu Tartu osakonna taasmoodustamisest. Rektor ja teised ametiisikud laveerisid osavalt linnavalitsuse ning Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu vahel, püüdes võimalikult täita mõlema korraldusi.

Ajutise Valitsuse hariduspoliitika vallast väärib märkimist uute kõrgkoolide rajamine: 5 mail 1917 otsustati luua Permi ülikool, mille rektoriks määrati Tartu ülikooli astronoomiaprofessor K. D. Pokrovski; Rostovis Doni ääres avati sinna evakueeritud Varssavi ülikooli baasil Doni ülikool.

21. märtsil 1917 alustas haridusministeeriumi juures tööd erikomisjon kõrgema hariduse reformi projekti väljatöötamiseks. Veel enne seda, 14. märtsil kohustas minister ringkirjaga ülikoolide rektoreid vastama koheselt (kolme päeva jooksul) ametist professorid, kes olid pärast 27. augustil 1905 avaldatud ajutisi eeskirju kohale määratud kõrgemalt poolt, mitte aga valitud konkursi korras.[136] Tartu ülikoolis tuli vabastada 12 professorit: arstiteadusskonnas viis, õigus- ja usuteaduskonnas kummaski kolm ja füüsika-matemaatikateaduskonnas üks. Neist vabati tagasi ainult neli: matemaatik G. Aleksejev, oftalmoloog A. G. Lütkevitš, embrüoloog V. J. Rubašin ja teoloog T. Hahn. Enne sügissemestri algust lahkus Tartust veel kaks professorit. Osa kateedreid oli juba varem vakantseks jäänud ning üle kümne professori oli pensioniikka jõudnud. Seega tekkis suuri raskusi normaalse õppetöö jätkamisega. Vaatamata avaliku konkursi väljakuulutamisele õnnestus täita 1917. a. ainult seitse ja 1918. a. algul veel kaks professorikohta, kuid osa neist ei ilmunud enam kohale (füüsik L. A. Orbeli, antiikfiloloog I. Malein, füüsik A. P. Pospelov ja zooloog I. I. Smalhausen).

13.—16. juunini 1917 kutsus haridusministeerium Petrogradis kokku kõrgkoolide esindajate nõupidamise «mõningate kõrghariduse küsimuste arutamiseks». Tartu ülikoolist võtsid sellest osa rektor Pustoroslev, professor Afanasjev ja nooremate õppejõudude poolt vanemassistent N. Samsonov. Pärast nõupidamist tehti seadusandlikult teatavaks vakantsete professuuride täitmise kord (ainult valimiste teel), dotsendi ametikoha loomine ülikoolides ja dotsentide õiguslik statuut (õigus kuuluda koos professoritega nõukogu koosseisu, kuid ainult nõuandva häälega).[137] 24. juunil võttis Ajutine Valitsus vastu üliõpilaste kohta käivate seaduste osalise muutmise ja täiendamise otsuse.[138] Nüüdsest peale anti ülikooli nõukogule õigus üliõpilaste käitumise, stipendiumide määramise, õppemaksust vabastamise jms. eeskirjade koostamiseks. Vastavate projektide väljatöötamiseks tuli moodustada õppejõududest ja üliõpilastest erikomisjonid. Ülikooli hoonetes võis pidada üliõpilaskoosolekuid nõukogu poolt kindlaksmääratud korra kohaselt. Kõigi nende üsna piiratud õigustega taotleti üliõpilaste tähelepanu koondamist ainult akadeemilistele küsimustele.

Õppetöö toimus endiselt kiirendatud korras. Loengud lõpetati juba 1. aprilliks. Kuna Tartus olid toitlus- ja korteriolud halvad, siis kiirustas suurem osa üliõpilastest linnast lahkuma ning jäi eemale suvekuudel arenenud poliitilisest võitlusest.

Eesti üliõpilased järgnesid sellal osaliselt J. Tõnissoni kodanlikule Eesti Demokraatlikule Erakonnale või siis ühinesid menševike ja esseeride organisatsioonidega. Nad osalesid agaralt I eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongressi läbiviimisel 25.—27. märtsil 1917. a.[139] Kongressil moodustati Eesti Üliõpilasorganisatsioonide Poliitilist Kihutustööd Korraldav Toimkond eesotsas üliõpilase V. Nanoga. Petrogradist valiti toimkonda P. Treiberg (Tarvel) ja Moskvast K. Raud.

Kongressil nõuti, et Tartu ülikoolis laiendataks eesti keele ja teiste soome-ugri keelte õpetamist ning rajataks selleks soome-ugri keelte osakond. Vene kodanlikule Ajutisele Valitsusele nendes küsimustes saadetud märgukiri jäi aga tulemusteta. Valitsus ei kavatsenudki teha radikaalsemaid muudatusi senises haridussüsteemis.

ÜLIKOOL OKTOOBRIREVOLUTSIOONI PERIOODIL. 1917. a. sügisel muutus ülikooli olukord kriitiliseks, sest seoses Riia langemisega ja rinde lähenemisega kerkis jällegi päevakorrale ülikooli evakueerimine, seekord Voroneži, milleks oli ka valitsuselt vastav luba saadud. Evakueerimise vastu astusid aga välja ajakirjandus, paljud ühiskondlikud organisatsioonid, Tartu Nõukogu Täitevkomitee ja linnavalitsus. Ka Tartu bolševike koosolekul pooldati ülikooli kohalejätmist.[140] Nii jäi ülikooli üldine evakueerimine ära, Voroneži saadeti osa õppetööks mittevajalikke varasid.[141]

Revolutsioonilise kriisi küpsedes hakkasid ka Tartu bolševikud valmistuma relvavõitluseks. Üheaegselt Petrogradis alanud relvastatud ülestõusuga võitis Tartus ööl vastu 24. oktoobrit ja 25. oktoobril 1917 sotsialistlik revolutsioon.

Paljud üliõpilased, kes olid olnud aktiivsed kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis, jäid vastavalt oma klassipäritolule ja poliitilisele meelsusele sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamisel ja läbiviimisel passiivseks. Kodanluse ja mõisnike hulgast pärinevad noored toetasid kontrrevolutsiooni leeri.

Üliõpilased arutasid Oktoobrirevolutsiooni suhtumist neli päeva kestnud üldkoosolekul, kus esinesid kõikide poliitiliste rühmade esindajad. Nõukogude võimu vastu astusid välja korporandid ja mustasajalased. Üliõpilaste-bolševike initsiatiivil loodud sotsialistide-internatsionalistide grupp, kuhu kuulusid ka menševikud-internatsionalistid ja üliõpilasi teistest pahempoolsetest rühmadest, saavutas nõukogude võimu pooldava resolutsiooni vastuvõtmise: «Meie suhtume erinevalt võimu haaramisse bolševike poolt, kuid me oleme kõik veendunud, et mitte ainult avalik vastuseis uue võimu loovale tööle, vaid ka salajane sabotaaž tähendaks käesoleval momendil tohutut hädaohtu demokraatlikule töörahva Venemaale.»[142] Resolutsioonis kiideti heaks bolševike rahudekreet. Seega asus enamik üliõpilastest nõukogude võimu suhtes lojaalsele, osaliselt aga äraootavale positsioonile. Revolutsiooniga läks aktiivselt kaasa väiksem, kuid poliitiliselt teadlikum osa üliõpilasi.[143]

Üks silmapaistvamaid neist oli K. Rimša, kes 1917. a. suvel töötas parteipropagandistina Riias ja oli 12. armee sõjaväeorganisatsiooni poolt valitud VSDT(b)P VI kongressi delegaadiks.[144] Pärast Riia langemist pöördus ta Tartusse tagasi ja organiseeris Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamist ja läbiviimist. Ta võt-

---

[136] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1528, l. 17.

[137] Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. 1917. Петроград, 1917, с. 1643—1645.

[138] Sealsamas, lk. 1836—1838.

[139] «Postimees», 29. ja 30. märts 1917, nr. 71 ja 72.

[140] K. Siilivask. Op. cit. lk. 399.

[141] ENSV RAKA, f. 402, nim. 5, s.-ü. 1525, l. 408.

[142] «Молот», 19 ноября 1917.

[143] K. Siilivask. Oktoobrirevolutsioon ja Tartu ülikooli kujunemine rahvaülikooliks. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I. Tartu, 1975, lk. 177.

[144] Знаменосцы революции I. Таллин, 1964, с. 124.

tis osa Põhjapiirkonna nõukogude kongressist Petrogradis ja Eestimaa nõukogude II kongressist Tallinnas, oli Tartu Sõja-revolutsioonikomitee esimehe asetäitja, hiljem Tartu Nõukogu Täitevkomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja. Rimša võitles hiljem nõukogude võimu eest Krimmis, Kaukaasias ja Leedus.

Tartu Sõja-revolutsioonikomitee liikmeks oli ka üliõpilane K. Požela. Pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu jätkas ta koos teiste Tartu bolševikega võitlust nõukogude võimu tugevdamise eest.[145] 1918.—1919. a. oli K. Požela revolutsioonijuht Leedus ja üks Leedu Kommunistliku Partei asutajaid ning alates 1923. a. LKP keskkomitee sekretär.

Tartu miilitsakomissariks valiti veel üliõpilane Strauss. Üliõpilased võtsid osa revolutsioonilise rahvaülikooli asutamisest ja Tartu Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu moodustamisest.

Ülikooli õppejõudude väikekodanlik enamus ei toetanud Ajutise Valitsuse kukutamist ega suutnud mõista sotsialistliku revolutsiooni olemust, holdades Asutava Kogu kokkutulekut ja võimu üleandmist selle eest.[146]

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit avas tee tsaariaegse ühiskondliku haridussüsteemi põhjalikuks ümberkorraldamiseks. Reorganiseerimistöö toimus bolševike partei haridusprogrammi alusel, mille põhisäteks olid üldine tasuta ja emakeelne haridus, kooli kõigi astmete kättesaadavus kõigile, kogu õpetuse ühtlik ilmalikkus.

Bolševike partei rahvahariduspro-grammi teostamist juhtis Rahvakomissaride Nõukogu Hariduse Rahvakomissariaat, mida juhatas Anatoli Vassiljevitš **Lunatšarski**, silmapaistev kultuuritegelane ja teadlane. Tema asetäitjaks määrati tuntud ajakirjanik Mihhail Nikolajevitš Pokrovski.

Novembri algul 1917 pöördus rahvakomissar A. Lunatšarski rahva poole läkitusega, milles selgitas Nõukogude valitsuse ülesandeid rahvahariduse alal. Ta märkis, et kavas on luua ühtne ilmalik kool kõigis astmetes, kusjuures ka ülikooli jõudmine pidi olenema õpilase andekusest, mitte aga tema perekonna jõukusest.[147]

3. novembril 1917 avaldas Rahvakomissaride Nõukogu «Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni». Kõik Venemaa rahvad, nii suured kui väikesed, kuulutati võrdseteks ja suveräänseteks. Kaotati kõik senised rahvuslikud kitsendused ja rahvuslik-religioossed privileegid, garanteeriti kõigi rahvuste ja rahvagruppide vaba areng.[148] Nõukogude võimu seadusandlikel faktidel oli määrav tähtsus ka eesti rahva kultuuri ja teaduse arengus.

Nõukogude võimu juhtivaks organiks Eestis sai Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee. Täitevkomitee haridusosakond ja 1917. a. lõpul moodustatud Eesti Töörahva Koolivalitsus kujunesid rahvahariduse reorganiseerimisel juhtivateks organiteks. Koolivalitsusele allutati kõik kutse-, kesk- ja kõrgkoolid.

Tuginedes õpetajate kongressi otsustele, kaotas Eesti Töörahva Koolivalitsus 9. jaanuarist 1918 usuõpetuse õpetamise Eesti koolis.[149] Usuõpetuse tunnid tulid asendada emakeele, loodusteaduse, geograafia ja teiste ainete tundidega. Koolides mindi üle emakeelsele õpetamisele.

Eesti Töörahva Nõukogu Täitevkomitee haridusorganid tegelesid aga

---

[145] Revolutsiooni lipukandjad III. Tallinn, 1978, lk. 114.

[146] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1570, l. 74.

[147] «Tööline», 8. november 1917.

[148] Образование СССР. Сборник документов. М.-Л., 1949, с. 19—20.

[149] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1957, lk. 585—587.

tollal peamiselt alg- ja keskkoolidega. Alles 1918. a. algul hakati tähelepanu pöörama ka Tartu ülikoolile. A. Lunatšarski korraldusel likvideeriti 1. jaanuaril 1918. Riia õpperingkonna valitsus, selle asjaajamise võtsid üle Eesti Nõukogude Täitevkomitee esindajad A. Vallner ja J. Mägi ning Läti Täitevkomitee volinik J. Lieknis, kes 17. jaanuariks ülevõtmisega lõpule jõudsid. Eesti territooriumi hõlmav asjaajamine läks Eesti Töörahva Koolivalitsuse kätte, Läti alasid puudutav materjal Läti Nõukogude Täitevkomitee vastavate haridusorganite võimkonda. Tartu ülikooliga seotud asjaajamine ja finantseerimine pidi siitpeale toimuma Eesti Töörahva Koolivalitsuse kaudu.[150]

Tartu ülikooli õppe- ja teaduslikus tegevuses sotsialistlik revolutsioon Saksa vägede sissetungini veel suuremaid muudatusi kaasa ei toonud. Üliõpilaskonnas toimus polarisatsioon kodanlik-aadelliku ja revolutsioonilise tiiva vahel.

Veebruarirevolutsiooni ja Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni perioodil Tartus aktiivselt tegutsenud üliõpilastest-bolševikest (K. A. Bregman, K. Rimša, V. I. Deševoi, A. Rozov jt.) tegutsesid pärast nõukogude võimu kehtestamist edasi K. Rimša ja K. Požela. Üliõpilastebolševike juhtivasse tuumikusse kuulus ka arstiteaduskonna üliõpilane Daniel **Plau** (1896—1938), kes 1917. a. detsembris valiti Tartu Nõukogu Täitevkomitee esimeheks.[151] Hiljem tegutses D. Plau juhtivatel kohtadel Punaarmees.[152]

1918. a. jaanuaris arutas Tartu ülikooli üliõpilaste vanematekogu ülikooli töö reorganiseerimist. Otsustati astuda ühendusse hariduse rahvakomissariaadiga, et saada juhendeid ülikooli elu ümberkorraldamiseks töörahva huvides.[153]

Kuid Saksa vägede sissetungi ja Tartu okupeerimise tõttu 24. veebruaril 1918 sotsialistlike ümberkorraldusteni ülikoolis ei jõutud.

Okupatsioonivõimude jõhkra tegevuse tulemusena lõpetati õppetöö juba 1918. a. aprillis ja ülikooli senine õppejõudude ja üliõpilaste koosseis sunniti Tartust lahkuma. 31. mail lõppeski ametlikult nn. vene ülikooli tegevus Tartus. Tartu ülikooli baasil loodi Voronežis 1918. a. sügisel uus ülikool.

---

[150] Sealsamas, lk. 621; «Eesti Teataja», 21. veebruar 1918.

[151] Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis. I kd. Tallinn, 1977, lk. 280, 306.

[152] Revolutsiooni lipukandjad II. Tallinn, 1972, lk. 95—97.

[153] «Nõukogude Õpetaja», 19. oktoober 1957.

VIII PEATÜKK

TEADUSE ARENG TARTU ÜLIKOOLIS XIX SAJANDI LÕPUL JA XX SAJANDI ALGUL

1. HUMANITAARTEADUSED

Teaduse arengus domineeris sajandivahetusel ülemaailmne tendents teadusharusisese uurimistöö süvenemisele, samal ajal kui kasvavat teadmiste hulka ei suudetud piisavalt teoreetilis-filosoofiliselt üldistada. Kodanlik reaktsioon revolutsioonidele, eriti tsaarivalitsuse tagurlik poliitika, oli suunatud progressiivse ideoloogia, eeskätt marksismi vastu. Seepärast valitses Venemaal ametlikus filosoofias idealism, ajalooteadus tegeles kaasajale kaugete probleemidega ja keeleteaduses jäi domineerivale positsioonile klassikaline filoloogia. Olulisi uurimistulemusi saavutati Tartu ülikoolis paljudel kitsamatel erialadel, ent suuremaid üldistusi ehti vähem. Osaliselt jätkus juba XIX sajandil Tartus traditsiooniliseks saanud uurimisalade areng, kuid uurimissuundades ilmnes ka muudatusi, sest mitmed vene, eeskätt Moskva ja Petrogradi tuntud teaduslike polkondade esindajad viljelesid Tartus õppejõuna edasi oma endisi uurimisalasid. Vene teaduskeskuste mõju domineerimine ongi üks iseloomulikumaid jooni Tartu ülikooli teadustöös käsitletaval ajajärgul.

FILOSOOFIA. Filosoofia ja pedagoogikakateedrit juhatas aastail 1889—1918 läti päritoluga professor Jekabs Osis (J. Ohse). J. Osis (1860—1920) lõpetas Tartu ülikooli usuteaduskonna ja 1888. a. omistati talle magistrikraad, 1897. a. kaitses ta Moskva ülikoolis doktoritöö teemal «Personalism ja projektivism Lotze süsteemis». Oma teaduslikus ja pedagoogilises töös jätkas ta põhisuunas oma eelkäija G. Teichmülleri vaadete propageerimist ilma midagi olulist lisamata. Osise filosoofilisi tõekspidamisi iseloomustas nn. isiksusliku maailma loomine, olemise personaliseerimine ja isiksuse antologiseerimine ning tema sisemise vahetu kogemuse muutmine tõe ainsaks ja otsustavaks kriteeriumiks, inimese tunnetusliku tegevuse aluseks, isiksuse ajaloolise rolli müstifitseerimine.[1]

Pedagoogitöös jätkas J. Osis G. Teichmülleri suunda, lugedes eeskätt vana- ja uue aja filosoofia ajalugu, väiksemas ulatuses loogikat, psühholoogiat ja gnoseoloogiat. Eetika, esteetika, religioonifilosoofia jms.

[1] П. А. Мухина. Критика философских основоположений персоналистической концепции. — «Известия АН Латв. ССР», 1972, № 2, с. 76.

loengukursuste puudumine räägib tema teadlaseprofiili kitsusest. Oma loengutes kritiseeris ta materialistlikku filosoofiat.[2] Tema loengud olevat olnud hästi ettevalmistatud, kuid skolastikasse kalduvad ja üksluised, need ei suutnud kuulajaid paeluda.[3]

Mõnda aega õpetas dotsendina filosoofiat (1893—1896) Tartu ülikooli kasvandik Jevgeni Aleksandrovitš Bobrov (sünd. 1867), kes oli laiema haardega teadlane. Tartu ülikoolis luges ta psühholoogiat ja ühe loengukursuse suurtest filosoofidest. 1896. a. siirdus ta Kaasani ja 1903. a. Varssavi ülikooli professoriks. Bobrovi poolt kogutud ja publitseeritud materjalidel on teatav kultuurilooline väärtus, kuid filosoofia ajaloo taandab ta idealistliku filosoofia ajalooks.[4] See ilmneb tema lühikäsitluses filosoofilise mõtte arengust Tartu ülikoolis. Seal osutab ta palju tähelepanu filosoofi isiksusele ja biograafiale ning esitab rohkesti empiirilist andmestikku, kuid ei süvene filosoofia ajaloolise protsessi olemusse.[5]

J. Osise filosoofiline suunitlus peegeldub ka võistlustööde temaatikas. Teemasid on esitatud üsna ohtralt: «Leibnizi matemaatilised uurimused ja nende tähendus monadoloogia väljatöötamisele» (1893), «Puhta mõistuse kriitika vahekord leibnizlik-wolfiaanliku filosoofiaga» (1902, 1903) jt. Konkursitöid filosoofiateemadel kirjutati aga loiult. Esitatud tööde eest anti ainult hõbeaurahasid. Nii sai hõbemedali «Puhta mõistuse kriitika» üle kirjutatud töö eest ainukese eestlasena konkureerinud teoloog A. Alver.

Kuigi J. Osise õppetooli nimetati ametlikult filosoofia ja pedagoogika kateedriks, esitati pedagoogika alalt sel perioodil ainult üks konkursitöö teemal «Uuemad tendentsid vene pedagoogikas» (1911). Medali sai J. Tork, hilisem väljapaistev eesti pedagoogikateadlane.

J. Osis evakueerus 1918. a. Voroneži, kus suri 1920. a.

Peale filosoofia õppejõudude tegelesid filosoofiliste probleemidega mitmed teiste erialade professorid, näiteks õiguse entsüklopeedia õppejõud A. F. Zatšinski, A. S. Jaštšenko ja A. A. Aleksejev, üldajaloo professor A. A. Vassiljev.

Filosoofia probleemidel oli oluline koht usuteaduskonna tegevuses, kus neid käsitleti eelkõige seoses eetikaga. Teaduskonna üldine konservatiivsus (üks konservatiivsemaid Põhja-Euroopas) ei lubanud aga filosoofilisel problemaatikal õppejõudude töödes erilist kohta omandada. Põhjendamatu on väide, nagu oleksid usuteaduskonna õppejõud kõik olnud G. Teichmülleri filosoofia pooldajad.[6] Pigem vastupidi. Teichmülleri ja usuteaduskonna, eriti selle peamise teoreetiku A. v. Oettingeni vahekorrad olid üpris teravad. Siiski leidus ka usuteaduskonnas kvalifitseeritud filosoofe nagu praktilise teoloogia professor J. Kvačala, kes on uurinud Comeniuse (J. A. Komensky), Leibnizi, Baconi jt. filosoofilisi vaateid.

Mõnda aega töötas filosoofiakateedri eradotsendina Vladimir Semjonovitš **Szylkarski** (1884—1960), kes kaitses 1916. a. magistriväitekirja «Olemise probleemi põhilised lahendused» ja jätkas G. Teichmülleri filosoofia propageerimist. 1917. a. sügisel valiti mittekoosseisuliseks erakorraliseks professoriks filosoofia-

[2] V. Ernits. Mõningaid mälestusi minu üliõpilasajast Tartus 1911—1918. — «Tartu Riiklik Ülikool», 21. jaanuar 1972.

[3] H. Kruus. Ajaratta uutes ringides. Tallinn, 1979, lk. 141.

[4] А. И. Новиков. Из истории формирования историко-философской науки в России. — Методологические проблемы истории общественной мысли. 5. Л., 1971, с. 14.

[5] Е. Бобров. Материалы для биографии И. Ф. Поссельта. Варшава, 1915.

[6] История философии в СССР, т. 4. М., 1971, с. 689.

magister I. P. Tšetverikov, kes aga õppetööle ei asunud.[7]

Väljapaistvaid filosoofe Tartu ülikoolis sel perioodil ei tegutsenud. Palju suuremat osa Tartus sajandivahetusel valitsenud filosoofilise ühkkonna kujunemisel etendasid teise teaduskondade õppejõudude tegevus ja üliõpilaste maailmavaatelised otsingud, millel enamasti ei olnud midagi ühist ametlikult propageeriava akadeemilise filosoofiaga. Koos ülikooli rahvusliku ja sotsiaalse koosseisu muutumisega kerkisid esile sotsiaalsed probleemid, sotsiaalfilosoofia. Populaarseks arutlusaineks olid L. Tolstoi vaated.[8] Seoses semiaristide astumisega ülikooli kasvas märgatavalt religioosse filosoofia osa.

Üha enam hoogu sai võitlus darvinismi ideede ümber. Materialistlik filosoofia oli esindatud eelkõige loodusloolise materialismi näol. Selle tuna esindajateks olid õppejõud A. N. Severtsov, A. I. Sadovski, F. J. Lewinson-Lessing, N. I. Andrussov jt.

Tartu ülikoolis õppisid sel perioodil lühemat või pikemat aega sellised väljapaistvad filosoofid nagu Nicolai **Hartmann** (1901—1902 semestriini) ja Raikkülast pärinev Hermann Alexander von **Keyserling** (1898—1900 keemiat). Määravat osa nende vaadete kujunemisel etendasid aga õpingud teistes Euroopa ülikoolides.

Eestlastest üliõpilaste hulgas leidis üsna laia kandepinda loodusloone materialism. Darvinismi propageerisid M. Pill,[9] E. Aavakivi jt.

1880. aastate lõpust alates hakkas Tartus levima ka marksistlik õpetus, mille kandjateks olid üliõpilased, marksistlike ringide asutajad ja aktiivsed liikmed (M. Lessnik, K. Tšerul-Kuš, J. Davõdov, V. Santser, J. Veidenbaums, F. Rozīnš jt.). Seoses sellega puhkesid teravad vaidlused marksistide ja narodnikute vahel, kelle vaated olid Tartu vene üliõpilaste seas üsna populaarsed. Nende vaidluste tulemusi on aga käsitletud seoses revolutsioonilise üliõpilasliikumisega.

PEDAGOOGIKA. Pärast pedagoogiliste kursuste sulgemist 1867. a. ei võtnud haridusministeerium õpetajate ettevalmistamiseks peaaegu 40 aastat ette mitte midagi olulist. Tegeldi vaid mõningate projektide pikaajalise läbivaatamisega või erikomisjonide kokkukutsumisega.

Ülikooli lõpetanu pidi sooritama kutseeksami, kuid edukamatelt lõpetajatelt ei nõutud aastaid isegi kutseeksami sooritamist, nn. modifitseeritud katsetel pidid nad tundma üksnes õpetatava aine elementaarmetoodikat. Kutseeksamid viidi läbi ülikoolis kas rektori või dekaani juuresolekul kahe eksamineerija poolt.

Üliõpilaste algatusel loodi 1904. a. pedagoogikaring, mis aga kaua eksisteerida ei suutnud. Ringi juhendanud professor N. K. Grunski sai selle tegevusest ilmse tõuke pedagoogiliseks tööks, ta koostas pedagoogikaloengute baasil originaalse õpiku.[10]

1908.—1912. a. tegutses professor K. K. Saint-Hilaire'i poolt asutatud pedagoogiline seminar. Eesmärgiks oli aidata tulevasi õpetajaid oma elukutsega tutvumisel.

1911. a. avati lõpuks Tartu ülikooli juures keskkooliõpetajate ettevalmistamiseks üheaastased pedagoogilised kursused (samasugused kursused töötasid ka mujal Venemaal ülikoolide juures). Kursustel tegutses neli osakonda, vastu võeti isikuid, kes olid juba ülikoolikursuse lõpetanud või oli veel sooritada 1—2 eksamit. Viimast võimalust kasutati aktiivselt, sest kursustel õppimine lükkas edasi sõjaväeteenistuse. Kursused töötasid kuni 1915. a., siis said sõjasündmused neile saatuslikuks.

Koos üheaastaste kursustega planeeriti ka lühiajalisi kursusi laiemale õpetajate ringkonnale, ent neid õnnestus läbi viia ainult 1913/1914. õppeaastal.

Pedagoogika õpetamisega tegeles vähesel määral ka filosoofiaprofessor J. Osis. Ta luges pedagoogilistel kursustel ühe aasta jooksul ka pedagoogika ajalugu.

1908. a. alustas pedagoogikaloengute pidamist vene keele ja kirjanduse professor N. K. **Grunski** (1872—1951). Tema loengud olid heal teaduslikul tasemel, täiesti vabad religioonist, mis tolle ajastu pedagoogikas sageli esines. N. Grunski lähtus põhiliselt positivismi pedagoogilisest kontseptsioonist, kuid kasutas ohtrasti ka eksperimentaalse pedagoogika andmeid, suhtudes sellesse liikumisse positiivselt. Jätkates L. A. H. Strümpelli traditsioone, kasutas ta ka meditsiinilise psühholoogia saavutusi. N. Grunski kritiseeris talle kaasaegset vabakasvatuse suunda. Palju tähelepanu omistas ta pedagoogilise psühholoogia küsimustele, vähem didaktikale. Ta avaldas rea progressiivse suunaga töid pedagoogika alalt.[11]

Kokkuvõttes võib märkida, et nii õpetajate ettevalmistamine kui ka pedagoogika õpetamine Tartu ülikoolis oli käsitletaval perioodil äärmiselt ebaühtlane ja lünklik. Hoolimata sellest töötas ülikoolis mitu nimekat teadlast ka pedagoogika alal, siit võrsus häid õpetajaid, kes tegutsesid hiljem mitmel pool Venemaal.

PSÜHHOLOOGIA. 1891.—1918. a. oli ülikoolis psühhiaatriaprofessoriks V. F. Tšiž, kes oli töötanud maailmakuulsa eksperimentaalpsühholoogi W. Wundti juures ja huvitus füsioloogilisest psühholoogiast. Tšiž luges füsioloogilise psühholoogia kursust ja juhendas väitekirju taju ning mälu eksperimentaalse uurimise alal.

Ainuke suurem psühholoogia-alane töö tollest ajast on Teichmülleri õpilase, teoloogi ning avaliku tegelase Rudolf Kallase (1851—1913) uurimus,[12] eestlase kirjutatud psühholoogiaalane monograafia. Kallas käsitleb oma mitteeksperimentaalses uurimuses kõlamnemoonikat, vastandades seda palju enam tuntud visuaalsele mnemoonikale. Kallase töö ei ole tänini leidnud väärilist hindamist. Selle kõige suuremaks väärtuseks võib pidada katset seletada rahvalaulikute erakordset mälu asjaoluga, et alliteratsioon, assonants, rütm ja riim ei ole mitte üksnes kunstilised võtted, vaid ühtlasi (ja Kallase meelest eeskätt) mälu abivõtted. Teadupärast on Kallas esimesena välja pakkunud hüpoteesi, mida hiljem on temast ja teineteisest sõltumatult väljendanud prantslane M. Jousse (1924) ja ameeriklane E. Havelock (1962).

AJALUGU. Üldajaloo kateedris hakkas keskaja ajalugu pärast R. Hausmanni lahkumist 1896. a. lugema Anton Nikititš **Jassinski** (1864—1933; Tartus 1896—1911), kes oli Kiievi ülikooli kasvandik ja kaitsnud seal ka magistridissertatsiooni (1895). Tartus määrati ta erakorraliseks ja alates 1901. a. korraliseks üldajaloo professoriks. Jassinski kujunes tolle aja suurimaks Tšehhi varajase keskaja sotsiaal-majandusliku ja agraarajaloo uurijaks. Tema magistri- ja doktoridissertatsioonid käsitlesid üleminekut ürgkogukondlikult korralt vara-

---

[7] Личный состав Юрьевского университета. Юрьев, 1917.

[8] J. Jans. 25 aastat. — Eesti üliõpilasselts «Ühendus», lk. 25.

[9] H. Kiik. Dr. M. Pill. Tln., 1968, lk. 20.

[10] Н. К. Грунский. Лекции по педагогике. Юрьев, 1909. Ümbertöötatult ilmus see veel 1914. a.

[11] Н. К. Грунский. Жизнь, деятельность и взгляды К. Д. Ушинского. Юрьев, 1906; Н. И. Пирогов, его педагогическая деятельность и взгляды. Юрьев, 1907; Педагогические взгляды А. Н. Толстого, Юрьев, 1913; Из области новейших течений в русской педагогической литературе. Юрьев, 1915.

[12] R. Kallas. System der Gedächtnislehre. Dorpat, 1897.

feodalismile.[13] Need küsimused kajastusid ka tema loengukursuses.[14] Jassinski kummutas esimesena väited orjanduslikust formatsioonist Tšehhis. Uurides saksa kolonisatsiooni osa Tšehhi ajaloos, jõudis ta järeldusele, et Saksamaa õiguskorra mehhaanilist ülevõtmist tšehhide poolt ei toimunud. Jassinski teosed tšehhi ajaloost olid vene kodanliku historiograafia silmapaistvaks saavutuseks, neid hinnati kõrgelt ka Tšehhis. 1907. a. valiti ta Tšehhi Teaduste ja Kunstide Akadeemia liikmeks. A. N. Jassinski tundis huvi ka kohaliku ajaloo vastu. 1898. a. esines ta Tartus avaliku loenguga Liivi ordust, rõhutades õigesti, et ordu oli muutunud ajalooliseks anakronismiks ja tema lagunemine paratamatuseks.[15]

Põhikursuse kõrval luges Jassinski erikursusi diplomaatia ajaloost, paleograafiast ja lõunaslaavlastest ning juhendas praktilisi harjutusi.

1911. a. määrati A. N. Jassinski Moskva Selaputini nim. Pedagoogilise Instituudi direktoriks. Oli hiljem Moskva ja Valgevene ülikoolides üldajaloo professoriks ning valiti 1929. a. Valgevene NSV Teaduste Akadeemia liikmeks. Alates 1908. a. luges ta keskaja kursust tema poolt asutatud kõrgematel naiskursustel.

1913. a. kinnitati keskajaloo professori kohale Peterburi ülikooli kasvandik magister Vassili Eduardovitš **Regel** (1856—1932; Tartus 1913—1918). Ta oli tuntuima vene bütsantoloogi V. G. Vassiljevski esimene õpilane. Tunnustuse tõi Regelile Bütsantsi ajaloost ja Vene-Bütsantsi suhetest dokumentide kogumike koostamine koos põhjalike kommentaaridega.[16] 1898. a. valiti Regel Peterburi TA kirjavahetajaliikmeks. Tema teenete hulka kuulub ajaloolise ajakirja «Vizantiskoje obozrenie» asutamine Tartus ja kolme numbri väljaandmine (1915—1917). Keskajaloo üldkursuse kõrval luges ta süstemaatiliselt erikursust Bütsantsi ajaloost. Pärast ülikooli evakueerimist Tartust oli professor V. E. Regel esimeseks Voroneži Riikliku Ülikooli rektoriks (1919—1925).

1890. aastail jätkas uusaja ajaloo õpetamist Otto Waltz, viimane Saksamaalt pärit olev ajaloolane Tartu ülikoolis. Aastal 1900 pöördus ta tagasi kodumaale. Esimeseks vene rahvusest uusajaloo professoriks sai magister Pavel Nikolajevitš **Ardašev** (1865—1922; Tartus 1901—1903), Moskva ülikooli kasvandik, kes oli töötanud eradotsendina Peterburi ja Odessa ülikoolis. Tartus jätkas Ardašev XVIII sajandi 2. poole Prantsusmaa ajaloo uurimist,[17] millisel teemal kaitses ka doktoridissertatsiooni. Erikursusi luges ta ainult prantsuse ajaloost, asudes juba 1903. a. tööle Kiievi ülikooli üldajaloo professorina.

Järgmiseks uusajaloo korraliseks professoriks sai 1904. a. Peterburi ülikooli ajaloodoktor Aleksandr Aleksandrovitš **Vassiljev** (1867—1953; Tartus 1904—1912). Vassiljevi kitsamaks erialaks oli orientalistika, mille vallas ta oli juba laialdaselt tuntud Bütsantsi-Araabia suhete

---

[13] А. Н. Ясинский. Падение земского строя в Чешском государстве (X—XIII вв.), Киев, 1895; Очерки и исследования по социально-экономической истории Чехии в средние века, т. I, Юрьев. 1901. Nende teoste eest määras talle Peterburi Teaduste Akadeemia A. Kotljarevski (1898) ja M. Lomonossovi (1901) nimelise preemia.

[14] А. Н. Ясинский. Лекции по истории средних веков. Юрьев, 1907.

[15] А. Н. Ясинский. Падение Ливонского ордена. Юрьев. 1898.

[16] Analecta Byzantino-Russica. Спб., 1898; Грамоты Дагопетского монастыря. Спб., 1898.

[17] П. Н. Ардашев. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка (1774—89). Сборник документов. Юрьев, 1904.

uurijana.[18] Huvi oli äratanud ka tema teos slaavi-kreeka suhetest, milles ta kummutas saksa ajaloolase F. Fallmerayeri kontseptsiooni, nagu oleksid kreeklased rahvusena pärast slaavlaste sisserändamist Balkani poolsaarelt täielikult kadunud.[19]

Tartus töötades käis Vassiljev peaaegu igal aastal suvevaheaegadel välismaa raamatukogudes ja arhiivides (Roomas, Berliinis, Ateenas, Pariisis), kus tutvus antiikkäsikirjade ja muude materjalidega. Ta jätkas X sajandi araabia kirjaniku ja ajaloolase Membidj'i Agapiuse elu ning loomingu uurimist, väites, et see autor olevat ajalookirjanduses hoopiski unustatud.[20] 1911.—1912. a. avaldas ta Pariisis piiskop Agapiuse araabiakeelse käsikirja «Ülemaailmne kroonika» (koos prantsuskeelse tõlkega), mis sisaldab *Testimonium Flavianum*'i nn. araabia versiooni Kristuse maapealsest elust ja ta surmast.[21] See versioon erines oluliselt traditsioonilisest kreeka versioonist. *Testimonium Flavianum*'i peetakse üheks mõistatuslikumaks antiikteksiks, mille interpreteerimisel on uurijatel üksmeel puudunud ja viimasel ajal pöördutakse selle probleemi juurde uuesti.[22]

Vassiljevil olid laialdased teaduslikud sidemed. Ta osales paljudel rahvusvahelistel kongressidel (1908. ja 1911. a. orientalistide kongressidel Kopenhaagenis ja Ateenas, 1907. a. arheoloogide kongressil Belgias ja rahvusvahelisel amerikanistide kongressil Buenos-Aireses).

1912. a. sügisel pöördus Vassiljev tagasi Peterburi, kus töötas mitmes kõrgkoolis ja hiljem Materiaalse Kultuuri Ajaloo Akadeemias. 1925. a. emigreerus A. A. Vassiljev USA-sse, kus temast sai üks sealse bütsantoloogia rajajaid.[23]

1913. a. aprillis kinnitati uusaja professoriks Jevgeni Viktorovitš **Tarle** (1875—1955; Tartus 1913—1918).[24] Tarle oli silmapaistva Suure Prantsuse revolutsiooni spetsialisti, Kiievi ülikooli professori I. V. Lutšitski õpilane. 1903. a. valiti Tarle Peterburi ülikooli eradotsendiks, kus kirjutas oma esimesed põhjalikud teosed Prantsusmaa ajaloost ja kaitses 1911. a. doktoriväitekirja,[25] milles käsitles töölisliikumist Prantsuse kodanliku revolutsiooni aastail. 1913. a. avaldas Tarle fundamentaalse uurimuse kontinentaalblokaadist,[26] mis pani aluse tema kuulsale napoleonaadile. Tarlel oli suurepärase lektori kuulsus ja soliidse teadlase reputatsioon. Ometi määrati ta rahaliste vahendite puudumise ettekäändel ainult erakorraliseks professoriks. Otsus korraliseks professoriks kinnitamise kohta järgnes alles 1916. a. lõpul.[27]

Tartu ülikooli professorina jätkas Tarle viljakat uurimistööd. Ta töötas pidevalt Moskva, Peterburi ning vä-

---

[18] А. А. Васильев. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии. Спб., 1900; Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии. Спб., 1902.

[19] А. А. Васильев. Славяне в Греции. — «Византийский временник», 1898, т. 5.

[20] А. А. Васильев. Агапий Манбиджский, христианский арабский писатель X века. — «Византийский временник», 1904, т. XI, с. 574.

[21] Agapius. Kitab al 'Unvan. Histoire universelle, écrite par Agapius (Mahhoub) de Membidj. Editée et traduite en francais par Alexandre Vasiliev, professeur a l'université de Dorpat. — «Patrologia orientalis», t. VII, Fasc. 4. Paris, 1912.

[22] И. Д. Амусин. Об одной забытой публикации тартуского профессора Александра Васильева. — Труды по знаковым системам. VII. Ученые записки ТГУ, вып. 365. Тарту, 1975, с. 296—301.

[23] Славяноведение в дореволюционной России, с. 86.

[24] RAKAL, f. 733, nim. 201, s.-ü. 169, l. 33.

[25] Е. В. Тарле. Рабочий класс во Франции в эпоху революции, ч. II, Спб., 1911.

[26] Е. В. Тарле. Континентальная блокада, т. I. История по исследованию промышленности и внешней торговли Франции в эпоху Наполеона. Спб., 1913.

[27] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, l. 7.

lismaa arhiivides ja raamatukogudes. 1914. a. ilmus temalt pikem artikkel Saksa-Prantsuse majandussuhetest Napoleoni ajal[28] ja 1916. a. «Kontinentaalblokaadi» teine osa.[29] Selles tõestas ta veenvalt kontinentaalblokaadi laostavat mõju Prantsusmaast sõltuvate maade majandusele. Seoses Esimese maailmasõja puhkemisega uuris Tarle selle põhjusi[30] ja kritiseeris teravalt keiserliku Saksamaa agressiivset välispoliitikat, olles siiski ekslikul arvamisel, et Antanti tegevusel on kaitseiseloom ja liitlased kaitsevad maailma tsivilisatsiooni.[31] Tartu perioodil ilmus Tarle sulest kolm monograafiat, üle 20 artikli ja 17 retsensiooni mitmesugustes ajaloolistes ja ühiskondlik-poliitilistes väljaannetes.

Tarle uusaja loengud olid Tartus väga populaarsed, teda kuulasid mitte ainult ajaloolased, vaid ka teiste teaduskondade üliõpilased, auditooriumid jäid kitsaks ja loenguid tuli pidada aulas.[32] Üldkursuse kõrval luges ta mitut erikursust Inglise ja Prantsuse revolutsiooni ajaloost. Praktilistel harjutustel suunas ta üliõpilasi uurima dokumente ja koostama referaate Vene—Prantsuse, Prantsuse—Preisi—Austria suhetest XIX sajandil. Akadeemik Hans Kruus, kes õppis 1914.—1915. a. Tartu ülikoolis ajalugu, kirjutab oma mälestustes: «Kuulsin vanematelt üliõpilastelt temast kui hiilgavast lektorist, sädelevast, suure veenmisvõimega oraatorist. Juba esimesel Tarle loengul sai mulle selgeks, et selline iseloomustus ja hinnang selle professori kohta on kõigiti paikapidav.»[33]

Tartu ülikooli koosseisulise professorina töötades jäi Tarle edasi eradotsendiks Petrogradi ülikoolis, kuhu pöörduski tagasi professorina 1918. a. 1927. a. valiti ta NSVL Teaduste Akadeemia liikmeks. Ta kujunes üheks silmapaistvaimaks nõukogude ajaloolaseks. J. V. Tarle oli valitud Sorbonne'i, Brno, Oslo, Alžiiri ja Praha ülikooli audoktoriks, Norra Teaduste Akadeemia liikmeks.

Üldajaloo kateedris töötas vaadeldaval perioodil kolm dotsenti: M. V. Bretškevitš (1870—1963), kes spetsialiseerus lääneslaavlaste ajaloole ja oli hiljem keskaja professoriks Kaasani ja Kiievi ülikoolides; P. A. Jakovenko (1879—1920), bütsantoloog, hiljem Voroneži ülikooli professor, ja G. A. Zamjatin, Vene—Rootsi suhete uurija, hiljem Permi Pedagoogilise Instituudi professor. Kõik nad olid Tartu ülikooli kasvandikud.

Vene ajaloo kateedrit juhatas algul Jevgeni Franzevitš **Šmurlo** (1853—1930; Tartus 1891—1903), kes oli Peterburi ülikooli kasvandik, tuntud vene ajaloolase K. N. Bestužev-Rjumini õpilane. Austusest oma õpetaja vastu pühendas Šmurlo talle eriuurimuse.[34] 1891. a. määrati ta erakorraliseks, 1898. a. aga korralise professori kohusetäitjaks.[35] Šmurlo tundis hästi vene ajaloo allikaid. Tartu-aastail uuris ta peamiselt XVII ja XVIII sajandi ajalugu, eriti Peeter I valitsemisaega.[36] Soovides valgustada Venemaa kultuurilisi ja poliitilisi sidemeid katolikumaadega, selgitas ta välja vastavad allikmaterjalid Venemaa ja välismaa arhiivides (Moskvas, Peterburis, Pariisis, Padovas, Roomas). Oma uurimisreiside kohta esitas ta väga üksikasjaliku aruande, millest osa avaldati väärtuslikus allikmaterjalide kogumikus.[37] Šmurlo idealiseeris Peeter I isikut ja alahindas sotsiaal-majanduslikke tegureid XVIII sajandi alguses reformide läbiviimisel.

Šmurlo püüdis tõestada, et XVI sajand oli piiriks vana ja uue Venemaa vahel. Avalikus loengus «Ida ja Lääs vene historiograafias» vastandas ta põhjendamatult Euroopa-Venemaad Aasia-Venemaale, pidades idaalasid ainult Euroopa-Venemaa suureks kolooniaks.[38] Tema sulest on ilmunud ka artikleid vene kolonisatsiooni ajaloost Siberis ja Kesk-Aasias. 1897. a. kirjutas nekroloogi professor A. Brückneri surma puhul, kõrgelt hinnates viimase panust vene ajaloo uurimisse.[39]

Šmurlo esindas Tartu ülikooli II rahvusvahelisel ajalooteaduste kongressil 1903. a. Roomas; osales Venemaa arheoloogide X kongressil Riias ja XI kongressil Kiievis.

Vastavalt õppeplaanidele luges Šmurlo vene ajaloo üldkursust, peale selle erikursusi vene ajaloo allikatest, kirikuajaloost ja historiograafiast. Õppejõuna võitis ta üliõpilaste lugupidamise aine filosoofilise käsitlusviisi ja artistliku esinemisega.[40]

1903. a. määrati J. F. Šmurlo Venemaa TA teaduslikuks korrespondendiks Roomas. 1911. a. valiti ta Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikmeks.

Šmurlole järgnes samuti Peterburi ülikooli kasvandik ja eradotsent ajaloomagister Ivan Ivanovitš **Lappo** (1869—1944; Tartus 1905—1918), kes määrati 1905. a. erakorraliseks ja alates 1911. a. korraliseks professoriks. Oma sissejuhatavas loengus rõhutas Lappo, et käesolevaks ajaks on ajalugu jutustusest silmapaistvaist isikutest ja sündmustest muutunud eluprotsesside uurimiseks, mis nõuab nähtuste uut hindamist, kitsamate probleemide põhjalikumat uurimist.[41]

Juba Peterburis alustas Lappo Leedu suurvürstiriigi ajaloo uurimist, jätkates seda ka Tartus. Siin avaldas ta sellel teemal artikleid ja suurema monograafia.[42] Tuginedes rohketele allikmaterjalidele, on autor valgustanud peamiselt suurvürstiriigi riiklike asutuste, ühiskondliku kõra ja šlahta omavahelise poliitilise võitluse ajalugu, peatumata ekspluateeritavate rahvahulkade olukorral, mis oli iseloomulik nn. riiklik-juriidilise koolkonna ajaloolastele. Positiivset hinnangut väärib Lappo seisukoht, et ka pärast Lublini uniooni 1569. a. jäi Leedu suurvürstiriik veel eraldatuks Poolast, et eksisteeris föderatiivne Poola-Leedu riik.

Õppetöös pööras Lappo suurt tähelepanu erikursustele, käsitledes neis Peeter I reforme, Leedu suurvürsti-

---

[28] Deutsch-französische Wirtshaftsbeziehungen zur napolenischen Zeit. — Schmollers Jahrbuch für Gesetsgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft in Deutschen Reiche. München-Lepzig, 1914.

[29] Е. В. Тарле. Экономическая жизнь королевства Италии в царствование Наполеона I. Юрьев, 1916.

[30] Е. В. Тарле. К истории русско-германских отношений в новейшее время. — «Русская мысль», 1914, № 11. Чего немцы должны требовать от русских? — «Голос минувшего», 1915, № 2, Франко-русский союз. — Россия и ее союзники в борьбе за цивилизацию, т. I. М., 1916.

[31] В. Г. Ревуненков. Выдающийся советский историк. — «Вестник ЛГУ», 1975, вып. 4, № 20, с. 157.

[32] H. Semel. Die Universität Dorpat (1802—1918). Dorpat, 1918, S. 115.

[33] H. Kruus. Ajaratta uutes ringides, lk. 136.

[34] И. Ф. Шмурло. Очерк жизни и деятельности К. Н. Бестужева-Рюмина. 1829—1897. СПб., 1899.

[35] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 3445, l. 48—63.

[36] И. Ф. Шмурло. О письмах и бумагах Петра Великого. — «ЖМНП», декабрь 1889; Падение царевны Софии. — «ЖМНП», январь 1896; Критические заметки по истории Петра Великого. — «ЖМНП», 1900—1902.

[37] Сборник документов, относящийся к истории царствования императора Петра Великого, т. I, 1693—1700. Юрьев, 1903.

[38] И. Ф. Шмурло. XVI век и его значение в русской истории. Спб., 1891; Восток и запад в русской историографии. Юрьев, 1895.

[39] А. Г. Брикнер. Спб., 1897.

[40] H. Semel. Die Universität Dorpat (1802—1918), S. 115.

[41] И. И. Лаппо. Современное состояние русской исторической науки и задачи университетского преподавания. — Ученые записки ИЮУ, 1906, № 1.

[42] И. И. Лаппо. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1910; К истории панского класса в Великом княжестве Литовском. М., 1914, Литовский статут в Московском переводе-редакции XVII стол. Юрьев, 1916.

riiki, Venemaa ajalugu XIX sajandi algul, Ukraina taasühendamist Venemaaga. Praktilistel harjutustel uuriti põhjalikult vene ajaloo allikaid. Tema historiograafialoengute kohta on akadeemik H. Kruus ütelnud, et need olid üllatavalt sisukad ja huvitavad.[43]

I. I. Lappo evakueerus 1918. a. koos ülikooliga Voroneži, sealt aga emigreeris välismaale, elas Prahas ja oli hiljem Kaunase ülikooli ajalooprofessor (1933—1940).

Seega toimus ajaloo õpetamine Tartu ülikoolis põhiliselt tolle aja kodanliku ajalooteaduse saavutusi arvestades. Tehti tõhusat teaduslikku tööd, eriti uute arhiividokumentide avaldamisel, Prantsuse revolutsiooni ja slaavlaste ajaloo uurimisel. Tartu ülikool oli üheks bütsantoloogia ja arabistika uurimise keskuseks. Kuid tegeldi peamiselt kaugema minevikuga, mis oli üldse iseloomulik imperialismiperioodi historiograafiale. Kohalikku ajalugu praktiliselt ei õpetatud ega uuritud. Maailmavaatelt kuulusid ajalooõppejõud valdavalt kodanliku liberalismi esindajate hulka.

ÕIGUSTEADUS. Vaadeldaval perioodil töötas õigusteaduskonnas 35 professorit. Õigusteaduse doktorikraadi omasid 19, magistrikraadi 12, teadusliku kraadita oli neli isikut.[44] Kaadri voolavuse tõttu esines tõsiseid raskusi õppejõukohtade täitmisel. See avaldas mõju ka teadusliku töö tulemustele, mis jäid tagasihoidlikeks.

Rahvusvahelise õiguse alal kujunes silmapaistvaks teadlaseks Vladimir Emmanuilovitš **Grabar** (1865—1956). Ta oli Moskva ülikooli kasvandik, määrati 1893. a. Tartu ülikooli dotsendiks, pärast magistriväitekirja kaitsmist 1901. a. erakorraliseks ja 1907. a. korralise professori kohusetäitjaks.

Grabar käsitles oma magistriväitekirjas[45] esimese teadlasena põhjalikult rooma õiguse osa rahvusvahelise õiguse kujunemisel ja selle arenemisel iseseisvaks õigusharuks. Ta selgitas esimeste rahvusvahelis-õiguslike teoreetiliste seisukohtade kujunemist kanonistide, glossaatorite ja postglossaatorite töödes, tõestas, et Rooma ajal olid rahvusvahelise õiguse normid käibel. Magistritöö jätkuks oli uurimus mitme rahvusvahelise õiguse valdkonda kuuluva probleemi lahendamisest postglossaatorite tähtsaima esindaja Balduse (1327—1400) juriidilistes konsultatsioonides.[46] Grabar näitas, et nendes juriidilistes konsultatsioonides lahendati hulgaliselt mitmesuguseid rahvusõiguslikke probleeme (riigivõimu ülimuslikkuse, sõltumatuse ja rahvusvaheliste lepingute kohustusliku jõu küsimus), lepingukohustuste üleminek valitseja järglastele, riigile kuuluvate territoriaalsete ja valitseja isiklike õiguste küsimus. Tema uurimus on jäänud ainulaadseks rahvusvahelise õiguse ajalugu käsitlevate teoste hulgas ja oli oluliseks panuseks selle tekkimise ja arenguga seotud probleemide lahendamisel.

Grabaril valmis käsikirjas ka doktoriväitekiri («Rahvusvahelise õiguse teadus Inglismaal kuni reformatsioonini»). Kahjuks hävis teos Esimese maailmasõja aastail ja sellest ilmus 1917. a. ainult üks osa,[47] milles autor näitas esmakordselt, et Inglismaal on mitmed uurijad juba XII—XIV sajandil käsitlenud rahvusvahelise õiguse valdkonda kuuluvaid küsimusi. Doktoritöö kaitses ta 1918. a.

Tartus ilmus Grabari toimetusel

[43] H. Kruus. Ajaratta uutes ringides, lk. 136.

[44] Личный состав Имп. Юрьевского университета. Юрьев, 1889—1917.

[45] В. Е. Грабарь. Римское право в истории международно-правовых учений. Юрьев, 1901.

[46] В. Е. Грабарь. Вопросы международного права в юридических консультациях Балда. Юрьев, 1916.

[47] В. Е. Грабарь. Понятие естественного права и международного права в английской литературе XII—XVI веков. — «Юридический Вестник», 1917.

kaks ladinakeelset keskaegsete allikmaterjalide kogu[48], kus on toodud arvukalt väljavõtteid keskaegsete autorite töödest riigi diplomaatiliste esindajate õiguste kohta. Need nüüd juba kirjanduslikuks harulduseks muutunud kogumikud on hädavajalikuks materjaliks kõigile diplomaatilise õiguse ajaloo uurijatele.

Originaalsete uurimistööde kõrval sai Grabar tuntuks rahvusvahelise õiguse uurija F. Liszt'i raamatu «Das Völkerrecht» venekeelse tõlke redigeerimisega, kusjuures ta täiendas seda kohaliku allikmaterjali lisamisega ja vene oludele kohaldamisega.

Rahvusvahelise õiguse kursuses käsitles Grabar selle mõistet ning ajalugu, õpetust rahvusvahelise õiguse subjektidest ja objektidest, diplomaatilist ja konsulaarõigust, sõja- ja neutraliteediõigust jne.

Koos Tarle ja Kvačalaga võttis Grabar 1913. a. osa III rahvusvahelisest ajalooteaduste kongressist. 1918. a. evakueerus ta Voroneži. Oli hiljem Moskva ülikooli professor ja töötas NSVL TA Õigusteaduse Instituudis. 1926. a. valiti ta Ukraina NSV Teaduste Akadeemia liikmeks. V. E. Grabarist kujunes silmapaistev nõukogude rahvusvahelise õiguse ja teooria eriteadlane.

Vene õiguse ajaloo kateedris töötas aastail 1889—1909 Mihhail Aleksandrovitš **Djakonov** (1855—1919), kes oli alustanud õpinguid Peterburi ülikoolis, kus tema õpetajaks oli riiklik-juriidilise koolkonna esindaja V. I. Sergejevitš. 1889. a. kaitses ta magistriväitekirja,[49] milles käsitles vene poliitiliste ideede arengut XVI sajandil. Kohe 1889. a. määrati ta Tartu ülikooli erakorraliseks, alates 1901. a. korraliseks professoriks.

Djakonov on tuntud vene õiguse ajaloo uurijana. Tema ajalooalane doktoriväitekiri,[50] mis tõi talle laialdase tunnustuse, on kirjutatud Tartu-aastail. Teda huvitas põhiliselt talupoegade erikategooriate õiguslik seisund,[51] vabade talupoegade maa külge kinnistamise ja pärisorjastamise protsess. Neis küsimustes tegi ta rea õigeid järeldusi, suutmata siiski mõista feodaalsuhete olemust. Tartus jätkas Djakonov isevalitsuse ajaloo uurimist,[52] avaldades dokumentide kogumiku rakketalupoegade ajaloost Venemaal.[53] Õppetöö käigus valmis tal ülevaade vene õiguse ja kriminaalõiguse ajaloost.[54] Kõigi nende teoste juures paistab silma autori põhjalik arhiivimaterjalide tundmine. Juristina määratles Djakonov ajaloolisi epohhe mitte tootmisviisi, vaid puhtõiguslike tunnuste järgi. Kodanliku ajaloolasena ei mõistnud ta ajaloo seaduspärasusi. Djakonov on avaldanud materjale ka Tartu ülikooli esimese vene õiguse kateedri professori J. G. Neumanni kohta.[55]

1905. a. valiti Djakonov Venemaa Teaduste Akadeemia adjunktiks, 1912. a. akadeemikuks. Kateeder jäi vakantseks kuni 1908. a., mil uueks vene õiguse ajaloo professoriks määrati Varssavi ülikooli kasvandik Fjodor Vassiljevitš **Taranovski,** kes enne seda oli Jaroslavli juriidilise lütseumi erakorraline professor. Taranovski on

[48] W. Hrabar. De legatis et legationibus tractatus varii. — Acta et Commentationes Imp. universitatis Jurievasis (olim Dorpatensis). 1905, 4; 1906, 1.

[49] М. А. Дяконов. Власть московских царей. Спб., 1889.

[50] М. А. Дяконов. Очерки по истории сельского населения в Московском государстве XVI—XVII вв. Т. I. Спб., 1898.

[51] М. А. Дяконов. Бобыли в XVI—XVII вв. Спб., 1896; Половники поморских уездов в XVI—XVII вв. Спб., 1895—1898.

[52] М. А. Дяконов. Очерки государственного и общественного строя древней Руси (до конца XVII в.). Юрьев, 1907.

[53] М. А. Дяконов. Акты, относящиеся к истории тяглого населения в Московском государстве. Вып. I—II. Юрьев, 1895—1897.

[54] М. А. Дяконов. Очерки истории русского права. История уголовного права и судопроизводства. Юрьев, 1905.

[55] М. А. Дяконов. Из материалов по истории Дерптского (ныне Юрьевского) университета. Юрьев, 1902.

kirjutanud õigusfilosoofilise sisuga arvustusi, neist suurema vene õigusfilosoofi I. V. Mihhailovski teosele «Esseed õigusfilosoofiast» (1915), kritiseerides viimast katsete pärast ühendada idealism positivismiga. Ta on avaldanud uusi andmeid 1649. a. Maakogu seaduse kohta,[56] samuti uurimuse revolutsioonieelse Prantsusmaa riigiõigusest.[57] Tema pedagoogilise ja teadusliku töö kokkuvõtteks võib pidada 1917. a. ilmunud õigusentsüklopeedia õpikut.[58] Teos on põhjalik õigusentsüklopeedia käsitlus, alates selle teadusharu tekkest XX sajandi alguseni. Taranovski jäi õigusfilosoofias neopositivismi positsioonidele, mis oli iseloomulik tolle perioodi kodanlikele filosoofidele. Poliitilistelt vaadetelt oli ta liberaal, esines Veebruarirevolutsiooni päevil koosolekuil tsarismi kriitikaga ja kutsus toetama Ajutist Valitsust.[59] 1917. a. sügisel läks ta tööle Petrograadi ülikooli.

Õiguse entsüklopeediat ja õigusfilosoofia ajalugu õpetasid erakorralised professorid Adam Franzevitš **Žatšinski** (1889—1907), Aleksander Sergejevitš **Jaštšenko** (1909—1913) ja Aleksander Aleksandrovitš **Aleksejev** (1914—1916). Esimene neist oli algul eradotsent ja määrati 1893. a. erakorralise professori kohusetäitjaks, ehkki tal puudus teaduslik kraad. Magister Jaštšenko tuli Moskva ülikoolist. Pärast doktoriväitekirja kaitsmist 1913. a. läks ta üle Peterburi ülikooli, kus töötas kohakaasluse alusel juba varem.[60] Pärast aastast vaheaega järgnes talle endine Harkovi ülikooli eradotsent magister A. A. Aleksejev, kes aga 1916. a. määrati Varssavi ülikooli professoriks.[61] Mõlemad olid spetsialiseerunud rahvusvahelisele õigusele. Oma õigusfilosoofilistes vaadetes olid nad mõjutatud subjektiivsest idealismist ja positivismist. Põhilisteks õiguse areemist mõjutavateks teguriteks pidad nad religiooni ja õigust, mitte sotsiaal-majanduslikke tegureid. Õigusfilosoofia ajaloo käsitlemisel asetasid nad rõhu antiikfilosoofiale. Üks üliõpilasi meenutab, et Jaštšenko oli «armunud vana-kreeka filosoofiasse... Tema postuleeris kõigepealt, et pole olemas mingit erilist õiguse filosoofiat, vaid kes üldse filosoofilise mõtlemisega tuttav on, see teab ka õiguse filosoofiat.»[62] Jaštšenko oli seejuures ka rassiteooria pooldaja, jagades Euroopa ja Aasia rahvad aaria- ja kollaseks rassiks.[63]

Rooma õiguse kateedris, kuhu 1891. a. asutati juurde teine professorikoht, töötasid A. M. Guljajev (1890—1894), J. V. Passek (1891—1911), A. S. Krivtsov (1897—1910), A. A. G. J. parun Freytagh-Loringhowen (1911—1917) ja B. V. Nikolski (1913—1917).

Aleksei Mihhailovitš **Guljajev** (1863—1923), lõpetanud Kiievi ülikooli ja täiendanud ennast rooma õiguse alal kolm aastat Berliinis, töötas algul eradotsendina, 1891. a. alates erakorralise professorina. Guljajevi Tartu-periood oli küll üsna lühike, kuid väga viljakas. Siin kaitses ta magistriväitekirja,[64] siin valmis tal ka doktoriväitekiri,[65] mille kaitsmine

---

[56] Ф. В. Тарановский. Новые данные по истории Уложения царя Алексея Михайловича. — «Журнал Министерства Юстиции», СПб., 1914.

[57] Ф. В. Тарановский. Догматика положительного государственного права во Франции при старом порядке. Юрьев, 1913.

[58] Ф. В. Тарановский. Учебник энциклопедии права. Юрьев, 1917.

[59] «Postimees», 6. III 1917; 23. III 1917.

[60] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 2062, l. 25.

[61] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 21, l. 1—20; f. 384, nim. 1, s.-ü. 3286, l. 1—28.

[62] J. Jans. Mälestusi ja meenutusi I. Tartu, 1940, lk. 161.

[63] А. С. Ященко. Роль России в сближении Востока и Запада. Казань, 1912.

[64] Предбрачный дар в римском праве и в памятниках Высочайшего законодательства. Дерпт, 1891.

[65] Об отношении русского гражданского права к праву римскому. Киев, 1894.

toimus 1894. a. Kiievi ülikoolis, kuhu ta peagi viidi üle.[66] Tuntud tsivilistina jätkas A. M. Guljajev tööd ka pärast Oktoobrirevolutsiooni, 1923. a. valiti ta Ukraina Teaduste Akadeemia liikmeks.

Jevgeni Vjatšeslavovitš **Passek** (1860—1912) oli Moskva ülikooli kasvandik, sai seal 1890. a. eradotsendiks rooma õiguse alal ja toodi 1891. a. üle Tartu ülikooli rooma õiguse kateedrisse. 1893. a. kaitses ta magistriväitekirja[67] ja valiti pärast seda erakorraliseks, 1901. a. aga korralise professori kohusetäitjaks.[68] Passeki teadusliku töö huvialaks oli rooma eraõigus. Ta töötas mitmel korral Saksamaa, Prantsusmaa ja Itaalia arhiivides, kogudes materjale doktoriväitekirja jaoks, kuid töö jäi lõpetamata. Oma loengukursuses käsitles Passek rooma pandekte, rooma õiguse ajalugu ja dogmat. Üks tolleaegne üliõpilane kirjutab oma mälestustes: «Õppejõududest oli eriti sümpaatne ja üliõpilaste poolt armastatud mees vabahärra rektor Passek... (ta) oskas oma loenguid rooma õigusest teha huvitavaks. Ühtlasi oli tal pikkade aastate jooksul rooma õigused pähe kulunud ja ta võis loenguil neid vääramatult peast tsiteerida.»[69] Passekiga peaaegu üheaegselt töötanud Aleksander Sergejevitš **Krivtsov** (1866—1910) õpetas põhiliselt rooma tsiviilõigust ja kohtukorraldust.

Alexander (Axel) v. **Freytagh-Loringhowen** (1878—1942), Tartu ülikooli kasvandik, oli Peterburi ülikooli eradotsent, kus kaitses ka magistridissertatsiooni[70] tsiviilõiguse alal. 1911. a. valiti ta Tartu ülikooli rooma õiguse kateedri erakorraliseks ja pärast doktoriväitekirja kaitsmist[71] (1914) korraliseks professoriks (1916). Tsivilistina on A. v. Freytagh-Loringhowen publitseerinud töid põhiliselt pärimisõiguse alalt, praegu need aga enam tähtsust ei oma. Huvi võib pakkuda tema toimetusel ilmunud töö mandaatõigusest saksa kooniates, mis käsitleb olukorda pärast Esimest maailmasõda Saksa endistes asumaades.[72] 1917. a. suvel lahkus ta Venemaalt ja asus hiljem tööle Breslau ülikoolis, ta oli Preisimaa riiginõunik ja Saksamaa Riigipäeva liige.

Riigiõiguse kateedri professoriks sai doktor Ivan Ivanovitš **Ditjatin** (1847—1892), kes oli varem töötanud Jaroslavli juriidilises lütseumis ja Harkovi ülikoolis ning oli tuntud vene linnade ajaloo ja omavalitsussüsteemi uurijana.[73] Asunud Tartus tööle 1889. a. sügisel ta haigestus ja suri 1892. a. Tema järglaseks määrati Moskva ülikooli kasvandik Aleksandr Nikititš **Filippov** (1853—1927). Oma magistritöös (1891) oli ta käsitlenud karistusalast seadusandlust XVIII sajandi esimesel veerandil, seoses Peeter I reformidega. Tartus uuris Filippov peamiselt kõrgemate riigiorganite ajalugu 1730. aastail. Sellele on pühendatud tema doktoriväitekiri[74], mille avaliku kaitsmise järel 1895. a. Moskva ülikoolis määrati ta korraliseks professoriks. Filippovi tähelepanu on köitnud ka M. M. Speranski isik, tema osa vene

---

[66] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 549, l. 2—15.

[67] Неимущественный интерес в обязательствах. Юрьев, 1893.

[68] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 3394, l. 34.

[69] A. Looring. Tammsaare üliõpilasaastatel. — «Looming», 1938, nr. 1.

[70] Наследование в крестьянской недвижимости по германскому праву. Спб., 1910.

[71] Материальное право вотчинного устава. Юрьев, 1914; ENSV RAKA, f. 402. nim. 3, s.-ü. 1783, l. 142—145.

[72] L. Leesment. Ülevaade Tartu keiserliku ülikooli õigusteaduskonnast. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VII. Tartu, 1979, lk. 80.

[73] И. И. Дитятин. Устройство и управление городов России. Том I. Города России в XVIII столетии. Спб., 1875; То же. Том II. Городское самоуправление в России до 1870 г., Спб., 1877.

[74] А. Н. Филиппов. Сенат в правление Верховного Тайного Совета. Юрьев, 1895. Vt. ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1751, 1752.

seadusandluses ja suhted tsaar Nikolai I-ga.

Filippov tegi ära üsna palju õigusajaloo allikate publitseerimisel, Vene Ajaloo Seltsi väljaandes avaldas ta viis köidet Anna Ivanovna valitsemise ajal tegutsenud kabineti dokumente.[75] Olles Tartus prorektoriks (1893—1895) ja rektoriks (1901—1903) toetas ta jäigalt tsarismi reaktsioonipoliitikat. 1903. a. siirdus A. N. Filippov Moskva ülikooli, 1914. a. valiti ta Vene Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikmeks.

Uueks riigiõiguse kateedri juhataja sai Lev Adamirovitš **Challande** (1870—1919). Ta oli Šveitsi kodaniku poeg, lõpetas Peterburi ülikooli õigusteaduskonna, töötas samas eradotsendina, kaitses seal ka magistriväitekirja, mille järel valiti 1904. a. algul Tartu ülikooli erakorraliseks ja alates 1914. a. korraliseks professoriks.[76]

Challande'i teadusliku uurimistöö temaatika oli mitmekesine. Varasemate aastatel paelusid teda nii rahvusvahelise avaliku kui ka eraõiguse probleemid. Eriliseks huviobjektiks oli talle territoriaalse ülemvõimu küsimus, millele on pühendatud kandidaadiväitekiri[77] ja mitmed artiklid. Rahvusvahelise avaliku õiguse valdkonda kuuluvais uurimustes käsitles ka kurjategijate väljaandmise probleemi. Erinevalt väljakujunenud praktikast nõudis ta riikidelt ka oma kodanike väljaandmist sel juhul, kui nad panid toime kuriteo välisriigis.

Seoses esimese Vene revolutsiooni nõjuga ja ühiskondlik-poliitilise elu elavnemisega hakkas Challande uurima esiadusorganite tegevust, valimisõigust, rahvaesindajate puutumatust Prantsusmaal, nende volituste kontrolli vene õiguses, sõnavabadust inglismaal jm.[78] Neid probleeme käsitles ta ka oma doktoriväitekirjas[79]. 1908. a. valmis tal üliõpilastele õppehend «Vene riigiõigus». 1918. a. A. Challande evakueerus Voroneži, kus aitas kaasa noore nõukogude ülikooli organiseerimisele.

Kriminaalõiguse kateedris töötas 1892.—1918. a. Pjotr Pavlovitš **Pustoroslev** (1854—1928), Moskva ülikooli kasvandik ja kriminaalõiguse magister. Tartus kaitses ta peagi (1893) doktoriväitekirja, milles on põhjalikult käsitletud kuriteo mõistet.[80] Tema kätte koondus kogu kriminaalõiguse, kohtukorralduse ja protsessi õpetamine. Oma loengukursuses pööras ta erilist tähelepanu kriminaalõiguse eriosa, s. o. kuriteo liikide ja neile vastavate karistusmäärade analüüsile. Mitmes väljaandes on ilmunud tema poolt koostatud kriminaalõiguse õpikud ja õppevahendid.[81] Ta on uurinud kriminaalkaristuste süsteeme Venemaal ja Lääne-Euroopas, vanglakorraldust, surmanuhtlust, talurahvakohtute tegevust ja 1864. a. kohtureformi probleeme, asudes nn. sotsioloogilise koolkonna seisukohtadel kriminalistikas.

Seoses uue ülevenemaalise nuhtlusseadustiku ja kriminaalprotsessikoodeksi projekti väljatöötamisega avaldas Pustoroslev uurimuse süüdimõistetute tingimisi karistamisest välismaal ja selle menetluse rakendamise

---

[75] Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731—1740 гг. Собраны и изданы под редакцией А. Н. Филиппова. Тт. I—V. Юрьев, 1898—1902.

[76] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1834, l. 4, 11.

[77] Л. А. Шалланд. Юридическая природа территориального верховенства. Спб., 1903.

[78] Л. А. Шалланд. Вопросы избирательного права. Спб., 1905; Свобода слова в английском парламенте. Юрьев, 1910; Безответственность и неприкосновенность депутатов во Франции. Юрьев, 1910; Проверка полномочий депутатов по русскому праву. — «ЖМНП», декабрь 1913.

[79] Л. А. Шалланд. О парламентском иммунитете. Юрьев, 1913.

[80] П. П. Пусторослев. Анализ понятия о преступлении. Москва, 1892.

[81] Русское уголовное право. Юрьев, 1907, 1913; Русское уголовно-судебное право. Вып. I. Юрьев, 1915.

võimalustest Venemaal.[82] Ta on koostanud ka lühiülevaate ülikooli kriminaalõiguse kateedri ajaloost (personaalia). Teeninud välja pensioni, töötas P. P. Pustoroslev edasi ülemääralise teenelise professorina.

Kriminaalõiguse koosseisuliseks professoriks määrati tuntud vene kriminalist Mihhail Pavlovitš **Tšubinski** (sünd. 1871), kes oli üheaegselt ka Petrogradi juriidilise lütseumi professoriks, mille tõttu tihedamaid sidemeid Tartu ülikooliga tal ei kujunenud.

Vene tsiviilõiguse ja kohtukorralduse kateedri esimeseks professoriks (alates 1889. a. korraline, 1893.—1900. a. mittekoosseisuline) oli baltisakslane Johann **Engelmann,** endise vene õiguse kateedri professor. Tundes suurepäraselt vene õigust, oli ta avaldanud mitmeid sellealaseid uurimusi, hinnatav oli tema poolt koostatud «Vene tsiviilkohtukorralduse õpik», mis leidis laialdast kasutamist juriidilistes õppeasutustes. Peterburi ülikooli kasvandikuna valdas ta vabalt vene keelt, ent kasutas seda üliagaralt ülikoolireformi vastu võitlemiseks.[83]

1893. a. määrati erakorralise professori kohusetäitjaks Moskva ülikooli eradotsent Vassili Mihhailovitš **Netšajev** (sünd. 1860).[84] Ülikooli juurde jäetud stipendiaadina oli ta uurinud riigi- ja vene õigust, jätkas seda ka Tartus, kuid väitekirja kaitsmiseks ei esitanud, siirdudes 1902. a. Peterburi. Tema järglaseks sai 1903. a. erakorraline professor Mihhail Jakovlevitš **Pergament** (1866—1932), Odessa ülikooli kasvandik ja eradotsent. Ta oli 1899. a. Peterburi ülikoolis kaitsnud magistriväitekirja leppetrahvidest rooma ja kaasaegses tsiviilõiguses[85]. 1904. a. avaldas ta ajakirjas «Право» artikli «Начало locus regit actum», kirjutas retsensioone juriidiliste uudisteoste kohta jms. 1906. a. lahkus Pergament Peterburi ülikooli; 1911. a. määrati ta Tartusse tagasi, haiguse tõttu aga tööle ei asunud.[86]

1906. a. alates kuni perioodi lõpuni oli kateeder vakantne ja õigusteaduskonna ühte põhiainet (à üheksa tundi nädalas) õpetasid õppeülesande korras teiste kateedrite õppejõud (A. S. Krivtsov, A. S. Nevzorov, A. v. Freytagh-Loringhowen jt.).

Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa kubermangu kohaliku õiguse õpetamist jätkati Venemaal ainult Tartu ülikoolis selleks loodud kateedris. Pärast saksa professoreid Oswald Schmidti (suri 1880) ja Carl Eduard Erdmanni (siirdus 1893 pensionile) töötas nimetatud kateedris lühikest aega kolm koosseisulist õppejõudu: L. A. Kasso (1893—1895), A. S. Krivtsov (1896—1897) ja K. V. Seeler (1912—1913). Lev Aristidovitš **Kasso** (1865—1914) kaitses 1895. a. magistriväitekirja[87] ja asus tööle Harkovi, hiljem aga Moskva ülikooli. 1910.—1914. a. oli ta Venemaa haridusminister. Temale järgnenud Aleksander Sergejevitš **Krivtsov** viidi juba aasta pärast üle rooma õiguse kateedrisse.

Pikema vaheaja järel nimetati kohaliku õiguse professoriks rooma õiguse eriteadlane, endine Tartu ülikooli kasvandik doktor Karl Vilhelm **Seeler** (1861—1925), kes oli varem töötanud Harkovi, Kiievi ja Berliini ülikoolis. Kuid ka tema jäi Tartusse ainult üheks õppeaastaks ja siirdus

---

[82] П. П. Пусторослев. Иностранные системы освободительного испытания преступников. Юрьев, 1905.

[83] R. v. Engelhardt. Die deutsche Universität Dorpat. S. 489—491.

[84] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1216, l. 2, 9.

[85] Договорная неустойка и интерес в римском и современном гражданском праве. Одесса, 1899.

[86] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1298, l. 4, 27, 45.

[87] Л. А. Кассо. Обзор остзейского гражданского права. Юрьев, 1896.

edasi Peterburi[88] ning kateeder jäigi vakantseks. Seega kohaliku õiguse õpetamine kandis juhuslikku iseloomu, loenguid pidasid sageli teiste kateedrite õppejõud kohakaasluse alusel.

Politsei (haldus-) õiguse kateeder asutati 1889. a. Alles 1891. a. määrati politseiõiguse erakorralise professori kohusetäitjaks teadusliku kraadita Moskva ülikooli eradotsent Vladimir Fjodorovitš **Derjužinski** (1861—1920). Tartus valmis tema magistriväitekiri,[89] mille kaitsmine toimus 1896. a. Harkovi ülikoolis, ja pikem kirjutis «Avalikud miitingud Inglismaal» (1893). Põhiaine kõrval õpetas ta poliitökonoomiat ja statistikat. 1895. a. lahkus Derjužinski Tartust Peterburi. Pärast teda töötas 1898.—1913. a. algul dotsendi, hiljem professorina Peterburi ülikooli kasvandik Nikolai Nikolajevitš **Beljavski** (sünd. 1869), kes aga pani pedagoogiameti maha ja siirdus Soome kindralkuberneri teenistusse. Uueks politseiõiguse korraliseks professoriks kinnitati 1914. a. doktor Mihhail Ivanovitš **Dogel** (sünd. 1865), kes viibis küll enam Petrogradis kui Tartus, sest ta oli Ajakirjanduse Peavalitsuse Nõukogu liige ja 1916. a. määrati kohakaasluse korras Välisministeeriumi juriskonsuldi osakonna vanemsejaks.[90]

Finantsõiguse dotsentuur oli algul vakantne, 1891. a. määrati sellele kohale Demidovi-nimelise lütseumi magistrant Mitrofan Petrovitš **Petrov** (sünd. 1862). Töötanud Tartus kolm aastat, lahkus ta Peterburi ülikooli. Tema järglaseks sai 1895. a. Kiievi ülikooli magistrant Orest Ivanovitš **Ostrogradski** (1868—1915), kes töötas kateedris kuni 1913. a. 1915. a. määrati finantsõiguse erakorraliseks professoriks Mihhail Anatoljevitš **Kurtšinski** (1876—1939), mittekoosseisuline professor Peterburi juriidilisest lütseumist, kus töötas kohakaasluse alusel.[91] Teaduse vallas on tema suuremaks huviobjektiks olnud Lääne-Euroopa linnamajanduse ja -rahanduse uurimine.[92] Seoses ülikooli evakueerimisega siirdus Kurtšinski Petrogradi, kust emigreeris 1921. a. kodanlikku Eestisse ja töötas Tartu ülikoolis poliitilise ökonoomia ning statistika õppejõuna.

Kaubandusõigust, mida hakati Tartu ülikoolis käsitlema esmakordselt iseseisva õppeainena (neljandal kursusel neli tundi nädalas), õpetas aastail 1890—1918 Jaroslavli lütseumi kasvandik Aleksander Serafimovitš **Nevzorov** (1861—1936), kes määrati algul dotsendi, alates 1894. a. teadusliku kraadita erakorralise professori kohusetäitjaks. Ta on uurinud vene kaubabörside ajalugu, samuti ka naiste õiguslikku seisundit Venemaal[93] ja kirjutanud artikleid väga erinevatel juriidilistel teemadel. Rööbiti kaubandusõigusega pidas Nevzorov sageli kohakaasluse korras loenguid ka Läänemere kubermangude kohalikust õigusest ja koostas põhjaliku õppevahendi, mis on ilmunud kahes väljaandes.[94]

Kirikuõiguse õpetamiseks asutati 1889. a. dotsentuur, mis muudeti hiljem professuuriks. Alates 1893. a. kuni ülikooli evakueerimiseni õpetas

---

[88] ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 3337, l. 1—5.

[89] В. Ф. Дерюжинский. Акт и его приостановка по английскому праву. Юрьев, 1895.

[90] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 596, l. 1—12.

[91] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 309, l. 2—11.

[92] М. А. Курчинский. Городские финансы. Эволюция налоговой системы в городах. Пруссии в конце XIX и в начале XX века (1870—1910). Спб., 1911.

[93] А. С. Невзоров. Русские биржи. Вып. I—IV. Юрьев, 1897, 1897—1900; Русская женщина в действующем законодательстве и в действительности. Ревель, 1892.

[94] А. С. Невзоров. Краткое изложение курса местного права Прибалтийских губерний. — Ученые Записки имп. Юрьевского университета. 1910, №№ 4—10.

kirikuõigust endine Moskva ülikooli eradotsent magister Mihhail Jegorovitš **Krasnožõn** (sünd. 1860), algul erakorraline, pärast doktoriväitekirja[95] kaitsmist korraline professor. Ta oli mitmekümne kirikuõiguse ja -ajaloo alase uurimuse autor, kusjuures teda on eriti huvitanud mittekristlaste olukord Venemaal, Vene riigi- ja kirikuvõimude suhtumine muu-usulistesse. Mitmes väljaandes on ilmunud tema poolt koostatud kirikuõiguse õpik. Vapustatuna 1905. a. alanud rahvarevolutsioonist ja kartes selle edasiarenemist, kritiseeris ta teravalt kõrghariduse olukorda Venemaal ja ülikoolide 1884. a. põhikirja, soovitas parandada noorte teadlaste ettevalmistamise süsteemi, kaotada ülikoolides õppemaks jne.[96] Tema sulest on ilmunud ka lühiülevaade Tartu ülikooli ajaloost XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul.[97]

Peale kirikuõiguse kursuse luges Krasnožõn erikursusi («Usuvabadusest ja ususallivusest» ja «Uusim seadusandlus abieluõiguses»). «Aine oli igav ja seda ei viitsitud kuulata,» meenutab tolleaegne üliõpilane A. Looring.[98]

MAJANDUSTEADUS. Õigusteaduskonnas vastasutatud **poliitilise ökonoomia ja statistika** kateedri esimeseks professoriks oli Heinrich Dietzel, kes juba 1890. a. siirdus Bonni. Temale järgnesid N. A. Karõšev (1891—1893), A. N. Miklaševski (1896—1911) ja M. A. Sirinov.

N. A. **Karõšev** (1855—1905) lõpetas Moskva ülikooli ja valmistus sealsamas professor A. I. Tšaprovi juhtimisel professorikutseks, täiendas end Saksamaal ja kaitses 1885. a. edukalt magistriväitekirja. Töötanud Moskva ülikoolis eradotsendina, määrati ta 1891. a. Tartu ülikooli erakorraliseks professoriks. 1892. a. kaitses ta Moskva ülikoolis doktoriväitekirja[99] ja määrati seejärel korraliseks professoriks. Kuid 1903. a. sügisel lahkus Karõšev Tartust.

Karõšev uuris põhiliselt Venemaa põllumajandusökonoomiat. Jagades liberaalse narodnikluse vaateid, ülistas ta külakodanlust ja vaikis maha talupoegade massilise eksproprieerimise protsessi. Statistika kasutamisel opereeris ta peamiselt keskmiste näitajatega,[100] mille puhul on teda korduvalt kritiseerinud V. I. Lenin.[101]

Kahe aasta pärast sai uueks poliitilise ökonoomia ja statistika professoriks A. N. **Miklaševski** (1864—1911), kes Moskva ülikooli lõpetamise järel oli stažeerinud pikemat aega välismaal. Kaitses 1895. a. Moskvas magistriväitekirja. Tartus oli Miklaševski algul erakorraline, alates 1906. a. aga (pärast doktoriväitekirja kaitsmist) korraline professor. Miklaševski oli paljude publikatsioonide autor, käsitles väga mitmesuguseid poliitilise ökonoomia probleeme: tööliskü̇simust ja sotsiaalset seadusandlust Saksamaal, üldharidust Inglismaal, arvelduspalatite tegevust, maareformi ja töö organiseerimist. Viibinud 1897. a. komandeeringus USA-s, avaldas ta seeria artikleid rahanduse olukorrast Põhja-Ameerikas (1897—1910). Ülikooli «Toimetis-

---

[95] М. Е. Красножен. Иноверцы на Руси. Том I. Положение неправославных христиан в России. Юрьев, 1901.

[96] М. Е. Красножен. Терния и плевелы в наших университетах. Юрьев, 1905; К вопросу об университетской реформе. — Сборник Учено-Литературного общества, т. X. Юрьев, 1906.

[97] М. Е. Красножен. Из истории Юрьевского университета. — «Русский Вестник». Спб., август 1906.

[98] ENSV TA Fr. R. Kretuzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Käsikirjade osak. f. 209, M. 2:1, l. 7.

[99] Н. А. Карышев. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Спб., 1897.

[100] Н. А. Карышев. Крестьянские вненадельные аренды. Юрьев, 1892.

[101] V. I. Lenin. Teosed, 3. kd., lk. 64—65, 71—72.

tes» ilmus 1908. a. tema pikem artikkel renditeooriast ja 1909.—1910. a. põhiteos «Poliitilise ökonoomia ajalugu».[102] Vulgaarse poliitilise ökonoomia esindajana kritiseeris ta K. Marxi ja F. Engelsi majanduslikke ja filosoofilisi vaateid.

Viimaseks poliitilise ökonoomia ja statistika erakorraliseks professoriks oli endine Peterburi ülikooli eradotsent magister M. A. **Sirinov**. Oma käsitlustes semstvoasutuste tegevusest Venemaal ning agraar- ja majandusstatistikast[103] esines ta kodanliku ühiskonna apologeedina, suutmata mõista kaasaja sotsiaalseid nähtusi.

GEOGRAAFIA. Reformijärgsel perioodil jäi geograafiliste distsipliinide õpetamine Tartu ülikoolis endiselt killustatuks. Võrreldes teiste teadusharudega osutati geograafiale Tsaari-Venemaal vähe tähelepanu. See ilmnes ka Tartu ülikoolis, kus tsaarivalitsuse lõpuni geograafia õpetamises olulisi muutusi ei toimunud.

Ajaloo-keeleteaduskonnas oli geograafia, etnograafia ja statistika professoriks 1884. a. alates Richard Mucke, kes sellele kohale jäi kuni emeriteerumiseni 1909. a. 1891.—1893. a. oli R. Mucke ajaloo-keeleteaduskonna dekaan ja tal lubati ka pärast reformi jätkata loenguid saksa keeles. Geograafilisi distsipliine luges R. Mucke enamasti üle aasta, sageli veelgi harvemini. Nimetagem neist poliitilist geograafiat ja riigiteadust, Euroopa, eriti Venemaa geograafiat ning Venemaa geograafiat ja etnograafiat, samuti praktilisi harjutusi geograafias ja etnograafias. Tema viimaseks loengukursuseks 1909. a. oli Vana-Kreeka geograafia ja etnograafia. R. Mucke luges ka mitmesuguseid statistikakursusi. Tema teaduslikud huvid kaldusid vanemas eas üha enam etnograafiasse; eriti huvitasid teda etnogeneesi probleemid. Geograafia arengusse Tartu ülikoolis ei ole R. Mucke tegevus jätnud sügavamaid jälgi.

Geograafilise sisuga distsipliine lugesid ka mõned teised ajaloo-keeleteaduskonna õppejõud. Kuni lahkumiseni Tartust õpetas Venemaa geograafiat Vene ajaloo professor A. Brückner; hispaanlaste avastustest Ameerikas esitas loengukursuse uusaja ajaloo professor O. Waltz, slaavi keelte professor J. Baudouin de Courtenay aga käsitles oma loenguis slaavi ja teiste rahvaste lingvistilist geograafiat. Vanaaja geograafia mõningaid küsimusi, eriti Herodotose töid analüüsiti klassikalise filoloogia õppejõudude (M. N. Krašeninnikov, H. A. Pridik jt.) loenguis ja seminariharjutustel.

Pärast R. Mucke lahkumist jäi geograafia, etnograafia ja statistika professuur vakantseks ja alles Esimese maailmasõja aatatel hakati geograafilisi õppeaineid ajaloo-keeleteaduskonnas uuesti lugema õppeülesande korras. Lektoriks oli geoloogia eradotsent V. V. Bogatšov, kes aastail 1915—1917 luges Euroopa ja Aasia geograafiat, geograafia ajalugu, üldist maateadust ja antropoloogiat, geograafia õpetamise metoodikat ning Venemaa ajaloolist geograafiat. Kuigi V. V. Bogatšov oli hoolikas õppejõud, ei olnud geograafia õpetamisel ajaloo-keeleteaduskonnas mainimisväärseid tagajärgi.

Väga tagasihoidlik oli geograafiliste distsipliinide õpetamine ka teistes humanitaarse kallakuga teaduskondades. Statistikat õigus- ja majandusteadlastele õpetati nüüd teoreetilise, mitte enam regionaalse kursusena; õppetööd selles aines korraldas õigusteaduskonna poliitilise ökonoomia ja statistika kateeder (professorid N. A. Karõšev ja A. N. Miklaševski, dotsendid N. N. Beljavski, M. Širinov). Poliitilist geograafiat, millele varem õigusteaduskonnas pöörati suurt tähelepanu, reformijärgsel perioodil enam ei loetud. Alles Esimese maailmasõja aastail leiame loengukavadest taas liitlasriikide — 1915. a. Prantsusmaa ja Belgia, 1916. a. aga Inglismaa riigikorralduse fakultatiivkursuse (N. I. Štšukin).

FILOLOOGIA. 1889. a. valiti eesti keele lektori kohale Karl August **Hermann** (1851—1909), kes oli end 1880. a. Leipzigis doktoriks väidelnud ja avaldanud 1884. a. esimesena eesti keeles eesti keele grammatika. Hermann üritas jätkata oma õpetaja Mihkel Veske avarat fennougristilist suunda lektoritöös, kuid tal tuli puudu Veske kindlast metoodikast ja kompetentsusest. Eesti keelele sugulaskeelte otsimisel jõudis ta välja Aasia keelteni ja ei suutnud hoiduda ebakeeleteaduslikest järeldustest. Hermann õpetas 1880. a. ühe semestri isegi hiina keelt.

1890. a. alustas Hermann loenguid eesti kirjanduse ajaloost ja jätkas neid mitmes tsüklis hiljemgi. Ilmselt nende loengute alusel avaldas ta 1898. a. raamatu «Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani», mis on mahukas enam-vähem empiiriline biograafilist laadi materjalikogu, kus esteetilisi põhiprobleeme on üpris kitsalt mõistetud.

Palju tähelepanu pööras lektor Hermann soome keelele, kuid selle kõrval õpetas ta 1891. a. esimest korda Tartu ülikoolis ka ungari keele grammatikat. Oma elu lõpul (1907—1908) pidas Hermann loenguid eesti keele võrdlevast grammatikast. Ta taotles eesti keele lektoraadi muutmist professuuriks, kuid tulemusteta.

Pärast K. A. Hermanni surma pürgis eesti keele lektori kohale kolm meest: rahvaluuledoktor Oskar Kallas, vene keele ja kirjanduse kandidaat ja kooligrammatika autor Jaan Jõgever ja kooliõpetaja Karl Leetberg. Teaduskond palus arvamust nende sobivuse kohta Villem Reimanilt, kes asetas esikohale Jaan **Jõgeveri** (1886—1924). Viimane valitigi 1909. a. sügisel eesti keele lektoriks. Jõgever jätkas tööd eelkäija eeskujul ning õpetas nii eesti keele grammatikat kui ka eesti kirjanduse ajalugu. Ta püüdis selgitada ka eesti keele mälestiste probleeme, huvitus eesti keele häälikuloost, kogus murdeainestikku peamiselt saarte murdealalt ja andis välja ilusa rahvajuttude kogu «Eesti muinasjutud» (1915).[104]

Silmapaistvaks filoloogiks ja folkloristiks kujunes Tartu ülikooli kasvandik Oskar **Kallas** (1868—1946). Aastail 1904—1906 korraldas ta teaduslikel alustel süstemaatilise eesti rahvaviiside kogumise Eesti Üliõpilaste Seltsi juurde, rajas eestikeelse arhiivraamatukogu. Ta oli maailma esimene rahvaluuledoktor (1901).

Pärast 1917. a. Veebruarirevolutsiooni taotleti Tartu ülikooli kuue õppetooliga soome-ugri jaoskonna loomist, kuid see üritus luhtus.

VENE FILOLOOGIA. 1880. aastate lõpul ja 1890. aastail asendas vene keel õppekeelena saksa keele. See avaldas mõju ka professorite ja üliõpilaste rahvuslikule kuuluvusele. Seoses sellega tuli lahendada kaks ülesannet: ette valmistada vene keele õpetajaid ja töötada keeleteaduslike probleemide kallal. Tartu ülikooli asus tööle teadlasi kogu Venemaalt.

1892. a. rektoriks saanud Anton Semjonovitš **Budilovitš** (1846—1908) juhatas slaavi keelte võrdleva grammatika kateedrit. Enamik A. Budilovitši teaduslikest töödest on pühen-

---

[102] История политической экономии. — Ученые записки имп. Юрьевского университета, 1909, № 4; 1910, №№ 1—4.

[103] М. А. Ширинов. Земские налоги. Очерки по хозяйству местных самоуправлений в России. Юрьев, 1915; Очерки по аграрной статистики. Спб., 1912; Очерки по теории статистической и по статистике хозяйственной. Пособие к лекциям. Юрьев, 1914.

[104] H. Rätsep. 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VII, lk. 51—58.

datud keeleteadusele, nende hulgas tähelepanuväärsem on doktoridissertatsioon «Ürgaja slaavlaste keel, eluolu ja mõisted leksikaalsete andmete põhjal» (1878—1882).[105] Mitmed A. Budilovitši tööd on pühendatud «slaavi ühiskeele» probleemile, slaavlaste kirjanduslikule ühtsusele, slaavi rahvaste kaasaegsele olukorrale ja omavahelistele suhetele. Tuntud on tema tööd ka Tšehhi, Moraavia, Serbia ajaloost ja hussiitide liikumisest. Teadusalaste teenete eest oli A. Budilovitš valitud vene ja välisakadeemiate korrespondent- ja auliikmeks.

Sajandivahetusel tulevad Tartusse niisugused tuntud keeleteadlased nagu N. Grunski, D. Kudrjavski ja G. Iljinski. Aastaid 1890—1918 võib pidada vene keeleteaduse ja slavistika õitsenguperioodiks Tartu ülikoolis.

Nikolai Kuzmitš **Grunski** (1872—1951, Tartus 1904—1915) oli algul dotsent, pärast doktoridissertatsiooni kaitsmist 1913. a. sai korraliseks professoriks. Ta pidas loenguid vanakirikuslaavi keele, vene keele ajaloo, vene süntaksi ning vene ja slaavi keelte süntaksi ajaloo kohta. Üldse avaldas Grunski üle 200 teadusliku töö vene ja teiste slaavi keelte, vene ja teiste slaavi kirjanduste ajaloo, aga samuti pedagoogika, keele õpetamise metoodika jne. alalt. Tartu perioodi kuuluvad niisugused mahukad tööd nagu «Muinasslaavi kirjakeele küsimusi ja kirjanduslikke mälestusmärke» (1904—1905), «Loenguid muinaskirikuslaavi keele alalt» (1906), «Vene keele loengutest» (1914) jt.

Pärast N. K. Grunski lahkumist sai kateedri juhatajaks Grigori Andrejevitš **Iljinski** (1876—1937). 1916. a. valiti Iljinski Tartu ülikooli korraliseks professoriks, ta pidas loenguid vene ja kirikuslaavi keelte kohta.

G. Iljinski oli Tartu ülikoolis väljaantava ajakirja «Bütsantsi ajaloo ülevaade» loojaid. Ta avaldas üldse üle 500 artikli, retsensiooni ja raamatu, tegi palju ühe uue slavistika valdkonna (slaavi algkeele grammatika) loomisel, sai laialt tuntuks vanade tekstide ja nende uurimisele pühendatud väljaannetega. Tuleb märkida Iljinski tegevust slavistika ajaloo ja ajaloolise leksikoloogia valdkonnas. Tartu periood ei osutunud talle ometi väga viljakaks. Linnale lähenes rinne, valmistuti ülikooli Venemaale evakueerima. 1918. a. suvel evakueerus G. Iljinski Voroneži.

Dmitri Nikolajevitš **Kudrjavski** (1867—1920) juhatas saksa ja võrdleva keeleteaduse kateedrit, kuid tema tööd vene keele alal on sedavõrd tähtsad, et neid ei saa märkimata jätta. D. Kudrjavski määrati Tartu ülikooli erakorraliseks professoriks 1898. a. detsembris. Ta pidas loenguid vene keele kohta, indoeuroopa keelte võrdlevast grammatikast, sissejuhatusest keeleteadusse, sanskriti keelest jne. D. Kudrjavski teaduslikud tööd on pühendatud võrdleva grammatika, vene keele ajaloo, üldkeeleteaduse, vanaindia kultuuri ja keele, mütoloogia ning klassikaliste keelte probleemide uurimisele. Tema teaduslikele töödele oli iseloomulik võitlus logitsismi ja psühhologismi vastu, püüe selgitada keelefakte nende eneste kaudu, rangelt järgides keeleajaloolisi seisukohti. Tundes hästi K. Marxi ja F. Engelsi töid, tegi ta esimesena katset rakendada marksistlikke seisukohti keele olemuse ja tekke selgitamisel.

Slavistikaga tegelesid sel perioodil Tartu ülikoolis mitte ainult lingvistid, vaid ka kirjandusteadlased ja ajaloolased.

Tuntud vene kirjandusteadlane Pavel Aleksandrovitš **Viskovatov**

---

[105] А. С. Будилович. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях, по данным лексикальным. Исследование в области лингвистической палеонтологии славян. Ч. 1—2, Киев, 1878—1882.

(1842—1905) töötas Tartu ülikoolis 1874—1895, lugedes üld- ja erikursusi vene ja slaavi rahvaste kirjandusajaloo alalt, avaldas «Lühiülevaate uuema vene kirjanduse ajaloost bibliograafiliste märkustega» (vene keeles 1892). Tuntuks sai P. Viskovatov M. Lermontovi elu ja loomingut uurides. Tema poolt väljaantud M. Lermontovi koguteoste kuues köide sisaldas poeedi esimese teadusliku biograafia «Mihhail Jurjevitš Lermontov. Elu ja looming» (1891).

Aastakümneid töötas Tartu ülikoolis vene kirjanduse ajaloo professor Jevgeni Vjatšeslavovitš **Petuhhov** (1863—1948, Tartus 1895—1918). Temale kuulub terve rida uurimusi vana, aga ka uuema vene kirjanduse ajaloo alalt, ta on uurinud V. Žukovski, A. Puškini, N. Jazõkovi, M. Lermontovi, I. Turgenevi jt. elu ja loomingut. Loenguist, mida Petuhhov Tartu ülikoolis luges, kasvas välja tema üldistav töö «Vene kirjandus. Peamiste vana ja uuema aja kirjanduslike nähtuste ajalooline ülevaade» (kaks köidet, 1911—1914). Selle esimest köidet anti korduvalt välja ja teost kasutati õppevahendina kõigis kõrgkoolides enne Oktoobrirevolutsiooni. Petuhhov on tuntud ka oma uurimustega Venemaa teaduse ja kõrghariduse ajaloost ning on kaheköitelise Tartu ülikooli ajaloo autor.

Sel perioodil said Tartu ülikoolis hariduse ja alustasid teaduslikku tegevust mitmed silmapaistvad vene ja nõukogude kirjandusteadlased. 1904. a. lõpetas Tartu ülikooli tuntud vene nõukogude folklorist, etnograaf ja dialektoloog, NSVL TA korrespondentliige (1925), Bulgaaria TA akadeemik (1946) Dmitri Konstantinovitš **Zelenin** (1878—1954). Aastail 1898—1904 õppis siin Nikolai Kirjakovitš **Piksanov** (1878—1969), hiljem Moskva ja Leningradi ülikooli professor, samuti NSVL TA korrespondentliige (1931), laia profiiliga uurija ja kirjandusteadlane, ligi 800 töö autor vene kirjanduse ja ühiskondliku mõtte ajaloo, kriitika ja ajakirjanduse, allikateõpetuse, bibliograafia, tekstoloogia ja teatri alalt.[106]

Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilane oli aastail 1902—1904 nõukogude kirjandusteadlane, akadeemik (1946) Pavel Ivanovitš **Lebedev-Poljanski** (1882—1948). Siin õppis ja töötas õppejõuna kirjandusteadlane Vassili Aleksejevitš **Desnitski** (1878—1958), hiljem Leningradi ülikooli ja A. Herzeni nimelise Leningradi Pedagoogilise Instituudi professor. Tema tööd marksistliku kirjandusteaduse metodoloogia, XVIII sajandi vene kirjanduse, N. Gogoli ja eriti M. Gorki loomingu kohta seisavad nõukogude kirjandusteaduse ajaloos tähtsal kohal.

VÕÕRFILOLOOGIA. Saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri juhatajaks oli kuni 1898. a. professor L. Meyer, kes luges vahelduvalt mitmeid erinevaid kursusi nii saksa keele kui ka üldkeeleteaduse valdkonnast, pöörates erilist tähelepanu just viimasele, ja jõudis sageli välja germanistika piiridest.

Omaette etapi Tartu ülikooli germanistide tegevuses moodustab aeg, mil saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedris töötas Wolfgang **Schlüter** (1893—1914), kes arendas edasi võrdlevat keeleteadust. Schlüteri loengute temaatika moodustasid vana-ülemsaksa keel ja grammatika, vana-saksi keel ja grammatika, gooti keel. Ühtlasi käsitles ta mitmeid vanu kirjanduslikke mälestusmärke. Erilist huvi tundis Schlüter sõnavara, eriti laensõnade vastu. Lähemalt käsitles Schlüter saksa laene ka eesti keeles, juhtides tähelepanu asjaolule, et saksa keele mõju eesti keelele ei

---

[106] S. Smirnov. Vene ja slaavi keeleteadus Tartu ülikoolis. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I, lk. 132—141.

avaldu ainult üksiksõnades, vaid haarab eesti keelt tervikuna.

1898. a. asus kateedrisse tööle rahvusvaheliselt tuntud Dmitri **Kudrjavski** (vt. vene filoloogia osast). Viimane tsaariaegse Tartu ülikooli saksa keele õppejõud oli klassikalise filoloogia ja arheoloogia kateedri koosseisu kuulunud Ernst **Felsberg** (1908—1914), kes tegeles ainult praktilise keeleõpetamisega, pidades teoreetilisi loenguid peaasjalikult ajaloost.

Enamik inglise keele lektoreid tegeles üksnes praktilise keeleõpetusega, teoreetiliste küsimuste vastu üldkeeleteaduse või inglise keele ja kirjanduse valdkonnas oli huvi väike.[107]

KLASSIKALINE FILOLOOGIA. Antud perioodil jätkus klassikalise filoloogia õpetamine üsna intensiivselt ja suhteliselt kõrgel tasemel. Õppejõud olid saanud hea ja mitmekülgse ettevalmistuse, tutvunud pikemaajalistel komandeeringutel paljudes Euroopa kultuurikeskustes Vana-Kreeka ja Rooma ajaloo, kunstiajaloo ning kirjanduse materjalide, eriti aga vanakreeka ja rooma vanimate käsikirjadega. Sellest tulenevalt iseloomustas kogu õppe- ja teaduslikku tööd antiikkultuuri valdkonnas eri distsipliinide tihe seos ning ajaloo, kunsti, õiguse, kirjanduse, keele jt. kultuuripärandi elementide käsitlemine lahutamatu tervikuna. Tähelepanu keskpunktis püsisid antiikautorid. Kuna õppejõudude teaduslikud huvid olid suunatud suurel määral vanaaja kreekakeelsetele teostele, oli see ala ka õppetöös suhteliselt tugevamini esindatud. Praktilisele keeleõppimisele kulutati vähe aega, sest üliõpilased olid keskõppeasutustes saanud klassikalistes keeltes hea ettevalmistuse.

Klassikalise filoloogia ja kreeka ning rooma muinsuste kateedris oli esimeseks vene rahvusest professoriks (pärast Johann Mendelssohni surma 1896) Aleksander Vassiljevitš **Nikitski** (1859—1921), kreeka epigraafika uurija. Nikitski tuli Tartusse Odessa ülikoolist, kus ta oli kaitsnud 1895. a. magistriväitekirja Vana-Kreeka linna Delfi raidkirjast.[108] Tartu-aastail ilmus temalt üle kümne publikatsiooni kreeka ajaloost ja muinsustest ning valmis põhjalik uurimus kreeka epigraafikast[109], mille eest talle omistati 1901. a. doktorikraad. 1902. a. algul siirdus ta Moskva ülikooli. Ühtlasi valiti A. V. Nikitski 1902. a. Vene Teaduste Akadeemia kirjavahetaja-, 1917. a. — tegevliikmeks.

1905.—1914. a. töötas Tartus silmapaistev hellenist, üks tuntuim papüroloog ja paleograaf, grusiinlane Grigori Filimonovitš **Tsereteli** (1870—1938). Ta oli Peterburi ülikooli kasvandik, vene filoloogide V. K. Jernštedti, V. V. Latõševi ja P. V. Nikitini õpilane. Jäetuna ülikooli juurde professorikutseks valmistumiseks, õppis ta kolm aastat välismaal, töötas Viinis, Münchenis, Berliinis, Pariisis, Roomas, Veneetsias ja Ateenas, uuris kreeka papüürosi ja käsikirju. Peterburi ülikooli eradotsendina kaitses ta 1904. a. Tartus magistriväitekirja lühenditest kreeka käsikirjades.[110] Nimetatud teos oli juba kahel korral ilmunud ja teadusmaailmas kõrge hinnangu saanud. 1905. a. algul määrati G. F. Tsereteli Tartu ülikooli professoriks. Ta luges üldkursusi kreeka kirjanduse ajaloost, erikursusi üksikutest autoritest, õpetas fakultatiivselt paleograafiat ja papüroloogiat, suunates üliõpilasi oskuslikult teadustööle.[111]

«Jurjevis viibimine on seotud minu parimate mälestustega. Vaikne, elava kultuurieluga linn (teda hüüti Põhjamaa Ateenaks), suurepärase ettevalmistusega üliõpilased, väga hästi valitud professorite koosseis, suurepärane raamatukogu... — see kõik muutis elu Jurjevis väga meeldivaks... Jurjevis elamise ajal kirjutasin suurema osa oma artiklitest (vene, saksa ja ladina keeles) ja ka doktoridissertatsiooni,» meenutas hiljem professor Tsereteli.[112]

Tsereteli oli huvitatud Herondase mimijambidest, mis avastati alles XIX sajandi lõpul Egiptuses ühel papüüroserullil. Ent tema põhiliseks uurimisobjektiks oli kreeka poeedi Menandrose looming. Papüürosed Menandrose komöödiate katkenditega leiti 1905. a. arheoloogilistel väljakaevamistel Egiptuses. Tseretelil õnnestus papüürosed läbi lugeda, Menandrose viis komöödiat rekonstrueerida ja värssides vene keelde tõlkida ning avaldada «Rahvahariduse Ministeeriumi Ajakirjas» (1908—1911). 1914. a. valmis G. F. Tsereteli väitekiri «Menandrose uued komöödiad»,[113] mille eest Peterburi ülikool omistas talle doktorikraadi. Kriitika nimetas seda teost uueks peatükiks kreeka kirjanduse ajaloos.[114] Tsereteli sai teadlasena laialt tuntuks nii kodu- kui ka välismaal. 1914. a. sügisel siirdus G. F. Tsereteli Petrogradi ülikooli. 1917. a. valiti ta Vene Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. Alates 1920. a. töötas ta Tbilisi ülikooli klassikalise filoloogia kateedri juhatajana, olles nõukogude papüroloogide koolkonna rajajaks.

Pärast G. F. Tsereteli lahkumist jäi kateeder tegelikult vakantseks. Loenguid klassikalisest (eriti rooma) filoloogiast lubati pidada rooma õiguse kateedri professori kohustetäitjal Boriss Vladimirovitš **Nikolskil** (1875—1919).[115]

Klassikalise filoloogia ja kirjanduse kateedrit juhatas silmapaistev antiikajaloo ja filoloogia uurija Mihhail Nikititš **Krašeninnikov** (1865—1929, Tartus 1896—1918). Kõrghariduse omandas ta Peterburi ülikoolis P. V. Nikitini ja V. K. Jernštedti õpilasena.[116] Ta spetsialiseerus peamiselt rooma kirjandusele, kuid tundis üsna põhjalikult ladina epigraafiat, antiikpaleograafiat ja -ajalugu. Krašeninnikov oli suure eruditsiooniga teadlane, tema sulest on ilmunud rohkesti uurimusi rooma ajaloost ja kirjandusest, kõrge hinnangu pälvisid tema magistri- ja doktoriväitekirjad.[117] Ta oli pikemat aega ajalookeeleteaduskonna dekaan (1907—1915). Pärast evakueerumist Tartust töötas M. N. Krašeninnikov kuni 1928. a. Voroneži ülikoolis.

Klassikalise filoloogia ja arheoloogia kateedris töötasid pärast Georg Lösckcke lahkumist Woldemar Malmberg (1890—1907) ja Ernst Felsberg (1910—1918).

Woldemar **Malmberg** (1860—1921) oli lõpetanud Kaasani ülikooli ning valmistus professorikutseks antiikkunsti ajaloo ja teooria alal Peterburi ja Tartu ülikooli juures. Temast kujunes kuulus antiikkunsti eriteadlane. W. Malmbergi teaduslikud huvid

---

[107] R. Tasa. Võõrkeelte õpetamisest ja germanistika arengust Tartu ülikoolis. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I, lk. 159—167.

[108] А. В. Никитский. Дельфийские эпиграфические этюды. I—IV. Одесса, 1894—1895.

[109] А. В. Никитский. Исследования в области греческих надписей. С 3 автотипическими копиями. Юрьев, 1901.

[110] Г. Ф. Церетели. Сокращения в греческих рукописях преимущественно по датированным рукописям. С.-Петербурга и Москвы. СПб., 1904.

[111] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1812.

[112] С. Г. Каухчишвили. Григорий Филимонович Церетели. Тбилиси, 1968, с. 5—6; S. Issakov. Antiikmaailma tundja ja uurija. — «Edasi», 29. märts 1970.

[113] Г. Ф. Церетели. Новые комедии Менандра. Юрьев, 1914.

[114] С. М. Джорбенадзе. Учреждения АН СССР и Тбилисский университет. Документы и факты. Тбилиси, 1974, с. 96.

[115] ENSV RAKA, f. 402, nim. 2, s.-ü. 1224, l. 6.

[116] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 864.

[117] М. Н. Крашенинников. Римские муниципальные жрецы и жрицы. Эпиграфическое исследование. СПб., 1891 (Маг. диссерт.); Августалы и сакральное магистерство. Исследование в области римского муниципального права и древностей. СПб., 1895 (Докт. диссерт.).

olid põhiliselt seotud vana-kreeka ja -rooma dekoratiivskulptuuri uurimisega. 1892. a. valmis tal suurem teos vana-kreeka templite metoopidest[118], mille põhjal ta sai Peterburi ülikoolis magistrikraadi. Laiema tunnustuse tõi uurimus «Frontoongrupid vana-kreeka plastikas», mille eest Moskva ülikool määras autorile 1900. a. rahalise preemia 1200 rubla ulatuses.[119] 1905. a. esitas ta doktoriväitekirja vana-kreeka frontoonidest. Kaitsmine toimus Moskva ülikoolis.[120] Tema väitekiri leiab kasutamist veel tänapäevalgi. Klassikalise Muinasteaduse Muuseumi direktorina muretses Malmberg juurde uusi kipskoopiaid ja alustas muuseumi materjalide teaduslikku läbitöötamist. Õppetöös tegeles ta rohkem kunstiajaloo kui filoloogiaga. Arheoloogias piirdus ta peamiselt antiikkunsti leidude analüüsimisega. Teaduslikel eesmärkidel töötas ta korduvalt välismaa arhiivides ja muuseumides. 1905. a. võttis osa rahvusvahelisest arheoloogide kongressist. 1907. a. siirdus Malmberg Moskva ülikooli. Hiljem oli ta Moskva Kujutava Kunsti Muuseumi direktor.

Ernst **Felsberg** (1866—1928), päritolult lätlane, lõpetas 1901. a. Tartu ülikooli ja suunati Peterburi ülikooli juurde professorikutseks valmistuma. Eradotsendi kohale valimisel iseloomustasid M. N. Krašeninnikov ja G. F. Tsereteli teda kui andekat ja kohusetruud uurijat.[121] Felsbergi esimeseks põhjalikuks teaduslikuks tööks oli magistriväitekiri rooma rahvatribuunidest Gracchustest[122], mille kaitsmine toimus 1910. a. See oli tolleaegses vene ajalookirjanduses faktilise materjali poolest üks põhjalikumaid ülevaateid Gracchuste reformidest ja Vana-Rooma agraarajaloost. Pärast magistrikraadi omistamist kinnitati E. Felsberg klassikalise filoloogia ja arheoloogia kateedri professoriks. W. Malmberg ja E. Felsberg tegid ära suure töö Klassikalise Muinasteaduse Muuseumi kogude süstematiseerimisel ja teaduslikul analüüsimisel. Nad avaldasid koos ülevaate muuseumi originaaleksponaatidest.[123] E. Felsbergilt on ilmunud muuseumi kogudes leiduvate kipsjäljendite ja originaalvaaside kirjeldus[124], ta koostas ka muuseumijuhi.

1918. a. evakueerus E. Felsberg Voroneži, oli seal lühikest aega ülikooli muinasteadusmuuseumi direktor, hiljem töötas Läti ülikoolis.

Klassikalise filoloogia osakonnas on töötanud ka kaks dotsenti. Ladina keele ajaloolist grammatikat õpetas 1897/98. õppeaastal rooma filoloogia magister Arthur Heinrich **Brock**. Alates 1892. a. pidas loenguid kreeka ajaloost, kirjandusest ja epigraafikast vana-kreeka filoloogia magister Heinrich Alexander **Pridik** (1864—1936). Peale magistriväitekirja («De Cei insulae rebus», 1892) avaldas ta rea artikleid antiikajaloost, uuris ja koostas biograafilise leksikoni jaoks üle kümne klassikalise filoloogia osakonna õppejõu eluloo.[125] 1904. a. määrati A. Pridik Varssavi ülikooli professoriks.

TEOLOOGIA. Sajandivahetusel oli Tartu ülikooli usuteaduskond endiselt

---

[118] В. К. Мальмберг. Метопы древне-греческих храмов. Исследование в области декоративной скульптуры. Дерпт, 1892.

[119] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1054, l. 88.

[120] В. К. Мальмберг. Древне-греческие фронтонные композиции. Юрьев, 1905.

[120] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1746, l. 12.

[122] Э. Фельсберг. Братья Кракхи. Юрьев, 1910.

[123] В. К. Мальмберг и Э. Р. Фельсберг. Античные вазы и терракоты. Юрьев, 1910. Античные мраморы и бронзы. Юрьев, 1911.

[124] Э. Фельсберг. Гипсовые слепки Музея Изящных Искусств при Имп. Юрьевском университете. Юрьев, 1913; Одна краснофигурная чаша Музея Изящных Искусств Имп. Юрьевского университета. Юрьев, 1915.

[125] Биографический словарь, т. II, с. 417—459.

ortodoksse luterluse tugipunkt. Siin püsisid edasi konservatiivsed traditsioonid ja tööstiil.[126] Kuigi venestamine seda teaduskonda reformiaastail ei puudutanud, toimus siingi õppejõudude äravool Saksamaale.

Ajaloolise usuteaduse kateedrist lahkusid 1891.—1893. a. Nathanael Bonwetsch (1848—1925) ja ka tema järglane Johannes Haussleiter (1851—1928). Uueks korraliseks professoriks sai Pressburgi lütseumist tulnud filoloogia- ja teoloogiadoktor Jan Kvačala (1862—1934), rahvuselt slovakk, kes oli ka viimane usuteaduskonda väljastpoolt tulnud õppejõud. 1911. a. asutati kateedris juurde teine pofessuur, kuid sellele määratud magister Alexander Berendts (1863—1912) suri peagi ja koht jäi vakantseks. Ka **eksegeesi** kateedri kauaaegne juhataja Heinrich Mühlau asus 1895. a. tööle Kieli ülikoolis. Teda asendanud Alfred Seeberg (1862—1915) läks 1908. a. üle Rostocki ülikooli. Seebergi kohale määrati magister Karl Konrad Grass (1870—1927). Pärast erruminekut 1898. a. pöördus Saksamaale tagasi ka **idakeelte** kateedri professor Johann Christoph Wilhelm Volck, kelle asemele nimetati eradotsent Alexander Bulmerincq (1868—1938). Ka selles kateedris asutati 1914. a. teine professorikoht, kuhu määrati Otto Emil Seesemann (1866—1945). Täiesti uue koosseisuga alustas XX sajandit **praktilise usuteaduse** kateeder. Ajavahemikul 1901—1907 töötas õppetoolil Wilhelm Karl Emil Bergmann (1864—1907), pärast tema surma 1908. a. alates Traugott Hahn (1875—1919). Esmakordselt teaduskonna ajaloos hakati praktilist usuteadust õpetama emakeeles eesti ja läti üliõpilastele. Selleks määrati 1916. a. lõpul ametisse erakorraliste professoritena pastorid Juhan Kõpp (1874—1970) ja Janis Sanders (1858—1939 või hiljem). Professorite vahetus toimus ka süstemaatilise usuteaduse kateedris: pärast J. Kersteni surma 1905. a. asendas teda alates 1907. a. K. Girgensohn.[127] Lahkunute asemele astusid tavaliselt ametisse ülikooli enda kasvandikud. Kokku töötas vaadeldaval perioodil usuteaduskonnas 18 professorit, neist oli 14 saanud kõrghariduse Tartu ülikoolis.

Võrreldes möödunud sajandi lõpuga oli õppejõudude teaduslik-pedagoogiline tase langenud. Ainus usuteadusdoktor oli J. Kvačala. 1913. a. kaitses veel doktoriväitekirja Konrad Karl Grass.[128] Teised õppejõud olid magistrid, J. Kerstenil puudus isegi kõrgharidus.

K. Grassi doktoridissertatsioon on oma aja kohta põhjalik uurimus vene õigeusu sektidest. Dissertant annab ülevaate fanaatilisest skopetside sektist ja selle asutaja ning juhi K. Selivanovi tegevusest XVIII sajandi Venemaal. Kuigi teemalahendus on idealistlik-religioosne, esineb vihjeid sekti levimise sotsiaalsetele põhjustele. Kokkuvõttes antakse sekti tegevusele negatiivne hinnang ja kritiseeritakse äärmuslikku religioosset fanatismi.

Teaduskonnas kaitstud magistridissertatsioonid (arvult 5) on põhiliselt piibli- ja kirikuajaloolised uurimused, käsitlus ortodoksne. Ainult K. **Girgensohni** töö on filosoofilise kallakuga, selgitamaks religiooni olemust. Autor analüüsib filosoofiat, millel baseerusid liberaalse teoloogia kontseptsioonid. Kritiseeritakse teiste hulgas L. Feuerbachi ja Tartu filosoofi personalisti G. Teichmülleri

---

[126] E. v. Schrenck. Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit. Riga, 1933. S. 167—170; R. Wittram. Baltische Kirchengeschichte, Göttingen, 1959, S. 217—218.

[127] Биографический словарь..., с. 53—106; Личный состав Имп. Юрьевского университета. Юрьев, 1891—1916.

[128] K. Grass. Andre Blochin und seine Gemeinde. Jurjew, 1913; ENSV RAKA, f. 402, nim. 9, s.-ü. 752, l. 14—16.

religioonikäsitlust.[129] K. Girgensohnist kujunes suhteliselt mõõdukas teoloog, kes on ka hiljem religiooni olemusest huvitatud ja üliõpilastöid juhendanud.

Erandiks oli professor J. **Kvačala,** kes usuteaduse kõrval tundis huvi ka ajaloo vastu. Ta jätkas hussiitide liikumise uurimist, pidades seda esimeseks slaavi solidaarsuse ilminguks,[130] pööramata aga tähelepanu XIV sajandi lõpu ja XV sajandi alguse Tšehhimaa sotsiaalsetele vastuoludele. 1904. a. ilmus temalt kaheköiteline teos J. A. Komensky pedagoogilise reformi kohta. Kvačala tähelepanu köitis ka Itaalia filosoofi ja vabamõtleja Tommaso Campanella elu ja tegevus. 1905. a. esines ta ülikooli Teaduslikus Kirjandusseltsis ettekandega «Tommaso Campanella läkitus Moskva suurvürstile»,[131] järgmistel aastatel avaldas pikema kirjutise Campanella kohta.[132] J. Kvačala peatub põhiliselt Campanella eluloolistel andmetel, on vaimustatud temast kui mitmetahulisest inimesest, kuid seostab tema tulevikufilosoofiat Kristuse õpetusega. J. Kvačala võttis kahel korral osa rahvusvahelistest ajalooteaduste kongressidest (1908 ja 1913).

Teoloogid avaldasid oma teaduslikke töid põhiliselt ülikooli toimetistes. J. Kvačala kõrval olid aktiivsemad K. K. Grass ja eradotsent J. Frey, vähem ilmus A. Bulmerincqilt. Ülejäänud õppejõud ei avaldanud midagi. Mõned artiklid ilmusid ka protestantliku kiriku häälekandjas.[133]

Õppejõudude omavaheline läbisaamine teaduskonnas ei olnud kuigi sõbralik, sakslased olid opositsioonis J. Kvačalaga,[134] nad olid isoleerunud teistest teaduskondadest ja vene professoritest. Keele- ja rahvusküsimus muutus teravaks nii kirikus kui ka teoloogiateaduskonnas XX sajandi algul. Natsionalistlikult meelestatud kodanluse esindajad nõudsid kirikusse rahvuslikku kaadrit ja pastoreilt korrektset emakeelse jutlustamise oskust, mis eeldas vähemalt rahvuskeelset praktilise usuteaduse õpetamist. Vastavad taotlused eesti, läti ja poola keele suhtes esitatigi teaduskonnale õpperingkonna ja ülikooli juhtkonna vahendusel. Ülikooli juhtkond toetas neid taotlusi, et kärpida sakslaste osatähtsust teaduskonnas. Professor J. Kvačala nõudis isegi rahvuslike kateedrite asutamist, ettepanek ei leidnud aga teaduskonna teiste liikmete toetust.[135]

Kui 1916. a. anti teaduskonnale ultimatiivne korraldus vene õppekeelele üle minna, siis täitis seda ainult J. Kvačala. Sakslased keeldusid vene keeles lugemast, mille tõttu professorid A. Bulmerincq, K. Girgensohn, K. Grass, O. Seesemann ja eradotsent A. Stromberg vallandati.[136] Teaduskonda jäi kuni 1916. a. lõpuni ainult kaks professorit (Kvačala ja Hahn). Osa õigeusklikke professoreid nõudis isegi teoloogiateaduskonna likvideerimist, sest teistes vene ülikoolides see teaduskond puudus. Napi häälteenamusega jäi teaduskond siiski püsima.[137]

---

[129] K. Girgensohn. Die Religion, ihre psychischen Formen und ihre Zentralidee, Jurjew, 1903.

[130] J. Kvačala. Pedagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgang des XVII Jahrhunderts. B. I u. II. Berlin, 1904.

[131] Сборник Учено-литературного общества, т. XI, Юрьев, 1907.

[132] И. И. Квачала. Фома Кампанелла. «ЖМНП», 1906, № 10; 1907, №№ 1, 5, 8, 12.

[133] «Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland», 1900—1917.

[134] H. Semel. Die Unversität Dorpat (1802—1918). Skizzen zu ihrer Geschichte von Lehrern und ehemaligen Schülern. Dorpat, 1918, S. 48—49.

[135] RAKA, f. 402, nim. 9, s.-ü. 744, l. 26, 29—30.

[136] RAKA, f. 402, nim. 9, s.-ü. 754, l. 17—18, 31—36.

[137] Ученые записки имп. Юрьевского университета, Юрьев, 1916, № 8.

Üliõpilaste huvi teadusliku töö vastu jäi usuteaduskonnas endiselt madalaks. Võistlustöid kirjutati vähe, paar tööd aastas. Muutus ainult teemade valik. Kui XIX sajandil kirjutati valdavalt jutlusi, siis XX sajandi algul said populaarseiks piibliuuringud. Selline suunitlus tulenes ilmselt õppetöös järgitavast ortodoksiast.

Teaduskonna pingutused tõstmaks üliõpilaste huvi teadusliku töö vastu ei kandnud vilja. Möödunud sajandil asutatud Teoloogiline Ühing tegutses edasi, kuid tema liikmeskond polnud arvukas. Osa õppejõude võttis ühingu tööst aktiivselt osa, esinedes ise ja juhendades referaate. Sajandi algul peetakse referaate ka mittekristlikest religioonidest ja sektidest.[138]

2. LOODUSTEADUSED

BOTAANIKA. Kui E. Russow läks 1895. a. pensionile, asus tema kohale Nikolai Ivanovitš **Kuznetsov** (1864—1932, Tartus 1895—1914). See imetlusväärse energiaga teadlane süvendas ja laiendas veelgi Tartu ülikooli botaanika tuntust ja kuulsust.

Tartusse saabudes oli Kuznetsov juba väljakujunenud teadlane.[1] Alamate taimede uurija H. Gobi (1847—1919) õpilasena tegeles ta algul samblikega, siis aga lülitus ümber kõrgemate taimede süstemaatika, fülogeenia ja geograafia uurimisele. Seda põhjustasid eriti ekspeditsioonid Arhangelski kubermangu (1886), Põhja-Uuralitesse (1887) ja Kaukaasiasse (1888—1891). Viimane ekspeditsioon tekitas tal erilise huvi Kaukaasia floora vastu, mille uurimine saigi tema põhitööks paljudeks Tartu perioodi aastateks. Koos oma kaastöötajatega (viljakamad neist olid N. A. Busch ja A. V. Fomin) alustas ta 1900. a. «Kaukaasia kriitilise floora» («Flora Caucasica critica») koostamist. Teost avaldati eraldi annetena. Kokku ilmus neid 48 (1900—1916). See suurtöö jäi kahjuks lõpetamata.

«Flora Caucasica critica» oli omal ajal üks täiuslikumaid ja parimaid «Floorasid». Selles esitatud andmeid kasutatakse intensiivselt ka tänapäeval, mil Kaukaasia ja selle eri osade kohta on ilmunud mitmed paljuköitelised «Floorad».

Kuznetsov sekkus üldse julgelt ja printsipiaalselt ülevenemaaliste probleemide arutlustesse, seejuures hoidumata konfliktidest. Kui 1908. a. tekkis Maakorralduse ja Maaviljelu se Peavalitsuse alluvuse ja kitsaste oludes tegutseva Peterburi botaanikaaia Teaduste Akadeemiale üleandmise küsimus, astus Kuznetsov ägedalt üleandmise pooldajate hulka. Ta kritiseeris teravalt botaanikaaia «aldist teadusliku töö korraldust, millega kogus endale hulga vaenlasi kõrgete ametnike hulgast. Niisugune reorganiseerimine sai teoks alles nõukogude ajal 1931. a.[2]

Kuznetsovi juhendamisel ja toimetamisel on ilmunud ajakiri «Труды Ботанического сада Императорского Юрьевского университета» (1900—1914), mis kujunes ülevenemaaliseks botaanikaalaseks häälekandjaks. Tartus kirjutas Kuznetsov rea suuri uurimusi («Kaukaasia botaanilisgeograafilisteks provintsideks jaotamise printsiibid», 1909; «Sissejuhatus õistaimede süstemaatikasse», 1914; «Kaukaasia kserofüütse floora päritolu», 1909; «Mägi-Dagestan ja selle tähtsus Kaukaasia floora arengu-

---

[138] Jahresbericht des Theologischen Vereins zu Dorpat. 1905, 1913.

[1] 1964. aastal toimus Tartus N. I. Kuznetsovi 100. sünniaastapäevale pühendatud konverents, mille materjalid on avaldatud N. I. Kuznetsovile pühendatud kogumikus. (TRÜ Toimetised, vihik 211. Botaanika-alased tööd, 8, Tartu, 1968.)

[2] А. Я. Вага. История вопроса о создании центрального ботанического учреждения в дореволюционной России. Таллин, 1959.

loos»; «Siberi jaotamisest botaanilis-geograafilisteks provintsideks», 1912 jt.).

Kuznetsov oli vene botaanika esimese taimede fülogeneetilise süsteemi autor. Selles on märkimisväärsed polütoopsuse ja polüfüleetilisuse printsiibid, s. o. Kuznetsov oli seisukohal, et primitiivsete õistaimede eri rühmad tekkisid Maal sõltumatult eri kohtades ja aegadel.

Kuznetsov tegeles intensiivselt ka taimkatte ja taimekoosluste uurimise probleemidega. Tema ja ta kaastöötajad (N. A. Busch, B. Hryniewicki, P. I. Mištšenko, I. Palibin jt.) kirjutasid rea kriitilisi geobotaanilisi referaate, koostasid metoodilisi juhendeid, töötasid välja geobotaanilise uurimistöö programme.

Pedagoogilises töös luges Kuznetsov kõiki põhilisi botaanilisi kursusi. Eriti populaarsed olid tema taimesüstemaatika loengud, milledes ta esitas oma vaateid taimeriigi fülogeneesile. Need loengud olid professor A. Vaga mälestuste kohaselt väga emotsionaalsed, idee- ja faktirikkad. Kuulsaks said Kuznetsovi juhendatud ühn. loodusloolised ekskursioonid Tartu lähemasse ümbrusse — Pangodile ja Saadjärvele, Haaslavale, Vooremäele, Tähtverre. Peale Kuznetsovi olid ekskursioonide juhendajateks B. Hryniewicki, P. I. Mištšenko, E. P. von Oettingen, N. I. Borštšov, J. M. Sofinski, K. A. Flaksberger, A. I. Maltsev (botaanikud), G. P. Mihhailovski, A. A. Dubjanski (geoloogid), B. V. Sukatšov, N. A. Samonov (zooloogid) ning kohalikud loodusvaatlejad M. von zur-Mühlen, A. I. Bojarinov (reaalkooli direktor), A. Adolphi (arst). Ekskursioonid olid detailselt ette valmistatud, nendel kogutud materjalide alusel toimusid diskussioonid. Aktiivselt tegeles Kuznetsov ülikooli botaanikaaiaga. Aiakonnad reorganiseeriti, loodi mitu uut osakonda (Kaukaasia, taimebiokeemia, alpi jt.), süstemaatikaosakond korrastati A. Engleri süsteemi kohaselt, remonditi kasvuhooned. Liigiohtruselt saavutas aed oma teise kõrgpunkti — 1913. a. kasvatati aias 10 130 liiki taimi.

Kui puhkes Esimene maailmasõda, lahkus Kuznetsov Tartust ja asus tööle Nikita botaanikaaia direktorina Krimmis. Ta oli üks Tauria (Krimmi) ülikooli organiseerijaid ja selle füüsika-matemaatikateaduskonna dekaan. 1921. a. siirdus ta Petrogradi, kus töötas Peabotaanikaaia (praegu NSVL TA V. L. Komarovi nim. Botaanika Instituut) geobotaanikaosakonna juhatajana. Sel perioodil oli tema väljapaistvaks saavutuseks NSVL Euroopa-osa geobotaaniliste kaartide koostamine.

Kuznetsovi teaduslik-pedagoogiline ja organisatsiooniline tegevus leidis laialdast tunnustust. 1904. a. valiti ta Peterburi TA korrespondentliikmeks. Teda autasustati P. P. Semjonov-Tjan-Šanski nimelise kuldmedaliga ning valiti mitme teadusliku seltsi auliikmeks.

N. I. Kuznetsovi kaastöötajatest olid tuntumad NSVL TA korrespondentliige Nikolai Adolfovitš **Busch** (1869—1941, Tartus 1895—1902), väljapaistev taimegeograaf, Kaukaasia taimkatte ja jääliustike uurija, Ukraina TA akadeemik Aleksander Vassiljevitš **Fomin** (1869—1933, Tartus 1896—1902), Kaukaasia ja Ukraina taimkatte uurija, ning Boleslav **Hryniewicki** (1875—1963, Tartus 1901—1914), hilisem Varssavi ülikooli botaanikaprofessor.

Pärast Kuznetsovi lahkumist oli Tartu ülikooli botaanikakateedri ja -aia juhataja koht kolm aastat vakantne.[3] Lühikest aega (1917—1918) oli botaanikaprofessoriks M. S. Tswett (1872—1919), taimepigmentide uurija, kromatograafilise adsorbtsioonimeetodi looja.

ZOOLOOGIA. Kogu reformijärgse perioodi vältel oli zooloogiakateedri juhatajaks ja zooloogiamuuseumi direktoriks professor Julius Thomas von **Kennel** (1854—1939), kes tuli Tartusse juba 1886. a. Eriloa alusel jätkas Kennel loenguid saksa keeles. Tema pedagoogiline tegevus oli silmapaistev. Ta luges zooloogia üldkursust ning mitmeid spetsiaalkursusi. Põhjalikud ja mitmekülgsed teadmised, hiilgav kõneanne ja suurepärane joonistamisoskus tõid ta loenguile ja praktikumidele alati hulgaliselt osavõtjaid. Kenneli sulest ilmus omal ajal laialdaselt kasutatud kõrgkoolide zooloogiaõpik.[4] Ta käis sageli komandeeringutel välisriikides, kus kogus mereloomi praktikumide ja demonstratsioonide jaoks. Kenneli teaduslikest töödest on kõige hinnatavam tema enda joonistatud värvitahvlitega palearktiliste mähkurlaste atlas[5], mida spetsialistid veel praegugi kasutavad.

Kennel töötas Tartu ülikoolis kuni 1926. a., mil pöördus tagasi Saksamaale. Viimased eluaastad veetis ta Münchenis, kus suri 1939. a. jaanuaris.[6]

Aastail 1898—1902 töötas Tartu ülikoolis J. Kenneli kõrval zooloogiaprofessorina pärastine maailmakuulus teadlane Aleksei Nikolajevitš **Severtsov** (1866—1936). Lõpetanud 1889. a. Moskva ülikooli professor M. A. Menzbieri õpilasena, jäi A. N. Severtsov algul tema juurde tööle ning kaitses samas 1895. a. magistrija 1898. a. doktorikraadi.[7] Seejärel töötas lühikest aega Moskva ülikoolis zooloogia eradotsendina, kust kutsuti 1898. a. lõpul Tartu ülikooli erakorraliseks professoriks. 1902. a. nimetati Severtsov zooloogiakateedri korraliseks professoriks, kuid siirdus veel sellel aastal tööle Kiievi ülikooli. 1911. a. sai temast Moskva ülikooli zooloogiaprofessor ning 1920. a. NSVL TA tegevliige. Tartu ülikoolis luges Severtsov vene keeles üldbioloogiat, võrdlevanatoomiat, süstemaatikat ja zoogeograafiat. A. Severtsovi Tartus töötamise aeg oli lühike. Teadlasena oli ta siis alles kujunemisjärgus ja võis Tartustki saada positiivseid mõjutusi edasiarenguks.

Möödunud sajandi lõpuaastail hakkas vene keeles üldzooloogiat lugema erakorralise professorina Konstantin Karlovitš **Saint-Hilaire** (1866—1930), Peterburi ülikooli kasvandik. 1899. a. asutas ta zooloogilise õppetööga tegeleva Zootoomia Instituudi, mis asus tolleaegses Lihapoe tänavas ühes viimases sõjas hävinud majadest. Instituudi õppekogudest ja K. Saint-Hilaire'i plaanidest rende täiendavaks sisustamiseks annab hea ülevaate tema poolt koostatud kataloog.[8] Peale rikkaliku preparaatide kogu oli Zootoomia Instituudis oma aja kohta suhteliselt hea laboratoorne instrumentaarium.

Juba üliõpilasaastaist alates tegeles K. Saint-Hilaire Valge mere fauna uurimisega. Tartu-aastail rajas ta Kovdas bioloogiajaama, kus suvekuudel käisid praktikal vanemate kursuste üliõpilased. Nagu võib järeldada K. Saint-Hilaire'i 1906/07. õppeaasta aruandest[9], suhtuti Valgel merel tehtavasse uurimistööse väga tõsiselt.

---

[3] 1916. a. valiti botaanikaprofessoriks V. L. Komarov, kuulus taimesüstemaatik-geograaf ja evolutsionist, hilisem NSVL TA president, kuid sõjaolukorra tõttu Komarov Tartusse ei tulnud.

[4] J. Kennel. Lehrbuch der Zoologie. Stuttgart, 1893.

[5] J. Kennel. Palearctische Tortriciden. Stuttgart, 1903—1910.

[6] Deutschbaltisches biographischer Lexicon 1710—1960. Köln-Wien, 1970.

[7] А. Н. Северцов. Метамерия головы электрического ската. Москва, 1898.

[8] К. К. Сент-Илер. Примерный каталог демонстративной коллекции для «Общего курса зоологии», устраиваемой при зоотомическом институте. Имп. Юрьевского университета. Юрьев, 1907.

[9] К. К. Сент-Илер. Отчет экскурсии на Белое море. Юрьев, 1908.

Rohke kaasatoodud zooloogiline materjal kasutati õppekogude täiendamiseks.

Lühikest aega (1907—1908) toimetas K. Saint-Hilaire kolmekeelset teaduslikku informatsiooniväljaannet «Справочный листок биолога».

1918. a. siirdus K. Saint-Hilaire Voroneži ülikooli. Zootoomia Instituudi varad andis ta 9. septembril 1918 koostatud nimestike alusel üle professor G. Landesenile. Ülikooli ajaloo järgmisel perioodil kasutati Zootoomia Instituudi materjale zooloogiamuuseumi selgrootute ja darvinismi ekspositsiooni sisustamiseks.

TAIMEFÜSIOLOOGIA. Reformijärgsel perioodil puudus Tartu ülikoolis taimefüsioloogia professuur, kuigi mitmel korral taotleti selle asutamist. Taimeanatoomiat ja -füsioloogiat õpetasid vähesel määral botaanikakateedri õppejõud. Eriti tundis huvi taimefüsioloogia vastu botaanikaaia assistent, hiljem direktori asetäitja Boleslav **Hryniewiecki.**[10] 1909. a. omandas ta magistrikraadi tööga juurte geotropismi kohta, 1914. a. aga doktorikraadi väitekirjaga taimede ohklõhede talitlusest. Viimatinimetatud aastal siirdus ta professoriks Odessa ülikooli, aastast 1919 Varssavi ülikooli. Ka M. S. **Tswett**[11] uuris ühelise taimelehe pigmente, milliseid suüdis üksteisest eraldada. Tema poolt avastatud adsorptsioonikromatograafiline meetod, mille eest ta sai 1912. a. Peterburi Teaduste Akadeemia preemia, on tänapäeval üheks peamiseks keerukate ühendisegude uurimismeetodiks. 1918. a. evakueeritus M. Tswett Voroneži, kus ta 1919. a. suri.

GEOLOOGIA. MINERALOOGIA. Professor J. Lembergi pensionilemineku tõttu vakantseks jäänud mineraloogiaprofessuur täideti uuesti 1892. a. alguses, mil sellele kohale määrati erakorralise professorina Jantz Juljevitš **Loewinson-Lessing** (1861—1939). Ta sündis Peterburis. Lõpetanud 1883. a. Peterburi ülikooli, jäeti ta ülikooli juurde, kus täiendas ennast geoloogias professor A. Inostrantsevi ja mineraloogias ning mullateaduses professor V. Dokutšajevi juures. Aastal 1888 kaitses Loewinson-Lessing Peterburi ülikoolis magistridissertatsiooni ning töötas seejärel samas eradotsendina.

Sügissemestril 1896 sai Loewinson-Lessing Tartu ülikooli korralise mineraloogiaprofessori kohusetäitjaks ja korraliseks professoriks 1898. a., mil ta kaitses doktoritöö Peterburi ülikoolis. Selles käsitletakse Kesk-Kaukasuse tardkivimite petrograafiat. Aastail 1893—1899 oli Loewinson-Lessing Tartu ülikooli füüsikamatemaatikateaduskonna dekaaniks.[12]

Loewinson-Lessing luges Tartu ülikoolis nii geoloogiat (dünaamiline ja ajalooline geoloogia) kui ka temale erialaselt lähedasi distsipliine: mineraloogiat, kristallograafiat ja petrograafiat. Peale selle pidi ta lugema veel eraldi kursust mineraloogia ja petrograafia alustest meedikutele ning farmatseutidele. 1894. a. kevadsemestrist alates hakkas Loewinson-Lessing, nähtavasti Peterburi ülikooli eeskujul, korraldama üliõpilastele kollokviume. Neis käsitleti nii uusi kui ka klassikalisi mineraloogilisi ja geoloogilisi teoseid ning esitati referaate.

Mineraloogiakabinetile muretseti uusi õppekogusid ja aparatuuri. Õppetööd abistas assistent.

Loewinson-Lessingi teaduslikud tööd käsitlesid mitmesuguseid tardkivimite petrograafia probleeme. Ta oli üheks sajandivahetuse kuulsamaks petrograafiks, eksperimentaalse ja teoreetilise petrograafia rajajaks. Tema uurimusi mõjutasid ka eelkäijad Tartu ülikoolist — J. Lemberg ja A. Lagorio. Loewinson-Lessing andis iseloomustuse mõisteile happelised, aluselised, ultraaluselised ja keskmised kivimid. Ta propageeris kahe (happelise ja aluselise) magmatüübi ideed ning pooldas tardkivimite keemilist klassifikatsiooni. Muu hulgas arendas ta tardkivimite koostisosade omavaheliste suhete uurimisele rajatud suunda petrograafias.[13] Huvi eksperimentaalse petrograafia vastu kujunes tal välja just Tartu perioodil. Uurimismaterjali saamiseks käis Kaukasuses, Uuralis ja paljudes teistes Venemaa piirkondades, kus paljanduvad kristalse aluskorra kivimid.

Tartu ülikoolist siirdus Loewinson-Lessing 1902. a. Peterburi Polütehnilise Instituudi ja hiljem Leningradi ülikooli professoriks. Aastast 1914 oli ta Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliige, aastast 1925 NSVL Teaduste Akadeemia akadeemik. Suri oktoobris 1939 Leningradis.

Geoloogiliste distsipliinide tõhusama õpetamise seisukohalt oli väga oluliseks sündmuseks senise ühe mineraloogiaprofessuuri kõrvale veel teise saamine. Selle taotlejaks oli Loewinson-Lessing, kellele paljude erinevate õppeainete lugemine muutus nähtavasti liialt koormavaks. Teisele mineraloogia õppetoolile, mis sisuliselt kujunes **geoloogia** professuuriks, kutsuti 1896. a. sügisel Peterburi ülikoolist paleontoloogia eradotsent Nikolai Ivanovitš **Andrussov** (1861—1924). Teise professuuri saamine tõi aga kaasa ka senise mineraloogiakabineti kogude ja ruumide jagamise. Mineraloogiakabinet jäi peahoone kolmandale korrusele ja ühte keldrikorruse ruumi (Loewinson-Lessingi eksperimentaalse petrograafia labor). Geoloogiakabineti valdusse jäi kaks ruumi teisel korrusel. Loengud toimusid endiselt ühes peahoone auditooriumis. Kuivõrd uusi ruume juurde ei saadud, õppe- ja abipersonal aga kasvas, hakkas mõlema kabineti tööd ahistama ruumipuudus.

Andrussov oli sündinud Odessas meremehe perekonnas. Kõrghariduse omandas ta Novorossiiski ülikoolis, kus ta 1890. a. kaitses ka paleontoloogias magistritööd. Pärast paljusid uurimisreise Musta mere lähedastele aladele ja komandeeringuid välismaale sai ta 1893. a. Peterburi ülikooli paleontoloogia eradotsendiks. Doktoritöö kaitses Andrussov 1897. a. Peterburi ülikoolis.

Andrussov õpetas paleontoloogiat, dünaamilist geoloogiat ja ajaloolist geoloogiat. Veel luges ta eri aastatel uudseid erikursusi (merepõhja geoloogia, sissejuhatus geoloogilistesse vaatlustesse, sissejuhatus geoloogiliste kaartide tundmisse). Ta on pidanud ka mitme fakultatiivaine loengukursusi (Musta ja Kaspia mere ajalugu, geoloogia ajalugu).

Geoloogiakabineti direktorina püüdis Andrussov parandada kabineti teaduslikku varustust ja hankida uusi õppevahendeid.[14]

Tartus huvitus Andrussov endiselt Musta ja Kaspia mere äärsete alade neogeeni ladestu stratigraafiast ja molluskitest. Jätkusid teaduslikud uurimisretked. Oma töömetoodika ja suunitluse poolest kuulub Andrussov tegelikult juba stratigraafia arengu järgmisesse, XX sajandit iseloomustavasse perioodi. Venemaal oli ta regionaalstratigraafia esimeseks viljelejaks ning paleoökoloogilise suuna pioneeriks paleogeograafias.[15]

Tartust siirdus ta 1904. a. Kiievi ülikooli. 1910. a. valiti N. A. Andrussov Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks ja 1914. a.

---

[10] H. Moorits. Boleslav Hryniewiecki sidemetest Tartu ülikooliga. — «Eesti Loodus», 1963, nr. 6, lk. 352—354.

[11] A. Bara. К биографии профессора Михаила Семеновича Цвета. Ученые записки ТГУ. Вып. 64. Тарту, 1958, с. 13—22.

[12] Биографический словарь профессоров . . ., т. I, с. 227.

[13] История геологии. Москва, 1973, с. 228.

[14] Биографический словарь профессоров . . ., т. I, с. 232.

[15] История геологии. Москва, 1973, с. 209.

akadeemikuks. Suri Prahas aprillis 1924.

Pärast F. Loewinson-Lessingi lahkumist vakantseks jäänud mineraloogia õppetoolile kutsuti Kiievi ülikoolist dr. Vassili Jefimovitš **Tarassenko** (1859—1926), kes 1903. a. määrati erakorraliseks ja 1905. a. korraliseks mineraloogiaprofessoriks. Tarassenko tuli Tartu ülikooli juba kogenud õppejõuna. Tema luges kristallograafia, mineraloogia, petrograafia ja ajaloolise geoloogia kursust. Peale selle õpetas ta mineraloogiat ja geoloogia aluseid veel arstiteaduskonna üliõpilastele. Tarassenko jätkas ka kollokviumide korraldamist ja juhendas kristallograafia ning mineraloogia praktikume. Ajavahemikus 1908—1918 oli ta füüsika-matemaatikateaduskonna dekaaniks. Tartust lahkus ta ülikooli evakueerimisel 1918. a. kevadel.

V. Tarassenko oli Kiievi ülikooli geoloogide mineraloogilis-petrograafilise koolkonna peamine esindaja. Tema võrdlemisi produktiivne 40-aastane teaduslik tegevus oli seotud Ukraina kilbi kristalsete kivimite uurimisega. Seejuures kasutas Tarassenko esmakordselt Ukrainas mikroskoopilist meetodit ja detailset keemilist analüüsi. Tal on olulisi saavutusi ka kristallograafias ja mineraloogias.[16] Tarassenko uurimistööst Tartu perioodil pole veel täpset ülevaadet, kuid võib arvata, et ta siingi jätkas varemalustatud mineraloogilis-petrograafilisi töid. Tema lahkumisega katkesid sellesuunalised uuringud Tartu ülikoolis pikemaks ajaks.

N. Andrussovi lahkumise tõttu vakantseks jäänud geoloogia õppetooli täitjaks valiti 1905. a. erakorralise professorina Georgi Pavlovitš **Mihhailovski** (1870—1912, Tartus 1905—1912). Ta oli 1894. a. lõpetanud Novorossiiski ülikooli ja töötanud seejärel Varssavi ülikoolis ning Peterburi Geoloogia Komitees. 1904. a. kaitses ta magistridissertatsiooni. 1912. a. valiti Mihhailovski Tartu ülikooli korralise geoloogiaprofessori asetäitjaks.[17] Tema hoolde jäi mitme põhikursuse lugemine. Nii õpetas ta üldist geoloogiat, ajaloolist geoloogiat, paleontoloogiat ja ühel semestril (1910) erikursusena ka Venemaa tertsiaari setendite geoloogiat. Peale loengute juhendas Mihhailovski paleontoloogia ja geoloogia praktikumi. Tema ajal kuulutati välja rida üliõpilaste võistlustöö teemasid («Euroopa-Venemaa liustikusetteist»; «Mingi Euroopa-Venemaa rajooni geoloogiline uurimine»; «Tartu ja tema lähema ümbruse geoloogiline ehitus»). Mihhailovski loengud olid hästi esitatud, selged ja sisukad. Üliõpilaste juhendamisel pidas ta silmas nende iseseisvuse arendamist, ühtlasi oskas ta äratada neis huvi teaduse vastu.[18] 1909. a. oli tal 10 üliõpilast.

Vaatamata lühikesele tööajale Tartu ülikoolis, suutis Mihhailovski õige palju korda saata. Tal õnnestus suurendada geoloogiakabineti aastaeelarvet poole võrra (kuni 1000 rublani), mis võimaldas muretseda rohkesti uut mööblit, aparatuuri ja raamatuid. Geoloogiakabineti raamatukogu peaaegu kahekordistus, suurenesid kollektsioonidki. Muu hulgas osteti projektor ja pandi alus diapositiivide kogule (üldise geoloogia loengute illustreerimiseks). 1908. a. kevadel organiseeris Mihhailovski esimese üliõpilaste geoloogilis-botaanilise õppeekskursiooni Tallinna ja Narva ümbrusse.

Mihhailovski kõige olulisemaks saavutuseks tuleb aga pidada praeguse Vanemuise tänava õppehoone püstitamise mõtte algatamist ja ehituse jaoks haridusministeeriumilt 800 000 rubla suuruse toetuse nõutamist. Hoone, mis algselt oli ette nähtud ainult mineraloogia-, geoloogia- ja zooloogiakateedri ning muuseumide jaoks, valmis alles 1914. a., pärast Mihhailovski surma.

Teaduslikus uurimistöös jätkus Mihhailovski Tartu perioodil Venemaa Euroopa-osa lõunapoolsete alade paleogeeni ja neogeeni ladestu fossiilide ning stratigraafia tundmaõppimine, millega ta oli tegelnud juba üliõpilasaastail. Seega töötas Mihhailovski edasi Andrussovi alustatud suunas. 1906. a. võttis Mihhailovski osa rahvusvahelise geoloogiakongressi X sessioonist Mehhikos. Käis ka Kuubas, Ameerika Ühendriikides ja reisis Euroopas. Kirjutas ajaloolise geoloogia õpiku, mis trükiti pärast tema surma. Oma väljapaistva geoloogitalendiga ja suurte teadmistega võinuks G. Mihhailovski anda Venemaa geoloogilisse uuritusse veel palju uut.[19]

Aasta pärast G. Mihhailovski surma valiti vakantsele õppetoolile järjekordse erakorralise professorina magister Nikolai Nikolajevitš **Bogoljubov** (1872—1928, Tartus 1913—1918). Bogoljubov luges ajaloolist geoloogiat, dünaamilist geoloogiat ja paleontoloogiat.

Ajavahemikus 1911—1917 tegi õppetööd veel geoloogia eradotsent, geoloogiakabineti ülemääraline assistent Vladimir Vladimirovitš **Bogatšov**. Tema luges Tartu ülikoolis esmakordselt hüdrogeoloogiat ja rida fakultatiivkursusi.

1912. a. astusid Tartu ülikooli loodusteadusi õppima esimesed eestlased H. Bekker ja A. Luha, kellest said hiljem geoloogia õppejõud.

---

[16] С. П. Родионов. Геологические науки в Киевском университете (XIX и начало XX в.) — Очерки по истории геологических знаний. 4. Москва, 1955.

[17] Ф. П. Швец. Памяти Георгия Павловича Михайловского. Протоколы Общества естествоиспытателей. Юрьев, 1913, т. 22, вып. 3/4.

[18] Sealsamas.

3. TÄPPISTEADUSED

MATEMAATIKA. Pärast professor F. Schuri lahkumist määrati **puhta matemaatika** professori kohale 1892. a. Moskva ülikooli eradotsent Leonid Kuzmitš **Lahtin** (1863—1927), kel puudus alles magistrikraad, kuid selle saavutas ta veel samal aastal. Tartus avaldas ta paar Lobatševski geomeetriat käsitlevat kirjutist ning lõpetas oma doktoriväitekirja «Kõrgemat järku algebraliste võrrandite diferentsiaalresolvendid». Sel ajal veel mõjukate saksa professorite jahe suhtumine vene õppejõududesse ja üliõpilaste arvu järsk kahanemine põhjustasid Lahtini tagasipöördumise 1896. a. Moskvasse[1], kus toimus ka tema doktoriväitekirja kaitsmine. L. Lahtini asemele määrati Tartusse 1896. a. jällegi Moskva ülikooli kasvandik: magister Nikolai Vassiljevitš **Bervi**, kes aga vabastati nõrga tervise tõttu töölt juba kahe aasta pärast. 1898. a. nimetati vabanenud kohale Kaasani ülikooli lõpetanud ja seal ka magistri- ning doktoriväitekirja kaitsnud Platon Platonovitš **Grave** (1867—1919), kes töötas Tartu ülikoolis kuni 1918. a., ilmutamata vähematki teaduslikku aktiivsust.

1895. a. asutati puhta matemaatika kateedris teine professori ametikoht. Sellele määrati veel 1895. a. Moskva ülikooli eradotsent ja magister Vissarion Grigorjevitš **Aleksejev** (1866—1943, Tartus 1895—1918), kes enne seda oli kahe aasta jooksul täiendanud end Saksamaal, Prantsusmaal ja Šveitsis. Seal saadud teadmisi kasutas ta esimese venekeelse algebraliste invariantide alase mono-

---

[19] Ф. П. Швец. Памяти Георгия Павловича Михайловского. Протоколы Общества естествоиспытателей. Юрьев, 1913, т. 22, вып. 3/4.

[1] J. Depman. Täiendusi matemaatika ajaloole Tartu Ülikoolis. — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestis I. Tallinn, 1968, lk. 249—260.

graafia koostamisel. Selle töö eest andis Moskva ülikool talle doktorikraadi.[2] Aleksejev luges matemaatikat ka keemikutele ning märkas teatavat analoogiat formaalse keemia meetodite ja invariantide sümboolse teooria vahel. Erlangenis komandeeringus olles arutas ta seda tuntud saksa algebraisti P. Cordoniga ja tulemusena ilmus 1900. a. nende ühine sellealane töö. Seda analoogiat käsitles Aleksejev veel hiljemgi.

Aleksejev oli rektoriks aastail 1909—1914 ja 1917—1918. Ülikooli evakueerumisel lahkus ta Voroneži, kust pöördus 1920. a. tagasi Eestisse ja luges Tartus eradotsendina mõningaid matemaatikakursusi.

Pärast A. Kneseri, viimase saksa rahvusest Tartu matemaatiku lahkumist oli **rakendusmatemaatika** professuur kolm aastat vakantne. Alles 1903. a. määrati uueks rakendusmatemaatika professoriks magister Guri Vassiljevitš **Kolossov** (1867—1936), Peterburi ülikooli kasvandik. Algul jätkas ta kinnispunkti ümber pöörleva kindla keha probleemi uurimist. Kuid kõige hinnalisemaks Kolossovi teaduslikuks saavutuseks Tartus on 1909. a. valminud ja avaldatud doktoriväitekiri kompleksmuutuja funktsioonide teooria rakendusest elastsusteoorias[3], millega ta pani aluse uuele suunale, mida hiljem hiilgavalt jätkas N. I. Mushelišvili. Kaitsmine toimus Peterburi ülikoolis, kus G. V. Kolossov hiljem töötas mehaanikaprofessorina. 1931. a. valiti ta NSVL TA korrespondentliikmeks.

Viimaseks rakendusmehaanika professoriks Tartu ülikoolis käsitletaval perioodil oli Leonid Samuilovitš **Leibenzon** (1879—1951), Moskva ülikooli eradotsent, kes valiti 1915. a. Tartu ülikooli eradotsendiks. Kaitsnud magistriväitekirja «Talavabade katete teooriast», määrati ta 1916. a. erakorraliseks ja 1918. a. korraliseks professoriks.[4] Temast kujunes hiljem silmapaistev spetsialist elastsusteooria variatsioonmeetodite, Maa sisehituse teooria ning nafta- ja gaasimaardlate ekspluatatsiooniteooria alal. Alates 1923. a. töötas L. S. Leibenzon Moskva ülikoolis, 1943. a. valiti ta NSV Liidu TA akadeemikuks.

Tartu ülikoolist sirgunud matemaatikuist väärivad erilist märkimist siin vaadeldaval perioodil õppejõududena töötanud dotsendid T. Molien (vt. eelmise perioodi matemaatikakäsitlus) ja G. Grofe ning eradotsent P. Kadikis, samuti hilisemad Riia polütehnikumi professorid H. Carstens, A. Meder, eriti aga K. R. Kupffer ja P. Bohl, samuti selline matemaatika klassik nagu Saksa DV TA akadeemik E. Schmidt.

Piers **Bohl** (1865—1921), pärit Läti-Valkast, lõpetas ülikooli 1887. a. ja kaitses 1893. a. magistritöö, millega pani aluse kvaasiperioodiliste funktsioonide teooriale. Riias töötades oli Bohl teaduslikes sidemeis Kneseriga. Pingsa uurimistegevuse tulemusena valmis doktoritöö «Mõningatest mehaanikas rakendatavatest üldistest diferentsiaalvõrranditest», milles Bohl esmakordselt rakendab topoloogilisi meetodeid.[5] Töö avaldati ja kaitsti Tartus 1900. a. Selle edasiarendusena ilmus 1904. a. artikkel, kus Bohl kuus aastat enne L. Brouwerit sõnastab ja tõestab ülitähtsa teoreemi püsipunkti olemasolust kera pideval kujutamisel iseendaks. Nende ja mitmete teiste väärtuslike tulemustega on Bohl tänapäeval tuntud kui kaasaegse matemaatilise analüüsi üks klassikuid.

Karl Reinhold **Kupffer** (1872—1935) lõpetas ülikooli 1893. a. kandidaadina korraga kahel alal — matemaatikuna ja botaanikuna. Schuri õpilasena avaldas ta Tartus 1895. a. töö, milles ta esmakordselt geomeetria alustes järeldas sarnasuse puhul tähtsa võrde omaduse — siseliikmete vahetatavuse ilma pidevust (ja seega ka otseselt reaalarve) kasutamata. See Kupfferi[6] saavutus pälvis sellisegi autoriteedi nagu D. Hilberti tähelepanu. Käesoleva sajandi alguses kandusid tema huvid Riias botaanika valdkonda ja temast sai Baltimaade üks silmapaistvamaid botaanikuid.

Funktsionaalanalüüsi kui uue suuna üheks rajajaks on D. Hilberti kõrval Tartu füsioloogiaprofessori Alexander Schmidti poeg Erhard **Schmidt** (1876—1959), kes õppis Tartu ülikoolis aastail 1893—1899, peamiselt Kneseri ja Aleksejevi juures ning lõpetas kandidaaditööga «Graviteeriva keha potentsiaali teistest tuletistest sisepunktides». Pärast enesetäiendamist Berliinis ja Göttingenis D. Hilberti juures valmis E. Schmidti doktoritöö, millega ta sai ülemaailmselt tunnustatud matemaatikuks[7]. E. Schmidti ortogonaliseerimisprotsess nagu ka mitmed teised tema saavutused on praegu funktsionaalanalüüsi raudvaraks. Aastast 1911 töötas ta Breslau ja aastast 1917 Berliini ülikooli professorina, oli Preisi (hiljem Saksa DV) TA akadeemik (1918), Baieri TA ja Prantsuse TA korrespondentliige (vastavalt 1942 ja 1956), autasustatud Saksa DV I klassi rahvusliku preemiaga (1949).

ASTRONOOMIA. Professor Ludwig Schwarzi surmaga 1894. a. jõudis ülikooli reorganiseerimine järjega tähetorni.[8] Tähetorni juhataja suunati Harkovi tähetorni rajaja Grigori Vassiljevitš **Levitski** (1852—1918), kes oli õppinud A. N. Savitši juures ja tööd alustanud Pulkovos. Harkovisse suunatud L. Struve asemele kutsuti observaatoriks Konstantin Dorimedontovitš **Pokrovski** (1868—1945) Moskvast.

Levitski üheks ülesandeks Tartus oli organiseerida siin seismograafiajaam vastava ülevenemaalise võrgu koostisosana. Toome all paiknev püssirohukelder osutus väga sobivaks pendelmõõteriistade jaoks. Tartu seismograafiajaam alustas tööd 1897. a. ja komplekteeriti tollal võrdlemisi uudsete horisontaalpendlitega ning muutus ka teiste jaamade andmeid töötlevaks keskuseks. Valmistati ette kaadrit, sealhulgas Tartu ülikooli kasvandikest, keda jätkus hiljem suunata mujalegi. Kuid samuti nagu omal ajal astronoomias, asutati ka keskne seismoloogiajaam 1906. a. Pulkovosse.[9]

Levitski lahkumisega Tartust 1908. a. ja Pokrovski määramisega tema järeltulijaks seismograafiajaama töö ei soikunud, vaid sellega hakkas tegelema uus observaator Aleksander Jakovlevitš **Orlov** (1880—1954), Peterburi ülikooli kasvandik. Orlovi töö Tartus kestis 1912. a. lõpuni, mil temast sai Odessa ülikooli tähetorni juhataja. Orlov teostas Tartus suure täpsusega maakoore defor-

---

[2] Ü. Lumiste. Sada aastat V. Aleksejevi sünnist. — Matemaatika ja kaasaeg, XI. Tartu, 1966, lk. 96—98; В. Г. Алексеев. Теория рациональных инвариантов бинарных форм в направлении Софуса Ли, Кэли и Аронгольда. Юрьев, 1899.

[3] Г. В. Колосов. Об одном приложении теории функций комплексного переменного к плоской задаче математической теории упругости. Юрьев, 1909.

[4] P. Müürsepp. 90 aastat akadeemik L. S. Leibensoni sünnist. — Matemaatika ja kaasaeg, XVI. Tartu, 1969, lk. 141—150.

[5] Ü. Lumiste. Tartu ülikool ja XIX sajandi geomeetria. — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. II. Tln., 1976, lk. 36—68.

[6] П. Боль. Собрание трудов. Под редакцией Л. Э. Рейзиня. Рига, 1974. Sisaldab ulatusliku bibliograafia ning P. Bohli elu ja tegevuse lühiülevaate.

[7] Ü. Lumiste. Erhard Schmidt — Tartu Ülikooli kasvandik. — Matemaatika ja kaasaeg, XVII. Tartu, 1970, lk. 104—110.

[8] Г. А. Желнин. Астрономическая обсерватория Тартуского университета 1805—1948. Исторический очерк. — Публ. Тартуской астрофиз. обсерватории им. В. Струве г. XXXVII. Тарту, 1969, 5—169.

[9] Pulkovo jaama juhtisid vürst B. Golitsõn ja J. Wilip, vastavalt endine ja tulevane Tartu füüsikaprofessor, kes muu hulgas konstrueerisid uudseid vertikaalpendleid.

matsioonide mõõtmisi horisontaalpendliga. Sel alal kujunes ta Tartus üheks maailma juhtivaks spetsialistiks. Tema eestvõttel tehti Tartu ümbruse nivelleerimisekspeditsioone ning uuriti Tartu geograafilise laiuse muutumist. Hiljem sai A. J. Orlovist (1927) NSVL TA korrespondentliige.

Otseselt astronoomias ei kujunenud kõnesoleval perioodil kindlat uurimissuunda. Tähetorni tuli 1909. a. juurde kolmas palgaline assistendi koht. Eraldati raha vananenud Fraunhoferi refraktori asendamiseks uuega, mis telliti Zeissi firmalt. Uus 8-tolline refraktor saabus ja paigaldati 1911. a.[10] Maailmasõja eelõhtul töötati välja tähetorni ehitiste uuendamiseks plaanid, mis paraku jäid paberile.

Valmistati ette uut astronoomide kaadrit.[11] Pokrovski õpilane (juba Treffneri gümnaasiumiski) oli esimene eestlasest astronoom, tulevane tähetorni juhataja D. Rootsman (hilisema nimega T. **Rootsmäe** 1885—1959). Ülikooli selleaegne silmapaistvaim kasvandik astronoomia alal, saksa rahvusest Erich Karl Wilhelm **Schönberg** (1882—1965) oli hiljem Breslau (Wroclavi) ja Müncheni tähetorni juhataja. Tartus töötas ta 1907. a. alates assistendi ja observaatorina, pärast Pokrovski lahkumist Permi 1915. a. ka tähetorni tegeliku juhatajana. Siin spetsialiseerus ta fotomeetriale, üritades isegi ehitada fotoelektrilist tähefotomeetrit. Esimesena maailmas fotometreeris ta Saturni rõngaid. Kui tähetorni varustusest sõja ajal suurem osa evakueeriti Permi, jäi Schönbergi kõrval tööle taevamehaanika teoreetik, Varssavi ülikooli kasvandik, assistent Tadeusz **Banachiewicz** (1882—1954), kellest sai kahe maailmasõja vahel juhtiv Poola astronoom.

Tähetorni internatsionaalne koosseis, külalisastronoomide ja väliskomandeeringute rohkus, samuti arvukad teaduslikud ekspeditsioonid aitasid luua pinda viljakaks koostööks ja tõsta tähetorni reputatsiooni. Siinne astronoomia piirdus siiski ainult päikesesüsteemi ehituse üksikasjade täpsustamisega, tähesüsteemide uurimises polnud tal midagi kaasa rääkida, sest seda töölõiku hakkasid valdama ameerika astronoomid oma hiigelteleskoopidega. Tartu astronoomia jäi mõneti alla isegi Tallinna koolipoisist amatöörile E. Õpikule (sünd. 1893). Nimelt vaadeldi mõlemas linnas meteoore; Tartus tehti seda n.-ö. klassikaliselt, Õpik aga rakendas omaloomingulist meetodit, luues uue etapi vaatlusmetoodikas. 1913. a. siirdus ta õppima Moskva ülikooli. Tallinn kui ärksat tehnilist mõtlemist hindav tööstuskeskus oli sobivaks pinnaks astronoomilise optika arengule, sealt võrsus maailmasõdade vahelisel perioodil ülemaailmselt juhtiv spetsialist B. Schmidt (1879—1935), kelle talent aga läks Tartu tähetornile täielikult kaotsi.

Nii G. V. Levitski kui K. D. Pokrovski puhul tuleb märkida nende panust kultuuriloosse. Pokrovski oli silmapaistev teaduse populariseaator ja keskkooli astronoomiaõpiku autor.[12] Levitski koostas üksikasjaliku Tartu tähetorni ajaloo ja ülevaate füüsika-matemaatikateaduskonnast ning toimetas ülikooli biograafilist teatmikku, olles selle peamisi autoreid. Nimetatud 1903. a. rektoriks, üritas ta ülikooli tüürida läbi 1905. a. revolutsiooni, kuid kaotas selle käigus ameti. Pärast Tartust lahkumist oli G. V. Levitski kuraator Vilniuses ja Varssavis. K. D. Pokrovski sai hiljem Pulkovo tähetorni

[10] 1908. a. kinkis 1000 rubla teleskoobi ostmiseks Tartu ülikooli lõpetanud jurist Witte lesk, et jäädvustada oma mehe mälestust. Raha läks fotograafiaseadme muretsemiseks uue refraktori juurde. (Г. А. Желнин. Op. cit., lk. 110.)

[11] On huvitav märkida, et 1912. a. asus assistendina tööle naine — Orlovi prantslannast abikaasa M. Orlova.

[12] Õpik tõlgiti eesti keelde 1921. a.

asedirektoriks, kus 1927. a. valiti NSVL TA korrespondentliikmeks, elu lõpul aga juhatas Odessa tähetorni.

MATEMAATILINE GEOGRAAFIA, KARTOGRAAFIA ja GEODEESIA. XIX sajandi viimasel aastakümnel ning XX sajandi algul matemaatilist geograafiat Tartu ülikoolis enam ei loetud. Väga juhuslik oli kartograafia (kaardiprojektsioonide) õpetamine. Seda kursust lugesid professor C. Weyrauch 1890. a. ning matemaatikadotsent T. Molien 1892. a.; pärast nimetatud õppeainet loengukavades ei esine. Võrdlemisi korrapäraselt loeti aga kõrgemat geodeesiat; pärast L. Schwarzi lahkumist jäi see G. V. Levitski hooleks (1897—1907). Tsaarirežiimi viimastel aastatel lugesid seda õppeainet astronoom-observaatorid A. J. Orlov (1909—1912) ning E. K. W. Schönberg (1914., 1916. ja veel 1918. a.). On huvitav märkida, et isegi Esimese maailmasõja ajal luges tähetorni assistent T. Banachiewicz astronoomiliste vaatluste ning geodeetiliste tööde kursust ekspeditsioonidel.

Agronoomiaosakonna üliõpilastele õpetasid praktilist geodeesiat kõnesoleva perioodi algul mõne aasta vältel L. Schwarz ja T. Molien, siis aga arhitektid R. Guleke ja V. A. Kessler, astronoom-observaator A. J. Orlov ning 1912. a. jällegi arhitektuuri õppejõud P. F. Nikitin.

FÜÜSIKA. 1893. a. lahkus Tartust Leipzigisse ülikooli kauaaegne füüsikaprofessor A. v. Oettingen. Pärast seda juhatasid füüsikakateedrit B. B. Golitsõn (1893) ja A. I. Sadovski (1894—1917). Erakorralise professori õigustesse määratud Boriss Borissovitš **Golitsõn** (1862—1916) oli Peterburi Mereakadeemia kasvandik, füüsikalise kõrghariduse aga omandanud Strassburgi ülikoolis 1887.—1890. a., kus ta kaitses ka doktoriväitekirja «Daltoni seadustest». Tartusse tuli Golitsõn Moskva ülikooli eradotsendi kohalt. Ta luges eksperimentaalse ja matemaatilise füüsika kursust, pidas loenguid ka elektriteooriast ja elektrokinemaatikast. Teadusliku töö vallas jätkas Golitsõn musta kiirguse temperatuuri probleemide uurimist. Ent juba 1893. a. lõpus valiti B. B. Golitsõn Peterburi TA adjunktiks ning lahkus Tartust. 1898. a. valiti ta erakorraliseks ja 1908. a. korraliseks akadeemikuks. Golitsõni töö akadeemias kuulub peamiselt optikasse ja eriti seismoloogiasse. Temast kujunes üks silmapaistvamaid sajandivahetuse füüsikuid, kaasaegse seismoloogia rajajaid. Peterburis algas Golitsõni viljakas koostöö eestlasest füüsiku J. Vilipiga, tulevase Tartu ülikooli füüsikaprofessoriga.[13]

Uueks füüsikaprofessoriks sai Aleksander Ivanovitš **Sadovski** (1859—1923), Peterburi ülikooli kasvandik, füüsikamagister, alates 1894. a. erakorraline professor ja 1900. a. korralise professori kohusetäitja.

Sadovski luges füüsika üldkursust ja teoreetilise füüsika erikursustena termodünaamikat ning elektrodünaamikat. Tema juhatamisel toimusid 1911.—1913. a. Tartu ülikooli juures üheaastased keskkoolilõpetajate ettevalmistuskursused. Kuulajate hulgas oli ka pärastine füüsikadotsent J. Lang.

Sadovski teaduslike tööde arv ei ole suur (12 tööd), ent nende seas on teoreetiliselt tähtsad uurimused valguse mehhaanilise toime kohta kristallidele. Need on kokku võetud kolmes teoses. Esimeses (1897) näidatakse teoreetiliselt, et kristallplaati läbinud valguskiir paneb plaadi teatavatel tingimustel pöörlema valguskiire kui telje ümber. Seda nähtust tuntakse praegu Sadovski efekti nime all. Teine töö (1899) on doktoriväite-

[13] П. Р. Прюллер. Физики Тартуского университета и Петербургская Академия наук и Эстония. Тлн., 1978, с. 67—70.

kiri «Elektromagnetlainete ja valguse ponderomotoorne toime kristallidele»[14] ja kolmas töö (1900) käsitleb lisatingimusi, mida tuleb arvestada efekti ilmnemiseks. Koos oma assistendi M. P. Kossatšiga püüdis ta ka eksperimentaalselt efekti avastada, kuid vastavate vahendite puudumise tõttu füüsikakabinetis ei saadud katsetes veel soovitud tulemusi. Sadovski doktoritöö jäi Peterburi ülikoolis kaitsmata eksperimentaalse materjali puudumise tõttu, kuid hiljem tunnustus saabus ja 1917. a. omistas see ülikool talle füüsikadoktori kraadi *honoris causa*. Alles 1935. a. tegi Sadovski efekti katseliselt kindlaks ja määras selle suuruse USA füüsik R. A. Beth Princentoni ülikoolis. 1917. a. A. I. Sadovski lahkus Tartust, hiljem ta töötas füüsikaprofessorina vene ülikoolis Prahas.[15]

Füüsikakateedri assistendid olid M. P. Kossatš (1896—1900), N. A. Sahharov ja E. Neugardt (1902—1917). Sahharov oli hiljem füüsikaprofessor Voroneži ülikoolis, Neugardt töötas kodanliku Tartu ülikooli Füüsikainstituudis.

FÜÜSILINE GEOGRAAFIA JA METEOROLOOGIA. Nimetatud õppetoolil töötas ülikoolireformi algul professor J. K. F. Weihrauch, kellel 1890. a. täitus 25-aastane õppejõustaaž. Siiski kinnitati ta veel viieks aastaks professoriks, kuid suri juba 1891. a. algul. Kuni uue õppejõu leidmiseni asendas teda meteoroloogia alal professor A. Oettingen, kes aga samuti peagi Tartust lahkus.

1894. a. nimetati Tartu ülikooli füüsilise geograafia ja meteoroloogia korraliseks professoriks Boriss Izmailovitš **Sreznevski**[16] (1857—1934), kes jäi sellele kohale kuni 1918. a. Sreznevski oli ühtlasi meteoroloogiaobservatooriumi juhataja ning 1899.—1903. a. füüsika-matemaatikateaduskonna dekaan.

Sreznevski pärines Peterburist, ta oli akadeemik Izmail Ivanovitš Sreznevski poeg. Ta lõpetas 1879. a. Peterburi ülikooli kandidaadikraadiga ja jäeti ülikooli juurde valmistuma professorikutseks, millega ühenduses ta end 1880.—1881. a. välismaal (Breslaus, Berliinis, Pariisis, Brüsselis, Bonnis ja eriti Heidelbergis) täiendas. Aastail 1882—1892 töötas ta Füüsika Peaobservatooriumis adjunktina ja direktori abina, pidades ühtlasi ka loenguid Peterburi kõrgkoolides. 1892. a. nimetati Sreznevski Moskva ülikooli eradotsendiks; seal pani ta aluse meteoroloogiaobservatooriumile ja füüsilise geograafia kabinetile. 1893. a. sai ta Tartu ülikoolilt doktorikraadi *honoris causa* ning asus järgmisel aastal siia tööle.

Professor Sreznevski oli rahvusvaheliselt tunnustatud meteoroloog-klimatoloog, kelle ajal meteoroloogia õpetamine Tartu ülikoolis saavutas kõrge taseme. Meteoroloogiat õpetati sel ajal füüsika-matemaatika, loodusteaduste ja agronoomia üliõpilastele; vastava ala spetsialistide koolitamine toimus aga füüsikute poolt. Meteoroloogiakursust luges Sreznevski regulaarselt 4—6 tundi nädalas, lisaks sellele veel mitmeid spetsiaalkursusi (Maa magnetism; atmosfääri elekter; dünaamiline meteoroloogia; sünoptiline meteoroloogia; meditsiiniline meteoroloogia; meteoroloogilised vaatlusriistad). Üsna sageli luges Sreznevski ka hüdroloogia ja okeanograafia kursust. Füüsilist geograafiat luges ta võrdlemisi harva ja üsna väi-

[14] А. И. Садовский. Пондеромоторные действия электромагнитных и световых волн на кристаллы. Ч. II (Теоретическая). Юрьев, 1899.

[15] P. Prüller. Füüsika Tartu ülikoolis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. — TRÜ ajaloo küsimusi, VIII. Tartu, 1979, lk. 9—28.

[16] Биографический словарь профессоров... т. I, с. 435—439; Е. К. Линдемаа. Борис Измайлович Срезневский и его роль в развитии метеорологии в Эстонии. — Сборник работ Таллинского Гидрометеор. обс., 1965, вып. 3, с. 3—11.

keses ulatuses. Professor Sreznevski teaduslik tegevus meteoroloogia ja klimatoloogia vallas oli väga edukas; sellele tööle oskas ta kaasa tõmmata ka oma õpilasi. Sreznevski oli õpetajaks-juhendajaks ka esimestele eestlastest meteoroloogidele (E. Oldekop, H. Liidemaa jt.). Tema juures omandas 1894. a. kandidaadikraadi füüsilise geograafia alal eestlane E. Rosenthal, kellest sai hiljem Varssavi ülikooli füüsikaprofessor.[17] 1918. a. lahkus B. Sreznevski Eestist. Aastast 1919 töötas ta Ukrainas Kiievi meteoroloogiaobservatooriumi direktorina. 1920. a. valiti ta Ukraina Teaduste Akadeemia liikmeks.

Füüsilise geograafia tagasihoidlikku seisundit parandas mõnevõrra teise geoloogiaprofessuuri asutamine ülikooli juurde 1896. a. Sellega seoses laienes ka füüsilise geograafiaga seotud distsipliinide lugemine. Esimene sellel kohal töötanud professor N. I. Andrussov luges dünaamilist geoloogiat ning veel mitmeid geograafia suhtes olulisi spetsiaalkursusi (merepõhja geoloogia, geotektoonika ja vulkanism, maa- ja merepinna iidsed kõikumised, geomorfoloogiline kaardistamine). Tema järglane G. P. **Mihhailovski** luges peale üldise geoloogia korrapäraselt ka geomorfoloogiat (geofüsiograafiat). Dünaamilise geoloogia õpetamist jätkas ka viimane tsaariaegne geoloogiaprofessor N. Bogoljubov.

Eriti väärib esiletõstmist geoloogia õppejõud Vladimir Vladimirovitš **Bogatšov** (1881—1965), kes tundis tõsist huvi geograafia vastu. Bogatšov lõpetas 1905. a. Peterburi ülikooli ning jäeti selle juurde edasi õppima. 1907. a. määrati ta Tartu ülikooli geoloogiakabineti assistendiks ning 1910. a. eradotsendiks. V. V. Bogatšov luges loodusteaduse üliõpilastele hüdrogeoloogiat, Euraasia fauna arengut, zoogeograafia, geoloogilisi aluseid. Ajutiselt töötas ta geoloogina ja mullateadlasena Kaukaasias ning juhendas Tartu üliõpilaste geoloogilist ekskursiooni mööda Gruusia sõjateed. Esimese maailmasõja aastail luges V. Bogatšov õppeülesande korras geograafilisi aineid ajalookeeleteaduskonnas.

Kompleksse looduseuurimise üheks pioneeriks Tartu ülikoolis oli botaanik Johann Christoph **Klinge**. 1890. a. luges ta taimegeograafiat, aastail 1891—1895 telmatoloogiat. Eesti järvede floorat uurides avastas J. Klinge seaduspärasuse valitsevate tuulte suuna ning järve erinevate osade kinnikasvamise kiiruse vahel, mis on tuntud Klinge seaduse nime all[18].

Silmapaistev uurimisreisija ja Vene Geograafiaseltsi tegevliige oli N. I. **Kuznetsov**, Tartu ülikooli botaanikaprofessor. Tartus töötades pani ta aluse floristilis-taimegeograafilisele koolkonnale. Taimegeograafiat lugesid kõnesoleval perioodil peale N. I. Kuznetsovi ka mitmed tema kaastöölised (B. L. Hryniewiecki, P. I. Mištšenko ja N. P. Popov). Zoogeograafiat lugesid samal ajal professorid J. T. Kennel ja A. N. Severtsov, kuigi harva.

Uurimisekspeditsioonide traditsioon jätkus ka sajandivahetusel. Silmapaistvateks uurimisreisijateks olid geoloogid F. Loewinson-Lessing ja N. I. Andrussov, botaanikud N. I. Kuznetsov ja N. A. Busch ning paljud teised. Ülikooli kasvandikest olgu nimetatud polaaruurija Eduard Toll,

[17] H. Aruksaar. Professor Elmar Rosenthali teaduslik-pedagoogilisest tegevusest ja selle kultuuriloolisest taustast. — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, III. Tartu, 1980, lk. 56—76.

[18] J. Chr. Klinge. Über den Einfluss der mittleren Windrichtung auf das Verwachsen der Gewässer nebst Betrachtung anderer von der Windrichtung abhängiger Vegetations-Erschenigungen im Ostbaltikum. — Botanische Jahrbücher für Systematik, Pflanzengeschite und Pflanzengeographie, Bd. XI. Leipzig, 1890.

kes 1900.—1902. a. juhtis Vene Teaduste Akadeemia ekspeditsiooni laeval «Zarja» ning seni üksikasjalikumalt selgitamata põhjustel hukkus Severnaja Zemlja piirkonnas Põhja-Jäämerel.

KEEMIA. 1892. a. siirdus pensionile 70-aastane keemiakateedri juhataja C. E. H. Schmidt. Pärast teda töötasid keemiakateedris Gustav Tammann, L. V. Pissarževski (1904—1908), A. D. Bogojavlenski (1907—1918) ja G. A. Landensen (1909—1918).[19]

Hoolimata koolkonna juhi G. Tammani lahkumisest 1902. a. Göttingeni, jätkus tema rajatud uurimissuund keemiakateedris kuni ülikooli evakueerimiseni Voroneži 1918. a. Faasiliste muundumiste valdkonnas teostatavate tööde sisuliseks juhendajaks oli Tammani õpilane ja üks lähemaid kaastöötajaid A. D. Bogojavlenski. Revolutsiooniaastail 1905—1908 oli õppetoolil Lev Vladimirovitš **Pissarževski** (1871—1938), hilisem NSV Liidu Teaduste Akadeemia liige (1934). Tartus uuris Pissarževski peamiselt lahusti mõju keemiliste reaktsioonide tasakaalule. Siin ilmunud uurimustes lahuste elektrijuhtivusest formuleeris Pissarževski Walden-Pissarževski reegliks nimetatava seaduspärasuse. Ehkki füüsikalise keemia arengus etendasid need tööd üsna tähtsat osa, ei õnnestunud Pissarževskil Tartus siiski rajada originaalset uurimissuunda. Tema tööd raskendas ülikooli keemialaboratooriumi aegunud materiaalne baas. Jaanuaris 1908 valiti Pissarževski Kiievi Polütehnilise Instituudi erakorraliseks professoriks ja siitpeale katkesid tema otsesed sidemed meie ülikooliga. L. V. Pissarževski hilisem tegevus möödus peamiselt Ukrainas ja Gruusias, kus tema initsiatiivil loodi mitu teaduslikku instituuti ja kõrgkooli (Ukraina NSV TA Füüsikalise Keemia Instituut jt.).

1907. a. eraldati kateedrile veel teine professorikoht. Sellele kohale valiti Aleksandr Dmitrijevitš **Bogojavlenski** (1868—1941), kes sai pärast Pissarževskit 1908. a. kateedrijuhataja. Bogojavlenski oli lõpetanud Tartu ülikooli keemia erialal 1895. a. Tema teaduslik produktiivsus ei olnud eriti kõrge, kuid ta uurimused lahuste elektrijuhtivuse ja kristallisatsiooni kineetika valdkonnas saavutasid laialdase tunnustuse. Ta oli üks esimesi, kes uuris nn. vedelate kristallide (p-asofenetool, p-asoksüfenetool jt.) struktuuri ja kristalliseerumist. Peale nimetatute pärineb Bogojavlenskilt veel rida episoodilisi töid, mis käsitlevad metallide toimet fotoplaatidele, toorpiirituse puhastamise võimalusi, estrite moodustumist, mõningate kristallide soojusmahtuvuse sõltuvust temperatuurist jne.

Pärast ülikooli evakueerimist Voroneži Bogojavlenski Tartusse enam tagasi ei pöördunud ja temast sai nõukogude võimu poolt vastloodud Voroneži Riikliku Ülikooli orgaanilise keemia kateedri esimene juhataja. Ta suri vahetult enne Suurt Isamaasõda. A. D. Bogojavlenskit loetakse orgaanilise keemia uurimissuundade rajajaks Voronežis.

A. D. Bogojavlenski ja G. Landesen suunasid paljude õpilaste teaduslikud huvid heterogeense tasakaaluga seotud probleemide valdkonda. Tartus sai alguse V. A. Borodovski, R. F. Hollmanni, N. V. Kultašovi, J. W. O. Narbuti, R. Sahmeni jt. teaduslik tegevus. Nendest V. A. Borodovski, R. F. Hollmann ja R. Sahmen olid tihedates sidemetes Göttingenis töötava G. Tammaniga. Riiast pärit R. F. Hollmann õppis Tartus keemiat aastail 1896—1901, ülikooli lõpetamise järel jäi ta siia tööle assistendina. Ajavahemikus 1902—1906 viibis ta

[19] Siin ja edasi on kasutatud uurimust: U. Palm. Keemia arengujooni Tartu ülikoolis 1802—1918. — Tartu Riikliku Ülikooli keemiaosakond 1947—1972. Tartu, 1972.

korduvalt kestvatel teaduslikel komandeeringutel välismaal. Hollmann lahkus Tartust 1912. a., hiljem valiti ta Saraatovi ülikooli keemiaprofessoriks. R. F. Hollmanni teaduslikud tööd on seotud peamiselt kristallhüdraatide ja kaksiksoolade muundumiste ja püsivuse uurimisega.

Vassili Andrejevitš **Borodovski** (1878—1914) astus 1898. a. Tartu ülikooli keemiat õppima. Ülikooli lõpetas ta 1903. a. ja suunati G. Tammani soovitusel kaheks aastaks edasi õppima professuuri. 1907. a. keskel nimetati Borodovski eradotsendiks. 12. oktoobril 1907 luges Borodovski Tartu ülikoolis oma avaloengu «Elementide muundumine». Valitud teema sai määravaks ka tema edasises teaduslikus tegevuses. Nimelt komandeeriti Borodovski 1908. a. ülikooli stipendiaadina kaheks aastaks välismaale, töötamaks Thomsoni, Ramsay, Starki ja Rutherfordi laboratooriumides keemiliste elementide radioaktiivsuse valdkonnas. 1912. a. tehti Borodovskile kui ühele paremale radioaktiivsuse spetsialistile Venemaal ettepanek lugeda Peterburi ülikoolis vastavat erikursust. Ta siirduski kohe Peterburisse, kus suri 1914. a.

On huvitav märkida, et Tartu oli Venemaal esimene keskus, kus Borodovski eestvõtmisel alustati intensiivset tööd raadiumi eraldamiseks kodumaisest toorainest, peamiselt Fergana maakidest. Rasketest töötingimustest hoolimata õnnestus Borodovskil tänu originaalsele eraldamismetoodikale saada Tartus kätte esimesed raadiumisoola kogused. Tartus alustatud tööd jätkusid Peterburis ja viisid esimese kodumaise puhta raadiumi eraldamiseni. Teaduse ajalukku ongi V. A. Borodovski end jäädvustanud kui üks pioneere radioaktiivsuse uurimisel ja radioaktiivsete maakide töötlemise organiseerimisel Venemaal.

Tartus omandas keemiku diplomi ja töötas ligi kaks aastakümmet hilisem Permi ja Voroneži ülikooli professor Nikolai Viktorovitš **Kultašov** (1874—1948). Ta oli aastail 1924—1942 ja 1945—1948 Voroneži ülikoolis füüsikalise keemia kateedri juhataja.

Üheaegselt G. Tammani, L. V. Pissarževski ja A. D. Bogojavlenskiga töötas Tartu ülikoolis väljapaistev keemik, esimese kautšukitaolise aine sünteesija Ivan Lavrentjevitš **Kondakov** (1857—1931), kes aastail 1895—1918 oli arstiteaduskonnas farmaatsiaprofessoriks. Hariduselt oli Kondakov keemik, ta lõpetas 1884. a. Peterburi ülikooli A. M. Butlerovi õpilasena, kelle mõjul alustas konjugeeritud kaksiksidemetega süsivesinike polümerisatsiooniprotsesside uurimist. Juba 1901. a. õnnestus Kondakovil Tartus polümeriseerida 2,3-dimetüülbutadieen-1,4 kautšukitaoliseks elastseks polümeeriks. Tartus kirjutas ta teaduse ajaloos esimese monograafia sünteetilisest kautšukist («Sünteetiline kautšuk, selle homoloogid ja analoogid», 1912). I. L. Kondakov suri oktoobris 1931, ta on maetud Elvas.

Alates 1909. a. oli keemiakateedri teiseks professoriks Georg Rudolf Wilhelm **Landesen** (1866—1935), Tartu ülikooli kasvandik, professorite C. E. H. Schmidti ja G. Tammani õpilane. Landesen uuris silmapaistvate tulemustega vee ja vesilahuste soojuspaisumist ning kaitses sel alal magistritöö 1906. a. Peterburi ülikoolis. Tema poolt mõõdetud soojuspaisumise andmed osutusid niivõrd täpseks, et neid kasutatakse veel tänapäevalgi.[20] Kodanliku diktatuuri perioodil oli G. A. Landesen anorgaanilise keemia professoriks kuni 1932. a., kuid pidas loenguid ja juhendas üliõpilaste laboratoorseid töid ka analüütilises keemias.

[20] V. Past. Tartu ülikooli keemiaosakond kodanliku Eesti perioodil. — TRÜ keemiaosakond, 1947—1972. Tartu, 1972, lk. 41.

Käesoleva sajandi kahel esimesel aastakümnel tegid Tartu keemikud arvestatavat teaduslikku uurimistööd, kuid siiski kannavad need aastad paigaltammumise ja teaduse põhisuundadest eemaldumise pitserit. Nigel materiaalne baas ja rasked töötingimused olid peamisteks põhjusteks, miks keemiakateedri lootustandvamad jõud (L. V. Pissarževski, V. A. Borodovski, R. F. Hollmann jt.) kasutasid iga võimalust Tartust lahkumiseks. Oma osa etendas ka Tartu üha süvenev isoleeritud majandus- ja kultuurielu suurtest keskustest. Selles valguses on täiesti mõistetav, miks pärast Tammani lahkumist keemiakateeder ei suutnud enam taastada endist kõrget teaduslikku ja pedagoogilist mainet.

4. ARSTITEADUSED

Arstiteaduskond oli endiselt suuremaid Tartu ülikoolis nii üliõpilaste kui ka kateedrite ja õppejõudude arvu poolest. Ajavahemikul 1889—1918 töötas arstiteaduskonnas 79 õppejõudu (assistente kaasa arvamata), neist 51 professorit. Valdav enamik õppejõude (66) kinnitati ametisse ülikoolireformi teostamise ajal või sellele järgnenud aastail. Nendest olid 29 Tartu ülikooli, 19 Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia, 13 Moskva Ülikooli ja viis teiste Vene ülikoolide kasvandikud. Tartu ülikoolil kujunesid seega tihedad sidemed vene teaduslike meditsiinikoolkondadega, eriti nimetatud kõrgkoolidega, kus töötasid paljud ülemaailmselt tuntud, nimekad teadlased.

Normaalse anatoomia kateedrit juhatasid A. Rauber (1886—1911) ja H. Adolphi (1912—1918). Eradotsentide ja ülemääraliste prosektoriabidena töötasid R. J. Weinberg (1903—1905) ja E. Landau (1909—1915).

Anatoomiaprofessor August **Rauber** (1841—1917), Müncheni ülikooli kasvandik, oli töötanud silmapaistvate saksa anatoomide T. L. Bischoffi juures Münchenis ja W. Hisi juures Leipzigis. Tartus juhatas ta anatoomiakateedrit 25 aasta vältel. Nõukogude anatoom G. F. Ivanov kõrvutab teda selliste teadlastega nagu A. O. ja V. O. Kovalevskid, I. I. Metšnikov, V. M. Behterev, A. N. Severtsov jt., kes oma töödega on kaasa aidanud XX sajandi morfoloogia väljakujunemisele. A. Rauber rajas Tartus 1890. aastaks suurepärase anatoomia õppemuuseumi, mis pälvis üldise tunnustuse eeskujulike preparaatide ja hea korraldusega. Ta avaldas üle 100 teadustöö, peamiselt anatoomiast, embrüoloogiast ja antropoloogiast. Osteoloogiaalastes töödes uuris ta luude ehitust ja mehaanilisi omadusi, tuues võrdlev-anatoomilisi paralleele. Närvisüsteemi anatoomias pööras ta erilist tähelepanu kraniaalnärvide ganglionidele, tehes kindlaks nende kuuluvuse kas somaatilise või vegetatiivse süsteemi juurde. Ta kirjeldas esimesena vestibulaarganglioni ja pea piirkonnas paiknevate ganglionide rakkude kuju. Kõrvuti nende töödega huvitas teda ka peaaju poolkerade reljeef, mille uurimisele ta tõmbas kaasa oma kaastöötajaid (E. Landau, V. P. Gorjainov, R. J. Weinberg). Embrüoloogias, kus ta esimeste seas kasutas eksperimenti, oli A. Rauber veendunud evolutsionist, väljendades materialistlikku seisukohta organismi ja väliskeskkonna ühtsusest, samuti organismi üksikosade omavahelisest seosest.[1] Temalt on pärit neurula mõiste, samuti tähtis avastus lootepõie erilise kattekihi olemasolust, mis kannab Rauberi trofoblasti kihi nimetust. Antropoloogias astus ta välja rassismi vastu. 1901. a. taotles A. Rauber iseseisva antropoloogiakateedri asutamist.[2] Ülemaailmse tuntuse tõi talle inimese anatoomia õpik-käsiraamat, mis F. Kopschi ümbertöötluses ilmus kordustrükkidena (1968/69. aastal 20. korda) ning tõlgiti mitmesse keelde. A. Rauberi õpilastest ja kaastöötajatest H. Adolphi sai professoriks Tartus, R. J. Weinberg Peterburis (nagu A. Raubergi astus ta välja tol ajal tekkiva rassiteooria vastu), N. G. Stadnitski Saratovis, E. Landau Bernis, Kaunases ja Lausanne'is.

[1] Г. Роокс, Э. Когерман. Из жизни и деятельности А. Раубера. — Архив анатомии, 1962, № 1, с. 110—116.

Embrüoloogia, histoloogia ja võrdleva anatoomia kateedrit juhatasid N. K. Tšermak (1896—1902), P. A. Poljakov (1902—1911), V. J. Rubaškin (1912—1918). Prosektoriteks olid V. K. Schmidt (1893—1898), N. P. Kornilovitš (1899—1903) ja W. Schmelzer (1904—1912).

Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia kasvandik, F. V. Ovsjannikovi õpilane Nikolai Karlovitš **Tšermak** (1856—1903) hakkas peale kohustuslike loengute ja praktikumide lugema iga-aastast histoloogilise tehnika kursust, rajas selleks eraldi ruumid katseloomade jaoks ja fotograafiakambri. Uurijana huvitus ta rakkude jagunemisest ja peenstruktuurist (avastas 1901. a. forelli munarakus mitokondrid, mis hiljem avastati ka teistes rakkudes), kõhr- ja sidekoe arengust ja ehitusest, jõudis üsna ligi Golgi aparaadi avastamisele, tähelepanu esimesena karüokineesi lõhe munarakus, ent ei avaldanud seda tööd õigeaegselt. Tema õpilane N. P. Kornilovitš sai Tartus tuntuks vöötlihaskoe uurimisega, hiljem sai temast professor Leningradis. N. K. Tšermaki juures prosektorina töötanud V. K. Schmidt sai professoriks Peterburis, nõukogude ajal Permis. Professor Pjotr Andrejevitš **Poljakovi** (1862— ?) töödest Tartus väärib märkimist originaalne 3-köiteline histoloogia ja embrüoloogia käsiraamat (üldmaht 1820 lk., ilmus a. 1908—1909) ja võrdleva anatoomia õppevahendid (1907—1908), milledes ta esines darvinismi pooldajana. Professor Vladimir Jakovlevitš **Rubaškin** (1876—1932) oli töötanud kuulsa I. P. Pavlovi laboratooriumis, ta uuris peamiselt neurohistoloogiat, andes sellesse tunduva panuse. Tartus ta täiustas histoloogia ja embrüoloogia õpetamist. Esimese maailmasõja aastail tegi ta suurt ühiskondlikku tööd: oli Punase Risti Seltsi voliniku abi Tartus asuvate raviasutuste juhatamisel ja erakorralise epideemiatõrje komisjoni esimees. P. A. Poljakov ja V. J. Rubaškin siirdusid Tartust professoriteks Harkovi ülikooli. Nende õpilaseks oli esimene eestlasest histoloog H.-A. Kull.[3]

Füsioloogiakateedrit juhatasid V. N. **Popov** (1894—1895) ja V. P. Kurtšinski (1896—1918). Eradotsent oli V. V. Zavjalov (1899—1901) ja dotsent P. A. Glagolev (1918).

Vassili Nikolajevitš **Popov** (1862—1895) oli Moskva ülikooli kasvandik ja J. M. Setšenovi õpilane, ent Tartus sai ta töötada lühikest aega, sest suri siin juba 1895. a. Ta kutsus endale assistendiks Moskvast üliõpilase V. V. Zavjalovi, kes lõpetas ülikooli Tartus ja kaitses siin 1899. a. doktoriväitekirja valkude seedimise teooriast. Arstiteaduskonna ülesandel luges ta lühikest aega füsioloogilise keemia kursust, tõlkis vene keelde Halliburtoni töö «Uriini füsioloogiline ja patoloogiline keemia», kirjutas ise populaarteadusliku töö «Füsioloogiline keemia» (1901), läks seejärel üle õppejõuks Odessa ülikooli füsioloogilise keemia kateedrisse. Professor Vassili Palladijevitš **Kurtšinski** (1855—1919) oli Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia kas-

[2] Заключения факультетов. Юрьев, 1901, с. 69—70; ENSV RAKA, f. 402, nim. 9, s.-ü. 423, l. 5—6.

[3] Ю. Э. Аренд, В. В. Калнин. К столетию кафедры гистологии медицинского факультета Тартуского университета. — Архив анатомии, 1977, № 1, с. 90—91.

vandik, ent enne Tartusse tulekut töötas prosektorina ja eradotsendina Kiievi ülikoolis. Tema ajal, alates 1895/96. õppeaastast muutus füsioloogiline keemia (loengud ja praktilised tööd) kohustuslikuks õppeaineks. Ta taastas Füsioloogiainstituudi juures füsioloogilise keemia laboratooriumi. Uurimistöös käsitleti tugiaparaadi füsioloogiat, luustikulihaste erutuvuse küsimusi ja seedefüsioloogiat.[4] V. P. Kurtšinski luges füsioloogiat ja füsioloogilist keemiat ka Tartu eraülikoolis, kus ta oli arstiteaduskonna dekaaniks ja aastail 1914—1917 direktoriks.[5]

Üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia kateedrit juhatas V. A. Afanasjev (1894—1918). Eradotsentideks olid G. R. Rubinstein (1901—1902) ja I. I. Širokogorov (1909—1915, eraõpetaline professor 1916—1918).

Vjatšeslav Aleksejevitš **Afanasjev** (1859—1942) oli Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia kasvandik, tuntud vene patoloogide N. P. Ivanovski (Peterburi) ja V. V. Podvõssotski (Kiiev) õpilane. Hiljem täiendas ta end välismaal Virchowi, Baumgarteni, Roux', Metšnikovi, Rubneri jt. juures. Tartus töötas ta professorina 25 aastat, oli pikemat aega ka arstiteaduskonna dekaaniks (1912—1918), hiljem sai temast silmapaistev nõukogude patoanatoom (Voronežis). Afanasjev taastas 1896. a. oma kulul Patoloogiainstituudi juures bakterioloogialaboratooriumi ning luges aastail 1896—1904 aeg-ajalt bakterioloogiakursust.[6]

Uute õppeprogrammide kehtestamisega tuli Afanasjevil teha faktiliselt kahe mehe töö, seepärast taotles ta korduvalt oma õppetooli jagamist kaheks iseseisvaks kateedriks. (Vastavalt 1884. a. üldpõhikirjale pidi vene ülikoolides olema üldpatoloogia koos laboratooriumiga) ja patoanatoomia kateeder.) Esimese instituudi aoks taotles ta eri hoone rajamist.[7] Teaduslikus tegevuses püüdis Afanasjev ühendada patoanatoomia andmeid eksperimentaalsete uuringutega. See suund läbib kõiki tema tähtsamaid töid eksperimentaalse tuberkuloosi, septitseemia, onkoloogia, endokrinoloogia ja arterioskleroosi alal. Rida tema töid on pühendatud bakterioloogiale: ta oli I. I. Metšnikovi fagotsütaarse teooria innukas pooldaja ja propageerija. Tema juhendamisel valmis suur hulk teadustöid, neist ainuüksi Tartus 16 doktoriväitekirja. V. A. Afanasjevi Tartu-perioodi õpilastest said hiljem silmapaistvateks teadlasteks patoanatoom I. I. Širokogorov (professor Bakuus, NSVL MA tegevliige), ftisiaater G. R. Rubinstein (professor Moskvas), patoanatoom A. Valdes (professor Tartus).

Farmakoloogia, dieteetika ja meditsiiniajaloo kateedrit juhatasid S. J. Tširvinski (1897—1902) ja D. M. Lavrov (1902—1918). Eradotsentidena tegutsesid G. P. Svirski (1899—1910) ja V. N. Vorontsov (1912—1918).

Stanislav Jossifovitš **Tširvinski** (1852—1922) jätkas Tartu farmakoloogiakoolkonna eksperimentaalset uurimissuunda. Ta oli Moskva ülikooli kasvandik, seejärel täiendanud end välismaal, sealhulgas Strassburgis O. Schmiedebergi juures. Tuntuse omandas ta arvukate eksperimentaalsete uuringutega, mis olid pühendatud uitnärvi aortaalse haru (depressornärv, mis vähendab pulsisagedust ja alandab vererõhku) füsioloogia ja

[4] Г. В. Левицкий. Ук. соч., 1903, с. 310—314.

[5] V. Kalnin. Tartu eraülikool 1908—1918. — Mõnda mineviku Tartust. Tallinn, 1972, lk. 102—103.

[6] В.В. Калнин. Преподавание и изучение микробиологии и эпидемиологии в Тартуском университете в XIX и начале XX столетий. — Достижения науки и практики в области микробиологии и эпизоотологии. Тарту, 1973, с. 187—188.

[7] ENSV RAKA, f. 402, nim. 9, s.-ü. 339, l. 34; s.-ü. 423, l. 45.

selle mitmesuguste farmakoloogiliste vahenditega mõjustamise uurimisele, tänu millele õnnestus kinnitada varem ainult hüpoteetiliselt oletatud veresooni laiendava keskuse olemasolu, samuti eksperimentidega, mis kinnitasid lümfinõristuse filtratsiooniteooria. Tartus jätkas Tširvinski neid töid, samuti uuris kloroformnarkoosi, narkootilise ja loomuliku une erinevusi jm. Tema toimetamisel ilmus kolm kogumikku «Tartu farmakoloogiainstituudi töid» (1900—1902). Edasi siirdus S. J. Tširvinski Moskva ülikooli, kus rajas eksperimentaalfarmakoloogide koolkonna.[8] Tema järglane Tartus David Melitanovitš **Lavrov** (1867—1929), samuti Moskva ülikooli kasvandik, oli saksa keeles avaldatud töödega endale nime teinud, töötanud Pariisis ja Peterburi Eksperimentaalmeditsiini Instituudis kuulsa füsioloogi I. P. Pavlovi ja silmapaistva biokeemiku M. W. Nentskiga. Farmakoloogias püüdis Lavrov alati kasutada biokeemilisi uurimismeetodeid. Eksperimentaatorina sai Lavrov palju väärtuslikke andmeid valkude laguproduktide kohta, uuris letsitiinide farmakodünaamilisi omadusi, nende vastastikust toimet raviainetega. Esimese maailmasõja ajal oli D. M. Lavrov Punase Risti Seltsi teenistuses Looderinde armeede juures, võttes aktiivselt osa meetmete väljatöötamisest lämmatavate gaaside vastu.[9] Temast sai tuntud nõukogude farmakoloog (Voronežis, seejärel Odessas). Tema Tartu-perioodi õpilastest said professoriteks V. N. Vorontsov (Voronež), F. T. Tjulpin (Odessa) ja E. Svirlovski (Riia).

Farmaatsiakateedrit juhatas I. L. Kondakov (1895—1918). Õpetatud apteekriks oli J. Schindelmeiser (1902—1915, eradotsent 1916—1917 ja dotsent 1918), eradotsentideks N. I. Kromer (1894—1897) ja V. A. Skvortsov (1908—1912).

Farmaatsiainstituut, mis asus nn. vanas ülikooli majas (Rüütli tänava ja Suurturu nurgal), oli saanud joonistuskooli likvideerimise tõttu 1893. a. ruume juurde. Ent instituudi uueks direktoriks määratud Peterburi ülikooli kasvandik, A. M. Butlerovi õpilane Ivan Lavrentjevitš **Kondakov** (1857—1931) leidis, et instituudi seisukord kaugeltki ei vasta kaasaja teaduse nõuetele sisustuse ja varustuse poolest. Ta pidas tarvilikuks muuta ka õppeplaane ja laiendada õpetatavate ainete programme. 1896. a. lisati tema ettepanekul farmaatsiaosakonnas üks semester selle võrdsustamiseks teiste vene ülikoolide omadega. Kuid farmatseutide õppeaja pikendamine ja professor Kondakovi suur nõudlikkus kuulajate teadmiste suhtes, samuti juudi rahvusest kuulajate arvu viimine ettenähtud 5-protsendilise normini tingisid farmaatsiakuulajate arvu tunduva vähenemise (1899. a. 281 kuulajat, 1900. a. ainult 77).[10] Edaspidi kuulajate arv mõnevõrra kasvas just Venemaa teistest kubermangudest pärinejate arvel. XX sajandi algul oli neid aastas 100—150. Näiteks 1912. a. pärines 146 farmaatsiakuulajast 98 (s.o. 70%) Venemaa teistest kubermangudest.[11]

Kondakov kujunes Tartus nimekaks spetsialistiks orgaanilise keemia alal. Ta avaldas rohkesti töid küllastamata süsivesikute isomerismist, samuti stereokeemia valdkonda kuuluvaid töid, tegi ettepaneku toota kamprit siberi nulu okste õlist, nii nagu seda tehakse praegu Nõukogude Liidus.

[8] Д. М. Российский. 200 лет медицинского факультета Московского государственного университета. М., 1955, с. 130—132.

[9] ENSV RAKA, f. 402, nim. 9, s.-ü. 423, l. 26—27; nim. 4, s.-ü. 1497, l. 27 p.

[10] Статистические таблицы и личные списки к Юрьевскому, бывшему Дерптскому университету (1802—1901). Юрьев, 1902.

[11] H. Martinson, A. Pärna. Farmatseutide eftevalmistamisest Tartu ülikoolis enne 1917. aastat. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, III. Tartu, 1975, lk. 161.

Eriti silmapaistev koht kuulub Kondakovile sünteetilise kautšuki loomisloos (vt. Keemia). Kondakov ja füsioloogiakateedri vanemassistent A. L. Kessler korraldasid 1915. a. juunis ja juulis oma meetodite järgi katseid võitluseks lämmatavate gaaside vastu. I. L. Kondakov pani ette võitluseks klooriga erilisest keemilisest vahendist koosneva gaasitorbiku. Need katsed äratasid armee sanitaarteenistuse juhtkonna tähelepanu ning mõlemad teadlased kutsuti Petrograd, selgitamaks lämmatavate gaaside vastu võitlemise meetodite rakendamist. Farmaatsiainstituudis tehti Esimese maailmasõja ajal Punase Risti Seltsi kohaliku komitee palvel ka Tartu kaevuvete analüüse.[12] I. L. Kondakovi õpilastest J. Maizite sai professoriks Riias.

Eripatoloogia ja kliiniku kateedrit (teaduskonnasisehaiguste kliinikut) juhatasid S. M. Vassiljev (1892—1903), K. Dehio (1903—1917) ja A. I. Jarotski (1917—1918). **Teist eripatoloogia ja kliiniku kateedrit** (hospitaalsisehaiguste kliinikut) juhatasid K. Dehio (1886—1903, dotsent 1883—1886), A. I. Jarotski (1904—1917, eradotsent 1903—1904) ja A. Z. Bõlina (1917—1918). **Polikliiniku, arstliku diagnostika ja propedeutika kateedrit** juhatasid N. A. Saveljev (1898—1912), N. N. Vestenrik (1912—1917) ja H. Koppel (1917—1918. a. kevad). Eradotsendiks oli E. Masing (1912—1917). Sisehaiguste eradotsentidena tegutsesid veel A. A. Krupetski (1897—1901), F. T. Tjulpin (1910—1914), N. I. Leporski (1912—1917) ja P. H. Kalatšov (1915—1918).

XIX sajandi lõpul algas kliinilises meditsiinis Tartu ülikoolis Botkini ja Pavlovi ajajärk. Seda tähistas eelkõige kuulsa klinitsisti S. P. Botkini õpilase, silmapaistva terapeudi Stepan Mihhailovitš **Vassiljevi** (1854—1903) asumine teaduskonnasisehaiguste kliiniku direktoriks ning eripatoloogia ja -teraapia professoriks. Vassiljev täiustas oluliselt kliinilist laboratooriumi ning rajas bakterioloogiakabineti. Algusest peale hakkas ta evitama Tartus haigete uurimise täiuslikke teaduslikke metoodikaid, mida soovitasid S. P. Botkin ja G. A. Zahharjin, rakendas nende kliinilistel õpetustel põhineva uue, põhjaliku haigusloo vormi, samuti rakendas IV ja V kursuse üliõpilasi subassistentidena kliinikutes.[13]

Vassiljevi tähtsamad tööd on pühendatud südame- ja veresoonkonna ning seedekulgla haiguste etioloogia, patogeneesi, kliiniku ja ravi, vere ja ainevahetuse patoloogia ning palaviku olemuse uurimisele. Tähtis koht tema uurimustes oli balneoloogiliste tegurite ja mõnede loodusliku päritoluga vahendite tähtsuse väljaselgitamisel haiguste ravis ja profülaktikas. Vassiljevile kuulub Jessentuki allikate vee bakteriaalse ja mineraalse koostise määramise teene, ta uuris detailselt ka nende vete toimemehhanismi loomade ja inimese ainevahetusprotsessidele.

Kasutades Pavlovi metoodikat, oli ta üks esimesi, kes kliiniliselt ja eksperimentaalselt põhjendas gastriitide raviprintsiibid. 1895. a. rakendas ta esimeste seas maailmas edukalt kõhunäärme preparaate suhkruhaiguse ravimiseks. Nagu Botkingi, omistas Vassiljev närvisüsteemile suurt tähtsust kõigi eluprotsesside regulatsioonis, normis ja patoloogias, samuti oli ta meditsiinis anatoomilis-füsioloogilise ja profülaktilise suuna veendunud pooldaja.[14] Alates 1889. a. andis Vassiljev omal kulul välja ajalehte «Meditsiin», mille toimetamist jätkas kuni 1896. a., töötades juba Tartus.

---

[12] ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1497, l. 20—2 p., 26—27 p.

[13] Г. В. Левицкий. Ук. соч., 1903, с. 170—171.

[14] А. М. Циклин, С. М. Васильев и его клиническое наследие. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, IX. Tartu, 1979, lk. 35—42.

1892. a. hakkas ta välja andma «Tartu meditsiinikliiniku töid» (ilmus kuus köidet), milledes peale kliiniku aruannete avaldas enda ja oma õpilaste uurimusi.

Tartu ülikooli klinitsist-terapeut K. G. C. **Dehio** (1851—1927) tegi ära suure töö ülikooli hospitaalkliiniku ja polikliiniku täiustamisel ning väljaarendamisel. Polikliinik muutus iseseisvaks instituudiks omaenda direktori ja koosseisudega. Dehiol on teeneid ka leepratõrje korraldamisel ja leepra uurimisel. Ta tõi veenvaid andmeid, tõendamaks leepra nakkavust ja eduka võitluse võimalust haigete isoleerimise teel. Peamiselt tema algatusel asutati mitu leprosooriumi, neist Muuli leprosoorium 1891. a. Tartu lähistel üliõpilaste õpetamise eesmärgil. Eriti tuntuks said Dehio tööd südamehaiguste alalt, muu hulgas esineb kirjanduses temanimeline katse: uitnärvi kõrgenenud toonuse määramine südamearütmia puhul atropiinisüsti abil naha alla.[15] Dehiole kuulub ka aniliinimürgistuse juhtumi kirjeldus (1888), mis sai tõukeks reale toksikoloogiaalastele töödele farmaatsia- ja farmakoloogiakateedrites, samuti huvitavaid töid nakkus-, kopsu- ja närvihaiguste, proteiinoteraapia ja alkoholismi alalt. Tema juhendamisel valmis 25 doktoriväitekirja ja tema õpilasteit ilmus trükis 47 tööd.[16]

Dehio kaastöötaja, eradotsent Ernst **Masing** (1879—1956) evitas kliinilisse praktikasse mitmeid tähtsaid diagnoosimismeetodeid, nagu vere leukotsüütide valem, tsüstoskoopia jt., ning teostas aastail 1909—1912 üldbioloogilise iseloomuga uurimisi nukleiinhappe osast rakkude pooldumisel, mis on osutunud nüüdisaegse rakubioloogia ja biokeemilise embrüoloogia arenemise üheks lähtepunktiks.[17]

1898. a. läks polikliiniku juhatamine üle kolmandale eripatoloogia ja kliiniku professorile, kelleks määrati Nikolai Aleksandrovitš **Saveljev** (1860— ?), Moskva ülikooli kasvandik, kes oli pikema aja vältel täiendanud end välismaal ning töötanud R. Virchowi ja I. Metšnikovi juures.[18] Saveljev tegi palju ära polikliinilise õpetamise edasisel täiustamisel. Statsionaarse kliinilise materjali puudumise korvamiseks valmistas ta loengute illustreerimiseks arvukalt seinatabeleid, skeeme jms. ning rajas mulaažide muuseumi, mille idee sai Moskva ülikooli dermatoloogiakliinikust.

Saveljev luges arstlikku diagnostikat III kursuse üliõpilastele, juhatas polikliinikut ning juhendas V kursuse üliõpilaste praktikat polikliiniku ambulatoorsete haigete teenindamisel ja koduvisiitidel. Assistentide juhendamisel üliõpilased külastasid ja ravisid haigeid kodus, kusjuures see toimus tasuta. Saveljev üldistas teaduslikult polikliinilise õpetamise ja ülikooli polikliiniku poolt vaestele elanikele antava arstiabi paljuaastased kogemused ja populariseeris neid, tänu millele Tartu ülikooli polikliinik sai laialt tuntuks Venemaal. Taotledes polikliiniku laiendamist ja vahendeid selleks, esitas Saveljev ka Tartu linnavalitsusele tähelepanu väärivaid argumente toetamise kasuks. Ta osutas, et tänu praktikantide tegevusele saab linn õigeaegselt teada ägedate nakkushaiguste esinemisest; ambulatoorse vastuvõtu olemasolu vabastab linnahaigla ülemäärasest koormusest; haiged, kes on suunatud linnahaiglasse

---

[15] В. В. Калнин, А. О. Лойт. Эпонимные медицинские термины, связанные с преподавателями и воспитанниками Тартуского университета — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, IX. Tartu, 1979, lk. 75.

[16] I. Brennsohn. Die Ärzte Estlands. Riga, 1922, S. 430—431.

[17] K. Kõrge, K. Põldvere. Tartu ülikooli kasvandik ja professor Ernst Masing. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, III. Tartu, 1975, lk. 63—69.

[18] Г. В. Левицкий. Ук. соч., 1903, с. 148—151.

polikliiniku poolt, on paremini ette valmistatud haiglaraviks kui sinna iseseisvalt saabunud, mis omakorda võimaldab lühendada haiglaravi tähtaegasid.[19] N. A. Saveljevi argumentides kõlasid seega juba mitmed ambulatoorse-polikliinilise abi korraldamise tänapäevastele põhimõtetele omased seisukohad.

Aleksandr Ivanovitš **Jarotski** (1866—1944), Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia kasvandik, hilisem nimekas nõukogude terapeut (Krimmis, Moskvas) juhatas Tartus pikemat aega hospitaalteraapiakliinikut ja mõnda aega teaduskonnateraapiakliinikut. Ta propageeris siin I. P. Pavlovi õpetust seedefüsioloogia alal, koostas (1910) erilise dieedi mao- ja kaksteistsõrmiksoolehaavandi raviminseks (nn. Jarotski dieet), rakendas psühhoteraapiat sisehaiguste puhul, astus välja matemaatiliste meetodite kasutamise poolt meditsiinialastes uurimustes, käsitles darvinismi ja meditsiini vahekorda. A. I. Jarotski juures hospitaalteraapiakliinikus töötanud Nikolai Ivanovitš **Leporski** (1877—1952), Tartu ülikooli kasvandik ja eradotsent, oli agaraim Pavlovi õpetuse propageerija Tartus, hiljem nimekas nõukogude terapeut (Tomsk, Voronež, Leningrad) ja NSVL MA tegevliige. Ta kirjeldas esimesena Tartus (1914) uut tähtsat meetodit kardioloogias — elektrokardiograafiat ning rakendas seda südamehaiguste diagnoosimisel.[20]

Psühhiaatriakateedrit ning närvi- ja vaimuhaiguste kliinikut juhatasid V. F. Tšiž (1891—1916) ja A. I. Juštšenko (1916—1918, eradotsent 1911—1916). Eradotsentideks olid H. Idelsohn (1908—1910) ja M. Bresowsky (1911—1918).

Tuntud vene psühhiaater, Peterburi teadusliku koolkonna esindaja Vladimir Fjodorovitš **Tšiž** (1855—1922) avaldas arvukalt töid kliinilise psühhiaatria ja neuropatoloogia, eksperimentaalpsühholoogia, psühhofüsioloogia, kohtupsühhopatoloogia jt. aktuaalsete probleemide alal, samuti mõned õpikud.[21] Ta on meditsiinipsühholoogia algatajaid Venemaal. Ent oma esinemistes tugines ta Machi ja Avenariuse subjektiividealistlikule filosoofiale, oli Lombroso kriminaalantropoloogia reaktsioonilise teooria järgija ja kuulus ühiskondlik-poliitilistelt vaadetelt konservatiivide leeri.[22] Eradotsendina, V. F. Tšiži lahkumise järel professorina töötas Harkovi ülikooli kasvandik Aleksandr Ivanovitš **Juštšenko** (1869—1936), hiljem nimekas nõukogude psühhiaater (Voronež, Rostov, Harkov) ja Ukraina NSV TA tegevliige. Ta oli töötanud V. M. Behterevi ja I. P. Pavlovi juures Peterburis. A. I. Juštšenko on üks biokeemilise suuna rajajaid psühhiaatrias, millele ta alguse pani just Tartus (vastav monograafia ilmus 1912. a.), demonstreerides reas uurimustes fermentatiivsete ja oksüdeerimisprotsesside muutusi psüühiliste haiguste puhul.[23]

Kirurgiakateedrit ja -kliinikut (teaduskonnakirurgia) juhatasid W. Koch (1890—1905, dotsent 1879—1889), W. M. F. Zoege von Manteuffel (1906—1917, eradotsent ja dotsent 1889—1898) ja N. N. Burdenko (1917—1918). Eradotsendina tegutses O. Hohlbeck (1912—1918). **Operatiivkirurgia ja topograafilise anatoomia kateedrit** juhatasid M. I. Drušinin (1895—1903), M. I. Rostovtsev (1904—1910), N. N. Burdenko (1911—1917) ja I. V. Georgijevski (1918; eradotsent 1904—1917). **Hospitaalkirurgia kateedrit** ja kliinikut juhatasid W. M. F. **Zoege von Manteuffel** (1899—1903) ja M. I. **Rostovtsev** (1904—1918).

Danzigist pärit Wilhelm **Koch** (1842— ?) andis märgatava panuse kirurgia arendamisse Tartus. Ta pööras erilist tähelepanu kõhuõõneelundite ägedatele haigustele ja kaasasündinud anomaaliatele, aga ka juba torakaalkirurgiale. 1886. a. tegi ta esmakordselt Venemaal kopsuoperatsiooni, pneumotoomia meeshaigel, kes kannatas kopsugangreeni all. 13. mail 1897 jooksis rööbastelt välja Puka jaama lähedal sõjaväerong. Koch koos assistentidega saabus katastroofikohale ja võttis tegevalt osa esmaabi andmisest. Ülikooli kirurgiakliinikusse toimetati üle 100 kannatadasaanu, kelledest 47 olid raskesti vigastatud. Kochi ajal paigutati kirurgiakliinikusse esimene röntgeniaparaat, mida kasutati vigastatute uurimiseks. Kliiniku juures rajati ka bakterioloogia- ja histoloogialaboratoorium. W. Koch hakkas välja andma «Tartu Kirurgiakliiniku Töid».[24]

Tartu kirurgiakoolkonna kuulsust hoidis sajandivahetusel ülal selle koolkonna silmapaistev esindaja Werner Maximilian Friedrich **Zoege von Manteuffel** (1857—1926). Ta oli laia diapasooni ja erakordse tehnikaga kirurg, kes andis suure panuse kirurgia erinevate valdkondade arengusse. Suurimat tähelepanu pööras ta südame- ja veresoonte-, kõhuõõneelundite-, kilpnäärme- ja välikirurgia probleemidele.

Zoege-Manteuffeli juhendamisel tegi A. Jassinowsky 1889. a. esimese arteriõmbluse loomal, teina ise 1895. a. edukalt inimesel arteriovenoosse aneurüsmi korral, 1899. a. resetseeris aga vähist kahjustatud neeru ekstirpeerimisel edukalt osa alumise õõnesveeni seinast. See oli samuti esimene juhtum, mistõttu kriitika nimetas seda operatsiooni imeks. Unikaalne oli ka 1903. a. tema tehtud südameoperatsioon, ta eemaldas südamest võõrkeha (kuuli), milleks tuli avada vatsake.[25] Zoege-Manteuffelil on suured teened soolesulguse sümptomatoloogia, diagnostika ja ravi väljatöötamisel. IV vene kirurgide kongressil (1903), mille esimeheks ta valiti, formuleeris Zoege-Manteuffel oma ettekandes esmakordselt strangulatsiooni- ja obturatsiooniileuse iseärasused, märkis soolesulguse vahevormide esinemise võimalust, s. o. andis soolesulguse patogeense klassifikatsiooni. 1913. a. ilmus tema monograafia «Soolesulgus», mis oli paljude aastate vältel peamiseks käsiraamatuks meie maa kirurgidele.[26]

Struuma etioloogia uurimise eesmärgil tegi Zoege-Manteuffel esimesena arvukaid tähelepanekuid selle haiguse levikust Balti kubermangudes. XIX sajandi lõpul teostas ta ühena esimestest Venemaal edukalt subtotaalse strumektoomia kahel haigel, kes kannatasid Basedow' tõve väljendunud vormide all.[27] Nagu tema eelkäijad Pirogov ja Bergmann, omistas Zoege-Manteuffel suurt tähelepanu välikirurgiale. Ta võttis osa juhtiva kirurgina Vene—Jaapani sõjast ja Esimesest maailmasõjast. 1897. a. hakkas ta koos assistentidega

---

[19] Н. А. Савельев. Поликлиника Юрьевского университета. Юрьев, 1906; Н. А. Савельев. Поликлиника в России, деятельность поликлиники и ее значение в деле практической подготовки будущих врачей (1804—1907). Юрьев, 1908.

[20] K. Kõrge. Südame ja veresoonte haiguste diagnoosimine Tartus saja aasta vältel. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1977, nr. 6, lk. 521—522.

[21] A. Adamsoo. V. F. Tšiž ja omaaegne Tartu ülkooli närvi- ja vaimuhaiguste kliinik. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1973, nr. 4, lk. 348—350.

[22] В. В. Калнин. О медицинском обществе им. Н. И. Пирогова при Тартуском университете. — Наука в Прибалтике в XVIII—начале XX в. Рига, 1962, с. 128.

[23] БМЭ, 2-е изд., т. 35, с. 932.

[24] V. Kalnin, E. Tünder. Kirurgia ajaloost Tartu ülikoolis. — «Nõukogude Eesti Tervishoid» 1976, nr. 6, lk. 535.

[25] V. Kalnin, E. Tünder. Op. cit., 1976, lk. 536—537.

[26] М. А. Элкин, А. О. Лойт. Материалы VIII конференции по истории науки в Прибалтике. Тарту, 1970, с. 164—166.

[27] Б. М. Циклин. Роль В. Г. Цеге-Мантейфеля в развитии хирургии и эндокринологии. — Вопросы медицины и биологии Прибалтики. Тарту, 1977, с. 154—158.

esmakordselt maailmas kasutama operatsioonidel kummikindaid (nn. steriilset kätt), mis viis mädaste tüsistuste järsule vähenemisele.

W. M. F. Zoege-Manteuffel kasvatas kvalifitseeritud kirurgide plejaadi, kes edukalt jätkas Tartu kirurgiakoolkonna põhisuundade arendamist (I. Rudnitski, A. Jassinowsky, B. Kader, O. Hohlbeck, V. Mints, R. Wistinghausen, A. Hagentorn jt.). Tema õpilaste hulgast tuleb eriti märkida silmapaistvat nõukogude kirurgi, suure neurokirurgia koolkonna rajajat, Nõukogude armee peakirurgi, NSVL Meditsiiniakadeemia esimest presidenti, NSVL TA akadeemikut Nikolai Nilovitš **Burdenkot** (1876—1946), kes andis suure panuse veresoonte-, neuro- ja välikirurgia arendamisse.

Burdenko lõpetas Tartu ülikooli 1906. a., töötas assistendi ja eradotsendina 1905.—1910. a. Zoege-Manteuffeli juures. Doktoriväitekirja «Värativeeni ligeerimise tulemused» kirjutamise käigus suhtles ta korduvalt I. P. Pavloviga. 1911. a. valiti ta operatiivkirurgia ja topograafilise anatoomia kateedri erakorraliseks professoriks ja 1917. a. detsembris teaduskonnakirurgia kateedri korraliseks professoriks, erru läinud Zoege-Manteuffeli asemele. Tartu perioodil esines Burdenko 30 teadusliku ettekandega mitmesugustes seltsides, kirurgide kongressidel ja sõjaväearstide nõupidamistel, avaldas trükis 33 uurimust, mis käsitlevad peaasjalikult seedefüsioloogia kliinilis-eksperimentaalseid küsimusi, kõhuõõnekirurgiat, balneoloogiat, välikirurgiat ja sõjaväemeditsiini korraldust (võttis kirurgina osa Esimesest maailmasõjast). Peale selle ilmus tema osavõtul 1917. a. Tartus kaks kogumikku «Materjale välisanitaaria ja -kirurgia küsimuste kohta».[28]

Tuntud vene kirurg ja haridustegelane Mihhail Ivanovitš **Rostovtsev** (1865—1952) lõpetas 1892. a. Tartu ülikooli, ent teadusliku ettevalmistuse omandas põhiliselt Peterburis sealse parima terapeudi, Tartu ülikooli kasvandiku W. Kernigi juures. Rostovtsev näitas esimesena, et Kernigi sümptom, mida viimane omistas ainult meningiidile, esineb ka kangestuskramptõve puhul, olles selle algsümptomiks. Enamik Rostovtsevi teadustöid on pühendatud kõhuõõne- ja välikirurgia küsimustele. 1902. a. kaitses ta Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemias doktoriväitekirja «Õpetus ussjätkepõletikust». See väitekiri oli maailmas esimene ammendav monograafia ägeda ussjätkepõletiku kohta.

Senini ületamatuks on jäänud 1907. a. ilmunud Rostovtsevi monograafia «Meckeli divertiikul kirurgiapraktikas» selle patoloogialiigi vormide ammendava kirjelduse poolest. Väärib märkimist ka Rostovtsevi poolt väljatöötatud aseptilise sooleõmbluse meetod ja operatsioonitehnika lihtsustamiseks konstrueeritud instrument — pitsutitega enterotriib.

Rostovtsev võttis arstina osa sõjast Serbias ja konsultant-kirurgina Esimesest maailmasõjast. Tema kuni 1917. a. avaldatud 40 tööst käsitlevad 7 välikirurgia küsimusi. Ta võttis kasutusele lihtsustatud respiraatori lämmatavate gaaside vastu ja jäiga traat-marlilahase, konstrueeris originaalse sidumislaua, samuti kaasaskantava välioperatsioonitoa. M. I. Rostovtsevil on eriti olulised teened kõrgema naishariduse avardamisel Oktoobri-eelsel perioodil. Tema eestvõttel asutati Tartus eraülikool, kus õppisid põhiliselt naised.[29]

Oftalmoloogiakateedrit ja silmakliinikut juhatasid F. O. Jevetski (1900—1909) ja A. G. Ljutkevitš (1911—1918). Fjodor Orestovitš **Jevetski** (1851—1909) oli erialase hariduse omandanud Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemias, ent doktorieksamid sooritanud ja väitekirja kaitsnud Tartus 1886. a. Vahepeal töötas ta Moskvas silmapaistva vene oftalmoloogi A. A. Krjukovi juures, kus organiseeris Venemaal esimese silmaarstide seltsi, mis oli esimesi spetsialiseeritud teadusseltse maailmas. Jevetski avaldas erilist huvi silma patoanatoomia vastu, organiseerides Moskvas vastava laboratooriumi, sama suunda viljeles ta ka Tartus.

Moskva oftalmoloogiakoolkonna esindaja Aleksandr Grigorjevitš **Ljutkevitš** (1867—1929) pööras Tartus erilist tähelepanu kliinilisele laboratooriumile, toimetas ja täiendas A. A. Krjukovi silmahaiguste õpikut. Tema juures töötasid ja valmistasid doktoriväitekirja E. Janson, hilisem oftalmoloogiaprofessor Riias, ning P. Avižonis, tulevane nimekas oftalmoloogiaprofessor Kaunases. A. G. Ljutkevitš tegutses hiljem Voronežis arstiteaduskonna dekaanina (1918—1928), kus organiseeris silmakliiniku.[30]

Sünnitusabi, naiste- ja lastehaiguste kateedrit ning naistekliinikut juhatasid A. P. Gubarev (1893—1897), A. A. Muratov (1898—1900), A. N. Solovjov (1901—1902) ja S. D. Mihnov (1902—1918). Erakorralise professorina töötas P. L. Kessler (1896—1897). Lastehaiguste erakorralised professorid olid V. P. Žukovski (1912—1917) ja N. I. Krasnogorski (1918. a. kevadel).

Aleksandr Petrovitš **Gubarjov** (1855—1931) oli Moskva ülikooli kasvandik, tuntud vene günekoloogi V. F. Snegirjovi õpilane, hilisem silmapaistev nõukogude günekoloog-kirurg ja akušöör. Ta oli produktiivne teadlane ja hea kirurg (tegi esimese keisrilõike Tartus), avaldas V. F. Snegirjovi tuntud raamatus «Emaka verejooksud» peatüki naiste vaagnaelundite anatoomiast ja õppevahendi sünnitusabist, mis ilmus ka kordustrükkides. Tema õpilastest eestlane J. Miländer oli hiljem sünnitusabi ja naistehaiguste professor Tartus. A. P. Gubarev siirdus tagasi Moskvasse, kus rajas oma günekoloogiakoolkonna, kirjutas klassikalise käsiraamatu operatiivgünekoloogia alal.[31]

Moskva ülikooli kasvandiku Aleksandr Aleksandrovitš **Muratovi** algatusel ehitati 1898. a. naistekliiniku teisele korrusele pealisehitis ämmaemandate kooli õpilaste internaadi tarbeks. Erinevalt varasemast ajast hakkas õppetöö selles koolis toimuma eesti ja läti keeles. A. A. Muratov siirdus Tartust professoriks Kiievi ülikooli.[32]

Kaasani ülikooli kasvandik Aleksandr Nikolajevitš **Solovjov** oli enne Tartusse professoriks määramist töötanud eradotsendina Moskva ülikoolis. Ta pidas väga tähtsaks naistehaiguste diagnoosimisel ja järgneva ravi korraldamisel histoloogiliste ja bakterioloogiliste uuringute rakendamist ning rajas 1901. a. naistekliiniku juures Tartus vastava laboratooriumi.

Sergei Dmitrijevitš **Mihnov** (1860—1924) oli eesrindlike materialistlike vaadetega loov teadlane, Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia kasvandik, nimeka vene akušöör-günekoloogi N. N. Fenomenovi õpilane. Hiljem sai temast tuntud nõukogude akušöör-günekoloog (Voronežis). Mihnov uuris edukalt munajuhade ja -sarjade haigusi, eklampsiat, arendas operatiivgünekoloogilist suunda (aastail 1903—1910 sooritas Tartu

[28] V. Kalnin. N. Burdenko tegevus Tartu perioodil. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1976, nr. 3, lk. 241—247.

[29] V. Kalnin. Op. cit., 1972, lk. 92—120.

[30] L. Schotter, V. Kalnin. Oftalmoloogia areng Tartu ülikoolis. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1969, nr. 2, lk. 136—137.

[31] БМЭ, 2-е изд., т. 8, с. 389—390.

[32] Г. В. Левицкий. Ук. соч., 1903, с. 67—73.

naistekliinikus 100 laparotoomiat), avaldas oma eriala kirjanduse unikaalse bibliograafia (1909). Ta kummutas oletuse eklampsia nakkuslikust päritolust ja töötas välja eklampsia ratsionaalse ravi. S. D. Mihnov püstitas originaalse teooria sünnitusakti väljumisperioodi mehhanismist.

Alates 1911. a. muudeti kohustuslikuks õppeaineks lastehaiguste kursus ja astuti samme lastekliiniku avamiseks (mis jäi küll maailmasõja tõttu teostamata). Esimeseks lastehaiguste professoriks sai 1912. a. eradotsent (1908. a. alates) V. P. **Zukovski**, kes uuris Tartus rahhiidi ja kasvajate esinemissagedust lastel, avaldas lastehaiguste õpiku (1908), monograafia rõugepanekust (1915), milles näitas selle süsteemitut rakendamist Venemaal, sealhulgas Tartus, ning uuris rõugetevastase kaitsepookimise efektiivsust. 1915. a. tegi ta ettepaneku asutada Tartu ülikoolis imikuea haiguste ja tervishoiu kateeder. Pärast Oktoobrirevolutsiooni organiseeris ta iseseisva pediaatriakateedri Jaroslavlis, hiljem Smolenskis.[33] V. P. Žukovski lahkumisega 1917. a. valiti lastehaiguste erakorraliseks professoriks Petrogradi Sõjaväemeditsiini Akadeemiast Nikolai Ivanovitš **Krasnogorski** (1882—1961). Ta oli I. P. Pavlovi õpilane, hilisem nimekas nõukogude pediaater ja füsioloog, NSVL MA tegevliige. Tema uurimused on põhiliselt pühendatud laste peaaju füsioloogiale.

Hügieenikateedrit juhatasid S. F. Bubnov (1895—1896), G. V. Hlopin (1897—1903) ja J. A. Šepilevski (1904—1918). Mittekoosseisulise professorina jätkas hügieeniainete õpetamist B. Körber (1898—1913), eradotsendiks oli N. F. Gamaleja (1913—1914). B. Körber asutas 1889. a. riikliku meditsiini kateedri juures Hügieeniinstituudi. Hügieenikateedri (asutatud 1895. a.) esimene professor Sergei Fjodorovitš **Bubnov** (1851—1909) oli nimekas vene hügieenik, Moskva ülikooli kasvandik, silmapaistvate hügieenikute F. F. Erismani ja M. Pettenkoferi õpilane. Ta organiseeris ja sisustas uue Hügieeniinstituudi, korraldas hügieeni õpetamise Moskva ülikooli eeskujul, hakkas lugema ka epizootoloogiat. Avaloengus «Hügieen ja tervishoid» (ilmus 1895. a.) käsitles Bubnov hügieeni ülesandeid, selle kui teaduse olemust ja erinevust tervishoiust, õpetamise metoodikat. Ta rõhutas hügieenis täpse vaatluse ja teadusliku eksperimendi, samuti statistika suurt tähtsust, eriti ühiskondliku tervishoiu vallas. Tartust siirdus S. F. Bubnov tagasi Moskva ülikooli.[34]

Bubnovi järglaseks sai Peterburi ja Moskva ülikoolide kasvandik, I. M. Setšenovi ja F. F. Erismani õpilane Grigori Vitaljevitš **Hlopin** (1863—1929), üks vene teadusliku hügieeni rajajaid, hilisem silmapaistev nõukogude hügieenik (töötas Odessas, Peterburis, Leningradis). Tartus arendas ta viljakat teaduslikku uurimistööd, luues oma koolkonna. Hlopini koolkonna tööd veekogude sanitaarkaitse, elamuhügieeni, asulate tervendamise ja teiste probleemide alal panid tõeliselt aluse kommunaalhügieenile. Rida tähtsaid töid tehti toitlushügieeni (toiduainete keemilise koostise ja võltsimise) kohta, alustati uuringuid koolihügieeni alal. Hlopin avaldas hinnatavad monograafiad «Veekogude reostumine majanduslike ja vabrikujäätmetega ning abinõud selle kõrvaldamiseks» (1902) ja «Toiduainete falsifikatsioon ja lihtsamad meetodid selle avastamiseks» (1902). Tema juhendamisel te-

[33] Л. Керес. О преподавании детских болезней и о научных исследованиях по педиатрии в Тартуском университете в период 1802—1971 гг. — Ученые записки ТГУ, вып. 295. Тарту, 1972, с. 15—19.

[34] В. В. Калнин, С. Ф. Бубнов — создатель гигиенического института при Тартуском университете. — Из истории медицины, т. VI, Рига, 1964, с. 304—309.

gi Tartu-perioodil teadustööd 45 isikut, neist said professoriteks A. Rammul (Kaasan, Tartu), A. F. Nikitin (Leningrad), K. E. Dobrovolski (Kaasan, Leningrad, Kiiev) ja J. Kuptsis (Riia).[35]

G. V. Hlopini lahkumise järel sai Tartu ülikoolis hügieenis domineerivaks bakterioloogiline suund, mis oli seotud Jevgeni Aleksejevitš **Šepilevski** (1857—1920) ja Nikolai Fjodorovitš **Gamaleja** (1859—1949) tegevusega, kes oma ettevalmistuselt olid eelkõige mikrobioloogid. Mõlemad olid Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia kasvandikud ja täiendanud end I. I. Metšnikovi juures Pariisis (N. F. Gamaleja oli töötanud ka L. Pasteuri juures). J. A. Šepilevski hakkas alates 1908. a. hügieeni ja epizootoloogiaga rööbiti regulaarselt lugema bakterioloogia süstemaatilist kursust. Peale teoreetiliste loengute viis ta sisse ka praktilised tööd bakterioloogias, pani aluse kohapeal mikroobide puhaskultuuride saamisele, samuti teadustööks vajalike vaktsiinide ja seerumite valmistamisele.

Teadustöödes pööras Šepilevski tähelepanu võitlusmeetmete väljatöötamisele nakkushaiguste vastu, mikroorganismide morfoloogia ja looduslike vete enesepuhastusprotsesside uurimisele seoses algloomade elutegevusega. Koos oma assistendi J. Stammiga tõestas ta kooleravibrioonide polümorfismi, viimane aga kinnitas H. de Vriesi mutatsiooniteooriat ka bakterite suhtes (1911—1912). Šepilevski poolt leiutatud otstarbekad aparaadid bakterioloogilisteks ja epidemioloogilisteks uurimisteks said tunnustuse osaliseks mitmetel näitustel. Ta rajas kindla aluse uurimistöö arendamiseks ja spetsialistide ettevalmistamiseks bakterioloogia alal Tartu ülikoolis.

Tartust siirdus J. A. Šepilevski Voroneži. Tema õpilastest ja kaastöötajatest said professoriteks S. V. Moissejev (Leningrad), K. N. Šapšev (Perm, Leningrad), M. M. Eksempljarski (Minsk), J. Stamm ja K. Schlossmann (Tartu).[36] 1912.—1913. a. oli hügieeni ja bakterioloogia eradotsendiks H. F. Gamaleja, kellest sai hiljem silmapaistev nõukogude mikrobioloog ja epidemioloog, NSVL TA auakadeemik.

Kohtumeditsiini kateedrit juhatas selle eriala silmapaistev spetsialist A. S. Ignatovski (1895—1918). Ta oli Kiievi ülikooli kasvandik ja hiljem eradotsent, spetsialiseerus koljumurretele, töötas mõnda aega R. Virchowi ja E. Hoffmanni laboratooriumides Saksamaal. **Ignatovski** (1858—1935) asutas ja sisustas Kohtumeditsiini Instituudi (Vana Anatoomikum) ja oli selle direktoriks, avaldas rea artikleid kohtumeditsiini eksperiisi metoodikast. Ta uuris surmanähtusi ülespoomise puhul, kirjeldas südamelihase ja luukere muutuste iseärasusi pärast fosforimürgistust. 1910.—1912. a. avaldas oma loengukursuse, mis oli parimaid kohtumeditsiini õpikuid Venemaal. Pärast Tartust lahkumist 1918. a. töötas Voroneži ülikoolis ja meditsiiniinstituudis.

XX sajandi algul formeerus iseseisvaks teaduslikuks distsipliiniks **dermato-veneroloogia**, ilmusid spetsialistid dermato-veneroloogid ja käsiraamatud sel alal. 1904. a. sai naha- ja suguhaiguste eradotsendi nimetuse Aleksander **Paldrok** (Paldrock). Ta hakkas 1906. a. sügisest regulaarselt lugema naha- ja suguhaiguste kursusi haigete demonstreerimisega, valmistas palju nahamulaaže. Loengud toimusid algul ülikooli

[35] В. В. Калнин. Развитие гигиенической науки в Тартуском университете (1802—1917). Автореферат канд. дисс. Тарту, 1972, с. 26—31.

[36] В. В. Калнин. Профессор гигиены и бактериологии Тартуского университета Е. А. Шепилевский. —Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VI. 1977, lk. 41—62.

polikliinikus, ent alates 1912. a. naha- ja suguhaiguste ambulatooriumis Botaanika tänav 31 (praegu Komsomoli tänav). 1917. a. valiti Paldrok ülemääraliseks erakorraliseks professoriks ja 1918. a. korraliseks professoriks tema erialal.[37]

Iseseisvaks distsipliiniks hakkas sel ajal kujunema ka **otorinolarüngoloogia.** 1893. a. sai Heinrich **Koppel** ülikooli polikliiniku assistendiks. Ta muretses Peterburist vajalikud instrumendid ja hakkas polikliinikus kaks korda nädalas vastu võtma kõrva-nina-kurguhaigeid. 1904. a. valiti ta esimeseks kõrva-nina-kurguhaiguste eradotsendiks, 1917. a. eripatoloogia ja kliiniku ülemääraliseks erakorraliseks professoriks ja 1918. a. korraliseks professoriks ning lahkunud N. N. Vestenriku asemel polikliiniku direktoriks.

KEHAKULTUUR JA SPORT. XX sajandi algul hakkas sport levima üha kiiremini. Asutatakse rahvusvahelised spordiföderatsioonid, sagenesid rahvusvahelised võistlused, kiirenes spordiinformatsiooni levik. Kõrvale ei jäänud Eesti ja Tartu ülikool.

Ülikooli poolt korraldatud võimlemistundidest osavõtjate arv kasvas. 1908. a. märgiti igas tunnis keskmiselt 98 asjahuvilist.

Üliõpilaste spordiorganisatsioon loodi 1908. a. peamiselt vene üliõpilaste poolt, kes moodustasid sellel ajal Tartus üliõpilaskonna enamuse. Sakslastest üliõpilased said kehakultuuri harrastada korporatsioonides ja Tartu Võimlemisühingus, eestlased linnas asutatud spordiseltsides, üliõpilasseltsides ja -organisatsioonides. Vene üliõpilastel niisugused võimalused puudusid. Seepärast otsustasidki 12 üliõpilast 1907. a. augustis luua üliõpilaste spordiringi. Esimesel hooajal piirdus tegevus uisuvälja rajamisega botaanikaaia tiigile.[38]

Pärast prooviaasta möödumist andis ülikooli juhtkond ringile tegutsemisloa. 4. oktoobril 1908 asutasidki 34 üliõpilast Üliõpilaste Spordiringi. Aasta pärast nimetati ring ümber üliõpilasseltsiks «Sport». Seltsil oli oma lipp ja märk. Lipu värvideks olid helesinine ja valge, märgiks sinine kuusnurk, mille keskel valge täht C (venekeelsest sõnast sport).

«Sport» hakkas energiliselt tegutsema. Majandusliku aluse sai selts liuväljast botaanikaaia tiigil, seal peeti suurearvulise pealtvaatajaskonna osavõtul võistlusi kiir- ja iluuisutamises. Uisuväli oli linnas väga populaarne, siin mängis sageli orkester, korraldati ilutulestikke, isegi maskeraade. Talvel kasutati ülikooli maneeži võimlemise, maadluse ja tõstmise harrastamiseks ning võistluste korraldamiseks. Suvel mängiti ülikooli väljakul tennist ja kriketit.

Jalgpallimeeskonnad harjutasid Tartu Võimlemisühingult üüritud väljakul (praegune TRÜ staadion). Jalgpall oli «Spordi» edukaim ala, sest tänu Peterburist tulnud Venemaa koondise mängijatele peeti rida edukaid matše isegi Riia ja Tallinna meeskondadega. 1912. a. elavnes tennise harrastamine, alustati kergejõustiku ja suusatamisega. Palgati vehklemise, seejärel kergejõustiku ja võimlemise õpetaja. 1912. ja 1913. a. võeti «Spordi» liikmeskonda suurem grupp eesti üliõpilasi. 1914. a. sügisel valiti «Spordi» juhatusse E. Zolk, 1915. a. algul ka vennad E. ja O. Post. 1910. a. kuulus «Spordi» liikmeskonda 64, 1914. a. 128 spordihuvilist.[39]

«Spordi» energiline tegevus sai teatavaks ka väljaspool Tartut,

---

[37] В. В. Калнин. Преподавание дерматологии и венерологии в Тартуском университете в XIX и в начале XX столетий. — Тезисы докладов X научно-практической конференции врачей дерматовенерологов. Рига, 1980, с. 140—141.

[38] K. Zolk. Äärejooni üliõpilasspordi arenguloost. — «Üliõpilasleht», 1. juuni 1934, nr. 7, lk. 194—198.

[39] K. Zolk. Op. cit., lk. 194—198.

1910. a. tuli Peterburist ettepanek astuda Ülevenemaalisse Uisutajate Ühingusse ja Saksamaalt kutse Dresdenisse Akadeemilise Spordiliidu kongressile.

Esimese maailmasõja päevil «Spordi» liikmeskond vähenes, harvemini korraldati harjutusi ja võistlusi. Seoses keiserliku Saksamaa okupatsioonivägede jõudmisega Tartusse kaaluti seltsi evakueerimist Voroneži koos ülikooliga. 31. mail 1918 arutati «Spordi» evakueerimist tormilisel üldkoosolekul. Lõpuks otsustati seltsi mitte evakueerida ja mitte ka likvideerida. Seltsi inventar ja raamatukogu määrati Tartusse jäänud üliõpilaste kasutada. «Spordi» organisatsioonilise tegevuse mahust kõnelevad juhatuse 266 koosolekut kümne aasta vältel.[40]

«Spordi» tegevus jätkus 20. septembrist 1920. 9. detsembril 1921 nimetati selts ümber Eesti Akadeemiliseks Spordiklubiks. Seega on 1908. a. asutatud Tartu Üliõpilaste Selts «Sport» tänapäevase TRÜ Spordiklubi ametlik eelkäija.

Aastatel 1911—1914 teatud mõttes konkureeris «Spordiga» Igakülgse Kehalise Arengu Selts (IKAS). 7. mail 1910 kinnitatud põhikirja kohaselt oli IKAS-i eesmärk kasvatada harmoonilist isiksust, kaasa aidata seltsi liikmete ratsionaalsele kehalisele arengule. Harmoonilise arengu saavutamiseks pidid kehalise kasvatuse kõrval tähtsal kohal olema vaimse kasvatuse vahendid, eeskätt paljusid valdkondi (bioloogia, filosoofia, kirjandus- ja kunstikriitika jne.) hõlmav raamatukogu. Nii laialdased eesmärgid leidsid professorkonnalt sooja toetust. Juba seltsi asutamiseperioodil 1909. a. sügisel lubati aulas korraldada avalikke loenguid, millede sissetulek pidi minema raamatukogu asutamiseks või üliõpilaste võimlemisharjutuste heaks. IKAS-i sisuline tegevus algas alles 1911. a. detsembris. Selleks ajaks küündis liikmeskond üle saja. Seltsi inventari nimistus oli vahendeid võimlemise, tennise, aerutamise, ujumise, maadluse, tõstmise, vehklemise, poksi ja suusatamise harrastamiseks. Innukamalt tegeldi võimlemisega, kus instruktor E. Baranin juhendas seltsi liikmeid neli tundi nädalas ja sai selle eest ülikoolist 100 rubla semestris. Ent «Spordi» konkreetsem sportlik tegevus ja võistluste korraldamine vähendas tunduvalt IKAS-i liikmete ridu. 1. veebruaril 1914 mõlemad seltsid ühinesid «Spordi» nime alla.[41]

«Spordi» ja IKAS-i kõrval tegeldi kehaliste harjutustega ka korporatsioonides ja üliõpilasseltsides. Näiteks Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) juurde asutati juba 1907. a. algul kehaharjutuste osakond, mis 1914. a. reorganiseeriti spordiosakonnaks. EÜS-i majas oli küllaldaste mõõtmetega saal mitmesugusteks spordiharrastusteks. Praegu asub selles hoones Gagarini tänavas TRÜ kehalise kasvatuse ja spordi kateeder.

1909. a. asutatud korporatsioonis «Sakala» tehti vehklemine liikmetele kohustuslikuks. Tegutses kehakasvatuse toimkond, mille juhatajat taheti sel aastal isegi Soome saata õppima.[42]

Korporatsioon «Vironia» algatas 1914. a. kevadel eesti üliõpilaste spordipäeva mõtte. 30. ja 31. augustil võistlesid Tartus 19 meesüliõpilast 6 organisatsioonist, kes esindasid Tartut ja Riiat.[43] 1915. a. spordipäevast ehk üliõpilaste olümpiaadist võttis osa ainult 9 sportlast. Tuleb märkida, et üliõpilasseltside ja korporatsioonide poolt algatatud üliõpilaste

---

[40] O. Langsepp. Tartu Üliõpilaste Selts «Sport» (1908—1918) — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, IV. Tartu, 1977, lk. 103—111.

[41] O. Langsepp. Op. cit., lk. 103—111.

[42] «Üliõpilasleht», 1929, nr. 14, lk. 218.

[43] H. Jürgenson. Spordist üliõpilaskonnas, — «Üliõpilasleht», 1921, nr. 7, lk. 27—33.

spordipäevadest said osa võtta ainult organiseeritud üliõpilased, s. o. seltside ja korporatsioonide liikmed. Organiseerimatud ehk metsikud, samuti «Spordi» liikmed nendele võistlustele ei pääsenud, teistest rahvustest üliõpilastest rääkimata.

XX sajandi algul tegelesid Tartu ülikoolis kehalise kasvatusega üksnes vähesed asjahuvilised üliõpilased. Asutati esimesed üliõpilaste spordiorganisatsioonid. Hakati korraldama esimesi spordivõistlusi. Sportlik element tungis üha rohkem kehalise kasvatuse ja kehakultuuriharrastusse. Esimese maailmasõja perioodiks oli spordiliikumine saanud Tartu ülikoolis teatud tunnustuse osaliseks.

IX PEATÜKK

TARTU ÜLIKOOLI OSA VENEMAA RAHVASTE KULTUURILOOS

Kuigi XIX sajandi viimase kümnendini olid Tartu ülikoolis enamuses saksa rahvusest üliõpilased, õppis siin algusest peale ka teiste rahvuste esindajaid. Eriti rahvusvaheliseks muutub üliõpilaskond 1890. aastail. Kuni 1918. a. oli Tartu ülikoolis üliõpilasi vähemalt 40 rahvusest: venelasi, sakslasi, eestlasi, lätlasi, soomlasi, juute, poolakaid, leedulasi, ukrainlasi, armeenlasi, grusiinlasi, moldaavlasi, valgevenelasi, osseete, aserbaidžaanlasi, üksikuid tatarlasi, burjaate, tšuvašše, kalmõkke, jakuute, karjalasi ja Põhja-Kaukaasia rahvaste esindajaid.

Paljudest Tartu ülikooli kasvandikest said hiljem oma rahvusliku kultuuri väljapaistvad tegelased. Tartu ei olnud neile ainult kohaks, kus saadi haridus, vaid siin vormus ka nende maailmavaade, algas loominguline tegevus. Tänu ülikoolile sai Tartust paljude Venemaa rahvaste kultuurikeskus.

Tartu ülikooli osa Venemaa rahvaste kultuuriloos on määratletav kahe teguriga: 1) ülikooli kasvandike osa rahvuskultuuri, sealhulgas rahvusliku teaduse arengus, 2) rahvuslike üliõpilasseltside osa rahvuslike kultuurikeskuste kujunemises.

Üldtuntud on Tartu ülikooli ja tema juures tegutsenud Professorite Instituudi kasvandike suur osa mitte ainuüksi vene teaduse, vaid ka kultuuri arengus.

Esimesed vene rahvusest üliõpilased asusid Tartusse õppima kohe pärast ülikooli taasavamist. 1810. aastate lõpul ja 1820. aastate alguses kujuneb Tartus välja huvitav, tihedalt ülikooliga seotud vene kultuuri kolle. Aastail 1815—1820 oli Tartu ülikoolis vene keele ja kirjanduse professoriks omal ajal hästi tuntud poeet ja žurnalist A. F. **Vojeikov.** Suureks kunstiaustajaks oli ka tema abikaasa, Peterburis tuntud kirjandussalongi perenaine. Vojeikovite majast Tartus, samuti professori abikaasa õe M. Protassova-Moieri majast sai omapärane salong, kuhu kogunes kohalik, eeskätt vene intelligents ja mida külastasid Peterburi kirjamehed. Sageli sõitis Tartusse ning viibis siin kuude kaupa poeet V. A. **Žukovski,** kes tundis paljusid ülikooli professoreid, kuulas nende loenguid ja valiti 1816. a. Tartu ülikooli audoktoriks filosoofia alal. Žukovski aitas kaasa sidemete tugevnemisele kohalike ning vene kultuuriringkondade vahel.

Nendesse aastatesse kuulub ka Tartu vene üliõpilaspoeetide koolkonna tekkimine, mille väljapaistvaks esindajaks sai üliõpilane Nikolai Mihhailovitš **Jazõkov** (1803—1847). Poeet elas Tartus seitse aastat (1822—1829), luues siin oma parimad teosed, sealhulgas hästi tuntud laulud «Kaugelt maalt» ja «Laevnik». Tartus viibimise aastail oli Jazõkov lähedane dekabristidele. Oma vabadustarmastavais luuletustes protesteeris poeet isevalitsuse surve vastu, ironiseeris monarhia üle. Ta vastandas demonstratiivselt tsaariteenimisele sõpruse, vendluse ja vabaduse. Huvitavad on Jazõkovi Tartus kirjutatud üliõpilaslaulud. Neis peegeldub tolleaegse Tartu üliõpilaskonna vabadustarmastav hing. Veini ja lõbu ülistus ühineb orgaaniliselt vabaduse ülistusega. Üliõpilaste pidu on Jazõkovil vaba eluvormi kehastus, protest keisririigi kasarmurežiimi vastu.

Jazõkovi loomingul oli tohutu mõju teiste Tartu vene poeetide loomingule. Tema stiilis üliõpilaslauludest alustas kirjanduslikku tegevust tuntud vene kirjanik Vladimir Aleksandrovitš **Sollogub** (1813—1882), kes õppis Tartus aastail 1829—1834. Tema lauludest sai üldtuntuks «Serenaad» («Kitarre käes ja mantel üle ola...»). Seda lauldi sada aastat kõigis Venemaa nurkades ning ta leidis kindla koha ka eestlaste laulurepertuaaris. Üliõpilasaastate muljed on leidnud kajastamist ka Sollogubi küpse ea loomingus, jutustustes «Kaks üliõpilast» (1837), millest algas kirjaniku kuulsus, ja «Apteekrimand» (1841), mis jäi üheks paremaks tööks tema loomingulises pärandis.

Aastail 1826—1829 õppis Tartu ülikooli arstiteaduskonnas V. I. **Dal** (1801—1872) — andekas kirjanik, tuntud etnograaf ja rahvaluuleteadlane, silmapaistev loodusteadlane (vaata 1838. a. Orenburgimaa fauna ja floora uurimise eest Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks). Vene kultuurilukku läks Dal eeskätt 4-köitelise «Elava vene keele seletava sõnaraamatu» (1863—1866) autorina. Sõnaraamat annab ligi 200 000 sõnaseletust ja on kuni käesoleva ajani säilitanud oma teadusliku tähtsuse. Tartu perioodil huvitus Dal ka juba rahvaluulest — korjas vanasõnu ning kõnekäände. Ta tegi kaastööd ülikooli professorite poolt väljaantavale ajakirjale «Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Rußlands», kus ilmusid tema artiklid baškiiride ja kasahhide etnograafiast ja folkloorist. Tartu ülikool oli üks esimesi maailma teadusasutusi, kes väärikalt hindas V. Dali tööd ja 1870. a. andis talle professor A. A. Kotljarevski ettepanekul R. Heimburgeri nimelise preemia.

Aastail 1824—1827 täiendas Tartu ülikoolis oma geodeesiaalaseid teadmisi XIX sajandi I poole vene silmapaistvaim tõlkija Mihhail Pavlovitš **Vrontšenko** (1802—1855). On tõenäoline, et just Tartus tõlkis ta Shakespeare'i «Hamleti» ja Byroni «Manfredi». Kultuuri ja kirjanduse probleemidest huvitusid ka Professorite Instituudi kasvandikud. Nende hulgas paistis silma poeet Pavel Petrovitš **Škljarevski** (1806—1830), kes suri Tartus 24-aastasena. N. I. **Pirogovi** tuntakse kultuuriloos mitte ainult arstiteadlase, vaid ka andekas memuaarikirjanikuna. Tema «Elu küsimused. Vana arsti päevik» (1881) kuulub vene memuaarikirjanduse paremikku.

Tartu üliõpilaste A. Wulffi ja N. M. Jazõkovi kaudu oli tihedais sidemeis Tartu vene kultuurikoldega A. S. Puškin, eriti oma pagulasaastail Mihhailovskojes (1824—1826). Poeetilises läkituses «Jazõkovile» (1824) püüdis Puškin kajastada Tartu üliõpilaselu atmosfääri. Humoristlikus luuletuses «Läkitus Delvigile» (1827) on Puškin loonud tüüpilise Tartu

buršikuju. A. Puškini sidemetest Tartu ülikooliga annab tunnistust ka tema surimaski hoidmine ülikooli teaduslikus raamatukogus. Surimaski tõi Trigorskojest vene keele ja kirjanduse professor M. Rosberg, kes oli Puškiniga isiklikult tuttav.

N. M. Jazõkovi aktiivsel kaasabil 1829. a. loodud vene üliõpilaste korporatsioonis «Ruthenia» olid oma poeedid (A. Karamzin, P. Aleksejev, N. Ivanov jt.), kes kultiveerisid üliõpilaslaulu *à la Jazõkov*.

Aastail 1855—1860 õppis Tartus keemiat ja hiljem meditsiini omal ajal küllalt tuntud kirjanik Pjotr Dmitrijevitš **Boborõkin** (1836—1921), kes valiti 1900. a. kirjandusliku tegevuse eest Peterburi Teaduste Akadeemia auliikmeks. Boborõkin oli illegaalse vene üliõpilaste ringi loomise initsiaatoriks. Selles ringis arutati Belinski ja saksa materialistlike filosoofide töid. Astuti välja kõikvõimsate saksa korporantlike eluviiside vastu. Ring oli seotud 1862. a. loodud, aga väga lühikest aega tegutsenud Vene Üliõpilaste Seltsiga. Tartu aastad andsid materjali Boborõkinile tema esimeseks romaaniks «Asugem teele!» (1862—1864), kus ta naturalistliku täpsusega kujutab kohaliku üliõpilaskonna eluolu. Hiljem on P. Boborõkin üksikasjaliselt kirjeldanud oma Tartu-aastaid memuaarides «Poole sajandi jooksul».

Aastail 1888—1894 õppis Tartu ülikooli arstiteaduskonnas kirjanik Vikenti Vikentjevitš **Veressajev** (1867—1945). Paljus põhineb Tartu kogemustele tema omal ajal kõmu tekitanud raamat «Arsti märkmed» (1901), mis on pühendatud noore arsti ees seisvatele keerukatele kõlbelistele, sotsiaalsetele ja kutse-eetika probleemidele. Juba nõukogude aastail ilmunud huvitavais mälestustes on V. V. Veressajev jäädvustanud ka möödunud sajandi lõpu ülikoolilinna elu. Veressajevi mälestused kuuluvad samuti vene memuaarikirjanduse kullafondi.

1881. a. loodud uus Vene Üliõpilaste Selts Tartus ei olnud üksnes suurimaks radikaalselt meelestatud, paljurahvuslikuks üliõpilasorganisatsiooniks, vaid ilmutas elavat huvi ka kirjanduse ja kultuuri vastu.[1] Seltsi auliikmeteks olid tuntud kirjanikud ja kriitikud G. I. Uspenski, V. G. Korolenko, N. K. Mihhailovski, A. P. Tšehhov, M. Gorki jt. Eriti tihedad sidemed kujunesid seltsil välja M. Gorkiga. Seltsi aastapäevadel tervitas M. Gorki teda sõbralike läkitustega, kus räägiti tõest ja võitlusest. Ta saatis seltsi raamatukogule raamatuid. Vene Üliõpilaste Seltsi raamatukogu oli üks rikkalikumaid Tartus. Seal oli esindatud nii ühiskondlik-poliitiline kui ka ilukirjandus, sealhulgas vene kirjanike keelatud teosed. Seltsis toimusid ettekandeõhtud kirjandusest, tutvuti uudisteostega.

Huvi kirjanduse vastu iseloomustab ka teisi vene üliõpilaste organisatsioone sajandivahetusel. Nii oli selts «Concordia» kirjavahetuses A. P. Tšehhoviga, seltsi «Societas» auliikmeteks olid L. N. Tolstoi, V. G. Korolenko, N. K. Mihhailovski, L. N. Andrejev.

Vene kultuuri ja kirjanduse tundmaõppimisega tegeles Tartu ülikooli juurde 1897. a. asutatud Õpetatud Kirjanduslik Selts, mille liikmeskonda kuulusid ülikooli õppejõud ja kohaliku intelligentsi esindajad. A. 1898—1918 ilmus seltsi väljaandel 23 köidet «Õpetatud Kirjanduslikku Seltsi kogumikke», kus on ilmunud palju väärtuslikke artikleid ajaloost ja kirjandusest.

Lõpuks ei tohi unustada ka Tartu ülikooli kasvandikke, kes tõlkisid vene kirjandust saksa keelde ja tegid

[1] Seltsi osast Tartu üliõpilaskonna ühiskondlik-poliitilises ja kohalikus revolutsioonilises liikumises vt. lk. 286.

sellega tohutu töö vene kirjanduse populariseerimisel Lääne-Euroopas.[2]

Tartu ülikooli vahendajaroll vene kirjanduse ja kultuuri tutvustamisel Saksamaal, aga Saksamaa kaudu kogu Lääne-Euroopas, on algusest peale olnud üheks tema esmaülesandeks.[3] Ülikooli kasvandike, poeesiatõlkijate K. F. von der Borgi (esimese vene luule antoloogia autor saksa keeles), P. O. Goetze (esimese vene laululolkloori antoloogia autor saksa keeles), A. Wulfferti, R. Budberg-Benningshauseni ja A. Ascharini teened selles vallas on vaieldamatud.

Tohutu suur on Tartu ülikooli osa läti kultuuriloos. Siin õppis XIX sajandil ja XX sajandi alguses peaaegu 1500 lätlast. Enamik läti revolutsioonieelsete aastate intelligentsist sai hariduse Tartus. Esimene läti rahvusest üliõpilane, Lugažu kihelkonna vabatalupoeg Kārlis Williams (Williams) astus Tartu ülikooli juba 1803. a.

Varsti pärast ülikooli taasavamist alustati siin ka läti keele õpetamist. Läti keele lektoritena töötasid aastail 1803—1847 O. B. G. Rosenberger, aastail 1851—1874 H. K. E. Clemenz ja aastail 1878—1918 J. Lautenbahs. Lektorid tegelesid ka läti keele uurimisega. O. B. G. Rosenberger on esime läti keele grammatika autor.[4] XIX sajandi esimesel poolel õppis Tartu ülikoolis üle 50 lätlase, nende seas esimene läti filosoof, tuntud publitsist ja ühiskonnategelane Kārs Biezbārdis (1806—1886), arst ja teeleteadlane Juris Bārs (1808—1879). Veidi hiljem, aastail 1852—1856 õppis Tartus kirjanik Juris Neilans (1826—1868).

XIX sajandi keskel õppisid siin läti rahvusliku liikumise juht Krišjānis Valdemārs ja rahvusliku kirjanduse rajaja, poeet ja publitsist Juris Alunāns ning nende suurim folklorist, läti kirjanik Luisa Krišjānis **Barons**. Läti üliõpilaste ring mängis tähtsat osa nende rahvusliku liikumise, ent ka kultuuri arendamisel. Nendest eesmärkidest olid kantud ringi liikmete populaarteaduslikud ja publitsistlikud kaastööd ajalehele «Mājas Viesis». J. Alunāns andis Tartus 1856. a. välja kogumiku «Laulud», millest traditsiooniliselt alustatakse läti rahvusliku kirjanduse vaatlemist.

1860. aastate lõpust tegutseb Tartus pedagoog, keeleteadlane, kirjanik ja publitsist **A. Kronvalds**. Tema initsiatiivil elustus läti üliõpilaste ringi tegevus, kus loeti ja arutati kirjandusteoseid. Ringi liikmed tegid aktiivset kaastööd ajalehele «Baltijas Vēstnesis». Ringist kasvas hiljem välja korporatsioon «Letonia» (alates 1882 ametlikult lubatud).

«Letoniasse» kuulus õpinguaastail läti poeet Jekabs **Lautenbahs-Jūsmiņš** (1847—1928), kes oma loominguga esindab pseudorahvuslikku romantismi. Ülikooli lõpetamise järel sai temast Tartus läti keele lektor, pärast magistridissertatsiooni kaitsmist teemal «Ülevaade leedu-läti rahvaloomingu ajaloost» aga 1896. a. võrdleva keeleteaduse eradotsent. Hiljem oli Lautenbachs kirjandusprofessoriks Läti ülikoolis. Kui J. Lautenbahsi tegevus poeedina ei oma erilist kunstilist väärtust, siis tema tööd läti dialektoloogia, folkloori ja mütoloogia alal on vääramatu tähtsusega.

Eesrindlik läti üliõpilaskond, keda ei rahuldanud korporatsiooni «Letonia» tegevus, koondus 1888. a. läti üliõpilaste Teaduslik-Kirjanduslikku Seltsi («Pīpkalonija»). Nimetatud seltsist saab üks «uue voolu» — läti

[2] С. Исаков. Воспитанники Тартуского университета — переводчики и популяризаторы русской литературы на Западе. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VII. Tartu, 1979, lk. 177—185.

[3] Vt. sellest G. F. Pöschmann. Ueber der Einfluß der abendländischen Kultur auf Russland. Dorpat, 1802. S. 52.

[4] Vt. sellest K. Aben. Läti keele ja kirjanduse õpetamine Tartu ülikoolis 1803—1918. — TRÜ Toimetised, vihik 51. Tartu, 1957, lk. 15—30.

eesrindliku intelligentsi ühiskondliku liikumise tähtsamaid keskusi. «Uus vool» tõi endaga kaasa tõelise pöörde läti kultuuri ja ühiskondlik-poliitilise mõtte ajaloos — toimus üleminek revolutsioonilisele demokraatiale, seejärel aga marksismile. Läti üliõpilaste Teaduslik-Kirjandusliku Seltsi üheks loojaks oli läti esimene revolutsiooniline poeet Eduards **Veidenbaums** (1867—1892), kelle parimad teosed on kirjutatud Tartus aastail 1887—1892 ning kajastavad nende aastate Tartu eesrindliku üliõpilaskonna meeleolusid ja mõtteid. «Pīpkalonijasse» kuulusid samuti hiljem tuntuks saanud läti bolševik F. Roziņš, üks Läti Kommunistliku Partei rajajaid, väljapaistev läti kriitik, kelle osa on hindamatu läti kirjandusliku mõtte ajaloos, J. Jansons-Brauns, satiirikdramaturg J. Palevičs, ajakirjanik J. Kovalevskis, kriitikud ja publitsistid, samuti mitmed hilisemad tuntud kodanlikud poliitika- ja riigitegelased. Seltsi tegevusest võttis osa ka eesti kirjanik E. Vilde.

Läti üliõpilaste Teaduslik-Kirjandusliku Seltsi koosolekutel esitati regulaarselt teaduslikke ettekandeid, loeti referaate mitmesugustel teemadel, sealhulgas kirjandusest. Selts andis välja almanahhi «Pūrs» («Veimevakk» I—III, 1891—1894), mis koos ajalehega «Dienas Lapa» oli «uue voolu» esindajate silmapaistvamaks väljaandeks. Selle almanahhi numbrites ilmusid läti ajakirjanduses esmakordselt artiklid, mis selgitasid lugejaile ajaloolise ja dialektilise materialismi põhialuseid.

1897. a. keelas tsaarivalitsus «uue voolu» tegevuse. Paljud selle esindajad Tartus arreteeriti. 1899. a. lõpetas tegevuse ka läti üliõpilaste selts.

Läti rahvusest üliõpilaste arv Tartus kasvab XX sajandi alguses veelgi. Neil aastail tegutses Tartus terve rida läti üliõpilaste organisatsioone («Letonia», «Atauga», farmatseutide selts «Lettgallia», üliõpilaste ring «Savienība»), kes kõik tegelesid ka kultuurhariduslikuga.

Tartu ülikool oli nii Riia Polütehnilise Instituudi (asut. 1862) kui ka Läti ülikooli (asut. 1919) kaadri sepikojaks. Läti ülikooli arstiteaduskonna, filosoofiateaduskonna ja osaliselt ka matemaatika-loodusteaduskonna õppejõud olid enamikus Tartu ülikooli kasvandikud. Tartu ülikoolis on saanud hariduse rohkem kui 600 läti arsti, nende hulgas 21 professorit.[5]

Tartu ülikooli kasvandikud on ära teinud suure töö läti keele uurimisel (J. Bārs, K. Mīlenbahs jt.). Eriti väljapaistvad on balti filoloogia suurima spetsialisti, NSVL TA korrespondentliikme, Läti NSV TA akadeemiku, Lenini preemia laureaadi Jānis **Endzelīnsi** (1873—1961) saavutused. J. Endzelīns õppis aastail 1893—1900 Tartu ülikoolis klassikalist ja slaavi filoloogiat. Sai siin 1903. a. eradotsendiks ning luges muude kursuste kõrval üliõpilastele ka läti keele morfoloogiat ja balti keelte võrdlevat grammatikat. Hiljem töötas ta professorina Harkovi ja Läti ülikoolis. J. Endzelīns on rohkem kui 200 teadusliku töö autor. Nende hulgas on selliseid põhjapanevaid töid, nagu «Läti keele häälikud ja vormid» (1938), «Vanapreisi keel» (1943), kuueköiteline «Läti keele sõnastik» (1923—1946, kaasautoriga) ja «Läti keele grammatika» (1951).

Mõnevõrra tagasihoidlikum on Tartu ülikooli osa leedu kultuuriloos. A. Tyla andmete järgi on õppinud Tartu ülikoolis kuni 1918. a. 1438 üliõpilast Leedust.[6] Kui palju neist oli leedulasi, seda on raske kindlaks teha. 1916. a. andmetel oli Leedust pärit 185 üliõpilast, neist 26 leedu-

[5] А. А. Виксна. Тартуский университет и развитие медицины в Латвии. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, VI. Tartu, 1977, lk. 34—41.

[6] A. Tyla. Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802—1918 m. — Труды АН Лит. ССР. Серия А, т. 3 (44), 1973, с. 120—122.

lased, seega 14%.[7] Suurem osa leedu üliõpilastest õppis arstiteaduskonnas, populaarne oli ka õigusteaduskond.

Leedulastest üliõpilased koondusid algul poola üliõpilaste organisatsioonidesse. Esimene illegaalne leedu üliõpilaste organisatsioon tekkis 1895. a. Tema asutajate hulka kuulusid hiljem professoriks saanud P. Jakubenas ja filoloogiadotsent V. Juškevičius. Seltsi ülesandeks oli kaasa aidata leedu rahva kultuuri arengule ning rahvusliku ajakirjanduse levikule. Seltsi liikmed koostasid leedu keele grammatika, mida illegaalselt Leedus pandati. Aastail 1898—1900 juhtis seltsi arstiteaduskonna üliõpilane P. Avižonis, hilisem tuntud leedu teadlane. 1906. a. novembris selts legaliseeriti «Leedu üliõpilaste selts Terptis» (Lietuvių dorpato studentų draugija) nime all. Seltsi liikmed kogunesid kaks korda kuus koosolekule, kus kuulati ettekandeid väga mitmesugustel teemadel. Endiste liikmete mälestuste järgi olid need koosolekud teiseks ülikooliks, kus tulevane leedu intelligents valmistas end ette ühiskondlikuks tegevuseks. Selts oli 1908. a. Vilniuses läbiviidud leedu üliõpilaste I konverentsi initsiaatoriks. Seltsi juures töötas leedu keele õppering, ühiskondlike teaduste õppering ning muusika- ja draamaring. 1916. a. oli seltsi raamatukogus ca 1000 raamatu.[8] Tal oli oma koor ja orkester ning ta organiseeris leedu õhtuid rahvusliku programmiga. Seltsi liikmete arv kõikus 20—40 piires. Nii nagu paljud teisedki rahvuslikud organisatsioonid, lõpetas Leedu üliõpilaste selts oma tegevuse 1918. a.

Kuigi Tartu ülikoolis ei olnud leedu keele lektori ametikohta, loeti ajaloo-keeleteaduskonnas XIX sajandi algul ja XX sajandi algul leedu keele teaduslikku kursust (A. Aleksandrov, A. Masing jt.), leedu folkloori (A. Lautenbahs) ja leedu ajalugu. Ülikooli õppejõud tegelesid leedu keele uurimisega. Nii õppis tundma 1885. a. leedu dialekte professor J. Baudouin de Courtenay. Eradotsent A. Aleksandrov (hiljem tuntud keeleteadlane, Harkovi ja Kaasani ülikooli professor) kaitses 1886. a. magistridissertatsiooni leedu kirjanduse rajaja K. Donelaitise keelest. 1888. a. kaitstud doktoritöö kandis pealkirja «Leedu liitnimisõnad». 1883. a. kaitses meditsiiniajaloolane I. Brennsohn doktoridissertatsiooni teemal «Leedulaste antropoloogiast». Tartu ülikooli Vene ajaloo professor I. I. Lappo spetsialiseerus Leedu ajaloole.

Lisaks I. Lappole töötas 1920.—1930. aastail Kaunase ülikoolis teisigi revolutsioonieelse Tartu ülikooli õppejõude. Nende seas tuleks märkida Vladimiras **Šilkarskist** (1884—1960), kes oli olnud aastail 1914—1919 Tartu ülikoolis filosoofia eradotsendiks (1918. a. professor), õpetas 1919.—1920. a. Vilniuse ülikoolis ning oli 1924.—1940. a. Kaunase ülikoolis kreeka kirjanduse ja keele professoriks. V. Šilkarskis oli tunnustatud spetsialist antiikkirjanduse ajaloo ja antiikfilosoofia alal.

Aastail 1902—1904 õppis Tartu ülikoolis loodusteadusi Antanas **Purėnas** (1881—1962), hilisem väljapaistev leedu keemik, Leedu NSV TA akadeemik (1941), aastail 1922—1950 professor, Kaunase ülikooli orgaanilise keemia kateedri juhataja ning aastail 1940—1941 ja 1944—1946 ühtlasi selle rektor.

Tartu ülikooli kasvandikuks oli ka leedu kirjanduse ja balti keelte eriteadlane Eduardas **Volteris** (1856—1941), hilisem Leedu Rahvaraamatukogu direktor ja Kaunase ülikooli professor.

---

[7] А. А. Тила. Литовское студенчество в Тартуском университете в 1802—1918 гг. — Материалы VIII конференции по истории науки в Прибалтике. Тарту, 1970, с. 177.

[8] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 603.

Tartu ülikooli kasvandike osa leedu kultuuris, kirjanduses ja teaduses on suur. Siin said oma hariduse kirjanikud E. Daukša, J. Biliūnas, J. Kaškaitis. Neist väärib erilist esiletõstmist Jonas **Biliūnas** (1879—1907), kes esimesena tõi leedu kirjandusse töölise, traagilise saatusega inimese. Tartus võttis J. Biliūnas aktiivselt osa revolutsioonilisest liikumisest, mille pärast ta 1901. a. ülikoolist välja heideti.

Tartu ülikool andis Leedumaale rea silmapaistvaid arste.[9] Aastail 1897—1900 õppis siin suur leedu õpetlane, oftalmoloog Petras **Avižonis** (1875—1939). 1914. a. kaitses ta Tartu ülikoolis oma doktoriväitekirja leedu talupoegade silmahaigustest, 1922. a. alates oli ta Kaunase ülikooli silmahaiguste kateedri professoriks ja hiljem ka rektoriks.

1915. a. lõpetas Tartu ülikooli Vladas **Lašas** (1892—1966), kes üliõpilasaastail oli Leedu üliõpilaste seltsi esimees. Hiljem sai temast Kaunase ülikooli arstiteaduskonna professor ja dekaan, Leedu NSV TA akadeemik ja NSVL Meditsiiniakadeemia korrespondentliige.[10] Tuntud leedu meedik, Kaunase ülikooli kirurgiakateedri professor ja juhataja, Leedu NSV TA akadeemik (1941) Vladas **Kuzma** (1892—1942) võttis osa õpiaastatel Tartus üliõpilaskonna ühiskondlikust tegevusest.

Leedust pärit üliõpilased Karolis **Požela** (1896—1926) ja Kazys **Rimša** (1895—1950) olid aastail 1915—1917 kohaliku sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni juhid. K. Rimša oli pärast Veebruarirevolutsiooni võitu Tartu tööliste ja soldatite saadikute nõukogu esimees, K. Požela selle nõukogu liikmeks. 1917. a. sügisel oli K. Rimša sõja-revolutsioonikomitee esimees. Hiljem võtsid mõlemad aktiivselt osa nõukogude võimu kehtestamisest Leedus. K. Požela oli illegaalse Leedu Kommunistliku Partei poliitbüroo ja sekretariaadi esimeheks ning lasti maha 1926. a. detsembris. K. Rimša töötas õppejõuna kõrgemates meditsiiniõppeasutustes, oli alates 1948. a. Vilniuse Tuberkuloosiinstituudi direktor.[11] 1916.—1917. a. osales revolutsioonisündmustes Tartus samuti tuntud leedu revolutsionäär V. **Rekāšius.**

Väga tähelepanuväärne on Tartu ülikooli osa poola kultuuriloos.[12] Rohkem kui sada aastat oli Tartu ülikool üheks keskustest, kus sai hariduse poola intelligents. S. Issakovi ja P. Sigalovi andmetel õppis Tartu ülikoolis XIX sajandil ja XX sajandi alguses 1891 poolakat ja 411 Poolast pärit teiste rahvuste esindajat.[13]

Poolakad, nii nagu venelasedki asuvad Tartusse õppima kohe pärast ülikooli taasavamist. Eriti suureneb poola üliõpilaste vool Tartu ülikooli 1832. a. alates. Möödunud sajandi keskpaiku oli Tartus igal aastal 40—50 poola üliõpilast, sajandi lõpul ületas nende arv saja, pärast 1905. a. revolutsiooni aga kolmesaja piirid. Tartu ülikool ei meelitanud üksnes oma kõrge teadusliku reputatsiooni, vaid ka suhteliselt vaba üliõpilaselu ja liberaalse vaimuga.

Poola üliõpilased võtsid aktiivselt osa ülikooli teaduslikust ja ühiskond-

---

[9] А. Ю. Вилейшис, В. П. Сюдикас. Профессора медицинского факультета Каунасского университета — воспитанники Тартуского университета. Вопросы медицины и биологии Прибалтики. Тарту, 1977, с. 109—114.

[10] Akademikas Vladas Lašas. Vilnius, 1980.

[11] Vt. А. В. Кузминскис, В. Сюдикас. Студенты-медики Тартуского университета — участники революционного движения в Литве. — Вопросы медицины и биологии Прибалтики. Тарту, 1977, с. 129—134.

[12] Vt. sellest S. Isakow, P. Sigalow. Polacy w Uniwersytecie Dorpackim. — «Miesięcznik Literacki», 1973, nr. 1, s. 105—114; nr. 2, s. 99—109; nr. 3, s. 103—114.

[13] С. Исаков, П. Сигалов. Польские студенческие организации в Тартуском университете. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. I. Tartu, 1975, lk. 125.

likust elust, reageerisid oma rõhutud kodumaal toimuvaile sündmustele, osalesid revolutsioonilistes väljaastumistes.

Esimeseks poola üliõpilaste organisatsiooniks Tartus oli 1828. a. asutatud korporatsioon «Polonia», mis mõningate andmete järgi on seotud Vilniuse ülikooli poola üliõpilaste salaorganisatsioonide, filarettide ja filomattidega, millised olid tsaarivalitsuse poolt 1823. a. laiali saadetud. Tartu «Polonia» luges end filarettide vaimseks järeltulijaks, võttis omaks nende deviisi «Au, Isamaa, Vooruslikkus». XIX sajandi esimesel poolel oli «Polonia» progressiivne organisatsioon, tema liikmed võtsid osa revolutsioonisündmustest Poolas. See põhjustas konflikte saksa korporatsioonidega, kes ei tahtnud «Poloniat» tunnustada. Kahel korral (1832. ja 1843. a.) oli «Polonia» suletud. 1857. a. lõhenes «Polonia» kaheks organisatsiooniks, kuid 1863. a. ülestõusu eel ühineti taas ühiseks organisatsiooniks «Konwent».

Lisaks «Poloniale» tegutses XIX sajandi esimesel poolel aeg-ajalt teisigi illegaalseid poola üliõpilaste rühmi ning ringe. 1836/37. õppeaastal organiseeris üliõpilane Karol Hildebrand Tartus Poola Üliõpilaste Liidu, kes peagi astus ühendusse Vilniuse Demokraatliku Seltsiga. Liidu koosolekuil diskuteeriti Poola tulevikku, talupoegade pärisorjusest vabastamise üle. 1838. a. avastasid tsaarivõimud liidu. 1862. a. loodi Tartus illegaalne poola üliõpilaste ring, mille liikmed olid sidemeis Poola revolutsionääridega. Paljud Tartu ülikooli üliõpilased võtsid osa 1863. a. ülestõusust, mitmed langesid lahingus, osa saadeti Siberisse.

1888. a. legaliseerus seni poolilleegaalselt tegutsenud «Konwent» loodusteadusliku seltsina. Tegelikult korraldati kirjandus- ja muusikahtuid, esineti ettekannete ja referaadega, anti välja käsikirjalist ajalehte. Seltsil olid raamatukogu, lugemissaal, kirjandus-, ajaloo-, majandus-, õigusteaduse ja loodusteaduse ringid.

1880. aastail kaldus «Konwent» järjest konservatiivsematele positsioonidele. Muutus domineerivaks šljahtavaim, vana feodaalse Poola ülistamine. Progressiivsem osa poola üliõpilaskonnast lahkus 1880. aastate keskel «Konwendist» ja moodustas omad ühendused.

Arvatavasti 1889. a. «Konwendist» lahkunud rühm radikaalselt meelestatud noori organiseeris «Poola kööki». Kuigi nende hulgas puudus ideeline ühtsus, liitis neid soov mõista uusi tendentse ühiskonna arengus. Grupis prevaleerisid radikaalsed natsionalistid, kuid tähelepanuväärne oli ka sotsiaaldemokraatlik fraktsioon.[14] Tema liikmeskonda kuulusid ka peaaegu kõik Tartus 1888. a. M. Lessniku poolt loodud esimese marksistliku ringi liikmed, kes enamasti olid poolakad. Sajandivahetusel tegutses Tartus veel mitmeid illegaalseid poola üliõpilasorganisatsioone («Koło», Zjednoczenie», «Jadwiga»), kelle tegevusest on aga vähe teateid.

1905. a. revolutsiooni perioodil poola üliõpilasorganisatsioonid legaliseerusid — korporatsioon «Polonia», üliõpilasselts «Zjednoczenie» («Ühendus»), poola üliõpilaste vastastikuse abistamise kassa jt.

Tartu ülikoolist on võrsunud hulk väljapaistvaid õpetlasi, ühiskonna- ja poliitikategelasi, kirjanikke ja heliloojaid, kes on andnud hindamatu panuse poola teaduse, kultuuri ja ühiskondliku elu arengusse. Ülikooli auditooriumides ja laboratooriumides, üliõpilasseltside koosolekutel omandasid nad teadusetõdesid, pühendudes ühtlasi oma rahva ja tema kultuuri teenimisele.

[14] S. Stempowski. Pamietniki (1870—1914). Wrocław, 1953, s. 108—110, 114—115.

Tartu ülikooli kasvandikest tuleb esmajoones märkida poola suurimat loodusteadlast Benedykt **Dybowskit** (1833—1930). Aastail 1853—1857 õppis ta Tartu ülikoolis meditsiini ja loodusteadusi, 1862. a. kaitses siin doktoriväitekirja Baltikumi ühe kalaliigi kohta. Arreteeriti 1864. a. revolutsioonilise tegevuse eest ning saadeti Siberisse, kus hakkas uurima Ida-Siberi faunat ning Baikali looduslikke tingimusi. Need uurimused tõid õpetlasele maailmakuulsuse. Lvovi ülikooli professor (1883—1906), akadeemik B. Dybowski on rohkem kui 350 teadusliku töö (zoogeograafia, loomade süstemaatika, võrdlev anatoomia jt.) autor.

Suured on teened Siberi uurimisel ka teisel Tartu ülikooli kasvandikul Aleksander **Czekanowskil** (1833—1876), kes Tartus õppis mineraloogiat ning geoloogiat. Saadetud Siberisse osavõtu eest 1863. a. ülestõusust, hakkas Czekanowski uurima Baikali ümbruse ja Põhja-Siberi geoloogiat, paleontoloogiat, meteoroloogiat ja botaanikat. Czekanowski nime kannab 320 km pikkune mäehari Jakuutias, 13 väljakaevatud looma ning neli kaasaegset taimeliiki.

Väljapaistvaks poola zooloogiks ning paleontoloogiks oli B. Dybowski vend Władysław **Dybowski** (1838 või 1839—1910), kes õppis 1857.—1862. a. Tartu ülikoolis zooloogiat, kaitses siin nii magistri- kui ka doktoridissertatsiooni ning oli seejärel mineraloogiakateedri assistendiks ja eradotsendiks. Tee professoritoolile oli talle poliitiliste vaadete tõttu suletud. W. Dybowski sulest on ilmunud peaaegu 100 artiklit paleontoloogia, zooloogia, botaanika ja etnograafia alalt.

Tuntud mineraloogiks sai Tartu ülikooli kasvandik Stanisław **Thugutt** (1862—1956), pärastine Varssavi ülikooli professor ja rektor. Ta oli poola ajakirja «Mineraloogia Arhiiv» asutajaks ning pikaajaliseks toimetajaks.

Silmapaistvaks poola geoloogiks ja paleontoloogiks sai Józef **Siemiradzki** (1858—1933), kes õppis 1878.—1884. a. Tartus ning kaitses siin magistri- ja doktoriväitekirja. Hiljem töötas Siemiradzki Lvovi ülikoolis professorina. Ta on monumentaalse uurimuse «Poola maade geoloogia» autor.

Andekas keemik-orgaanik oli Jakub **Natanson** (1832—1884), kes õppis 1850.—1854. a. Tartu ülikoolis ja kaitses siin 1855. a. magistriväitekirja. Hiljem sai temast Varssavi Peakooli keemiaprofessor.

Mitmekülgselt andekas inimene oli Tartu ülikooli kasvandik Ludwik **Bruner** (1871—1913), väljapaistev keemik, kirjanduskriitik, poeet ja novellist. Ta oli Krakovi ülikooli professor, poola esimese füüsikalise keemia laboratooriumi juhataja. Tartus sai hariduse ka tuntud poola zootehnik ja keemik Walerian **Klecki** (1868—1920).

Bioloogia valdkonnas andsid suure panuse poola ja maailma teaduse arengusse Tartu ülikooli kasvandikud Władysław Rothert (1863—1916) ja Bolesław Hryniewiecki (1875—1963). W. **Rothert** õppis Tartus aastail 1880—1884, siin kaitses ta ka magistridissertatsiooni. Hiljem töötas ta botaanikaprofessorina Kaasani, Harkovi ja Odessa ülikoolis ning sai kuulsaks klassikaliste töödega heliotropismist ja taimede soonkatte ehitusest. B. **Hryniewiecki** tuli Tartusse õppima pärast seda, kui ta oli välja heidetud Varssavi ülikoolist poliitilisest demonstratsioonist osavõtu eest. Tartus õppis ta aastail 1895—1900 agronoomiat, botaanikat ja keemiat. Pärast lõpetamist töötas ta botaanikakateedris assistendi ja eradotsendina. 1909. a. kaitses B. Hryniewiecki Tartus magistri- ja 1914. a. doktoriväitekirja. Hiljem töötas

B. Hryniewiecki Varssavi ülikooli professori ja rektorina, oli Poola Teaduste Akadeemia tegevliige, Poola Botaanikute Seltsi asutaja ning kauaaegne esimees.

1915.—1918. a. töötas Tartu observatooriumis ja ülikoolis üks poola suuremaid astronoome Tadeusz **Banachiewicz** (1882—1954).

Tartu ülikool on andnud Poolale rea silmapaistvaid meedikuid. Nende hulgas väärib erilist tähelepanu XIX sajandi suurim poola meedik Tytus **Chałubiński** (1820—1889), ülemaailmselt tuntud Zakopane kuurordi rajaja, kes lisaks arstiteadusele tegeles mineraloogia, keemia, botaanika, etnograafia ja alpinismiga. Tartu ülikoolis õppis aastail 1847—1850 Ludwik **Teichmann** (1823—1895), kes hiljem oli Jagiełło ülikooli professor ja Krakovi Teaduste Akadeemia asepresident. Teaduse ajalukku on Teichmann läinud nn. Teichmanni proovi- ga — vereplekkide avastamise meetodiga. Üheks poola parimaks kirurgiks oli Bronisław **Kader** (1863—1937), kes õppis 1881.—1889. a. Tartu ülikoolis meditsiini ning seejärel töötas siinses kirurgiakliinikus assistendina. Tuntud poola arstidest olid Tartu ülikooli kasvandikud ka professorid H. Fudąkowski, S. Janikowski, I. Baranowski, J. Brudziński, R. Pląskowski, K. Klecki, L. Natanson jt.

Humanitaarteaduste esindajaist tuleb märkida ajaloolast, etnograafi ja rännumeest Aleksander **Jabłonowskit** (1829—1913), ajaloolast ja arheograafi Adolf **Pawińskit** (1840—1896), Varssavi ülikooli professorit ja Varssavi Ülemarhiivi direktorit. Slaavi kultuuride ja kirjanduste suurimaks uurijaks oli kriitik ja publitsist Marian **Zdziechowski** (1861—1938), Jagiełło ülikooli professor, Krakovi Teaduste Akadeemia tegevliige.

Tartu ülikoolis on õppinud terve rida poola kirjanikke (A. Groza, E. Żeligowski, B. Zaleski, J. B. Dziekonski, J. Jankowski jt.). Kõige tunnustusväärsem nende hulgas on Józef **Weyssenhoff** (1860—1932, Tartu ülikoolis 1879—1883). Aastail 1885—1888 õppis õigusteaduskonnas Andrzej **Niemojewski** (1864—1921), kes esimesena poola kirjanduses kirjeldas kaevurite elu ja tööd ning kutsus üles võitlusele ekspluateerimise vastu.

Tartu ülikooli kasvandike hulgas on poola helilooja Franciszek **Brzeziński** (1867—1944) ja paljud teised teadus- ja kultuuritegelased, kes end ise nimetasid *dorpatšikuteks*.

Tähelepanuväärne on Tartu ülikooli kasvandike panus armeenlaste ja grusiinlaste kultuurilukku.

Sidemed armeenia kultuuriga kujunesid välja varakult. J. C. Schünmannile kuuluvas ülikooli trükikojas olid armeenia tähemärgid ja siin trükiti armeeniakeelseid raamatuid. Armeenlastele avas tee Tartu ülikooli uue armeenia kirjanduse ja kirjakeele rajaja, väljapaistev valgustuskirjanik Hatšatur **Abovjan** (1809—1848). Tartu perioodil (1830. a. septembrist 1836. a. jaanuarini) oli otsustav tähtsus kirjaniku vaimses arengus, tema maailmavaate kujunemises. Abovjan töötas eriplaani alusel ja kuulas paljude erialade professorite loenguid. Tema õpinguid juhtis professor F. Parrot, kellele Abovjan on ka tänu võlgu Tartusse sõidu eest.[15] Tartus töötas H. Abovjan välja laiahaardelise armeenia rahvavalgustuse plaani. Abovjani initsiatiivil huvitus rühm Tartu professoreid ja üliõpilasi armeenia keelest ja kultuurist.

Peatselt sõitis Tartusse õppima veel teinegi armeenia kultuuri silmapaistev tegelane Stephanos **Nazarjan**

[15] P. Akopjan. Hatšatur Abovjan. Elu, looming, aeg (1809—1836). Jerevan, 1967, lk. 372—659 (armeenia keeles); П. О. Акопян. Учебные программы Абовяна в Дерптском университете. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, IV, lk. 133—146.

(1812—1879), hiljem tuntud Idamaade uurija, ajakirja «Hjusisapail» väljaandja, üks armeenia rahvavalgustusliikumise juhte. Tartu ülikoolis õppis Nazarjan aastail 1835—1840.

Tänu H. Avakjani, G. Akimjani ja G. Hatisjani jõupingutustele pannakse 1840. aastail Tartus alus armeenia kultuurikeskusele, mis on tihedalt seotud ülikooliga. Kõige tähelepanuväärsemad on Tartus õppivatele armeenia üliõpilastele aastad 1848—1858. Neil aastail tegutseb Tartus armeenia ühendus, kuhu kuulus umbes 25 inimest ja mis etendas tähtsat osa armeenia kultuuri arengus. Erilist tähelepanu pöörati uuele armeenia kirjakeelele — ašharabarile. Tartus õppivad armeenlased olid kursis kodumaa eluga tänu rahvuslikele ajalehtedele, mida neile siia järele saadeti. Ühendusel oli ka väike armeeniakeelne raamatukogu. Tartu armeenia üliõpilaskonna ühe ideelise juhi V. Askarjani initsiatiivil organiseeriti kirjandusring, mille liikmed kogunesid kord nädalas G. Akimjani ja P. Simonjani (ajalehe «Megu» tulevase toimetaja) juurde. Korraldati ka kirjandusõhtuid. Ringis valitses H. Abovjani kultus, tema liikmetele olid lähedased Abovjani rahvavalgustuslikud ideed, uue kirjanduse loomise programm. G. Akimjan tõi Tartusse tookord H. Abovjani veel ilmumata romaani «Armeenia vermed» käsikirja ning aitas kaasa selle raamatu trükist ilmumisele.[16]

Ülikooli kasvandike hulgas oli üheksa armeenia poeeti, sealhulgas XIX sajandi teise poole juhtiv poeet Rafael **Patkanjan** (1830—1892), Gevorg **Dodohjan** (1830—1908), tõlkija Gevorg **Barhudarjan** (1835—1913), tuntud filoloog, etnograaf ja ajaloolane, Peterburi ülikooli professor Keropa **Patkanjan** (1833—1889). Armeenia kirjandusteaduses räägitakse erilisest Tartu koolkonnast Armeenia poeesias. Tartus õppivad armeenia poeedid viljelesid enamikus laulužanri. Paljud nende lauludest on saavutanud suure populaarsuse kogu armeenia kultuurimaailmas (G. Mirimanjani «Armeenia tütarlapsed», K. Patkanjani «Mitte sinule ei saabu kevad», eriti aga G. Dodohjani «Pääsuke»). «Nii ajaloolistes kui ka esteetilistes suhetes oli «Tartu poeetilisel koolkonnal» armeenia 1851.—1855. aasta poeesias keskne koht. Ta aitas kaasa kirjanduse demokratiseerumisele,» kirjutab praegune uurija.[17]

Tartusse sõideti Armeeniast kõrgharidust omandama ka hiljem. Järgmine tõusuperiood langes 1870. aastatesse. Neil aastail said Tartus hariduse arst, ühiskonnategelane ja folklorist Levon Tigranjan, arst ja kirjanik Mikael Mirimanjan jt. Nad organiseerisid uue armeenia üliõpilaste seltsi. Kuid oma tegevushaarde ja panuse poolest armeenia kultuuri arengusse jäid nad oma eelkäijaist 1850. aastail maha.

L. Tigranjani andmete põhjal õppis Tartus kuni 1892. a. 52 armeenlast. Armeenia üliõpilaste arv kasvab tunduvalt sajandivahetusel. Sel perioodil õppis Tartu ülikoolis ligi 200 armeenia üliõpilast. Paljud nendest võtsid osa kohalikust revolutsioonilisest liikumisest (Vartan ja Minas Ter-Mikaeljants, Asthik Grigorjants jt.), 1917. a. revolutsioonisündmustes osales üliõpilane Grigori **Mednikjan**, hiljem väljapaistev arst, Armeenia NSV teeneline teadlane.

XX sajandi alguses tegutsesid Tartus ka armeenia üliõpilaste orga-

[16] Vt. L. Tigranjan. Saksa ülikool Derptis ja tema armeenia üliõpilased. A. 1830—1892. — «Luma», 1903, nr. 5, lk. 5—33; nr. 6, lk. 54—86 (armeenia keeles); С. Исаков. Армянские студенты в Тарту. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi IV, lk. 123—133.

[17] Э. А. Акопян, Кэропа Патканян (жизнь и творчество). Ереван, 1975, с. 38—39.

nisatsioonid (Taga-Kaukaasia armeenlaste maiskond, korporatsioon «Armenia»).

Esimeseks grusiinlaste esindajaks Tartu ülikoolis oli Zahhari **Zubalašvili** (1810—1877), kes küll õppis Leipzigis, kuid 1836. a. sooritas Tartu ülikoolis eksamid ja sai siin arstidiplomi. Hiljem töötas Zubalašvili Gruusias arstina ning oli üks Kaukaasia arstide seltsi asutajaid.

Hulgaliselt tuleb Gruusiast Tartusse üliõpilasi XIX sajandi lõpul — XX sajandi algul. Esimestena tulevad 1891—1892. a. Moskva ülikoolist revolutsioonilise tegevuse eest väljaheidetud A. Šatilov ja Z. Abdušelišvili. Üldse on Tartu ülikoolis hariduse saanud peaaegu 400 Gruusiast pärit noort inimest.

Gruusia üliõpilased võtsid väga aktiivselt osa Tartu revolutsioonilisest liikumisest, paistes aktiivse eluhoiaku poolest teistest rahvustest üliõpilaste hulgas eriti silma. Paljud neist, nagu G. Hundadze, G. Hirseli jt. olid üliõpilasväljaastumiste tunnustatud juhid.

Tänu gruusia üliõpilastele muutus Tartu sajandivahetusel väikeseks gruusia kultuurikoldeks. Siin tegutsesid gruusia seltsid, kirjandus- ja teadusringid, anti välja käsikirjalisi ajakirju, arutati ühiskondlik-poliitilise ja kultuurielu päevaprobleeme.[18]

XIX sajandi lõpul pandi Tartus alus gruusia üliõpilaskoondisele ning raamatukogule. Viimasele saatsid oma väljaandeid enamik gruusia lehede ja ajakirjade toimetusi, kirjanikud läkitasid Tartusse oma Gruusias ilmunud teoseid.

1898. a. hakkasid gruusia üliõpilased korraldama nn. gruusia õhtuid, mis tartlaste hulgas pälvisid suurt ühelepanu. Nende kavas olid gruusia laulud ja tantsud. Esimesele õhtule oli kutsutud gruusia tuntud teelilooja M. Balantšivadze, kes juhtis kogu õhtu programmi. Hiljem oli nende õhtute üheks korraldajaks helilooja Kote **Potshverašvili** (1880—1959), kes aastail 1901—1908 oli füüsika-matemaatikateaduskonna üliõpilane. Üliõpilasaastail juhatas ta gruusia koori ja orkestrit.

Gruusia üliõpilaskoondis legaliseerus 1908. a., laiendades oma tegevust. Gruusia kirjanduse klassiku N. Baratašvili 100. sünniaastapäevale pühendatud pidulikul õhtul esinesid V. Kotetišvili, M. Abramišvili, I. Surguladze, hiljem tuntud gruusia kultuuritegelased. Üliõpilaskoondises oli kirjandusega tegelevaid üliõpilasi (G. Robakidze, A. Papava), tema auliikmete hulgas aga gruusia kirjanduse klassikud A. Tseretheli, Važa Pšavela jt.

Legaliseerus ka 1906. a. loodud teine gruusia üliõpilaste ühing — Kaukaasia Üliõpilaste Selts, kuhu koondusid üliõpilased-marksistid. Seltsil olid tihedad sidemed Vene Üliõpilaste Seltsiga.

Grusiinlastest Tartu ülikooli kasvandike hulgas on terve plejaad silmapaistvaid arstiteadlasi. Tuntud gruusia teadlane oftalmoloog, Tbilisi Meditsiiniinstituudi silmahaiguste kateedri juhataja Aleksandr **Šatilov** (1868—1951) oli Tartus õppimise aastail siinse marksistliku ringi liige. Siin sai kõrghariduse professor Simon **Kandelaki** (1887—1946), parasitoloogia ja troopilise meditsiini instituudi direktor. Tartu ülikooli kasvandikuks oli ka gruusia terapeutide koolkonna rajaja, Gruusias kõrgema meditsiinilise hariduse alusepanija Gruusia NSV TA tegevliige, teeneline teadlane Aleksandr **Aladašvili** (1876—1950). Nõukogude Gruusia kirurgia alusepanijaks oli akadeemik, sotsialistliku töö kangelane, Tbilisi Meditsiiniinstituudi direktor, hilisem Gruusia NSV TA Eksperimentaal- ja

[18] Vt. С. Г. Исаков. Сквозь годы и расстояния. Из истории культурных связей Эстонии с Украиной, Грузией и Латвией в XIX — начале XX века. Таллин, 1969, с. 100—165.

Kliinilise Kirurgia ja Hematoloogia Instituudi direktor Konstantin **Eristavi** (1889—1975).

Humanitaarteaduste esindajaist, kes said hariduse Tartus, tuleb esmajoones märkida Vahtang **Kotetišvilit** (1893—1937) — kirjandusloolast, kriitikut, folkloristi, kunstiteadlast, Tbilisi ülikooli ja Tbilisi Kunstide Akadeemia õppejõudu, Gruusia Kunstnike Liidu esimeest. Gruusia kirjandusteadlased Mihhail **Abramišvili** (1892—1939) ja professor Thedo **Beglašvili** (1890—1970) (kolmeköitelise vanagruusia kirjanduse ajaloo autor) on Tartu ülikooli kasvandikud. Tartu ülikooli klassikalise filoloogia kateedri professor aastail 1905—1914, Nõukogude Liidu TA korrespondentliige Grigori **Tsereteli** (1870—1938) töötas pärast Oktoobrirevolutsiooni Tbilisi ülikoolis. Teistest Tartu ülikooli ja professor Rostovtsevi eraülikooli kasvandikest tuleb veel mainida meditsiiniprofessoreid E. Todadzet ja V. Tohadzet, õigusteaduste professorit I. Surguladzet, pedagoogikateadlast P. Kvirkeliat, kriitikut, publitsisti ja ajakirjanikku S. Devdarianit.

Õige pea pärast ülikooli taasavamist kohtame Tartus ka ukrainlasi. 1806. a. kaitses meditsiinidoktori väitekirja tagakarpaatia ukrainlane Ivan **Orlai** (1770 või 1772—1829), kes hiljem töötas Nežini kõrgemas gümnaasiumis ja Richelieu lütseumis Odessas. Orlai oli kirjavahetuses J. W. Goethega. Aastail 1829—1831 õppis Tartu ülikoolis ukraina ajaloolane, folklorist ja etnograaf Nikolai **Zakrevski** (1805—1871), kes on Kiievi ajaloo ning huvitava ukraina rahvaluule kogumiku «Vanaaegne bandurist» autor.

Aastail 1838—1843 õppis õigusteaduskonnas Nikolai **Gulak** (1822—1899), pedagoog ja ühiskonnategelane, T. Sevtšenko kaasvõitleja, üks salajase vennaskonna juhte Ukrainas. N. Gulak kehastas tsaarireaktsiooni karmides tingimustes rahvaste sõpruse üllast ideed: rahvuselt ukrainlane, kujunes tema maailmavaade välja Eestimaal, ta tundis sügavat austust vene rahva vastu, huvitus elavalt gruusia ja aserbaidžaani kultuurist.

Aastail 1850—1854 õppis Tartus Aleksandr **Pol** (1832—1890), Krivoi Rogi rauamaagileiukoha tööstusliku kasutuselevõtmise pioneer, kes oli huvitatud ka Ukraina ajaloost ja arheoloogiast. 1879.—1881. a. õppis arstiteaduskonnas ukraina poeet Kesaar **Bilõlovski** (1859—1938).

1880.—1890. aastail õppisid Tartu ülikoolis Ukraina Teaduste Akadeemia tulevased tegevliikmed sotsioloog ja filosoof Bogdan **Kistjakovski** ja ajaloolane Nikolai **Vassilenko.** Mõlemad teadlased olid Tartu aastail illegaalsete üliõpilasorganisatsioonide liikmed, B. Kistjakovski marksistliku ringi tegevliige.

Aastail 1891—1895 õppis Tartus ja töötas kuni 1900. a. füüsikakateedri assistendi ja eradotsendina Mihhail **Kossatš** (1869—1903), suure ukraina poetessi Lesja Ukrainka vend, väljapaistev füüsik, kirjanik (Mihhailo Obatšnõi pseudonüümi all), folklorist. Ta aitas kaasa sidemete tugevnemisele Tartu üliõpilaskonna ja ukraina kultuurimaailma vahel.[19]

Tartus töötas arvukalt ukraina rahvusest professoreid ja õppejõude (A. Kotljarevski, O. Ostrogradski, A. Miklaševski, V. Tarassenko, G. Levitski, A. Ignatovski, A. Ljutkevitš jt.). Paljud nendest jätkasid hiljem teaduslikku ja pedagoogilist tegevust Ukraina ülikoolides. 1904.—1915. a. töötas Nikolai **Grunski** Tartu ülikooli vene keele ja slaavi keeleteaduse kateedri professorina, hiljem (1915—1949) aga Kiievi ülikooli professorina. Ta on ukraina keele ja

[19] Vt. С. Г. Исаков. Сквозь годы и расстояния, с. 11—84.

ortograafia õpikute autor («Ukraina keele grammatika», 1918, «Ukraina keele õigekirjutus, tema alused ja ajalugu», 1918).

Esimene ukraina üliõpilaste illegaalne organisatsioon Tartus loodi 1898. a. See oli «Ukrainskaja gromada», mis asus kodanlik-demokraatlikel positsioonidel. Ühing nõudis konstitutsioonilisi ümberkorraldusi Venemaal, autonoomiat Ukrainale, õigust emakeelsele haridusele, kirjandusele ja ajakirjandusele. Selle juures tegutsesid ukraina koor ja näitering.[20]

«Gromada» legaliseerus 1905. a. Väikevene Üliõpilaste Muusika- ja Näiteseltsina. Legaliseerumise momendil oli sellel 55 liiget, 1908. a. alguses 98 liiget. Seltsil oli rikkalik ukrainakeelne raamatukogu. Siin toimusid regulaarselt kirjandus- ja muusikaõhtud, teaduslikud koosolekud. Aeg-ajalt korraldas selts Tartu parimais kontserdisaalides rikkaliku eeskavaga õhtuid. Iga aasta toimusid T. Sevtšenkole pühendatud õhtud.

Tartus õppis ka valgevenelasi. On teada, et XIX sajandi viimastel aastatel, XX sajandi alguses oli Tartus valgevene rahvusest üliõpilasi ja tehti katset rahvusliku seltsi loomiseks. See tõmbas aga kohe endale sandarmite tähelepanu. Kahjuks on alles uurimata Tartu osa tolleaegses Valgevene kultuurielus.

Valgevenes on töötanud arvukalt Tartu ülikoolis hariduse saanud arste, nagu Minski Meditsiiniinstituudi hospitaalteraapia kateedri juhataja, Valgevene NSV TA akadeemik F. **Gausman,** sama instituudi sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja, Valgevene NSV teeneline teadlane professor S. **Siterman,** Valgevene Arstide Täiendusinstituudi direktor, kirurg ja ühiskonnategelane, Valgevene NSV teeneline teadlane V. **Morzon.**[21]

Täiesti uurimata on seni Tartu kui juudi kultuuri keskus, samuti juudi üliõpilasorganisatsioonide tegevus. Nagu nägime eespool, õppis Tartu ülikoolis palju juute. XX sajandi alguses oli Tartu ülikoolis keskmiselt kuni 300 juudi rahvusest üliõpilast, hiljem veelgi rohkem.

Küllaltki vara loodi ka juudi üliõpilasorganisatsioonid. Vanima asutamisaeg 1874. a. See oli juudi üliõpilaste abistamiskassa. Ta ühendas praktiliselt kõiki juudi rahvusest üliõpilasi. 1894. a. oli kassal 385 liiget, 1908. a. 253 liiget. 1914. a. oli kassa liikmeks 910 vilistlast.[22] Kassa eesmärgiks oli aidata materiaalselt majanduslikult halvasti kindlustatud üliõpilasi. Sellel eesmärgil korraldati ka heategevusõhtuid Tartus ja teistes linnades.

1883. a. lõpul kinnitati peaaegu üheaegselt kahe juudi üliõpilasorganisatsiooni põhikiri — juudi üliõpilaste kirjandus- ja muusikaselts ning juudi ajaloo ja kirjanduse uurimise akadeemiline selts, mis tegutsesid kuni 1918. a. Esimene neist seadis ülesandeks äratada oma liikmeis huvi kirjanduse ja muusika vastu eneseharimise huvides. Teine andis Tartus õppivaile juudi üliõpilastele võimaluse tutvuda oma rahva ajaloo ja kirjandusega. Seltsides esineti ettekannetega kultuuri, kirjanduse ja kunsti teemadel, akadeemilises seltsis ka teaduslikel teemadel, korraldati kirjandus- ja muusikaõhtuid. Liikmete arv oli erinevatel aegadel erisugune, nii oli kirjandus- ja muusikaseltsis

---

[20] А. Яковлів. Українська студентська громада в Дорпаті. — З минулого. Збірник. Т. II. Варшава, 1939, с. 162—174.

[21] Ф. И. Игнатович. Медицинская и общественная деятельность врачей Белоруссии — воспитанников Тартуского университета. — Вопросы медицины и биологии Прибалтики. Тарту, 1977, с. 114—118; Е. И. Шишко. Воспитанники Тартуского университета — преподаватели Минского медицинского института. — Sealsamas, lk. 118—119.

[22] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 197.

1892. a. 51 liiget, 1912. a. 10 liiget ning edaspidi ületab nende arv harva 20. Akadeemilise seltsi liikmete arv kõikus 1880.—1890. aastail 40 ümber, kasvas pärast ajutist langust 1916. a. 114-ni.[23] Seltsi auliikmeks olid juudi kirjanduse klassik Mendele-Moihher-Sforim, kirjanikud M. L. Lilienbaum ja Achad Haam.

Juudi üliõpilased tegutsesid aktiivselt ka teistes, eriti Vene Üliõpilaste Seltsis. Nad võtsid osa Tartu üliõpilaskonna revolutsioonilisest tegevusest.

A. Babii andmetel oli Tartu üliõpilaste hulgas 39 moldaavlast.[24] 1900. a. alguses loodi illegaalne Bessaraabia üliõpilaskoondis. Koondisel oli oma raamatukogu, ta korraldas kirjandusõhtuid ja konverentse. Koondis seadis ülesandeks tõsta moldaavlaste rahvuslikku enesetunnet, kuigi nähtavasti toetati ka moldaavia ja rumeenia rahva ühtsuse printsiipi. Bessaraabia üliõpilaskoondis legaliseerus 1909. a. ja eksisteeris kuni 1912. a.[25]

Tartus on hariduse saanud paljude Venemaa rahvaste väljapaistvad kultuuritegelased. Aastail 1903—1908 õppis Tartu ülikoolis suur osseedi poeet Tsomak **Gadijev** (1883—1931), kes saadeti Siberisse osavõtu eest revolutsioonilisest liikumisest Tartus. Tartus on õppinud ka osseedi kirjanik H. **Tlatov.**

Tartu ülikoolis sai hariduse esimene tšuvaši rahvusest arst Aleksei **Jefremov.** On säilinud meeltliigutav kirjeldus tema vastuvõtust talupoegade poolt kodumaal.

Eeltoodu kinnitab, et Tartu ülikooli panus meie maa rahvaste ja poola rahva kultuuri varasalve on silmapaistvalt suur.

---

[23] ENSV RAKA, f. 402, nim. 7, s.-ü. 261 ja 297.

[24] А. И. Бабий. Формирование молдавской интеллигенции во второй половине XIX — начале XX века. Кишинев, 1971, с. 20.

[25] С. Г. Исаков. Бессарабские студенты в Тарту и их участие в местном революционном движении. — TRÜ Toimetised. Vihik 340. Tartu, 1974, lk. 117—153.

KOKKUVÕTE

Taasavamisest kuni 1918. a. etendas Tartu ülikool silmapaistvat osa nii kodumaise kui ka rahvusvahelise teaduse arengus. *Alma mater Tartuensise* tõus veerandsajandi jooksul Venemaa ja Euroopa paremate ülikoolide hulka oli tingitud järgmistest tähtsamatest asjaoludest.

Esiteks. Tartu ülikool rakendas taasavamisest alates kõige eesrindlikumaid õppe- ja teadusliku töö organiseerimise põhimõtteid, kusjuures ölulisim neist oli õpetamise tihe seostamine teadusliku tööga, üliõpilaste kaasamine uurimistöösse. Ülikooli õppejõudude esimene koosseis pärines põhiliselt saksa kõrgkoolidest. Tihedad sidemed Saksamaaga, mis XIX sajandil valdas teadusmaailmas juhtpositsioone, olid tegusaks tõukejõuks teaduse kiirele tõusule Tartus. Tartu ülikool kujunes seetõttu Venemaale üheks tähtsamaks Läänne-Euroopa progressiivse teaduse transmissiooni kanaliks.

Teiseks. Niisama tähtsaks teguriks oli Vene riigivõimu poolt ülikoolile loodud hea materiaalne baas ja ülikooli orientatsioon kogu Venemaa teadusprobleemide lahendamisele. Välja arvatud Napoleoni-sõdade periood, oli ülikooli majanduslik olukord XIX sajandi esimesel poolel püsivalt hea, ajuti tolle aja oludes lausa ideaalne. Tihedad sidemed Vene riigiasutustega, eriti aga Peterburi Teaduste Akadeemiaga aktuaalsete teadusprobleemide lahendamiseks ning Venemaa loodusrikkuste uurimiseks (osavõtt ümbermaailmareisidest ja arvukatest teadusekspeditsioonidest) pakkusid suurepärast materjali uurimistöö laiendamiseks. Koostööd soodustas ka Tartu suhtelise lähedus pealinnale, mis oli ühtlasi Venemaa juhtivaks teaduskeskuseks. Baltimaade teadusregioon, millele keskuseks kujunes Tartu, seostus eriti tihedalt Peterburi teadusregiooniga.

Kolmandaks. Tähtsaks teadust stimuleerivaks teguriks kogu XIX sajandi esimese poole jooksul (osalt hiljemgi) oli Tartu ülikooli teaduskollektiivi enamiku lähtumine valgustusfilosoofia edasiviivatest ideedest. Tartu ülikooli organiseerimisperioodi teadusorganisaatorid ja juhtivad teadlased (G. F. Parrot, K. Morgenstern, G. B. Jäsche, G. Ewers, D. G. Balk, D. H. Grindel, K. F. Burdach, F. G. W. Struwe, C. C. F. Ledebour jt.) olid elu lõpuni veendunud ratsionalistid ja valgustajad. Teaduse ja kultuuri arendamisel lähtusid nad põhimõttest, et igal rahvusel on oma elujõuline teadus- ja kultuuripotentsiaal (fenomen), mis tuleb välja arendada ühise maailmateaduse ja inimprogressi huvides. Siit tulenes nende siiras soov igati kaasa aidata vene teaduse arendamisele ja õitsengule, samuti soodustada Venemaa teiste rahvuste (eesti, läti, leedu, armeenia, poola jt.) hariduse ja kultuuri progressi. Suuremale osale neist oli võõras rahvuslik piiratus ning vastuvõtmatu baltisaksa konservatism ja separatism.

Erakordne oli Tartu ülikooli mõju kodumaise teaduse arengule XIX sajandil, eeskätt sajandi teisel kolmandikul. Professorite Instituudi kasvandike näol sai vene rahvuslik teadlaspere tugevat täiendust. Peale selle andis Tartu ülikool 1890. aastate alguseni Venemaa teistele kõrgkoolidele veel üle 100 professori. Tartu ülikoolist kandus Venemaale, eeskätt Peterburi Teaduste Akadeemiasse, rida teaduslikke koolkondi (füüsika, astronoomia, keemia, zooloogia, meditsiini jt. erialadel), mis mõjusid viljastavalt kodumaise teaduse arengule. Suur oli Tartu ülikooli kasvandike ja õppejõudude osa Peterburi Teaduste Akadeemias. Üldse on selle akadeemia (resp. NSV Liidu Teaduste Akadeemia) tegev- ja korrespondentliikmeteks valitud 128 Tartu ülikooliga seotud teadlast, neist enne 1917. a. 104. XIX sajandi keskpaiku kujunes Tartu ülikool akadeemia loodusteadlaste (sealhulgas täppisteadlaste) ettevalmistamisel domineerivaks. 1845. a. kuulus akadeemia 15 loodus- ja täppisteaduste tegevliikme hulka 8 Tartust tulnud õpetlast.

Ent Tartu ülikool hakkas ühtlasi olulist osa mängima kogu rahvusvahelise teaduse arengus. Tema saavutused olid paljudel aladel arvestatavaks panuseks maailmateadusse. XIX sajandi teisest veerandist hakkas ülikooli kasvandikke ja õppejõude järjest enam suunduma Saksamaa ja teistegi maade kõrgkoolide õppejõududeks. 1802.—1917. a. andis Tartu ülikool välismaa kõrgkoolidele ligikaudu 100 teenekat õppejõudu. Nii kujunes Tartu ülikooli kasvandik, embrüoloogia rajaja K. E. Baer tunnustatud teadlaseks Königsbergi ülikooli professorina, tegutsedes seejärel Peterburi Teaduste Akadeemia tegevliikmena. Tartu ülikooli kasvandikud, professor C. E. H. Schmidti õpilased W. F. Ostwald (Nobeli preemia 1909. a.) ja G. Tammann saavutasid juba enne Saksamaale siirdumist laialdase tunnustuse. G. Tammann oli ühtlasi esimene eesti päritoluga ülemaailmselt tunnustatud teadlane. Koos mõnede teiste eestlastega, kes sellal suutsid läbi raskuste murda end suurde teadusse, osutus ta rahvusliku teaduspotentsiaali ettekuulutajaks.

Tänu oma valgustusfilosoofilistele printsiipidele mõjutas Tartu ülikool oluliselt Venemaa rahvaste haridusele ja kultuuri arengut. Ülikooli koolikomisjon viis tublisti edasi Venemaa Läänemere kubermangude haridust. Siin õppis ja töötas rida silmapaistvaid vene kirjanikke ning kultuuritegelasi. Tartu ülikooli kasvandikud mängisid teedrajavat osa eesti, läti, armeenia ja teiste rahvuste rahvusliku kirjanduse ja kultuuri kujunemises. Suur oli juba XIX sajandil Tartu ülikooli panus Poola teadusse ja kultuurilukku.

Aastate 1890—1918 teadustöö tulemusi Tartu ülikoolis on baltisaksa historiograafia hinnanud ühekülgselt kriitiliselt. Tegelikult osutub Tartu ülikooli tolleaegne teaduspotentsiaal üllatavalt suureks. Tõsi, mõned olulised sakslaste poolt juhitud teaduskoolkonnad nõrgenesid või isegi hääbusid, kuid neid asendasid sajandivahetusel mitmed vene viljakate teaduskoolkondade andekaimad esindajad. Tollal ülikoolis töötanud professoritest valiti küll ainult 16 Venemaa Teaduste Akadeemia liikmeks, ent pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni valiti NSV Liidu Teaduste Akadeemia koosseisu veel 20 Tartu ülikooli professorit ja kasvandikku (ajaloolane J. V. Tarle, astronoom K. D. Pokrovski, kirurg N. N. Burdenko, keemik L. V. Pissarževski, bakterioloog N. F. Gamaleja jt.). Paljud Tartu ülikooli õppejõududest valiti aga Ukraina, Valgevene, Gruusia, Läti, Leedu, Poola ja teiste rahvusakadeemiate liikmeteks. Nii valiti Ukraina Teaduste Akadeemia koosseisu aastail 1920—1934 kümme endist Tartu ülikooli professorit ja kasvandikku. Kümned Tartu ülikooli kasvandikud töötasid professoritena paljudes Nõukogudemaa ülikoolides. Uus Voroneži ülikool rajati täielikult

Tartu ülikooli õppejõudude baasil. Tartu ülikooli õppejõud ja kasvandikud aitasid oluliselt kaasa nõukogude teaduse kujunemisele ja edasiarenemisele. Suurepärasteks teaduse organiseerijateks olid V. E. Regel (Voroneži ülikooli rektor), K. D. Pokrovski (Permi ülikooli rektor), N. I. Kuznetsov (üks Krimmi ülikooli asutajatest), L. V. Pissarževski ja paljud teised.

Kõnesoleva perioodi alma materi endised õppejõud ja kasvandikud moodustasid ka rahvusliku ülikooli õppejõudude põhikoosseisu 1920. aastatel ning arvestatava osa õppejõududest Läti ja Vilniuse ülikoolides. 1919. a. rajatud Läti ülikoolile andis Tartu ülikool üle 50 õppejõu, neist enamik professorid.

Ülikooli ühiskondlik-poliitilise mõju areaal laienes sellel perioodil tunduvalt, mõjutades ka gruusia, moldaavia, juudi ja mitmete teiste rahvuste ühiskondlik-poliitilisi liikumisi ja kultuuriprotsesse.

Tartu ülikool kujunes sellal tähtsaks revolutsioonilise liikumise keskuseks. Tartu üliõpilaste hulgast võrsus silmapaistvaid revolutsionääre, nõukogude ühiskonna- ja riigitegelasi nagu V. Šantser, E. J. Sõrmus, D. I. Uljanov, P. I. Lebedev-Poljanski, A. A. Vermišev, N. K. Piksanov, F. Rosīns, K. Rimša, K. Požela, D. Plau ja paljud teised.

LISAD

Lisa 1

TARTU ÜLIKOOLIS AASTAIL 1802—1917 KAITSTUD DOKTORI- JA MAGISTRIVÄITEKIRJADE ARV JA JAGUNEMINE TEADUSKONDADE VAHEL.*

Teaduskonnad	1802—1810	1811—1820	1821—1830	1831—1840	1841—1850	1851—1860	1861—1870	1871—1880	1881—1890	1891—1900	1901—1910	1911—1917	Kokku
							ARV						
Arstiteaduskond**	25	68	116	135	68	234	160	170	336	334***	68****	18	1732
Füüsika- ja matemaatikateaduskond	—	10	—	13	6	15	19	20	25	12	10	12	142
Ajaloo- ja keeleteaduskond	6	7	1	14	6	9	10	17	28	13	4	3	118
Õigusteaduskond	1	6	—	2	15	20	6	7	6	2	6	2	73
KOKKU	32	91	117	164	95	278	195	214	395	361	88	35	2065
							%						
Arstiteaduskond	78,1	74,7	99,1	82,3	71,6	84,2	82,1	79,4	85,1	92,5	77,3	48,7	83,8
Füüsika- ja matemaatikateaduskond	—	11,0	—	7.9	6,3	5,4	9,7	9,4	6,3	3,3	11,4	35,1	6,9
Ajaloo- ja keeleteaduskond	18,8	7,7	0,9	8,6	6,3	3,2	5,1	7,9	7,1	3,6	4,5	10,8	5,8
Õigusteaduskond	3,1	6,6	—	1,2	15,8	7,2	3,1	3,3	1,5	0,6	6.8	5,4	3,5
KOKKU	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Tabelis toodud andmete aluseks on järgmised bibliograafilised kogumikud: 1) «Historische Studien aus dem Pharmakologischen Institute der Kaiserlicher Universität Dorpat. III.» (Halle, 1893), lk. 1—76, 415—420 avaldatud A. Grünfeldi «Verzeichniss der von der medicinischen Facultät zu Dorpat seit ihrer Gründung veröffentlichten Schriften» (arstiteaduskonnas kuni 1892. aastani kaitstud väitekirjad), 2) V. Leek. Tartu ülikooli arstiteaduskonnas 1892—1917 kaitstud väitekirjad. Bibliograafia, Tartu, 1965, ja 3) E. Oissar. Tartu ülikoolis kaitstud väitekirjad 1802—1918. Tartu 1973.

** Siia kuuluvad ka farmaatsiamagistrid.

*** A. Grünfeld toob kuni 1. novembrini 1892 kaitstud dissertatsioonid, sealt edasi jätkab bibliograafiat V. Leek.

**** V. Leegil on üks dissertatsioon (V. A. Nesmelovi väitekiri) 1907. a. välja jäänud (V. Kalnin käesoleva töö autorile 12. XI 1975), mis siin on lisatud.

Lisa 2

TARTU ÜLIKOOLI ÕPPEJÕUDUDE ARV, KES OLID PETERBURI TEADUSTE AKADEEMIA LIIKMED VÕI SAID SELLEKS HILJEM

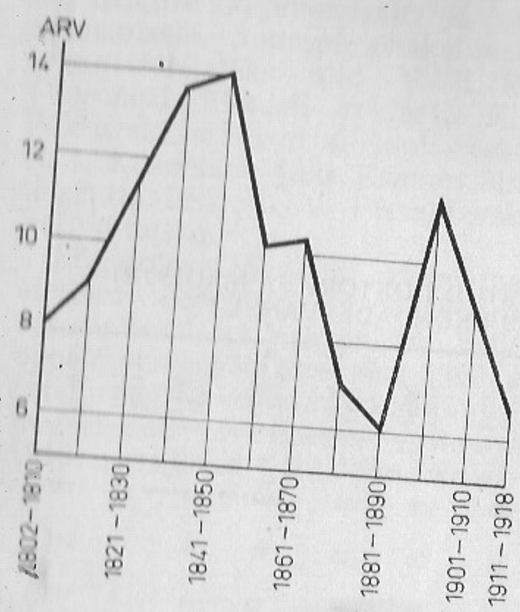

Lisa 3

ÜLIÕPILASTE ARVU KASV TARTU ÜLIKOOLIS AASTAIL 1802—1916*

Aastad	Arv keskmiselt aastas	1802—1806 =100		Arv keskmiselt aastas	1802—1806 =100
1802—1806	118	100,0	1862—1866	589	499,2
1807—1811	189	160,2	1867—1871	658	557,6
1812—1816	237	200,8	1872—1876	793	672,0
1817—1821	231	195,8	1877—1881	1033	875,4
1822—1826	349	295,8	1882—1886	1576	1335,6
1827—1831	560	474,6	1887—1891	1741	1475,4
1832—1836	568	481,4	1892—1896	1454	1232,2
1837—1841	567	480,5	1897—1901	1706	1445,8
1842—1846	553	464,6	1902—1906	1914	1622,0
1847—1851	630	533,9	1907—1911	2751	2331,4
1852—1856	678	573,7	1912—1916	2487	2107,6
1857—1861	618	524,6	kokku	957	—

Tabeli aluseks on andmed, mis on avaldatud teostes:
Е. В. Петухов. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет о существования (1802—1902). Том I. Юрьев, 1902, lk. 4—9; Tartu üliõpilaskonna ajagu seoses Eesti üliõpilaskonna ajalooga, Tartu, 1932, lk. 63.
Võrdluseks, 1899.—1900. a. loetleti Euroopa ülikoolides üliõpilasi: Pariisi ülikoolis 12 171, erliini ülikoolis 11 312, Viinis 6981, Leipzigis 3849, Cambridge's 3016, Moskvas 4461, Peterburi ülikoolis 3662, Kiievis (1896) 2565, Helsingis (1901) 2355.

Lisa 4

TARTU ÜLIKOOLI ÜLIÕPILASTE ARV KESKMISELT AASTAS (1802—1916)

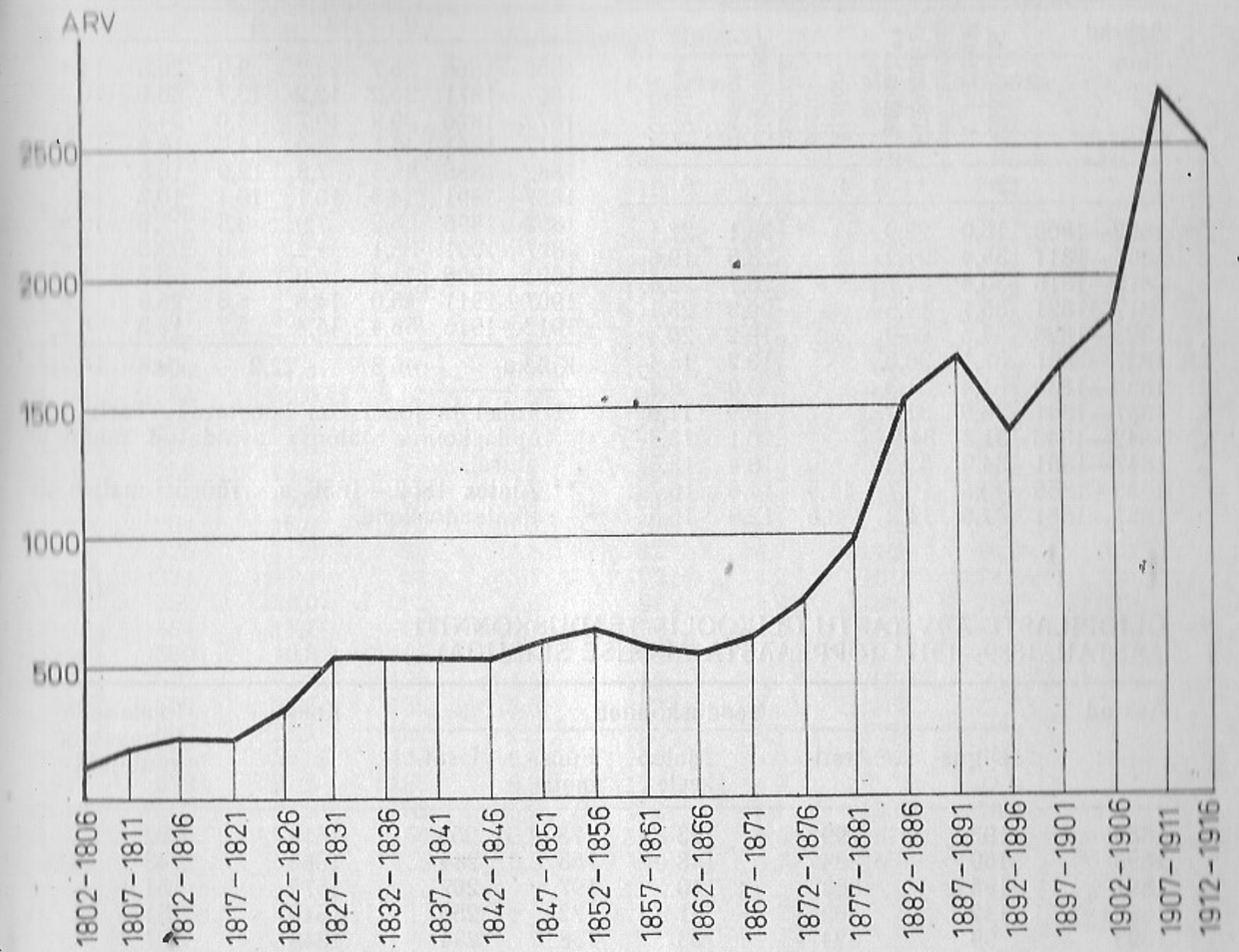

Lisa 5

TARTU ÜLIKOOLI ÜLIÕPILASTE JAGUNEMINE 1802—1916 ELUKOHA JÄRGI (ÜLIÕPILASTE ARV KESKMISELT AASTAS).

Aastad	Liivimaalt	Eestimaalt	Kuramaalt	Teistest kubermangudest	Välismaalt
1	2	3	4	5	6
1802—1806	64	22	14	11	7
1807—1811	75	26	34	26	28
1812—1816	104	39	50	29	15
1817—1821	122	43	40	16	10
1822—1826	170	60	62	41	16
1827—1831	232	91	100	122	14
1832—1836	207	80	116	149	16
1837—1841	231	71	106	148	11
1842—1846	235	63	102	145	8
1847—1851	233	62	126	200	9
1852—1856	245	65	139	223	6
1857—1861	246	80	115	173	4
1862—1866	269	72	120	126	2
1867—1871	296	82	140	135	5
1872—1876	358	90	155	184	6
1877—1881	436	113	197	273	16
1882—1886	552	143	335	523	23
1887—1891	634	140	324	632	11
1892—1896	465	96	224	662	7
1897—1901	317	64	113	1206	6
1902—1906	330	77	89	1414	4
1907—1911	570	118	117	1938	8
1912—1916	651	154	125	1550	7
Kokku	306	80	128	433	10

Lisa 6

TARTU ÜLIKOOLI ÜLIÕPILASTE JAGUNEMINE TEADUSKONDADE JÄRGI (%) 1802.—1916. a.*

Aastad	Meditsiini ja farmaatsia teadusk. Filosoofia-teadusk.**	Ajaloo-keele-teadusk. Õigusteaduskond	Usuteaduskond
1	2	3	4	5	6
1802—1806	16,0	22,9		33,1	27,1
1807—1811	35,4	21,2		23,8	19,6
1812—1816	30,4	20,7		26,1	22,8
1817—1821	35,1	19,5		20,3	25,1
1822—1826	33,5	26,9		19,2	20,4
1827—1831	37,1	36,3		13,2	13,4
1832—1836	51,4	31,3		9,0	8,3
1837—1841	36,9	31,7		19,9	11,5
1842—1846	31,3	34,9		20,1	13,7
1847—1851	34,9	33,2		18,4	13,5
1852—1856	43,8	13,7	11,5	14,6	16,7
1857—1861	47,9	14,2	8,6	12,8	16,5
1862—1866	35,7	13,2	9,9	26,8	14,4
1867—1871	30,2	12,2	13,7	33,6	10,3
1872—1876	39,9	10,7	13,0	24,8	11,6
1877—1881	46,1	8,0	14,7	18,8	12,4
1882—1886	49,5	7,8	12,9	16,5	13,3
1887—1891	54,3	10,1	10,1	10,7	14,8
1892—1896	65,2	7,9	3,5	7,6	15,8
1897—1901	55,1	9,2	4,6	22,3	8,8
1902—1906	41,4	16,0	8,6	26,3	7,7
1907—1911	45,0	14,6	6,8	28,8	4,8
1912—1916	56,4	15,4	5,7	18,3	6,2
Kokku	46,8	22,2	19,8	11,2	

* Tabel ja joonis on koostatud «Tartu ülikõpilaskonna ajaloos» avaldatud andmete alusel.

** Alates 1852.—1856. a. füüsika-matemaatikateaduskond.

Lisa 7

ÜLIÕPILASTE ARV TARTU ÜLIKOOLIS TEADUSKONNITI AASTAIL 1889—1917* (ÕPPEAASTA ALGUSE SEISUGA).

Aastad	Teaduskonnad: Õigus-	Arsti-	Ajaloo-keele	Füüs.-mat.	Usut.	Kokku	Peale selle farmaatsia kuulajaid
1889	193	799	193	178	256	1619	122
1890	160	884	148	188	284	1664	148
1891	135	863	110	197	267	1572	151
1892	142	868	81	172	256	1519	151
1893	99	824	53	138	234	1348	197
1894	99	743	43	110	252	1247	277
1895	95	622	43	83	221	1064	237
1896	115	527	33	72	185	932	293
1897	230	582	36	80	170	1098	345
1898	337	727	47	97	165	1373	324
1899	386	682	81	164	139	1452	281
1900	464	792	100	210	143	1709	77
1901	484	807	127	233	140	1791	85
1902	449	767	136	245	133	1730	91
1903	490	739	181	294	145	1849	94
1904	476	728	188	351	165	1908	79
1905	550	901	201	360	166	2178	76
1906	550	831	116	275	130	1902	115
1907	742	1812	217	432	125	2734	143
1908	793	1269	194	414	124	2794	122
1909	826	1233	185	439	132	2815	128
1910	832	1231	179	386	133	2761	121
1911	762	1238	160	344	146	2650	126
1912	602	1238	122	348	157	2467	146
1913	526	1316	112	338	171	2463	145
1914	467	1271	117	297	181	2333	77
1915	438	1410	219	408	184	2654	84
1916	245	1779	134	281	77	2516	108
1917	194	1466	104	212	51	2027	94

* ENSV RAKA, F. 402, nim. 4. Aastaaruanded 1889—1917.

Lisa 8

ÜLIÕPILASTE JAGUNEMINE TARTU ÜLIKOOLIS NENDE TERRITORIAALSE PÄRITOLU JÄRGI (1889—1916).

Aastad	Kubermangu nimetus: Liivimaa		Eestimaa		Kuramaa		Muud Venemaa kubermangud		Välismaalasi
1889	642		137		319		681		12
1890	648	35,7	144	7,9	319	17,6	694	38,2	7
1891	606	35,1	135	7,8	303	17,6	674	39,1	5
1892	589	35,3	127	7,6	296	17,7	653	39,1	5
1893	467	34,6	102	7,6	217	16,0	555	41,1	7
1894	425	34,0	89	7,1	195	15,6	530	42,5	8
1895	361	33,9	61	5,7	161	15,1	774	44,5	7
1896	308	33,0	54	5,8	121	12,9	442	47,4	7
1897	300	27,3	50	4,5	100	9,1	644	58,6	4
1898	283	20,6	52	3,8	96	7,0	936	68,1	6
1899	269	18,5	53	3,6	77	5,3	1047	71,9	9
1900	266	15,6	57	3,3	79	4,6	1301	76,1	6
1901	259	14,4	76	3,4	80	4,2	1389	77,6	7
1902	273	15,8	66	3,8	83	4,8	1306	65,3	5
1903	294	16,0	73	4,0	80	4,3	1396	75,5	6
1904	326	17,0	90	4,3	82	4,7	1404	74,0	6
1905	374	17,1	81	3,7	102	4,7	1618	74,3	3
1906	382	20,0	82	4,3	91	4,9	1345	70,7	2
1907	484	17,7	91	3,3	109	4,0	2043	74,7	7
1908	539	19,3	105	3,8	110	3,9	2031	72,7	9
1909	592	21,0	125	4,5	116	4,1	1973	70,1	9
1910	620	22,5	139	5,0	127	4,6	1868	67,7	7
1911	613	23,1	131	4,9	125	4,7	1774	67,0	7
1912	628	25,5	151	6,1	120	4,9	1562	63,3	6
1913	678	27,5	155	6,3	122	4,9	1501	61,0	7
1914	660	28,3	162	6,9	132	5,7	1368	58,7	11
1915	680	25,6	164	6,2	133	5,0	1670	62,9	7
1916	602	23,9	139	5,5	119	4,7	1650	65,6	6

Lisa 9

ÜLIÕPILASTE ARVU LIIKUMINE VENEMAA ÜLIKOOLIDES 1899.—1908. a.* (ANDMED TOODUD JOOKSVA AASTA 1. JAANUARI SEISUGA).

Ülikoolid	Aastad: 1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Peterburi	3788	3684	3584	3708	3753	3835	4508	6028	8090	9630
Moskva	4407	4025	4228	4344	4296	5070	5489	6832	8083	8301
Harkovi	1387	1231	1398	1339	1361	1486	1660	2029	3450	4394
Kaasani	818	823	859	873	968	1071	1255	1457	2821	2868
Kiievi	2604	2316	2539	2641	2326	2578	3003	3070	4001	3895
Novorossiiski	714	663	947	1116	1371	1714	2066	2456	2851	2882
Tomski	447	381	549	540	595	665	779	716	740	977
Tartu	1218	1290	1543	1680	1532	1644	1766	1644	1718	2460
Varssavi	1144	1127	1202	1312	1415	1502	1556	222	14	—
	16497	13490	16849	17868	17808	19565	22082	24454	31768	35417

* RAKAL, f. 1276, nim. 4, s.-ü. 748, l. 100. Kümnes, Saraatori ülikool asutati 1909. a. esialgselt ühe teaduskonnaga — arstiteaduskonnaga.

ISIKUNIMEDE REGISTER*

Aavakivi, R. — 292, 322
Abarenkov — 302
Abdušelišvili, Z. — 386
Aben, K. — 378
Abich, Otto *Hermann* — 196, 197, 221
Aböltin, J. — 293
Abovjan, Hatšatur — 24, 113, 253, 384, 385
Abramišvili, Mihhail — 386, 387
Achad, Haan — 389
Achenwall — 167
Adamson, J. — 298
Adamsoo, A. — 366
Adelmann, *Georg* Franz Blasius — 245, 246
Aderkas, Friedrich Wilhelm *Karl* — 214, 259
Adolphi, *Hermann* Ernst — 313, 346, 360, 361
Afanasjev, Vjatšeslav Aleksejevitš — 274, 316, 362
Agejev — 73
Ahmetelov, I. — 308
Akerman — 100
Akimjan, G. — 385
Akopjan, E. A. — 385
Akopjan, P. O. — 24, 385
Aldašvili, Aleksandr — 386
Albert I — 312
Aleksander (Serbia) — 312
Aleksander I — 10, 13, 14, 17, 34, 35, 37—42, 45, 61, 71, 75, 79—81, 96, 100, 147, 159, 310
Aleksander II — 119, 121
Aleksander Nikolajevitš — 117
Aleksandrov, Aleksandr Ivanovitš — 380
Aleksandrov, P. K. — 113
Aleksei Mihhailovitš — 161, 330
Aleksejev, Aleksandr Aleksandrovitš — 321, 330
Aleksejev, P. — 377
Aleksejev, Pavel Petrovitš — 156
Aleksejev, Vissarion Grigorjevitš — 261, 299, 305, 309, 312, 316, 351, 352, 353
Alfmans, Juris — 378
Alver, A. — 292, 321
Amelung, *Arthur* Julius Heinrich — 181
Ammon, Alexander — 17
Amussin, I. D. — 325
Anders, Emil — 20, 113
Andrejev, L. N. — 377
Andrussov, Nikolai Ivanovitš — 274, 322, 349—351, 357
Anna Ivanovna — 332
Antinoos — 73
Appianos — 175
Araktšejev — 79
Ardašev, Pavel Nikolajevitš — 324
Arend, J. E. — 235, 361
Ariste, P. — 178
Aristoteles — 154, 156
Aronhold — 352
Arrhenius, S. — 227, 228
Arsenjev, K. I. — 164
Arzt, *Philipp* Erdmann Heinrich Gottlob — 222
Aruksaar, H. — 357
Ascharin, A. — 378
Askarjan, V. — 385
Asmuss, *Hermann* Martin — 9, 192, 193, 196, 220
Ast, G. — 293
Ast, K. — 293
Atkotšunas, B. — 302, 303
Avakjan, H. — 385
Avenarius — 366
Avižonis, P. — 369, 380, 381

Babii, A. — 389
Backlund, Johan *Oskar* — 127, 206, 212, 213
Bacon — 321
Baer, Karl Ernst — 9, 18, 26, 113, 117, 146—148, 162, 188, 190, 192, 193, 219—222, 234, 237, 391
Bailly — 203
Balantšivadze, M. — 386
Baldus — 328
Balk, Daniel George — 5, 36, 37, 41, 42, 45, 47, 48, 54, 63, 75, 80, 164, 230, 231, 241, 242, 390
Banachiewicz, Tadeusz — 354, 355, 384
Baranin, E. — 373
Baranof, C. G. — 34
Baranowski, I. — 384
Baratašvili, N. — 386
Barfurtin, Karl *Dietrich* Gerhard — 235
Barhudarjan Gevorg — 385
Bärk, H. — 252

* Mitut eesnime omavate õppejõudude endi poolt eelistatud nimi on antud kursiivis.

Barklay de Tolly — 61
Barons, Krišjānis — 138, 212, 378
Bārs, Juris — 378, 379
Bartels, Johann *Martin* Christian — 73, 90, 203, 204
Barõšev, D. — 315
Basedow — 367
Bastrakova, M. S. — 267
Baudouin de Courtenay, *Jan* Ignacy Niecislaw — 127, 177, 274, 286, 336, 380
Baumgarten — 362
Beasius, J. G. — 85
Begiašvili, Thedo — 387
Behterev, V. M. — 289, 360, 366
Beise, T. H. — 14, 19
Beketov, N. N. — 227
Bekker, H. — 351
Belinski — 377
Beljajev, E. A. — 53
Beljankin, D. S. — 228, 275
Beljavski, Nikolai Nikolajevitš — 334, 337
Benassik, M. — 293, 302, 307
Berendts, *Alexander* Johannes — 343
Beresford, Benjamin — 180
Berg — 208
Berg, F. — 222
Berg, K. — 116
Bergbohm, *Carl* Magnus — 173
Berghaus — 162
Bergmann, *Ernst* Gustav Benjamin — 124, 127, 147, 233, 240, 245—247, 289, 367
Bergmann, J. — 178
Bergmann, *Wilhelm* Karl Emil — 343
Bernal, J. — 53, 149, 150
Bernet, Axel — 17
Berzelius, J. — 116, 223
Bervi, Nikolai Vassiljevitš — 351
Bessel — 208, 218
Bestužev-Rjumin, K. N. — 326
Bežanitskaja, K. N. — 282
Beth, R. A. — 356
Bets, V. A. — 234
Bidder, Georg *Friedrich* Karl Heinrich — 87, 90, 99, 127, 224, 225, 233, 235—237, 239
Bielicki, R. — 239
Bienemann, F. G. — 17, 36, 38, 61, 96
Bienemann, F. — 81, 160
Bienert, T. — 187
Biermann, K.-R. — 204
Biezbārdis, Kaspars — 378
Biliūnas, Jonas — 381
Bilõlovski, Kesaar — 387
Biron, Peter — 50
Bischoff, T. L. — 360
Bismarck, O. — 86
Blankenhagen, P. H. — 32
Blaufeldt, A. — 313
Blessig, E. — 124
Blochin, Andre — 343
Block, Friedrich — 252
Blondel, F. — 71
Bluhm, C. H. — 187
Blum, *Karl* Ludvig — 86, 158, 162, 164, 165, 167
Blumberg, G. — 157
Blumberg, Paul — 136, 137
Blumenbach, J. F. — 194, 195
Bobjatinski, Stanislav — 313
Boborõkin, Pjotr Dmitrijevitš — 377
Bobrov, Jevgeni Aleksandrovitš — 153, 321
Bock, J. — 197
Bock, M. J. — 36, 37, 47, 49, 71, 214, 265
Bogatšov, Vladimir Vladimirovitš — 336, 351, 357
Bogojavlenski, Aleksandr Dmitrijevitš — 228, 288, 300, 358, 359
Bogojavlenskaja, K. N. — 282
Bogoljubov, Nikolai Nikolajevitš — 351, 357
Bohl, Piers — 352, 353
Bojarinov, P. I. — 346
Bonnet — 205
Bonwetsch, Gottlieb Nathanael — 343
Borg, K. F. — 378
Bornhaupt — 166
Borodovski, Vassili Andrejevitš — 228, 358, 359, 360
Borštšov, N. I. — 346
Bosse, H. — 141, 142, 251
Botkin, S. P. — 364
Boubrig, *Johann* Samuel Friedrich — 115, 178
Boyer, Paul — 289
Brackel, Harald — 17
Bradge, J. — 86, 89, 107, 112, 114
Brasch, G. S. — 34
Braun, *Max* (Maximilian) Gustav Christian Carl — 194, 235, 236
Bregman, K. A. — 314, 319
Brennsohn, I. — 12, 248, 365, 380
Bresowsky, *Maximilian* Nikolai Gustav — 366
Bretškevitš, Mitrofan Vassiljevitš — 326
Brjantsev, I. — 293
Brock, *Arthur* Heinrich — 342
Brouwer, L. — 352
Brzezinski, Franciszek — 384
Brudzinski, J. — 384
Bruiningk, Marie — 86
Bruner, Ludwik — 383
Brunner, *Georg* Bernhard — 201, 202
Bruns, Heinrich — 205, 206, 212, 214
Brücker — 209
Brückner, Alexander — 123, 141, 161, 162, 165, 261, 327, 336
Bubnov, Sergei Fjodorovitš — 370
Buch, L. — 196
Buch, M. — 251, 252
Buchanan, G. — 312
Buchheim, *Rudolf* Ricard — 113, 124, 146, 232, 238—240
Buddeus, Aurelio — 85
Budberg-Benninghausen, R. — 378
Budilovitš, Anton Semjonovitš — 20, 64, 120, 175, 260, 261, 275, 337, 338
Bulgarin, F. M. — 18

Bulgarinid — 73
Bulmerincq, *Alexander* Michael Karl — 343, 344
Bulmerincq, *August* Michael — 123, 172, 173, 251
Bunge, *Alexander* Georg — 15, 90, 91, 99, 113, 127, 146, 166, 186—189, 192, 220, 221
Bunge, *Friedrich* Georg — 115, 171, 172
Bunge, *Gustav* Piers Alexander — 226, 233, 236—238
Burasch, Amadeo — 180
Burdach, Karl Friedrich — 18, 56, 69, 70, 192, 233, 234, 236, 266, 390
Burdenko, Nikolai Nilovitš — 274, 300, 367, 368, 391
Buro, *Paul* Friedrich Wilhelm — 252
Busch, Andreas Caspar *Friedrich* — 165, 182, 183
Busch, Nikolai — 345, 346, 357
Bütlerov, A. M. — 226, 262, 359, 363
Buxhövden — 67
Bõlina, Aleksandr Zelislavovitš — 364
Böhlendorff, Hermann Leopold — 42, 55, 182
Böhm, *Rudolf* Albert Martin — 238, 240
Böttcher, Jakob Ernst Arthur — 238
Bücher, *Karl* Wilhelm — 122, 129, 140, 162, 165, 168
Byczkowski, H. — 202
Byron — 376

Caesar — 162
Campanella, Tommaso — 344
Cancrin, E. F. — 86, 116
Carstens, H. — 352
Carus, Ernst August — 245
Cauley, Arthur — 352
Chaïlande, Lev Adamirovitš — 261, 277, 304, 332
Chalubinski, Tytus — 384
Chamisso, A — 27
Christiani, *Arnold* Friedrich — 93, 160
Cicero — 174
Cichorius, Ludwig Emil — 56, 90, 233, 236
Clara, A. — 74
Claus, *Carl* Ernst — 26, 90, 189, 223, 224, 226, 240, 241
Clausen, Thomas — 90, 127, 204, 205, 207, 209—212, 214
Clemenz, H. K. E. — 378
Codazzi — 205
Comenius (Komenski) — 321
Cordon, P. — 352
Corval, Charles — 180
Crafström, Gustav — 84—86, 102, 107, 108, 110, 111, 117, 154
Crichton, A. — 234
Czartoryski, A. — 39, 40
Czekanowski, Aleksander — 221
Cygnaeus, Uno — 77

Dabelow, Christoph Christian — 81
Dal, Vladimir Ivanovitš — 99, 113, 162, 176, 222, 376
Darwin — 189, 193, 234, 236
Daue, Justus — 251, 252
Daue, Rudolph — 252
Daukša, E. — 283, 381
Davõdov, J. — 291, 322
De Candolle — 188
Dede, John — 165, 167, 180
Degem, E. — 21, 283
Dehio, Karl Gottfried Constantin — 157, 232, 241, 299—301, 313, 364, 365
Deljanov, I. D. — 119, 257, 259, 265
Delvig — 276
Demidov — 204, 224, 246, 334
Demokritos — 156
Depman, J. — 202, 218, 351
Derjužinski, Vladimir Fjodorovitš — 334
Descartes, R. — 71
Desnitski, Vassili Aleksejevitš — 286, 339
Deševoi, Viktor — 313, 315, 319
Deutsch, Christian Friedrich — 47, 56, 90, 231, 248
Devdariani, S. — 387
Devlezerski, B. — 19
Dick, J. — 208
Diederichs, H. — 171
Dietzel (Ditzel), Gottlob *Heinrich* — 169, 335
Diffenbach — 246
Ditjatin, Ivan Ivanovitš — 270, 331
Ditmar, *Woldemar* Friedrich Carl — 166
Djakonov, Mihhail Aleksandrovitš — 270, 295, 329
Dobrovolski, K. E. — 371
Dodohjan, Gevorg — 385
Doellen, J. H. W. — 99
Dogel, Mihhail Ivanovitš — 334
Dohnberg, H. — 247
Dokutšajev, V. V. — 225, 348
Dollond — 207, 208
Donelaitis, K. — 380
Dragendorff, Johann *Georg* Noël — 17, 95, 123, 127, 147, 233, 240, 241
Drewes, E. S. — 252
Dridzo, A. D. — 200
Drobisch — 154
Družinin, Mihhail Ivanovitš — 367
Dziekonski, J. B. — 384
Džorbenadze, S. M. — 341
Dubjanski, A. A. — 346
Dufour, Alexander — 252
Döllen, W. — 209
Dybowski, Benedykt — 221, 383
Dybowski, Wladyslaw — 193, 197, 383

Eberhard — 152
Eckardt, Julius — 16, 18
Eelsalu, H. — 210, 211
Eichorn, A. — 310
Eichwald, Johann Karl *Eduard* — 191, 196, 220
Eilart, J. — 24
Eisen, M. J. — 21, 178

Eisen von Schwarzenberg, J. G. — 5, 31
Eisenschmidt, W. G. — 106
Eksempljarski, M. M. — 371
Elkin, M. A. — 367
Elsner, Friedrich Gottlieb — 50, 214
Emminghaus, Hermann — 244
Endlicher — 189
Endzelins, Janis — 275, 379
Engel, V. — 308
Engelgardt, Gustav-*Moritz* Constantin — 184, 185
Engelhardt, Otto Ludwig *Moritz* — 73, 91, 116, 195—198, 216, 219
Engelhardt, R. — 17, 147, 155, 260, 270, 333
Engelmann, *Johannes* August — 95, 172, 333
Engels, F. — 23, 135, 138, 150, 153, 211, 277, 290, 291, 336, 338
Engler, A. — 346
Erdmann, Carl Eduard — 86, 333
Erdmann, Johann Eduard — 152
Erdmann, Johann *Friedrich* — 14, 56, 90, 91, 97, 115, 241—243, 250
Erdmann, Johann Julius Friedrich — 241
Eringson, L. — 23, 24, 32, 40, 159, 161, 266
Erisman, F. F. — 370
Eristavi, Konstantin — 387
Ernits, V. — 21, 321
Ersch, J. S. — 144
Ertel — 208
Eschscholz, Johann *Friedrich* — 56, 90, 109, 190, 191, 218, 219, 233, 234
Ewers, Johann Philipp *Gustav* — 5, 14, 46—48, 56, 60, 64, 70, 73, 75, 80, 81, 86, 87, 90, 100, 115, 116, 150, 158, 160, 161, 163, 167, 253, 390
Ewers, *Lorenz* Ferdinand — 36—38, 41, 55, 182

Faehlmann, Fr. R. — 21, 60, 86, 115, 116, 153, 178, 238
Fallmerayer, F. — 325
Favorski, A. E. — 228
Fehre, Eduard — 17, 110
Felsberg, Johann *Ernst* Theodor — 145, 340, 342
Fenomenov, N. N. — 369
Feuerbach — 150, 343
Filippov, Aleksandr Nikititš — 261, 331, 332
Filomafitski, A. M. — 97, 236
Fischer, A. — 18, 241
Fjodorov, V. F. — 209
Fjodorovitš, Mstislav — 313
Flaksberger, K. A. — 346
Flohr, *Gustav* August Adam — 193, 194, 220
Flügel, O. — 17
Fomin, Aleksander Vassiljevitš — 345, 346
Foss, I. — 291
Fracostoro, M. G. — 210
Francke, Johann Valentin — 108, 157, 174
Fraunhofer — 209, 210, 212
Frey, *Johannes* Adam Justus — 183, 184, 344
Frenet, J. — 204
Frenkel, A. — 291
Freymann, W. — 155
Freytagh-Loringhowen, *Alexander* August Gustav Johann — 297
Friedländer, Eberhard David — 169
Friedrich Wilhelm III — 37, 159
Fries, J. E. — 151, 152
Fritzsche, J. — 224
Fudakowski, H. — 384

Gadijev, Tsomak — 389
Gaethgens, Carl Wilhelm — 236, 237
Galperin — 302
Galtšenkova, R. I. — 204
Gamaleja, Nikolai Fjodorovitš — 274, 370, 371, 391
Ganander, K. — 179
Garnach — 160
Gaspari, Adam Christian — 47, 50, 63, 160, 163, 164, 167
Gausman, F. — 388
Gauss, C. F. — 202—204, 207, 210
Gegenbauer, Carl — 289
Geller, I. — 308
Gemp, N. — 299
Georgijevski, Ivan Vassiljevitš — 367
Germann, Gottfried Albrecht — 41, 42, 50, 55, 185, 186, 190, 194, 195, 219
Gernet, A. — 16, 17, 110, 111, 160
Gervais, Pjotr — 121
Gesselevitš, A. M. — 246
Giese, Johann Emmanuel *Ferdinand* — 47, 56, 223
Girgensohn, *Karl* Gustav — 343, 344
Glagolev, Pjotr Aleksandrovitš — 361
Glinka, Grigori Andrejevitš — 42, 63, 64, 176
Gläser, W. H. C. — 17
Gobi, H. — 345
Goebel, Carl Cristoph Traugott *Friedemann* — 9, 85, 90, 197, 223, 224
Goethe, J. W. — 387
Goetze, P. O. — 378
Gogol, N. — 339
Golikov, N. N. — 155
Golitsõn, A. N. — 46, 52, 53, 79, 96
Golitsõn, Boriss Borissovitš — 274, 353, 355
Golovin, A. V. — 86, 89, 93
Golubov, Sergei — 313
Gorjainov, V. P. — 360
Gorki, M. — 286, 339, 377
Gorlov, I. J. — 98
Gotte, Joh. — 188
Gotthard, J. C. — 199
Grabar, Vladimir Emmanuilovitš — 21, 261, 281, 295, 301, 315, 328, 329
Gracchused — 342
Grass, Johann *Theodor* — 166, 169
Grass, *Konrad* Karl — 343, 344
Grave, Platon Platonovitš — 299, 301, 304, 351
Grebenštšikov, V. — 309
Grenzius, M. G. — 75
Grewingk, Caspar Andreas *Constantin* — 195—198, 251

Grigoraš, F. F. — 243
Grigorjants, Asthik — 308, 385
Grigorovitš, Viktor Ivanovitš — 176
Grimm, *David* Johann Friedrich — 180
Grindel, David Hieronymus — 45, 47, 56, 222, 223, 350
Grofe, Gustav — 352
Groza, A. — 384
Grote, Charlotte — 148
Grotius, Hugo — 173
Grotthus, J. U. — 34
Grube, Adolf *Eduard* — 192, 193, 220
Grube, W. — 247
Grunski, Nikolai Kuzmitš — 322, 323, 338, 387
Grünewaldt, Otto — 18, 141, 143
Gubarev, Aleksandr Petrovitš — 369
Gulak, Nikolai — 387
Gulęke, *Reinhold* Ludwig Ernst — 125, 160, 265, 355
Guljajev, Aleksei Mihhailovitš — 330, 331
Gusjatnikov, P. — 297
Gussarovski, L. — 110
Gustav II Adolf — 14

Habich, O. W. H. — 91
Hadrianus — 73
Haffner, E. — 15, 87, 117
Hagen, August — 74, 86, 114
Hagentorn, A. — 368
Hahn, Gotthilf *Traugott* — 316, 343, 344
Hanemann, S. — 243
Haller — 160
Haller, P. — 249
Halliburton — 361
Hamel, J. — 210
Hamilton — 205
Hansen — 208
Hansen, F. L. — 152
Hansen, Heinrich *August* — 159, 162, 165
Harnack, Axel — 205
Harnack, Carl Gustav *Adolf* — 205
Harnack, Theodosius Andreas — 185, 205
Hartmann, Nicolai — 322
Hartwig, Carl *Ernst* Albrecht — 212
Haruzin, Aleksei — 20
Haruzin, N. P. — 160
Hasselblatt, A. — 11, 12, 59, 99, 160
Hazanov, A. N. — 234, 237, 244, 246
Hatisjan, G. — 385
Haupt, Karl — 252
Hausmann, *Richard* Gotthard Gustav — 159, 160, 323
Hausleiter, *Johann* Philipp Ulrich — 343
Hauy, R. I. — 195
Hayelock, E. — 323
Hegel — 150—153
Hehn, *Carl* Georg Franz — 200—202
Hehn, *Victor* Amadeus — 86, 91, 180
Heimburger — 168, 237, 238, 376
Heller, J. F. — 115
Helmersen, Gregor — 99, 196, 219, 221, 222
Helmling, Peter — 95, 205, 206

Henrik — 159, 163
Herbart, J. F. — 17, 154, 155
Hermann, E. — 115
Hermann, K. A. — 178, 179, 271, 337
Herondas — 175, 341
Herodotos — 336
Herrmann, D. B. — 210
Herschel, W. — 210
Herzen, A. I. — 19, 130
Hertwig, Oscar — 289
Hess, Herman — 26, 99, 223, 224
Hezel, Wilhelm Friedrich — 46, 55, 70, 80, 182
Hewe, K. G. — 115
Hiekisch, Carl — 163
Hilbert, D. — 206, 353
Hildebrand, Karl — 382
Hirseli, G. — 386
Hirselov, G. — 307, 308
His, W. — 360
Hleboradov, A. — 202
Hlopin, Grigori Vitaljevitš — 370, 371
Hoff, J. H. — 228
Hoffbauer — 156
Hoffmann, *Ernst* Reinhold — 109, 191, 196, 218, 219, 221
Hoffmann, E. — 371
Hoffmann, *Friedrich* Albin — 241, 243, 244
Hoffmann, O. — 127, 265
Ho(h)lbeck, *Otto* Hellmut — 367, 368
Hollmann, A. — 115
Hollmann, R. G. — 115
Hollmann, *Reinhold* Friedrich — 228, 275, 358—360
Holst, Johann — 248
Holter, Abram — 164
Hone, L. — 181
Horn, Johannes — 182
Hornborg, E. N. — 202
Horsley, Victor — 289
Hotinski — 19
Hruštšov, P. D. — 226
Hryniewiecki, Boleslav Leon — 288, 346, 348, 357, 383, 384
Hryniewieckaja, J. K. — 282
Hueck, *Alexander* Friedrich — 115, 166, 192, 233, 234
Hufeland, G. — 144
Huhn, O. — 229
Humboldt, Alexander — 116, 188, 218, 219, 234
Hundadze, G. — 386
Hupel, A. W. — 5, 30, 31, 33, 54
Hurt, Jakob — 106, 128, 137, 178
Huth, Johann Sigismund Gottfried — 202, 208, 213
Huygens — 215
Höflinger, L. — 252
Hörschelmann, August Friedrich *Wilhelm* — 175
Hörschelmann, *Ferdinand* Dietrich Nikolai — 185
Hübbenet, C. — 247

Idelsohn, Hermann — 366
Ignatius, C. W. — 60
Ignatius, F. W. — 106
Ignatius, G. F. — 60
Ignatjev, P. N. — 312
Ignatovitš, F. I. — 388
Ignatovski, Afanassi Sergejevitš — 261, 371, 387
Iljinski, Grigori Andrejevitš — 274, 338
Illak, E. — 143
Indreko, R. — 22
Ivanovski, I. A. — 97, 172
Inostrantsev, A. — 348
Inozemtsev, F. I. — 97, 245
Ionov, N. I. — 26
Isenflam, Heinrich Friedrich — 56, 230, 233, 236
Issakov, S. G. — 19, 23, 24, 105, 138, 175, 177, 281, 290, 341, 378, 381, 385—387, 389
Izvolski, N. I. — 260
Ivanov, G. F. — 360
Ivanov, Nikolai Aleksejevitš — 15, 98, 99, 161, 164
Ivanov, N. — 377
Ivanovski, N. P. — 362

Jaanson, E. — 75
Jablonowski, Aleksander — 384
Jacobi, C. G. J. — 204
Jacobi, F. H. — 151
Jacobi, Moritz Hermann — 26, 90, 113, 217
Jakobovitš, P. F. — 135
Jakobson, C. R. — 137
Jakovenko, Pjotr Aleksandrovitš — 326
Jakovliv, A. — 388
Jakubenas, P. — 380
Jakubovitš, N. M. — 226, 237
Janikowski, S. — 153, 384
Jankowski, J. — 384
Jannau, H. J. — 5, 31
Jannsen, J. W. — 137
Jans, J. — 322, 330
Jansen, E. — 23, 24, 286
Janson, E. — 369
Jansons, J. — 292
Jansons-Brauns, J. — 379
Janter, C. F. — 106
Jaremenko, J. — 307, 308
Jarotski, Aleksandr Ivanovitš — 277, 288, 296, 301, 364, 366
Jassinowsky, A. — 367, 368
Jassinski, Anton Nikititš — 288, 323, 324
Jasvoin, Ivan — 307
Jaštšenko, Aleksandr Semjonovitš — 321, 330
Jazõkov, Nikolai Mihhailovitš — 11, 339, 376, 377
Jefremov, Aleksei — 389
Jelizaveta Petrovna — 71
Jeremejev, K. S. — 313, 314
Jernštedt, V. K. — 340, 341
Jevetski, Fjodor Orestovitš — 300, 301, 368, 369
Jochmann, Johann Ludwig — 56, 245

Johnson, Jakob — 200
Joule — 216
Jousse, M. — 323
Juškevičius, V. — 380
Juhanson, V. — 134
Jungmann, A. — 248
Juštšenko, Aleksandr Ivanovitš — 366
Jõgever, J. — 9, 178, 271, 337
Jäsche, Gottlob Benjamin — 5, 13, 36, 41, 42, 45, 54, 63, 70, 75, 80, 95, 108, 116, 150—154, 156, 157, 174, 239, 390
Jürgens, J. — 292
Jürgenson, Dietrich Heinrich — 106, 115, 178,
Jürgenson, H. — 373
Jügenson, Philipp — 60, 61

Kader, Bronislav — 368, 384
Kadikis, Peteris — 352
Kaelas, A. — 271
Kaissarov, Andrei Sergejevitš — 24, 56, 77, 78, 113, 176
Kalatšov, Pjotr Hristoforovitš — 364
Kalju, P. I. — 245
Kallas, O. — 134, 156, 337
Kallas, Rudolf — 323
Kalmõkov, P. D. — 172
Kalnin, V. — 24, 229, 231—235, 239, 240, 242—244, 246, 247, 249, 265, 314, 361, 362, 365—369, 371, 372
Kandelaki, Simon — 386
Kangro, B. — 22
Kant, I. — 150—153, 157, 181
Kappger — 192
Kapustin, Mihhail — 121, 122, 260
Karro, Marta — 283
Karamzin, A. — 377
Karamzin, N. M. — 160
Karavajev, V. A. — 246
Karell, P. J. — 106
Karlblom, P. — 152, 153
Karõšev, Nikolai Aleksandrovitš — 335, 337
Kask, M. — 22
Kasso, Lev Aristidovitš — 305, 309, 312, 333
Kazanski, Georgi — 309, 310, 313
Katariina II — 32, 33
Katkov, M. N. — 19
Kaufer, J. L. — 72
Kautšišvili, S. G. — 341
Kauzmann, Michael Ehrenreich — 245
Kautsky, K. — 306
Kavelin, K. D. — 160
Keil, Johann *Karl* Friedrich — 113, 183
Kemmerlich, M. — 183
Kennel, *Julius* Thomas — 194, 270, 347, 357
Kepler — 210
Keres, L. — 370
Kering, W. — 368
Kersten, *Johann* Hermann — 185, 343
Kessler, A. L. — 364
Kessler, V. A. — 355
Kessler, Paul Leonhard — 248, 369
Keussler, J. — 163

Keyserling, Alexander — 86, 93, 121, 131, 193
Keyserling, Hermann Alexander — 322
Kieseritzki — 250
Kiesewetter — 152
Kieter, A. — 246
Kiik, H. — 322
Kirs, J. — 196
Kistjakovski, A. — 291
Kistjakovski, Bogdan — 387
Kivik, A. A. — 246
Klecki, K. — 235, 384
Klecki, Valerian — 383
Klein, F. — 206
Kleinert, Adolf Friedrich — 182
Klinge, Johannes Christoph — 187, 190, 221, 357
Klinger, Friedrich Maximilian — 9, 17, 24, 35, 41, 42, 45, 46, 50, 51, 59, 61, 64, 65, 67, 77, 113, 116
Kljutševski, V. O. — 289
Kneser, Julius Carl Christian Adolf — 206, 352
Knieriem, Johann Karl *Woldemar* — 201, 202, 226
Knigge, Georg — 252
Knorre, Ernst *Christoph* Friedrich — 55, 202, 203, 207, 208, 209, 213
Knorre, K. H. — 209
Kobert, Eduard *Rudolf* — 238, 240
Koch, R. — 249
Koch, Wilhelm — 270, 366, 367
Koeppen, F. P. — 99
Koğerman, E. — 360
Kolbe, L. K. — 70
Kollez, C. — 247
Kollontai, A. — 307
Kolossov, Guri Vassiljevitš — 352
Komarov, V. L. — 346
Komensky, J. A. — 321, 344
Komkov, G. D. — 25
Kondakov, Ivan Lavrentjevitš — 301, 359, 363, 364
Kongo, L. — 147, 221
Konks, A. — 24, 76, 77, 108
Konstantin Nikolajevitš — 117
Konstantin Pavlovitš — 71
Koppe, R. — 240
Koppel, Heinrich — 271, 301, 364, 372
Kopsch, F. — 360
Korbut, M. K. — 25
Kornilovitš, Nikolai Pavlovitš — 361
Kornuhh-Trotski, P. I. — 97, 187
Korolenko, V. G. — 377
Korsatš, Mihhail Petrovitš — 356
Kostjukovski, B. — 291
Kotelnikov, A. P. — 203
Kotetišvili, Vahtang — 386, 387
Kotljarevski, Aleksandr Aleksandrovitš — 127, 176, 324, 376, 387
Kotelnikov, P. J. — 97, 98
Kotšubei, V. — 39, 41, 67
Kotzebue, A. — 79, 216, 218, 234
Kotzebue, Otto — 109, 190, 191
Kovalevski, A. O. — 360
Kovalevski, E. P. — 86
Kovalevski, V. O. — 360
Kovalevskis, J. — 379
Kraepelin, *Emil* Wilhelm Magnus Georg — 127, 156, 157, 244, 245
Krasnogorski, Nikolai Ivanovitš — 269, 370
Krasnožõn, Mihhail Jegorovitš — 335
Krasnovski, N. — 284
Krassovski — 21
Krašeninnikov, Mihhail Nikititš — 336, 341, 342
Kraus, Eberhard — 17
Krause, *Albert* Eugen Hermann — 241
Krause, Johann Wilhelm — 9, 14, 18, 33, 41, 49, 50, 56, 153, 170, 199, 208
Krause, W. — 199, 202
Kreutzwald, Fr. R. — 21, 93, 106, 116, 146, 153, 179, 212
Krivobokova, S. S. — 235, 238, 239
Krivtsov, Aleksandr Sergejevitš — 330, 331, 333
Krjukov, A. A. — 369
Krjukov, D. L. — 97
Kromer, Nicolas Napoleon — 241, 363
Kronecker, L. — 206
Kronvalds, Atis — 139, 157, 378
Kropman, I. L. — 247
Krsywicki, K. — 169
Krupetski, Aleksei Aleksandrovitš — 364
Krupskaja, N. K. — 291
Kruse, *Friedrich* Karl Hermann — 9, 115, 158, 165
Krusenstern, A. J. — 24, 73, 190, 191, 218
Kruus, Hans — 128, 137, 271, 321
Kruusberg, A. — 128
Krüger, *Friedrich* Carl — 236, 237
Krüger, Woldemar — 74, 114, 145, 146
Kudrjavski, Dmitri Nikolajevitš — 277, 295, 301, 338, 340
Kudrjavskaja, L. D. — 282
Kudrjavtsev, V. — 307, 308
Kudu, E. — 24, 41, 45, 46, 49, 80
Kugelmann, L. — 23
Kulakovski, B. — 290
Kull, H.-A. — 361
Kultašov, Nikolai Viktorovitš — 228, 288, 358, 359
Kummer, I. G. — 72
Kupfer, F. — 187
Kupffer, Karl Reinhold — 188, 206, 352, 353
Kupffer, *Karl* Wilhelm — 233, 235, 237
Kuptsis, J. — 371
Kurrikoff, Andreas — 137
Kurnakov, N. S. — 228
Kurtšinski, Mihhail Anatolevitš — 334
Kurtšinski, Vassili Palladijevitš — 288, 301, 361, 362
Kurtz, E. — 127
Kurtz, Johann Heinrich — 185
Kuzmin — 211
Kuzma, Vladas — 381

Kuzmin, M. K. — 26
Kuzminskis, A. V. — 381
Kuznetsov, Nikolai Ivanovitš — 222, 274, 345, 346, 357, 392
Kutorga, M. S. — 97—99, 113, 192, 196, 236
Kutorga, S. S. — 97, 98
Kutuzov-Smolenski — 77, 78
Kuum, J. — 199, 200
Kvačala, Jan — 321, 329, 343, 344
Kvirkelia, P. — 387
Köpp, Juhan — 22, 137, 138, 141, 271, 343
Köpp, P. — 22
Körge, K. H. — 243, 365, 366
Käbin, I. — 219
Käer-Kingissepp, E. — 109, 236, 237
Kämtz, Ludvig Friedrich — 90, 146, 216, 217, 220, 222
Köchy, Christian Heinrich Gottlieb — 55
Köhler, *Hermann* Johan — 220, 249
Köler, J. — 137
Köppen, F. T. — 202
Körber, *Bernhard* Eduard Otto — 233, 249, 370
Körber, C. — 146
Küstner, *Otto* Ernst — 248

Laagus, K. — 22, 260, 265
Laaland, J. F. C. — 106
Laasimer, L. — 188
Laennec, R. — 242
Lagorio, Aleksandr Jevgenjevitš — 127, 198, 349
Lahtin, Leonid Kuzmitš — 351
Laja, F. — 22
Lambert — 207
Lampe, Friedrich — 70
Landau, Abram *Eber* — 360, 361
Landesen, *Georg* Rudolf Wilhelm — 228, 348, 358, 359
Lang, J. — 355
Langsepp, O. — 373
Lappo, Ivan Ivanovitš — 310, 327, 328, 380
Lapšin, V. I. — 97
Laspeyres, Etienne — 162, 165, 167
Lašaš, Vladas — 381
Latõšev, V. V. — 340
Lautenbachs, Jekabs — 271, 378, 380
Lautenbachs-Jusminš — 378
Lavdovski, M. D. — 235
Lavkin, B. V. — 25
Lavosier, A. L. — 149, 222
Lavretski, M. — 21
Lavrov, David Melitonovitš — 295, 301, 362, 363
Lavrovski, N. A. — 260, 278
Lebedev-Poljanski, P. I. — 275, 292, 293, 339, 392
Lecanet, F. — 252
Le Chatelier, H. — 228
Ledebour, Carl Christian Friedrich — 56, 73, 90, 116, 186, 187, 190, 195, 219, 222, 390
Leek, V. — 12
Leesment, L. — 331
Leetberg, Karl — 337
Lehmann, A. — 188
Lehmann, E. — 241
Leibenzon, Leonid Samuilovitš — 274, 359
Leibniz — 155, 321
Leikina-Svirskaja, V. R. — 95, 98, 118—120, 124, 127, 133, 134, 150, 268
Lemberg, *Johann* Theodor — 198, 225, 226, 348, 349
Lenin, V. I. — 23, 134—136, 257, 258, 277, 290, 291, 293—295, 298, 304, 308, 310, 311, 313, 315, 335
Lenski, I. — 302, 303
Lenz, Friedrich David — 13, 50, 177
Lenz, Heinrich Friedrich *Emil* — 26, 99, 109, 153, 191, 216, 218
Lenz, W. — 106
Leporski, Nikolai Ivanovitš — 364, 366
Lepsnjova, O. A. — 216
Lermontov, M. J. — 339
Lessnik, Maximilian — 135, 290, 322, 382
Lestocq, J. H. — 71
Lestocq, M. A. — 66, 71
Lezius, Magnus Gustav — 289
Ležnjova, O. A. — 26
Levenstern — 88
Levitski, Grigori Vassiljevitš — 12, 21, 207, 261, 283, 287, 296, 353, 355, 362, 364, 365, 369, 387
Levitski, K. — 291
Lexis, *Wilhelm* Hector Richard — 165, 168
Leyst, E. G. — 271
Lie, Sophus — 352
Liebig, J. — 200, 224
Lieknis, J. — 319
Lieven, Karl — 9, 14, 45, 46, 47, 52, 53, 72, 80, 81, 100, 182
Lieven, P. F. — 169, 202
Liidemaa, E. K. — 356
Liidemaa, H. — 357
Liim, A. — 76, 132
Lilienbaum, M. L. — 389
Linde, B. — 21
Lindstedt, Anders — 206, 212, 213
Linkberg, A. — 234
Linne, C. — 185
Liozner, D. — 293, 307
Liphart, Benjamin — 252
Liphart, K. E. — 114, 146
Lippmaa, T. — 188
Lipschütz, S. J. — 187
Liszt, F. — 329
Lister, J. — 247, 248
Ljovšin, D. S. — 260
Ljubarski, A. — 23
Ljubovski, P. — 98
Ljutkevitš, Aleksandr Grigorjevitš — 316, 368, 387
Lobatševski, N. I. — 203, 351
Loewe, S. — 232
Loenwenwolde, J. G. — 71
Loewinson-Lessing, Frantz Juljevitš — 274, 322, 348—350, 357

Loit, A. O. — 235, 244, 365, 367
Lomonossov, M. — 324
Lombroso — 366
Looring, A. — 331, 335
Lotman, J. — 24, 176
Lotze — 320
Luha, A. — 351
Luhaäär, Anna — 282
Lukina, I. — 191
Lumiste, Ü. — 202—206, 352, 353
Lunatšarski, Anatoli Vassiljevitš — 318, 319
Lunin, M. M. — 97
Lunin, N. I. — 226, 238
Luther, M. — 182
Lutšitski, I. V. — 325
Lövi, M. — 246
Löchel, K. — 212
Löschke, Georg — 145, 165, 175, 341
Lüüs, A. — 22
Lyell, C. — 197

Maaser — 302
Mach — 366
Maddison, O. — 271
Madisson, J. — 49, 98
Magnitski, M. L. — 47, 79, 81, 96
Mainard — 205
Maizite, J. — 364
Malein, A. I. — 316
Malmberg, Woldemar — 145, 341, 342
Malström, Aleksander — 252
Maltsev, A. I. — 346
Manassein, N. — 19, 128, 129, 130
Manassein, V. A. — 19
Mannteuffel, G. A. — 34, 36, 37, 158
Manuilov — 315
Manuilov, V. — 307, 308
Maria Fjodorovna — 186
Martens, F. — 271
Martens, K. — 38
Martinson, E. — 23, 41, 61, 75, 80, 81, 238, 244
Martinson, H. — 241, 363
Martinson, K. — 275
Martos, I. — 73
Marx, K. — 23, 135, 150, 277, 291, 294, 306, 336, 338
Masing, C. G. — 60
Masing, C. J. — 106
Masing, D. G. — 60
Masing, F. J. — 60
Masing, Ernst Johann Woldemar — 181
Masing, Gotthilf Leonhard — 271, 380
Masing, Karl Ernst Alexander — 364, 365
Masing, O. W. — 37, 153, 177, 182
Masingud — 271
Massow, V. — 53
Mathelin, Johann — 252
Mattisson, Heinrich — 252
Maurenbrecher, Wilhelm — 159
Maximovicz, Karl Johann — 187, 188
Maydell — 80
Maydell, F. — 73
Maydell, G. — 222
Maydell, L. — 74
Meckel — 368
Mecklenburgi Eugen — 144
Meder, A. — 352
Mednikjan, Grigori — 385
Medovikov, Pjotr Jefimovitš — 161
Meinshausen — 72
Mellin, L. A. — 207
Membidj'i Agapius — 325
Menandros — 341
Mendelejev, D. I. — 227, 228, 273, 289
Mendele-Moihher Sforim — 389
Mendelssohn, *Ludwig* Johann August Peter — 175, 340
Menning, Karl — 311
Menzbier, M. A. — 347
Mercklin, Heinrich Eugen Ludwig — 99, 114, 145, 156, 165, 174
Merkel, G. — 5, 31
Metšnikov, I. I. — 240, 273, 289, 360, 362, 365, 371
Meyer, C. A. — 186, 222
Meyer, *Carl* Friedrich — 47, 48, 55
Meyer, Hans Horst — 238, 240
Meyer, Leo — 17, 128, 179, 181, 339
Meykow, *Ottomar* Johann Friedrich — 95, 122, 123, 261
Michelson, B. — 199
Mickwitz, *Carl* Ferdinand — 178
Middendorff, Alexander Theodor — 26, 86, 99, 192, 221
Mihhailovski, Georgi Pavlovitš — 346, 350, 351, 357
Mihhailovski, I. V. — 330
Mihhailovski, N. K. — 306, 377
Mihnov, Sergei Dmitrijevitš — 369, 370
Miklaševski, Aleksandr Nikolajevitš — 261, 277, 295, 301, 335, 337, 387
Mikszewicz, Julius Octavianus — 169
Milenbahs, K. — 379
Miländer, J. — 369
Minding, Ernst *Ferdinand* Adolph — 90, 95, 127, 204—206, 214
Mints, V. — 368
Mirbach, O. — 34
Mirka, Olga — 283
Mirimanjan, G. — 385
Mirimanjan, Mikael — 385
Mištšenko, Pavel Ivanovitš — 346, 357
Mithoff, Theodor Karl — 169
Mitscherlich, E. — 196
Moeller, R. — 146
Mohr, Claus — 174
Moier, Johann Christian — 56, 86, 90, 99, 152, 245
Moissejev, S. V. — 371
Molien, *Theodor* Georg Andreas — 206, 352, 355
Montague, John *Alexander* — 180
Moorits, H. — 93, 194, 348
Moosberg, H. — 23, 135
Morelli, *Pascal* Ettore — 180

Morgenstern, Johann *Karl* Simon — 5, 9, 17, 24, 41, 42, 45, 46, 49, 50, 55, 56, 63, 71—73, 75, 76, 78, 80, 81, 90, 95, 108, 112—114, 151—153, 156, 174, 390
Moritz, *Ludwig* Wilhelm — 177, 178
Morozov, N. A. — 307
Morzon, V. — 388
Motto, G. — 305
Mucke, Johann *Richard* — 162, 163, 165, 168, 270, 336
Muhhina, P. A. — 320
Muoni, H. — 108
Muratov, Aleksandr Aleksandrovitš — 369
Mushelišvili, N. I. — 352
Mutt, O. — 181
Mädler, Johann Heinrich — 85, 94, 207, 209—212, 214
Mägi, J. — 319
Mühlau, Heinrich Ferdinand — 166, 185, 343
Mühlen, M. — 346
Müller, J. — 236
Müthel, Johann Ludwig — 41, 42, 55, 75, 171
Müürsepp, P. — 24, 25, 32, 203, 206, 207, 352
Myron — 145

Nagel, O. — 207
Nano, V. — 317
Napirsky, K. E. — 12
Napoleon — 72, 78, 326, 390
Narbutt, *Johannes* Woldemar Otto — 228, 358
Naseken, F. — 68
Nazarjan, Stephanos — 384, 385
Natanson, Jakub — 226, 383
Natanson, L. — 384
Naunyn, Bernhard — 240, 241, 243, 244
Neander, Theodor — 16, 17
Neikens, Juris — 378
Nekraši, S. — 302
Nentski, M. W. — 363
Nerst, W. — 228
Netšajev, Vassili Mihhailovitš — 333
Neue, Christian *Friedrich* — 85, 86, 90, 91, 114, 152, 165, 174
Neugardt, E. — 356
Neugebauer, F. — 248
Neukirch, Johann Heinrich — 174
Neumann, F. E. — 204
Neumann, Johann Georg Josias — 64, 329
Neuss, Alexander Heinrich — 70, 179
Nevzorov, Aleksandr Serafimovitš — 301, 333, 334
Newton — 215
Niemeyer, A. H. — 157
Niemojevski, Andrzej — 384
Nieszkowski, J. — 197
Nikitin, A. F. — 371
Nikitin, Pavel Fjodorovitš — 265, 355
Nikitin, P. V. — 340, 341
Nikitski, Aleksandr Vassiljevitš — 274, 340
Nikolai I — 10, 85, 96, 100, 101, 116, 139, 332
Nikolai II — 121, 264
Nikolai Nikolajevitš — 312
Nikolitsch, J. — 105
Nikolski, Boriss Vladimirovitš — 340, 341
Noodla, K. — 24
Norman, H. — 22
Norov, A. S. — 86, 116
Novikov, A. I. — 321
Novokšanova, Z. K. — 208
Novosiltsev, N. — 39
Nurk, T. — 74, 114
Nurmekund, P. — 180
Nöschel, August — 219

Oesterlen, F. — 238, 239, 241
Oettingen, Alexander Konstantin — 122, 163, 166, 168, 184, 185, 321
Oettingen, Arthur Joachim — 99, 122, 127, 209, 217, 218, 220, 221, 355, 356
Oettingen, August — 89, 122
Oettingen, Georg Philipp — 20, 87, 122, 126, 245—247, 260
Oettingen, G. P. — 346
Oettingenid — 122
Oinas, A. — 21
Oissar, E. — 12, 24, 45, 46, 63, 76, 198
Olbers — 211
Oldekop, E. — 357
Oldekop, G. A. — 75
Opekušin, A. M. — 148
Openhovski, Fjodor Metšeslavovitš — 244
Orbeli, L. A. — 316
Orlai, Ivan — 387
Orlov, Aleksandr Jakovlevitš — 274, 353—355
Orlova, M. — 354
Osann, *Gottfried* Wilhelm — 223
Osenbrüggen, Eduard — 18, 85, 86, 91, 172
Osis, Jekabs — 156, 320, 321, 323
Ostrogradski, Orest Ivanovitš — 334, 387
Ostwald, Wilhelm Friedrich — 127, 218, 226—228, 391
Ožigova, J. P. — 203, 204
Otto, Carl Eduard — 109
Otto, G. — 11, 12, 59, 99
Ottow, B. — 248
Ovsjannikov, F. V. — 26, 99, 225, 226, 235, 237, 289, 361

Pahlen, M. — 81, 101
Paina, E. S. — 96, 209
Palamets, H. — 26
Paldrock, Aleksander — 271, 288, 301, 371, 372
Palevičs, J. — 379
Palibin, I. — 346
Palli, H. — 249
Palm, U. — 24, 25, 215, 222, 358
Palvadre, A. — 302
Pander, Christian — 190, 222
Papava, A. — 386
Parrot, Georg Friedrich — 5, 13, 14, 17, 24, 31—42, 45, 47—50, 54—56, 61, 63, 70, 71, 75—78, 80, 81, 86, 88, 90, 96, 108, 113, 116, 150, 153, 164, 195, 202, 203, 207, 208, 210,

215, 216, 218, 219, 222, 229, 242, 253, 390
Parrot, *Johann* Jacob *Friedrich* Wilhelm — 14, 56, 73, 101, 113, 115, 116, 152, 192, 215—219, 236, 253, 384
Parrot, Moritz — 117
Parts, H. — 22
Passek, Jevgeni Vjatšeslavovitš — 9, 261, 277, 296, 300, 304, 305, 330, 331
Past, V. — 359
Pasteur, L. — 371
Patkanjan, Keropa — 385
Patkanjan, Rafael — 385
Paucker, Carl Heinrich Johann — 175
Paucker, Magnus *Georg* — 56, 203, 207—209, 213
Paul I — 33, 34
Paulucci, F. — 100
Pavlov, I. P. — 225, 237, 273, 289, 361, 363, 364, 366, 368, 370
Pawinski, Adolf — 384
Peeck, J. A. — 106
Peeter Suur — 32, 130, 327, 331
Pereljajev, Vladimir — 135
Perevoštšikov, Vassili Matvejevitš — 97, 108, 176
Pergament, Mihhail Jakovlevitš — 295, 333
Pezet de Corval, Charles — 86
Peter — 312
Peter Biron — 31
Petersen, *Carl* Friedrich Ludwig — 180
Petersen, Gustav — 38
Petersen, Hermann *Eugen* Adolf — 145, 175
Petersen, K. — 70
Peterson, Adam — 137
Peterson, Karl — 205
Peterson, Kr. J. — 60, 153, 179
Peterson, Peeter — 136, 137
Petražitski, L. I. — 268
Petri, Johann Christian — 5, 31
Petrov, Mitrofan Petrovitš — 334
Petzholdt, Georg Paul *Alexander* — 170, 200, 201, 221
Pettenkofer, M. — 237, 370
Petuhhov, Jevgeni Vjatšeslavovitš — 20, 21, 34—36, 41, 42, 44, 46—48, 50, 52, 56, 59—61, 63, 65—70, 72, 74, 76, 82—89, 91—94, 98, 100—103, 107—110, 112, 113, 123—126, 129, 147, 175, 183, 230, 250—254, 259, 264, 265, 274, 275, 278, 339
Pfaff, G. — 11, 105
Pfaff, Johann Wilhelm Andreas — 56, 63, 202, 207, 208
Pheidias — 175
Philippi, Friedrich Adolph — 182, 183
Piip, A. — 271
Püper, J. — 147
Piksanov, Nikolai Kirjakovitš — 275, 339, 392
Pill, M. — 322
Pirogov, Nikolai Ivanovitš — 18, 91, 97, 99, 117, 147, 224, 229, 231, 234, 242, 245, 246, 253, 323, 366, 367, 376
Pissarževski, Lev Vladimirovitš — 274, 358—360, 391, 392
Plaskowski, R. — 384
Platon — 154, 156
Plau, Daniel — 313, 319, 392
Ploom — 302
Plotnikov, V. A. — 228
Podvõssotski, V. V. — 362
Pogrebõsski, I. B. — 204
Pohla, A. — 22
Pokrovskaja, D. K. — 283
Pokrovski, Konstantin Dorimedontovitš — 274, 316, 353, 354, 391, 392
Pokrovski, Mihhail Nikolajevitš — 318
Pol, Aleksandr — 387
Poljakov, Pjotr Andrejevitš — 361
Pomjalovski, I. V. — 289
Popov, Nikolai Petrovitš — 357
Popov, Vassili Nikolajevitš — 361
Pospelov, A. P. — 316
Posselt, Moriz Conrad — 152, 156, 321
Post, E. — 372
Post, O. — 372
Postnikov, S. — 302, 303
Požela, Karolis — 313, 315, 318, 319, 381, 392
Potshveraševili, Kote — 386
Potõlitsen, A. L. — 228
Pravdin, B — 176
Preller, Ludwig — 152, 156, 165, 174
Preuss, Ernst Wilhelm — 64, 109, 191, 210, 218
Pridik, Heinrich Alexander — 336, 342
Prochaska, J. — 236
Pruttšenko, S. M. — 260
Prüller, P. — 24, 33, 88, 214, 215, 217, 355, 356
Purenas, Antanas — 380
Puszta, Biblo de — 289
Pustoroslev, Pjotr Pavlovitš — 261, 277, 300, 301, 312, 315, 316, 333
Puškin, A. S. — 339, 376, 377
Puzõriiski, G. — 307
Putjatin, E. V. — 86
Putsche, D. C. — 199
Põld, P. — 22, 260
Põldmäe, R. — 136, 137
Põldvere, K. — 236, 365
Pärna, A. — 241, 363
Pöschmann, Georg Friedrich — 5, 36, 41, 54, 63, 71, 72, 75, 157, 158, 162, 163, 166, 167, 378
Pöögelmann, H. — 298
Quintilianus — 174
Raehlmann, Eduard — 245, 247
Radištšev, A. N. — 5
Radovski, M. I. — 26, 217
Räid, N. — 24, 49, 51
Raikov, B. J. — 196
Rajainen, Maija — 77
Rajavee, O. — 239, 240
Rambach, *Friedrich* Eberhard — 47, 63, 75, 78, 157, 168

Rammul, Aleksander — 271, 371
Ramon y Cajal — 289
Ramsay — 359
Ramul, K. A. — 156
Ranke, L. — 162
Razumovski, A. — 46, 51, 52
Rathke, M. N. — 90, 91, 191, 192, 236
Rathlef, *Carl* Albert — 114, 159, 165, 166
Ratnik, R. — 114
Rauber, August — 127, 233, 270, 274, 360, 361
Raud, K. — 317
Raudam, E. — 265
Raupach, Carl Eduard — 70, 180, 252
Recke, J. V. — 12
Redkin, P. G. — 173
Redlich, J. E. — 232
Redlin, F. — 114
Regel, Vassili Eduardovitš — 274, 324, 392
Rehmann, J. — 234
Reich, K. — 204
Reichenbach — 208
Reichert, Carl Bogislaus — 86, 90, 147, 233—235
Reifman — 23, 135
Reiman, Villem — 337
Reinhold, Alma — 282
Reinik — 302
Reinthal, E. — 66
Reissner, *Ernst* Andreas — 233, 235
Reizin, L. E. — 353
Rekašius, Vladas — 313, 314, 381
Rennenkampf, G. — 73
Repsold — 210
Reznikov, A. P. — 198
Reutz, *Alexander* Magnus Fromhold — 172, 173
Revunenkov, V. G. — 326
Reyher, *Carl* Dietrich Christoph — 245—247
Richter, E. — 73, 160
Richter, Otto Magnus — 72
Richter, V. — 226
Rieger, M. — 17
Riella, Andreas — 73
Riemann — 204, 206
Riemenschneider, August — 180
Riiv, J. — 88, 244
Rimša, Kazys — 313—315, 317—319, 381, 392
Ritter, Carl — 165, 220
Robakidze, G. — 386
Rodionov, S. P. — 350
Rodnõi, N. I. — 226
Rodzjanko — 315
Romanovid — 160, 310, 313
Rooks, G. — 234, 360
Roozeboom, B. — 228
Rootsmäe, T. — 354
Rorbach — 160
Rosberg, Mihhail Petrovitš — 30, 91, 95, 176, 377
Rosen, F. — 197
Rosenberg, *Emil* Woldemar — 166, 235
Rosenberger, *Otto* Benjamin Gottfried — 378
Rosenkampff, Anna — 51
Rosenpflanzer, Theodor — 252
Rosenplänter, J. H. — 64, 177, 179
Rosenthal, Elmar — 271, 357
Rosenthal, Heinrich — 137
Rossiiski, D. M. — 363
Rostovtsev, Mihhail Ivanovitš — 277, 288, 289, 367, 368, 387
Rozinš, Fricis — 292, 322, 379, 392
Rozov, Arkadi — 309, 310, 313, 315, 319
Roždestvenski, S. V. — 258
Roth, Georg Philipp August — 75, 177
Rothberg, *Oscar* Eduard — 271
Rothert, Wladyslaw — 190, 194, 383
Rousseau, J. J. — 45
Roux — 362
Ržondnitski, B. N. — 26, 216
Rubaškin, Vladimir Jakovlevitš — 316, 361
Rubel, B. — 21
Rubinstein, Hirš — 362
Rubner, M. — 362
Rudnev, D. — 291, 310
Rudnitski, I. — 368
Ruga, K. — 293
Ruhner, M. — 237
Rumjantsev, N. P. — 40
Rummel, *Carl* Christian Leopold — 11, 123
Runge, *Max* Heinrich — 248
Runitš, D. P. — 47, 80
Russakov, V. M. — 155
Russow, Edmund August Friedrich — 99, 127, 128, 166, 187, 189, 190, 194, 221, 345
Russow, V. M. C. — 128, 193
Rutherford — 359
Rõbolovski, N. — 299
Rõõmusoks, A, — 195
Rägo, G. — 271
Rätsep, H. — 24, 179, 337
Rücker, C. G. — 14, 213
Rühl, Karl Friedrich Julius Peter *Franz* — 175
Saarma, J. — 156, 157, 232, 245
Sabler, E. E. — 209
Sabler, G. T. — 98, 99
Saburov, Andrei — 121, 147
Sadovski, Aleksandr Ivanovitš — 261, 274, 322, 355, 356
Sadovskaja, J. A. — 283
Sahharov, N. A. — 356
Sahmen, Gottlieb *Franz* Emanuel — 238, 239, 241, 243
Sahmen, R. — 358
Saint-Hilaire, Konstantin Karlovitš — 266, 322, 347, 348
Samarin, A. — 225
Samarin, J. — 16, 130
Sambikin, Nikolai — 295, 297, 299, 302
Samson von Himmelstiern, Herman *Guido* — 122, 248, 249
Samsonov, Nikolai Aleksandrovitš — 316, 346
Sand, L. — 79

Sanders, Janis — 343
Sarapuu, M. — 311
Sarv, J. — 292, 311
Saveljev, Nikolai Aleksandrovitš — 364, 365, 366
Savitš, Aleksei Nikolajevitš — 98, 99, 209, 353
Scarpa, A. — 245
Schelling — 150, 151
Scherer, Alexander Nicolaus — 56, 64, 222
Schiefner, A. — 163
Schilder, M. K. — 81
Schindelmeister, Johann Robert — 363
Schirren, *Carl* Christian Gerhard — 16, 18, 19, 23, 90, 121, 127, 130, 139, 146, 161, 165, 167
Schleiden, Matthias Jacob — 92—94, 121, 194, 211
Schliemann, H. — 145
Schlossmann, K. — 371
Schlözer, A. L. — 158, 160
Schlüter, *Wolfgang* Heinrich Julius — 339
Schmalz, Johann Friedrich Leberecht — 170, 199, 200
Schmelzer, Wilhelm — 361
Schmidt, B. — 354
Schmidt, *Carl* Ernst Heinrich — 90, 94, 95, 127, 146, 198, 224—227, 236, 237, 239, 240, 251, 358, 359, 391
Schmidt, Carl Friedrich — 99, 187—189, 193, 197, 220, 222, 289
Schmidt, G. — 96
Schmidt, G. — 216
Schmidt, Hermann Adolf *Alexander* — 123, 127, 233, 236, 237, 353
Schmidt, Erhard — 352, 353
Schmidt, Oswald — 123, 333
Schmidt, *Victor* Ferdinand — 235, 361
Schmiedeberg, Johann Ernst *Oswald* — 238, 240, 362
Schneider, *Friedrich* Hermann — 233
Schnell — 152
Schotter, L. — 231, 247, 369
Schrenck, A. — 248
Schrenck, *Alexander* Gustav — 146, 196—198, 222
Schrenck, L. — 222
Schrenne, H. — 146
Schroeder, Leopold *Alexander* — 18, 179, 181
Schroeder, W. — 226
Schröder, T. — 247
Schubert, F. — 213
Schultz, C. L. — 49
Schultz-Bertram — 93, 153
Schultze, Friedrich — 241
Schultzen, Carl Ludwig Wilhelm *Otto* — 241, 243, 244
Schumacher, Heinrich Christian — 207, 210, 212
Schur, *Friedrich* Heinrich — 206, 351, 353
Schwabe, Ludwig — 145, 156, 175
Schwarz, A. N. — 260, 303, 304
Schwarz, Peter Carl *Ludwig* — 166, 209, 211, 212, 214, 353, 355
Schwartz, A. W. T. — 93
Schwemsuch — 66
Schöler, H. — 247
Schönberg, Erich Karl Wilhelm — 354, 355
Schönlein — 243
Schünmann, J. C. — 75, 384
Schütz, C. G. — 144
Seeberg, Alfred — 343
Seeler, Karl *Wilhelm* — 333
Seesemann, *Otto* Emil — 343, 344
Seetzen, F. — 187
Segelbach, Christian Friedrich — 165, 182
Seidlitz, Aleksander — 68
Seidlitz, *Georg* Carl Maria — 193
Selivanov — 302
Selivanov, K. — 343
Semel, Hugo — 16, 154, 155, 185, 237, 239, 326, 327, 344
Semjonov, L. K. — 25
Semjonov-Tjan-Šanski, P. P. — 346
Seneca — 174
Senff, Carl August — 14, 73, 74, 114, 203
Senff, Carl Eduard — 90, 197, 203—205, 210, 252
Senff, C. J. — 203
Sergejevitš, V. I. — 329
Setšenov, I. M. — 273, 289, 361, 370
Severtsov, Aleksei Nikolajevitš — 274, 322, 347, 357, 360
Shakespeare — 376
Siemiradzki, Jozef — 383
Sigalov, P. — 24, 105, 281, 381
Sihver, J. — 298
Siilivask, K. — 313—315, 317
Sikk, J. — 288
Sild, O. — 182
Siller, Carl Friedrich *Eduard* — 240
Simm, Ants — 311
Simm, Juhan — 311
Simonjan, P. — 385
Sisask, A. — 313
Siterman, S. — 388
Sivers — 66
Sivers, F. W. — 31, 32
Sivers, G. — 40
Sivers, Jegor — 222
Siwald, H. — 191
Sjudikas, V. P. — 381
Skandovski, N. A. — 97
Skvortsov, Viktor Aleksejevitš — 363
Skytte, J. — 14
Smelly — 203
Smirnov, S. V. — 277, 339
Snegirjov, V. F. — 369
Snell, Wilhelm — 81, 91
Sofinski, D. M. — 346
Sokolski, G. I. — 97
Sologub, Vladimir Aleksandrovitš — 18, 376
Solovjov, Aleksandr Nikolajevitš — 369
Solovjov, J. I. — 26, 226
Solovjov, S. M. — 161

Sonntag, K. G. — 75
Spalhaber — 66, 67
Speranski, M. M. — 116, 331
Speškov — 264
Spinoza — 184
Sreznevski, Boriss Izmailovitš — 222, 274, 356, 357
Sreznevski, Izmail Ivanovitš — 356
Szylkarski, Vladimir Semjonovitš — 321
Szymanowsky, *Julius* Alfons Nikolai — 245, 246
Stackelberg, Alexander — 121
Stackelbergid — 73, 250
Stadnitski, N. G. — 361
Staehr, G. — 163
Stamm, J. — 371
Stark — 359
Staude, Ernst *Otto* — 206
Stebnitski, K. — 293
Stein — 162
Stelling, E. R. — 127
Steltzer, Christian Julius Ludwig — 47, 55
Stempowski, S. — 290, 382
Stephani, *Ludolf* Eduard — 90, 165, 174
Stieda, Christian Hermann *Ludwig* — 127, 168, 233, 235, 274
Stieda, *Wilhelm* Christian Hermann — 165
Stillmark, Friedrich — 17
Stolõpin, P. A. — 304, 309
Storch, N. — 61
Stradinš, J. — 32, 215
Strauch, A. — 99, 193
Strauss — 314, 318
Strods, H. — 86
Stroganov, P. — 39
Stromberg, *Adalbert* Eduard Eugen Maximilian Otto — 344
Struve, Friedrich Georg *Wilhelm* — 24, 56, 64, 90, 99, 109, 113, 116, 117, 165, 202, 203, 208—214, 216, 218, 219, 222, 224, 251, 252, 390
Struve, Gustav Wilhelm *Ludwig* — 212, 213
Struve, Heinrich Wilhelm — 99, 224
Struwe, Karl Ludwig — 174
Struve, Ludwig August — 241, 243
Struve, Otto Wilhelm — 99, 209
Strümpell, *Ludwig* Adolf Heinrich — 15, 17, 19, 154—157, 323
Stubbendorff, J. — 222
Stöckel, Adolf — 252
Stöckel, Alexander — 252
Stöckel, Franz Daniel — 252
Stöckel, Theodor — 252
Styx, Martin Ernst — 41, 47, 54, 64, 90, 230, 232, 236, 238, 239, 250
Suess, Eduard — 289
Sukatšov, B. V. — 346
Surguladze, I. — 386, 387
Suvorov — 89
Suvortsev, A. — 291
Svirlovski, E. — 363
Svirski, Georgi Petrovitš — 362
Svjatlovski — 17
Sõrmus, Eduard — 286, 292, 297, 392
Sülk, J. F. — 60
Süss, W. — 17, 81

Šain, G. A. — 275
Šamin, A. N. — 235, 239
Šamšon, N. — 308, 309
Šantser, Virgili Leonovitš — 291, 322, 392
Šapšev, K. N. — 371
Šapošnikov, S. — 68
Šatilov, Aleksandr — 386
Šaurums, G. — 134, 281
Šepilevski, Jevgeni Aleksejevitš — 370, 371
Ševtšenko, T. — 387, 388
Šilkarskis, Vladimiras — 380
Širinov, M. A. — 335—337
Širinski-Šihmatov — 86
Širokogorov, Ivan Ivanovitš — 362
Širokogorov, V. — 307
Šiško, E. I. — 388
Šiškov, A. S. — 81, 96, 116
Šiškov, L. N. — 227
Škljarevski, Pavel Petrovitš — 376
Šmalhausen, I. I. — 316
Šmurlo, Jevgeni Frantsevitš — 326, 327
Štšerbakov, A. I. — 260
Štšetinina, G. I. — 119, 121, 258
Štšukin, Nikolai Ivanovitš — 337
Švarsalon, Sergei — 307
Švets, F. P. — 350, 351

Zach, F. H. — 207
Zagorski, A. P. — 236
Zahharjan, G. A. — 364
Zakrevski, Nikolai — 387
Zaleski, B. — 384
Zalle, J. — 253
Zamjatin, German Andrejevitš — 326
Zaorski, P. — 290
Zatšinski, Adam Frantsovitš — 321, 330
Zavadovski, P. V. — 39
Zavjalov, Vassili Vassiljevitš — 361
Zdziechowski, Marian — 384
Zeidler — 67
Zelenin, Dmitri Konstantinovitš — 21, 275, 339
Zellinsky, I. G. — 169, 199
Zenger, G. E. — 264
Zieminski, B. — 247
Zilchert, Otto August Hermann — 233
Zimmermann, A. E. W. — 38
Zinin, N. N. — 224
Zinoffski, O. — 241
Zoege von Manteuffel, *Werner* Maximilian Friedrich — 264, 265, 301, 310, 313, 366—368
Zolk, E. — 372
Zolk, K. — 372
Zosimos — 175
Zubalašvili, Zahhori — 386

Zeligowski, E. — 384
Zelnin, G. A. — 207, 209, 212, 353, 354

Žirjajev, Aleksandr Stepanovitš — 91, 172
Žukovski, V. A. — 339, 375
Žukovski, Vassili Pavlovitš — 264, 269, 370

Tabatšikov, S. — 291
Tacitus — 162
Tahlbergs, J. — 247
Tammann, *Gustav* Heinrich Johann Apollon — 127, 128, 218, 226—228, 274, 358—360, 391
Tammeorg, J. — 29, 233, 241
Tammsaare, Anton Hansen — 302
Tammera, K. — 246
Tamul, V. — 24, 96
Taranovski, Fjodor Vassiljevitš — 315, 329, 330
Tarassenko, Vassili Jefimovitš — 350, 387
Tarle, Jevgeni Viktorovitš — 274, 315, 325, 326, 329, 391
Tasa, R. — 24, 180, 340
Tassart, A. S. — 252
Tatarov, D. — 249
Taube, A. — 18
Teichmann, Ludwig — 384
Teichmüller, Gustav — 154—157, 184, 320, 321, 323, 343
Tenner, C. F. — 209, 213
Tenõšev — 67
Ter-Mikaeljants, Minas — 385
Ter-Mikaeljants, Vartan — 385
Testas, S. — 308
Thaer, A. D. — 199
Thoma, Richard — 238
Thöms, G. — 202, 226
Thomson — 359
Thomson, *Arvid* Dietrich Leopold — 202
Thugutt, Stanislaw — 383
Thörner, Johann Friedrich — 180, 181
Tigranjan, Levon — 385
Timirjazev, K. A. — 189
Tištšenko, V. E. — 228
Tulpin, Fjodor Timofejevitš — 363, 364
Tõlov, H. — 389
Tobien, A. — 114
Todadze, E. — 387
Tohadze, V. — 387
Toll, Eduard — 357
Toll, E. L. — 31
Tolstoi, D. A. — 119
Tolstoi, L. N. — 289, 308, 322, 323, 377
Tõmingas, A. — 229, 233, 241
Tõom, Anna — 283
Tork, J. — 321
Traat, A. — 24, 38, 40
Transche, Karl Otto — 31, 34
Traubvetter, Ernest Rudolph — 99, 187, 220
Treffner, Hugo — 137, 178
Tõi, H. — 70
Tõy, G. — 286
Triiberg, P. — 317
Trotsevski, Arseni Semjonovitš — 261
Tsereteli, Grigori Filimonovitš — 274, 340—342, 387
Tseretheli, A. — 386
Tsiklin, A. M. — 364, 367
Tsitovitš, S. G. — 198, 199
Tswett, Mihhail Semjonovitš — 347, 348
Tšaprov, A. I. — 335
Tšarpurski, A. — 299
Tšehhov, A. P. — 377
Tšekerul-Kuš, K. — 322
Tšermak, Nikolai Karlovitš — 361
Tšernõšov, F. N. — 289
Tšetverikov, Ivan Pimenovitš — 322
Tširvinski, Stanislav Jossifovitš — 362, 363
Tšiž, Vladimir Fjodorovitš — 244, 299, 323, 366
Tšiviljev, A. I. — 97
Tšubinski, Mihhail Pavlovitš — 333
Tšudovski, N. — 293, 298
Tuglas, F. — 299
Tulpin — 275
Turgenev, I. — 339
Tõnisson, Ilmar — 111, 112
Tõnisson, Jaan — 298, 299, 311, 316
Tünder, E. — 231, 232, 247, 367
Tyla, A. — 282, 379, 380
Tyszka, Kazimierz — 291—293

Ucke, A. — 235
Uexküll, B. J. — 31
Uhle, Johann Paul — 241
Uhlmann, Heinrich — 159
Ukrainka, Lesja — 387
Uljanov, G. K. — 260
Uljanov, D. — 291, 292
Ulmann, Karl Christian — 86, 183
Ulprecht, Ernst Markus — 195
Ungern-Sternberg, J. F. — 34, 116
Ungern-Sternberg, R. — 34
Unverricht, Heinrich — 242—244
Upit, A. — 292
Uspenski, G. I. — 377
Ussupov, P. S. — 94
Ušakova, N. N. — 26, 223, 224
Ušinski, K. D. — 323
Utschneider — 210, 212
Utter, Õ. — 24
Uudelt, J. — 124
Uvarov, S. S. — 10, 83—86, 92, 93, 101, 116, 117

Vadi, V. — 22
Vaga, A. — 345, 346, 348
Vaga, V. — 74, 148
Vahing, V. — 156, 157, 245
Valdemars, Krišjanis — 138, 378
Valdes, A. — 362
Vallet de Barres, Louis Frederic — 180
Vallner, A. — 319
Vallner, L. — 209
Valt, M. — 193
Varadinov, N. — 18
Vaeep, E. — 163, 166, 213
Vares, H. — 12, 148

Varvinski, Jossif Vassiljevitš — 91, 98, 99, 241
Vasar, Juhan — 22
Vassilenko, Nikolai — 290, 387
Vassiljev, Aleksandr Aleksandrovitš — 321, 324, 325
Vassiljev, Stepan Mihhailovitš — 242, 244, 364
Vassilevski, V. G. — 324
Važa Pšavela — 386
Veidenbaums, Eduards — 322, 379
Veinberg — 275
Vengerov, Semjon Afanasjevitš — 177
Veressajev, Vikenti Vikentjevitš — 21, 123, 141, 286, 377
Vergilius — 71
Vermišev, Aleksandr Aleksandrovitš — 392
Vernatski, V. I. — 267
Veske, Mihkel — 136, 178, 179, 337
Vesmes, H. — 12
Vessar, V. — 233
Vestenrik, Nikolai Nikolajevitš — 364, 372
Vigel, E. — 49, 72
Vihma, H. — 31
Viiksna, Minna — 282
Viksna, A. A. — 379
Vilde, E. — 379
Vileišis, A. J. — 381
Vilip, J. — 271, 353, 355
Villebois, Franz — 148
Virchow, R. — 136, 235, 237, 238, 362, 371
Viskovatov, Pavel Aleksandrovitš — 177, 270, 338, 339
Vitman, Juri — 313
Vittlich, M. — 271
Vladimirov, A. A. — 249
Vogel, Bernhard *Alfred* Heinrich Adolph — 241, 243, 244
Voit, C. — 237
Vojeikov, Aleksandr Fjodorovitš — 56, 164, 176, 375
Volck, Johann Christoph Wilhelm — 185, 343
Volkmann, Alfred Wilhelm — 85, 192, 236
Voltaire — 71
Volteris, Eduardas — 380
Vorontsov, Vassili Nikolajevitš — 362, 363
Voskressenski, I. — 291
Vries, H. — 371
Vrontšenko, Mihhail Pavlovitš — 222, 376
Vtorõhh, L. — 308
Vunk, A. — 209
Wachsmuth, Claus August Heinrich *Adolph* — 241, 243, 244
Wachter, G. — 233
Wagmüller — 148
Wagner, A. — 211
Wagner, Adolph — 165, 167
Wagner, R. — 224
Wahl, *Eduard* Georg — 123—125, 147, 166, 232, 245—247, 249
Waitz, G. — 159
Walcker, *Carl* Adolf Theodor — 165, 169
Walden — 358
Walicki, A. O. — 97
Walter, Piers Uso Friedrich — 237, 246, 248
Walther, F. A. — 252
Waltz, Ernst Christian *Otto* — 160, 261, 324, 336
Weidenbaums, Eduards — 292, 322, 379
Weihrauch, Johann Karl Friedrih — 205, 214, 220, 221, 356
Weil, Adolf — 241, 244
Weinberg, Richard Jacob — 360, 361
Weinmann, Johannes Anton — 14, 186
Weierstrass, K. — 205, 206
Wendt, Richard — 165, 167
Werner, A. G. — 195
Weyrauch, August Heinrich — 180
Weyrich, Carl *Victor* Rufus — 241, 243, 248, 249
Weyssenhoff, Jozef — 384
Wiedemann, F. J. — 99, 128, 179
Wiedemann, Oscar — 181
Wikszemski, Adam Bruno — 233
Wilde, P. E. — 5, 30, 31
Williams, Karlis — 50, 60, 61, 378
Willkomm, Heinrich Moritz — 189, 221
Wingoldt, Rudolf — 252
Winkelmann, *Eduard* August — 159
Winkler, K. — 146
Winkler, K. — 187
Wistinghausen, R. — 368
Witte — 354
Witte, S. J. — 264
Wittram, R. — 18, 343
Wolkov, A. — 202
Wrangel — 61
Wrangel, W. — 209
Wrangell, F. — 222
Wulf, Rene — 252
Wulff, A. — 376
Wulffert, A. — 378
Wundt, W. — 156, 323
Wöhler, F. — 224
Wühner, Martin — 137
Öpik, E. — 271, 354

KOHANIMEDE REGISTER

Aasia — 179, 330, 336, 337
Kesk-Aasia — 188, 327
Alaska — 190
Alpid — 216, 217, 219, 220
Alžiir — 326
Altai — 186, 187, 219
Altona — 204, 207, 208, 210, 212
Ameerika — 336
Kesk-Ameerika — 222
Põhja-Ameerika — 335
Ameerika Ühendriigid — 33, 144, 149, 170, 263, 267, 270, 351
USA — 325, 335, 355
Ainuurimaa — 166, 188, 221
Araabia — 324
Ararat — 217, 219, 253
Arhangelsk — 243, 286, 291, 313, 345
Armeenia — 385
Arukülа — 192
Ateena — 276, 325, 340
Emajõe Ateena — 141
Liivimaa Ateena — 130
Põhjamaa Ateena — 341
Austria — 326
Austria-Ungari — 160

Baier — 353
Baikal — 383
Bakuu — 137, 362
Balkan — 325
Baltikum — 29, 31, 122, 161, 197, 198, 224, 226, 231, 233, 243, 270, 301, 383
Baltimaad — 5, 6, 9, 13, 15, 16, 23, 25, 29—33, 36, 38—40, 54, 57, 58, 64, 72, 74, 77, 79, 84, 106, 113, 115, 135—137, 140, 146, 147, 150, 153, 158—161, 165—169, 182, 192—194, 202, 205, 218—221, 260, 278, 299, 353, 390
Balti kubermangud — 130, 147, 367
Põhja-Balti — 314
Bamberg — 212
Basel — 154, 167, 238
Belga — 167, 312, 325, 337
Berliin — 86, 96—98, 104, 136, 144, 162, 164, 168, 170, 180, 183, 191, 196, 204—207, 210, 214, 217, 224, 234, 236, 238, 246—249, 289, 325, 330, 333, 340, 353, 356
Bern — 135, 361
Bessaraabia — 164, 389
Bobrinski — 286
Bonn — 104, 154, 168, 170, 191, 212, 335, 356
Braunschweig — 38
Breslau (Wroclaw) — 193, 206, 331, 353, 354, 356
Brest-Litovsk — 211
Brno — 326
Brüssel — 356
Buenos-Aires — 325
Bulgaaria — 123
Bukarest — 291
Bütsants — 324, 338

California (Kalifornia) — 191, 270
Chicago — 270

Dagestan — 345
Danzig — 192, 240, 367
Daugava — 30, 50, 213
Delfi — 340
Dnepropetrovsk — 241, 266
Doonau — 77, 213
Dresden — 73, 74, 193, 205, 373

Edinburgh — 176
Eesti — 21, 22, 25, 29, 30, 53, 54, 90, 115, 127, 132, 138, 139, 146, 159, 160, 182, 188, 189, 195—198, 221, 222, 275, 294, 299, 302, 310, 314, 316, 319, 334, 351, 352, 357, 372
Lääne-Eesti — 188, 189
Eesti NSV — 6—8, 23, 311
Eestimaa — 31, 33, 34, 39, 42, 44, 55, 60, 61, 75, 82, 86, 140, 146, 157, 158, 160, 163, 164, 167, 170—172, 186, 190, 200, 209, 220, 248, 249, 299, 318, 333, 387
Egiptus — 341
Elva — 359
Emajõgi — 50, 51, 67, 124, 141, 186, 207, 213, 249, 250, 254
Erfurd — 182
Erlangen — 169, 205, 233, 245, 246, 352
Erzerum — 98
Euraasia — 357
Euroopa — 5, 23, 30, 32, 55, 56, 73, 78, 79, 84, 93, 150, 158, 160, 162, 164, 167, 184, 187, 191, 211, 216, 322, 330, 336, 340, 390
Ida-Euroopa — 32, 197, 276
Kesk-Euroopa — 32, 149, 186

Lääne-Euroopa — 15, 23, 29, 30, 32, 33, 39, 53, 57, 72, 84, 86, 125, 129, 130, 134, 144, 149—151, 161, 163, 164, 184, 186, 219, 220, 224, 226, 228, 263, 267, 270, 276, 332, 334, 378
Põhja-Euroopa — 32, 49, 149, 220, 321

Frankfurd — 101
Frankfurd Mainil — 276
Frankfurd Oderil — 202
Freiberg — 195, 197

Gatšina — 186
Giessen — 167, 205, 239
Gobi kõrb — 188
Gomel — 286
Gorki (Nižni Novgorod) — 266, 267, 292
Gorõ-Gorki — 199
Greenwich — 209
Greifswald — 33, 55, 144, 159, 168, 182
Gruusia — 286, 357, 358, 386, 391
Göttingen — 53, 55, 104, 144, 160, 169—171, 176, 182, 191, 204, 217, 227, 228, 235, 353, 358

Haaslava — 346
Halle — 33, 53—55, 104, 151, 152, 158, 171, 180, 182, 204, 207, 217, 248
Hamburg — 210
Hannover — 55
Harkov — 39, 95—98, 130, 131, 169, 180, 202, 213, 223, 244, 247, 263, 291, 307, 330, 331, 333, 334, 353, 361, 366, 379, 380, 383
Heidelberg — 152, 160, 164, 167, 205, 247, 289, 356
Heinau — 78
Helsingi — 103, 128, 137, 216, 246
Hiina — 188, 212
Hispaania — 79, 160, 211
Holstre — 137

Idamaad — 158, 385
India — 222
Inglismaa — 32, 79, 138, 145, 149, 207, 210, 241, 275, 312, 326, 328, 332, 334, 335, 337
Iraan (Pärsia) — 188
Itaalia —32, 73, 79, 145, 195, 276, 331, 344

Jaapan — 33, 144, 188, 263, 294, 367
Jakuutia — 288, 380
Jamburg (Kingissepp) — 227
Jaroslavl — 121, 266, 286, 329, 331, 334, 370
Jekaterinburg (Sverdlovsk) — 266
Jekaterinburg (Dnepropetrovsk) — 241, 266
Jelgava (Miitav) — 31, 33—35, 55, 76—182, 203, 207, 223, 224
Jena — 33, 69, 93, 163, 182, 194, 200, 222, 223
Jenissei — 189
Jessentuki — 364

Kaasan — 39, 47, 64, 79, 80, 95—97, 122, 123, 130, 131, 133, 161, 169, 171, 172, 176, 187, 188, 191, 194, 196, 203, 223, 224, 241, 242, 246, 263, 270, 281, 321, 326, 341, 351, 369, 371, 380, 383
Kalifornia (California) — 191, 270
Kamtšatka — 166, 191
Karjala — 219
Karlsruhe — 167
Kaspia meri — 349
Kaug-Ida — 185, 189
Kauguri — 40
Kaukaasia — 164, 196, 197, 216, 219, 286, 292, 312, 318, 345, 346, 357, 386
Põhja-Kaukaasia — 375
Taga-Kaukaasia — 137, 386
Kaukasus — 198, 348, 349
Kaunas — 169, 328, 361, 369, 380, 381
Kiel — 152, 161, 172, 235, 343
Kiiev — 130, 131, 133, 171, 176, 187, 192, 196, 209, 229, 238, 241, 246, 247, 263, 276, 278, 291, 293, 323, 324, 326, 327, 330, 331, 333, 334, 347, 349, 350, 357, 358, 362, 371, 387
Kingissepp — 227
Kišinjov — 291
Klaipeda — 37
Koiva — 50
Kopenhaagen — 325
Kostroma — 286
Kovda — 347
Krakov — 135, 235, 383, 384
Kreeka — 79
Vana-Kreeka — 174, 336, 340
Krimm — 89, 164, 192, 198, 216, 219, 266, 292, 318, 346, 366, 392
Krivoi Rog — 387
Kroonlinn — 286
Kuramaa — 19, 31—35, 39, 42, 44, 55, 60, 61, 82, 94, 140, 146, 154, 157, 158, 160, 163, 167, 170—172, 190, 197, 200, 220, 242, 266, 333
Kuressaare — 31, 137, 205
Kuuba — 351
Königsberg — 54, 55, 81, 104, 151, 154, 182, 192, 193, 204, 217, 234—236, 242, 391

Lausanne — 361
Leedu — 29, 169, 209, 281, 318, 327, 379, 381, 391
Leedu NSV — 380, 381
Leena — 300
Leidei — 276
Leipzig — 55, 69, 72, 136, 138, 144, 154, 157, 158, 168, 170, 178, 179, 183, 195, 199, 206, 213, 217, 233, 236, 239, 305, 337, 355, 360, 386
Leningrad — 9, 197, 227, 339, 361, 366, 370, 371
Liivimaa — 16, 18, 19, 31—34, 36, 38—42, 44, 48, 52, 54, 55, 60—62, 67, 68, 75, 82, 86, 87, 89, 100, 105, 122, 130, 137, 140, 146, 157—161, 163, 164, 167, 170—172, 186,

190, 194, 197, 199—202, 205, 207—209, 212, 213, 220, 221, 247—249, 275, 299, 302, 303, 306—308, 333
London — 73, 168, 188, 211, 276, 289
Lugažu — 378
Lund — 206
Lvov — 383
Läti — 32, 132, 138, 139, 159, 160, 193, 319, 342, 378, 379, 391, 392
Läti NSV — 9, 379
Läti-Valka — 352
Läänemere kubermangud — 29, 31, 33, 54, 58, 60, 67, 74, 80, 92, 104—106, 109, 119, 129, 130, 133, 140, 146, 148, 159, 168, 170, 209, 233, 247, 251, 258, 300, 334, 391
Läänemeremaad — 164, 165
Lötzen — 182

Madalmaad — 149
Magdeburg — 55
Mandžuuria — 188
Marburg — 240, 246
Mehhiko — 351
Mihhailovskoje — 376
Miitav (Jelgava) — 31, 33—35, 55, 76, 182, 203, 207, 223, 224
Minsk — 371, 388
Mogiljov — 186
Mongoolia — 188
Monte Rossa — 219
Moraavia — 338
Moskva — 19, 30, 32, 39, 44, 60, 64, 87, 96, 107, 126, 130, 131, 133, 152, 158, 160, 161, 176, 187, 191, 205, 207, 231, 234, 245, 261, 271, 273, 278, 281, 291, 292, 305, 307, 311, 313, 315, 317, 320, 324, 325, 327—335, 339, 340, 342, 347, 351—356, 360—363, 365, 366, 369, 370, 386
Muhu — 188
Must meri — 192, 349
Muuli — 365
München — 114, 148, 208—210, 212, 235, 276, 340, 347, 354, 360

Narva — 169, 286, 310, 350
Naumburg — 158
Nežin — 387
New York — 270, 276
Nikifa — 346
Nikolajev — 209
Nižni-Novgorod (Gorki) — 266, 267, 294
Nordkap — 217, 219
Norra — 326
Novorossiisk — 281, 349, 350
Novotšerkassk — 266
NSV Liit — 6, 9, 25, 206, 227, 228, 274, 275, 326, 329, 339, 346, 352, 355, 358, 362, 366, 368, 370, 371, 379, 381, 387, 391

Nessa — 123, 131, 176, 194, 241, 291, 300, 324, 333, 340, 348, 349, 353, 355, 361, 363, 370, 383, 387
Nidenburg — 117, 152, 163
Nonets — 313

Orenburgimaa — 376
Oslo — 326
Otepää — 137, 177
Padova — 327
Paide — 195
Palestiina — 165, 166
Pangodi — 346
Pariis — 96, 162, 168, 177, 192, 193, 217, 238, 289, 325, 327, 340, 356, 363, 371
Pavlovsk — 186
Peipsi — 50
Perm — 228, 241, 266, 267, 313, 316, 326, 354, 359, 361, 371, 392
Peterburi — 9, 10, 19, 25, 29—33, 39, 40, 45, 47, 50, 55, 56, 64, 71—74, 78, 80, 90, 93—99, 110, 114, 116, 119, 121—123, 125—128, 130, 131, 133, 135, 137, 140, 150, 161, 163, 171, 172, 176, 177, 179, 180, 185—188, 190, 191, 193—198, 200, 203—206, 208—211, 216, 217, 222—226, 228, 233—238, 241, 243, 247, 248, 249, 261, 264, 270, 271—274, 277, 278, 289, 292, 296, 297, 304, 305, 307, 308, 311, 324—327, 329—334, 336, 340—342, 345—350, 352, 353, 355—357, 359—363, 366, 368—373, 375—377, 385, 390, 391
Petermuiža (Peterhof) — 201
Petrograd — 30, 313—318, 320, 326, 330, 333, 334, 341, 346, 364, 370
Pihkva — 33, 50, 172, 262, 264, 286
Pilten — 34
Poola — 24, 29, 101, 209, 327, 354, 382, 384, 391
Praha — 189, 199, 310, 326, 328, 350, 356
Prantsusmaa — 32, 33, 54, 73, 79, 84, 98, 144, 145, 149, 167, 195, 219, 241, 324—326, 330—332, 337, 351, 353
Preisimaa — 326, 331, 353
Pressburg — 343
Princeton — 356
Puka — 367
Pulkovo — 99, 205, 209—213, 353
Põhja-Jäämeri — 213, 358
Põhjapiirkond — 318
Põltsamaa — 30
Pärnu — 169, 311
Pärnumaa — 61
Pärsia (Iraan) — 188
Pürenee — 189, 216, 217, 219

Raadi — 114, 191
Raikküla — 322
Rakvere — 311
Regenburg — 191
Riia — 8, 9, 11, 16, 25, 30—32, 54, 55, 68, 73, 75, 76, 78, 87, 94, 101, 119, 122, 125, 126, 158, 159, 167—169, 171, 201, 205—207, 212, 222, 226, 229, 243, 260, 266, 271, 278, 293, 303, 311, 313, 317, 319, 327, 352, 353, 358, 363, 364, 369, 371—373, 379
Rooma — 162, 175, 325, 327, 340
Vana-Rooma — 73, 158, 159, 174, 328, 340, 342

Rootsi — 182, 206, 241, 275, 326
Rostock — 33, 194, 240, 343
Rostov Doni ääres — 266, 316, 366

Saadjärve — 346
Sahhalin — 212
Saksamaa — 16, 23, 31, 32, 53, 54, 57, 62, 69, 72, 73, 79, 80, 81, 85, 91, 92, 98—101, 114, 116, 123, 129, 130, 144, 145, 148—150, 158—160, 162, 163, 167, 169—171, 180—182, 185, 191, 194, 195, 197, 205, 207, 208, 212, 217, 223, 233, 248, 252, 270, 273, 275, 312, 319, 324, 326, 331, 335, 343, 347, 351, 371, 373, 378, 390, 391
Saksa DV — 352, 353
Lääne-Saksamaa — 16, 18, 31
Saksimaa — 54, 169
Salatsi — 178
Samaara — 291
Sangaste — 208
Saraatov — 228, 249, 258, 270, 286, 359
Schlüsselburg — 307
Serbia — 312, 338, 368
Sevastoopol — 284
Severnaja Zemlja — 358
Siber — 164, 186, 206, 212, 286, 313, 327, 382, 383, 389
Ida-Siber — 185, 189, 192, 221, 383
Põhja-Siber — 192, 221, 383
Sileesia — 78, 151
Simbirsk — 291
Simuna — 203
Skandinaavia — 214
Smolensk — 370
Soome — 39, 42, 44, 64, 77, 157, 160, 163, 167, 170, 195, 196, 209, 213, 334, 373
Stokholm — 162, 289
Strassburg — 168, 212, 240, 247, 355, 362
Stuttgard — 54
Suvalki — 121
Sverdlovsk — 266

Sveits — 73, 191, 195, 275, 332, 351

Zakopane — 384
Zerentui — 308
Zittau — 170
Zürich — 172

Taani — 209, 241
Tallinn — 20, 30, 31, 54, 76, 125, 164, 171, 172, 189, 192, 195, 198, 243, 295, 311, 315, 318, 350, 354, 372
Tambov — 266, 286
Tartu — 8—11, 13—17, 19, 20, 22, 23, 25, 30—32, 35, 37, 46, 49—53, 55, 66—70, 72—78, 81, 84—86, 88, 93, 94, 96, 98—105, 107, 108, 110, 112, 114—117, 119, 121, 122, 124, 125, 128, 132, 135—142, 146, 147, 150, 151, 154—162, 164—173, 176—178, 181—183, 185, 186—194, 196, 198—214, 216—218, 220—228, 231, 235—241, 243—249, 251—253, 261, 264—266, 270, 272—278, 280, 281, 283, 288, 291—303, 305—308, 310—320, 322—327, 329—335, 338—341, 343, 345—347, 349—373, 375—379, 381—389, 391, 392
Tartumaa — 122
Tauria (Krimm) — 164, 346
Tbilisi (Tiflisi) — 137, 266, 341, 386, 387
Tomsk — 206, 237, 241, 263, 270, 278, 307, 366
Torma — 31
Trigorskoje — 377
Trooja — 145
Tšehhimaa — 323, 324, 338, 344
Tuula — 86, 197, 242
Tähtvere — 346
Tübingen — 168, 202, 239
Türgi — 122, 123, 147, 312

Ufaa — 266
Ukraina — 29, 292, 328, 331, 346, 350, 357, 358, 387, 388, 391
Ukraina NSV — 329, 358, 366
Ulila — 49
Ungari — 179, 289
Upsala — 206
Uraalid (Uural) — 196, 197, 219, 345, 349
USA (Ameerika Ühendriigid) — 325, 335, 355
Ussuurimaa — 188
Utrecht — 295

Valge meri — 186, 347
Valgevene — 29, 199, 324, 388, 391
Läti — 9, 32, 132, 138, 139, 159, 160, 193, 319, 342, 378, 379, 391, 392
Läti-Valka — 352
Vana-Attika — 98
Vana-Kariste — 61
Vana-Kreeka — 174, 336, 340
Vana-Kuuste — 199
Vana-Rooma — 73, 158, 159, 174, 328, 340, 342
Varssavi — 84, 105, 131, 133, 135, 198, 228, 248, 261, 266, 278, 316, 321, 329, 330, 342, 346, 348, 350, 354, 357, 384
Veneetsia — 162, 340
Venemaa — 5, 6, 15, 16, 19, 20, 23, 30—33, 39, 52, 53, 57—60, 63, 64, 72, 73, 77, 79, 81, 84—87, 92, 95—99, 102, 106—109, 113, 115—120, 125, 127, 129, 130, 133, 134, 136, 138—140, 145, 146, 149—151, 157, 158, 160—168, 170—173, 176, 177, 180, 181, 186—190, 193, 195—202, 213, 214, 216, 219—234, 236, 240—243, 245—247, 249, 253, 257, 258, 260, 262, 263, 265—268, 270, 272, 275, 276, 278, 279, 288—290, 294, 295, 300, 304, 308, 310—315, 317, 318, 320, 322—324, 326—329, 331—333, 335—341, 343, 349—351, 358, 359, 363, 365—367, 369, 370, 372, 375, 376, 388—391
Euroopa-Venemaa — 327, 350, 351
Kesk-Venemaa — 225
Lõuna-Venemaa — 223, 225
Põhja-Venemaa — 219

Vestfaal — 80
Victoria — 211
Viiburi — 76, 77, 297
Viin — 98, 162, 167, 179, 193, 211, 240, 289, 340
Viisu — 195
Vjatka — 137
Viljandi — 197
Viljandimaa — 197, 200
Vilnius (Vilno) — 29, 39, 59, 66, 84, 95, 97, 103, 105, 196, 209, 234, 312, 354, 380—382, 392
Visla-äärsed kubermangud — 133
Visusti — 122
Vologda — 286, 308
Vooremäe — 346
Voronež — 228, 261, 266, 317, 319, 321, 324, 326, 328, 329, 332, 338, 341, 342, 348, 352, 356, 358, 359, 362, 363, 366, 369, 371, 373, 391, 392
Võru — 311
Väimela — 160

Wartburg — 79
Wartenburg — 54, 151
Washington — 276
Weimar — 69
Wiesbaden — 171
Wittenberg — 242
Wroclaw (Breslau) — 193, 206, 331, 353, 354, 356
Würzburg — 194, 223, 236, 246

ÜLIKOOL AASTAIL 1798—1918

Akadeemikud — 56, 90, 99, 127, 216, 217, 222, 274, 324, 326, 327, 338, 340, 346, 349, 352—355, 358, 366, 368, 371, 380, 381, 383, 386, 387, 391
Akadeemiline Klubi — 9, 70, 254
akadeemilised vabadused — 67, 68, 293
altera pars — 294
ametnikud — 14, 15, 35, 41, 87
apteek — 88, 121
assistendid — 209, 216, 218, 219, 230, 269, 348, 354, 356—358, 365, 367, 368, 372, 387
audoktorid — 116, 117, 289, 312, 375
autonoomia — 36, 37, 40, 41, 43, 48, 58, 67, 85, 100, 120, 132, 134, 257, 259—261, 277, 292, 295, 296, 299, 303, 304, 308, 309

bioloogiajaam Kovdas — 347
botaanikaaed — 34, 44, 50, 55, 88, 128, 186—190, 251, 263, 265, 269, 309, 346, 348

dekaanid — 42—44, 47—49, 74, 82, 83, 86, 87, 120, 164, 172—174, 187, 191, 204, 226, 257, 259, 296, 322, 350, 356, 362
distsipliin — 65, 110, 216
distsipliinirikkumised — 45, 46, 66—68, 100, 101, 110, 111, 253
doktorikraad — 57, 58, 62, 63, 85, 98, 126, 159, 161, 172, 206, 269, 272, 273, 320, 356
doktoriväitekirjad — 12, 56, 57, 99, 127, 163, 165, 168, 169, 173, 178, 193, 200, 202, 204, 205, 213, 239—241, 246, 247, 274, 275, 325, 328—332, 335, 337, 338, 341, 343, 347—349, 351—353, 361, 362, 365, 368, 380, 381, 383
dotsendid — 120, 125, 126, 129, 206, 230, 269—273, 275, 316, 326, 331, 334, 342, 343, 352

eelarved — 7, 8, 34, 41, 42, 44, 48, 51—53, 87, 89, 123, 124, 258, 263, 264
ehitised, rajatised:
  Akadeemiline Klubi — 70, 88
  botaanikaaed — 50, 186, 187, 265, 346, 372
  hooned
    Bocki maja — 36, 37, 47, 49, 71, 214, 265
    Mitšurini 30 — 49
    Nõukogude 2 — 49
    peahoone — 47, 49, 50, 88, 113—114, 125, 191, 195, 198, 199, 214, 264, 287, 293, 298—300, 309, 349
    Struve 2 — 49, 230
    uus ülikool — 265, 266, 351
    vana ülikool — 49, 73, 125, 233, 363
    Ülikooli 40 — 49
  Maarjamõisa — 262, 265
  meteoroloogiaobservatoorium — 265
  pumbamaja — 125
  raamatukogu — 49, 50, 71, 72, 144
  raviasutused
    kirurgiakliinik — 50, 88, 124, 231, 232
    kliinikute hoone — 231
    lastehaigla — 265
    naistekliinik — 50, 51, 88, 125, 231, 232, 248, 369
    silmakliinik — 124, 125, 231, 232
    sisehaiguste kliinik — 50, 88, 232
    vaimu- ja närvihaiguste kliinik — 124, 232, 265
    uus haavakliinik — 264, 265
    uus sisehaiguste kliinik — 264, 265
  sakraalehitised
    kirik — 88, 184
    pastoraat — 184
    õigeusu kabel — 265, 312
  seltsimajad
    «Estonia» — 139
    EÜS-i hoone — 286, 379
    «Livonia» — 139, 298
    «Sakala» — 311
    «Ugala» — 311
    Vene Üliõpilaste Selts — 314, 315
  sillad
    Inglisild — 88
    Kuradisild — 88, 310
  spordirajatised
    maneež — 44, 49, 88, 89, 250, 251
    suplusasutus — 44, 250—253
    uisuväli — 372
    veeremängurada — 251, 254
    vehklemisrada — 250
    võimla — 251
    võimlemisväljak — 251
    võimlemisriistade hoone — 251
  toomfoogti maja — 51, 88
  tähetorn — 88, 208—211, 265

Uus anatoomikum — 124, 125, 232
Vana anatoomikum — 44, 49, 88, 124, 230, 232, 233, 264, 371
ühiselamu Liivi 4 — 265
-ehitustegevus — 7, 8, 88, 265, 266
eksekuutor — 120
-ekskursioonid — 186, 195, 221, 346, 350, 357
-eksmatrikuleerimine — 58, 102, 103, 283, 291, 308
-ekspeditsioonid — 109, 147, 150, 158, 185, 186, 188—190, 192, 211, 212, 214, 216—223, 345, 349, 354, 355, 390
-eradotsendid — 90, 91, 120, 126, 165, 269, 270, 272, 287, 342, 347, 357, 362, 368, 371, 378
-erivahendid (summad) — 89, 124, 263, 264, 266, 278, 284

farmatseudid — 363

gradueeritud üliõpilane — 57, 63

immatrikuleerimine — 11, 35, 58, 59, 61, 100, 102, 110, 131, 134, 140, 277, 281, 287, 291, 306
instituudid
farmaatsiainstituut — 83, 87, 109, 125, 224, 229, 230, 233, 241, 263, 264, 363, 364
farmakoloogiainstituut — 232, 239
füsioloogiainstituut — 232, 362
füüsikainstituut — 356
geoloogiainstituut — 265
hügieeniinstituut — 233, 370
keemiainstituut — 227
kohtumeditsiini instituut — 233, 309, 371
meditsiiniinstituut — 87, 109, 229, 231
patoloogiainstituut — 232, 238, 292, 309, 314, 362
Professorite Instituut — 18, 83, 91, 93, 95—99, 161, 164, 172, 187, 203, 209, 214, 236, 243, 245, 375, 376, 390
Põllumajanduse Instituut — 87, 199, 229
zooloogiainstituut — 265
Zootoomia Instituut — 347, 348
Õpetajate ehk Pedagoogiline Instituut — 9, 63, 66

Jelgava nõupidamine 1798. a. — 33
joonistuskool — 49, 73, 74, 114, 125, 145, 146, 262, 363
juudi üliõpilaste kvood — 258, 266, 281, 303, 363

kabinetid
botaanikakabinet — 265
füüsikakabinet — 44, 88, 215, 216, 263, 356
geoloogiakabinet — 262, 349—351, 357
hügieenikabinet — 262
keemiakabinet — 263
loodusteaduste kabinet — 44, 195
mineraloogiakabinet — 50, 196, 348, 349
operatiivkirurgia kabinet — 262
patoloogiakabinet — 238
põllumajanduse ja tehnoloogia kabinet — 199
statistikakabinet — 168
zooloogiakabinet — 190—194
zootoomiakabinet — 262
kandidaadikraad — 62, 63, 126, 287
kandidaaditööd — 8, 57, 62, 63
kantselei — 42, 49, 50, 61, 65, 88, 125
karistused, repressioonid — 58, 102, 132, 135, 144, 293, 303, 308—310, 314
kartser — 50, 58, 67, 68, 81, 100—102, 125, 132, 143, 144
kassa — 50, 107
kehaline kasvatus — 253
keskesindused
delegaatide kogu — 297, 301
Eesti Üliõpilasorganisatsioonide Poliitilist Kihutustööd Korraldav Toimkond — 317
informatsioonibüroo — 307
Koalitsiooninõukogu — 307, 309, 310
Kursusevanemate Kogu — 304, 307
kohtud — 8, 43, 48, 50, 66—68, 82, 85, 101—103, 110, 120, 132, 137, 259, 262, 284
Komisjonid, komiteed
ehituskomisjon — 49, 51
evakuatsioonikomisjon — 266
koolikomisjon — 8, 50, 59, 63, 71, 74—77, 81, 83, 115
majanduskomitee — 44, 48
Toome haljastamise komitee — 186
tsensuurikomitee — 9, 35, 43, 74, 75, 83, 115
konservaatorid — 269
korporatsioonid — 69, 101, 102, 110—112, 121, 135, 139—142, 253, 259, 285, 286, 312, 372, 373
Burschenschaft — 68, 69, 101, 113
Chargierten-Convent — 8, 110—112
Repräsentanten-Convent — 69, 111, 112
Comment ehk põhikiri — 69, 111, 141
«Armeenia» — 285
«Arminia» — 112
«Baltica» — 112
«Curonia» — 8, 68, 69, 110, 139, 285
«Estonia» — 8, 69, 110, 111, 139, 140, 285
«Finnonia» — 69
«Fraternitas Academica Dorpatensis» — 112, 285
«Fraternits Estica» — 285, 302, 311
«Fraternitas Rigensis» — 110, 139, 285
«Fraternitas Vigoriae» — 285
«Lettonia» — 139, 285, 312, 378, 379
«Livonia» — 8, 68, 69, 110, 122, 139, 285, 312
«Neobaltia» — 139, 285
«Polonia» — 111, 285, 382
«Ruthenia» — 111, 112, 377
«Sakala» — 285, 311, 379
«Ugala» — 285, 311
«Vironia» — 137, 379
korporandid — 295, 297, 299, 300, 306, 307, 310, 312, 313, 377
kraadide omistamise kord — 57, 62, 85, 102, 259, 274, 369

kuraator — 17, 37, 41, 42, 45, 46, 50, 52, 53, 61, 64, 67, 69, 80, 81, 86, 87, 89, 93, 94, 100—103, 110, 112, 121, 122, 128, 182, 257—261, 278, 287, 293, 295, 296, 301, 303, 305, 310
asekuraator — 34, 35, 39, 40
kuratoorium — 7, 34—40, 44, 49, 71, 75, 251
kuratooriumi statuut — 38, 39
kursused
hambaarstide kursused — 288
pedagoogilised kursused — 108, 322, 323
ämmaemandate kursused — 248, 288, 369

laborandid — 90, 126, 227, 236
laboratooriumid
agronoomialaboratoorium — 221
bakterioloogialaboratoorium — 241, 249, 362, 367
eksperimentaalfarmakoloogia laboratoorium — 232
eksperimentaalse petrograafia laboratoorium — 349
füsioloogilise keemia laboratoorium — 362
füüsikalaboratoorium — 264
histoloogialaboratoorium — 367
keemialaboratoorium — 44, 198, 222, 224, 226, 244, 269, 358
kliiniline laboratoorium — 243, 369
lastehaiguste laboratoorium — 262
nahahaiguste laboratoorium — 262
naistekliiniku laboratooriumid — 369
suguhaiguste laboratoorium — 262
lektorid — 120, 125, 180, 269, 272
eesti keele lektor — 120, 136, 177—179, 337
inglise keele lektor — 120, 180, 181, 340
itaalia keele lektor — 120, 181
läti keele lektor — 120, 378
prantsuse keele lektor — 120, 180, 181
saksa keele lektor — 180
lisaassigneeringud — 49, 87, 89, 124, 145, 231, 232, 351
loenguhonorar — 44, 89, 107, 124, 131, 283

magistritööd — 12, 56, 57, 99, 127, 163, 165, 169, 173, 272, 274, 275, 321, 323, 330, 331, 333, 340, 341, 343, 348—350, 352, 380, 383
magistrikraad — 57, 62, 63, 126, 320, 323
maiskonnad
maiskondlikud üliõpilasorganisatsioonid — 286, 292, 301
Maiskondade ja Organisatsioonide Liidunõukogu — 292
Riia maiskond — 302
Samaara-Simbirski maiskond — 291
majanduslik olukord — 46, 47, 52, 53, 59, 87, 89, 124, 266
majanduslikud raskused — 65, 66, 283, 284, 316
matrikliraamatud — 7, 37, 58, 59, 102, 107, 131, 283
meteoroloogiaobservatoorium — 211, 218, 220, 221, 263, 265, 356
muuseumid
anatoomia õppemuuseum — 360
antiikkunsti muuseum — 44, 50, 88, 113, 114, 125, 145, 174, 363, 369
arheoloogiamuuseum — 158
geoloogiamuuseum — 195
mineraloogiamuuseum — 198
zooloogiamuuseum — 128, 190, 347, 348

naiste kõrgharidus — 130, 131, 266, 283, 284, 288, 299, 303, 304, 307, 308, 324, 368
observaator — 55, 202, 269, 353, 358
Oktoobrirevolutsioon — 317—319
ordinaatorid — 269
palgad — 44, 48, 52, 53, 87, 123, 124, 259, 264
pedellid — 68, 87, 102, 110, 120, 125, 132
professorid — 35, 52, 62, 82, 92, 100, 119, 120, 123—126, 128, 149, 257, 259, 260, 271—273, 275, 285, 287, 288, 300, 301, 337
professorkond — 36—38, 41, 45, 46, 54, 59, 61, 77, 83—85, 92, 95, 154, 298, 299, 303, 305, 315, 373, 390
eesti professor — 128, 271, 337
prosektor — 43, 228, 230, 235, 269, 362
proviisoriabid — 288
põhikirjad
1799. a. põhikiri — 10, 33—36, 74, 157, 166, 170
1802. a. põhimäärus — 10, 14, 40, 41
1803. a. põhikiri — 10, 42—45, 47, 48, 54, 59, 62, 65, 66, 68, 74, 81, 82, 157, 166, 170, 228, 250, 251
1820. a. põhikiri — 65, 78, 81—83, 89, 107, 157, 166, 195, 229
1863. a. põhikiri — 89, 123, 134
1865. a. põhikiri — 119, 120, 123, 125, 126, 131, 155, 170, 175, 176, 230, 259, 263
1884. a. põhikiri — 119, 257, 258, 278

raamatukauplus — 121
raamatukogu — 8, 9, 13, 24, 34, 35, 44, 47, 49, 55, 71, 72, 88, 112, 113, 144, 145, 166, 171, 174, 207, 251, 263—265, 340, 377
rahvusvahelised kongressid — 276, 325, 327, 329, 342, 351
raviasutused
hospitaalkliinik — 231, 232, 365—367
kliinikud — 34, 231
kirurgiakliinik — 44, 50, 88, 124, 230—232, 245, 366, 367, 384
naistekliinik — 44, 50, 88, 230—232, 248, 312, 369, 370
psühhiaatriakliinik — 124, 156, 229, 232, 244
silmakliinik — 122, 124, 230—232, 245, 368, 369
sisehaiguste kliinik — 44, 50, 88, 230, 231, 242, 244, 364, 365
uus haavakliinik — 264
sõjaväehaiglad — 78, 266
Muuli leprosoorium — 365
naistepolikliinik — 232

poliklinik — 231, 232, 242, 365, 366, 372
suguhaiguste ambulatoorium — 372
rektor — 19, 20, 24, 40—44, 46, 47, 54, 58, 51, 66—68, 74—76, 80, 82, 83, 85—87, 100, 102, 119—123, 125, 137, 160, 164, 174, 182, 207, 215, 222, 233, 257, 259, 261, 283, 284, 296, 301, 303—305, 308, 309, 312, 316, 322, 352, 354
prorektor — 34—38, 43, 47, 54, 83, 85, 87, 119—121, 123, 131, 173, 204, 259, 261, 282, 284, 296, 304
revisjonid
1883. a. senaatorirevisjon — 129, 130
1908. a. revisjon — 304
riigimaad — 34, 35, 40, 41, 44, 48
ringid
Bruiningki ring — 86
Ephesinische Kirche — 41
Harmoonia Ordu — 69
Lessniku marksistlik ring — 382
läti üliõpilasring — 138, 139
marksistlikud ringid — 290, 291, 382, 386
vestlusring — 115
võimlemisring — 252
üliõpilasringid — 69, 70, 377

seltsid, ühingud
Arstiteaduse Üliõpilaste Selts — 300, 314
Eesti Akadeemiline Spordiklubi — 373, 374
Eesti Üliõpilaste Selts — 21, 22, 137, 138, 285, 286, 298, 302, 310—312, 337, 373
EÜS «Ühendus» — 285, 302, 311
Igaküigse Kehalise Arengu Selts — 250, 373
Loodusuurijate Selts — 115, 116, 146, 226, 228, 275
Läti Üliõpilaste Kirjanduslik-teaduslik Selts — 292, 378, 379
Pirogovi-nimeline Selts — 275
Tartu Arstiteaduslik Selts — 69, 70, 234, 238
Teoloogiline Ühing — 184, 345
Vene Üliõpilaste Selts — 135, 285, 286, 299, 302, 306—308, 313, 315, 377, 386
Õpetatud Eesti Selts — 12, 21, 22, 115, 116, 125, 128, 146, 158, 161, 178, 179, 275
Õpetatud Kirjanduslik Selts — 275, 344, 377
ÜS «Sport» — 250, 372, 373
muud rahvuslikud ringid, seltsid, ühingud — 285, 379—389
seminarid
pedagoogiline seminar — 322
pedagoogilis-filosoofiline seminar — 24, 82, 108, 158, 164
usuteaduslik seminar — 89, 181
senior — 66, 68, 69
stipendiaadid — 63, 65, 66, 107, 131, 231, 253, 283
stipendiumid, toetused — 8, 47, 58, 61, 63, 66, 82, 87, 103, 108, 109, 120, 131, 284, 285, 316
sündik — 14, 43, 82, 102, 120

tallmeister — 44, 250, 251
teadmiste kontroll — 58, 59, 62—64, 102, 107, 108, 175, 259, 266, 278, 279, 283, 286—289, 303, 322
teadusharud
ajalugu — 43, 150, 157—166, 174, 323—327
arheoloogia — 158, 174, 183, 198, 342
arstiteadus — 22, 43, 123, 125, 150, 192, 228—249, 260, 360—372
astronoomia — 22, 150, 163, 202, 203, 205—214, 353, 354
biokeemia — 225, 237
bioloogia — 146, 150
botaanika — 185—190, 221, 345, 346, 348, 353
darvinism — 150, 193, 236, 322
eetika — 153, 155, 185
embrüoloogia — 191, 192, 234, 235
esteetika — 152, 154, 156
etnograafia — 158, 162, 163, 165, 167, 174, 219, 336
farmaatsia — 43, 240, 241, 363, 364
farmakoloogia — 238—240
filoloogia — 173, 177, 181, 337—340
filosoofia — 43, 150—155, 157, 320—322
finants- ja kaubandusteadus — 157
füsioloogia — 236—238
füsioteraapia — 243
füüsika — 43, 146, 214—218, 220, 355
füüsikaline keemia — 226—228, 358
geodeesia — 163, 207, 212—214, 355
geograafia — 146, 163—166, 169, 174, 188, 195, 213, 214, 218—221, 336, 337, 355—357
geoloogia — 147, 194—198, 348—351
hügieen — 238, 249, 370, 371
kameraalteadused — 166
kartograafia — 147, 163, 213, 218, 355
keemia — 25, 43, 146, 150, 222—228, 358—360, 363, 364
klassikaline filoloogia — 157, 173—175, 320, 340—342
loodusteadus — 22, 43, 125, 185—221, 260, 267
loogika — 152, 154, 320
maastikuteadus — 219, 221
majandusteadus — 43, 136, 165, 168, 335, 336
matemaatika — 43, 150, 163, 202—206, 213, 351—353
materialism, marksism — 135, 150, 152, 183, 292, 320, 322, 338, 339
meteoroloogia — 217, 218, 220, 221, 356
mineraloogia — 194—198, 348—350
paleontoloogia — 191, 196, 197
pedagoogika — 151, 155, 157, 174, 321—323
pedagoogiline patoloogia — 156
poliitiline ökonoomia — 167, 169—171
psühhiaatria — 244, 245
psühholoogia — 151, 154, 156, 157, 320, 323

põllumajandusteadus — 22, 169, 170, 198—202, 221, 223—225
seismoloogia — 355
sooteadus — 190, 221
statistika — 166—168, 185, 201, 249, 336
zooloogia — 190—194, 220, 234, 347, 348
teoloogia — 181—183, 343—345
vene filoloogia — 175, 176, 337, 338
õigusteadus — 137, 170—173, 328—335
teaduskonnad
ajaloo-keeleteaduskond — 15, 83, 89, 109, 120, 133, 166, 173, 184, 258, 262, 268, 271, 279, 283, 336, 341, 388
arstiteaduskond — 15, 25, 34, 43, 44, 54, 55, 59, 60, 62, 65, 66, 78, 82, 83, 88, 89, 91, 104, 105, 107, 109, 115, 120, 122, 124, 125, 131, 133, 136, 147, 178, 185, 190—193, 215—217, 219, 220, 223, 228—233, 240, 243, 245, 250, 262—266, 268, 269, 273, 274, 277, 278, 283, 286, 287, 291, 313, 316, 339, 350, 360—362, 379, 380
filosoofiateaduskond — 34, 38, 43, 44, 54, 55, 60, 61, 63, 65, 83, 88, 104, 105, 115, 151, 164, 166, 171, 173, 174, 177, 185, 187, 195, 198, 215, 228
füüsika-matemaatikateaduskond — 15, 83, 89, 109, 120, 125, 133, 135, 193, 201, 217, 224, 226, 227, 262, 263, 266, 268, 273, 277, 278, 283, 286, 287, 316, 348, 350, 354, 356, 386
usuteaduskond — 15, 34, 43, 44, 46, 55, 59, 60, 65, 80, 82, 89, 91, 104, 109, 120, 122, 133, 153, 154, 165, 181, 185, 259, 262, 268, 271, 273, 277, 279, 287, 310, 312, 316, 320, 321, 342—345
õigusteaduskond — 15, 34, 43, 44, 46, 55, 59—61, 65, 82, 83, 89, 91, 104, 109, 115, 120, 122, 133, 158, 164, 166, 168, 171—173, 179, 258, 262, 268, 273, 277, 278, 287, 291, 305, 316, 328, 337, 380, 384, 387
teaduslik abipersonal — 90, 126, 269, 271, 272, 349
trükikoda — 75, 121, 384
salatrükikoda — 135, 313, 314
välitrükikoda — 78
tõend meelsuse kohta — 258, 303
töökoda — 215—217
Tähetorn — 34, 44, 50, 87, 203, 207, 209—213, 263, 353—355, 384
tähtpäevad
avamine — 36
1827. a. juubel — 116
1852. a. juubel — 14, 15, 116, 117
1877. a. juubel — 16, 147
1902. a. juubel — 21, 289
1932. a. juubel — 22
1952. a. juubel — 23

ukaasid
25. XII 1800 — 34
12. IV 1801 — 34
5. I 1802 — 35
19. V 1806 — 48

varade evakueerimine — 366, 367, 317
vormiriietus — 102, 103, 110, 111, 143, 258, 259
VSDTP Tartu üliõpilasfraktsioon — 309, 310
võistlustööd — 8, 12, 65, 109, 117, 183, 188, 203, 205, 258, 287, 321, 344, 350
välismaa komandeeringud — 275, 354, 359

õhtused koosviibimised
dotsentide õhtud — 147
gruusia õhtud — 386
Kalevipoja õhtud — 137
läti õhtud — 139
õpetajad
arhitektuuriõpetaja — 269, 355
joonistamise õpetaja — 44, 114, 120, 126, 145, 251
keeleõpetajad
eesti ja soome keele õpetaja — 44
inglise keele õpetaja — 44
itaalia keele õpetaja — 82, 180, 181
läti keele õpetaja — 44
prantsuse keele õpetaja — 44
saksa keele õpetaja — 44
vene keele õpetaja — 44, 85
massaažiõpetaja — 269
muusikaõpetaja — 44, 251
ratsasõidu õpetaja — 35, 44, 89, 250, 251
tantsuõpetaja — 44, 120, 126, 251
ujumisõpetaja — 251, 252
vehklemisõpetaja — 35, 44, 120, 126, 251, 252, 272
õpetatud aednik — 186, 269
õpetatud apteeker — 230, 269, 363
õpetatud mehaanik — 269
õpetatud nõukogu — 7, 34, 35, 38—43, 45—47, 50—52, 61, 64, 70, 73, 80, 82, 83, 85, 91—94, 119, 120, 124, 134, 144, 147, 154, 172, 227, 228, 259, 261, 262, 279, 285, 296, 300, 301, 305, 307, 312, 316
õppedistsipliin — 65, 100, 107, 143, 189
õppejõud — 7—9, 11—15, 34, 41, 43, 52, 91, 125, 127, 146, 267, 269, 270, 274, 275, 285, 315
arv — 89, 90, 128, 129, 264, 268, 270, 274
kvalifikatsioon — 272, 273, 328
rahvuslik koosseis — 57, 91, 92, 129, 270, 271, 273
seisuslik koosseis — 94, 276
sotsiaalne koosseis — 57, 94, 95, 276
staažikus — 55, 95, 129, 272
valimine — 39, 47, 84, 259, 316
õppekeel — 16, 19, 20, 64, 65, 84, 85, 96, 130, 184, 258, 259, 270, 271, 278, 281, 301, 337, 343, 344
õppekulud — 47, 51, 124, 131, 142
õppemaks — 89, 102, 120, 124, 131, 258, 259, 266, 283, 284, 289, 292
õppetoolid
anatoomia — 233—235, 251, 360
astronoomia — 43, 202—205—207—210, 212, 214, 216, 353, 354

botaanika — 43, 55, 82, 185, 194, 197, 219, 346, 348, 350, 351, 357
dogmaatika ja religiooni moraali — 44, 181, 183, 343
eksegeesi ja idakeelte — 44, 181, 182, 343
embrüoloogia, histoloogia ja võrdleva anatoomia — 120, 230, 235, 361
farmaatsia — 83, 224, 229, 240, 288, 363
farmakoloogia, dieetika ja meditsiiniajaloo — 43, 54, 82, 228, 230, 232, 238, 362
filosoofia — 43, 54, 63, 151, 155, 156, 320, 321
füsioloogia — 54, 82, 88, 191, 216, 224, 228—230, 232, 236, 238, 361
füüsika — 43, 54, 214—218, 220, 355
füüsilise geograafia ja meteoroloogia — 221
hügieeni — 262, 268, 370
kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse — 44, 75, 166, 168, 169
keemia — 43, 222—227, 240, 268, 358—360
kehtiva ja tavaõiguse ning poliitika — 258
kirikuloo ja vaimuliku kirjanduse — 44, 181, 182, 184, 343
kirurgia — 43, 82, 83, 228, 229, 245—247, 262, 268, 366—368
klassikalise filoloogia ja arheoloogia — 44, 55, 155, 156, 173—175, 340—342
klassikalise filoloogia ja kirjandusajaloo — 82, 174, 175, 341
klassikalise filoloogia ja kreeka ning rooma muinsuste — 175, 340, 341
kohtuarstiteaduse — 43, 82, 88, 191, 228, 232, 233, 371
kriminaalõiguse — 172, 262, 332, 333
leedu-läti filoloogia — 301
Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kohaliku õiguse — 44, 55, 82, 170, 258, 259, 262, 333
loomaravi — 43, 228
matemaatika — 34, 43, 54, 83, 202, 204—206, 268, 351, 352
mineraloogia ja zooloogia — 349—351, 357
oftalmoloogia ja silmakliiniku — 230, 245, 247, 368, 369
poliitilise ökonoomia ja statistika — 166, 169, 170, 258, 262, 335—337
polikliiniku, arstliku diagnostika ja propedeutika — 364
praktilise usuteaduse — 44, 181, 183, 343
politsei(haldus)õiguse — 258, 334
psühhiaatria — 120, 156, 229, 244, 323, 366
põllumajanduse ja tehnoloogia — 44, 49, 56, 83, 166, 170, 199, 201, 221, 262, 268
riigiõiguse — 258, 262, 328, 331, 332
riikliku meditsiini — 83, 229, 231, 248
roma õiguse — 44, 170, 262, 268, 330, 331, 341
saksa keele ja võrdleva keeleteaduse — 180, 181, 338—340
semiidi keelte — 183, 343
sisehaiguste, eripatoloogia ja kliiniku — 43, 82, 83, 228, 229, 241, 242, 262, 268, 364, 365, 372
slaavi keelte võrdleva grammatika — 177, 180, 337
soome-ugri — 301, 337
geograafia, etnograafia ja statistika — 161, 162, 165, 166, 336
sõjateaduste — 44, 83
sünnitusabi ning naiste- ja lastehaiguste — 43, 82, 228, 229, 245, 268, 369, 370
zooloogia ja võrdleva anatoomia — 83, 192, 194, 236, 347, 351
taimefüsioloogia ja antropoloogia — 93, 194
tsiviilarhitektuuri — 217
vene ajaloo — 44, 83, 157, 158, 160, 161, 164, 166, 167, 326
vene keele ja kirjanduse — 44, 175, 176, 339
vene keele ja slaavi keeleteaduse — 176, 268
vene tsiviilõiguse ja kohtukorralduse — 258, 262, 333
vene õiguse ajaloo — 82, 83, 170, 172, 173, 329
õigeusu — 120, 268
üldajaloo — 44, 54, 63, 120, 137, 158, 162, 323—326
üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia — 89, 230, 238, 362
õppetöö korraldus — 11, 59, 62, 63—65, 82, 102, 107, 108, 120, 126, 131, 160, 166, 170, 183, 215, 249, 266, 282, 283, 286, 287, 328

ühiselamu — 283, 284, 300
ülikoolireform — 258, 262, 270, 279, 281, 360
ülikooli valitsus — 8, 42, 47, 48, 62, 69, 70, 89, 100, 101, 114, 119, 259, 263
üliõpilaselu — 58, 65, 66, 70, 99, 100—102, 110, 142, 143, 252—254, 277, 376
üliõpilaskond — 7, 12—15, 43, 45, 58—60, 100, 101, 134, 135, 253, 258, 262, 277, 279—281, 290, 293, 294, 296, 300—303, 305, 317, 319
arvukus — 59, 60, 103, 132, 133, 264, 266, 268, 277—279, 281
päritolupaik — 60, 105, 133
jaotus teaduskonniti — 59, 60, 104, 123
lõpetanute tegevusala — 104—106, 322
parteiline kuuluvus — 306
rahvus — 60, 105, 106, 133, 279—282, 375
armeenlasi — 385
eestlasi — 134, 136, 282
leedulasi — 380
lätlasi — 134, 136, 282, 379
poolakaid — 381
seisuslik päritolu — 60, 133, 279
sotsiaalne päritolu — 60, 61, 105, 106, 133, 279, 280
usutunnistus — 133, 281
üliõpilasliikumine — 7, 9, 23, 101, 134, 281, 284, 291—295, 300, 309, 392
koosolekud — 294, 295, 297, 300—303, 305, 307, 308, 317
loengute boikott — 301, 309

miitingud — 292, 295, 297, 299, 315
streigid — 292, 293, 297, 298, 305, 307—309
tänavademonstratsioonid — 293, 294, 297
üliõpilasmiilits — 314
üliõpilasrahutused — 294, 296, 308, 309
üliõpilasmeeskoor — 311
üliõpilassöökla — 283, 300
üliõpilaste inspektsioon — 258, 262, 284, 285, 296, 299, 304
inspektor — 262, 285
abid — 262, 285, 298, 303
üliõpilaste sisekorra reeglid
1803. a. reeglid — 42, 45, 58, 65, 84, 100, 102, 250
1834(38). a. reeglid — 101, 102, 107, 118, 119
1868. a. eeskirjad — 131, 139, 284
1907. a. eeskirjad — 303
üliõpilaskohus — 112
ümbermaailmareisid — 150, 190, 191, 213, 216, 218, 234, 390

SISUKORD

SAATEKS 5

I PEATÜKK. ALLIKAD JA KIRJANDUS (K. Siilivask) 7

1. ALLIKAD 7
2. HISTORIOGRAAFIA 13

I OSA. ÜLIKOOL 1798—1889

II PEATÜKK. TAASAVAMINE JA ORGANISEERIMISPERIOOD (1802—1820) 29

1. TAASAVAMINE JA SEDA TINGINUD PÕHJUSED (K. Siilivask, K. Martinson) 29
   Eelduste kujunemine Tartu ülikooli taasavamiseks. Eeltööd ülikooli avamiseks. Ülikooli taasavamine ja professorkonna võitlus autonoomia eest
2. KEISERLIKU TARTU ÜLIKOOLI STRUKTUUR JA JUHTIMINE (K. Siilivask) 42
   1803. a. põhikiri. Kuraatorid riigivõimu poliitika teostajatena. Ülikooli nõukogu ja valitsus
3. MAJANDUSLIK OLUKORD JA MATERIAALNE BAAS (K. Siilivask) 48
   Ülikooli hoonete ehitamine. Ülikooli majanduslik olukord 1811—1820
4. ÕPPEJÕUDUDE KOOSSEIS (K. Martinson) 53
5. ÜLIÕPILASKOND JA ÕPPETÖÖ KORRALDUS (K. Siilivask, K. Martinson) 58
   1803. a. reeglid üliõpilastele. Üliõpilaskonna kujunemine ja koosseis. Õppetöö korraldusest. Üliõpilaselu ja organisatsioonid. Üliõpilasorganisatsioonide loomise katsed
6. ABIÕPPEASUTUSED JA ÜLIKOOLI JUURES TEGUTSEVAD INSTITUTSIOONID 71
   Raamatukogu rajamine ja areng (K. Siilivask). Kunstimuuseum (O. Utter). Joonistuskool. Tsensuurikomitee. Ülikooli koolikomisjon (K. Siilivask)

III PEATÜKK. TARTU ÜLIKOOL AASTAIL 1820—1865 79

1. ÜLIKOOLI JUHTIMINE JA STRUKTUUR (K. Siilivask) 79
   1820. aastate reaktsioon ja hariduspoliitika. 1820. a. põhikiri ja ülikooli struktuur. Hariduspoliitika ja ülikooli juhtimine XIX sajandi teisel kolmandikul
2. MATERIAALNE BAAS (K. Siilivask) 87
   1817. a. koosseisud ja lisaassigneeringud. Ehitustegevus ja õppeasutuste laiendamine. Majanduslik olukord 1850.—1860. aastatel
3. ÕPPEJÕUDUDE KOOSSEIS 1821—1865. PROFESSORITE INSTITUUT 89
   Õppejõudude arv ja kvalifikatsioon. Tartu ülikooli teadusorjentatsioonist.

Võitlus M. J. Schleideni ümber. Nihked õppejõudude sotsiaalses ja vanuselises koosseisus (K. Martinson). Professorite Instituut Tartus (1828—1838). Tartu osa Venemaa teaduspotentsiaalis (K. Martinson, V. Tamul)
4. ÜLIÕPILASKOND JA ÕPPETÖÖ KORRALDUS (K. Martinson, K. Siilivask) 99
Üliõpilaselu ja -liikumine 1820—1834. 1834. (1838.) a. üliõpilasreeglid ja nende täiendused. Üliõpilaste arv ja selle dünaamika 1821—1865. Üliõpilaskonna rahvuslik ja sotsiaalne koosseis. Õppetöö korraldus. Üliõpilaselu ja -organisatsioonid
5. ABIÕPPEASUTUSED JA ÜLIKOOLI JUURES TEGUTSEVAD INSTITUTSIOONID 112
Raamatukogu (M. Ermel). Kunstimuuseum (Ö. Utter). Joonistuskool. Tsensuurikomitee. Ülikooli koolikomisjon. Teadusringid. Õpetatud Eesti Selts (K. Siilivask)

IV PEATÜKK. TARTU ÜLIKOOL AASTAIL 1865—1889 118

1. Ülikooli juhtimine ja struktuur (H. Palamets) 118
Kõrgema hariduse areng Venemaal reformijärgsel perioodil. Ülikooli korraldus 1865. a. põhikirja alusel. Ülikooli juhtkond
2. ÜLIKOOLI MATERIAALNE BAAS (H. Palamets) 123
Eelarve ja rahalised vahendid. Ehitustegevus ja hooned
3. ÕPPEJÕUDUDE KOOSSEIS AASTAIL 1865—1889 (K. Martinson, H. Palamets) 125
Õppejõudude koosseis. Poliitilised voolud õppejõudude hulgas
4. ÕPPETÖÖ KORRALDUS JA ÜLIÕPILASKOND (H. Palamets) 131
Üliõpilasreeglid ja õppetöö. Üliõpilaste arv. Revolutsioonilise üliõpilasliikumise esimesed ilmingud. Tartu ülikool ja kohalike rahvaste rahvuslik liikumine. Korporatsioonid ja korporandid. Üliõpilaste olustik
5. ABIÕPPEASUTUSED JA ÜLIKOOLI JUURES TEGUTSEVAD INSTITUTSIOONID 144
Raamatukogu (M. Ermel). Kunstimuuseum (Ö. Utter). Joonistuskool. Õpetatud Eesti Selts. Tartu Loodusuurijate Selts (K. Siilivask)

V PEATÜKK. TEADUSE ARENG TARTU ÜLIKOOLIS XIX SAJANDIL 149

1. HUMANITAARTEADUSED 149
Teaduse arengu üldjooni (K. Siilivask). Filosoofia (R. Ruutsoo). Psühholoogia (A. Tulviste). Pedagoogika (A. Elango, H. Muoni). Ajalugu (L. Eringson, K. Siilivask). Etnograafia (A. Luts). Geograafia (E. Varep). Majandusteadused (E. Jaanus, U. Mereste). Õigusteadus (L. Leesment, A. Uustal). Filoloogia. Klassikaline filoloogia. Vene filoloogia. Eesti keel. Võõrkeeled (A. Künnap). Teoloogia (H. Sillaste)
2. LOODUSTEADUSED 185
Botaanika (H. Trass). Zooloogia (A. Heidemaa). Taimefüsioloogia (H. Miidla). Geoloogia (A. Rõõmusoks). Põllumajandusteadused (J. Kuum)
3. TÄPPISTEADUSED 202
Matemaatika (Ü. Lumiste). Astronoomia (H. Eelsalu). Matemaatiline geograafia, geodeesia ja kartograafia (E. Varep). Füüsika (P. Prüller, K.-S. Rebane, P. Kard). Füüsiline geograafia ja meteoroloogia (E. Varep). Keemia (U. Palm)
4. ARSTITEADUSED 228
Arstiteadus (V. Kalnin). Kehakultuur ja sport (V. Lenk)

II OSA. TARTU ÜLIKOOL IMPERIALISMI JA REVOLUTSIOONIDE AJAJÄRGUL

VI PEATÜKK. TARTU ÜLIKOOL AASTAIL 1889—1918 257

1. 1889.—1895. A. REFORM (L. Eringson) 257
Reaktsiooni tugevnemine hariduspoliitikas. Tartu ülikooli reform
2. ÜLIKOOLI JUHTIMINE JA STRUKTUUR (L. Eringson) 260
Kuraatorid ja ülikooli valitsus. Koosseisud ja asutused
3. ÜLIKOOLI MAJANDUSLIK OLUKORD JA MATERIAALNE BAAS (L. Eringson) 263
Eelarve ja ruumide olukord. Ehitustegevus. Ülikooli majandus sõjaolukorras
4. ÕPPEJÕUDUDE KOOSSEIS (L. Eringson, K. Martinson) 267
Koosseisude komplekteerimine. Arvuline koosseis. Rahvusliku koosseisu muutumine. Õppejõudude teaduslik kvalifikatsioon. Õppejõudude poliitilisest meelsusest
5. ÜLIÕPILASKOND JA ÕPPETÖÖ KORRALDUS (L. Eringson) 277
Immatrikulatsioon ja üliõpilaste arvu dünaamika. Üliõpilaste sotsiaalne ja rahvuslik koosseis. Üliõpilaste majanduslik olukord. Üliõpilaselu ja -organisatsioonid. Õppetöö korraldusest. Ülikool ja kõrghariduse laienemine Tartus

VII PEATÜKK. ÜHISKONDLIK-POLIITILISED SUUNAD JA REVOLUTSIOONILINE ÜLIÕPILASLIIKUMINE (L. Eringson) 290

1. MARKSISTLIKE IDEEDE LEVIMINE TARTU ÜLIKOOLIS. ÜLIÕPILASLIIKUMINE SAJANDIVAHETUSEL 290
2. ÜLIKOOL 1905.—1907. A. REVOLUTSIOONIS 294
Ülikool revolutsiooni algul. Ülevenemaalise poliitilise oktoobristreigi päevil. Ülikool relvastatud detsembriülestõusu perioodil. Ülikool revolutsiooni taandumise perioodil
3. ÜLIKOOL REAKTSIOONI JA REVOLUTSIOONI UUE TÕUSU PERIOODIL (1907—1914) 303
Reaktsiooni surve ülikoolis. Revolutsiooniline liikumine reaktsiooni tingimustes. Üliõpilasliikumine aastail 1910—1914. Eesti üliõpilasorganisatsioonide aktiviseerumine
4. TARTU ÜLIKOOL ESIMESE MAAILMASÕJA JA OKTOOBRIREVOLUTSIOONI PERIOODIL (1914—1917) 311
Sõda ja ülikool. Revolutsioonilise liikumise uus tõus. Veebruarirevolutsioon ja ülikool. Ülikool Oktoobrirevolutsiooni perioodil

VIII PEATÜKK. TEADUSE ARENG TARTU ÜLIKOOLIS XIX SAJANDI LÕPUL JA XX SAJANDI ALGUL 320

1. HUMANITAARTEADUSED 320
Filosoofia (R. Ruutsoo). Pedagoogika. Psühholoogia (H. Muoni). Ajalugu. Õigusteadus. Majandusteadus (L. Eringson). Geograafia (E. Varep). Filoloogia. Vene filoloogia. Võõrfiloloogia. Klassikaline filoloogia (A. Künnap). Teoloogia (H. Sillaste)
2. LOODUSTEADUSED 345
Botaanika (H. Trass). Zooloogia (A. Heidemaa). Taimefüsioloogia (H. Miidla). Geoloogia. Mineraloogia (A. Rõõmusoks)

3. TÄPPISTEADUSED 351
Matemaatika (Ü. Lumiste). Astronoomia (H. Eelsalu). Matemaatiline geograafia ja geodeesia (E. Varep). Füüsika (P. Prüller, K.-S. Rebane). Füüsiline geograafia ja meteoroloogia (E. Varep). Keemia (U. Palm)
4. ARSTITEADUSED 360
Arstiteadus (V. Kalnin). Kehakultuur ja sport (V. Lenk)

IX PEATÜKK. TARTU ÜLIKOOLI OSA VENEMAA RAHVASTE KULTUURILOOS (S. Issakov) 375

KOKKUVÕTE (K. Siilivask) 390

LISAD 1—9 393

ISIKUNIMEDE REGISTER 398

KOHANIMEDE REGISTER 414

ÜLIKOOL AASTAIL 1798—1918 419

378(09)
T 24

T24 **Tartu** Riikliku ülikooli ajalugu, II. Autorite kollektiiv. — Tln.: Eesti Raamat, 1982. — 432 lk., ill.

Ettetellitava teadusliku väljaande II köide (suurteose esimene köide ilmub «Valguse» kirjastuse väljaandel) käsitleb Läänemere kubermangude ülikooli taasavamise eellugu aastail 1802—1917 ja selle materiaalse baasi loomist ning õppeasutuse tegevust Tsaari-Venemaa ühe juhtiva kõrgkoolina, samuti sündmusi Veebruari- ja Oktoobrirevolutsiooni päevil. Köite põhiautorid on K. Siilivask, K. Martinson, H. Palamets ja L. Eringson. Rikkalikult illustreeritud ajalooliste fotodega.

T $\frac{0505040000-407}{M901(15)-82}$ 48—82 74.58

ИСТОРИЯ ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА. На эстонском языке. Художник-оформитель Т. Ару. Таллин, изд-во «Ээсти раамат».

Toimetaja T. Tender. Kunstiline toimetaja S. Stern. Tehniline toimetaja M. Tammes. Korrektorid E. Kõrge ja T. Heidmets. ИБ № 3650. Laduda antud 07. 12. 81. Trükkida antud 24. 05. 82. MB-04660. Formaat 70×100/16. Sügavtrükipaber. Kiri: literaturnaja. Kõrgtrükk. Trükipoognaid 27,0+4,0 (kleebised). Tingtrükipoognaid 39,99. Tingvärvitõmmiseid 41,97. Arvestuspoognaid 46,02. Trükiarv 30 000. Tellimus nr. 3340. Hind rbl. 3.40. Kirjastus «Eesti Raamat», 200090 Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.